

**Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Филология факультеті
Қазақ әдебиеті кафедрасы**

Ministry of Science and higher education of the Republic of Kazakhstan
L. N. Gumilyov Eurasian National University
Faculty of philology
Department of Kazakh literature

**«ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ
ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ»**

ҚР Мемлекеттік сыйлығының және ғылым саласындағы Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы ғылымына еңбегі сіңген қайраткер **ЗӘКИ АХМЕТОВТІҢ** 95 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

4-5 МАМЫР, 2023 ЖЫЛ

Астана, 2023

MATERIALS

**«NEW PARADIGMS OF LITERARY STUDIES AT
THE CROSSROADS OF THE HUMANITIES»**

International scientific and theoretical conference dedicated to the 95th anniversary of the winner of the state prize of the Republic of Kazakhstan and the Sh.Ualikhanov Prize in the field of science, academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, Honored Worker of science of the Republic of Kazakhstan **Zaki Akhmetov**

4-5 MAY, 2023

Astana, 2023

ӘОЖ821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

Г91

Жалпы редакциясын басқарған:
Басқарма төрағасы-ректор Е. Сыдықов

Редакция алқасы: Ж. Құрманғалиева, У. Жорақұлов (*Ташкент, Өзбекстан*), Н. Ыйсаева (*Бішкек, Қырғызстан*), Ғ. Нұрғалиева, А. Бейсенбай, Қ. Кемеңгер (*жауапты шығарушы*), Қ. Байтанасова, М. Оразбек, С. Сагидуллиева.

«Гуманитарлық ғылымдар тоғысындағы әдебиеттанудың жаңа парадигмалары»
Қазақстан Республикасы ғылымына еңбегі сіңген қайраткер, ҚР ҰҒА академигі Зәки Ахметовтің 95 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 4-5 мамыр 2023 жыл/ Жалпы редакциясын басқарған: Е. Сыдықов. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2023. – 310 б.

ISBN 978-601-337-843-5

Жинаққа 2023 жылы 4-5 мамырда Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Қазақ әдебиеті кафедрасы ұйымдастырған аса көрнекті әдебиеттанушы ғалым, ҰҒА академигі Зәки Ахметовтің (1928-2002) 95 жылдығына арналған «Гуманитарлық ғылымдар тоғысындағы әдебиеттанудың жаңа парадигмалары» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары енді. З. Ахметовтің ұлттық гуманитарлық ғылым тарихындағы орны мен ғалымдық тұлғасын зерделейтін мақалалар және бүгінгі әдебиеттану, фольклористика, тіл ғылымы мен оны оқыту әдістемесін қарастырған ғылыми зерттеулер топтастырылды.

Басылым ғылыми қызметкерлерге, білім алушыларға, оқу, білім, руханият саласының мамандарына, ұлт тарихына ынтызар көпшілік оқырманға арналған.

ISBN978-601-337-843-5

ӘОЖ821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

КІРІСПЕ СӨЗ

Сыдықов Е.

*«Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті»
КеАҚ Басқарма төрағасы-ректор*

Құрметті қонақтар! Қадірлі әріптестер!

Университетімізде дәстүрлі түрде ұйымдастырылатын бұл Халықаралық ғылыми-теориялық конференция көрнекті әдебиеттанушы ғалым, ҚР ҰҒА академигі, Мемлекеттік сыйлықтың және Ш.Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері, отандық ғылымның дамуына еңбегі сіңген қайраткер Зәки Ахметовтің 95 жылдығына арналып отыр.

Отандық әдебиеттану ғылымын өрелі биікке көтеруге өлшеусіз үлес қосқан тұлғаға деген құрметтің уақыт өткен сайын еселенуі де заңдылық. Ахмет Байтұрсынұлы ғылыми негізін қалаған қазақ классикалық филологиясын бұрынғы Одақ және әлемдік деңгейде танытуда академик Зәки Ахметов атқарған кемел іс тағылымды дүние.

1947-1950 жылдары КСРО Ғылым академиясының Ленинградтағы Шығыстану институтының аспирантурасында оқыған ол әдебиет теориясындағы ерекше зияткерлік ізденісі, санаткерлік қарымымен айтулы ғалымдарды мойындатты. Әдебиеттануда алғаш рет Абай шығармашылығын шетелдік ақындармен салғастыра зерттеп, «Лермонтов және Абай» деген тақырыпта ғылыми еңбек жазды. 1965 жылы «Қазақ өлең құрылысы» атты тақырыпта диссертациясын қорғап, филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін иеленді.

«Қазақ өлең құрылысы» зерттеуі бүгінгі күнге дейін тек түркі халықтарының ғана емес, силлабикалық өлең құрылысы бар барлық елдің поэзиясына арналған еңбектерде пайдалынуда. Академик С.Қасқабасов атағандай, “Өйткені Зәки Ахметов қазақ өлеңінің негізінде дәлелдеген клаузула мен элизия құбылыстары – күллі силлабикалық поэзияға тән заңдылық болып шықты”. Сол арқылы әлемдік және отандық теориядағы өлеңтану іліміне жаңа әдснамалық ізденіс, соны сапалық сипат дарытты.

1975 жылы Қазақ КСР ҒА корреспондент мүшесі, 1983 жылы Қазақ КСР ҒА академигі болып сайланды. 1975-1981 жылдары Қазақ КСР ҒА М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты директорының орынбасары, директоры болып қызмет атқарды. 1976-1984 жылдары Қазақ КСР ҒА Қоғамдық ғылымдар бөлімінің академик-хатшысы, 1984-1986 жылдары Қазақ КСР ҒА вице-президенті қызметтерін атқара жүріп отандық ғылымды дамытуға ерекше еңбек сіңірді.

Зиялы қауым құрметіне бөленген ғалым 1985 жылы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің депутаты болып сайланды. 1986 жылдан өмірінің соңғы күндеріне дейін М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында әдебиет теориясы және әдебиеттану методологиясы бөлімінің, сондай-ақ Абайтану және жаңа әдебиет бөлімінің менгерушісі қызметтерін абыроймен атқарды.

Өз ғұмырын қазақ әдебиеттану ғылымын өркендетуге арнаған ғалым еңбегінің дені әдебиеттанудағы жаңа бастамалардың негізіне, тірегіне айналып отырды. Абай поэзиясының ұлттық және әлемдік поэзиядағы орны туралы жасаған маңызды теориялық тұжырымдары ақынның әдеби мұрасына деген қызығушылық пен зерттеуге деген жастардың ынтасын арттырғаны анық.

Қазақ өлеңінің құрылысын кешенді түрде зерделеген іргелі еңбегі арқылы қазақ әдебиеттануы ғылымының жаңа бір белесін қалыптастырды. Ұлттық әдебиеттану әлемінде Зәки Ахметов есімінің өлең сөздің теориясы ұғымымен қатар айтылуы дәстүрге айналды. Оның «Қазақ өлеңінің құрылысы» атты монографиясы қазақ әдебиеттанушылары үшін ғана емес, күллі түрік ғылымы үшін маңызы зор зерттеуге айналды. Қазақ өлеңі құрылысын саралаған бұл зерттеу қазақ әдебиетінің теориялық саласындағы құнды да, іргелі ғылыми еңбек болып қалды.

Үнемі жаңашыл ғылыми әдіснамалық ізденістерге иек артып отырған зерттеуші «Абайдың ақындық әлемі» тақырыбындағы монографиясында хәкім Абай шығармашылығы

туралы қалыптасқан теориялық тұжырымдарды барынша тереңдетіп, ақын поэзиясын поэтикалық талдауларымен қазақ өлеңі теориясын жаңа биікке көтерді. 1997 жылы жарық көрген «Мұхтар Әуезовтің роман-эпопеясы» еңбегінде данышпан Абайдың көркем бейнесі мен ұлы ақын өмір сүрген тарихи дәуір табиғатын жан-жақты зерделеді. Бұл монографияда поэтика мәселелері жазушының шығармашылық зертханасындағы мұрағаттық материалдар негізінде айқындалғанын айта кеткен жөн. Ғалымның аталған еңбегі де қазақ әдебиеттану ғылымына тың жаңалықтар мен болашақ зерттеулердің сара жолын белгіледі.

Зәки Ахметовтің зерттеу еңбектері әдебиеттану ғылымы үшін маңызын жоғалтпайтын қымбат жәдігерлікке айналып, есімі ұлтымыздың әдебиеті мен мәдениеті тарихында мәңгі қалатыны анық. Бүгінгі ұйымдастырылып отырған конференцияның халықаралық деңгейде өткізілуінің өзі ғалым-ұстаздың биік тұлғасын, оған деген елінің құрметін аңғартады деп білеміз.

Конференцияға арнайы келген шетелдік қонақтар, атап айтсақ Қырғызстан ҰҒА Ш.Айтматов атындағы Әдебиет институты Айтматовтану орталығының басшысы, ф.ғ.к. Нурзина Исаеваға, Әлішер Науаи атындағы Ташкент мемлекеттік Өзбек тілі мен әдебиеті университетінің профессоры, ф.ғ.д. Узок Жоракуловқа және еліміздің әр қаласынан келген ғалымдарға, қадірлі қонақтарға қош келдіңіздер дей отырып, университет атынан алғыс білдіремін.

Отандық ғылымға өлшеусіз үлес қосқан бірегей тұлға еңбегі ұлықталып отырған конференция жұмысына табыс тілеймін.

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

Ешенқұлов Т.

ҚР Ғылым және жоғары білім министрінің орнынбасары

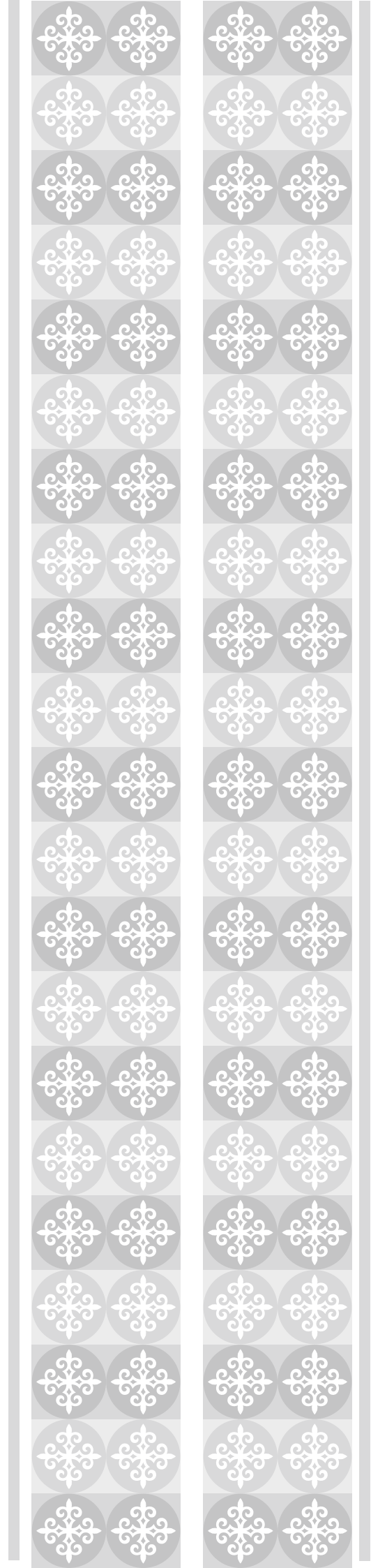
Қазақ әдебиеттану ғылымының дамуына елеулі үлес қосқан бірегей тұлғаларымыздың бірі Зәки Ахметовтың туғанына 95 жыл толуына орай «Гуманитарлық ғылымдар тоғысындағы әдебиеттанудың жаңа парадигмалары» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция жұмысын ұйымдастырып отырған Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетін құттықтаймыз.

Зәки Ахметов университет қабырғасынан бастап ғылымға деген құлшынысы мен ізденімпаздығының арқасында КСРО Ғылым академиясының Ленинградтағы шығыстану институтының аспирантурасына арнайы жолдамамен барып, білім алады. Небәрі 23 жасында «Лермонтов және Абай» тақырыбында монография жазып, диссертация қорғайды. Қазақ және орыс әдебиетінің ұлы тұлғаларының шығармашылығын қатар алып, қос ақын шығармаларындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктерін жан-жақты зерттеп, терең ғылыми тұжырымдамалар жасап, қазақ ғылымына тың ізденістерімен танылды. Жалпы саны 11 монография, 20-дан астам ұжымдық зерттеу еңбектері, оқу құралдары мен оқулықтарында қазақ өлең құрылысы, қазақ әдебиеті тарихы, дәстүр мен жаңашылдық, Абай поэзиясы, әдебиеттегі көркемдік ізденістер сияқты келелі тақырыптарды қозғап, кейінгі ұрпаққа өшпес ғылыми мұра қалдыра білді.

Ғалым қазақ әдебиеттануының абайтану мен әуезовтану салаларының іргесін қалап, ерен еңбегімен тарихта орын алған ірі тұлға екені даусыз. Оған 1954 жылдан бері жарыққа шыққан Абай өлеңдер жинағының құрастырушысының бірі болып келуі дәлел. Кандидат, доктор, ғылыми қызметкер, профессор, академик дәрежесіне дейін көтеріліп, бар ғұмырын ғылымға арнаған Зәки Ахметов көп жылдар басшылық қызметті де қатар алып жүрді. Талай ғылым кандидаты мен докторларына жетекшілік еткен ғалым өзі де диссертациялық кеңес төрағасы болып, көптеген жас ғалымның білім жолында шырақшы бола білді. Бүгінде Зәки Ахметов қалыптастырған ғылыми мектеп шәкірттері ұстаз жолын абыроймен жалғастырып, қазақ әдебиеттануында тың тақырыптарды зерттеп, ғалым ізін жалғастыруда.

Әр жылдары М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының әдебиет теориясы және әдебиеттану методологиясы бөлімінің меңгерушісі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты директорының орынбасары және директоры, Қазақ КСР Ғылым академиясы қоғамдық ғылымдар бөлімшесінің академик-хатшысы, Ғылым академиясының вице-президенті, Қазақстан Республикасы Ғылым академиясы Президиумының мүшесі және басқа да лауазымды міндеттерді абыроймен атқарған білікті басшы ретінде де ел есінде.

Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының және ҚР ҰҒА Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері, Қазақстан Республикасы ғылымына еңбегі сіңген қайраткер, білікті басшы, ғалым, ұстаз ретінде қазақ әдебиеттану ғылымын жаңа белеске көтере білген Зәки Ахметовтың ғибратты ғұмыры мен ғылыми мұрасын жас ұрпақтың санасына сіңіру бүгінгінің еншісінде екені сөзсіз.



I БӨЛІМ

ӘДЕБИЕТТІ ЗЕРТТЕУДІҢ ЖАҢА ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ЗӘКИ АХМЕТОВ ЕҢБЕКТЕРІ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ 3. АХМЕТОВТІҢ ІРГЕЛІ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ МӘНІ

Ибраев Ш.

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университетінің профессоры, филол.ғ.д.*

Қазақ әдебиеттану ғылымының іргелі академиялық бағытта дамуына, теориялық деңгейінің көтерілуіне, зерттеудің базалық негізін нығайтуға ерекше үлес қосқан ғалымдар саны санаулы ғана десем шындықтан онша алыс кете қоймаспын. Өйткені Кеңес дәуіріндегі қоғамдық ғылым салаларының салмақ басар ауырлығы ең алдымен идеология жағында болғандықтан іргелі академиялық зерттеулерге, тәуелсіз теориялық ізденістерге, объектінің өзіне тән табиғи жаратылысын турадан тура тануға жол беріле қоймайтын. Іс жүзінде ғылым мен идеологияның бірге қосақталуынан көбіне-көп идеологиялық нәтиже үстем шығатын.

Әдебиеттанудың осы бір картинасына тұтастай көз жіберер болсаңыз іргелі ғылымнан гөрі көсемсөз, ғылыми категориялық ұғымдардың орнына дерективалық нұсқаулар, теориялық талдаулардан бұрын практикалық қырағылық алға шығатынын байқайсыз. Мұның бәрінің түп төркіні идеологияға барып тірелетіндіктен әдебиеттанудың бағыт-бағдарына социологиялық талдау қолайлы болды. Зерттеудің социологиялық мазмұны ғылыми принциптерге балама ретінде алынды.

Солай бола тұра сирек те болса жекелеген тұлғалардың еңбегі ғылымды ғылым ететін бағытқа, ізденістің теориялық және әдіснамалық негізіне жөн сілтейтін мазмұнымен әдебиеттану ғылымының тарихында ерекше орын алады. Олардың еңбектерінің прагматикалық аспектісі уақытпен өте шықпайтын мәнімен, қолданыстағы қызметімен белгіленеді.

Осындай ғалымдардың бірегейі – Зәки Ахметов. Ол – ғылымның теориялық талабын жоғары қойған, аналитикалық талдауға категориялық ұғымдарды негіз етіп алған, зерттеудің жүйелі академиялық бағытын ұстанған ғалым. Қалай айтсаң да, қай жағынан келсең де әдебиеттануды социологиялық көсемсөздерден ажыратып, іргелі ғылымның отауына апарып қондырған тұлға.

XX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиеттану ғылымының академиялық мінездемесін З.Ахметовтің еңбектерінсіз көзге елестету қиын. Бұл құрметті орынды ғалым шын мәнінде уақытпен үндесетін зерттеулері, өміршең идеялары, нақтылы нәтижелері арқылы иемденеді.

Оның ғылымдағы профессионализмі әдеби үдерістің өте шықпайтын белгілерін, құрылымдық бітімін, көркемдік құбылыстың тұтас картинасын жинақтап беруімен байланысты.

Бұл қабілет оның замандастарының көбінен табыла қоймайды. Әдебиеттанудағы социологиялық бағытты бетке алған зерттеулердің дені көсемсөзге қарай ойысатыны – өмірден алынған шындық. Бұл жерде ғылымның өзі емес, оның альтернативасы күшіне енеді.

З. Ахметовтың теориялық және әдіснамалық мәні бар пайымдауларынан мынандай бір тенденция байқалады: өлең құрылысынан және өлең сөздің теориясынан жинақталатын ойдың түйінінде өлеңнің қалай жазылатынына, нені ұстанатынына, қандай бағытта идеологиялық мәні артатынына кеңес берілмейді. Ғалым суреткердің еркіне қол сұқпайды. Өлеңнің құрылысы мен мазмұнын белгілі бір рамкаға салу туралы мәселе көтерілмейді.

Демек, әдебиеттен талап етілетін тұғырнамаларға, саяси тапсырыстарға, көркемдік әдіс пен принциптерге келген жерде ғалымның тоқтай қалатынын аңғаруға болады. Бұдан мен ғалымды кеңестік идеологиядан оқшаулайын деп отырғаным жоқ. Мәселенің іргелі ғылымға қатысты жағына назар аударғым келіп отыр.

Өйткені, қазақ өлең құрылысының және өлең сөздің теориясының З. Ахметов жүйелеген үлгісі мен структуралық бітімі белгілі бір идеяға немесе идеологияға, кезеңдік

құндылықтарға қызмет ететін шеңберден шығып кеткен. Мәселенің түпкі негізі қазақ поэзиясының базалық ұғымдарына барып тіреледі. Содан болар өлеңді өлең ететін тірек ұғымдар мен көркемдік заңдылықтар өз алдына жүйелі құбылыс ретінде жинақталады.

Осы ретте буын, бунақ, тармақ, шумақ, ырғақ, ұйқас, тирада т.б. басты қызметі структуралық өзгешеліктері бойынша сипатталады. Бұлар поэзия атаулының негізі, сонымен бірге өлеңді жаңартатын, өзгертетін тетік те осылармен байланысты.

Ғалым қазақ әдебиетінің даму жолындағы силлабикалық өлең жүйесінің түрленуін осы терминдердің ішінен, әсіресе буынның ырғақтық-интонациялық түзілісінен тарату арқылы халық поэзиясынан бастап жол тартқан Абайдың, Сәкеннің, Ілиястың, Қасымның т.б. өлең өрнегінің кестелі жүйесін, жаңалығын айшықтап алып шығады.

Жалпы алғанда қазақтың силлабикалық өлең жүйесі – қашан да, қандай жағдайда да, кім қолданса да қазақ поэзиясының негізі, құрылымдық жүйеге топтастыратын тетігі. Мұны ешкім де айналып өте алмайды. Қандай бір зерттеу болмасын, бұл мәселені айтса да, айтпаса да ойда тұратын ұғым, түпкілікті өлшем. Өлеңнің структуралық құрылымы белгілі бір идеямен немесе идеологиямен қосақталса да, мәселе айналып келіп оны жүзеге асырған өлеңнің құрылымдық жүйесіне тіреледі.

Міне, осы жүйе Зәкеңнің тыңғылықты зерттеулері арқылы іргелі академиялық платформаға қойылды. Даусыз мәселе сол, қазақ өлеңі бар жерде бұл еңбек қоса жүреді. Өлеңнің базалық негізі оның мазмұнымен қоса құрылымдық жүйесімен байланысты. Түрлену мен жаңару, тың идея мен тосын ой, толқыған сезім, бәрі-бәрі осы құрылымның аясында өтетін үдеріс. Оның қызметі поэзияға іргетас болып қалана береді. «Қазақ өлең құрылысы» – осындай мәні бар еңбек.

Осы ретпен енді ғалымның «Өлең сөздің теориясы» атты зерттеуіне көңіл аударып көрейік. Байқайсыз ба, өлеңдегі сөздің қолданысы және алуан түрлі өзгерісі өлең құрылысының белгілі бір заңдылықтарымен жүзеге асатын құбылыс.

Демек, өлеңдегі сөз – өлең жүйесіне байлаулы. Сөз ерекше бір өріске шығу арқылы өрнектеледі. Поэзияда бұлар бірінсіз бірі қызмет ете алмайды. Зәкеңнің бұл зерттеуін оның өлең құрылысы туралы еңбегінің логикалық жалғасы дер едім. Себебі ой мен қиялдағы дерексіз дүниенің Жан Поль Сартр айтқандай поэзия арқылы заттануы [1. 15] немесе көркем туындыға айналуы осы екеуінің – сөз бен өлең жүйесінің бірлескен қызметінің нәтижесі.

Мен бұл жерде өлең сөздің түрлі қолданысы мен бейнелілігі туралы мәселеге тоқталмаймын. Тоқталғаным келіп тұрған түйін – сөздің өлеңдегі қызметінің мінездемесі.

Иә, өлеңдегі сөздің бейнелілігі мен алуан түрлі ассоциациялық өрісі негізінен көркемдік бейнелеу құралдары арқылы жүзеге асатыны дау тудырмайды. Поэзиялық шығармаларды талдауда көркемдік бейнелеу құралдарына баса назар аударылады. Алайда бұлардың сыртындағы талай сөздер, сөз тіркестері, тура мағынасындағы қолданыстар көбіне көп ескерусіз қалады. Олай болса, бұл сөздердің өлең жүйесіндегі қызметі қандай? Олар ескеріле ме?

Өкінішке қарай, қазақ поэзиясы туралы зерттеулерде өлең сөздің осы қызметі үнемі қағажу көріп келе жатыр. Іс жүзінде іздеусіз.

Бұл сұрақтың жауабын Зәкеңнің зерттеуінен табамыз. Ол былай дейді: «Өлең тілі, әрине, бірыңғай бейнелі, кестелі сөздерден құралмайды. Өлеңде айтарлықтай бейнелілік сипаты жоқ және ауыспалы мағына туғызбайтын, өзінің тура мағынасында ғана қолданылған сөздер де аз кездеспейді. Бірақ поэзияда қандай сөз, сөз тіркесі болсын өмір шындығын бейнелі, образды түрде көрсетуге қызмет етеді. Мұны естен шығаруға болмайды» [2.12].

Мәселенің түпкі негізіне енді келдік. Өлеңнің құрылымдық жүйесіне енген бейнелі сөз де, бейнелі емес сөз де бір мақсатқа – эстетикалық жүк арқалауға бағытталады. Өлең бірыңғай эпитеттен, теңеуден, метафорадан, ұлғайтудан, кішірейтуден, параллелизмнен т.б. құралмайды, оған қатысатын сөздердің бәрінің жиынтығынан тұратын мазмұнға немесе идеяға бірігеді. Әділін айтқанда, өлең сөздің теориясы сөздерді алаламайды, сұрыптап сорттамайды. Олардың бәрінің өлең жүйесіндегі біріккен қызметі мазмұнның сипатын тұтастай ашады [3. 99].

Осы жерде тағы да бір түйінді ойдың тарқайтын тұсына келдік. Атап айтқанда өлеңнің мәтіндік тұтастығы туралы мәселе өлең сөздің теориясына тікелей қатысты ұғым [4. 298]. Сөздердің белігілі бір мағыналық құрылымға топтасуы өлең жүйесі арқылы жүзеге асатын құбылыс. Мұны ұмыт қалдыруға болмайды. Сондықтан да ғалымның: «Қандай сөз, қандай сөз тіркесі болсын, өлеңде көп жағдайда жеке тұрғандағы мағынасынан әлде қайда терең, әсерлі мән-мазмұнға ие болып, өзгеше маңызды қызмет атқарады» деген пікірі [2. 12] осы айтып отырған мәтін бүтіндігіне негізделген ойдан тарайды.

3. Ахметовтың зерттеулеріндегі теориялық және әдіснамалық мәні терең осы ойларының дәлелденуі бірыңғай теориялық еңбектерімен ғана шектеліп қалмайды.

Абай Құнанбайұлы, Мұхтар Әуезов, жалпы қазақ поэзиясы жайлы зерттеулерінде үнемі назарда тұрады. Ғалым қандай бір мәселені қарастырса да жеке мен жалпының, бүтін мен бөлшектің, өлең сөздің өлең жүйесіне және мәтін бүтіндігіне қатысын, өзара байланысын назардан тыс қалдырмауға ұмтылады. Тиісті нәтижеге функционалдық талдау арқылы жеткізіледі.

Өлең құрылысы және өлеңде қолданылатын сөздің қызметі бір өріске қойылғандықтан зерттеудің жүйелілігі және концептуалды бүтіндігі тұғырнамалық сипатқа ие болған.

3. Ахметовтің ғылыми ізденістеріне тән осы бір өзгешелікті арнайы бөліп айтуымның себебі – қазақ өлеңінің құрылысы және өлең сөздің теориясы оның зерттеуінде медальдің екі жағы сияқты егіз ұғымдарға айналады.

Иә, 3. Ахметовтың еңбектеріне тиесілі осы бір өзгеріс-жаңалық оның ғылыми ізденістерінің жүйелі, өзара байланыста жалғасқан ой-пікірден тұратындығының айқын көрінісі. Бұл мәселені бұдан да кеңірек қарастыра болсақ, ғалымның көркем шығарманы, өлеңді іс жүзінде нақтылы талдау барысында мәтін бүтіндігін қалт жібермей қадағалап отыратындығы байқалады.

Мәселен, Абайдың «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңі Мүрсейіт Бүкіұлының қолжазбасында 38 тармақтан тұратын тұтас бір шығарма. Ал 1977 жылғы басылымнан бастап «Қандай қызда ләззат бар жан татпаған» дейтін соңғы 18 жолы бөлек өлең болып басылып келді. 3.Ахметов болса бұл өлеңді бүтін бір шығарма деп есептейді [5. 68]. Ғалымның біл пікірі өлеңнің құрылымдық жүйесінен және ондағы ой мен сезімнің өзара беттескен табиғатынан өрбиді. Ол былай деп жазады: «Өлеңді тұтас алғанда әр қырынан қарап, әркелкі айтылған қарама-қарсы пікір, кереғар сезім – әсер шарпысқандай болады. Қыздың сұлулығын тамашалап, идеал түрінде бейнелеу өзінше ұтымды десек те, акынның бір сәт іркіліп, толқуы, өмірде сұлулық пен мінезділік, тұрақтылық адамның бойында бірдей кездесе бермейтінін ойлап, өкініп-күйінуі де табиғи нәрсе емес пе?» [3. 35].

Абай шығармаларының 1995 жылғы академиялық басылымында осы өлең қайтадан біріктіріліп, бүтін шығарма ретінде берілді. Бұл басылымның көлемді алғы сөзін жазып, текстологиялық жұмыстарына асқан ұқыптылықпен қатысқан ғалымдардың бірі 3.Ахметов болатын.

Осы ретте ғалымның Абайдың бір өлеңіне қатысты пікіріне арнайы тоқталып отыруымның себебі бар. Меңінше, бұл мәселе 3.Ахметов зерттеулерінде методологиялық деңгейге қойылған тұғырнама. Еуропаның зерттеу мектептеріне тән мәтін тұтастығын көзден таса қылмау ұстанымы 3.Ахметов ізденістерінде басым мағынаға ие. Шынтуайтқа келгенде, жүйелілік жоқ жерде кездейсоқтық орын алатыны, зерттеушінің субъективті рецепциясына жол ашылатыны айдан анық.

Зәкең былай дейді: «Өлеңнің бір жолын, бір шумағын бөлек алып қараудың үнемі ұтымды болмайтыны, поэзиялық шығармада ой-сезім ағыны бір сарынмен келмейтіні, әр түрлі ой мен сезім шарпысуы, қақтығысы болатыны, негізгі ой түйіні кейде алдыңғы, не кейінгі айтылған сөздерге басқаша мағыналық сипат дарытатыны ұмыт қалады» [3. 27].

Иә, қазақ әдебиеттану ғылымының даму барысында үнемі орын алып келе жатқан олқылықтың бірі осы. Ғалым дөп басып, дәл анықтама беріп отыр. Мәселенің түп негізіне үнілер болсақ, қазақ өлеңінің құрылысы және сөздің сондағы түзілу тәртібі – бүтіндік

құрайтын жүйелі құбылыс. Оны тану үшін сондай бір бас-аяғы бар әдіснамалық тұғырнама қажет. Әрі бұл әдіснама қатып қалған догма емес, ғылымның дамуына қарай әлеуметтік, көркемдік-эстетикалық, психологиялық, философиялық, мәдениеттанымдық арасалмағына қарай дамып, өзгеріп отыратын парадигмалық мәні бар ұғым.

3.Ахметовтің зерттеулері бізді осындай бір тыңғылықты жүйелі, құрылымдық сипаты бар іргелі академиялық биікке шақырады. Зерттеудің үлгісін көрсетеді. Оның еңбектері қазақ әдебиеттану ғылымының тарихында ерекше орын алады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Сартр Ж.П. Что такое литература? – Москва: Изд-во АСТ, 2020. – 448 с.
- 2 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 1973. - 212 б.
- 3 Ахметов З. Асыл сөз арнасы: Зерттеу, сұхбат, сын // Құрастырған: Оразбек М.С., Зәкиұлы М. – Алматы: «Арда», 2008. – 400 б.
- 4 Хроленко А.Т. Основы современной филологии. – Москва: ФЛИНТА: Наука, 2013. – 352 с.
- 5 Ибраев Ш. Абай феномені. Ғылыми зерттеу. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2021. – 240 б.
- 6 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. 2-е изд. – Москва: Искусство, 1986. – 325 с.

ӘОЖ 82-4

ЗАКИ ОҒАНИНГ ЗАКОВАТИ

Жұрақұлов У.

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Жаҳон адабиёти ва қиёсий адабиётишунослик кафедраси мудири, филология фанлари доктори (DSc), профессор Эл.почта.: joraqulovuzoq@gmail.com

Оразбек М.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филол.ғ.д. (Астана, Қазақстан)

Резюме. Ушбу мақолада Қозоқ халқининг заковатли ўғлони, академик Заки Ахметович Ахметовнинг собиқ совет даври адабиётишунослигида тутган ўрни, қозоқ миллий эстетик тафаккури, унинг жаҳон адабиёти контекстидаги мақомига доир илмий-назарий тадқиқотлари, Абай Қўнонбоев, Мухтор Авезов каби қозоқ адиблари ижодий меросларига оид ишлари ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: Адабиёт, Абай, Мухтор Авезов, миллий этика, миллий эстетика, бадиий идеал, тарихий поэтика, назарий поэтика, роман, образ, сюжет, композиция, илмий концепция, методология, қиёс, таҳлил, муҳокама, мунозара.

Аубуттурк – ҳазрати Ёфас авлодлари, хусусан, ўзбек ва қозоқ улуслари орасидан заковатли шахслар жуда кўп чиққан. Улуғ салтанатлар қурган, соҳибқиронлик мақомига етган, фикҳ, ақида, ҳадис илмлари, алгебра, геометрия, физика, астрономия, медицина, фалсафа, адабиёт соҳаларида кашфиётлар қилган узоқ тарихга оид боболаримизни айтмасдан, биргина Бобур, Машраб – Абай Қўнонбоев, Абдулла Қодирий – Алихан Букейханов, Мағжон Жумабоев, Ойбек – Мухтор Авезов, Абдулла Орипов – Ўлжас Сулаймонов номларини тилга олганимизда ҳам бу анъана узвий давом этганига амин бўламиз. Бугунги илмий конференциямизнинг марказий объекти академик Заки Ахметович Ахметов ҳам турк улусининг мана шундай заковатли вакилларидан.

Заки Ахметов шахси, илмий меросининг муҳимлиги, этиклик, эстетиклик даражаси, ибратлилиги, бугун учун аҳамияти шундаки, у ва унга замондош ўтган Иззат Султон, Азиз Қажомов, Матёқуб Қўшжонов, Ғулом Каримов, Озод Шарафиддинов каби ўзбек олимлари совет тузуми даврида яшадилар, бу тузумнинг антимиллий сиёсати, доимий тазйиқларига

қарамасдан миллий ғоя, миллий адабиётшунослик методологиясини сақлаб қолиш, ҳатто ривожлантиришга эришдилар. Агар ўзбек олимлари Иззат Султон, Азиз Қаямов, Матёкуб Қўшжоновлар Алишер Навоий ва Абдулла Қодирий ижодий меросини наинки собиқ СССР, айни пайтда умумжаҳон бўйлаб ёйган бўлсалар, Заки Ахметов Абай Қўнонбоев, Мухтор Аvezовлар ижодига доир жиддий тадқиқотлар ёзди. Заки Ахметов Қозоқ халқи адабиётини фақат илмий-назарий аспектда ўрганиш билан чекланмади, балки унинг юксак заковат билан ёзилган тадқиқотларида, энг аввало, қозоқ миллий ғояси, халқ бадий тафаккурининг даражаси ҳамда аҳамиятини кўрсатиш муҳим ўрин тутди. Чунки миллий адабиётлар ривожига ўнг кўз билан қарамаган собиқ совет даврида миллий адабиётшуносликнинг вазифаси илмийлик билан бирга миллий этика ва эстетик тафаккур нима эканини жамиятга англатиш, шу йўл билан уни сақлаб қолиш ҳам эди.

Заки Ахметов ижодий мероси ўз илмий кўламининг кенглиги билангина эмас, тематикасининг жиддийлиги, назарий-методологик асосларининг мустаҳкамлиги билан ҳам ўзига хос. Олимдан ўн икки мустақил илмий муаммога қаратилган монография, уч юздан ортиқ илмий тадқиқот мерос бўлиб қолган. Жумладан, “Қозоқ шеърятининг тил хусусиятлари ҳақида” (1970), “Бадий санъат назарияси” (1973), “Қозоқ замонавий адабиёти анъаналари ва тараққиёти” (1978), “Абай йўли” эпопеяси поэтикаси унинг яратилиш тарихи кузгусида” (1984), “Абай бадий олами” (1995) каби тадқиқотлари қозоқ адабиётшунослиги тараққиёти учун муҳим аҳамиятга эга. Заки Ахметовнинг қозоқ миллий адабиёти назарияси, адабиётшунослик методологиясига доир ишлари ўзининг концептуал моҳияти билан миллий адабиётшунослик чегараларидан чиқиб, умумтурк адабиёттануви ривожига улкан ҳисса қўшишга ярайди.

Замонавий қозоқ закишуносларининг қайд этишига кўра, олимнинг бундай кўпқатламли назарий ишлари М.Аvezов, С.Муқонов, В.Жирмунский, С.Малов, Г.Ломидзелар томонидан юксак баҳоланган¹. Албатта, советлар миллий сиёсати ичида шаклланган бир қозоқ олимнинг бундай йирик мутафаккирлар томонидан тан олинishi осон эмаски, олим тадқиқотларига мурожаат қилган ҳар бир мутахассис айни эътирофларнинг ҳаққонийлигига ишонади.

Бугун Гумилёв университетида, сизнинг ҳузурингизда маъруза қилаётган мен – профессор Узоқ Жўрақулов мактабнинг 3-4-синфида ўқиётган пайтим Абдулла Қодирий романини биринчилардан бўлиб, “Ўткан кунлар” чексиз саҳро ичида Помир тоғларидек юксалди”, дея эътироф этган қозоқ ёзувчиси Мухтор Аvezовни танир, ўз ёзувчим деб билар эдим. 6-синфда унинг “Абай йўли” эпопеясини ўқиб чиққанман. Романнинг туркийларга хос бир сўз – “чўнг” сўзи устидаги Абай мулоҳазалари билан бошлангани мени чиндан ҳайратга солган. Талабалик давримда Заки Ахметовнинг “Абай йўли” эпопеяси поэтикаси” китоби билан танишганман. Шу монографияни ўқиб Абай бадий олами нақадар кенг ва кўпқиррали эканини англаганман. Абай ислоний қарашлари, насиҳатлари, бадий сўз устида ишлаш принципларининг шаклланишида мир Алишер Навоий таъсири қанчалар катта эканига гувоҳ бўлганман². Қолаверса, ўзбек адабиётшунослари ҳам М.Аvezов ва унинг “Абай йўли” эпопеясини кенг планда ўрганиб келадилар³.

Заки Ахметовга кўра: “Абай йўли” романининг замонавий моҳияти, асосан, ўқувчини ҳаёт мазмуни, инсонлик бурчи, ижтимоий маънавиятнинг зарурати ва адолатсизликка қарши

¹ <http://www.zzl.kz/rubric/det/143/483/>

² Қаранг: Ахметов З.А. Роман-эпопея Мухтара Ауэзова /В кн.: Классические исследования. Том 18. – Алматы, 2013.

³ Қаранг: Қалдибек Сейданов. Мухтор Аvezов ва Ўрта Осиё адабиёти //Жаҳон адабиёти» журнали, 2017 йил, №9; Баҳодир Карим. Ўзбек-қозоқ адабий алоқалари / <https://oyina.uz/kiril/article/1190>; Қозоқ адабиётининг ёрқин юлдузи Мухтор Аvezов / <https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/adabiyot/ozo-adabietining-er-in-yulduzi-muhtor-avevov>.

курашиш ҳақида ўйлашга мажбур қилиши билан белгиланади. Эпопеянинг XIX – XX асрлар арафасида Қозоғистон турган улкан ижтимоий-тарихий ўзгаришлар ҳақидаги ушбу ғояси бизнинг замонамизда ҳам кучли акс-садо берди”⁴.

Олимнинг юқоридаги фикрларидан келиб чиқиб, маърузада Заки Ахметовнинг “Абай йўли” поэтикаси” китоби ҳақидаги қисқа фикр ва хулосаларимиз билан чеклансак:

1. Монографиянинг муҳим ютуғи ва янгилиги Заки Ахметов томонидан “Абай йўли” романига хос психобиографик, ижтимоий биографик асосларининг аниқ белгиланишидир. Олимнинг фикрича, Мухтор Аvezов Абай шахсияти ва “Абай йўли” роман-эпопеясига шунчаки келиб қолмаган. Унинг ўзи шу ҳаётни яшаган, Абай асарларида тасвирланган воқеалар, маиший, ижтимоий муаммоларни ўз бошидан кечирган. Ёзувчининг бобоси Аваз Абайнинг етти пушти, бобо-ю катта оталаригача яхши билган. Бундан ташқари, М.Аvezов Абайни кўрган, билган овулдошларидан у ҳақдаги реал маълумотларни ёзиб олишга улгурган. Реал далиллар фақат Абайнинг қариндош ва дўстларидан эмас, ҳатто душманларидан ҳам ёзиб олинган. Бунинг устига ёзувчи Абай озикланган қозоқ халқ фольклори, маданий мероси, этнографиясини ҳам чуқур ўрганган. Буларнинг ҳаммаси монографиянинг мустаҳкам базис устига қурилишига асос бўлган.

2. Энг муҳими, М.Аvezов учун Абайнинг ҳар бир асари бадиий-биографик манба бўлиб хизмат қилган. Эпопея қаҳрамони субъекти улкан бир объект – қозоқ халқи ҳаёти билан узвийликда олинган. Бу ҳақда Заки Ахметовнинг ўзи: “Аvezов Абайнинг нисбатан тўла илмий биографиялари, ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақидаги тадқиқотлар муаллифи” деб ёзади⁵. Ҳақиқатан ҳам, М.Аvezов ўн етти йил (1933 - 1950) ичида Абай биографиясининг тўртта вариантини ишлаб чиққан. Бадиий йўналишда дастлаб 1939 йили (Л.Соболев билан ҳаммуаллифликда) “Абай” трагедиясини, кейинроқ “Абай” операси либреттоси, бадиий фильми сценарийсини ёзган. Шунинг учун ҳам “Абай йўли” эпопеяси айрим-айрим китоблар ўлароқ ўн тўрт йилда ёзиб тугатилган бўлса ҳам (1942 – 1956 йиллар), бу тўрт китобни ягона композицион схема ўлароқ ушлаб турувчи асос маърифатпарвар Абай Қўнанбоевнинг 47 йиллик ҳаёти, бадиий тил билан айтганда Абай йўлидир. Қайд этиш жоизки, М.Аvezов айна жиҳатлари билан ўзбек ёзувчиси Ойбекнинг Навоийга доир ижодий изланишларини ёдга солади.

3. Роман-эпопеяни тадқиқ этар экан олим, асар воқеаларини XIX аср қозоқ халқи ижтимоий ҳаётидаги муаммолар, маърифатчилик, жадидчилик ҳаракати билан уйғунликда кузатган. Янги ҳаёт қуриш зарурати, илм-маърифат концепциясини роман тадқиқи марказига қўйган. Эпопея воқеалари ва образларини А. Букейханов, А. Байтурсинов, М. Дулатов, С. Торайғыров, С. Донентаев, М. Сералин, С. Кубеев, Г. Карашев каби миллий маънавият учун курашган адиблар ижоди билан қиёсан ёритиб берган. Бу эса роман-эпопеяга хос ижтимоий-психологик таҳлил, бадиий фоннинг тўла тасаввур қилинишини таъминлаган.

4. Қозоқ халқи адабий-маданий ҳаётида роман, қисса каби янги адабий жанрларнинг кириб келиш тенденциялари, миллий асослари Заки Ахметов томонидан кенг ёритилган. Айна пайтда қозоққа хос оқинчилик анъанаси, оғзаки адабиётдан ёзма, канонлашган адабиётга ўтиш жараёнлари таҳлилий кўрсатилган. Шунингдек, янги қозоқ адабиётининг шарқона ибтидосига урғу берилган. “Шарқ классик поэзиясидаги тарихий ривоятлар, афсоналар қатор қозоқ шоирлари учун илҳом манбаи бўлиб хизмат қилган”, деб ёзади бу ҳақда олим⁶. Буларнинг барчаси биргаликда тарихнинг қашшоқлар меҳнати, рақиб гуруҳлар аро мол ўғирлаш мусобоқалари, уруғ оқсоқоллари ўртасидаги келишмовчиликлар, тўралар зўравонлиги, мард йигитларнинг ўч олиши, ёшлар ўйин-кулгиси, байрамлар, кўчманчилар ёзлог, совчилик, тўй, жаноза, дафн, вабо, поданинг қирилиши, ҳукмдор сайлаш, турли-туман муаммоларга ечим топиш, табиат картиналари эпопея бадиий ҳақиқатларини ташкил

⁴ Ахметов З.А. Роман-эпопея Мухтара Ауэзова /В кн.: Классические исследования. Том 18. – Алматы, 2013. – С. 22.

⁵ Там же. – С. 24-31.

⁶ Там же. – С. 25.

этган. Бир сўз билан айтганда, эпопея қозоқ халқининг соф идилиявий ҳаётини акс эттириши билан миллийдир.

5. Монографиянинг “Шоирнинг туғилиши” бобида эпопея композициясининг икки асоси – қозоқ халқи ижтимоий-тарихий турмуш тарзи, унда рўй берган “ўткир ижтимоий конфликтлар” Абай шахсияти билан уйғунлаштирилган бадий таҳлилар асосида кўрсатилган. Шу ўринда олимнинг: “Эпопея композициясининг пўлатдек асоси ҳаёт воқелиги билан ёзувчи дунёқарашидаги ўртасидаги умумийлик, бирликда намоён бўлади”, деган фикрини келтириш муҳимдир⁷.

6. Айниқса, романдаги бадий-психологик система Қўнонбой ўтовидаги уруғбошилар – Божей, Байсал, Суюндик, Қоратой ва Майбосар ўртасида Кодар чолни жазолаш ҳақида кечган мулоқот ва қатл саҳнаси таҳлилида теран очилган. Айни диалог таҳлилида Қўнонбой характери ва портрети таҳлили ўта жонли чиққан. Бу воқеалар шаҳарда ўқиётган 13 ёшли Абай нигоҳи орқали берилганига диққат қаратилган. Мазкур таҳлиллarning яна бир муҳим томони, Заки Ахметов уруғбоши, овул, ўтов, ҳукм, қатл каби барча образ, эпизод, детал, хронотоп шакллари М.Авезовнинг Абай ҳақидаги мемуари, бошқа тарихчи, этнограф олимларнинг маълумотлари билан қувватлантириб борган.

7. Китобнинг “Шоир ва халқ” деб номланган бобида М.Авезов Абайни халқ дарди куйчиси сифатида қандай тасвирлагани ҳақида сўз кетган. Заки Ахметов биринчи китобда Абай ички дунёсини, асосан, тарихан трагик воқеалар фонида, ўз бадий фантазиясидан келиб чиқиб тасвирлашига асосий урғу берган. Кейинги китоблар таҳлилида эса Абай ижоди, шоир субъекти ва ички “мен”и шарҳчиси сифатида шеърый асарларига диққат қаратган. Бундай ёндашув олимни “Абай йўли” эпопеясининг уйғун ва систематик талқинига олиб келган.

8. Заки Ахметовга кўра, “Абай йўли” асари поэтикасининг мукамаллиги қозоқ ери, табиати, халқ турмуш тарзи, у бошдан ўтказган воқеа-ҳодисалар, айниқса, халқ тили, ифода йўллари, оғзаки бадий сўзлашуви индивидуаллиги билан боғлиқ. Романга кирган Абай шеърларини поэтик тил концептига кўра таҳлил қилган Заки Ахметов нафақат Абай образи психологиясини, балки унинг шоирлиги, услубидаги халқчиллик, тили ва дилининг халқ билан уйғунлигини ҳам очиқ берган.

Бизнингча, ушбу монографияда эпопея қаҳрамонларини бир оз синфийлаштириш, бир халқни икки қирғоққа бўлиб тушуниш ҳолатлари ҳам кузатилади. Айни пайтда, Абай йўлининг шаклланишида рус халқи ва рус адабиётининг роли бир оз ошириб юборилгандек тасаввур беради. Бу, албатта, асарнинг ёзилиш даври билан изоҳланса керак.

Умуман, Заки Ахметовнинг ушбу монографияси бобма боб, ҳатто абзацма абзац ҳам эмас, балки жумлама жумла таҳлил қилиниши керак. Шундагина асарнинг асл илмий қиммати ҳақида жўяли хулоса қилиш мумкин. Бизнинг маърузамизни эса бир ўзбек синчисининг заковатли оғамиз Заки Ахметов ижодига кириши сифатида қабул қиласизлар.

Сўзимни умумтурк оқини Абайнинг “Қора сўз” асаридан олинган шу ҳикмат билан тугатмоқчиман: “Фақат ўзингни ўйласанг, қорин ғамида ўтлаган жониворлардан бири бўласан, инсоният равнақи учун меҳнат қилсанг, Аллоҳнинг севимли бандасига айланасан”⁸. Ҳаммамизга Абай домла айтганидек чин инсон бўлиб яшаш насиб этсин!

Адабиётлар:

1 Ахметов З.А. Роман-эпопея Мухтара Ауэзова /В кн.: Классические исследования. Том 18. – Алматы, 2013.

2 Карим Б. Ўзбек-қозоқ адабий алоқалари / <https://oyina.uz/kiril/article/1190>

3 Қалдибек Сейданов. Мухтор Авезов ва Ўрта Осиё адабиёти //Жаҳон адабиёти» журнали, 2017 йил, №9.

4 Қозоқ адабиётининг ёрқин юлдузи Мухтор Авезов / <https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/adabiyot/ozo-adabietining-er-in-yulduzi-muhtor-avezov>.

⁷ Там же. – С. 66.

⁸ <https://ziyouz.uz/jahon-nasri/abay-qonanboyev/aba-yurak-amri-bilan-qora-soz-asaridan/>

ӘОЖ 821.11

ЗАКИ АХМЕДОВДУН КЫРГЫЗ АДАБИЯТТААНУУ ИЛИМИНЕ КОШКОН САЛЫМЫ

Бийсаева Н.

*Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институтунун Айтматовтаануу борборунун башчысы,
филол.и.к., доцент*

Казак адабият таануу илиминдеги көрүнүктүү окумуштуулардын ысымы арбын. Бирок ошол окумуштуулардын ичинен кыргыз элине, кыргыз адабият, маданият тармагындагы адамдарга Заки Ахмедовдун аты аттын кашкасындай таанымал. Биздин муундун өкүлдөрү бул окумуштууну кантип тааныдык? Эң биринчи кезекте, албетте, окумуштуунун илимий монографиялары, ар тармактуу изилдөөлөрү аркылуу тааныдык. Өзгөчө кыргыз-казак поэзиясын салыштырма багытта изилдөө жүргүзүүдө кыргыз поэзиясы боюнча «Кыргыз ыр түзүлүшү» (1965) деген аталыштагы Кулан Рысалиевдин эмгегине таянсак, казак поэзиясы боюнча, ыр түзүлүшүн терең теориялык талдоолор менен ачып берген Заки Ахмедовдун «Казахское стихосложение» (1964) деген эмгегине таяндык. Бизге маалым болгондой Заки Ахмедов 1955-жылдардын ортосунан тартып эле казак поэзиясындагы уйкаштык, ыргак, ритм, рифма тууралуу бир нече макалаларын жарыялап жүргөн. «Казак ыр түзүлүшү» деп аталган теориялык эмгеги жалпы филологиялык илимдеги негизги теориялык эмгекке айланган классикалык изилдөөлөрдүн бири.

Белгилүү адабиятчы, көрүнүктүү теоретик Заки Ахмедовдун абайтаануу жана ауэзовтаануу багытындагы изилдөөлөрү бүгүнкү күндө кыргыз окумуштуулары тарабынан кеңири колдонулат. Биз билгенден 1954-жылдан тартып өмүрүнүн акырына чейин бул багыттагы бир нече монографияларды чыгарган. «Абай жолу» эпопеясынын поэтикасы жана анын жазылуу тарыхы» (1984), «Мухтар Ауэзовдун роман-эпопеясы» (1997), «Абайдын акындык ааламы» (1995) деген аталыштагы илимий эмгектери казак адабиятаануу илими үчүн эле эмес, бүтүндөй түрк тилдүү элдердин адабиятаануу илими үчүн маанилүү.

Ауэзовдун чыгармачылыгын аздектеп, аны изилдөө, сактоо, жайылтуу багытындагы эмгеги өлчөөсүз экендигин биз жакшы билебиз.

Заки Ахмедовдун кыргыз-казак адабий, маданий байланышына кошкон салымы зор. Адегенде эле окумуштуунун Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына арналган макаласы тууралуу айта кетпесек болбос. Улуу жазуучунун чыгармачылыгын урматтап, сыйлап өзгөчө мамиле кылган. Академик Абдылдажан Акматалиев эскерүүсүндө Ч.Айтматовдун 70 жылдык мааракеси Түркияда өткөндө аксакал катары жол баштап жүргөнүн айтат. «Чыңгыз Айтматов жана казак адабияты» деген аталыштагы билдирүүсүн жасап, анда жазуучунун чыгармаларында казак калкы менен кыргыз калкынын салт-санаасы, улуттук өзгөчөлүктөрүнүн жалпылыктарына токтолуп, жазуучунун чыгармаларында чебер чагылдырылгандыгын айтат. Жазуучунун 70-80-жылдарда казак акын-жазуучуларына чыгармачылык таасир тийгизгенин бир нече фактылар менен белгилеп берет. Билдирүүсүнүн соңунда: «Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын көңүлдү бурган өзгөчөлүгү, суктандараарлык жагы ар дайым талаш-тартыш жараткан пикирлерди көтөрүп чыгып, жаңычыл, маанилүү ойлорду ортого салып, таптакыр жаңы адабий жыйынтык чыгара билиши. Жазуучунун чыгармаларынын жашоонун өзүнөн алынгандыгы, адамзат маданияты үчүн эң жогорку ийгилик болуп саналат» - деп айтат.

Академик Заки Ахмедов 1980-жылдардан тартып, кыргыз окумуштуулары менен тыгыз байланышта болуп, кыргыз адабияты, фольклортоону, адабий сын, котормотаануу багытындагы бир топ окумуштуулардын муунун тарбиялоого активдүү катышкан. Кыргыз окумуштуулары, өзүнүн замандаштары корреспондент-мүчөлөр, илимдин докторлору Заир Мамытбеков, Кеңешбек Асаналиев, Абдыкадыр Садыков, Чолпон Жолдошева, Качкынбай Артыкбаев ж.б. менен башталган адабий-илимий байланышы кийин уланып, филология илимдеринин доктору, академик Абдылдажан Акматалиевге, филология илимдеринин доктору, профессор Лайли Укубаевага, филология илимдеринин доктору, профессор Советбек Байгазиевге, филология илимдеринин доктору, профессор Абдылда Мусаевге, филология илимдеринин доктору Айнура Кадырманбетовага ж.б. бүгүнкү күндөгү көрүнүктүү адабиятчы-окумуштууларга оппонент катары, диссертациялык кеңештин мүчөсү катары олуттуу пикирлерин айтып, окумуштуу болуп калыптанышына зор салым кошкон. «Заки Ахмедович Диссертациялык кеңеште он беш жылдай мүчө болуп, жыйырмадан ашуун кыргыз окумуштууларынын калыптанышы үчүн чоң роль ойноду. Анын сөзү оппонент катарыбы, же талкууга чыгып сүйлөйбү өтө конкреттүү, эмоционалдуу, терең теориялык планда болор эле. Ал илимдин чечени болчу. Бардыгыбыз жырдап угуп, адабият таануунун ар кыл проблемалары боюнча дагы тереңдикке сүнгүп кирип калар элек. Заки Ахмедович – биз үчүн даяр энциклопедист, фольклор, акындар поэзиясы, жазма адабият, адабий байланыш, адабиятаануу китептеринин жыйнагы катары сезилчү. Салмактуу, ынанымдуу сөздөрү бизди муютуп, катуу тассир берчү», - деп эскерет академик Абдылдажан Акматалиев.



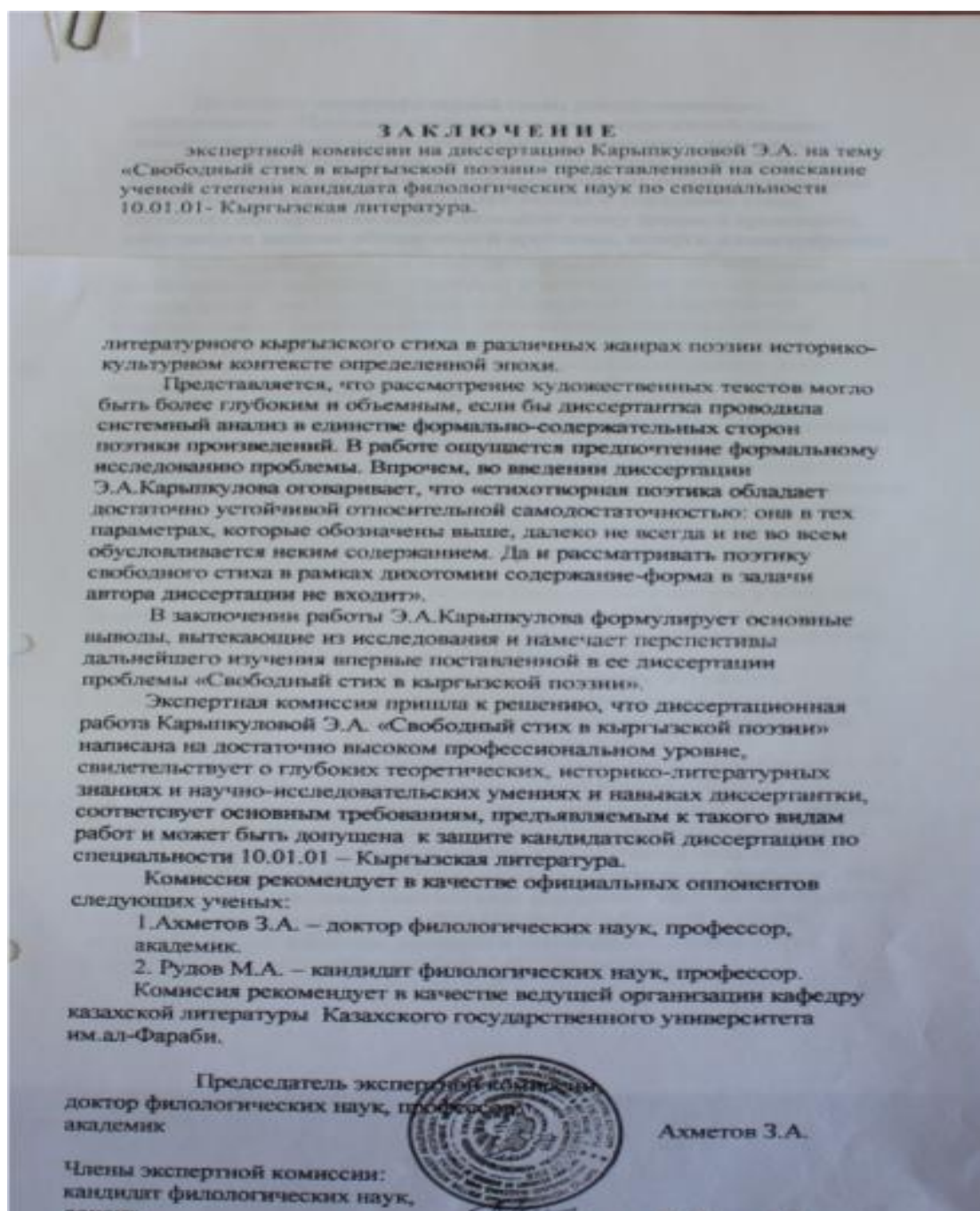
Архивдик материалдарды карап, 1990-2002-жылдарга чейинки диссертациялык жыйындардын стенограммаларын карап, Заки Ахмедов оппонент катары, мүчө катары катышкан төмөнкү кандидаттык жана докторлук диссертацияларды алып чыктык.

№	А.А.А.	Илимий иштин аталышы, даражасы	Илимий жетекчиси	Расмий оппонент
1.	Койчуев Бактияр Турарович (филология илимдеринин кандидаты)	Особенности современного философского-психологического романа	Ф.и.д., профессор Е.Озмитель	Ф.и.д., профессор Заки Ахмедов (1994)
2.	Урманбетова Сулайка (филология илимдеринин кандидаты)	Поэтика современного кыргызского рассказа 60-80-годов (проблемы жанра и перевода)	Ф.и.д., профессор Ч.Джолдошева	Ф.и.д., профессор Заки Ахмедов (1994)
3.	Лайлиева Илимкан Жумакановна (филология илимдеринин доктору)	Традиции мировой литературы а кыргызской прозе	Ф.и.д., профессор З.Осмонова	Ф.и.д., профессор Заки Ахмедов (1995)
4.	Пэн Мей (филология илимдеринин кандидаты)	Изучение творчества Ч.Айтматова в Китае	Ф.и.д., профессор А.Акматалиев	Ф.и.д., профессор Заки Ахмедов (1996)
5.	Асакеева Динара Жолдошевна (филология илимдеринин кандидаты)	Ч.Айтматовдун чыгармаларында сюжет куруу проблемасы («Ак кеме», «Эрте келген турналар», «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт»)	Ф.и.д., профессор А.Акматалиев	Ф.и.д., профессор Заки Ахмедов (1997)
6.	Дюшебекова Бактыгүл (филология илимдеринин кандидаты)	Романтические тенденции в кыргызской прозе: истоки, художественное своеобразие	Ф.и.д., профессор Ч.Джолдошева	Ф.и.д., профессор Заки Ахмедов (1999)
7.	Кадырманбетова Айнура Күмөновна (филология илимдеринин кандидаты)	Кыргыз повесттериндеги подтекст проблемасы (50-60-жылдар)	Ф.и.д., профессор А.Акматалиев	Ф.и.д., профессор Заки Ахмедов (2000)
8.	Карыпкулова Элеонора (филология илимдеринин кандидаты)	Свободный стих в кыргызской поэзии	Ф.и.д., профессор Е.Озмитель	Ф.и.д., профессор Заки Ахмедов (2001)
9.	Өмүрзакова Нургуль Бектургановна	Кыргыз поэзиясында сонет формасынын калыптанышы жана өнүгүшү	Ф.и.д., профессор А.Акматалиев	Ф.и.д., профессор Заки Ахмедов (2001)

Жогоруда көрсөтүлгөн тизмеде 10 жыл аралыгындагы сакталып калган архивдеги материалдар алынды. Жакталган иштер боюнча мейли кандидаттык диссертациябы, мейли

докторлук диссертациябы окумуштуу катары олуттуу мамилеси менен өтө терең адабий-теориялык анализден өткөрүп, жазып кеткен оппоненттик пикирлери колубузга тийди. Аларды карап бул окумуштуунун диапозону канчалык кенен экендигине ынандык. Кайсы багыттагы диссертация болбосун алсак, роман жанрынын өзгөчөлүктөрү, кыргыз аңгемелеринин поэтикасы, котормо жаатындагы изденүүлөр, жалпы эле кыргыз прозасындагы подтекст жана анын көркөм функциясы, Ч.Айтматовдун чыгармаларынын көркөмдүк өзгөчөлүктөрү жана ошондой эле кыргыз поэзиясынын жанрдык-стилдик жактан өнүгүшү тууралуу өзүнүн терең аналитикалуу ойлору менен бөлүшкөн жана ошол эле учурда илимге талапкер болуп турган окумуштууларга жол көрсөтүп, багытын табууга чоң көмөк көрсөткөн.

Төмөндө академик Заки Ахмедовдун жазган пикирлеринин айрым фрагменттери PDF форматта сунушталат.



ОТЗЫВ

на диссертационную работу Асакеевой Д.Ж. на тему "Проблема сюжетостроения в произведениях Чингиза Айтматова" ("Белый пароход", "Ранние журавли", "Пегий пес, бегущий краем моря") представленную на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 - кыргызская литература (на кыргызском языке, объем 154 стр. машинописи).

3

границ освещения темы, новые подходы к анализу этих произведений представляло нелегкую задачу, с которой, на наш взгляд, автор диссертации успешно справилась.

Исходя из всего сказанного выше, считаем, что диссертационная работа Асакеевой Д.Ж. свидетельствует о способностях ее автора самостоятельно решать крупную литературоведческую проблему и данная работа является результатом серьезного и обстоятельного изучения выдвинутой темы, представляет собой заключительную научно-теоретическую ценность. Автором диссертации по исследуемой теме опубликованы семь статей в различных научных изданиях. Эти публикации, а также автореферат диссертации самого себя, вполне отражают основное содержание диссертационной работы.

Считаем, что диссертационная работа Асакеевой Д.Ж. на тему "Проблема сюжетостроения в произведениях Чингиза Айтматова", ("Белый пароход", "Ранние журавли", "Пегий пес, бегущий краем моря"), полностью отвечает требованиям, предъявляемому подобного рода работам, и автор ее вполне заслуживает присвоения ей искомой ученой степени кандидата филологических наук.

Официальный оппонент
доктор филологических наук,
профессор, академик Национального
Академии Наук Республики Казахстан

З.А. АХМЕТОВ

12 июля 1997г.

ОТЗЫВ

Официального оппонента на кандидатскую диссертацию
Карыпкуловой Элеоноры Аманбековны на тему «Свободный стих в
кыргызской поэзии». Специальность 10.01.01. – Кыргызская
литература.

стиха в 60-70-е гг. Ею было обследовано более сорока сборников
различных кыргызских поэтов, выходявших в свет в 60-80-е годы.
Отобрано, описано и систематизировано более 12323 стихотворных
строк. Анализ ведется на серьезной литературоведческой основе,
что делает вторую главу содержательной и положения ее –
обоснованными. В результате чего автором делаются теоретические
выводы об эволюции свободного стиха.

Поэтому считаю, что научное исследование диссертанта
Карыпкуловой Э.А. обладает высокой степенью научной новизны, в
ней исследуются актуальные проблемы, имеющие важное значение
для развития кыргызской поэзии и ее автор заслуживает искомой
ученой степени кандидата филологических наук по специальности
10.01.01. – кыргызская литература.

Официальный оппонент,
доктор филологических наук,
академик

Ахметов З.А.



КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ,
ИЛИМ ЖАНА МАДАНИЯТ МИНИСТРЛИГИ

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
МАНАСТААНУУ ЖАНА КӨРКӨМ МАДАНИЯТТЫН
УЛУТТУК БОРБОРУ

Адистештирилген Совет Д.10.00.101.

Кол жазма укугунда

УДК 894.341.(043.3)(575.2)

КАДЫРМАМБЕТОВА АЙНУРА

**КЫРГЫЗ ПОВЕСТТЕРИНДЕГИ ПОДТЕКСТ
ПРОБЛЕМАСЫ
(50—60-жылдар)**

Адистиги 10.01.01 — Кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек — 2000

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И КУЛЬТУРЫ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

КЫРГЫЗСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЦЕНТР МАНАСОВЕДЕНИЯ
И ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ НАН КР

УДК 8-1/-9-1(575.2)(043.3)
На правах рукописи

Карыпкулова Элеонора Аманбековна

**СВОБОДНЫЙ СТИХ
В КЫРГЫЗСКОЙ ПОЭЗИИ**

10.01.01. - Кыргызская литература

Автореферат
диссертации на соискание ученой степени
кандидата филологических наук

Бишкек 2001

Работа выполнена в КГНУ и Национальном центре Манасоведения
и художественной культуры НАН КР

Научные руководители: - доктор филологических наук,
профессор Озмитель Е. К.
- доктор филологических наук
профессор, заслуженный деятель
науки, чл.- корр. НАН КР
Акматалиев А. А.

Официальные оппоненты: - доктор филологических наук,
профессор, академик
Ахметов З.А.
- кандидат филологических наук,
профессор Рудов М.А.

Ведущее учреждение – Кафедра казахской литературы Казахского
государственного университета им. Аль-Фараби

Защита состоится « 7 » декабря 2001 года в 13 00 ч. на заседа-
нии диссертационного совета Д.10.01.125 по защите докторских (кан-
дидатских) диссертаций при КГНУ и Национальном центре Манасо-
ведения и художественной культуры НАН КР.
Адрес: г.Бишкек, проспект Чуй, 265а.

С диссертацией можно ознакомиться в научной библиотеке Кыргыз-
ского национального университета.

Автореферат разослан « 6 » ноября 2001 г.

Ученый секретарь
диссертационного совета,
кандидат филологических наук,
доцент

 Ж.М. Рыскулова

Жыйынтыктап айтканда, казак элинин эле эмес, бүтүндөй түрк элдеринин адабияттаануусуна зор салым кошкон аалым, академик Заки Ахмедовдун академиялык эмгектери бүгүнкү күндө жеке эле казак окумуштууларынын гана эмес, кыргыз окумуштууларынын дагы алдына алып, таяна турган классикалык изилдөөлөрүнүн катарында. Бул улуу окумуштуунун тикеден-тике катышуусу, көмөгү, кеңеши менен илимий

ишин жактаган окумуштуулар бүгүнкү күндө кыргыз адабиятаануу, фольклортаануу, котормотаануу багытында тынымсыз эмгектенип жүргөн көрүнүктүү академиктер, корреспондент-мүчөлөр, профессорлор ж.б. Андыктан кыргыз-казак адабий-илимий, маданий карым-катышын өнүктүрүүгө зор салым кошкон академик Заки Ахмедовдун ысымын боордош кыргыз окумуштуулары эч качан унутпайт.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Айтматов энциклопедиясы. 3 томдук. – Бишкек, 2018
2. Ахмедов З. Казахское стихосложение. – А.: Наука, 1964. – 409 б.
3. Абдрахманов С. Ак алмастын бир кыры // Егемен Казахстан. – 2-мамыр. – 2013-жыл.

МАЛОВ, ЖИРМУНСКИЙ ЖӘНЕ ЗЭКИ АХМЕТОВ

Омаров Б.

ҚР ҰҒА академигі, филол.г.д., профессор

Қазақтың аса көрнекті ғалымы, бұрынғы кеңестік кеңістіктің ғылыми ортасына кең танымал әдебиеттанушы Зәки Ахметовтің ғибратты ғұмыры баршаға үлгі. Ол жастайынан әдебиет теориясына терең бойлады. Екі тілдей бірдей жазды. Ғылыми мақалалары елдің қолы жете бермейтін «Советская тюркология», «Вопросы литературы» журналдарында, «Тюркологический сборник» жинағында үзбей жарияланып тұрды. Бұрынғы одақ әдебиеттанушыларының ішіндегі ең жас ғылым докторларының бірі болды. Өркеуде Мәскеу мен сары сүйек Санкт-Петербургтің марғасқаларын ілгеріде-ақ мойындатты. Сол елдің ең іргелі университеттерінде лекция оқыды. Ресей Ғылым академиясына қарасты ғылыми-зерттеу институттарында зерттеу жүргізді.

Таулы Алтайдың парасатты перзенті Зәки Ахметов өз саласы бойынша, Орталық Азияның ғана емес, кешегі кеңестік жүйенің бетке ұстар зерделі зерттеушілерінің біріне айналды. Ол – ғылымдағы шын мәніндегі теңдесі жоқ тұлғалардың бірі. Зәки ағаның алдымен ұстаздан жолы болған. Кандидаттық диссертациясына әлемге әйгілі түрколог, ежелгі жазба ескерткіштерді жеріне жеткізе зерттеген Сергей Ефимович Маловтың өзі жетекшілік етті. Бұл Сергей Малов сынды аса танымал зерттеушінің қазақ ұланының қабілет-қарымына тәнті болып, зор сенім артқанының көрінісі еді. Тағы бір аты аңызға айналған ғалым Виктор Максимович Жирмунский оның «Қазақ өлеңінің құрылысы» атты монографиясы үшін докторлық дәреже беру жөнінде ұсыныс айтып, пікір жазған.

«Зәки Ахметовтің кітабын оқи отырып, өзінің туған қазақ әдебиеті мен фольклорына қандай жетік болса, зерттеуінің жалпы және түркологиялық тұрғыдан алғандағы кеңейтілген ғылыми библиографиясына да сондай жетік автордың, қалыптасқан, қолтаңбасы айқындалған ғалымның білім-білігі молынан пайдаланылғанын көреміз. Бұл кітап – автордың ұзақ жылғы еңбегінің жемісі. Сондай-ақ түркологияға, өлең теориясына қосылған ірі ғылыми үлес болатынына дау жоқ. Осы айтылғандардың негізінде З.А.Ахметов филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін иеленуге толық лайық деп есептеймін» деген В.М.Жирмунскийдің 1964 жылғы желтоқсанның 10-ы күні жазған пікірі архивте сақтаулы. Сергей Маловтың жолбасшылығы мен қамқорлығы, Виктор Жирмунскийдің бағдары мен батасы жас ғалымды айтарлықтай жігерлендіре түсті. Ол аты әлемге мәшһүр ұстаздарының аманатына адал болды.

Докторлық диссертациясының ресми оппоненттері де – қазақ ғылымының майталмандары. Ғылыми еңбекті академик Қажым Жұмалиев, академияның корреспондент-мүшесі Нина Смирнова, әйгілі ғалым Бейсенбай Кенжебаев сараптап, оң баға берді. Осы үшеуінің ықыласына бөленген Зәки Ахметов құлашын алысқа сермеді.

1970 жылдан бастап кеңестік жүйе тарағанға дейін Бакуде тұрақты түрде шығып тұрған, ғалымдардың ғылымы ғана мақаласын ұсына алатын «Советская тюркология» журналының тігінділерін парақтап отырсаңыз, Зәки Ахметов есімін сәт сайын кездестіресіз. Не академиктің ғылыми мақаласы басылған, не зерттеушілер оның еңбектеріне сілтеме жасаған болып шығады.

Ғылымдағы несібесінің бәрін ертерек теру маңдайына жазылыпты. Жас күнінен зеректік танытты. Сабаққа алғыр жұдырықтай ғана бала жалпақ жұртты аузына қаратты. Ой өрісі, жүріс-тұрысы өзге қатарластарынан мүлде бөлек. Тіпті бала деуге келмейді. Болмысынан байсалды. Ойланып алмай тіл қатпайды. Сөзін үлкендерше салмақтайды. Бала Зәки КазГУ-ге оқуға алынатын студенттерді іріктеу мақсатымен Қазақстанның шығысына арнайы барған комиссияның көзіне түсті. Комиссия бұл аймақтан екі-ақ ұланды таңдап алды. Соның бірі Зәки еді. Сөйтіп, өршеленіп тұрған өрен бар болғаны он бес жасында университеттің студенті атанды. Оқу орнында да көптің бірі болып қалмай, ғылымға бейімділігін бірден байқатты. Ең алғашқы ғылыми мақаласы он алты жасында «Майдан» журналының 1944 жылғы 2-санында жарық көрді. Тырнақалды дүниесіне сол тұстағы саясаттың салқыны тимей қалған жоқ. Бұл еңбегі «Әдебиетте совет халықтарының достығы мен бірлігі таза сақталсын» деп аталады. Бірақ титімдей студенттің әдебиеттануға қатысты ой-тұжырымдары елең еткізерліктей еді. Одан кейін «Жамбыл – қазақ халқының ұлы мақтанышы» деген екінші мақаласын жазды. Бұдан соң мүйізі қарағайдай ұстаздары оған кәдімгідей назар аударды. Сөйтіп, өзі шынашақтай болғанымен кең тынысты Зәкидің ғылыми ғұмырнамасы басталды да кетті.

Зәки аға небәрі отыз жеті жасында филология ғылымдарының докторы атанды. Сондықтан елдегі ғылымды ұйымдастыру ісінің көш басында жүрді. Ұлттық Ғылым академиясының вице-президенті болды. М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтын басқарды. Елдің есінде жұртқа жайлы, ойлы шешім қабылдап, байсалды қадам жасайтын білікті басшы ретінде қалды. Оның «Қазақ өлеңінің құрылысы», «Лермонтов және Абай», «Қазақ поэзиясының тілі туралы», «Өлең сөздің теориясы», «Қазақ әдебиетінің қазіргі дамуы және дәстүрі», «Абай жолы» эпопеясының поэтикасы», «Абайдың ақындық әлемі» атты ғылыми монографиялары ғалымдар қауымының игілігіне айналды. Зәки Ахметовтің «Қазақ өлеңінің құрылысы» атты монографиясы поэзия теориясын жаңаша зерделеген құнды еңбек ретінде әдебиеттану тарихына енді. Өлеңге қатысты еңбек жазған бұрынғы одақ ғалымдарының ешқайсысы да бұл зерттеуді аттап өте алмайды. Ал түркі халықтарының поэзиясын зерттеушілер үшін «Қазақ өлеңінің құрылысы» айнымас бағыт-бағдар болды.

Зәки аға алты томдық қазақ әдебиетінің тарихын, орыс тілінде шыққан үш томдық әдебиет тарихын жазуға елеулі үлес қосты. Мәскеуде басылған «Көп ұлтты кеңес әдебиетінің тарихы» атты көптомдық авторларының бірі болды.

М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында Зәки ағамен бірге біраз жыл қызмет істедік. Академик Ахметовтің нұрлы бейнесі бұл қара шаңыраққа тек қана шуақ сыйлайтын. Бұл бейне ғылымдағы ізгілік пен мәдениет, ақыл мен парасат, кішілік пен кісілік ұғымдарының баламасы сияктанатын. Зәки ағаның болмысы мүлде бөлек-ті. Мұндай ми қыртысына дейін мәдениет қонақтаған адамдар өте сирек болады. Ол ешқашан ашу шақырмайды. Бұл кісі де күйінетін шығар. Бірақ ішкі толқынысын жан баласына білдірмейді. Әбден күйгенде айтатын сол сөздерін байсалды қалыппен, байыппен-ақ жеткізеді. Артық-ауыс әңгіме айтпайды. Ешкімді ғайбаттамайды, пенделікке бармайды. Біреуді асыра мақтап, аспандатып жіберуге де құлықты емес. Білімі көл-көсір болса да, ешқашан көп білетіндігін көрсетуге тырыспайды. Ұқыптылығында, тиянақтылығында шек жоқ. Сонысынан өнеге аласың. Сосын текті тұлға дегеніміз осындай-ақ болар деп ойлайсың.

Ол кісімен бірге таңертең институтқа жылылық ере кіреді. Ол жұмысын бітіріп, үйіне қарай беттегенде де сол жылылық мекемеміздің ішінде ұялап қалатын. Сондықтан оны институттың үлкен-кішісі өте жақсы көретін.

Бүгінде академик Зәки Ахметовты ұлықтау шаралары өз деңгейінде жүргізіліп жатқан жоқ. Тек мерейтойларында ғана еске алатын болдық. Кітаптары көп шықпайды. Мұрасы

көңілдегідей зерттелмейді. Зәки Ахметов оқулары тұрақты өткізіле бермейді. Қазақтың аса талантты ғалымының насихаты кемшіндеу. Оның елеулі есімін кейінгі ұрпақтың жадына жаттата алмай келеміз. Сондықтан біз алдағы уақытта осы олқылықтың орнын толтыруымыз керек.

Сергей Маловтың тәлімін алған, Виктор Жирмунскийдің шарапатын көріп, қазақ ғылымында айшықты із қалдырған Зәки Ахметұлы қандай құрметке де лайық!

БІІК МӘДЕНИЕТ ЖОҚШЫСЫНЫҢ ЖОЛЫ

Қамзабекұлы Д.

«Қазақ газеттері» ЖШС бас директоры, ҚР ҰҒА академигі, филол.ғ.д., профессор

Құрметті ғылыми-мәдени қауым!

Қадірлі жас буын!

Бүгін – елорда үшін ерекше күн. Көрнекті әдебиеттанушы, академик Зәки Ахметовтің туғанына 95 жыл толуына орай ғылыми конференцияға қатысып отырмыз. Аса жауапты кезеңде әдебиеттану ғылымына келіп, осы салаға айрықша еңбек сіңірген тұлға мұрасына көңіл бөлу – өркениеттілік белгісі.

Біз – 90-жылдардың басында Зәкеңмен қызметтес болған, ол кісінің пікір-пайымын, қадір-қасиетін, болмыс-бітімін жақыннан сезінген буынның өкіліміз.

Мен Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтына 1990 жылы 1 тамызда қызметке тұрдым. Әдебиеттанудағы ірі корифейлердің көзі тірі кез. Оннан аса бөлім, жүз елуге жуық қызметкер. Бәрі алақандағыдай. Ғылыми кеңесте, диссертация қорғауларда академик Зәки Ахметов топты жарып шығады. Сәл асығып сөйлесе де, сөзі анық. Жүйелі, нақты, эмоциясыз. Екі тілде тең сөйлейді. Жастарға тілеуқор. Түрлі «изм»-мен ауырмаған.

Бірде ғылымға кеш қосылған азаматтың кітабы талқыланып жатты. Сонда сөз алған Зәкең: «Осы жігіттер қызық, «жазғанымның бәрі – ғылым» деп ойлайды. Біреудің айтқанын қайта қазақшалап айту, ақпараттарды тізбектеу немесе конспект, құр долбарлау ғылым емес...», - деді.

Енді бір диссертация талқылауда ізденушіге: «Айналайын, ғылымның методологиясы, әдістері болады. Сен соларды әдейі қарамадың ба, жоқ «қорғағаннан кейін қараймын» деп, өз-өзінді алдап жүрсің бе?...» - деп сұрағаны бар.

Академик Зәки Ахметовтің және ол кісі тұстастарының қарапайым сөзі кәдімгі оқу мен оқыту болатын. Ол қыздырма қызыл сөзге жоқ еді.

Студент кезімізде «Пушкин кітапханасының» емін-еркін алып оқитын сөрелерінен Зәки Ахметұлының «Лермонтов и Абай» (Алматы, 1954, орысша), «Казахское стихосложение» (Алматы, 1964, орысша), «О языке казахской поэзии» (Алматы, 1970, орысша), «Өлең сөздің теориясы» (Алматы, 1973), «Современное развитие и традиции казахской литературы» (Алматы, 1970, орысша) көріп, риза болатынбыз. Ол шақта орыс тілінде кітап шығару – одаққа қана емес, әлемге танылудың жөні еді. Тағы бір есте қалған дерек: Зәкең әр жылдары дана Абай мұрасын жеке кітап етіп шығару тобына атсалысқаны. Алматының орталық кітапханасы сөрелерінде тұратын ақын жинақтарының 1954, 1957, 1970 жылдардағы басылымдарынан Зәки Ахметұлының аты-жөнін оқығанымыз бар. Ал, енді 150 жылдығына орай жобаланған 2 томдық академиялық жинағын (қара мұқабалы кітабы) әзірлеудің басы-қасында Әдебиет институтының директоры, академик Серік Қирабаев екеуі жүргенін жақсы білеміз. Осы шараға Семейден Қайым Мұхамедханұлы арнайы шақырылып, «Абай тобы» жиі талдау-талқылау жасайтыны есімде қалыпты.

Біз академик Зәки Ахметұлының Серік Смайылұлымен, Мүсілім Базарбайұлымен, Рахманқұл Бердібайұлымен, Зейнолла Қабдолұлымен, Тұрсынбек Кәкішұлымен, Шәмшиябану Қанышқызымен, Шерияздан Рүстемұлымен сұхбаттасқанын, қалжындасқанын талай мәрте көрдік. Сонда сыйластығы, биік мәдениеті айқын аңғарылатын.

Жаңылыспасам, 1991 жылы Зәки Ахметұлы мен Серік Смайылұлы бастаған ғылыми делегация алғаш рет Қытай мен Моңғолияға сапарлап барды. Екі ел қалаларындағы ерекшелікті, сондағы қандастардың күтіп алып, қонақ қылғанын әрі тағылымдап, әрі күлдіріп айтып отыратын. Әсіресе, әткен шай мен өреде қатқан тоқаш туралы әңгімесі қызықты болатын.

Сол жылы әріптесім Сұлтанхан Жүсіп екеуміз ғылыми іссапармен Ленинград пен Мәскеуде болдық. Ленинградта ескі қазақ газеттері жинақталған кітапхана бөлімшесі қаланың шетіндегі Олеко Дундич көшесінде орналасқан екен. Кәриелеу кітапхана қызметкері (ұлты - татар) біздің Қазақстаннан екенімізді білгенде, сұрағының біссімілдәсі «Зәки Ахметовтің жағдайы қалай?» болды. Біз ол кісінің сәлемін Зәкеңе қуана-қуана жеткіздік...

Еуразия ұлттық университетіне Зәки Ахметұлы 2-3 мәрте келді. 1998 жылы Астананың 10 жылдығына Секендермен (акад. С.Қирабаев) келді. Таңда пойыздан күтіп алып, үйге әкеліп шай бергеніміз, сол жерде замандастары Зәкеңнің Ленинградтағы жастық шағын еске түсіртіп, арқа-жарқа болғаны жадымда.

Екінші бір жолы кафедра меңгерушісі, академик Рымғали Нұрғали мемлекеттік емтихан төрағалығына шақырған екен. Ол уақыт Ақбұлақтың тазалау кезі. Зәкең алғаш жатақханаға орналасып, кейін қонақүйге ауысты. Біз кешкісін, кейде түс қайта ол кісімен өзен жағалап әңгімелесіп, серуендейтінбіз. Ентікпей тез жүретін. Сонда бізді таңғалдырып, «Кеше мына Ақбұлақта әрі-бері малтыдым. Тамаша сергіп қалдым» деді...

Сол серуеннің бірінде Абай мәтіні сөз болып кетті. Ғалым «Қазіргі біраз өлеңі аударма болуы ықтимал. Бірақ ақын аудармасы - қалыпты аудармадан бөлек, оригинал туынды» деді. Ленинград Шығыстану мектебі ғалымдарынан Иосиф Орбели мен Василий Струвенің саяси репрессия тұсындағы тағдыры мен жанкештілігі хақында тың дерек айтты.

Зәкең Алашқа аса қызықты деп айта алмаймын. Бірақ ақтау мен танымалдандыруға елеулі еңбек сіңірді. Мысалы, Марат Әбсеметті -М.Дулатұлына, Тұрдықұл Шаңбайды – А.Байтұрсынұлы мысалына салып (өздері де қалаған шығар), нәтиже шығарды.

Біздің Мәкең (М.Әбсемет) – қайталанбас жан. 90-жылдары ғылымға нарық әлі келмеген кезде ол Міржақып еңбектерін («Оян, қазақ!») жеке кітапша етіп, осы бағытта институт басшыларымен келіспей қалғаны бар. Бір жолы аэропортта «жаңа қазақ» Марат пен біздің Секен, Зәкеңдер кездесіп қалады... Сол жердегі сұхбат мазмұны ғылыми қауым арасында әпсанадай айтылатын.

Академик Зәки Ахметұлының адамшылығы – бөлек әңгіме. 2002 жылы докторлық диссертациямды бітіріп, Академияға – ұстазым Серік Смайылұлына апарып бердім. Алғашқы бөлімде талқылау маусымда, қалғаны ретімен күзде өтіп жатты. Қорғау кезегі 2003 жылдың қаңтарына қойылды. Жаңылыспасам, жұмысты оқып, кеңесте пікір айтуын сұрап (Секеннің ақылымен), қазанда Зәкеңе жолықпақ болдым. Неге екені белгісіз, ол кісі кездесу уақытын кешке белгіледі. Тез қас қараятын шақ. Бұрын үйі Академия жақта сияқты еді. Адресті Сейфуллин мен Құрманғазы қиылысын (жаңылыспасам) көрсетті. Кешкі 7-ден өте бардым. Зәкең аңқылдап қарсы алды. Дастархан жайылған. Ішімнен «Е, бір қонақты күтетін болып, мені соған туралап шақырған-ау» деп ойладым. Сонда: «Келетін қонақтарыңыз бар ма еді?» - дегенім есімде. Зәки Ахметұлы: «Дихан-ау, сені күтіп отырымыз. Қонағымыз – сен. Астананың әңгімесін естейік!» - деп ағынан жарылды. Қ.Сәтбаев тұсындағы Ғылым академиясын, ҚазМУ мен Ленинградтағы оқу жылдарын, кейінгі ұстаздық тәжірибесін, еңбекторы замандастарын әңгімеледі. Осындай құрмет, адамшылық, өнеге ұмытыла ма!..

Жалпы біртуар адамдар өмірінде таңғалатын жайттар аз емес. Мысалы, жазушы-академик Мұхтар Әуезовтің қолтаңбасы (почеркі). Әріптерін ажырту қиын. Дәл осындай жағдайды Зәкеңнен де көрдік. Академияда ол біздің бөлім жауапты көптомдықтың біріне

мақала жазды. Кейін соны пысықтау, толықтыру үдерісі жүрді. Ол кезде «машбюро» дейтін ертелі-кеш жазу мәшеңкесін тықылдатып жататын бөлім болатын. Қағаздың қат уақыты. Академик ағамыз «обратканы» (басылған қағаздың таза беті) екіге бөліп жазады екен. Сонда байқағанымыз: ойдақ-сойдақ ірі жазулы бір сөйлемі кейде әлгі жарты бетке сыймайтын...

Біздің зиялы аға толқын қашан да бір-бірін ойлап жүреді. Қайбір жылы елордадағы «Фолиант» баспасынан қос академик – С.Қирабаев пен З.Ахметовтің кітабы қатар шықты. Секең Астанаға келген сапарында мені ертіп алып, гранкасын мұқияттап папкаға салдыртып, гонорарын қайта бір пысықтатқаны бар. Сондайда ұстазымыз: «Зәки – қақ-соқпен шаруасы жоқ, таза азамат. Ғылымға бізден ерте келді. Ертелеу академик те болды. Көп жерде жасым үлкен болса да, жолды Зәкиге беруімнің себебі – сол...» дейтін. 2002 жылы желтоқсандағы қайғылы қазасына қатты өкініш білдіріп: «Екеуміз Әдебиет институтының ақсақалы болып сыйласып, сырласып жүруші ек. Қапиядағы апат арамыздан алып кетті. Ол артына өлмес мұра қалдырды!» дегені есімде...

Халқымыздың «Айнаға қарап емес, адамға қарап түзел!» деген керемет сөзі бар. Ғылымда Зәки Ахметұлы осындай еді.

II дүниежүзілік соғыс жылдарының қиындығын басынан өткере жүріп оқып, ҚазМУ-дың филология факультеті журналистика бөлімін бітірген жас азамат газет-журналға бармай, Ғылым академиясы Ленинград бөлімшесі Шығыстану институты аспирантурасына, жақсы тәлім мектебіне түскені – қазақ ғылымының абыройы болды. 1951-1965 жылдар - Зәкеңнің шар болаттай шындалған кезеңі. Әдебиеттанудан ғылым кандидаты да, докторы да атанды. Ғылым академиясының ғылыми да, басқару да баспалдақтарынан өтті. Қайраткер, академик Димаш Ахметұлының аузына ілінген санаулы гуманитар ғалымдардың қатарында жүрді.

Әдебиеттанушы, әдеби байланыстар маманы, поэзиятанушы, мәтінтанушы Зәкеңнің ерекше ғұмыры – өркениеттілік пен ғалымдықтың қатар өрілген, даналыққа ұласқан өрелі де өрнекті ғұмыр.

Ұлттық өлең құрылысы туралы тұжырымдамалары тереңдігімен, жүйелілігімен ерекшеленді. Қадау-қадау құнды еңбектері әдебиет теориясы мен әдебиеттану тарихында лайықты бағасын алды.

Зәкең бұрынғы одақтан бастап, алыс шетелдік әріптестеріне дейін «әдебиеттану білгірі» атануы – оның поэзия табиғатын тамыршыдай тап басқан таланты мен ғылыми әлеуетінің арқасы, талмай ізденген қажырлы еңбегінің нәтижесі.

Азаттығымыздың алғашқы жылдарында мемлекеттік тіл, руханият, тарих мәртебесі талқыға түсіп, ұлт тағдыры сарапқа салынғанда, Зәкең нағыз зиялылар шебінен табылды. Жастарды ғылымға тартып, «ақтаңдақтарды» саралап, іргелі жобалардың, академиялық басылымдардың көшбасында жүрді. Сөйтіп поэзия құбылысына, Абайдай тұлғалардың өнернама тылсымына шөлдеген ұрпақтың рухани сүйеніші де болды.

Әдебиеттегі дәстүр, ықпалдастық пен сабақтастық, поэзия тілі мен құбылысы жөнінде жазған зерттеу кітаптары мен мақалалары жаңа әлемдегі жаңа Қазақстанның рухани іргетасын нығайтуға қызмет етті. Оның бүкіл өмірі мен шығармашылығын – биік мәдениет жоқшысының жолы деуге лайықты.

Зәкеңнің ғалымдық-тәлімгерлік еңбегін ұлт әлеміндегі мәуелі бәйтерекке балау қисынды. Академиктің іргелі ғылыми жобаларын шәкірттері, мұраттастары жалғастырып жатыр.

АКАДЕМИК ЗӘКИ АХМЕТОВТІҢ ҒЫЛЫМИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Негимов С.

*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филол.ғ.д.,
Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері,
Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты*

Абайдың ақындық әлемі. Абай мұрасы – бір халықтың рухани-мәдени өмірінің шарайнасы, жазба әдебиеттің көшбасшысы – атасы. Ұлтымыздың ақындық даналығын, өнерпаздық болмыс-жаратылысын мәшһүр еткен озық ойлы кемеңгер тұлға. Ойы мұхиттай толқыған, көкірек көзі көреген, арғы-бергі ғасырлар сырын мінсіз толғаған, халқының ұлттық ой-санасын оятқан Абайдың асыл туындыларының ағыс-толқындарын, астар қабаттарын, түпсіз тереңдігін жарқырата ашу, шебер сөйлету, дәлелдеп көрсету – қиынның қиыны екені анық. Солай болса да қазақ өлеңінің құрылыс-жүйесін, құдірет-қуатын, Абай поэзиясының орыс классиктерімен ұқсастығын қажырлықпен тексерген, Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылу тарихын зерделеген және «Қазақ өлеңінің құрылысы» (1965), «Өлең сөздің теориясы» (1973) тәрізді күрделі еңбектер жазған академик Зәки Ахметовтің «Абайдың ақындық әлемі» атты зерттеу жариялауы орынды да. Себебі, ұлы Абайдың сұңғыла суреткерлігін, асқан ойшылдығын, нәзік сыршылдығын білгірлікпен әңгімелеу – ондаған жылдар бойы ізденістерді қажет етеді.

Зерттеуші Зәки Ахметов өз еңбегінде Абай шығармаларының адамзаттық рухани-көркемдік тәжірибелерімен, әрі болашақ замана белестерімен дәнекерлікте байланыстырады. Және де әрбір туындының сұлулық табиғатын басқа шығармалармен сабақтастыра, жалғастыра, тұтастықта қарастырып отырады. Яғни тарихи принципті мықтап ұстанады.

Ең алдымен, Абайтану ғылымының тарихнамасына назар аударады. Оның бастауында тұрған Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсыновтың, Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезовтің, Кәкітай Ысқақұлы мен Ілияс Жансүгіровтің және т.б. ой-пікірлерін тілге тиек етеді. Әсіресе, Зәки Ахметовтың Абай реализмі хақындағы ой-толғаныстарының орны бөлек. Сондықтан да ғалымның осынау пікіріне құлақ түрейік: «Абай реализмінің көркемдік әдіс ретіндегі ең басты өзгешіліктері, алдымен, айналадағы өмірді, болмысты, қоғамдық құбылыстарды мейлінше кең қамтып, нақтылы бейнелеу, ел тағдырының өміріне қатысты ең маңызды әлеуметтік мәселелерді халықтық мүдде, озат арман-мақсаттар тұрғысынан толғай білу дейміз. Яғни көркемдік, шыншылдық, шынайылық әдебиеттегі халықтық принциппен, озат идеялылықпен ұштасып келетінін атап айтамыз».

Иә, реализм ұғымы – кең ұғым. Ғалымның түйіндеуінше, оған алғырлық, шығармашылық қиял, арманшыл ой, тұспалдық, ишаралап сипаттау, көркемдік шарттылық, көрегендік, ұлттық сана секілді қасиет-белгілер тән.

Академик Зәки Ахметов Абайдағы лирикалық поэзиясының ерекшеліктеріне көркемдік-эстетикалық ойдың айрықша өткірлігін, қуатты, күйлі сымбатты құйылатынын, сезімнің барынша нәзіктігін, оттылығын жатқызады. Сондай-ақ Абай поэзиясының лирикалық кейіпкерінің болмысына, тұлға – тұрпатына, ішкі жан дүниесіне, толғаныс-тербелістеріне, күйініш-сүйініштеріне зер салып, «сол арқылы бүкіл бір ортаны, қоғамды, заманды сипаттап беретіні» жөнінде ой өрбітеді?

Зерделі зерттеуші «Келдік талай жерге енді», «Жүрегім, нені сезесің», «Жүрегім, ойбай соқпа енді», «Жүрегім соқпа, кел тоқта», «Не іздейсің, көңілім, не іздейсің?», «Ем таба алмай», «Тайға міндік», «Жастықтың оты жалындап», «Жастықтың оты қайдасың», «Жүрегім менің қырық жамау» сияқты сыршыл лирикасының нәзік реңк толқындарын, нақыш-кестелерін, сезім сәулелерін есілте, төгілте жеткізеді. Өз сөзімен айтқанда, «соққан желдей заманның» еркіне көнбейтін қайсар мінезді, өткір тілді текті тұлғаның поэзиясына

тұнып тұрған қасиетті ой, мөлдір сезім, мінсіз таза ақыл тән. Ол ғайыпты болжаған, тұңғықтан сыр тартқан, сұлулықтың сиқырын сезінген көреген абыз іспетті.

Осынау ірі, кесек зерттеуде Абайдың аударма саласындағы үздік өнеріне, сөз таңдау, сөз сақтау шеберлігіне, көркемдік ойлау жүйесінің тергеуін-қуатына барынша терең талдау жасайды. Абайдың орыстың классик ақындары Пушкин мен Лермонтовпен иық теңестіріп тұратындығы әрі олардың шығармаларымен бәсекелес, рухтас, тамырлас екендігін, олардың жырларын қазақы әуенмен келістіріп сипаттағанда ерекше еркіндікпен, ұлттық рухани болмысына, эстетикалық қабылдау, дүниетаным ерекшеліктеріне, психикалық табиғатына үйлестіре аударатындығын келісті әңгімелейді. Қыруар салыстыруларды жүйе-жүйесімен келтірді. Абай Лермонтовты ықыласпен аударғанының себебін ол «ерекше ызаның ақыны, махаббаты ашумен уланған ақын» деп өте-мөте бүйрегі бұрылып, ынтасы ауып, жүрегі қалап жақын тұтқанын зерделілікпен таразылап түсіндіріледі.

Абай аударған Лермонтовтың «Ой» деген өлеңі жайында «Дүние, өмір жайлы тынымсыз ойға батып, бәрін сынап, ақылменен саралап, асқақ қиялға, үміт пен арманға, әбден берілген күйі де. Жазықсыз жапа шеккен, ауыр бейнет тартқан, көптің атынан айтқан азулы күштілерге айтқан қатты наразылығы да – бәрі де осы өлеңнен молынан сезіледі» - деп жазғанында терең тамырластықты, төркіндікті, сарындастықты аңғарған.

Академик Зәки Ахметов Абайдың әдеби мысал жанрын өрелілікпен өркендеткеніне, көркемдік шарттылықты шебер ұйымдастыруына, тұспалдап айту тәсіліне, белгілі бір сюжетті, алуан-алуан тұспал бейнелерді, алыстан орағытып, қиюластырып жеткізу, сөйтіп, ғибратты ойлар ұсынғанына, қоғам өмірін, адам баласының ішкі дүниесін қалтқысыз ашып көрсеткеніне білім-білігін жұмсайды. Нағыз поэзияның жаны-нәзіктік, құштарлық, сезімталдық, ынтықтық, ұшқыр қиял және адамзат тарихында екшелеген, қорытындыланған, жинақталған көркемдік тәжірибелерді асқан ұсталықпен меңгеру, «шабыттың қуатымен тебіреніп еркін сөйлеу, жан тәнімен сезінген жүрекжарды ой толғамын ортаға салу». Ол жалпыхалықтық сөйлеу тілін, байырғы ақын-жыраулар тілін, ұлтының ақындық өнерінің асылдарын бойына жинап, көкірегіне тоқып, қазақ өлеңінің жадағай қыстырма сөздерден, қайталаулардан арылтып, ұршықтан шыққан жіптей, сымға тартқан күмістей етіп, жауһардай мөлдіретіп, гауһардай құлпыртып, қазақ әдеби тілінің атасы болды. Әр сөздің өмірбаянын жаңалықты мағыналармен толықтырып жетілдірді. Сондай-ақ қазақ өлеңінің ұйқастық, ырғақтық, буындық, бунақтық, тармақтық, шумақтық, интонациялық кестесін бұрын-соңды болмаған өзгерістермен кемелдендірді. Міне, осы жәйттар аталмыш монографияның «Тіл бейнелілігі», «Өлең өрнектері» бөлімдерінде жүйелі түрде сөз болады. Автор қара сөздердің жанрлық табиғатына ой жіберіп, кейде шешен сөзге, кейде әңгіме-сұхбатқа, бірде діни трактатқа, Мұхтар Әуезов пікіріне жүгініп, сыншылдық, ойшылдық сыр-сипаты басым өсиет-толғауға жатқызады.

Асылы, Абайдың қара сөздері ұлттық прозаның, публицистикалық әдеби тілдің кемел дамуына жойқын ықпал жасағанын біліктілікпен баяндайды.

Ол Абайды «ұлы ізашар ақын», мүлде жаңа реалистік жазба әдебиеттің ту ұстаушысы ретінде бағалай отырып, оның ұлылық пен сұлулықтан, ойлылық пен сыршылдықтан, сыншылдық пен суреткерліктен құйылған ғажайып шығармаларының қоғамдық-әлеуметтік, танымдық-тағылымдық, көркемдік-эстетикалық мәндерін егжей-тегжейлі ашып береді. Және де Абай дәстүрінің жанған шырақтай кең тарағанын, әсіресе, Шәкәрім-ойшылдығын, Мағжанның әсем сыршылдығын, Сұлтанмахмұт сыншылдығын: Ахмет мысалшылдығын, тәмсілмен сөйлейтіндігін, Міржақыптың ағартушылық өнегесін сәтті сабақтастырғанын байыптайды.

Зерттеуші назарынан ақын шығармаларының текстологиясы да қағыс қалмаған. Ол 1905, 1907, 1910 жылдардағы Мүрсейіт Бүкеұлының қолжазбаларының ақын туындыларының ең негізгісі, етек-жеңі жинақысы деп санайды. 1909 жылы Санкт-Петербургте жарияланған текстерді түп нұсқа ретінде қараған жөн деп есептейді.

Академик З. Ахметов 1916 жылы Самат Әбішұлы шығарған «Абай термесі» жинағынан бастап, 1957 жылы М. Әуезов бастырған екі томдық академиялық жинақтарға

дейін қамтыған. Бұрынғы басылымдар, тарихи мәдени мәні ерекше қолжазбалар мейлінше ұқыптылықпен салыстырылып тексерілген.

Автор «Абайдың ақындық әлемі» монографиясында Абай аудармаларының түп тамырын іздеуі қуантарлық жәйт. Абайдың Крыловтан аударған «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» өлеңінің негізгі иесі неміс ақыны Р. Левенштейн екен. Мұны академик ағамыз Санкт-Петербург кітапханасынан он күн сарсыла іздеп, ақыр соңында А. Рубенштейн романстарының жинағынан тауыпты.

Немесе «Жүректе көп қазына бар, бәрі жақсы» өлеңі М.Ю. Лермонтовтың 1891, 1893 жылғы жинақтарында және «Русский архив» журналында (1888, №16 159-бет) жарық көрген. Сөйтсек, бұл өлең Я. Польшинскийдің 1842 жылы «Подземные ключи» жинағында (13-бет) басылғандығын ескертеді.

Қорыта айтқанда, академик З. Ахметов ұлы Абайдың ақындық даналығын сонау 1949 жылдан бері қажырлылықпен шұғылданып, зерттеп келеді. Ұлттық поэзия табиғатын, оның ереже-қисындарын, қағидаларын және тарихын жетік, зерек түсінген әрі білім-ғылыммен мұздай қаруланған Зәкеңнің «Абайдың ақындық әлемі» дейтін күрделі монографиясын ойлы, мағыналы қорытындылармен, сөз сұлулығы жайлы әсем талдаулармен ерекшеленетін елеулі еңбек дейміз.

«Сөзде сиқыр бар, ал өлеңде даналық». Академик Зәки Ахметовтің «Поэзия шыңы – даналық» атты зерттеуінде сөз өнерінің өзгеше өрнек-кестесі, тарихи-әдеби прцестің ерекшеліктері, халықтың көркемдік ойлау жүйесі, поэзияның бейнелілік суреттілік табиғаты, архитектуралық сөз музыкалығы, ой тапқырлығы, өлең құрылысы, Ұлы Абайдың суреткерлік қолтаңбасы, ақындық даналығы турасында жан-жақты, терең ой-түйіндеулер, тұрлаулы тұжырымдар мәнімен, сәнімен келісті баяндалады.

Тегінде, шынайы көркемдік сөз туындату үшін әлеуметтік, қоғамдық құбылыстарды, өмірдің қыр-сырларын, әлемнің, табиғаттың, қоршаған ортаның мән-жайларын терең пайымдағанда ғана диттеген мақсатына жетесің. Ғалымның пікіріне ден қойсақ, өлең сөздің сәулеттілігі – ақынның көркемдік дүниетанымына, үріп ауызға салғандай мөп-мөлдір буырқанған тапқыр ойына байланысты екен. Демек, өлең сөзге өрнектілік, суреттілік, сыршылдық, сұлулық дарытатын, ақын мәдениетін асқақтататын «ой-сезім тереңдігі, өткірлігі, әсерлігі». Ал «тіл, сөз, ақындық көркем ой-сезімді жеткізудің құралы ғана». Задында, шығармашылық өнерде ұшқыр қиялдың, дархан көңілдің, тілегей сезімнің, қуатты түйсіктің орны бөлек. Өнерпаздың ішкі жан дүниесі – дүниетанымының негізі, даналық бастауы, сезімнің бұлағы, көркемдік ассоциацияның дүкені. Көркемдік сұлулықтың өзі құштарлыққа байланысты. Бұл орайда Қожа Ахмет Ясауидің құштарлықты дария түбіндегі гауһарға теңеуі тегін емес.

Академик Зәки Ахметовтің «ақынның жан дүниесінің жарқын сәулесімен нұрланып шыққан, оның ақыл-парасатынан, шабытты асқақ арманынан қуат алып, құлпырған, әдемілік-сұлулыққа ынтық эстетикалық сезімінен нәр алған өмір шындығы» дегенінде айрықша мән-мағына бар. Поэзия мейлінше терең, нәзік сезімнен де, құштарлықтың отынан да жаралып-жаңғырып туады дегенді жарқырата жазады.

Ұлттық поэзиядағы, халықтың ой-санасындағы сұлулықпен ізгіліктен құйылып, нұрлана құбылған бейнелі сөздер табиғатын, көркем ұғым-түсініктерін әдеби-ғылыми тұрғыдан талғампаздықпен талдап түсіндіреді. Поэзиялық сөздердің болмысы, жаратылысы аса күрделі. Оған ишараттау, меңзеу, салыстыру, жұмбақтау, астарлау, бейнелеу, әсемдеу, теңеу, ұқсату тән. Осындай көркем құбылыстардың, эстетикалық шарттылықтардың құпия сырын академик Зәки Ахметов халық жырларынан, ақын-жыраулар поэзиясынан, Біржан-Сара айтысынан ең жарқын, ең үздік, ең көркем үлгілерінен мысалдар келтіре отырып, тамылжыта дәлелдейді. Мәселен, Ақжүністің толғау сөзінен:

*Қойда бағылан қозы едім,
Жылқыда шаңқан боз едім.
Атам менен анамның
Асыранды қызы едім –*

деген шекер-балдай лебізін келтіріп, «мұндағы әр сөзден, ұқсату-салыстырудан мал баққан елдің көшпелі өмір тұрмысының лебі есіп тұр» деп түйіндейді. Ұлт тілінің сөз байлығын, бояу-нақыштарын, поэзия тілінің соны эстетикалық ұғым-түсініктермен кемелдене толысуын әңгімелеу барысында Сәкен, Ілияс, Сәбит, Әбу, Қасым, Сырбай, Жұбан сынды ақындардың поэзиясына жүгініп отырады.

Зәки Ахметов ұлттық әдебиетіміздің ғылымында қазақ өлеңі құрылысынан бірден-бір кесек зерттеу жазған ғалым. Әрине, қазақ өлеңінің құрылысы хақында ой тербеген Шоқан Уәлихановтың, Ахмет Байтұрсыновтың, Мұхтар Әуезовтің, Қажым Жұмалиевтің, Есмағамбет Ысмайыловтың, Сәбит Мұқановтың ой-толғаныстарын айрықша атаймыз. Осынау еңбектегі «Өлең құрылысы, өлшем өрнектер» деген тарауда буын, бунақ, тармақ, ырғақ, ұйқас, шумақ, дыбыс үндестіктері, интонация, пауза, тұрақты сөз жігі тәрізді өлең құрылысының негізгі басты-басты ұғымдары қарастырылады. Әрі бір-бірімен біртұтастықта сипатталады.

Задында, өлең құрылысының ұлттық сипат-белгілері өзгеше. Бұл ұлт тілімен тамырлас, тектес. Сондықтан да қазақ өлеңі, алдымен, буынға негізделеді. Ырғақ пен тармақ та, ұйқас пен шумақ та буынға бағынады. Яғни, қазақ тілінің дыбыстық жүйесінен, фонетикалық құрылысынан туындайды. Академик Зәки Ахметовтің көрсетуінше, «жүйелі ой салалаланып, сабақтасып жатқан жеке тізбектерден тұрады». Демек, әуезді ырғақтың ең негізгі бөлшегі буын екені әлімсақтан белгілі. Содан буын бунаққа, тармаққа көшіп, ырғақтың әуез-келісімін күшейтеді.

Зәки Ахметовтің өлең тіліндегі дыбыстардың айтылу ерекшеліктері, түрлері, сапасы жөніндегі ой-пікірін келтірейік:

1. Егер сөз басында ы, і дыбыстары р, л дыбыстарының алдында келсе, олар көбінесе қосылып айтылады.

2. Ы, і дыбыстары сөздің ортасында келген кезде бірде түсіп қалып, бірде қосылып айтылады. Ал кей ретте сөздің соңғы буынында да ескерілмейді.

3. Қысқа дауысты ұ, ү дыбыстары да ы, і дыбыстары секілді бірсыпыра сөздерде бірде айтылмай, біресе сақталып отырады.

Ғұлама ғалым Зәки Ахметов шумақ құрылысына тән сипат-белгілерді былайша көрсетеді: 1) поэзиялық ойдың белгілі бір дәрежеде аяқталып тиянақталуы; 2) өлең сөйлемдері синтаксистік-ырғақтық тұрғыдан толық мүсінделіп, интонациялық толқындануының аяқталуы; 3) шумақтағы тармақ санының тұрақтылығы; 4) шумақ жасайтын тармақтарда ұйқас тәртібі қатаң сақталады.

Поэзиялық шығармалардағы көркемдік сұлулық ұйқас мінезімен төркіндес. Ұйқас – әбден жетілген, толысқан поэзияның басты сипаты. Адамның музыкалық есту қабілеті бірден ажыратады. Бұл құбылыстың фонетикалық құрылысы яки үнділігі аса мәнді де маңызды. Дыбыс қайталауларына негізделеді. Өлеңнің құрылысын айқындайды. Ұйқас дегеніміз – тармақтық аяқталым. Ырғақтың суретін тудыруға септігі зор. Ұйқас табиғаты ішкі ұйқастардан жөні мүлде бөлек. Ұйқас өлең сөзді сөйлемдерге немесе тармақтарға жіктейді. Осы қасиет ұйқастың шек-жігін айқындай түседі. Өлең сөзде ұйқас бастан-аяқ тұрақты түрде қайталанатын. Өнерпаздың ой-санасы, түйсік қуаты терең ұғынып, өткір қабылдайды. Ұйқаста буын үндестігі бар. Осы жәйт келесі сөйлемдерге қайталанып отырады. Жүйелі тәртіп берік сақталады. Тармақтың дербестігі үшін, ырғақтың тұтастығы үшін қызмет етеді. Және де өлеңнің ырғақтық-интонациялық әрі синтаксистік жіктелісіне мол мүмкіндік тудырады. Сонымен ұйқас өлеңнің көркемдік-мәнерлілік, ырғақтық, шумақтық табиғатына жарасым үстейді, өрнектілігін, келісімін көркейтеді. Ұйқас өзара үйлескен тармақтардың кезектесу ретіне қарай сан алуан болып келеді. (Мысалы, егіз шалыс, кезекті, орама, шұбыртпалы).

Бұл ретте Зәки Ахметов шығыстанушы Т. Ковальскийдің түркі поэзиясы тарихында ұқсастық пайда болуын ерте дәуірге жатқызғанын қуаттайды.

Е. Бертельс Махмұт Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрік» шығармасындағы кейбір поэзиялық мұралардың ұйқасқа құрылатындығын орынды келтіреді.

Академик В. Жирмунский мен Х. Зарифов түркі поэзиясындағы ұйқастың пайда болуын синтаксистік параллелизммен байланыстырады.

Академик Зәки Ахметов ұйқастың соншалықты жоғары дәрежеде дамуына, кең қолданыс табуына ұлттық поэзия тілінің бейнелілігі, сөздің табиғи әуезділігі, сөйлеудің ырғақтық-синтаксистік түзілісі ықпал еткен деген тұжырым жасайды.

Сондай-ақ академик қазақ өлеңінің құрылысына бұрын-соңды болмаған өзгерістерді, түрлі жаңалықтарды енгізген Ұлы Абайдың, сонан соң XX ғасырдың классик ақындары Сұлтанмахмұт, Сәкен, Ілияс, Бейімбеттердің, сонымен қатар Әбу, Дихан, Қалижан, Сырбай, Қасым, Тоқаш, Мұқағали, Төлеген, Жүмекен, Сабырхан, Тұрсынзада, Фариза, Тұманбай, Темірхан сияқты ақындардың көркемдік шеберлігін пайымдайды. Еңбекте Абай шығармашылығы, оның лирикалық поэзиясы, лирикалық қаһарман, ақындық тұлға табиғаты, классикалық ұлттық көркемдік стилі, тақырыптық ауқымы, сөз саптау ерекшелігі, дүниетану даралығы ақын поэзиясындағы ойшылдық, сыршылдық, сыншылдық сарындар, аудармашылық шеберлігі, Абайдың бейнелеу әдіс-тәсілдерінің, жаңашылдық қырларының Шәкәрім, Сұлтанмахмұт, Ахмет, Міржақып, Мағжан өнернамасында сәтті сабақтастық табуы нақты дәйек-дәлелдермен түсіндіріледі.

Ұлттық поэтиканың көрнекті зерттеушісі марқұм Зәки Ахметов осы кітабының кіріспесінде: «Поэзиялық шығарманы ақынша сезініп, ақынша сөйлеу бар. Ол үшін өнерпаздық қабілет, үлкен шабыт керек. Алған әсеріңді айтып жеткізетін әдемі тіл керек» - деп жазыпты.

Бір өкініш, баспаға өз қолымен тапсырған бұл еңбегінің кітап болып жарық көргенін ғалымның өзі көрмеді.

Поэзия мұхитынан, сұлулық дүниесінен жеміс терген, жемісін елге берген алтын ағаның білімдарлығына ділмарлығы, санаткерлігіне ар-ождан, рух тазалығы, көркем мінезі ұштасқан еді-ау! «Сөзде сиқыр бар, ал өлеңде даналық» деп, Мұхаммед пайғамбардың хадисінде айтылыпты. Сара әрі дара пікір! Иә, ғұламаның мұрасында ұлт тілінің керемет сыры, рухы, көркемдігі, тереңдігі, даналық дәрістері біліктілікпен сараланған.

Академик Зәки Ахметов – қазақ өлеңінің теоретигі. Академик Зәки Ахметов ұлттық өлеңтану ғылымында айрықша кесек ғылыми ой-тұжырымдар қалдырған айтулы оқымысты. Оның «Казахское стихосложение» (1964), «Өлең сөздің теориясы» (1973), «Қазақ өлеңі теориясының негіздері» (2002), «Поэзия шыңы – даналық» (2002) атты зерттеулерінде буын, бунақ, тармақ, ырғақ, ұйқас, шумақ, дыбыс үндестіктері, интонация, пауза, тұрақты сөз жігі тәрізді өлең құрылысының негізгі басты-басты ұғымдары қарастырылады. Әрі бір-бірімен біртұтастыққа сипатталады. Өлеңтанушы З.Ахметовтың көрсетуінше, поэзия тілі мен көркем формалар табиғатын ұғып-түсіну үшін өлең құрылысының ішкі құпиясын тексеріп талдау, тану аса мәнді деп жазады. Расында, өлең құрылысы аса күрделі, сан қырлы құбылыс. Өлең құрылысының ұшан-тәңіз заңдылықтарын парасаттау үшін ырғақтық өлең түрлерінің, өлшемдерінің әр алуан жақтарымен байланысын яғни өлең сөйлемдерінің синтаксистік құрылысымен, интонациялық толқындауымен, әуезділік сырларымен, образдылық, метафоралық жүйесімен сабақтастықта ұтымды тәсіл деуге болады.

Қазақтың поэзиялық тіліндегі мәнерлеулегіш-суреттегіш құралдар жүйесінде, нақтылы айтқанда, өлең құрылысында тармақтың ырғақтық түзілісі, ұйқас кестесі, шумақтың жасалуы, өлең тілінің бейнелеушілік жағы ерекше елеулі. Шынтуайттап келгенде, өлең сөздің экспрессивтілігі мен мәнерлілігі, ішкі мазмұн байлығы – түп-тура ырғақ құрылысына байланысты.

Өлең сөздің ырғақтылық жіктелісі – интонациялық-ұйымдастырушылық паузаға ие эмоционалды сөйлеудің шағын бөлшектерге бөлінуіне тікелей байланысты. Сөздің интонациялық толқын-тербелісі тіл табиғатынан туындайды. Ырғақтық өрнек-кестенің дүркін-дүркін қайталануы әуезділік пен мәнерліліктің мол мүмкіндігін жасайды.

Сөз бен сөйлемнің көркемдік сұлулығын, сымбаттылығын дыбыстар үйлесімі толықтыра түседі. «Кенің бай, келімің мол, туған тілім, // Дыбыстың теріп сөз ғып, буған гүлін» деп, не болмаса «Сөз – дыбыстың мағыналы болып тізілгені» деп, Ахмет

Байтұрсынұлы айтқандай, мағыналы, әуезді дыбыстық орайластықтар ырғақтылықты әсерлеп күшейтеді. Бұған сәйкестік, қайталаушылық тән. Және де адамның психофизиологиялық табиғатына, рухына, көркемдікті қабылдау қабілетіне де лайық.

Тармақ ішіндегі бөлшектердің қайталануы, белгілі бір мезетте оралып отыруы үйлесімділік, ұқсастық, сәйкестік мәнісін мұқият ыждаһаттайды. Ырғақ ағынына ілесіп, үзеңгі жарыстырп, өлеңнің мазмұн-мағынлаық ағыс-толқындарымен ұласып-ұштасып, контрастар, параллельдер, нешеме алуан бояу-суреттер, дыбыс қайталаулар, тізбекті тіркестер жасалуына қолайлы жағдай жасайды. Өлеңнің ырғақтық құрылысы – сан түрлі сөз, сөйлем, тармақ, шумақ, үндестіктерін бір негізгі гармонияға ұйыстыратын көркемдік тетік. Сөз бен фразаның өзара байланысу тәртібі өлеңнің мелодиясын үстемелейді. Ұлттық өлең тілінің басты ерекшелігін – поэзиялық шығарманың ырғағы анықтайды.

Ырғақтық принциптерді сақтау және жетілдіру, бейнелеудің барша шарттылықтарын бір мақсатқа, бір нысанаға жұмылдыру – ақынның шығарымпаздық шеберлігіне саяды.

Ырғақтық принциптер – поэзия тілінің және оның формаларының икемділігі мен оралымдылығын, интонациялық байлығы мен сөздің эмоциялық бояуын еселейді.

Түптеп келгенде, ырғақ өлең сөздің интонациялық табиғатында айқын бедерленеді. Сонымен қатар ырғақ өлеңнің интонациялық суретіне өзіндік айшық қосады. Ырғақ, интонация пішінінің өзге де элементтері өмір, дүние, тұрмыс-тіршілік құбылыстарын көркемдік бейнелеудің құралдары.

Ұйқас. Поэзиялық шығармалардағы көркемдік сұлулық ұйқас мінезімен төркіндес. Ұйқас – әбден жетілген, толысқан поэзияның басты сипаты. Адамның музыкалық есту қабілеті бірден ажыратады. Бұл құбылыстың фонетикалық құрылысы яки үнділігі аса мәнді де маңызды. Ұйқастың буындық, дыбыстық сипаты – қазақ тілінің төлтума фонетикалық ерекшеліктеріне қатысты.

Ұйқасым көп жағдайда өлшем тәртібімен анықталады. Сондай-ақ өлең сөздің интонациялық-синтаксистік құрылысының өзіндік ерекшеліктерімен орайласа ұйымдасады. Өлеңнің құрылымдық жүйесі тұрақты, негізгі ырғақтық принциптері орнықты. Өйткені, халықтың сөз өнерінің тарихында екшелген, сұрыпталған. Және де тіл құрылысының ерекшелік-қасиеттерімен сәйкестікте туындаған. Тілдің құрылысы, рухы, халықтың ой-парасаты, ақыл-санасы, ақындық һәм көркемдік дәстүрлер өлең құрылысында нақты, затты түрде сәулеленген.

Дыбыс қайталауларына негізделеді. Өлеңнің құрылысын айқындайды. Ұйқас дегеніміз – тармақтық аяқталым. Ырғақтың суретін тудыруға септігі зор. Ұйқас табиғаты ішкі ұйқастардан жөні мүлде бөлек. Ұйқас өлең сөзді сөйлемдерге немесе тармақтарға жіктейді. Осы қасиет ұйқастың шек-жігін айқындай түседі. Өлең сөзде ұйқас бастан-аяқ тұрақты түрде қайталанады. Өнерпаздың ой-санасы, түйсік қуаты терең ұғынып, өткір қабылдайды. Ұйқаста буын үндестігі бар. Осы жәйт келесі сөйлемдерге қайталанып отырады. Жүйелі тәртіп берік сақталады. Тармақтың дербестігі үшін, ырғақтың тұтастығы үшін қызмет етеді. Және де өлеңнің ырғақтық-интонациялық әрі синтаксистік жіктелісіне мол мүмкіндік тудырады. Сонымен ұйқас өлеңнің көркемдік-мәнерлілік, ырғақтық, шумақтық табиғатына жарасым үстейді, өрнектілігін, келісін көркейтеді. Ұйқас өзара үйлескен тармақтардың кезектесу ретіне қарай сан алуан болып келеді. (Мысалы, егіз шалыс, кезекті, орама, шұбыртпалы).

Бұл ретте Зәки Ахметов шығыстанушы Т.Ковальскийдің түркі поэзиясы тарихында ұқсастық пайда болуын ерте дәуірге жатқызғанын қуаттайды.

Академик В.В.Радлов түркі поэзиясындағы ұйқастың дамуы араб-парсы әдебиетінің әсерінен деп жазады. Ұйқасу реті аааб бол келетін көптеген шығыс халықтары поэзиясына тән. Түптеп келгенде, осындай ұйқасым тәртібі Абайда бар, тіпті Махмұт Қашғариде де қолданылған дейді.

Е.Бертельс Махмұт Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрік» шығармасындағы кейбір поэзиялық мұралардың ұйқасқа құрылатындығын орынды келтіреді.

Академик В.Жирмунский мен Х.Зарифов түркі поэзиясындағы ұйқастың пайда болуын синтаксистік параллелизммен байланыстырады. Академик Зәки Ахметов ұйқастың соншалықты жоғары дәрежеде дамуына, кең қолданыс табуына ұлттық поэзия тілінің бейнелілігі, сөздің табиғи әуезділігі, сөйлеудің ырғақтық-синтаксистік түзілісі ықпал еткен деген тұжырым жасайды.

Ұлттық өлеңтану ілімі тарихында академик Зәки Ахметов ұйқастың фонетикалық жүйесіне, буын құрылысына, дыбыстар (дауысты, дауыссыз) үндестігіне, ырғақ табиғатына төркіндестігін терең зерделейді. Академик Зәки Ахметовтың көрсетуінше, ұйқас – поэзияның басты сипаты, тармақ соңындағы сөздердің үйлесімі, дыбыстық жарасымдылықтар, өлеңнің ырғақтық-интонациялық құрылымының айрықша тұрақты тетігі. Ұйқас – өлең сөзді тармақтарға жіктеудің көрсеткіші. Ол көркемдік сана айнасында поэзиялық шығарманың ырғақтық жүйесіндегі негізгі элемент, тұтас буындарды әуезділікке көшіретін тәсіл. Ұйқас – 1) тармақтың шек-мөлшерін айқындайды, 2) өзінен кейін жолдармен жалғастырады, 3) өлең тармағындағы соңғы кідірісті шегелеп танытады.

Асылында, ұйқастың ырғақпен интонацияға ықпалы орасан, семантикалық, көркемдік мәні де ерекше.

Зәки Ахметов еңбегінде ұйқас құрамындағы дыбыстың сапасы, әуезділігі, толық мәндегі акустикалық сәйкестігі, сингармониялық үйлесімділігі, түрлері (толымды, толымсыз, құрамды, редифті) ғылыми-теориялық тұрғыдан байыпталады.

Ол ұйқасты халықтың әдеби-тарихи дамуымен, ұлттық көркемдік дәстүрлердің баюымен, өлең құрылысының күрделеніп кемелденуімен бртұтастыққа қарастырып, қазақ өлеңіндегі ұйқас жүйесінің жоғары деңгейде салаланып-сараланып дамуына ұлттық поэзия тілінің образдылығы, сөздің табиғи әуезділігі, сөйлеудің ырғақтық-синтаксистік түзілісі ықпал еткен деген тұжырым жасайды.

Академик Зәки Ахметов түркі поэзиясындағы ұйқас туралы ой өрбіткен шығыстанушылар Ф.Корш, В.Гордлевский, Т.Ковальский, Е.Э.Бертельс, эпостанушылар В.М.Жирмунский, Х.Т.Зарифов сынды оқымыстыларды ілтипатпен атайды.

Ғұлама ғалым Зәки Ахметов шумақ құрылысына тән сипат-белгілерді былайша көрсетеді: 1) поэзиялық ойдың белгілі бір дәрежеде аяқталып тиянақталуы; 2) өлең сөйлемдері синтаксистік-ырғақтық тұрғыдан толық мүсінделіп, интонациялық толқындануының аяқталуы; 3) шумақтағы тармақ санының тұрақтылығы; 4) шумақ жасайтын тармақтарда ұйқас тәртібі қатаң сақталады.

Академик Зәки Ахметовтың түсіндіруінше, өлең құрылысының мәнерлегіш-суреттегіш мүмкіндіктері мен байлығы, ең алдымен, тарихи-әдеби факторларға, ұлттық-шығармашылық дәстүрлерге, әдеби тілге байланысты өрістеп дамиды. Задында, өлең құрылысының ұлттық сипат-белгілері өзгеше. Бұл ұлт тілімен тамырлас, тектес. Сондықтан да қазақ өлеңі, алдымен, буынға негізделеді. Ырғақ пен тармақ та, ұйқас пен шумақ та буынға бағынады. Яғни, қазақ тілінің дыбыстық жүйесінен, фонетикалық құрылысынан туындайды. Академик Зәки Ахметовтың көрсетуінше, «жүйелі ой салаланып, сабақтасып жатқан жеке тізбектерден тұрады». Демек, әуезді ырғақтың ең негізгі бөлшегі буын екені әлімсақтан белгілі. Содан буын бунаққа, тармаққа көшіп, ырғақтың әуез-келісімін күшейтеді.

Өлең тармақтарындағы ішкі ырғақтық жіктелудің сырларын сипаттау барысында буын мен бунақтың гармониялық заңдылықтарын діттейді.

Тармақтың бунақтық құрылымына, бунақтың буындық бөлініске, шумақтың тармақтық топтасуына үңіледі. Буындық топтасу – ырғақтық икемділік гармониялық сұлулық, әуезділік, айқындық туғызады.

Қазақтың өлең құрылымы мен тілінің асыл мұраты: жарасымдылыққа, үйлесімділікке, қайталауға ұмтылу. Қазақ өлең құрылысының басты шарты – тармақтық ырғақтық өрнегін жасау және бунақ жіктерінің бір-бірлерімен сәйкес келіп отыруы.

Өлеңтанушы Зәки Ахметов тармақтардың бунақтарға бөлінісін былайша көрсетеді:

I. 3 буын+2 буын; 3 буын+3 буын; 4 буын+3 буын.

- II. 4 буын+4 буын; 3 буын+2 буын+3 буын.
- III. 3 буын+3 буын + 3 буын; 3 буын + 4 буын + 4 буын;
4 буын+3 буын + 4 буын; 4 буын + 3 буын + 3 буын;
- IV. 4 буын+4 буын + 4 буын + 3 буын;
4 буын+4 буын + 4 буын + 4 буын;

Өлеңнің тармақтарға негізделуі ырғақтың айқындығы танытып қоймайды, әсерлілігі мен мәнерлілігін де көріктендіреді.

Буындық топтар керемет ырғақтық сурет тудырмаса да, белгілі бір алғышарттарды алға тартады.

7 буынды өлеңнің (бунақталуы 4+3) ырғағы ширақ, суреткерлік мүмкіндігі мол, кең тараған үлгі. Бунақ жүйесі 3+4 қазақ өлеңінде қолданыс таппаған, алайда бұл симметриялық құрылым 11 буынды қара өлеңде бар деп жазады ұлттық поэтиканың білгірі Зәки Ахметов.

Түркі халықтары поэзиясында 7 буынды өлеңдер кең тараған, сондықтан да түркі жырларының ең негізгі және архаикалық түрі (В.Гордлевский).

Болар-болмас буын құрылысындағы өзгеріс тармақтың ырғағына әсер ететіндігі бар.

11 буынды өлеңдер ырғақтылық пен дыбыстық әуезділіктің ұшан-теңіз мүмкіндіктерін туғызатын күрделі құрылым, бірегей құбылыс. Негізінде, қазақ өлеңіндегі тармақтардың ішкі ырғақтық толқынын буын реттейді. Бұл ақындық өнерде сөйлеудің ырғақтылығына, орайлы жарасымына, түр сұлулығына жеткізеді.

Сонымен тармақ – ырғақ бірлігі. Ол – ішкі гармониясымен, ырғақтық тұрақтылығымен, жинақылығымен өзгешеленеді.

Өлеңнің ішкі құрылымында нәзік құбылыстар жеткілікті. Олардың көркемдік мақсатқа жұмсалатындығы, ішкі жарасымдылықты сұлуландыра түсетіндігі бар. Олар цезура-пауза (қосымша ырғақтық құрал), сөз жігі (сөз шекарасы, екпін дейтін тармақтың ырғақтық бір бүтін нәрсені құраушы бірлігінің шекарасы) бөлшектер, атрибуттар.

Ұлттық поэтика майталманы Зәки Ахметов орыстың әдебиеттану ғылымындағы ой-пікірлерге сүйене отырып, ой жібін тарқатады. Сондай-ақ С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Б.Кенжебаев байламдарын, иіні келгенде, ғылыми қолданысқа енгізеді.

Екпін туралы айтқанда мына шумақтарды мысалға алады:

1. Жүректен қозғайын,
Әдептен озбайын.
Өзі де білмей ме
Көп сөйлеп созбайын.
2. Төмендеп қарайсың,
Телміріп тұрмайсың.
3. Қызарып, сұрланып.

Десек те қазақ тілінде барлық буындар бірдей айқын естіледі, екпін түскен буындар өте-мөте өзгешеленбейді дейді зерттеуші.

Зәки Ахметовтың өлең тіліндегі дыбыстардың айтылу ерекшеліктері, түрлері, сапасы жөніндегі ой-пікірін келтірейік:

1. Егер сөз басында ы, і дыбыстары р, л дыбыстарының алдында келсе, олар көбінесе қосылып айтылады.
2. Ы, І дыбыстары сөздің ортасында келген кезде бірде түсіп қалып, бірде қосылып айтылады. Ал кей ретте сөздің соңғы буынында да ескерілмейді.
3. Қысқа дауысты ұ, ү дыбыстары да ы, і дыбыстары секілді бірсыпыра сөздерде бірде айтылмай, біресе сақталып отырады.
4. Дауысты дыбыс – буын құраушы.
5. Дауыстыдан соң 1 не 2 дауыссыз дыбыс келеді.

Ахмет Байтұрсынұлының ой-тұжырымына жүгінсек: «Қазақтың нағыз өз тіліндегі дыбыс 24». Бұлар 3 түрге бөлінеді: 5 – ашық дыбыс яки дауысты дыбыс, 17- тұйық дыбыс

яки дауыссыз дыбыс, 2 орта дыбыс яки жарты дауысты дыбыс (Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. т.3. Алматы: «Алаш», 2005, 66-67 беттер).

Өлең архитектурасында дауысты және дауыссыз дыбыстардың гармониясы мейлінше ұлан-ғайыр. Бұлардың көркемдік қызметін, мәнісін академик Зәки Ахметов бажайлап түсіндіреді.

Қазақ өлеңінің теоретигі Зәки Ахметов халық поэзиясындағы ән-өлеңдерінің түрлеріне (өлең, қара өлең, айтыс, қайым, жыр, толғау, терме, тақпақ), қазақ ауыз әдебиетінің байырғы өкілдеріне (жырау, жыршы, ақын, өлеңші), көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі мен стиліне зейін аударады. Қазақстан мен Орта Азия жерінде жазба әрі ауыз әдебиеті жоғары дәрежеде дамығанын және 7 буынды өлеңдерді қолданғанын атап өтеді.

Сондай-ақ өлең сөздің түпкі бастауында пайда болған мақал, мәтел, афоризм құрылысын біліктілікпен талдап, оларға ырғақтық-синтаксистік параллелизм, ықшамдылық, бейнелілік, дыбыс үйлесімділіктері, ішкі ұйқас тән екенін жарқын мысалдармен дәлелдейді. Мәселен,

1. Апан-апан,
Ескі шапан.
Иір қобыз,
Жарқ жұлдыз.
2. Жолға салсаң, жорға,
Жонға салсаң, жүйрік.
3. Ақылы асқан жақсыны
Алысым деп ойлама.
Ақылы жоқ жаманды
Жақыным деп ойлама.
4. Ескісін жаман,
Ешкісін сауып.
5. Ешкі бақтым – еңіреп бақтым,
Қой бақтым – қоңырау тақтым,
Сиыр бақтым – сидаң қақтым,
Жылқы бақтым – жорғалаттым,
Түйе бақтым – түйме тақтым,
Ылақ бақтым – жылап бақтым.

Ірғағы, ұйқасы, декламациялық сипаты қызықтырады. Сонымен бірге үйлену салт-жырларының (жар-жар, беташар, сыңсу, тойбастар) мен ғұрып өлеңдерінің (естірту, көңіл айту, жоқтау) құрылысын байыптайды. Қазақ өлеңі құрылысына ауызша импровизациялық дәстүрдің әсері – ықпалын да әңгімелейді.

Толғау, жыр, түйдек үлгілерін талдап тексеру барысында «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қыз Жібек», «Қобыланды», «Манас» дейтін батырлық, лиро-эпостық жырларға жүгінеді.

Ал 11 буынды өлеңдер түркі халықтары поэзиясында, атап айтқанда, өзбек, әзірбайжан, қарақалпақ, татар жырларында және тәжік-иран әдебиетінде бар. Ф.Корштың жазуынша, әзірбайжанда 11 буынды өлең, ырғақтық өрнегі 5+6, 6+5 түрі кең жайылған. Осындай тоқылыс Яссауи хикметінде ұшырасатынын академик Зәки Ахметов те көрсеткен.

Қырғыздың 11 буынды өлшеммен шығарылған өлеңі қазақ өлеңінің ішкі бұтақталуымен төркіндес.

XVIII ғасырда 11 буынды қара өлең үлгісі кең қолданыс тапқан. «Ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» оқиғасына арналған «Елім-ай» қара өлең үлгісімен айтылған. Ф.Корш 7-8 және 11 буынды өлшемді айта отырып, жырдан «Ай астында бір жұлдыз айдан жақсы» деген мысал келтірген. О заманда туған кесек дастандар, айталық, «Жанақ жырлаған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры, және Абайдың «Ескендір», «Әзім әңгімесі», «Масғұт», «Вадим» шығармалары қара өлең түрімен жырланған. Қиссалар да осылай.

«Қазақ өлеңі құрылысының даму тарихында Ұлы Абайдың суреткерлік қолтаңбасы, ақындық даналығы турасында жан-жақты, терең ой-түйіндеулер, тұрлаулы тұжырымдар мәнімен, сәнімен келісті баяндалады.

Шумақ, тармақ, бунақ, ұйқас құрылыс енгізген жаңалықтарын ғылыми-теориялық тұрғыдан тексеріп таразылайды. Әсіресе, Абай Пушкин өлеңінің мелодиялық байлығын, түпнұсқаның рухын, сырын, интонациясының нәзік реңктерін, ырғақтық суретін әсерлі жеткізгенін сипаттайды. Ауыз-екі сөйлеудің интонациясын кемелдікпен байытқанын тәптіштейді. Бұл орайда «Бай сейілді», «Ем таба алмай», «Тайға міндік», «Сұрғылт тұман дым бүркіп», «Жалын мен оттан жаралып», «Қуаты оттай бұрқырап», «Қатыны мен Масақбай», «Қор болды жаным», «Сен мені не етесің?», «Сегіз аяқ» атты өлеңдері жаңалықты құбылыстарымен қызықтырғанын қадап айтады.

Поэзия мұхитынан, сұлулық дүниесінен жеміс терген, жемісін елге берген алтын ағаның білімдарлығына ділмарлығы, санаткерлігіне ар-ождан, рух тазалығы, көркем мінезі ұштасқан еді-ау! «Сөзде сиқыр бар, ал өлеңде даналық» деп, Мұхаммед пайғамбардың хадисінде айтылыпты. Сара әрі дара пікір! Иә, ғұламаның мұрасында ұлт тілінің керемет сыры, рухы, көркемдігі, тереңдігі, даналық дәрістері біліктілікпен сараланған.

Академик З.Ахметов – абайтанушы. Абай мұрасы – бір халықтың рухани-мәдени өмірінің шарайнасы, жазба әдебиеттің көшбасшы – атасы. Ұлтымыздың ақындық даналығын, өнерпаздық болмыс-жаратылысын мәшһүр еткен озық ойлы кемеңгер тұлға. Ойы мұхиттай толқыған, көкірек көзі көреген, арғы-бергі ғасырлар сырын мінсіз толғаған, халқының ұлттық ой-санасын оятқан Абайдың асыл туындыларының ағыс-толқындарын, астар-қабаттарын, түпсіз тереңдігін жарқырата ашу, шебер сөйлету, дәлелдеп көрсету – қиынның қиыны екені анық. Солай болса да, қазақ өлеңінің құрылыс-жүйесін, құдірет-қуатын, Абай поэзиясының орыс классиктерімен ұқсастығын қажырлықпен тексерген, Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылу тарихын зерделеген және «Қазақ өлеңінің құрылысы» (1965), «Өлең сөздің теориясы» (1973) тәрізді күрделі еңбектер жазған академик Зәки Ахметовтың «Абайдың ақындық әлемі» атты зерттеуі ұлы Абайдың сұңғыла суреткерлігін, асқан ойшылдығын, нәзік сыршылдығын біліктілікпен, білгірлікпен парасаттайды.

Ұлттық поэтиканың, стилистиканың, риториканың майталман зерттеушісі Зәки Ахметов өз еңбегінде Абай шығармаларының адамзаттың рухани-көркемдік тәжірибелерімен, әрі болашақ замана белестерімен дәнекерлікте байланыстырады. Және де әрбір туындының сұлулық табиғатын басқа шығармалармен сабақтастыра, жалғастыра, тұтастықта қарастырып отырады. Яғни тарихи принципті мықтап ұстанады.

Ең алдымен, Абайтану ғылымының тарихнамасына назар аударады. Оның бастауында тұрған Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсыновтың, Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезовтың, Кәкітай Ысқақұлы мен Ілияс Жансүгіровтың және т.б. ой-пікірлеріне жүгінеді. Әсіресе, Зәки Ахметовтың Абай реализмі хақындағы ой-толғаныстарының орны бөлек. Сондықтан да ғалымның осынау пікіріне құлақ түрейік: «Абай реализмінің көркемдік әдіс ретіндегі ең басты өзгешеліктері, алдымен, айналадағы өмірді, болмысты, қоғамдық құбылыстарды мейлінше кең қамтып, нақтылы бейнелеу, ел тағдырының өміріне қатысты ең маңызды әлеуметтік мәселелерді халықтық мүдде, озат арман-мақсаттар тұрғысынан толғай білу дейміз. Яғни көркемдік, шыншылдық, шынайылық әдебиеттегі халықтық принциппен, озат идеялылықпен ұштасып келетінін атап айтамыз».

Ия, реализм ұғымы – кең ұғым. Ғалымның түйіндеуінше, оған алғырлық, шығармашылық қиял, арманшыл ой, тұспалдап, ишаралап сипаттау, көркемдік шарттылық, көрегендік, ұлттық сана секілді қасиет-белгілер тән.

Академик Зәки Ахметов Абайдың лирикалық поэзиясының ерекшеліктеріне көркемдік-эстетикалық ойдың айрықша өткірлігін, қуатты, күйлі сымбатты құйылатынын, сезімнің барынша нәзіктігін, оттылығын жатқызады. Сондай-ақ Абай поэзиясының лирикалық кейіпкерінің болмысына, тұлға-тұрпатына, ішкі жан дүниесіне, толғаныс-

тебіреністеріне, күйініш-сүйініштеріне зер салып, «сол арқылы бүкіл бір ортаны, қоғамды, заманды сипаттап беретіні» жөнінде ой өрбітеді.

Зерделі зерттеуші «Келдік талай жерге енді», «Жүрегім, нені сезесің», «Жүрегім, ойбай, соқпа енді», «Жүрегім соқпа, кел тоқта», «Не іздейсің, көңілім, не іздейсің?», «Ем таба алмай», «Тайға міндік», «Жастықтың оты жалындап», «Жүрегім менің қырық жамау» сияқты сыршыл лирикасының нәзік реңк толқындарын, нақыш-кестелерін, сезім сәулелерін есілте, төгілте жеткізеді. Өз сөзімен айтқанда, «соққан желдей заманның» еркіне көнбейтін қайсар мінезді, өткір тілді текті тұлғаның поэзиясына тұнып тұрған қасиетті ой, мөлдір сезім, мінсіз таза ақыл тән. Ол ғайыпты болжаған, тұңғыықтан сыр тартқан, сұлулықтың сиқырын сезінген көреген абыз іспетті.

Осынау ірі, кесек зерттеуде Абайдың аударма саласындағы үздік өнеріне, сөз таңдау, сөз саптау шеберлігіне, көркемдік ойлау жүйесінің тегеурін-қауатына барынша терең талдау жасайды. Абайдың орыстың классик ақындары Пушкин мен Лермонтовпен иық теңестіріп тұратындығы әрі олардың шығармаларымен бәсекелес, рухтас, тамырлас екендігін, олардың жырларын қазақы әуенмен келістіріп сипаттағанда ерекше еркіндікпен, ұлттық рухани болмысына, эстетикалық қабылдау, дүниетаным ерекшеліктеріне, психикалық табиғатына үйлестіре аударатындығын келісті әңгімелейді. Қыруар салыстыруларды жүйе-жүйесімен келтіреді. Абай Лермонтовты ықыласпен аударғанының себебін ол «ерекше ызаның ақыны, махаббаты ашумен уланған ақын» деп өте-мөте бүйрегі бұрылып, ынтасы ауып, жүрегі қалап жақын тұтқанын зерделілікпен таразылап түсіндіреді.

Абай аударған Лермонтовтың «Ой» деген өлеңі жайында «Дүние, өмір жайлы тынымсыз ойға батып, бәрін сынап, ақылменен саралап, асқақ қиялға, үміт пен арманға, әбден берілген күйі де, жазықсыз жапа шеккен, ауыр бейнет тартқан, көптің атынан айтқан азулы күштілерге айтқан қатты наразылығы да – бәрі де осы өлеңнен молынан сезіледі» - деп жазғанында терең тамырластықты, еркіндестікті, сарындастықты аңғарған.

Академик Зәки Ахметов Абайдың әдеби мысал жанрын өрелілікпен өркендеткеніне көркемдік шарттылықты шебер ұйымдастыруына, тұспалдап айту тәсіліне, белгілі бір сюжетті, алуан-алуан тұспал-бейнелерді, алыстан орағытып, қиюластырып жеткізу, сөйтіп ғибратты ойлар ұсынғанына, қоғам өмірі, адам баласының ішкі-дүниесін қалтқысыз ашып көрсеткеніне білім-білігін жұмсайды. Нағыз поэзияның жаны – нәзіктік, құштарлық, сезімталдық, ынтықтық, ұшқыр қиял және адамзат тарихына екшелген, қорытындыланған, жинақталған көркемдік тәжірибелерді асқан ұсталықпен меңгеру, «шабыттың қауатымен тебіреніп еркін сөйлеу, жан-тәнімен сезінген жүрекжарды ой толғамын ортаға салу». Ол жалпы халықтық сөйлеу тілін, байырғы ақын-жыраулар тілін, ұлтының ақындық өнерінің асылдарын бойына жинап, көкірегіне тоқып, қазақ өлеңінің жадағай қыстырма сөздерден, қайталаулардан жауһардай мөлдіретіп, гауһардай құлпыртып, қазақ әдеби тілінің атасы болды. Әр сөздің өмірбаянын жаңалықты мағыналармен толықтырып жетілдірді. Сондай-ақ қазақ өлеңінің ұйқастық, ырғақтық, буындық, бунақтық, тармақтық, шумақтық, интонациялық кестесін бұрын-соңды болмаған өзгерістермен кемелдендіреді. Міне, осы жәйттар аталмыш монографияның «Тіл бейнелілігі», «Өлең өрнектері» бөлімдерінде нақтылы түрде сөз болады. Автор қара сөздердің жанрлық табиғатына ой жіберіп, кейде шешен сөзге, кейде әңгіме-сұхбатқа, бірде діни трактатқа немесе Мұхтар Әуезов пікіріне сүйеніп, сыншылдық, ойшылдық сыр сипаты басым өсиет-толғауға жатқызады.

Асылы, Абайдың қара сөздері ұлттық прозаның, публицистикалық әдеби тілдің кемел дамуына жойқын ықпал жасағанын біліктілікпен баяндайды.

Ол Абайды «ұлы ізашар ақын», мүлде жаңа реалистік жазба әдебиеттің ту ұстаушысы ретінде бағалай отырып, оның ұлылық пен сұлулықтан, ойлылық пен сыршылдықтан, сыншылық пен суреткерліктен құйылған ғажайып шығармаларының, қоғамдық-әлеуметтік, танымдық-тағылымдық, көркемдік-эстетикалық мәндерін егжей-тегжейлі ашып береді. Және де Абай дәстүрінің жанған шырақтай кең тарағанын, әсіресе, Шәкәрімнің ойшылдығын, Мағжанның әсем сыршылдығын, Сұлтанмахмұттың сыншылдығын: Ахметтің

мысалшылдығын, тәмсілмен сөйлейтіндігін, Міржақыптың ағартушылық өнегесін сабақтастырғанын байыптайды.

Зерттеуші назарынан ақын шығармаларының текстологиясы да қағыс қалмаған. Ол 1905, 1907, 1910 жылдардағы Мүрсейіт Бікеұлының қолжазбаларын ақын туындыларының ең негізгісі, етек-жеңі жинақысы деп санайды. 1909 жылы Санкт-Петербургте жарияланған мәтіндерді түпнұсқа ретінде қараған жөн деп есептейді.

Академик З.Ахметов 1916 жылы Мұхтар Әуезов бастырған екі томдық академиялық жинақтарға дейін қамтыған. Бұрынғы басылымдар, тарихи-мәдени мәні ерекше қолжазбалар мейлінше ұқыптылықпен салыстырылып тексерілген.

Автор «Абайдың ақындық әлемі» монографиясында Абай аудармаларының түп тамырын іздеуі қуантарлық жәйт. Абайдың Крыловтан аударған «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» өлеңінің негізгі иесі неміс ақыны Р.Левенштейн екен. Мұны академик З.Ахметов Санкт-Петербург кітапханасынан он күн сарсыла іздеп, ақыр соңында Антон Рубенштейн романстарының жинағынан тауыпты.

Немесе «Жүректе көп қазына бар, бәрі жақсы» өлеңі М.Ю.Лермонтовтың 1891, 1893 жылғы жинақтарында және «Русский архив» журналында (1888, №1, 159-бет) жарық көрген. Сөйтсек, бұл өлең Я.Полонскийдің 1842 жылы «Подземные ключи» жинағында (13-бет) басылғандығын ескертеді.

Қорыта айтқанда, академик Зәки Ахметов ұлы Абайдың ақындық даналығы мен даралығын сонау 1949 жылдан бері қажырлылықпен шұғылданып, зерттеген-ді. Ұлттық поэзия табиғатын, оның ереже-қисындарын, қағидаларын және тарихын жетік, зерек түсінген әрі білім-ғылыммен мұздай қаруланған З.Ахметовтың «Абайдың ақындық әлемі» дейтін күрделі монографиясын ойлы, мағыналы қорытындылармен, сөз сұлулығы жайлы әсем талдаулармен ерекшеленетін абайтану ілімі тарихындағы елеулі еңбек.

Ғұлама ғибраты. Дүние – жалған. Ғұмыр – қысқа, өткінші. Тағдыр – толқымалы. Татар дәм-тұзың шектеулі, өлшеулі екен ғой. Ұлт руханияты әлеміндегі шырқау биікте жарқырап жанған жұлдыз қаңғырған қаңғалықтың кесірінен қапияда ағып түсті. Тамырын тереңге жіберген қара емен морт құлап түсті. Миымыздан у бөлініп, қабырғамыз қақырай сөгіліп, тізбек-тізбек қорғасын бұлттардай нешеме алуан ойлар жөңкіліп, қайшылықтар тұтқынында тұншығып, қилы-қилы күй кешесің... Зәкеңдей саңлақ жампозды, ілім-біліммен мұздай қаруланған ғылымның қара нарын, ұлттық сөз өнерінің лағыл маржандарын жатқа заулататын майталманды, пікір-лебiзi еркеленіп есілген көсілмелі-төгілмелі шешенді, ақылын, кеңесін, қабілет-жігерін, жақсылығын елінен, қауымынан аямаған жомарт мінезді, көңілі жаздың әсем таңындай сәулетті, жүзінде, жанарында бекзаттық нұры ойнаған жаны да, ары да шықтай таза, ішкі рухани мәдениеті жоғары кесек жаратылған айрықша кісілікті, сыпайы да сырбаз, мейірбан да қамқор, шынайы да риясыз, алды кең, асыл текті, арда туған ардақты азаматты жоғалту – өзекті өртейтін өкініш.

Ұстаз, білімпаз, қоғам қайраткері Зәки Ахметовтің өнегелі өмірі мен ғылыми шығармашылығы жарты ғасырдан астам уақытты қамтиды. Тегінде, оқымысты-педагогтың өмір тарихы Отан тарихымен, орыс, қазақ, зиялыларының тарихымен, республика жоғары мектеп өмірімен төркіндес.

Алтайдан ұшқан тастүлек небәрі 20 жасында Қазақ мемлекеттік университетін тәмәмдап, іле-шала ғылым мен мәдениеттің алтын бесігі Ленинград қаласындағы КСРО Ғылым академиясы Шығыстану институтының аспирантурасына қабылданады. Әйгілі оқымысты түркітанушы, КСРО Ғылым академиясының корреспондент – мүшесі С.Е.Маловтың жетекшілігімен 1951 жылдың 5 қаңтарында «Абай және Лермонтов» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды. Осынау кесек зерттеуде Абайдың аударма саласындағы үздік өнеріне, сөз саптау шеберлігіне, көркемдік ойлау жүйесінің тегеурін-қуатына барынша терең талдау жасайды. Абайдың Лермонтовпен иық теңестіріп тұратындығы әрі бәсекелес рухтас екендігі, қазақы әуенмен келістіріп сипаттағанда ерекше еркіндікпен, ұлттың рухани болмысына, эстетикалық қабылдау, дүниетаным ерекшеліктеріне, психикалық табиғатына үйлестіре аударатындығын келісті әңгімелейді.

Қыруар салыстыруларды жүйе-жүйесімен жіктеп тексереді. Абайдың Лермонтовты құштарлықпен аударғанының себебін ол «ерекше ызаның ақыны махаббаты ашумен уланған ақын» деп, өте-мөте бүйрегі бұрылып, ынтасы ауып, жүрегі қалап жақын тұтқанын зерделілікпен таразылап түсіндіреді.

Абай аударған Лермонтовтың «Ой» деген өлеңі жайында «Дүние, өмір жайлы тынымсыз ойға батып, бәрін сынап, ақылменен саралап, асқақ қиялға, үміт пен арманға, әбден берілген күйі де; жазықсыз жапа шеккен, ауыр бейнет тартқан, көптің атынан айтқан, азулы күштілерге айтқан қатты наразылығы да – бәрі де осы өлеңнен молынан сезіледі», - деп жазған. Демек, зерттеуші терең тамырластықты, төркіндікті, сарындастықты аңғарған.

Задында, Зәки Ахметов абайтану мен лермонтовтануға жаңалықты құбылыстар енгізді. Жас ғалымның тұжырымды ой-пікірлерін академиктер Крачковский, Струве, Баранников, профессорлар Ефимов, Берков, көрнекті лермонтовтанушы В.А.Мануйлов қолдап қуаттады. Сөйтіп, оқу мен жазуды, тыңдау мен сөйлеу өнерін, қысқасынан қайырғанда, бірнеше өнер түрлерін түбегейлі меңгерген рухани балғын қасиеттің иесі Зәкең зиялы ойшыл қауымның, озат та үлгілі ортаның барша жақсылықтарын бойына тұтастай сіңірді. Осы кезде ұлттық әдебиеттану ғылымының ту ұстаушысы ретіндегі болашақ алғышарттары қалыптасты. Сөзіміз дәлелді болу үшін, ғылыми жетекшісі С.Е.Маловтың пікірін келтіре кеткен дұрыс. О кісі шәкіртімнің ғылыми танымының трендігіне, зерделілікпен ой толғауына, білім деңгейіне және еңбексүйгіштігіне дән разы боламын деген екен.

Академик Зәки Ахметов – Абайтану мен Әуезовтану ғылымының қалыптасуы мен даму тарихындағы ірі тұлға. Ғұлама ғалым лекцияларының өзегі – «мұхит, дария суындай, аузынан дүрлер төгілген, ақылға дихан кемеңгерлер» Абай мен Әуезов әлемі және ақындық мәдениет, поэзиялық көркемдік дүниесі. Ұлттық әдебиеттану ғылымының ту ұстаушысы дәрежесіне көтерілген өзі күндей, сөзі гүлдей Зәки аға сөз жауһарын, ой асылын асқан сезімталдықпен, кемел білгірлікпен, салиқалы парасат- пайыммен саралап, студенттердің жүрегіне, ой-санасына жойқын шабытпен шебер жеткізеді. Лекцияларының әдеби және ғылыми сипаттары бір-бірімен әдемі үйлесім тауып, тұрлаулы, тұжырымды қорытындыларымен көңілге ұялайды, жарқын із қалдырады, көкірегіңе берік орнығады. Негізінде, Зәкеңнің көркемдік әрі ғылыми ойлау жүйесіндегі тарихи-философиялық дүниетанымындағы ғаламдық өркениет пен ұлттық мәдениет жетістіктері (орыс, Еуропа, араб, парсы, үнді мәдениеттері) оның әрбір сөзіне, пікіріне, топшылауына, түйіндеуіне сәулесін мол түсіреді. Сондықтан да әдеби туындының ішкі қабаттарында, ішкі ағыс-толқындарында жасырынған ұшан-теңіз көркемдік сырларын жиһанкездің картасындай, сұлулық дәптеріндей жайып тастайды. Шабыт қанатында парлаған, желдей жүйткіген ақын жанды ұшқыр Зәкең ғайыптан ғажайып гулеген әуезді естігендей, күй шерткендей кейіпке түсетіндігі тағы бар. Ойымызды Ғұмар Қараштың сөзімен түрлендіріп айтар болсақ, академик, Зәки Ахметовтің әрбір лекциясы, әрбір пікір-лебізін «шешендер де шешеннің күңіреніп шер тартқан сөзіндей, шеберлерде шебердің шұбарлап кесте салған бізіндей, қалың орман ішінде қайыңның қайнап біткен безіндей, алтын жүзік қасының жауһардан жарып салған көзіндей» деп сипаттасақ жөн болар.

Біздер Абайды қанша оқысақ та, ұлы ақынның кейбір ой-толғаныстарын Зәки ағаның аузынан естіп, таң тамаша қалушы едік. Бірде Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Диссертациялық кеңесінде Абайдың ақындық болмысын, даналық келбетін, суреткерлік шеберлік кереметін, ар түзейтін адамгершілік ілімін тереңнен тербеп:

Ендігіге не сұрай бұл жалғанда,

Ақыл-ой, ар-намыс жоқ еш адамда.

Өлген мола, туған жер жібермейді,

Әйтпесе тұрмас едім осы маңда!? – дегенде Абайдың осынау шумағын жаңадан естігендей болдым. Бұл тұста 1893 жылы дүниеге келген Тарту университетінің тамаша бір дәстүрі туралы айта кеткен жөн. Егер де бір профессордан екінші бір профессор Пушкиннің бір шумағын тыңдаса, оған айрықша рахмет айтады екен. Әлбетте жазбаша түрде.

Абай өлеңдерін Зәки аға түгелге жуық жатқа айтады десек те жарасады.

Абай мәтіндерін ғылыми тұрғыдан талдап, тандап саралауда, түпнұсқа рухын сақтауда Абайтану ғылымының іргетасын қалаған Мұхтар Әуезовтің еңбегі ересен. Ұлы жазушының кемеңгерлік кеңестерімен 1987 жылы жарияланған қос томдық академиялық толық жинақ – ең негізгі, ең басты, шоқтығы биік басылым.

М.Әуезов әр сөзге ой көзімен мейлінше зейін аударғанын әрі әр түрлі оқылатын сөздердің қай нұсқасы негізге алынатынына өте-мөте мән бергені турасында академик Зәки Ахметов әр кезде айтып отырушы еді. «Өзі зордың болады ығы да зор» деп Абай айтпақшы, жетелі Зәкең ұлы Әуезовтің теңдессіз ғибраттарын көкірегіне тоқыған. Өзі де 1957, 1977, 1995 жылдарда әзірлеген Абай шығармаларының текстологиялық жұмыстарына қызу араласты. Білім-білігін аямай жұмсады.

Академик Зәки Ахметов «Қазақ өлеңі құрылысы» (1964, орыс тілінде), «Қазақ поэзиясының тілі туралы» (1970, орыс тілінде), «Өлең сөздің теориясы» (1973) дейтін еңбектері қазақ өлеңінің тарихы мен теориясына арналған. Қазақ өлеңінің құрылысы нақты айтқанда, буын, бунақ, тармақ, ырғақ, шумақ, ұйқас, жыр, терме, толғау және суреттегіш және бейнелегіш құралдар жүйесі, поэзия мен музыка, тіл мен стиль, синтаксис пен грамматика, фольклор мен әдебиет, дәстүр мен жаңашылдық арақатынасы, әуезділік ерекшеліктері байыпты қарастырылады. Бұл жұмыстар – түркітану мен ұлттық поэтика ғылымына қосылған зор үлес.

Зәки Ахметов 1965 жылдың 2 ақпанында докторлық диссертация қорғағанда ұлы жазушы Сәбит Мұқанов былай деген:

- Өлең құрылысы туралы бұрын да аз жазылған жоқ. Зәки Ахметов соларды түгелдей біліп, ескеріп, қазақ өлеңін жаңа қырынан терең зерттеген. Оның «Қазақ өлеңінің құрылысы» атты зерттеу еңбегі – бұған дейін айтылмаған толымды, көңілге қонымды пікірлер айтуымен құнды.

Академик В.М.Жирмунский Зәки Ахметовтің «Қазақ өлеңінің құрылысы» зерттеуін түркітануға және өлең теориясына қосылған бағалы еңбек деп есептейді.

Профессор Темірғали Нұртазин: «Өлең құрылысының нәзік құбылыстарын тамыршыдай дөп басып, жатық тілмен ұғынықты жеткізетін сирек талант иесі», - дейді.

- Көркем творчество психологиясын әрі терең, әрі нәзік түсінетін суретке тән сыр мен сезім, талант пен шабыт құпияларын ақынша түйсінетін, өмір мен өнердің бір-біріне эстетикалық қарым-қатынасын силлогизм арқылы ғана емес образ арқылы ойлап-толғайтын айрықшы қабілет қажет етеді. Зәки Ахметовте дәл осы бітім мен қабілет түгел. Ол биік эрудициясымен баурайды, тамыр тереңімен қопара тексереді, аса білгірлікпен, үлкен мәдениетпен, білімдіге тән әдеп-ибамен сөйлейді, жазады. Толғаныстары мен талдаулары жан-жақты, терең, кең. Жан сарайының кіршіксіздігі сондай, алыс жақындыға қылдай кінәрат келтірмейтіні былай тұрсын, өзінде тіпті тірі пендені жеккөру сезімі атымен жоқ еді; адам атаулыға тек ғашық көзбен қарайтын. Қазіргі қазақ әдебиеттануының күмбезін тіреп тұрған күміс баған еді, - дейді академик-жазушы Зейнолла Қабдолов.

Абай мұрасы – бір халықтың рухани-мәдени өмірінің шарайнасы. Жазба әдебиеттің көшбасшысы-атасы. Ұлтымыздың ақындық даналығын, өнерпаздық болмыс жаратылысын мәшһүр еткен озық ойлы кемеңгер тұлға. Ойы мұхиттай толқыған көкірек көзі көреген арғы-бергі ғасырлар сырын мінсіз толғаған халқының ұлттық ой-санасын оятқан Абайдың асыл туындыларының ағыс-толқындарын, астар қабаттарын, түпсіз тереңдігін жарқырата ашу, шебер сөйлету, дәлелдеп көрсету-қиынның қиыны екені анық. Солай болса да қазақ өлеңінің құрылыс-жүйесін, құдірет-қуатын Абай поэзиясының орыс классиктерімен ұқсастығын қажырлықпен тексерген, Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылу тарихын, зерделеген және «Қазақ өлеңінің құрылысы» (1965), «Өлең сөздің теориясы» (1973) тәрізді күрделі еңбектер жазған академик Зәки Ахметовтің «Абайдың ақындық әлемі» атты зерттеу жариялауы орынды да. Себебі, ұлы Абайдың сұңғыла суреткерлігін, асқан ойшылдығын, нәзік сыршылдығын білгірлікпен әңгімелеу ондаған жылдар бойы ізденістерді қажет етеді.

Зерттеуші Зәки Ахметов өз еңбегінде Абай шығармаларының адамзаттың рухани көркемдік тәжірибелерімен, әрі болашақ замана белестерімен дәнекерлікте байланыстырады. Және де әрбір туындының сұлулық табиғатын басқа шығармалармен сабақтастыра, жалғастыра, тұтастықта қарастырып отырады. Яғни тарихи принципті мықтап ұстанады.

Ең алдымен, Абайтану ғылымының тарихнамасына назар аударады. Оның бастауында тұрған Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсыновтың, Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезовтің, Кәкітай Ысқақұлы мен Ілияс Жансүгіровтің және т.б. ой-пікірлерін тілге тиек етеді. Әсіресе, Зәки Ахметовтің Абай реализмі хақындағы ой-толғаныстарының орны бөлек. Сондықтан да ғалымның осынау пікіріне құлақ түрейік: «Абай реализмінің көркемдік әдіс ретіндегі ең басты өзгешеліктері, алдымен, айналадағы өмірді, болмысты, қоғамдық құбылыстарды мейлінше кең қамтып, нақтылы бейнелеу, ел тағдырының өміріне қатысты ең маңызды әлеуметтік мәселелерді халықтық мүдде, озат арман, мақсаттар тұрғысынан толғай білу дейміз. Яғни көркемдік, шыншылдық, шынайылық, әдебиеттегі халықтық принциппен, озат идеялылықпен ұштасып келетінін атап айтамыз».

Иә, реализм ұғымы – кең ұғым. Ғалымның түйіндеуінше, оған алғырлық, шығармашылық қиял, арманшыл ой, тұспалдап, ишаралап сипаттау, көркемдік шарттылық, көрегендік, ұлттық сана секілді қасиет белгілер тән.

Академик Зәки Ахметов ақынның лирикалық поэзиясының ерекшеліктеріне көркемдік-эстетикалық ойдың айрықша өткірлігін, қуатты, күйлі, сымбатты құйылатынын, сезімнің барынша нәзіктігін, оттылығын жатқызады. Сондай-ақ Абай поэзиясының лирикалық кейіпкерлерінің болмысына, тұлға-тұрпатына, ішкі жан дүниесіне, толғаныс-тебіреністеріне, күйініш-сүйініштеріне зер салып, «сол арқылы бүкіл бір ортаны, қоғамды, заманды сипаттап» беретіні жөнінде ой өрбітеді.

Зерделі зерттеуші «Келдік талай жерге енді», «Жүрегім нені сезесің», «Жүрегім, ойбай, соқпа енді», «Жүрегім, соқпа, кел тоқта», «Не іздейсің көңілім, не іздейсің?», «Ем таба алмай», «Тайға міндік», «Жастықтың оты жалындап», «Жастықтың оты қайдасың», «Жүрегім менің қырық жамау» сияқты сыршыл лирикасының нәзік реңк толқындарын, нақыш кестелерін, сезім сәулелерін есілте, төгілте жеткізеді. Өз сөзімен айтқанда, «соққан желдей заманның» еркіне көнбейтін қайсар мінезді, өткір тілді текті тұлғаның поэзиясына тұнып тұрған қасиетті ой, мөлдір сезім, мінсіз таза ақыл тән. Ол ғайыпты болжаған, тұңғыықтан сыр тартқан, сұлулықтың сиқырын сезінген көреген абыз іспетті.

Академик Зәки Ахметов Абайдың әдеби мысал жанрын өрелілікпен өркендеткеніне, көркемдік шарттылықты шебер ұйымдастыруына, тұспалдап айту тәсіліне, белгілі бір сюжетті алуан-алуан тұспал-бейнелерді алыстан орағытып, қиюластырып жеткізу, сөйтіп ғибратты ойлар ұсынғанына, қоғам өмірін, адам баласының ішкі дүниесін қалтқысыз ашып көрсеткеніне білім-білігін жұмсайды. Нағыз поэзияның жаны – нәзіктік, құштарлық, сезімталдық, ынтықтық, ұшқыр қиял және адамзат тарихында екшелген, қорытындыланған, жинақталған көркемдік тәжірибелерді асқан ұсталықпен меңгеру, «шабыттың қуатымен тебіреніп еркін сөйлеу, жан-тәнімен сезінген жүрекжарды ой толғамын ортаға салу». Ол жалпыхалықтық сөйлеу тілін, байырғы ақын-жыраулар тілін, ұлттың ақындық өнерінің асылдарын бойына жинап, көкірегіне тоқып, қазақ өлеңін жадағай қыстырма сөздерден, қайталаулардан арылтып, ұршықтан шыққан жіптей, сымға тартқан күмістей етіп, жауһардай мөлдіретіп, гауһардай құлпыртып, қазақ әдеби тілінің атасы болды. Әр сөздің өмірбаянын жаңалықты мағыналармен толықтырып жетілдірді. Сондай-ақ қазақ өлеңінің ұйқастық, ырғақтық, буындық, бунақтық, тармақтық, шумақтық, интонациялық кестесін бұрын-соңды болмаған өзгерістермен кемелдендірді. Міне, осы жәйттар аталмыш монографияның «Тіл бейнелілігі», «Өлең өрнектері» бөлімдерінде жүйелі түрде сөз болады. Автор қара сөздердің жанрлық табиғатына ой жіберіп, кейде шешен сөзге, кейде әңгіме-сұхбатқа, бірде діни трактатқа, Мұхтар Әуезов пікіріне жүгініп, сыншылдық, ойшылдық, сыр-сипаты басым өсиет-толғауға жатқызады.

Асылы, Абайдың қара сөздері ұлттық прозаның публицистикалық әдеби тілдің кемел дамуына жойқын ықпал жасағанын біліктілікпен баяндайды.

Ол Абайды «ұлы ізашар ақын», мүлде жаңа реалистік жазба әдебиеттің ту ұстаушысы ретінде бағалай отырып, оның ұлылық пен сұлулықтан, ойлылық пен сыршылдықтан, сыншылдық пен суреткерлікпен құйылған ғажайып шығармаларының қоғамдық-әлеуметтік, танымдық-тағылымдық, көркемдік эстетикалық мәндерін егжей-тегжейлі ашып береді. Және де Абай дәстүрінің жанған шырақтай кең тарағанын, әсіресе, Шәкәрім ойшылдығын, Мағжанның әсем сыршылдығын, Сұлтанмахмұт сыншылдығын, Ахмет мысалшылдығын, тәмсілмен сөйлейтіндігін, Міржақыптың ағартушылық өнегесін сәтті сабақтастырғанын байыптайды.

Зерттеуші назарынан ақын шығармаларының текстологиясы да қағыс қалмаған. Ол 1905, 1907, 1910, жылдардағы Мүрсейіт Бікеұлының қолжазбаларын ақын туындыларының ең негізгісі, етек-жеңі жинақысы деп санайды. 1909 жылы Санкт-Петербургте жарияланған текстерді түпнұсқа ретінде қараған жөн деп есептейді.

Академик З. Ахметов 1916 жылы Самат Әбішұлы шығарған «Абай термесі» жинағынан бастап, 1957 жылы М.Әуезов бастырған екі томдық академиялық жинақтарға дейін қамтыған. Бұрынғы басылымдар, тарихи-мәдени мәні ерекше қолжазбалар мейлінше ұқыптылықпен салыстырылып тексерілген. Автор «Абайдың ақындық әлемі» монографиясында Абай аудармаларының түп тамырын іздеуі қуантарлық жәйт. Абайдың Крыловтан аударған «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» өлеңінің негізгі иесі неміс ақыны Р.Левенштейн екен. Мұны академик ағамыз Санкт-Петербург кітапханасынан он күн сарсыла іздеп, ақыр соңында А.Рубенштейн романстарының жинағынан тауыпты.

Академик З. Ахметов ұлы Абайдың ақындық даналығын сонау 1949 жылдан бері қажырлылықпен шұғылданып, зерттеп келді. Ұлттық поэзия табиғатын, оның ереже-қисындарын, қағидаларын және тарихын жетік, зерек түсінген Зәкеңнің «Абайдың ақындық әлемі» дейтін күрделі монографиясы ойлы, мағыналы қорытындылармен, сөз сұлулығы жайлы әсем талдауларымен ерекшеленетін елеулі еңбек.

Заманымыздың бірегей суреткері Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы – ұлтымыздың шамшырағы, қайталанбас біртуар санаткері Ұлы Абайдың рухани болмысы мен XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының тарихи дәуірін кемел көркемдікпен терең жырлаған таңғажайып шығарма.

Ендеше, сұңғыла өнерпаздың шығармашылық зертханасын, көркемдік қабілет-қарымын, эстетикалық ойлау табиғатын, ұлттық сөз өнеріне қосқан үздік жаңалықтарын, шеберлік қырларын әсем тексеріп талдау да, тереңнен толғау да зерттегіштік өнерді қажет ететіні даусыз. Бұл орайда поэтика мәселелеріне, атап айтқанда, Абайдың ақындық дүниесіне, М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының жазылу тарихының поэтикасына кесек еңбектер арнаған академик Зәки Ахметовтің «Мұхтар Әуезовтің роман-эпопеясы» деген («Санат» баспасы, орыс тілінде) зерттеу жарылауы да заңды құбылыс.

Академик Зәки Ахметов эпопея авторының суреткерлік даналығы мен даралығын, тарихтың көркемдік шындығын асқақ шынайылықпен келістіре сипаттағанын, Абай поэзиясының рухы – эпопея кеңістігінде сұлу келісім-жарасым тапқанын, ұлы ақынның тіршілік, тартыс, өнер, білім, өмір-бәсеке майданындағы қалыптасу, өсу-өрлеу, өркендеу баспалдақтарын табиғилықпен өрнектеп баяндағанын, ақын мен халықтың біртұтастығын яки Абай – халықтың ақыл-ойын, арман-тілегін, мұрат-мүддесін, мұң-зарын кемеңгерлікпен жырлаушы екендігін жан-жақты, толық түсіндіре білген. Және де кең тынысты, мол арналы, сан-салалы, салиқалы роман-эпопеяның өн бойындағы философиялық-этикалық, лирикалық, символикалық сарындардың негізін, себебін, мәнін жіктеп-жіліктеп, көрсетуімен де қызықтырады.

Академик Зәки Ахметовтің зерттеуінде проза мен ұлттық поэзияның байланысы, прозаның ұлттық ерекшеліктері, тарихи уақыт пен көркемдік уақыттың арақатынасы, М.Әуезовтің шығармашылық лабораториясы, текстологиясы, суреткерлік-бейнелілік жүйесі әңгімеленеді.

Ой кемесіндей, даналық өлшеміндей, қиял кеңістігіндей, жүрек қазынасындай «Абай жолы» эпопеясының тууы – өзі оқымысты, өзі педагог, өзі көрнекті абайтанушы, өзі әдебиет,

театр өнер сыншысы, өзі теоретик, өзі фольклоршы, өзі аудармашы, өзі драмашы, өзі көсемсөзші М.Әуезовтің сан қырлы қабілет дарынына әбден қатысты. Демек, М.Әуезов эпопеясының күрделі табиғатына, күретамырына тән сымбаттылық, сыршылдық, әсемдік, үйлесімділік, тереңдік, даналық, эпикалық баяндау тәсілі тәрізді идеялық мазмұн, көркемдік қасиеттеріне тоқталғанда осындай рухани жаратылысына көңіл бөледі.

Академик Зәки Ахметовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы дейтін зерттеуі – әуезовтануға қосылған сүйекті қабырғалы дүние.

Ұлт санаткері Зәки Ахметовтің әдебиет тарихы мен теориясы, ұлттық поэтика мен өлең жүйесі, абайтану мен әуезовтану жайындағы монографиялары Қазақстан ғылымы тарихында жарқын белес болып есептеледі. Оның еңбектері Қытай, Түркия, Ресей мемлекеттерінде, Минск, Кишинев, Ереван, Баку, Ташкент, Бішкек қалаларында жарық көрді.

Зәкең дарынды зерттеуші, талантты ұстаз ретінде қоғамның ғылыми әлеуетін көркейту ісінде, елді сәулелендіру жолында елеулі із қалдырды. Оның жетекшілігімен 20-дан астам докторлық және диссертациялар қорғалды.

Ол репрессияға ұшыраған Алаш қайраткерлерінің шығармашылық мұрасын бағалауда тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге орасан зор еңбек сіңірді.

«Сөз жинаған мың кісілік», «Сөзінің әр ширегі мың ділдалық» дегендей, тумысы бөлек, тұлғасы биік, кеудесі қазына ардақты Зәкең қымбат сөз қалдырды.

«Жақсы сөз (кәлима-тун-таиба-тун) жақсы терек тәрізді, оның тамыры тереңде болады да бұтақтары аспан бойлап кетеді. Демек, ол Құдай әмірімен мезгіл-мезгіл жеміс беріп тұратын қасиетті терекке ұқсайды» (Құран Кәрім. Алматы, «Дәуір», 2002, 269-270 беттер). Біздер осындай күдіретті сөзге имандай ұйып, қасиетті рухыңызды, салиқалы ісіңізді, даналық тағылымыңызды, парасатты кітабыңызды бойтұмардай сақтап әрі одан сусындап, ұлттық ой-пікірлер оқулығы ретінде пайдалана бермекпіз.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ В ТЕОРЕТИЧЕСКОМ ОСМЫСЛЕНИИ АКАДЕМИКА ЗАКИ АХМЕТОВА: ЭСТЕТИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ

Ананьева С.

*Заведующий отделом мировой литературы и международных связей
Института литературы и искусства имени М. Ауэзова МОН РК д. филол. н.*

2023 год – год юбилейный ... Академик НАН Республики Казахстан З. Ахметов и академик НАН Кыргызстана Ч. Айтматов отметили бы юбилейные даты... Заки Ахметович не только дружил с Чингизом Айтматовым, был научным руководителем и оппонентом на защитах кандидатских и докторских диссертаций по творчеству Ч. Айтматова... Наш выдающийся учёный-литературовед, теоретик и историк литературы, специалист мирового уровня по казахскому стихосложению Заки Ахметович блистательно знал историю и современное состояние мировой словесности. Педагог, организатор науки был в гуще научной жизни страны. Эстетические и социальные аспекты художественного текста, художественной литературы были для него чрезвычайно важны. Об этом мы говорили на недавно прошедшем в Национальной библиотеке Республики Казахстан Международном «круглом столе» «Читаем Чингиза Айтматова ...». Заки Ахметович бережно перечитывал художественные тексты авторов родной литературы и мировой.

В прошлом году мы отметили 125-летие Мухтара Ауэзова. Научные конференции прошли во многих вузах Казахстана, в дальнем зарубежье. В Лейденском университете в

Нидерландах мы говорили о важности переводов произведений М.О. Ауэзова на мировые языки. Тексты произведений М.О. Ауэзова звучали на английском, татарском, белорусском языках. В средней школе города Минска, которая носит имя нашего классика и расположена на улице имени М.О. Ауэзова, в библиотеке бережно хранится монография Заки Ахметовича о поэтике романа-эпопеи М.О. Ауэзова «Путь Абая». Два года назад председатель Минского отделения Союза писателей Беларуси, известный поэт, прозаик Михаил Поздняков перевёл «Путь Абая» М.О. Ауэзова на белорусский язык. Вспоминается работа над текстом монографии Заки Ахметовича, мы вычитывали ее верстку, и автор постоянно интересовался: «А будет ли она интересна современному исследователю?». Был 1997 год... Книга З. Ахметова как образец блистательного литературоведческого анализа текста интересна не только исследователям, молодым учёным первых десятилетий XXI века, но и будет интересна поколениям будущих филологов. Глубоко, высокопрофессионально, литературоведчески выверенно, на большом фактологическом материале написал своё исследование Заки Ахметович, наметив и перспективы будущих трудов. Поражал кругозор Заки Ахметовича... В 60-е годы, вспоминал он, состоялся XXV Международный конгресс востоковедов с участием антропологов и фольклористов. В составе делегации из Кыргызстана был Саякбай Каралаев, с блеском исполнивший отрывок из «Манаса». Мухтар Ауэзов сказал по этому поводу: «Крупнейшего манасчи повезут киргизы, мы возьмем Кенена Азербайева, обладающего красивым голосом». К 70-летию Каралаева большую статью о нем опубликовал академик Х.Д. Жумалиев, ценивший его как уникальную личность. Это был выдающийся импровизатор, обладавший феноменальной памятью. «Манас» содержит много ценных сведений по истории казахского народа, в том числе и о казахских ханах. В казахских жырах есть строки из «Манаса». Одну из его глав «Поминки Кокетай хана» перевел Чокан Валиханов. О записи Валиханова писал выдающийся казахский деятель Алихан Букейханов. В 50-е годы, когда эпос подвергся критике, его отстоял М.Ауэзов. Еще будучи аспирантом, академик А.Х. Маргулан ознакомил русскую общественность с казахским текстом из «Манаса». Выступая на Международной научной конференции, посвященной 1000-летию кыргызского эпоса «Манас», состоявшейся в Алматы в августе 1995 года, размышляя о поэтике эпоса и эпической традиции в тюркской поэзии, З.А. Ахметов рассматривал «Манас» не просто как прошлое кыргызского народа, исторический памятник, но и как живое творчество. На основе анализа текстов он пришел к выводу, что «Манас» написан семи-, восьмисложным стихотворным размером. Ритмическая основа кыргызского и казахского стиха - едина. По-настоящему мы еще не открыли эпос для себя, изучение, исследование «Манаса» в этом плане может дать нам многое. Многое предстоит сказать нового о величайшем эпосе.

З.Ахметов поделился своими воспоминаниями о том, как один из дней работы тюркологической конференции 1984 года по инициативе Ч.Айтматова был посвящен «Манасу». Академик З.Ахметов отметил роль русских исследователей В.Радлова, Г.Потанина в изучении эпоса. В Кыргызии эпос активно исследуется молодыми диссертантами под руководством члена-корреспондента НАН Республики Кыргызстан Р.Кыдырбаевой. Нам предстоит осмыслить "Манас" как национальное достояние, исследовать его в мировом литературном контексте. И вновь возвращаемся к Ч. Айтматову... Программа юбилейных мероприятий, посвященных 70-летию народного писателя Кыргызской Республики, академика Ч.Айтматова, была разнообразной и насыщенной. 26 мая 1999 года в Национальной академии наук состоялась Международная научно-практическая конференция "Чингиз Айтматов и мировая культура". В ее работе приняли участие ведущие ученые России, Турции, Узбекистана, Кыргызстана. Делегация из Казахстана включала в свой состав академика АН РК Ахметова З.А., члена-корреспондента АН РК Нургалиева Р.Н., директора Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова д.ф.н. Ибраева Ш., д.ф.н. Ергобека К., к.ф.н., заместителя директора ИЛИ им.М.О.Ауэзова Мамраева Б.Б. В этот же день в Национальной библиотеке была развернута книжно-иллюстративная выставка, а в Кыргызском историческом государственном музее – фотодокументальная выставка

"Жизненный и творческий путь Ч. Айтматова". 27 мая вниманию участников юбилейных торжеств была предложена экспозиция республиканской весенней художественной выставки в Кыргызском национальном музее изобразительных искусств. Доброе и чуткое сердце Заки Ахметовича вмещало многое: заботу о молодом поколении ученых, размышления о будущих путях развития национальных литератур, о теории литературы как ведущем разделе филологической науки. Реализовать намеченное академиком З. Ахметовым предстоит молодым учёным-литературоведам.

ӘОЖ 82-83

ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ АЛДЫҢҒЫ САПЫНДА ЕДІ

Әдебиеттанушы ғалым, академик Зәки Ахметовтің туғанына 95 жыл толуына орай

Ақыш Н.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Тәуелсіздік дәуіріндегі әдебиет бөлімінің бас ғылыми қызметкері, филол.ғ.д.

З.Ахметов ғылыми ойларын екі тілде бірдей толғай алатын санаулы ғалымдардың қатарынан еді. Оның бұл қыры қазақтың көркем сөз өнерін зерттеу тарихындағы танымы терең, ойы жүйрік, қаламы нық әдебиеттанушылар қатары бүгінгі таңда ауыз толтырып айтарлықтай дәрежеде өскенін аңғартатын құбылыс. Арғы кезеңнен бергі заманға қарай хронологиялық тәртіппен санамалай бастасақ, озық әдебиеттанушыларымыздың саны бүгінгі таңда бір қолдың саусақтары жете қоймайтындай мөлшерде. Төл сөз өнерін жалпақ жұртқа танытуда, кесек те көркемдігі биік туындыларды бұқара жұртшылық пен әдебиетсүйер қауымға жеткізе білуде елеулі еңбек еткен ғалымдарымыз бен зерттеушілеріміздің әрқайсысы жайында толғанып, ұзақ әңгімелер айтуға болар еді.

Бүгін тілімізге тиек болып отырған академик Зәки Ахметов – бұл бағыттағы елеулі тұлғаларымыздың бірі. Мектепте жүрген жылдардың өзінде-ақ жақсы оқып, онан кейін университет қабырғасындағы студенттік кездердің өзінде де білім қорын қарбыта сіңіріп келіп, әдебиеттану ғылымына үлкен дайындығы барын көрсетіпті. Оның айқын дәлелі – өз қатарластарынан оқ бойы озып шығып, кандидаттық диссертация қорғауы, одан кейін небәрі 37 жасында докторлық диссертацияны қалпақпен қағып алғандай етіп, бүкіл диссертациялық кеңесті риза етіп қорғап шығуы.

Қатарлас таныстары мен достарының айтуына қарағанда, Кеңес дәуірінің өзінде-ақ Зәки аға Ленинград пен Мәскеудің әдебиеттанушы ғалымдарын өзінің білімдарлығымен, алғырлығымен риза етіп, тәнті қылып, мойындауға мәжбүр еткен екен. Бұның өзі тек Зәкең үшін ғана емес, қазақ ғылымы үшін де үлкен мақтаныш болғаны сөзсіз. 1951 жылы ол қорғаған «Лермонтов пен Абай» диссертациясын, одан кейінгі докторлық диссертациясы негізінде жарық көрген «Казахское стихосложение» монографиясын қатарластары мен кейінгі буын әдебиеттанушы ғалымдардың жиі ауызға алып жататыны, ғылыми жұмыстар жазған кезде дәйексөздер алып, сілтеме жасап отыратындары тегіннен тегін емес болар.

Әсіресе орыс ғалымдарының Зәкеңнің әдебиеттанушылық еңбектері жайлы айтақан ойлары қазақ зиялыларының да ылғи мерейін өсіріп, мәртебесін тасытып жатса, оған неге қуанбасқа. Ғалымның өзінің саналы ғұмырын арнаған саласы – өлеңтану мәселелері, соның ішінде теориясы. Ғылымның бұл бағыты бойынша Қазақстанның өз ішінде Зәкеңнің алдына түсіп кететін ғалымдар қатары да онша көп бола қоймаса керек. Өйткені өлеңтану теориясымен айналысу бірсыпыра дайындықты, арғы-бергі зерттеулерді жөнімен дұрыс пайдалана беруді қажет етеді.

Табиғаты қашанда күрделі болып келетін поэзия әлемінің ұңғыл-шұңғылына үңілу, жұмыс барысында қажетті тұстарын қолмен қойғандай етіп саралап шығу жайдақ, үстірт сөздермен біте қоймайтын шаруа. Зәкеңнің үлкен оқмыстылығының бір қыры бір қарағанда оңай көрінетін осындай мәселелерді жете игеріп, нағыз ғылыми пайымдаулар жасай білуінде.

Біздің пайымдауымызша, ғалым осы ғасырдың басында өлең сөздің құрылыстарын зерттеу жұмыстарымен жіті айналыса қоймай, басқа шаруаларға көбірек мойын бұрып кеткенге ұқсайды. Академик ғалым болғаннан кейін бір шағын саламен шектеліп, соның төңірегінде күйбеңдеп қалу да қиын. Әдебиеттану жұмыстарының әр саласына қалам тартып, өзіндік талдаулар жасауы Зәки ағаның ізденіс үстінде болғанынан хабар бергендей.

Мысалы, ол әдебиеттегі көрнекті тұлғалар жайында да шағында болса салиқалы мақалалар жазып, мүмкіндігінше объективті пікірлер айтып келді. Орыс классикасының көрнекті өкілдері Пушкиннің, Лермонтовтың, Тургеневтің шығармашылығы жайында ой толғаған мақалалары Ресейлік орыс ғалымдарының назарын аударса, оның өзі қазақ ғалымының ресейлік ғұламалар деңгейінде жаза алатын мықтылығын көрсетпей ме?

Әрине, аталған тұлғаларды зерттеу Зәкең жазбаса да, тоқырап қалмас еді, бірақ қазақ ғалымының орыс классиктерінің табиғатын таныту жолында жазған сауатты еңбектері бүгінгі таңда да қазақ руханияты үшін мақтаныш болып қала беруі тиіс.

Нақ осы үрдісті Зәки Ахметов қазақ әдебиетінің көрнекті тұлғаларының шығармашылықтары жайында жазған уақытында да ұстана білді. Оның Махамбет Өтемісов, Шоқан Уәлиханов, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Жамбыл Жабаев, Ілияс Жансүгіров, Сәбит Мұқанов, Иса Байзақов, Ғабит Мүсірепов және т.б. туралы жазған зерттеу мақалалары осының айғағы.

Қазақ әдебиетінің осындай көрнекті тұлғалары жайында қалам тартқанда, Зәкең құрғақ шолумен, ақпараттық деректермен ғана шектеліп қалмай, ең алдымен сол қаламгерге тән негізгі шығармашылық ерекшелік қандай деген мәселенің төңірегінде ой өрбітеді. Өзі жазып отырған көркемсөз иесінің басты бағытын айқындап алып, сөз өнерін игерудегі жекелеген талант қырларына тоқталып отыру да – оның зерттеушілік үрдісіне тән белгілердің бірі.

Ахметовтің Шоқан Уәлиханов туралы мақаласы орыс тілінде жазылып, «Чокан Валиханов и наша современность» деп аталған болатын. Қазақ КСР Ғылым академиясының Хабаршысының 1985 жылғы 11-санында жарық көрген бұл мақала Шоқанның туғанына 150 жыл толуына арналыпты. Автор қазақтың ұлы перзентінің тек тарихшы, географ, этнограф қана емес, үлкен публицист екендігін де дәлелдеп, нақты мысалдар келтіріп отырады. Орыс ғалымдарының өзін мойындатқан Шоқан еңбектерінің бағалы қырларының неде екендігін бірнеше пайымдауларын қатар жарыстыра отырып, ықшам жазылған пайымдауларымен дәлелдеп шығады.

Бойына біткен жан-жақты дарындылығы Шоқанды мықты энциклопедистік деңгейге дейін көтергенін айта келіп, автор: «Он был одним из тех гениев, который опирались на духовный опыт многих народов, и, осмысливая этот опыт в тесной связи с историческим развитием своего народа, с тем самым обогащали его, поднимали на новую ступень» (207) деген аталы сөз айтады.

Шоқан еңбектерінің аса қажеттілігін және терең де парасатты екендігіне біршама тоқтала келіп, ғалым тағы да: «И в его трудах есть или иные неверные положения, которые вызваны конкретной ситуацией» (207) деп, жекелеген кемшіліктерден де құралақан емес екендігін еске сала кетеді. Шоқантану ғылымында бұндай ой тіпті бұрын айтыла қоймаған десек те болар еді.

Әр тұлға жайында сөз еткен кезде Зәки Ахметовтің ғылыми ойлау машығына тән бір ерекшелік – осылайша бұрын айтылмаған тосын пікірлерді ортаға тастауға бейім болып келетіндігі. Ондай тың пікірлер айтуға деген ұмтылыс тек Шоқан Уәлиханов еңбектеріне қатысты ғана емес, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Жамбыл Жабаев,

Илияс Жансүгіров, Сәбит Мұқанов, Иса Байзақов, Ғабит Мүсірепов және т.б. тұлғалардың шығармашылық портреттерін жасау барысында да ұшырасып отыратынын байқаймыз.

Шоқанға тән жоғарыда айтылған энциклопедиялық білім қоры Шәкәрімнің бойында да болғанын ғалым нақты мысалдарды көлденең тарта отырып келтіреді. «Тарих, философия, дінтану, психология, шығыстану, түркітану салаларындағы түркі тіліндегі, орыс тіліндегі, араб тіліндегі ғылыми еңбектерді ұзақ жылдар жалықпай оқып, қыруар мағлұмат жиған, жан-жақты, энциклопедиялық білімі бар ғұлама оқымысты, дана адам болған» (215-б.). Бірақ Шоқан мен Шәкәрім білімдарлығының қырлары мен сырларының ұқаса жақтары мен айырмашылықтарын Зәкең әр қырынан алып талдап жатпайды. Мүмкін, ол жағының қажеті бола қояр деп ойламаған да шығар.

Қазақ поэзиясындағы философиялық лириканың жаңа түрін қалыптастырғанын айта келіп, оның сипаттарының қандай екендігіне мән береді. Жалпы ғалымның ерекше назар аударатыны – Шәкәрім ақынның өлеңдерінің философиялық астары және сол философиялық түйіндеулерді жеткізудегі көркемдік тәсілі.

Өзі өлең теориясының білікті маманы болғандықтан да, З.Ахметов жазу барысында зерттеу нысаны етіп алған ақындардың поэтикалық жүйелеріне, ерекшеліктеріне назар аударып, мазмұндарындағы көркемдік сипаттары мен формалық жаңалықтарына да ой көзін түсіруден тартынбайды. Және сол бағыттағы ойларын өлеңдерден нақты мысалдарды көлденең тарта отырып, жан-жақты талдап көрсетуге тырысуы да – ғалымның өзінің айтқан әрбір тұжырымдауына жауапкершілікпен қарай білетіндігін байқатса керек.

Әрқайсысын жеке-жеке зерттесе де, Шәкәрім мен Сұлтанмахмұт поэзиясындағы ерекшеліктерді мейлінше айқындап көрсете білуі Зәкеңнің компаративистикалық-салыстырмалық әдісті де меңгере білгендігін байқатпай ма. Аға-іні әріптестерінің ішінде ғалымның: «Шәкәрімнің қайталанбас өзіндік ақындық тұлғасын танытатын сипат-қасиеттер – лирикасына тән насихатшылдық, фәлсапашылдық, поэмаларындағы дастаншылдық дәстүр, шығыс ақындарының көркемдік үлгі-өрнектерін қызықтауы, орыс әдебиетінің сюжеттеріне бой ұруы да, шежірешілдігі – бәрі де өз заманының тілек-талаптарына сәйкес қалыптасқан» (213-б.) деген пікіріне бас измейтіндері жоққа тән болар. Өйткені осы тұжырымда айтылған ойлардың дау туғыза қоймайтын шындық екендігі сөзсіз.

Осылай деп бір қайырып тастаған ғалым Сұлтанмахмұт шығармашылығына келгенде, тұжырып айтатын ойын басқаша нықтай түседі. Оның: «Сұлтанмахмұт поэзиясы – қазақ қоғамындағы жаңа дәуір – ұлттық ояну дәуірі туғызған адамгершілік, әділдік, өнер-білімге құштарлық идеяларын айырықша қуатты жігерлілікпен, асқақ үнмен жырлаған, тақырып идеялары, жанрлық, бейнелілік, стильдік ерекшеліктерінде жаңалығы, соны сипаттары мол поэзия, көбінше элеуметтік, публицистикалық лирика» (228-б.) деп бағалауы Шәкәрімге берілген бағадан басқаша екендігі айпарадай анық көрініп тұр.

Бұл арада Сұлтанмахмұттың лирикасын «публицистикалық лирика» деп Зәкеңе дейін ешкім ашып айта қоймаса керек. Яғни, бұдан шығатын қорытынды – жоғарыда айтып кеткеніміздей, ғалым әр талант иесіне, әр ақынға өзара ұқсас бола бермейтін өзгешелігін айтып қалуға бейім.

Сонымен бірге З.Ахметов тек үлкен ақындардың негізгі ерекшеліктерін сипаттап қана қоймай, жалпы шығармашылығына қысқаша баға беруге де бейім. Осы бағалау мәселесіне келген кезде, ортақ эпитеттер, шамалас теңеулер қолданып қалады. Мысалы, Шәкәрім Құдайбердіұлы жайында: "Шәкәрім – ұлы гуманист, кемеңгер ойшыл, кемел ақын және прозаик» (213-б.) деп бір түйсе, «Сұлтанмахмұт Торайғыров – қазақ әдебиетінің классигі, XX ғасыр басындағы бостандық, теңдік идеяларын уағыздаған ағартушылық, демократиялық бағыттағы әдебиетіміздің аса дарынды өкілі» (226-б.) деп бағалайды.

Жамбыл туралы айтатыны – «Жамбыл великий акын-импровизатор, классик казахского устно-поэтического искусства» (264-б.) деген түйінді сөз болса, Иса Байзақов жайындағы тұжырымды пайымдауы да осыған ұқсас: «Иса Байзақов – XX ғасырдағы қазақ поэзиясының жарық жұлдыздарының бірі, ол әсіресе өлеңді суырып салып шығаратын

ақындық өнердің, импровизация өнерінің классигі, алдына жан салмаған майталманы ретінде кеңінен танылған ақын» (303-б.)

«Ілиястың ақындық шеберлігін осындай таңдаулы туындыларының деңгейімен, яғни, көтерілген биігіне қарап өлшесек, жүздеген дүлдүл шешендері бар қазақ әдебиетінде дәл сондай жүйрік, кемел ақын өте сирек екенін сөзсіз мойындаймыз» (288-б.) Бұл – ғалымның қазақ поэзиясының көгінде өзінше құбылыс болып көрінген дара тұлға Ілияс Жансүгіров туралы пікірінен үзінді.

Әрине, басқа зерттеушілер де айтып жүргендіктен, ғалымның бұл тұжырымдары жаңалық та емес, қиыннан қиыстырылған ғылыми тапқырлық та бола қоймас. Негізгісі әдебиетке деген құштарлығы бар оқырманның санасында, ойында жалпы мағынасы, сарыны қалатын түйінді сөздер. Бір сөзбен айтқанда, академик Зәки Ахметов қазақтың көрнекті сөз зергерлерінің таланттарын мойындай отырып, өз тарапынан зор баға беруден тайынбайды. Барлығын да жоғары көтере сөйлеп, ерекше басымдық беретіні – ол тұлғалардың өз қатарластарының алыңғы қатарында екендігі.

Ірі классиктердің шығармашылықтары жайында сөз ету барысында Зәки Ахметов үнемі құлаққа атын тосын пікір, оңтайлы сөз білдіріп отырды десек, ойымыз біржақты болып кетуі де әбден ықтимал. Кейде нақты объективті баға беруден ауытқып, бір замандарда қалыптасқан үрдіс болған жалпы кеңестік идеологияның ағымымен кететін тұстары да болғандығын жоққа шығара алмаймыз.

«Мысли Ч.Ч.Валиханова о реакционной сущности ислама как религиозного учения и его пагубном влиянии на социальный прогресс звучат актуально и ныне...» (204-б.) деген пікірі шын мәніндегі атеизм ілімдерімен, кеңестік идеологияның Исламды бітіспес жау көрген идеологиясымен қабысып жатқаны немесе сол идеологиядан суырылып шыққан тұжырымдардың әсер екендігі анық. «...о реакционной сущности ислама» деген тұжырымның мүлде қате екендігін, оның үстіне Шоқанда ондай бітіспес пікірдің жоқ екендігін бүгінгі таңдағы объективті тұжырымдармен қабыса қоймайтындығын еске салудың артықтығы жоқ.

З.Ахметовтің қазақ өлең сөзінің білгір теоретигі екендігі айтылып та, жазылып та келе жатыр. Бірақ ол кісі поэзиялық шығармаларды талдау барысында ребус сияқты шешіп алуды қажет ететін жалпы оқырманға бейтаныс терминдер мен теориялық сөз саптауларды пайдалана бермейді. Жыр жолдарын талдау барысындағы сөйлемдерінің құрылымдары мен сөйлем мүшелерінің қолданылуы да мүмкіндігінше қарапайым. Ғалым ойын кәдімгі қазақтың ауызекі сөзі деңгейіндегі жатық сөйлемдермен, өзіндік сөз қолданыстарымен жеткізуге тырысады.

«Бірақ мұнда ертеден қалыптасқан, талайдан белгілі болған сөз өрнектері дайын күйінде алына салмаған» (290-б.) немесе «Ақынның көркемдік қиялы керемет қуатты, аса бай» (291-б.) деген тәрізді тұжырып айтқан сөйлемдердің ішінде ешқандайда теориялық термин немесе пайымдаулар кездеспейді. Автор осындай ойларын әдебиеттен дайындығы онша мықты емес қарапайым оқырманға арнап жазғандай әсер қалдырады.

Бір ауыз сөзбен айтқанда, әдебиеттанушы академик Зәки Ахметовтің шығармашылық қырлары бірыңғай құрғақ мақтауды ғана емес, еңбектерін әр қырынан талдап көрсетуді, олар жайында объективті баға беруді, кейбір тұстарын әлі де тереңдетіп аша түсуді қажет етеді. Демек білгір ғалым, парасатты оқымыстының өзінің еңбектерін жан-жақты зерттеп, ғылыми құндылығын нақты анықтайтын күн әлі де жалғаса беруі тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1 Ахметов З. Асыл сөз арнасы: – Алматы: Арда, 2008. – 400 б.

УДК 82-43
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ АКАДЕМИКА З. АХМЕТОВА КАК ФАКТОР ИСТОРИИ
КАЗАХСКОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

Хамраев А.Т.

*Главный научный сотрудник Института литературы и искусства имени М. Ауэзова МОН
РК д. филол. н., г. Алматы, Казахстан*

Резюме. Академик Заки Ахметов был крупнейшим представителем одновременно трех направлений в казахской филологии: формальной школы /советской традиции/, сравнительно-исторического исследования и диалектической поэтики. Его труды всегда будут привлекать к себе внимание богатым историко-сравнительным материалом, ясным, образным и живым языком, хорошим стилем и строгой систематичностью изложения.

Академик Заки Ахметов был крупнейшим представителем одновременно трех направлений в казахской филологии: формально-структурального /советской традиции/, сравнительно-исторического исследования и диалектической поэтики.

Как значительный представитель формально-структурального направления науки в СССР и общепризнанный стиховед, большое внимание он уделял проблемам силлабического стиха тюркских народов. В его известных работах «Казахское стихосложение» (1970), «Основы теории казахского стиха (2002)» высказано ряд научных идей, предвосхитивших основные положения «теории тюркского силлабического стиха» В.М.Жирмунского, И.В.Стеблевой, М.Хамраева, К.Рысалиева, Х.Османова, получившие широкое распространение в послевоенные годы XX века. Ему принадлежат фундаментальные исследования формальных категорий казахской поэзии, которые интересны и в плане структурального подхода. В 1960-х – 1970-х годах опираясь на просодические закономерности и признаки казахской поэзии, З. Ахметов обосновал совершенно новую концепцию стихосложения, существенно отличавшуюся от теории тонико-темпорального стиха Стеблевой И.В. и от природной системной двуритмичности тюркского стиха Х. Усмана и др. [1. 637-680]. Данные труды поставили имя Заки Ахметова в один ряд с крупнейшими учеными советской формальной школы XX века, в частности с Ю.Тыняновым, А.Веселовским, Л.Тимофеевым, Б.Томашевским, В.Жирмунским, М.Гаспаровым и другими известными стиховедами. Почти все исследователи тюркского стиха единодушно признают его особый вклад в общую теорию тюркского стиха, который основывается на принципе изосиллабизма в соизмеримых отрезках стихотворной речи (в стихотворных строках). Данная проблема до сих пор остается одной из доминантных в исследованиях современных тюркологов. Академик З.Ахметов постоянно подчеркивал, что в литературно-критических и литературоведческих работах довольно часто имеет место неверное понимание самой сути принципа равенства слогов в стихе. «Ибо в вопросах о системе казахского стиха,- писал ученый, - о природе силлабики есть достаточно спорных аспектов, требующих выяснения. И лучше всего провести это выяснение, привлекая к изложению различные, порою противоположные точки зрения». Опираясь на теоретические труды выдающихся исследователей русской и казахско-тюркской поэтики, в частности, В.Радлова, Ф.Корша, В.Виноградова, Л.Тимофеева, Б.Томашевского, А.Байтурсынова, ученый достаточно долго совершенствовал свою концепцию системы стихосложения в национальной поэзии, которую условно можно назвать изоритмической и изосиллабической. Это обусловлено, по мнению литературоведа, фиксацией всех проявлений выпадения гласных и согласных, благодаря которому возможны сдвиги границ ритмических единиц. Согласно онтологическому подходу, строй стиха он понимает «в единстве с исторически развивающейся художественной практикой, так как многие особенности стихосложения, процессы, характеризующие его развитие, стоят в известной зависимости от общих законов развития литературы. Ученый рассматривал систему стихосложения не как застывшее явление, а исторически изменчивое. Он писал, что

«стихосложение в целом проходит непрерывный процесс развития и совершенствования. Но темп и характер изменений разных сторон стихосложения не одинаковы, из всех сторон стихосложения наиболее устойчивым является его строй, основные ритмические принципы»

З.Ахметов высоко ценил историческую роль Абая в становлении национальной системы стиха. Он считал, что изучение стиховедческий анализ произведений великого гуманиста Евразии имеет важное значение для понимания творчества как самого поэта, так и вопросов стихотворного новаторства в казахской литературе, особенно актуальной для современной поэзии.

Одним из существенных направлений формальных категорий национальной поэзии в исследованиях З.Ахметова стало также сравнительное изучение основ стихотворной речи тюркских народов. Эти исследования внесли большой вклад не только в казахскую филологию, но и в историю развития культуры многих народов тюркского мира. Именно З.Ахметовым была осуществлена системная детерминация важнейших принципов ритмики национальной системы стихосложения, им было доказано, что на фундаменте общего свойства ритмики стихотворной речи вырастают все основные принципы и правила казахского стихосложения, относящиеся к системе силлабического (слогочислительного) стиха. «Система стихосложения основывается на общем строе того или иного языка. Отсюда и национальная самобытность поэтических форм. - писал академик. – «Как бы ни был специфичен и своеобразен строй стиха, этот строй принадлежит языку и неповторим за пределами национальных форм речи. В этом причина того, что поэзия остается всегда наиболее национальной формой искусства» [2. 68].

З. Ахметов был убежден, что «своеобразие строя казахского стиха не дает никаких оснований для противопоставления его иным системам стихосложения. Различие в строе стиха в поэзии разных народов нельзя представлять как препятствие, которое мешает взаимному сближению поэтической культуры. Обогащение казахского стиха опытом силлабо-тонического и тонического стиха столь же плодотворно, как и обогащение его опытом развития силлабического стиха в поэзии других народов» [3]

Обладая широкой эрудицией, большому исследовательскому потенциалу З.Ахметов разработал теоретическую *основу казахстанской школы сравнительно-исторического исследования*, внес в эту область преимущественно более точный историко – диалектический метод. Широко пользуясь методологией историко-сравнительного литературоведения, он занимался скрупулезным типологическим сопоставлением сходных литературных явлений, в частности, в казахской и русской поэзии («Лермонтов и Абай» (1954).

Ученый внёс существенную лепту в теорию заимствования художественного текста и объяснял единство сюжетных линий общностью культуры и истории разных народов. Это способствовало выдвижению исследователем теории общего источника самозарождения мотивов и сюжетов и т.д. В этом направлении характерной для Ахметова является теория «равноценности разных художественных текстов и творческих поисков», способствующих заимствованию и усвоению культурой иностранного материала.

В ходе исследований литературы и фольклора формировалась общая теория развития поэзии, составившая историко-диалектическую поэтику З.Ахметова – грандиозный замысел, уникальный в казахской филологии, цель которой – изучение эволюции этнонациональных поэтических традиций и форм. В этой области ученый развернул концепцию становления и изначальной дифференциации контента поэзии, из которой впоследствии формируется и развиваются жанрово-стилевые компоненты текста. В ряде работ тюрколог исследовал формы казахского поэтического языка и стиля (эпитет, метафора, символ, эпические повторы, психологический параллелизм). Особое внимание З.Ахметов уделял проблеме идейно-тематической направленности, художественному образу, мотиву и сюжету казахского текста в историко-сравнительном плане: «Теория поэтического искусства» (1973), «Поэтика эпопеи «Путь Абая» в свете истории её создания» (1984).

В последние годы жизни З.Ахметов обращался к проблеме изучения феномена творчества великих личностей, в частности, Абая и Ауэзова. В своих статьях и

фундаментальных исследованиях творчество выдающихся казахских деятелей рассмотрено в широком восточном и европейском культурно-историческом контексте. Данные статьи об Абае содержали замысел будущей большой книги об Ауэзове, исполнению которого помешала смерть исследователя. Дальнейшее и постоянное изучение наследия Абая и Ауэзова в соответствии с насущными требованиями социума, выдвигает задачу специального углубленного исследования отдельных сторон их творчества. Наследия Абая и Ауэзова по сути являются стыковыми и относятся к тому периоду жизни казахского народа, когда происходили глубинные социально-культурные и ментальные процессы в обществе, которые были масштабными по охвату и значительными по содержанию. Они не могли не сподвигнуть вперед все основание консервативного этновосприятия бытия казахского народа. В основу этих сдвигов легли просветительский дух и жажда духовного обновления всех сторон жизни казахского народа.

Таким образом, З.Ахметов указывает на то, как в казахском литературоведении осуществляется путь определения феномена величия исторических деятелей с одной стороны, и процессов исторического развития общества, с другой и как их единство оказывает влияние на эволюцию самосознания народа. Ахметов убежден, что культурное развитие казахского народа отныне всегда будет ассоциироваться с именем Абая и Ауэзова, поскольку они еще долго будут восприниматься обществом в качестве движущих сил исторической жизни народа. Именно мир данных величин представляет собой аккумулированный в одно целое исторический характер всего казахского мировоззрения, хода времени, всеобщую духовную потребность людей и принципы реализации их умонастроений. По убеждению З.Ахметова историческая личность, ставшая причиной продвижения просветительских идей, всегда является движущей силой истории и творцом явлений, проистекающих из общих законов народной жизни.

Ряд работ З.Ахметова посвящены текстологическим и историческим проблемам абаведения и ауэзоведения, он подготовил собрание сочинений Абая. Под редакцией академика вышли книги «Әдебиеттану терминдерінің сөздігі» («Словарь литературоведческих терминов», 1996), монография «Өлең сөздің теориясы» (1992), изданная также и в Китае. З. Ахметов неоднократно обращался и к вопросам теории словесности, которые в течение нескольких лет преподавал в университетах.

Как литературовед З.Ахметов выдвинул и обосновал *теорию диалектического реализма и расширил основы диалектической этнопоэтики*, на много лет вперед определив пути развития казахской литературы. Его статьи-монографии о творчестве великих сынов казахской степи содержали ряд новых эстетических принципов и положений, ставших ключевыми при оценке литературного произведения, — народность, соответствие действительности, верность характеру героя, современность. Художественная точка зрения всегда сочеталась у него с исторической и социальной. Диалектическая поэтика З.Ахметова заключалась в том, что она способствует раскрытию всех явлений и процессов исторического бытия казахского народа во взаимосвязи, развитии и взаимообусловленности. За Заки Ахметовым должна быть признана огромная заслуга решительного внедрения в казахское литературоведение положений об истинных и эффективных основах литературного процесса, взаимообусловленных и глубоко взаимосвязанных с общественно-политической историей, как всемерно осуществляющей идеальное национальное содержание. Академик рассматривал все события литературы в процессе поступательного движения, доказывал, что между различными сферами казахского бытия нет никаких безусловных преград, нет ничего самостоятельного и изолированного, не связанного между собой.

Значение трудов З.Ахметова и его влияние на тюркскую литературу было очень велико. Он не только указал путь, по которому должно идти исследование по казахской поэзии, чтобы она могла стать общественно значимой, но и явился учителем и руководителем молодого поколения плеяды ученых 1970-и 1980-х годов и в период независимости. Восторженная оценка другого академика - гиганта З.Кабдолова, который

считал З.Ахметова «самым глубокомысленным из наших литературоведов», обладавшим «чутьём гениального филолога», имеет огромное историко-культурное значение.

В целом, фундаментальные исследования З. Ахметова всегда будут отличаться своей актуальностью и значимостью, привлекать к себе внимание богатым историко-сравнительным материалом, стилем изложения, возможностью насладиться пребыванием в научной лаборатории гениального тюрколога.

Список литературы:

- 1 Ахметов З. Казахское стихосложение. – Алматы, 1970
- 2 Томашевский Б.В. Стих и язык. – М.-Л., 1959,
- 3 Ахметов З. Основы теории казахского стиха. – Алматы, 2002

ҒАЛЫМ ҰСТАЗДЫҢ ҒИБРАТЫ

Шаңбай Т.

әдебиеттанушы-философ, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері

Академик Зәки Ахметов ХХ ғасырдағы қазақ ғылымында дара тұрған ірі тұлға екені ақиқат. Маған ғұлама ғалым Зәки ағаға шәкірт болу бұйырыпты. Бұл менің өмірімдегі өзгеше нұрлы кезең. Мен бұған дейін ұстазым, академик Зәки Ахметов туралы естелік айтып, мақала жазған емеспін. Оның себебі, Зәкеңді сыйлайтын, құрметтейтін дана-замандастары, мен білетін аға-әріптестері, менен жолы үлкен шәкірттері мол болған соң қандай да бір естелік айту әбестік сияқты көрінетін. Бірақ ұстазыма деген іштей құрмет ешқашан әлсіреген емес.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты директорының орынбасары Альмира Қайыртақызы академик Зәки Ахметовтың туғанына 95 жыл толуына орай конференция өтетінін айтып, ұстазым Зәкең туралы ой бөлісуге шақырып, жылы сөздер айтқанда жасыратыны жоқ үлкен тебіреністе болдым. Өзі де теоретик ғалым ғой, ризашылығымды білдірдім. Әрі қазір мен де жас емеспін. Сондықтан өз ойыммен бөлісsem артық болмас деп ойладым.

Осы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында академик Зәки Ахметовтың идеясымен «Әдебиет теориясы және әдебиеттану методологиясы» бөлімі ашылып, оны өзі басқарғаны тарихтан белгілі. Менің ғылымдағы алғашқы қадамым осы бөлімнен бастау алды. Бұл бөлім Жүсіп Баласағұнның тілімен айтқанда «Ақылмен айға көпір салған» ғажап ойтанымның бөлімі болатын. Ұстазым Зәки Ахметов бастаған ғалымдар, қызметкерлер осы бөлімде стиль, поэтика мәселелері, жаңа методологиялық ізденістер туралы ой бөлісіп, асқақ бір күй кешетінбіз. Бұл бөлім қазақ теориялық әдебиеттану ғылымында даралық бағыт ұстанған жаңашыл бөлім еді.

Академик Зәки Ахметовтың ғылыми концепциясының негізінде бөлімде теориялық және методологиялық қаншама мәселелер талқыланатын. Міне, осындай шабытты ғылыми ізденістер сәтінде «Мен жастарға сенемін» деп қазақтың классик ақыны Мағжан айтпақшы, академик Зәки Ахметов те жастарға ерекше сенім артатын. Жауапты ғылыми жұмыстарды жастарға сеніп тапсыратын.

«Әдебиет теориясы және әдебиеттану методологиясы» бөлімінің жоспарлы түрде дайындалып жатқан «Әдебиеттану. Терминдер сөздігінің» аяқталатын жылының көктемі болатын. Бөлім басшысы, ұстазым, академик Зәки Ахметов: «Уақыт тығыз. Мен осы жұмысты шәкіртім Тұрдықұл Шаңбайға тапсырамын. Сөзтізбе бойынша авторларға бөлініп берілген барлық материалды жинап, жиналғанын ретке келтіресің. Орысша түскені болса қазақ тіліне аударасың. Түрлі себептермен қайсыбір ұғым-терминдерді алған ғалымдар жазбаса, өзің жазып толық бітіріп қыркүйекте бөлімге тапсырасың» деді. Мен өзіме

жүктелген осы тапсырманы ала жаздай тырп етпей қадалып отырып уақытында бітірдім. Ұстазым, академик Зәки Ахметов ризашылықпен: «Осы кітаптың құрастырушысы екеуміз боламыз. Бұл кітапқа пікірді, академик, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетіндегі «Әдебиет теориясы» кафедрасының меңгерушісі, академик Зейнолла Қабдолов жазады» деді.

Осы ұжымдық еңбек жарық көргенде қатысқан ғалым-авторлар ұстазым, академик Зәки Ахметовке ризашылықтарын білдіріп жатса, замандастарым екі академик ұстаздарыңмен бірге кітап шығардың деп мені құттықтағандары әлі есімде. Жасыратыны жоқ, ұстазым, академик Зәки Ахметовты мен ерекше құрметтейтінмін. Ұстазым жарық көрген еңбегін «Сүйікті шәкіртім Тұрдықұлға шынайы тілектестікпен» деген қолтанбамен сыйлағанда ерекше толқыныста боламын. Шәкірті ретінде бұл маған үлкен қуаныш сыйлайтын.

Ұстазым Зәки Ахметов екеуміз қайсыбір мәселелерді талқылау үшін стадионға баратынбыз. Ол кісі уақытын жоғалтпас үшін солай істейтін. Үйде гантелдері, турнигі болатын. Қыста коньки теуіп жүріп, пікір алмасамыз. Тағы бір келелі мәселені талқылап отырып, ертең ақылдасайық дейтін де, ойланып қалып «ертең болмайды екен бассейнге барам» дейтін. Жетпістен асқан шағында спорттың осыншама көп түрімен еркін айналысатын. Әр саласына құштар болатын. Тағы бірде «ертең стадионға кел, ана мәселені талқылап тастайық» деді. Менің ойланып қалғанымды байқап «басқа жұмысың болса бара бер» деді. Шынымды айттым. Достарыма сөз беріп қойғанымды, Шымбұлаққа баратынымды жасырмай айттым. Ұстазым ренжіген жоқ, қайта ертеден тау шаңғысымен айналысатынымды естіп тіпті қатты риза болды. Тау шаңғысын да қызу талқыладық. Мен сол әдетімді әлі тастаған жоқпын. Сенбі-жексенбі қолым қалт етсе қыста Хан Алтай қайдасың деп зу ете қалам. Семейге жақын. Хан Алтай ұстазым Зәки Ахметовтің өскен елі ғой. Жаз болса сол Хан Алтайдың шың-құздарын орнитолог-биолог достарыммен аралап кетемін. Соның нәтижесінде «Күншығыс» атты үш тілде атлас дүниеге келді. Менің бір мамандығым география қой. Тауға барған сайын ұстазым есіме түседі.

Ұстазым Зәки Ахметов аса мәдениетті, эстет адам ғой. Скрипкада шебер ойнайтын. Алматыдағы Ахмет Жұбанов атындағы дарынды балаларға арналған музыка мектебінде оқитын қызыма скрипка таба алмай жүгіріп жүргенімді байқап, «сен қысылма, скрипка тапқаныңша менің скрипкамды ала тұрсын» деп өз скрипкасын берді. Сөйтіп балам бір жылдай академик атасының скрипкасымен дайындалды. Қазір сол қызым Әсел кәсіпқой скрипкашы-музыкант.

Ұстазым, академик Зәки Ахметовпен «әдебиет пен эстетика», «әдебиет пен философия» тақырыбына көп ой бөлісетінбіз. Кейін мен Алматыдан елге Семейге оралғанда соның нәтижесін көп көрдім. Әсіресе, «Шәкәрім» тұлғалық энциклопедиясын дайындағанда. Ұстазым, академик Зәки Ахметов атақты «Лермонтов» тұлғалық энциклопедиясының дайындалу мәдениеті туралы көп айтатын. «Лермонтов» энциклопедиясын дайындауға өзі де қатысқан. «Шәкәрім» тұлғалық энциклопедиясын ұстазым көрмеді, дегенмен «Шәкәрім» энциклопедиясына Шериаздан Елеукенов ағамыз үлкен бағасын беріп, ұстазыңның үмітін ақтадың деді. Бұл бір естен кетпес сәттер. Кейіннен, қазақ фәлсафасын, оның ішінде алаш фәлсафасын зерттеумен айналысқанда, «Ұғым мәдениеті», «Шәкәрімнің философиялық лирикасы», «Алаш фәлсафасы», «Еркіндік фәлсафасы: Абай мен Алаш алыптары» сияқты монографиялар мен зертеулерді жазу барысында ұстазым Зәкеңнен алған үлгі тәрбие маған үлкен қолдау болды. Осы еңбектерді жазуға баулыған ұстазым, академик Зәки Ахметов әрқашан құрметпен еске аламын.

Қазіргі уақытта, «Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық музей-қорығында еңбек етіп жүрмін. Ұстазым, академик Зәки Ахметовтың абайтануға қосқан үлесі ұлан-ғайыр екеніне күн сайын көзім жетіп отыр. Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясы академиктері Зәки Ахметов пен Серік Қирабаевтың жалпы редакциясын басқарумен шығарған «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық жинағы» академиялық мәдениетпен ерекше дайындалғаны,

қолға түспес сирек басылымға айналғанын атап айту керек. Осы басылымға алғы сөз ретінде жазылған академик Зәки Ахметовтың «Кемел ақын, кемеңгер ойшыл» атты мақаласы классикалық стилімен абайтану ғылымында дараланып тұрған ерекше туынды, зерттеу жұмыс.

Жалпы, ұстазым, академик Зәки Ахметовтың ғылымдағы тереңдігі мен қатар, шәкірт тарбиелеудегі мәдениеті өзгеше құбылыс болатын. Мен оны өзім сезінген соң айтып отырмын. Академик Зәки Ахметовтың биік адамдық қасиеті шәкірттерінің есінде мәңгі сақталатыны сөзсіз.

Академик Зәки Ахметовтың «Лермонтов және Абай», «Қазақ өлең құрылысы», «Өлең сөздің теориясы», «О языке казахской поэзии», «Современное развитие и традиции казахской литературы», «М. Әуезовтің роман-эпопеясы», «Абай жолы» эпопеясының поэтикасы, «Абайдың ақындық әлемі» сияқты мыңжылдыққа қол созған іргелі еңбектері қазақ теориялық әдебиеттану ғылымының асыл мұрасы.

Түйін сөз ретінде айтарым, Өскеменнен Айжан Маратбекқызы, Алматыдан Гауһар Саяділқызы, Астанадан Қайырбек Кемеңгер телефон шалып ұстазым, академик Зәки Ахметовтің туғанына 195 жыл толуына орай өздері ұйымдастырып жатқан конференцияларға шақырды. Баршаңызға үлкен рахмет айтамын.

Мен басқарып отырған Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық музей-қорығы ерекше бір биік мақсатқа ұмтылып, соның негізінде музейімізге үлкен қонақтар келіп жатқандықтан қайсыбір конференцияларға қатыса алмағаным алдын-ала кешірім сұраймын.

ӘОЖ 541.124

ЗӘКИ АХМЕТОВТІҢ ӘДЕБИ МҰРАНЫ ТЕОРИЯЛЫҚ, ДЕРЕКНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕ ЗЕРТТЕУ ҰСТАНЫМЫ

¹Мәдібай Қ., ²Мұхамәди Қ.

¹М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты Абайтану және жаңа дәуір әдебиеті бөлімінің бас ғылыми қызметкері, филол.ғ.д., Алматы қаласы

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы

E-mail: kuralay_sdu@mail.ru

Abstract: In the article, academician Zaki Akhmetov, who is an expert in the theory of verse and words, considered the features of the language and poetic structure of Kazakh poetry on a very wide scale, and made true conclusions, with special emphasis on the place of Makhambet poetry, about the special analysis of the distinctiveness and uniqueness of Makhambet poetry in terms of developing, transforming, improving and supplementing the folk tradition in poetry, and Abai's special study of his poetic heritage in the direction of translated works is analyzed. Zaki Akhmetov Abay's translation legacy including M.Yu. It is worth mentioning that he made an inventory of the works translated by Lermontov and made a textual comparison of several poems that were not mentioned in previous collections. Academician Zaki Akhmetov's research ethic, the new poetic field of measurement that he has created - is analyzed as a well-established narrative and fundamental scientific direction, intertwined with the actual foundations of science.

Key words: Kazakh poem, documentary research, textology

Өлең сөз теориясының білгірі, қазақ өлеңінің тілі мен өлеңдік құрылым ерекшеліктерін аса кең ауқымда қарастырып, ақиқат тұжырымдар жасаған академик Зәки Ахметовтің қазақ өлеңінің азуын айға білеген айтулы өкілі Махамбет поэзиясының жайына айырықша тоқталып өтуі – заңды. Ғалым қазақ әдебиетінің ғасырлар бойы қалыптасқан өзгешеліктерін танып-білуде Махамбет өлеңінің орны өзгеше екендігін назарда ұстаған.

Өлеңдегі халықтық дәстүрді дамытып, түрлендіру, жетілдіріп, толықтыру жөнінен Махамбет ақындығының өзгешелік, ерекшелігін З.Ахметов айырықша атап көрсетіп отырады.

«Махамбет өз жайын баяндап, өзінің бейнесін суреттеген жырларында халық әдебиетінде мол орын алған дәстүрді – ақындардың өзін, өз басын ұтымды, өрнекті теңеу салыстыруларды көп пайдалана отырып сипаттайтын дәстүрін өте қызықты пайдаланады, бұл дәстүрге көп жаңалық қосып, жандандырады [1. 51]. Ғалым «Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқаны» өлеңіндегі халықтың дәстүрлі бейнелеу нақыштарын қоса ақынның нақтылы өмір құбылыстарын жеткізуде ерекше, оқшау, бояу суреттерді де соншалықты мол туғызып отырғанын атап айтады. «Мен кескекті ердің сойымын, кескілеспей басылман» немесе «Еңіреп жүрген ер едім, жақсыларға еп едім, жамандарға көп едім» деген сенімді сипаттау сөздерден ақынның өз қолтаңбасы, сөз қолдану ерекшелігі айқын танылатынын көрсете отырып, Махамбеттің сұлтанды «Қайраңнан алған шабақтай, қия бір соғып ас етсем» деуінде де салыстыру, сипаттау тәсілі ақиқат өмірден алынған әсерлерден туғаны анық байқалатынын танытады.

Махамбет – өлеңде халық ұғымына әбден сіңісті болған теңеу, тұспалдау, салыстыруларды қолдануымен бірге соларға ыңғайлас өзіндік қолданыстарды төпеп-төпеп төгіп тастап отырған, сирек ұшырасатын ақындық шеберлікпен танылған сөз ұстасы З.Ахметов осыны ақын поэзиясының табиғатын ашуда нақтылы сөз қолданысты айқындап отырып, теориялық тұжырымға айналдыруында өзінің өлең сөз қисынын зерделеуге келгенде қара үздірген үздік екенін және бір мойындатып кетіп отырады. Махамбеттің ақындық қуатын мейлінше жанды, мейлінше сезімді ой оралымдарына орап отырып, нақты шеберлікпен ұғындырады. Махамбет поэзиясында көркем салыстыру, тұспалдаудың дамытылған түрлерінің молдығы да сөз жоқ, Махамбеттің ақындық өзгешелігінің бір қыры.

«Мен шарға ұстаған қара балта едім,

Шабуын таппай, кетілдім,

Қайраса, тағы жетілдім...»

Ақын мұнда бір «балта» сөзінің ауқымында ауыспалы, астарлы ой туғызып, өте қызықты, күрделі метафоралық бейне жасап отыр дейді -З.Ахметов.

Ғалым Махамбет ақындығындағы дара өзгешеліктің бірі оның бейнелі сөздердің халық поэзиясында қалыптасқан құрылыс-бітімін, жасалу қалпын сақтай отырып, оларды айналадағы өмірді, өзінің сезім-күйін суреттеу мақсатына толық үйлестіріп, терең мағына беріп қолдана білушілік, нақтылы сипаттамалар мен тұспал суреттерді араластырып, жалғастырып, астастыра отырып өлең жасау шеберлігі дейді.

«Мұнар күннің» өлеңдік қуаты жайлы З.Ахметовтің мына бір түйіні де өлең танудағы таптырмайтын байқағыштық. «Ақынның осылай етіп бейнелеу тәсілі суретінің дәлдігі, жандылығымен адамды қызықтырып, баурап алады. Оның әр нәрсенің жеке белгілерін де тап басып, анық көрсететін шеберлігін жүкті тартқан түйелерді қатарланған, теңді буып, садақ оғын орта белін сырлаған, туды ала желпілдеген, арлан төбет, жез қарғылы деген сияқты айқын эпитеттерден де жақсы аңғаруға болады» (54-бет).

З.Ахметов айқындамасында ақын шеберлігінің бір қыры мағынасы жағынан бір-біріне үндес бірнеше символ суретті қатар алып, бейнелі көріністерді үстемелеп қолданып, сол арқылы сезімге күшті әсер ететін көркемдік туғызуынан аңғарылады.

Зәки Ахметов қазақ өлеңіндегі жыр үлгісін теориялық жақтан негіздеуінде Махамбет поэзиясын үнемі назарда ұстаған. Кезінде М.Әуезов, Қ.Жұмалиев тоқталған «Ереуіл атқа ер салмай» өлеңіне З.Ахметов жырдың айырықша бір үлгісі есебінде тоқталды. Жыр түйдегінің сипаттамасына үлгі болды. Ғалымның «жырдың» ұйқас, буын, бунақ, шумақ (түйдек, тарауда) жөнін теориялық негіздеуінде аса айқын тұғырдың нақты көрінісінің бірі – Махамбет поэзиясы.

Жыр өлшемі, қазақ өлеңінің дәстүрлі жыр үлгісінде кездесетін тармақтардағы буын санының әркелкілігі туралы зерттеулерінде Махамбет поэзиясына да жиі жүгініп отыратын

ғалым Махамбеттің қазақ өлеңінің дәстүрлі сипаттарын жетілдіру, сақтау жөндерін айрықша атап көрсетіп отырады.

Зәки Ахметов Махамбет поэзиясының дәстүрлі халық поэзиясымен байланысын өлең үлгісі жөнінен, өлеңдік құрылым жөнінен, тіл қолданыс жөнінен айрықша қарастырып, ақынның қазақ поэзиясындағы өзгеше үздік өлең жасау үрдісіне айқын теориялық негіздемелер жасады. Махамбеттану өрісін өлең теориясы жөнінен кеңіте түсті.

Абайдың ақындық мұрасын аударма шығармалар бағытында арнайы зерттеген Зәки Ахметов Абайдың аударма мұрасы соның ішінде М.Ю.Лермонтовтан аударған туындыларын түгендеп, толықтыруында бұрынғы жинақтарда аталмай жүр деп бірнеше өлеңге мәтіндік салыстыру жасағанда «Қайтсе жеңіл болады жұрт билемекке» де тоқталады. «Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек» («Что делать, чтобы легко народом править?») – перевод отпывка из 2-й части поэмы «Измаил-бей» [2. 72].

З.Ахметов келтірген қазақша мәтінде техникалық қателер бар. С. Нұрышев аталған кітабында 1945 жылғы жинақта «тыю салып» деп басылған өлең сөзінің дұрысы «тыюлысып» деп тоқтамға келген. Бұл сөз Зәки Ахметов зерттеуінде «тыю салып» болып алынады. Жеке сөз, аударма шығармаға жатқызылу, жатпауы тұрғысында Т.Әлімқұлов, А.Сатаев, М.С.Сильченко еңбектерінде де қайсыбір дереккөздер айтылып қалады. Бұл бағытта С.Абдрахманов еңбегін қарау керек.

Тәкен Әлімқұлов Амантай тоқтамына сүйеніп Абай Лермонтовтың тұңғыш жинағы бойынша ғана аударма жасағанын айтады. Лермонтовтың тұңғыш жинағына 28 өлеңі енген.

Абай аудармаларының сақталу, басылым нұсқаларында да тыныс белгісіне қатысты; жеке сөздің жазылуына байланысты; шылау мен жалғаудың өз орнына жұмсалыуына қарай; саяси мәнде арнайы өзгертілген; сөз мағынасының екіұштылығынан; баспа үдерісіндегі техникалық қате кету факторларынан туындап отыратын әр басылымда әрқалай болып жазылып, беріліп келе жатқан, бір қалыпқа түспеген жаңсақтықтар бар.

«Тұтқындағы батыр» (М.Ю. Лермонтовтан) өлеңінде 1909, 1995 жылғы жинақтарда «Қан ағып, қайрат қылған майдан менен» деп жазылған 2-шкмақтың 3-тармағын «майданменен» деп бірге жазу жөн көрінеді. Орыс тіліндегі мағынасы солай.

Немесе 1995 жылғы жинақтағы «Ауыр қылыш дуылға бірақ ойда» деп келген 2-шумақтың 4-тармағын «Ауыр қылыш, дуылға бірақ ойда» деп сөз арнасын үтірмен бөліп жазған дұрыс.

Ақындықта заманының түріне қарай ең әуелі ақыл жұмсап ой төгуге, дәстүр бұзбай дағдылы уағызбен сөйлеуге «байланған» Абайдың шеберлік өрісінде аударма тәжірибесінің жөні бір басқа екендігін алдымен аңғарған Әлихан Бөкейханұлынан соң да бұл шығармашылықтың тылсым сырын абайтануда өзегін сақтап, арқауын үзбей тарқатып айтуға екінің бірі тәуекел ете алмағанымен, бұл бағытта абайтануда кенде қалмадық.

Мұхтар Әуезов осы саланың түбегейлі ғылыми ұстанымын саясат араластырмай бекітудің зерттеу мектебіне негіз салды. Қазірде сонау 1951 жылдың 5-қаңтары күні Ленинград университетінің Ғылыми Кеңесінде Абайдың аударма өнерінен кандидаттық диссертация қорғаған (23 жаста – Қ.М.) Зәки Ахметовтің сол зерттеуін қарап отырып көңіл бекітесің.

Академик Зәки Ахметовтің зерттеушілік өнегесі, тыңға түрен салған жаңа поэтикалық өлшем өрісі – абайтанудың өзекті негіздерімен бітеқайнасып, орныққан баянды, түбегейлі ғылыми бағыт.

Зәки Ахметов Абай ақындығының алабөтен құштарлықпен «көрмейтінді» көріп-біліп, «алмайтынды» жырғап-шайқап, рахат дүние буымен дымдап, елжірей түсіп егіліп, асқақ буырқанып қайраттанып, тым үздіге, мың-сан тылсымға «жығылып», сыланып, сәулеттеніп, дүбілген дүниенің астарсыз арзанынан құтылып сәуленген тіршілік нұрымен жарқырай төгілген жыр бөккен қуатын не дегенде де жұмбағы әлі ашылып болмайтын, тауысып тану да неғайбыл алабөтен құбылыс – орыс поэзиясының жыр жауһары Михаил Лермонтовпен «танысқаннан» кейінгі шығармашылық бағытымен зерделеу өзектілігінде түбіне түсіп, түгел

ақтарып, небір ғылыми мектептерді тауысқан зерттеу алымымен жарқ етіп ашылған болатын.

Өшпенді елжіреу. Ыза буған махаббат. Қайтпай жабығу (В.Г. Белинский). Абай да, Лермонтов та байланған тағдыр. Екеуі де жадаған, жатсынған, жалғыз қалған. Ізгі ызамен буырқанған, көз жасын жеңімен сүртіп бір сәт тыншыған.

Абайдағы адамның өзімен өзі күресуі, Лермонтовтағы қайшылыққа ынтығу – бәрі сондай үндес дыбыстар. Осы мәнде барлығын қоғамға итеріп сөйлеу дағдысы екі ақынға да бірталай обал жасағаны да байқалады. Ақындыққа деген бұл қиянат А.С. Пушкинді де айналып өтпеген. Бұл «толқын» кеңестік танымда талай шығармашылық кеңістікті тарылтты. «Орта» деген ұғымды ұдайы саяси мәнге жығу болды. Адамның кемелдікке ұмтылу ынтықтығы күрескерлік, революцияшылдық, демократияшылдық деп дәріптелді. Адамның ар, ізгілік арпалысы «жажда борьбы», «жажда бури» дегенге басымдық берді.

«Тұманды теңіз төрінде жалтылдаған жалғыз желкен» туралы ұғымымыз әлі де балаң. Абай мен Лермонтов адам ішін жеп, ұйықтап, ойнап, күліп жүріп қана жетісе ме бойынша бір-біріне бауыр. Жан азаттығын сезініп, таза ғұмыр кешу ынтықтығында бітеқайнасқан туыс. «Ащы ыза мен ізгі уайымда» (З. Ахметов) да бір деңгейде тұрған поэтикалық тұғырлар. Достан да, дұшпаннан да көңіл қайтқанда да тайқып, теңселмейді. Зәки Ахметов Абай мен Лермонтов поэзиясын иық тірестіре, тең дәрежеде саралайды. Абайды ағаның көңіліне қарап аласартпайды. Иін қандыра иландыру әлеуетімен текетірес өрісте Абайды ұдайы өз биігінде ұстайды. Екі ақынды әлеуметтік кикілжіңдер ғана жақындатып тұрмағандығын аңлатты.

Мұхтар Әуезов 1934 жылы жарық көрген «Абай ақындығының айналасы» атты мақаласында «Батыс жағасына келгенде Абай көбінесе өз іргесін бермеуге тырысады» деп жаймалап жеткізуге тиісті болған шығармашылық сырдың бүктеуін шәкірті Зәки Ахметов жаза түседі.

Абайдың аударма өнерін әр жылдарда қайырыла зерделеп, нақпа-нақ негіздерін әр сипатында ажыратып, айқындап берудегі Мұхтар Әуезовтің зерттеу мектебі осылай жалғасын табады. «Басын кем санамай, тең санаған» (М. Әуезов) Абайдың аударма тәсіліндегі айрықшалықтар ақынның аударма өлеңдерін текстологиялық тұрғыдан түпнұсқаға ғана теліп, сөз «теріп» зерттеуді міндеттей бермейді. Бұл – Абай «туғызған» жеке бір сөздің әр басылымда әр басқа жазылуына қатысты түпнұсқаға сүйеніп үзілді-кесілді тоқтам жасауды қиындата түсетін, елеусіздеу көрінгенімен, еленіп отыруы тиіс шығармашылық фактор.

«Лермонтов әрі аударарды, әрі үлгі алып күйіне күй қосады. Лермонтов сөзі өз сөзіндей нашаланып, мейірленіп, емірене жыр қылады да өзінікімен оынкінің шекарасын жойып, «мал басын» араластыра қосып, «еншілес бол» дегендей болады» (V, 240, 241-бб.).

М. Әуезов Абайдың Еуропа ақындарынан жасаған аудармаларын екі алуан қалпында да тұтастай аударма туындылар деп алу керектігі туралы айтатыны да бар (241).

V Әуезов М. Абай Құнанбаев, 1967.

Зәки Ахметовтың Абайдың аударма шығармаларына қатысты зерттеулерінің Абай мұрасының текстологиясы мәнінде де зор маңызы бар. Әр туындының басылым дерегін, басылым жөнін ыждаһатпен, мұқият «тексеру» дағдысында аса сақ. Қағаберіс қалдырмай қамтиды. Зерттеушінің көпшілік аударма туындының түпнұсқаларын табу, атап көрсетіп отыруы Абайдың аударма шығармаларын зерттеу мектебін қалыптастырды.

1909 жылғы жинақ пен 1922 жылғы басылымды (Қазан, Ташкент басылымының қайсысы екендігі көрсетілмеген – Қ.М.) салыстыра отырып былай дейді.

Ғалым қолға түсе бермейтін, түскен күнде де оқу мүмкіндігіміз шектеулі ертеректегі басылымдар туралы деректерге де жүгініп отырған. 1922 жылғы Абай жинағындағы аударма шығармаларға тоқтала келіп: «Правда при этом допущены и ошибки. Так «Қорқытпа мені дауылдан» – перевод стихотворения Бунина («Не пугай меня грозой», как было установлено позже) считается переводом стихотворения Лермонтова «Случалось с вихрем и грозой».

Однако, наряду с этим лермонтовские оригиналы многих переводов указаны совершенно верно. Так в качестве оригинала «Махаббат, достық қылуға» называется «И скучно и грустно», а «Рақат, мені тастап қоймадың тыныш» указывается как перевод лермонтовского стихотворения «Хоть давно изменила мне радость».

Зәки Ахметовтің Абайдың аударма мұрасын түгендеуде атқарған жұмысының текстологиялық маңызы бағытында зерделеп, қарайлап отыратын тұстар аз емес.

«Күлімсіреп аспан тұр» өлеңінің бас жағы жоқ екендігін, «Бородиноның» ортасынан үзіліп берілгенін, «Вадимнің» аяқталмағанын (аяқталмады ма, жоғалды ма – бұл өз алдына мәселе – Қ.М.) айтуы; әр туындының басылым, берілу жөніндегі деректерді мұқият «тексеруі», ешнәрсені қағаберіс қалдырмайтын сақтығы; кейінгі басылымдардағы жаңсақтықтарды атап көрсетіп отыруы – Абай аудармасын толық қамту өнегесіндегі қара жұмысына екі ақынға да тиесілі поэтикалық жіктерді аңғартып отыруын; жеке шығарма бойынша нақты нақтылы ескертпелері қазірде де өзекті.

Зерттеушінің Абай шығармаларының барлық жинақтарында «Құлақтан кіріп бойды алар», «Ал, сенейін, сенейін», «Күнді уақыт итеріп», «Қайтсе жеңіл болады дұрт билемек», т.б. өлеңдері түпнұсқа шығармалар болып жаңсақ аталып келеді деген пікірі бар.

Зәки Ахметов Абайдың аударма тәжірибесіндегі еркін аудармаларға тоқталып отырды. Абайдың Лермонтов өлеңіндегі ой желісін шығармашылықпен «бұзып» өтетінін тайсақтамай аңғартады.

Абайдың көп жағдайда өзі аударып отырған ақынның «ығына жығылмайтыны», «ырқына көнбейтіні», «өз ыңғайын бермейтіні» түпнұсқа бойынша тармаққа ілесіп қана аударма жасамағандығы, қайсыбір өлеңін негізгі сарынын сақтап, өз жанынан жазғандығы шығармашылық тәсілдің арғы түпкілік негіздерінде өріс түзді.

Абай аудармашылықта еркін аударма негізін ұстанғандығын З. Ахметов нақтылы туынды бойынша көрсетіп отырады. «Ал сенейін, сенейін» – «Исповедь». «Сравнить этот текст с переводом, видим, что передан только общий смысл оригинала. «Таким образом, вторая часть стихотворения переведена с существенными изменениями и добавлениями, дающими несколько иную интерпретацию лермонтовских мотивов» (С.62).

Абайдың аударма шығармаларын мәтіндік-текстологиялық тұрғыдан зерттеу міндеттерінде академик Зәки Ахметов әр туындыны түпнұсқа шығармамен салыстыра саралау тәжірибесін орнықтырды.

Әр туынды басылым, берілу тәртібі бойынша әрдайым мұқият «тексеріледі». З.Ахметов Абай аудармаларын зерттеу бойынша қолға түсе бермейтін ертеректегі басылымдар туралы тың деректер ұсынып отырды.

1909 жылғы жинақ пен 1922 жылғы басылымды (З. Ахметов зерттеуінде 1922 жылғы Қазан, Ташкент басылымдарының қайсысы екендігі айтылмаған – Қ.М.) салыстырады. Осында 1922 жылғы жинақта берілген 23 өлеңге тоқталады. Абай аудармаларын қолжазба көшірмелер мен жинақтарда берілген мәтіндерде тыныс белгілерге, жалғау мен шылау ауысқан тұстарға, сөздің ауысу фактілері аз емес.

«Құп білемін, сізге жақпас» деп басталатын «Онегиннің Татьянаға жазған хаты» атауымен беріліп жүрген өлең мәтінінің қолжазба нұсқалар мен толық жинақтардағы басылымдарында жеке сөз, тыныс белгісі, көлемдік құрылым бойынша бірді-екілі айырмашылықтар бар.

Мүрсейіт Бікіұлының 1907 жылғы көшірме қолжазбасында бұл шығарма «Онегиннің екінші жауабы» деген атаумен берілген. Кейінде айналымға түсе бастаған 1915 жылғы Мүрсейіт көшірмесінде (жаңа араб әліпбиімен көшірілген – Қ.М.) «Анегин Татянаға қайта ғашық болғаны» (79-бет) деп жазылыпты.

Өлеңнің 2-шумағындағы 1-тармақ 1915 жылғы көшірмеде «Ықтиярсыз мұңлы сөзім» болып келеді. Бұл тармақ басқа басылымдарда негізінен «Мұңлы сезім» сөзімен алынып жүр.

Мәтінді тұтас шумағымен алғанда жас боп ыршып шыққан мұңлы сезім туралы сөз болып отырғандығы байқалады. Анықтай түсу үшін түпнұсқаға жүгінгенде «сөзімге» де,

«сезімге» де дөп түсіп тұрған атау жоқ, алыстан жақындайтын жалпы ұғым ғана әлгі екі сөздің – «сөзім» мен «сөзімнің» екеуіне де байланып тұр.

Ықтиярсыз мұңлы сөзім
Кетті ыршып жолыңа.
Мазағыңа бердім өзім,
Өз басымды қолыңа (1915 ж. көшірме).

Чего хочу? С какой целью
Открою душу вам свою?
Какому злобному веселью,
Быть может, повод подаю!

«Мұңлы сөзім» мен «Мұңды сезім» екеуі де айтылып тұруы ықтимал.

«Татьянаның Онегінге жазған хаты» («Амал жоқ – қайттім білдірмей») (1889).

Осындағы 3-шумақтың 3-тармағы 1915 жылғы көшірмеде «Шыдармын күйіп, мен жанып», бір басылымда «Шыдар ем күйіп, мен жанып», бірде «Шыдадым, күйіп, мен жанып»; 4-шумақтың 3-тармағы 1907 жылғы көшірмеде, 1957 жылғы жинақта «Шыдар ем бір ай жануға» болып келген.

1995 жылғы жинақта бұл тармақтағы жануға сөзі – «жатуға» болып тұр.

Шыдармын – тас түйін бекінуді білдіреді. Шыдадым – өткен шақтың ісі. Шыдар ем – келер шақ.

«Асқа, тойға баратұғын» (1890) өлеңінің 1-шумағындағы 3-тармақ Мүрсейіт Бікіұлының 1907 жылғы көшірме қолжазбасында «Қолға кетті жауға деген» болып жазылған.

1909 ж.ж. бастап кейінгі басылымдарда бұл тармақ «Қолға кетті жауға бір күн» деп келеді. 1907 ж.ж. жауға баратын қолға кеткендігі айтылып тұруы мүмкін. «Қолға кетті жауға бір күннен» гөрі мағынасы айқындау сөйлем.

«Күлімсіреп аспан тұр».

Бұл аударма өлең 1915 ж.ж. шумаққа бөлінбей жазылыпты. 1907 ж.ж., 1995 ж.ж. төрт тармақтан бөлініп алынған.

1907 ж.ж., 1995 ж.ж. 3 ш. 4 т. – «Әм үміт жоқ алдымда. 1915 ж.ж. – «һеш». 4 ш. 1 т. 1907 ж.ж., 1995 ж.ж. – «Іздегенім тәтті ұйқы». 1915 ж.ж. – «қатты».

Абай аударған осы өлең деп берілген орыс тіліндегі мәтін (1995 ж.ж., 304-бет)).

Уж не жду от жизни ничего я,
И не жаль мне прошлого ничуть;
Я ищу свободы и покоя!
Я б хотел забыться и заснуть!

Осында «тәтті ұйқы» туралыдан гөрі «қатты ұйқы» айтылған.

«Қайтсе жеңіл болады жұрт билемек?» (1894).

Өлеңдегі 1 ш. 2 т. 1907 жылғы көшірмеде – «Жұрты сүйген нәрсені о да сүймек». 1915 жылғы көшірмеде – «кісіні».

Кезінде Зәки Ахметов 1945 жылғы «Тыю салып» болып жазылуына қатысты пікір айтатын 1 ш. 3 т. 1907, 1915 жылғы көшірмелерде – «Ішің берік боп, нәпсіге тыюлысып» деп жазылған.

Қорыта келгенде, ғалым қазақ әдебиетінің ғасырлар бойы қалыптасқан өзгешеліктерін танып-білуде Махамбет өлеңінің орны өзгеше екендігін назарда ұстағанын, ал Абай текстологиясын дерекнамалық негізде зерттеуді негізге алғанын атап айтқан жөн.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973. – 51-бет
2. Ахметов З. Абай и Лермонтов. Эссе. – Алматы: Арда, 2008. – 72-бет

ПАРАСАТ ПЕН ДАНАЛЫҚТЫҢ ҮЛГІСІ

Картаева А.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің профессоры, филол.ғ.д.

Өскемен қ., Қазақстан

E-mail: kartaeva2011@mail.ru

Аннотация. В статье упоминаются научная, педагогическая, гражданская личность, человеческие качества академика Заки Ахметова, доказываются пример разума и мудрости. Стоит отметить, что исследования ученого в области истории литературы, поэзии, музыковедения, теории литературы и перевода получили признание во всем Союзе. От изучения великого Абая до конца жизни он жил в духовном единстве с гениальным поэтом. В родном Восточном Казахстане будет прославляться имя З.Ахметова и пропагандироваться его научное наследие. Автор, обобщивший мысли и изречения З.Ахметова в своих научных трудах и рукописях, представляет книгу «Слова просвещенных» и анализирует ее. Он поясняет, что свои размышления о жизни, обществе, поэзии, искусстве речи он включил в свои исследовательские работы и представил их в двух частях.

Ключевые слова: ученый, академик, литературоведение, абаеведение, монография.

Abstract. The article mentions the scientific, pedagogical, civic personality, human qualities of academician Zaki Akhmetov, proves the example of reason and wisdom. It is worth noting that the scientist's research in the field of literary history, poetry, musicology, literary theory and translation has received recognition throughout the Union. It is said that he began his career in science with the study of Great Abai and lived in spiritual unity with the brilliant poet until the end of his life. In his native East Kazakhstan, the name of Z. Akhmetov will be glorified and his scientific heritage will be promoted. The author, who summarized the thoughts and sayings of Z. Akhmetov in his scientific works and manuscripts, presents the book "Words of the Enlightened" and analyzes it. He explains that he included his reflections on life, society, poetry, and the art of speech in his research papers and presented them in two parts.

Key words: scientist, academician, literary studies, Abai studies, monograph.

Кенді Алтай төңірегі өзінің қазына байлығымен, әсем табиғатымен, сұлу көркімен танымал. Сол топырақта туып-өскен, есімі кешегі бүкіл Одаққа танымал аса көрнекті ғалым, ұлағатты ұстаз, қоғам қайраткері, іргелі зерттеулердің авторы академик Зәки Ахметов Ұлан ауданы, Айыртау округінің Ұзынбұлақ деген жерінде дүниеге келген. Ұлан ауданы Сәрсен Аманжолов, Алтай Аманжолов, Кәкен Аханов, Шерияздан Елеуменов сынды белгілі ғалымдар мен Райымжан Мәрсеков, Қасым Қайсенов сияқты тарихи тұлғаларды дүниеге әкелген құтты мекен.

Бала кезінде талай қимас қызықты шақтары өткен Атығай асуы, Айыртау биігі бүгінде ғалымның өзін де биіктетіп, тау шыңына шығарды. «Тау алыстаған сайын биіктей түседі», - деген халқымыз. Зәки ағаның өзінен қанша алыстасақ, оның рухына, ғылыми шығармашылық мұрасына соншалықты жақындай түскендейміз.

Кезінде ғалым:

«... Мұнартар анадайдан Айыртауым,

Жасымнан, бала кезден басқан бауыр», -

деп туған ауылын сағынған сайын осы өлең жолын айтып отырған екен.

Ғылымдағы жолын ұлы Абайды зерттеуден бастап, өмірінің соңына дейін кемеңгер ақынмен рухани бірлікте өмір сүрді. Жарты ғасыр ғұмырын арнаған Абай тақырыбы – ғалымның жүрегінің қызуы, жігерінің қуаты болды. Академик С.Қасқабасовтың сөзіне ден қойсақ: «Сонау 1951 жылы жазылған «Лермонтов и Абай» атты еңбегінен басталған Абайға деген құштарлық 1995 жылы «Абайдың ақындық әлемі» атты монографияны дүниеге әкелді. Сол жылы жарық көрген «Абай» энциклопедиясына да басты-басты мақалаларды Зәки Ахметов жазды», - дейді [1. 5].

Абай тағылымын бойына сіңіріп, санасында мәңгі тербетіп, жанына қуат еткен З.Ахметов ғылыми-шығармашылық жолында ақын мұрасы жайлы іргелі зерттеу еңбектер жазып, түйінді пікірлер айтып, теориялық негіз қалыптастырды. Сол еңбектердің ішінде абайтану ғылымына зор үлес қосқан «Лермонтов и Абай» (1951), «Абайдың ақындық әлемі» (1995), «Поэзия шыңы – даналық» (2002) атты монографиялық еңбектері, көптеген ұжымдық кітаптары мен сандаған мақалаларын атауға болады.

Ғылымдағы жолын ұлы Абайды зерттеуден бастап, өмірінің соңына дейін кемеңгер ақынмен бірге бүкіл өмірін де, өнерін де, өзі де рухани тұтасып кеткен ғалымның әрбір ілімі – жастар үшін өшпес үлгі-өнеге. Саналы ғұмырында ол көп іс тындырып үлгерген, құдай берген табиғи талантын тынымсыз еңбегі арқылы жетілдіріп, халық игілігіне қызмет етуге бағыттай білген адам. Әдебиеттану ғылымында оның ұшқыр қаламы тимеген мәселе кемде-кем. Әдебиет тарихы, абайтану, әуезовтану, әдебиет теориясы мен аударма туралы өзекті мәселелерді қамтыған салиқалы зерттеу еңбектері арқылы ғалым ұлттық әдебиеттану ғылымын Одаққа танытты.

«Энциклопедиялық терең білімді, өте мәдениетті зиялы адам. Ғылым мен ұстаздықты қатар ұштастырып, артында ұрпағына мол мұра қалдырған, қазақ интеллигенциясына үлгі болатын тұлға. Ғалымның өнер, сөз өнері, өлең, жыр, поэзия, тіл кестесі жайлы ғылыми еңбектері әрбір адамның көкірек көзін ашып, санасын оятады, білімін тереңдетеді. Әдебиет әлеміне дұрыс жөн сілтеп, адастырмас бағдаршамындай бағыт береді.

Шығыс Қазақстан облысы аумағында ең бірінші болып академик деген жоғарғы ғылыми атақты иеленген жерлесіміз – З.Ахметов бүкіл саналы ғұмырын ғылымға арнаған адам. С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті екі жылда бір рет Зәкітануға арналған дәстүрлі ғылыми-практикалық конференция өткізіп тұрамыз. 2013 жылы ғалымның туғанына 85 жыл толуына арналған «Зәки Ахметовтің ғылыми мұрасы және ғылым мен білімнің заманауи мәселелері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясы кезінде «Маржан сөздің зергері» атты көрме жасалып, ғалымның өмірі мен шығармашылығына арналған «Алтайдан ұшқан тастүлек» бейнефильмі көрсетілді. Ғалымның құрметіне З.Ахметов атындағы оқу дәрісханасы ашылды. Университет ғалымдары мен ұстаздары академикке арнап шығарған 4 кітаптың тұсаукесерін өткізді. Сол 4 кітаптың біреуі ғалымның бұрын еш жерде жарық көрмеген қолжазба мұралары негізінде құрастырылған еңбек. Ол кітапты Абайдың «Білімдіден шыққан сөз...» деген сөзімен атауды жөн санадық [2]. Кітапта Зәки Ахметовтің ғылыми еңбектеріндегі, қолжазбаларындағы өмір, қоғам туралы нақыл сөздері мен поэзия, сөз өнері жайлы ой-толғамдары топтастырылды. Ғалымның өмір бойы зерттеп келген әдебиет әлемінің сырлары жайлы ой-тұжырымдары, өлең өрнегі мен тіл кестесі туралы жазған салиқалы пікірлері әдебиет сүйер қауымға ұсынылды.

Алғаш ғылымға келгеннен ұлы Абай даналығымен сусындап, өзінің ғұмыр бойы зерттеген тақырыбы Абай мен Әуезов тілінен өрнек салып, сөз кестесін соларша тізбектеген ғалым даналар шығармаларынан үзінділерді жатқа оқитын. Осындай дарын мен өнерге, ғылым мен мәдениетке жаны бай Зәки Ахметовтің өмір бойы теңіздің терең түбінен жинап жүрген інжу-маржандай нақылдары мен қанатты сөздері, ой-толғамдары бізге аманат ретінде жетіп отыр. Бұл нақыл сөздерді бізге ұсынып табыс еткен Зәки ағаның жары - Зия апай. Ол кісі Зәки ағаның еңбектерінен нақыл сөздерін аса ыждағаттылықпен зерделеп, мұқият түрде теріп соңғы үш жыл көлемінде көшіріп жазған.

Бұл жазбаның ішіндегі маржандай тізілген жазуларды оқып отырған адамға ғалымның ұтқыр ойлары мен ұқыпты ретімен келтірілген жылдары көзге оттай ыстық болып түседі. Көшірмедегі анық, түсінікті жазылған жазуларына көзің түскен сайын ғалымның өзімен жүзбе-жүз кездесіп отырғандай әсер аласың. Сонау 1968 жылдардан бастап, 2002 жылға дейінгі ғалымның қолжазбаларындағы, ғылыми мұрасындағы, зерттеу еңбектеріндегі өмір, қоғам туралы нақылдары, поэзия, сөз өнері жайлы кестелі сөздері, ой-толғамдары мен ақын-жазушылар шығармашылығы туралы пікір тұжырымдары ретімен теріліп көшіріліп берілген.

Кітаптың аты ғалымның өмір бойы зерттеп саналы ғұмырын арнаған Абайдың өлеңімен аталды. Абай өлеңіндегі «Білімдіден шыққан сөз» деген қанатты сөзі ғалымның өзіне арналып айтылғандай.

Кітаптың алғашқы бетіне сол қолжазбадағы Зәки Ахметовтің «Өмірде адамның бір тірегі болу керек қой. Менің тірегім – ғылым, әдебиетті тану, зерттеу, насихаттау (оқыту)», - деген сөзін келтіріп, 1947 жылы Ленинградта оқып жүрген аспирант кезіндегі суретін қойдық. Кітапты құрастырған уақытта ғалымның әр жылы жазған зерттеулері мен жазбаларындағы философиялық ойлары, нақыл сөздерінің көптігіне көзіміз жетті. Соларды топтастыра келе, 2 бөлімге бөлдік.

1-ші бөлімді «Тіл кестесі мен өлең өрнегі туралы ой-толғамдары» деп атап, ол бөлімге мынадай тақырыптағы пікірлерін кірдіздік.

- Өлең-жыр – халқымыздың баға жетпес, құнды қазынасы.
- Поэзия – сөз өнері, көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық үлгісі.
- Абай – қазақ халқының көсемі, ақыл-ойы.
- М.Әуезов – кеңқұлашты романист-жазушы, эпостық жанрдың асқан шебері.
- Қазақ әдебиеті тарихындағы әдеби процесс.

2-ші бөлімді «Ғалымның өмір туралы нақылдары» деп атадық.

Жазбадағы мына бір үзіндіге көз жүгіртсек: «Поэзияда тек тіл, сөз ғана көркем емес, ой да көркем бейнелі. Өлең тіліне көркемдік сипат дарытатын, қуат беретін сол ой-сезім тереңдігі, өткірлігі, әсерлігі. Поэзия өмір шындығын асқан ойшылдықпен, ерекше сезімталдықпен ашып көрсетеді, бейнелеп суреттейді десек, тіл, сөз – әлгі ақындық, көркем ой-сезімді жеткізудің негізгі құралы», - деп поэзия туралы асқан шебер ой айтады. Осы тізбектелген ой өрнегінде поэзияның құдіреті, оның сыр сипаты, оған қойылатын талаптар жайлы зерделі ой мен даналық жатқанын аңғаруға болады.

Әрбір адам баласына пайдалы іс істеуге, пендешіліктен бойынды аулақ ұстауға қажетті келелі ақыл айтқан келесі бір сөзіне көңіл бөлсек: «Ғылым жалықпай үйренуді, үнемі ізденуді талап етеді. Үйрену, іздену адамды ешқашан жалықтырмайды. Ізденіп, ой үстінде жүрудің өз ләззаты, артықшылығы бар. Өйткені, өмірдегі күйбең, іс-әрекеттен, ұсақ пендешіліктен бойынды аулақ ұстауға ғылымның пайдасы зор». Осы бір даналыққа толы нақылы адам баласын жат қылықтан жирентіп, рухани тазалыққа тәрбиелейді. Адам баласына ғылымның пайдасын түсіндірген бұл сөзі келешекте қанатты сөзге айналары хақ.

Ғалымның қолжазбасындағы, ғылыми еңбектеріндегі пайымдауларында өмірлік мол тәжірибесі, философиялық ой тебіренісі, ғибратты тағылымы жатыр. Тіл кестесі мен өлең өрнегін білетін мамандарға бұл кітаптың көп пайдасы тиері сөзсіз. Сөз өнерінің қадірін түсінетін оқырман мен өнер сүйген көпшілік қауым бұл кітаптан мол ғибрат алатыны сөзсіз.

Біз шығысқазақстандықтар, Зәки Ахметовтей ғұлама ғалымның өлкемізден шыққанын әр уақытта мақтан етеміз. Ғалымның 80 жылдық, 85 жылдық, 90 жылдық мерейтойы облыс, республика көлемінде кең көлемде аталып өтті. 80 жылдық мерейтойы қарсаңында Ұлан ауданының орталығы Қасым Қайсенов кентіндегі көшеге Зәки Ахметовтің есімі беріліп, алаңдағы үйге ескерткіш тақтасы орнатылды.

Қаламыздың орталығында орналасқан №16 орта мектепке 2016 жылы Өскемен әкімдігінің шешімімен, ҚР Білім және Ғылым министрлігінің бұйрығымен Зәки Ахметовтің есімі берілді.

Туған өлкесі Шығыс аймағында ғұлама ғалымды жыл сайын еске алу - дәстүрлі шара. Жерлестері алдына қойылған үлкен міндет, ұлы мәртебе. Ғұлама ғалымның артында өшпес мол ғылыми мұрасы қалды. Сол асыл мұрасы болашақ ұрпақ пен жас ғалым-зерттеушілер үшін баға жетпес құндылық болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1 Қасқабасов С. Алғы сөз / Академик Зәки Ахметов және руханият мәселелері: «Академик З.Ахметовтің ғылыми мұрасы және қазақ әдебиеттану мәселелері» атты республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Үш Қиян, 2003. Б.14-19.

ӘОЖ 821. 512. 122.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҮДЕРІС ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ӨРІС

(Академик Зәки Ахметовтың «Абай жолы» қалай туған?» атты мақаласы төңірегіндегі ойлар мен толғаныстар)

Тұрысбек Р.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филол.ғ.д.

Астана қ., Қазақстан

E-mail: rst58@mail.ru

Аннотация. В статье будут подробно рассмотрены фундаментальные исследования и система исследований академика З. Ахметова о мире Абая и наследии М. Ауэзова, истории написания романа-эпопеи «Путь Абая», природе автора и личности. Творчество писателя, его творчество и творчество, автор и его образ, сущность общества и социума, художественно-эстетическая цель в скульптуре персонажей, секреты описания реалий жизни раскрываются в широком смысле, на основе аргументированной точности, содержательных характеристик.

Становится очевидным, что Академик З. Ахметов глубоко погрузился в наследие и мир Абая, мир М. Ауэзова и творческую лабораторию, затронул тему абаеведения – одну из актуальных проблем литературоведения. Всестороннее раскрытие авторского и авторского образа, большое внимание к авторской подписи и почерку – способствуют глубокому признанию сущности литературного творчества. М. Ауэзов, придавая значение миру Абая и определяя место-долю наследия поэта в деле публикации, подготовки научных публикаций в период с 1933 по 1957 годы, называет значимым явлением. Серьезно изучается тематическое и художественное поле.

Ключевые слова: Абай, Ауэзов, автор, образ, искусство, стиль, слово.

Abstract. The article will consider in detail the fundamental research and research system of Academician Z. Akhmetov about the world of Abai and the legacy of M. Auezov, the history of writing the epic novel "The Way of Abai", the nature of the author and personality. The creativity of the writer, his creativity and creativity, the author and his image, the essence of society and society, the artistic and aesthetic purpose in the sculpture of characters, the secrets of describing the realities of life are revealed in a broad sense, based on reasoned accuracy, meaningful characteristics.

It becomes obvious that Academician Z. Akhmetov plunged deeply into the heritage and world of Abai, the world of M. Auezov and the creative laboratory, touched upon the topic of Abai studies – one of the urgent problems of literary studies. The comprehensive disclosure of the author's and author's image, great attention to the author's signature and handwriting – contribute to a deep recognition of the essence of literary creativity. M. Auezov, attaching importance to the world of Abai and determining the place-share of the poet's heritage in the publication, preparation of scientific publications in the period from 1933 to 1957, calls a significant phenomenon. The thematic and artistic field is being seriously studied.

Keywords: Abai, Auezov, author, image, art, style, word.

Ұлттық әдебиеттану ғылымына сүбелі үлес қосқан ғалымдар шоғыры арасында – академик Зәки Ахметовтың орын-үлесі айрықша болып табылады. Әсіресе, ел әдебиетіндегі әдеби байланыс пен даму үрдістері, дәстүр мен жаңашылдық, көркемдік кеңістігі, қазақ өлеңінің өзгешеліктері мен поэтика, терминтану мәселелерін кең түрде қарастырды. Маңызды ерекшелік ретінде, сөз жоқ қазақ өлеңінің өзіндік өзгешеліктерін, құрылымдық жүйесін кең түрде сөз еткенін айтқан жөн. Абай әлеміне еркін еніп, толық шығармалар жинағының басылымдарын дайындап, әрі құрастырып, түсініктемелерін жазды (1954, 1957, 1970, 1995).

Осылардың арасында, әсіресе тап өтер жайт, академик З.Ахметов еңбектерінде әдебиет қисындарына, терминтану мәселелеріне маңыз беріледі. Атап айтқанда, «Әдебиет терминдерін жетілдірудің зәрулігі.- ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл, Әдебиет сериясы. -1996, №4. -7-12 бет; «Әдебиеттану саласындағы ғылыми ұғымдар мен терминдер.- Әдебиеттану терминдерінің сөздігі.- Алматы, 1996. -4-16 бет; Әдебиеттану терминдерінің сөздігі (Құраст: З.Ахметов,Т.Шаңбай).- Алматы: Ана тілі, 1996. -240 бет, т.т. ел әдебиеті, табиғаты мен тарихы, әдеби үдеріс жайы, соған қатысты атау-ұғымдар, терминдер жүйесі кең орын алады. Арғы-бергі кезеңдердегі зерттеу мен зерделеу мұраттары, әдебиеттану мен әдебиет қисындарына қатысты көзқарастар жүйесі, артық-кем тұстар да әдеби үдеріс аясында кең өріс алады. Негізгісі, терминтану табиғаты мен қағидаттарын, пән сөздерінің мақсат-мұраттарын, әдебиет қисындарының көркемдік кеңістігіндегі қызметін, қолдану аясын, мәні мен маңызын байыпты саралады.

Академик З.Ахметовтың әдебиеттану мен әдебиет қисындарына қатысты көзқарастар жиынтығы - «Әдебиеттану. Терминдер сөздігі» атты кітапта (құраст.З.Ахметов,Т.Шаңбай) кең көлемде көрініс табады.

Кітаптың - «Аңдату» атты алғашқы бөлігінде (жазған - З.Ахметов) терминнің мағына-ұғымына кең көлемде түсінік беріледі. Әдебиеттану мен әдебиет қисындары, ұлттық сөз өнерінің тарихи-әдеби үдерістегі орын-үлесі, поэтика мен эстетика, стилистика салаларындағы маңыз-мәні де айқындалады. Әдебиет дамуы, заңдылықтары мен ерекшеліктері, жанрлар жүйесі мен көркемдік-эстетикалық қызметі де байыпты сараланады. Қысқасы, әдебиет әлеміндегі ғылыми ұғымдар мен терминдер жүйесі, тарихы мен мағынасы, көркемдік кеңістігі, әдеби-тарихи үдерістегі орны, қолданылу аясы жан-жақты сөз етіледі. Маңыздысы, автор терминдер сөздігінің маңыз-мәнінің қажеттілігімен қатар, кешегі-бүгінгі тәжірибесін, келешектегі орын үлесін жіті таразылайды. Жас ұрпаққа, салалық қызметкер-мамандарға қажеттілігін де қаперге салады. Ұтымды, ұнамды қырларын алыс-жақын елдердің осы бағыттағы еңбектері арқылы кеңінен қарастырады.

Академик З. Ахметовтың аталмыш терминдер сөздігіне енген «Әдебиеттану саласындағы ғылыми ұғымдар мен терминдер» атты көлемді мақаласында ана тілі, әдеби тіл және ғылым тіліне зор маңыз беріледі.Оның маңыз-мәнін былай білдіреді: «Әдебиеттану ғылымындағы ғылыми тілдің өзіндік өзгешелігі бар. Ол әдеби тіл үлгісін де сақтайды, көркем шығарманың тіліне де жақын келеді, ғылым тіліне ортақ сипаттары да болады. Ғылыми тіл жалпыхалықтық тілдің дамуын және ғылымның өркендеуіне орайлас болып отырады» (5-бет). Орайлы тұста, ғылыми тілді дамыту, өркендету қажеттілігіне назар аударылады. Ғылыми тілге тән ойдың тереңдігі, өткірлігі, қисындылығы, дәлелді болуы, айқын да дәл жеткізу мүмкіндіктері көрсетіледі. Ғылыми ұғымдар мен терминдер жүйесін дұрыс тану, мағынасы мен мазмұнын ашу, пән табиғатына қатысты белгі-ерекшеліктерін дәл де нақты көрсету қажеттілігі алуан мысал-деректермен, бірқатар салыстырулармен, зерттеу-зерделеу ісімен мәнді тұжырымдалады.

Әрбір көрініс-құбылысқа, оның атау-ұғымына өте-мөте сай келетін ғылыми анықтама, тұжырым жасалу керектігіне мән беріледі. Оны сөз жоқ, «...классификациясы, жүйесімен топтап, таратып болу» айрықша орын алады. Ол әдебиеттің танымдық, тәрбиелілік, көркемдік мәнінен көрініс береді (8 бет). Эпостық жанр түрлері (эңгіме, повесть, роман), шығарма құрылымы, кейіпкер қарым-қатынасы, поэма табиғаты мен тағылымы да әдеби-тарихи, біліми-ғылыми белгі-ерекшеліктерімен өз ара байланыста беріледі (9 бет).

Терминге берілетін анықтама, оның негізгі мән-мағынасы, басты белгі-сипаттары да дәл, нақты болуы көзделеді. Бұдан басқа атау-терминдер, ұғым-терминдер табиғатындағы шарттылық қырлары көрсетіледі. Өзіндік өзгешеліктері аталады. Ал, интернационалдық терминдер - шет тілдердегі (грек, латын, французша, т.б.) қалпын сақтайды. Көп өзгеріске ұшырамайды. Сол қалпында қолданылып, терминдік жүйесін бекіте түседі. Термин табиғаты мен жүйесі, мәні мен маңызы, қолданыс аясы кең түрде айқындалады. Бұдан байқалатыны, сөз жоқ: «Ерекше ескеретін жай - бірталай терминдердің мағынасын, олар білдіретін ғылыми ұғымдарды ғылыми-теориялық ойдың бүгінгі жеткен деңгейіне сәйкес айқындап, жаңаша

анықтама беру қажеті, сонда ғана терминдерді жетілдіру міндетін шынайы, толық мағынасында іске асыруға болады» (16 бет).

Автор зерттеу жүйесі мен тәжірибесіне сүйене отырып, жаңаша ойлауға, көзқарас білдіруге де қадам жасайды. Ол, әсіресе: «Аса маңызды мәселелердің бірі - қазақ әдебиеті тарихындағы әдеби процестің өз ерекшеліктерін, ұлттық сипатын айқындайтын терминдер қалыптастыру, толықтыра түсу» екенін (21 бет) баса көрсетеді. Мұның өзі ұлттық менталитет талабы болса, әрі ел әдебиетінің даму бел-белестерінен, қазіргі әдеби үдерістің бағыт-бағдарынан да таныла түседі. Қысқасы, терминтану табиғаты, ұлттық сөз өнеріндегі орны, руханият мұратына қатысты көзқарастар жүйесі, зерттелу аясы негізінде кеңінен қарастырылады. Басты белгі-ерекшеліктері айқындалады. Зерттеу жүйесіне еркін еңсек, автор: «Поэтикада өлең құрылысына, өлең тіліне қатысты терминдер тұрақты келетіні назар аударарлық»- деп жазады (22-бет). Бұдан басқа, атап айтқанда автордың терминдер сөздігіне қатысты көзқарастарында білім-ғылым жүйесінің табиғаты мен тарихы, ой мен сөз жүйесіндегі терең иірімдері, әдеби-тілдік сипаттар, атау-ұғымдар табиғаты мен тағылымы көптеп кездеседі. Ол туралы: «Жаңа терминдер кіргізу үшін айрықша тапқырлық, талғампаздық, ғылыми ұғымдардың жүйесін, мағынасын терең түсіну қажет, логикалық қисынын, ғылыми ұғымдардың жүйесіндегі өз орнын таппаса, жаңа атау сөз бір қарағанда қанша келісті, әдемі көрінгенмен, ойдағыдай болып орнықпайды. Жаңа термин болатын сөз бір ғана жеке ұғымға сәйкес болып көрінуі өз алдына, ол сөз сол ұғымнан туындайтын, соған жалғас басқа ұғымдарға да сәйкес келіп, сол ұғымның сан алуан мағыналылық қырларын да дәл көрсете алса, әсіресе ұтымды болады» деп термин табиғаты мен тағылымын, тәлімді тәжірибесін мәнді қорытады (24 бет).

Шығармашылық үдеріс мәні жазушы еңбегі мен көркемдік кеңістік арнасында айрықша орынды иемденеді. Автор мен туынды табиғаты, тақырыптық ерекшелік пен жанр жүйесі, көркемдік һәм эстетикалық сипаттар, мәтін құбылысы мен детальдік өзгешеліктер, ой-сөз мәні, тілдік-стильдік қабаттар да шығармашылық үдеріс аясында бірқатар маңызды қызметтер атқарады. Бұл, әсіресе жазушы еңбегі мен шығармашылық үдеріс мәнін айқындағанда, қолтаңба мен қолжазба қырларын ашуда, жанр жүйесі мен көркемдік кеңістік құбылыстарын, деталь мен монолог, ой-сөз, тіл-стиль сипаттарын зерттеп-зерделеу ісінде де айрықша мәнге ие болады.

Осы орайда, академик Зәки Ахметовтың әдеби-зерттеу еңбектеріне жіті ден қойсақ, Абай әлемі мен М.Әуезов туралы іргелі ізденістер жасап, әр алуан бағытта қарастырып, зейінді зерделеп, байыпты саралап, ерен еңбек еткенін аңғарар едік (мысалы, «Қазақтың бас ақыны», «Абай және Әуезов», «Виликий поэт и мыслитель», «Лермонтов и Абай», «Пушкин и Абай», «Тургенев и Абай», «Абай шығармаларының орысша аудармалары хақында», «Абайдың ақындық әлемі», «Абай жолы» қалай туған?», «Роман-эпопея М.Ауэзова», «Даналық шыңы», «М.Әуезов және әлем әдебиеті» т.т.).

Анығында, Абай мұрасы мен М.Әуезов шығармашылығына еркін еніп, дарын дидары мен табиғатын, тақырыптық ерекшелікті, жанр жүйесі мен көркемдік кеңістігін, қаһарман бейнесі мен түптұлға (прототип) тағылымын, мұрағат материалын, әдеби-тарихи дереккөздерін өзара салыстырып, мән-маңызын кең түрде ашатыны, жан-жақты саралап, өзекті мәселелерін зерттеп-зерделеп, маңызды аспектілерге, әдеби-ғылыми теориялық қисындарға назар аударатыны терең танылады. Бұдан басқа, атап айтқанда: «...З.Ахметовтың әдебиет теориясы, поэтика, өлең құрылысы мен өлең жүйесі, абайтану мен әуезовтану, қазақ әдебиеті тарихы мәселелерін зерделеген зерттеулерінің мән-маңызы күн өткен сайын арта түсуде» [1.102].

Аталған жайттардың қай-қайсының да маңызы жоғары, әрі қазіргі әдебиеттанудың даму үрдістері мен өзекті аспектілерін айқындауда құндылық қырлары басым екенін айтқан жөн. Бұған көз жеткізу үшін академик З.Ахметовтың «Абай жолы» қалай туған?» атты мақаласына, зерттеу жүйесіне, талдау ісіне мән берудің қажеттілігі бар дер едік [2].

Ақиқатында, мақала авторы Абай әлемі мен М.Әуезов мұрасына мән беріп, қолжазба мен кітап арасындағы байланыс-сабақтастыққа, зерттеу мен зерделеу жүйесіне ден қояды.

Автор бастапқы тұста: «Мұхтар Әуезовтің қолжазба архивімен танысқанымызда, жазушының қолында баспа бетін көрмеген жазба деректері аз болғанымен, Абайды көрген, айналасында өмір сүрген көптеген адамдардан ұлы ақын туралы, оның ортасы туралы, сол заманғы ірілі-ұсақты оқиғалар жайында айтып қалдырған естелік материалдарының мол болғанын байқадық», - дегенді анық жазады. Атап айтқанда, Абай әлемін, М.Әуезов ұстанымын, дүниетаным арналарын, мұрағат материалдарын, ауызша-жазбаша дереккөздерін, естелік-әңгімелер сипатын кең көлемде ашады. Қоғамдық құбылыстар мен кезең көріністеріне, дәуір дидагына, әлеуметтік қайшылықтар мәніне, адам мен оның өміріне, оқиғалар өріміне, жекелеген көрініс-суреттерге назар аударады. Нәтижесінде: «...суреткер қолындағы бай мағлұматты мұқият зерттей отырып, ой елегінен өткізеді, өзінің идеялық мақсатына сәйкес қайта қорытады, әрбір кейіпкерге, оқиғаға лайықты көркем қызмет, міндет жүктейді» (сонда).

Жазушы еңбегі мен шығармашылық үдеріс мәнін айқындау кезеңінде – көркем бейне мен оның түптұлға (прототип) сипатын өмірде болған жағдаят, оқиға желісі негізінде танып-талдап, композициялық бірлік-тұтастық, болмыс пен мінез категорияларын айқындау тұстарында қайшылықты-кереғар қырларымен тартысқа түсетін, әрекет қимылы мен дараланатын, өзіндік өзгешелігі барын жан-жақты ашып көрсетеді. Атап айтқанда, әсіресе: «...Эпопеяда Абайдың өзін былай қойғанда, Әбіш, Мағаш, Оспан, Базаралы, Тоғжан, Әйгерім, Ұлжан, Құнанбай, Әзімбай, Тәкежан, Оразбай, Бөкей, Жиренше, Майбасар секілді сол дәуірде, сол ортада өмір сүрген прототипі бар кейіпкерлер мейлінше мол. Солармен қатар Дәрмен, Дәркембай, Иса, Иіс, Сейіт, Салтанат секілді түгелдей дерлік ойдан шығарылған кейіпкерлер де аз емес. Және оларды осылайша екі топқа тек шартты түрде бөлуге болады. Өйткені олардың арасынан жарылып айрылғандай пышақ кесті жік табу қиын.

Өмірде болған, прототипі бар деген топқа қосылатын кейіпкерлерді жазушы шығарманың композициялық бірлік-тұтастығын күшейте түсу үшін, немесе олардың мінез-кейпін айқындап аша түсу мақсатымен өзі ойдан шығарған уақиғаларға, талас-тартыстарға да араластырып отырады. Және олар эпопеядағы түгелдей ойдан шығарылған кейіпкерлермен де кездесіп, сөйлесіп, не таласып, не жарасып дегендей әртүрлі қарым-қатнаста көрінеді» (сонда).

Мақалада өмір мен көркем әдебиеттегі заңдылық пен ұқсастықтар сыры – Құнанбай мен Дәркембай, Абай мен Дәркембай бейнелеріндегі байланыс пен қақтығысты тұстар жайы сабақтастықта өріс алады. Өмірдегі адам мен әдеби бейне арасындағы іргелі ізденіс пен зерттеу жүйесі, әрқилы дерек пен материалдар жиынтығы, қимыл-әрекет, талас-тартыс төңірегіндегі мінездемелер де қоғамдық өмірді, заман шындығын, уақыт тынысын, Абай мен оның айналасындағылардың болмысын, дүниетанымын, көзқарас эволюциясын айқындай түсуге мол мүмкіндіктер берегіні кеңінен көрсетіледі. Бастысы, әрине, «Абай жолы» эпопеясында жазушының тарихи, әдеби және басқа материалдардан алған, сондай-ақ өзінің өмір тәжірибесі мен пайымдаулары негізінде түйген ой-пікірлері кейіпкерлер тағдырына табиғи түрде сіңісіп, олардың қайсысын ірі-ірі характер дәрежесіне көтереді. Оқиғаларды өз ара бірлікте, шиеленісу, өрістеу қалпында сәйкес суреттей отырып, автор әр түрлі әлеуметтік топтардың өкілі боп табылатын кейіпкерлерін жалпы тарихтың, қоғамның даму, ілгерілеу ағымымен шебер байланыстырады, олардың ірілі-ұсақты әрекеттерінің қайсысын да шығарманың түпкі көркемдік мақсатынан өрбітеді». Бұдан басқа, атап айтқанда: «...Эпопеяның текстін автор түгелге жуық қолмен жазып, үнемі түзетіп, толықтырып машинкаға әлденеше рет бастырған. Сонымен қатар жазушының эпопеяның соңғы тұсында келетін бірнеше тарауды, алдын-ала ойша әбден пісіріп алып, кейін машинкаға ауызша айтып жаздырғаны белгілі. Бұл тараулар да кейін мұқият редакцияланып, түзетіліп отырылған.

Жазушының қолжазба архивінде сақталған қысқа ескертпелер, жеке тараулардың ұзын-ырғасын баяндайтын жоспарлар, үзік-үзік ойлар, текстің алғашқы варианттары т.т. жазушы лабораториясының көп сырларын ашады, әшейінде көзге көріне, байқала бермейтін

жайларды танытады, идеялық, мақсаттық көркем шындыққа айналуға негізгі кезеңдерін білуге көмектеседі, автор ойының туу, толысу, өрістеу тұстарын, геройларының және олардың характерлерінің өсу жолдарын аңғартады. Тұтас алғанда мұндай материалдар жазушының эпопеяны жасау мақсатындағы ұлан-ғайыр творчестволық жұмысымен толық танысуымызға жәрдемін тигізеді» (сонда).

Сонымен бірге, мақалада жазушының эпопеяны орыс тіліне аудару кезіндегі шығармашылық ізденіс, Абайдың орыс революциялық, демократияшыл идеяларын – Михайлов, Пушкин, Чернышевский еңбектерімен байланыстыруы, аударма мен түпнұсқа мұраты, мазмұн байлығы, көркемдік қайнары хақындағы ойлар мен толғаныстар кең орын алады. Сондай-ақ, М.Әуезовтің Абай туралы романын алғашқы тұста – «Телғара» атамақшы болғаны, әр жылдар басылымы (1942, 1947, 1950,1952) туралы әр алуан салыстыру-салғастырулар, бағалауларға мән беріледі. Маңыздысы, мақала авторы М.Әуезовтің «Абай жолы» роман эпопеясының қолжазба нұсқаларымен танысып, оны мұрағат материалдарымен, ауызша-жазбаша дереккөздерімен салыстыру-салғастыру жұмыстарын жүйелі жүргізіп, нәтижесінде Абай өмірі мен кезеңін, сол дәуірде өмір сүрген кейіпкер – прототиптер төңірегінде де зерттеу-зерделеу бағытында бағалау, қорыту, талдаулар жасалуы - әдеби-ғылыми тұрғыда мәнді, көркемдік-рухани һәм интеграциялық бағыты мен теориялық практикалық аспектілері жағынан маңызды сипаттары да мол. Бұдан байқалатыны, әрине: «...сарқылмас шабыт, дамылсыз творчестволық ізденіс, жазушыны зор табысқа кенелтіп, төрт аяғын тең басқан біртұтас кесек, сом әдеби туынды дүниеге келеді» (сонда).

Анығында, әдебиет зерттеушісі З.Ахметов Абай әлемі мен кезеңіне, М.Әуезов мұраты мен мұрасына әр кез оралып, жіті оқып-танып, нәтижесінде зерттеу жүйесін жаңа бағыт, соны ізденістермен байытып отырғаны айқын аңғарылады. Ол да негізсіз емес еді. Осы орайда, әрине академик С.Қасқабасов айтқандай: «...Мұхтар Әуезовтің эпопеясына қайта соғып, жаңа зерттеу жазды. Ол кітабы 1997 жылы ұлы жазушының 100 жылдығына орай «Роман-эпопея Мұхтара Ауэзова» деген атпен жарық көрді. Бұл еңбек – бұрынғы зерттеудің көшірмесі емес. Ол көп нәрсені қайта қараған, тағы да архивке үңілген, біраз жәйттерді анықтаған. Ең бастысы – алғашқы кітаптағы идеологиялық ұстанымдар жойылған, зерттеуші енді жазушының кейіпкерлері арқылы айтқан өз заманы туралы ой-толғаныстарын ашып көрсетуге тырысқан. Зерттеуші «Абай жолындағы» ең маңызды оқиғаларды бірінен соң бірін талдай отырып, Абай дәуіріндегі әлеуметтік, мәдени, қоғамдық болмыстың қаншалықты көркем дәрежеде көрсетілгенін зерделеген, осы оқиғалар ішінде әрекет етуші кейіпкерлердің әдеби образы қалай бейнеленетінін нақты мысалдарды келтіре, салыстыра отырып баяндаған. Бұл кітапты оқып отырып, «Абай жолын» оқып отырғандай әсер аласың, өйткені З.Ахметов шығарманың ішіне енген, жазушының рухын, психологиясын, ой-сезімін өзінің бойына сіңірген. М.Әуезов суреттеулерін Ахметов іштей жіліктеп, олардың тамырларына бойлаған, соның арасында жазушы мен зерттеушінің ойлары ұштасып, бірін-бірі жалғастырып, нақтылап отырады.

...Абай шығармаларына Зәки аға өте сақтықпен қарайтын. Ұлы Мұхтар Әуезовпен бірге 1957 жылы Абай шығармаларының екі томдық жинағын баспаға даярлап, шығарғаны белгілі. Сонда Мұханның әр сөзге қаншалықты мән бергенін, қандай мұқият текстологиялық жұмыс жүргізгенін өз көзімен көргенін, Мұханның : «Абай өлеңін көбейтеміз деп, көбіктендіріп алмайық. Сақ болыңдар!» деген сөзін жиі айтатын. Мұхтар Әуезов сияқты Абай поэзиясын түгел жатқа білетін Зәкең ұлы ақын шығармаларын 6 рет жинақ етіп құрастырып, ғылыми түрде жарыққа шығарыпты. Осының өзі оны үлкен текстолог-маман ретінде толық мінездесе керек» [3. 19; 45].

Асылы, әдеби шығармашылық, автор мен көркем бейне, идеялық мұрат пен дүниетаным арналары – сөз өнерінің маңызды аспектілері қатарына жатады. Осы орайда, жазушы еңбегі мен шығармашылық үдеріс мәніне терең үңілсек, автор мен қаһарман, дүниетаным мәні, көркемдік арналары, өмірлік һәм көркемдік шындық, шығармашылық зертхана, күнделік-хат жазбалары, талант табиғаты мен қалам қуаты, ой-сөз жүйесі, қабылдау мен қорыту кезеңі негізгі назарда тұрады. Авторлық ұстаным, көркемдік идея да

бастапқы бағыт, мақсаттарға қызмет етеді. Академик Ғ.Есім «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылу тарихы мен ондағы заман шындығы, қоғамдық құбылыстар мен көркемдік кеңістігі хақындағы көзқарас-толғамдарын былай білдіреді: «...Абайға қызмет – кемеңгерлік.

Адамды кемеңгерлікке көтеретін –көркем сана, көркем идея.

«Абай жолы» деген – тұжырым, көркем идея.

«Абай жолы» деген не дегенге келсек, ол – қазақтардың жүріп өткен жолы. Ол жолды көрсетуші – Абай. Сол жолдың мағынасына үңіліп, көркем санада бейнелеп, сұрыптап, жұртқа ұсынушы – Мұхтар Әуезов.

...Кемеңгер Мұхтар «Абай жолында» қазақ халқы кім, ол ХІХ ғасырдың екінші жартысында қандай күйге түскен деген сауалдарға мейлінше толық, жан-жақты жауап берген деген сенімдемін.

Романда екі толқын шарпысып қалады. Бірі – Абай және оның заманы, екіншісі – Мұхтар Әуезов және оның өмір сүрген социалистік заманы.

Солай болғанымен, кемеңгер Мұхтар романды «Абай жолы» деп атаған. Ерлікке толы шешім.

Ол – қазақ халқының жүрер жолы, ол жол халықты адастырмайды, ендігі мәселе сол жолға түсе білуде» [4. 9; 23].

Абай айтқан: «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек», немесе: «Терең ой, терең ғылым іздемейді, Өтірік пен өсекті жүндей сабап» дегеніне бүгінгі таңда ой көзімен қарасақ, дәуір дидары да, қоғамдық құбылыстар да, адами мұраттар да айқын аңғарылады. «Абай жолы» роман-эпопеясындағы көркемдік мұрат пен шындық шырағынан да кезең көріністері, қоғамдық құбылыстар, адамдық болмыс пен парыз-қарыздың айшықты-нақышты тұстарын, мың сан үлгі-өрнектерін көрер едік. Осы реттен келгенде, атақты туындыдағы жазушы еңбегі, басты тұлға табиғаты мен тағылымы туралы академик Р.Нұрғали былай деп жазады: «Алаш қайраткерлері ішінде коммунистік террордан тірі қалған жалғыз қазақ Мұхтар Әуезов еді. Ол ұлы толқынның рухани аманатын көркем әдебиетте толық қалдырған бірден-бір қаламгер. Бұл идея, ең алдымен оның басты шығармасы «Абай жолы» романында жүзеге асты.

...Абай бейнесін жасауда ақын өмірінің белгілі оқиғалары кеңінен суреттеледі, оның шығармаларындағы әуез-сарындар, мотивтер, идеялар пайдаланылады. Бірақ жеке өлеңдерге иллюстрация, жаңаша еліктеу, қайта баяндап беру дегеніңіз атымен жоқ. Абай сөздері, диалогтағы, монологтағы лебіздер түп-түгел ақын лексикасын, синтаксисті ескере отырып, тыңнан жасалған.

...Әлем әдебиеті қазынасына қымбат көркемдік-эстетикалық игілік болып қосылған «Абай жолы» эпопеясының шығармашылық тарихында, жазушының ұстаханалық баянында бірнеше оқшау белгілі қасиет-сапа бар.

Қаламгердің болашақ роман қаһармандары, олардың ұрпақ-нәсәлдері ортасында туып, алаңсыз сәбилік, бақытты балалық, бозбалалық күндерін, солар кешкен қат-қабат әлеуметтік-психологиялық, тұрмыстық-этнографиялық, табиға-экологиялық қоршауда, қаймағы бұзылмаған көшпелілер мәдениеті құшағында өткізуі бір олжа болса, екінші сәттілік Құнанбай-Әуез, Абай-Оманхан әулеті өзара қыз беріп, қыз алысқан, нағашылы-жиендік орайда туысып, ортақ қуаныш, ортақ қайғы бөліскен, сүйек-шатысты, жүз жылдық күйеулік, мыңжылдық құдалық рәсімін берік ұстанған жақын, бауыр адамдар екендігінде жатыр. Кезінде М.Әуезовтің өзі ескерткендей, бір ру, бір бұтақ болып, біте қайнасып кеткен.

Мұның үстіне жазушы көптомдық шығарма тудыруға бел байлаған соң, өзі бейнелейтін дәуірдің басты кісілері, басты оқиғалары туралы тарихи құжаттарды, сол кезеңді көрген, білген адамдардың жадында қалған, ескі сөздерді арнайы теріп, жинап, екшеп пайдаланған.

Осыларға қоса әлемдік реалистік проза үлгілері, классикалық тарихи романдар тағылымы, қазақ қарасөзінің өз мүмкіндіктері жан-жақты қарастырылып, терең зерттеліп, автордың эстетикалық мұраттарына бағындырылып, батыл шешіммен, соны шеберлікпен,

каламгерлікпен нақты тәжірибеде ғажайып жемістерін берді. Сөйтіп, М.Әуезов өнер адамы мен халық тағдырын тұтас бірлікте көрсететін зор реалистік шығарма жазудың жаңа көркемдік мектебін ашты» [5. 195; 198; 201].

Шығармашылық зертхана мен шеберлік сырларын кең көлемде сөз ететін – «Бейнет сусыны» еңбегінде қаламгер-ғалым Т.Жұртбай «Абай жолы» роман-эпопеясының табиғатын, тарихы мен тағылымын, оның өзіндік қыр-сырын кеңінен ашып, жан-жақты сөз етеді: «...Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында 5.200-ден астам кейіпкердің аты кездеседі. Шығармашылықтың азабын былай қойғанда, осыншама адамның атын есте ұстап тұрудың өзіне қаншама жүйке талшығы керек және олар «тыныш жатпайды», өзара күйісіп-сүйісіп, сыбырласып-қыбырласып, айтысып-тартысып, қосылып-ажырасып, өліп-тіріліп жатады. Яғни, дайындық барысы қанша уақытқа, қайталап айтамыз, қанша күнге, айға, жылға созылғанша, ол оқиғалар шығармашылық иесінің түйсігінің түкпірінде ызындайды да тұрады.

...Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» шығармасында көркем шындықсыз бір сөйлем жоқ. Бәрі де шындық.

...Мінсіз Абай бейнесін сомдау – Мұхтар Әуезовтің көркем идеясы. Ал көркем идея – тәуелсіз, Абайша айтқанда, «тәңірінің берген сыйы». Тәңірдің берген сыйына ешкім олжа сала алмайды.

...Көркем шындық – суреткердің суреткері ғана қол жеткізетін шындық. Тіпті, талғамы қалыпты қарапайым оқырманның өзі шығармадағы өмірлік шындыққа емес, көркем шындыққа сенеді» [6. 14; 26; 30].

Ақиқатында, Абай мұраты мен мұрасы, М.Әуезов әлемі мен дүниетанымы – ұлт шежіресі, руханият айнасы. Академик З.Қабдолов қағидаты мен қисынына ден қойсақ, қазақ атауының мәні мен көркемдік құбылыстың қайнарына айналғанын аңғарар едік: «... Қазақ халқының паспортына айналған Абай – ақын болса, Әуезов – жазушы. Әрине, бұлардың туған халқымыздың парасат әлеміндегі орны бір ғана әдебиетшіліктен әлдеқайда кең. Бұлар тіпті қазақ деген атаудың синониміне айналып кеткен. Десек те, бұл екеуі, бәрінен бұрын, қаламгер: Абай – ақын, Әуезов – жазушы.

...Абай және Абай жолы – Әуезовтің ойшыл-жазушылық ғұмырының өн бойына желі тартып кеткен күрделі де іргелі тақырып. Себебі, бұл тақырыптың предметі – Абай болғанмен, объектісі – халық.

Ал енді осы тақырып қалай игерілген?

Мұхтар Әуезов, суреткер ретінде, бұл тақырыпқа әуелі пьеса, ізінше либретто, кейін сценарий, осылардың үстіне жеке-дара фабуласы бар «Татьянаның қырдағы әні», яки «Ақын үніне сахара мүлгіді» дейтін новелла жазды; ғалым ретінде, алдымен Абайды көре қалғандар аузынан нақты деректер жинады, әр алуан мақалалар жариялады, содан соң түбегейлі зерттеуге кірісіп, ақынның өмірі мен творчествосынан ғылыми очерктер, ақыр-аяғында келелі монография жазды; ұстаз-профессор ретінде, әдепкіде жалпы қазақ әдебиетінің тарихынан лекциялар оқып, келе-келе Абайдың ақындық бітімін байыптап, ерекшелігін екшеп, хрестоматиялар, оқулықтар жасап, нәтижесінде жоғары мектептерде күні бүгінге дейін үздіксіз үйретіліп келе жатқан «Абайтану» атты арнаулы теориялық курстың негізін салды және оны қазақ университетінде өмірінің соңғы күндеріне дейін оқытты.

Осының бәрі данышпан жазушының бүкіл саналы өмірінің мағынасына айналған ұлы шығармасына жан-жақтан келіп жамырай қосылған алтын арналар – қайнарлар мен құйылыстар еді» [7. 289; 296].

Демек, жазушы еңбегі һәм шығармашылық үдеріс мәселесі, автор мен тұлға табиғаты, дүниетаным мен көркемдік кеңістігі әр кезде-ақ арналы ағыс, мәнді құбылыс, айрықша сипатты сырлы әлем болғаны байқалады. Мұның мәнісі: «...Бір нәрсе ақиқат: жазушылық – бас тарта алмайтын қасиет, айналып өте алмайтын қасірет. Ол қасиет кімге қонды, демек, сол адам жазуға тиіс. Өйткені, бастың сақинасы мен асқазанның түйіткілін тек жазу ғана жеңе алады. Ол қасіреттен жазып қана құтыла алады» (Г.Г.Маркес).

Мұның әдеби шығармашылыққа да қатысы бар. Атақты қаламгерлердің басты тақырып, шығармашылық ерекшелік пен негізгі ұстанымдарын айқындау арқылы да зерттеп-зерделеу жайын кеңірек қозғауға болады. Жазушы еңбегі де осы тұстан жарқырай көрінері хақ. Айқынырақ айтсақ: «...Қазіргі қазақ прозасында екі өлшем ғана бар деп түсінем. Бірі – Өуезов өлшемі, екіншісі – Кекілбаев өлшемі. Көркем туындылардың әдеби құндылығын таразылығанда осы екі өлшеммен өлшесек, ешқашан жаңылыспаймыз, барар бағытымыз, шығар шыңымыз да анық болмақ» [8].

Әдеби шығармашылықта, атап айтқанда жазушы еңбегі мен дүниетаным арналарын, көркемдік мұрат пен таным арналарын айқындау тұстарында бұл да назарда болар, есте ұстар, ойда жүрер жайлардың бірі.

Тұтастай алғанда, академик З.Ахметов жазушы еңбегі мен шығармашылық үдеріс сипатын еркін де кең түрде ашады. Абай әлемі, әсіресе академик-жазушы М.Өуезовтің бас кітабы - «Абай жолы» қалай туған?» деген мақала-зерттеу аясында байланыс-бірлікте өрістетіп, біліми-ғылыми тұрғыдан тиянақтап, ауызша-жазбаша дереккөздері мен материалдар жиынтығы негізінде саралап, сабақтастықта сөз етеді. Бұл реттен алғанда, аталмыш зерттеу мақала іргелі ізденістерімен, байыпты бағалауларымен, терең мәнді талдауларымен назар аудартады. Мақала авторы туынды табиғатына енеді, ішкі-сыртқы жайттарды назарға алады, көркемдік мұрат пен шындық һәм шеберлік сабақтарына ден қояды. Автор ұстанымын айқындайды. Сондай-ақ, тақырып табиғатын кең түрде ашатындықтан, ғылыми-теориялық тұрғыдан мәнді, көркемдік-рухани нәрі құнды, эстетикалық-танымдық сипаты жоғары, тәлімдік-тағылымдық қыры әр алуандылығымен есте қалады. Демек, академик З.Ахметовтің зерттеу еңбектері, оның ішінде жазушы шеберханасы, шығармашылық үдеріс мәселесін кеңінен қарастыруы тақырыптық ерекшеліктерімен қатар, жанр жүйесін, көркемдік арналарды біліми-ғылыми қырларымен сабақтастықта сөз етуі-ашуы маңызды мәнге ие болады.

Жалпы, академик З.Ахметовтың «Абай жолы» қалай туған?» деген зерттеу мақаласының тұтас табиғатынан Абай әлемі мен мұраты, М.Өуезовтің шығармашылық мұрасы, бастысы «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылу тарихы, материал жинау мен жариялау жайы, ауызша-жазбаша дереккөздерінің мән-маңызы, мұрағат пен кітапхана қорлары, көркемдік қабылдау мен қорыту кезеңі, қоғамдық орта мен заман шындығы, кейіпкер мен оның прототиптері төңірегіндегі ойлар мен толғаныстары дәлелді дәлдік, шынайы шындықтарымен маңызды болып табылады. Сондай-ақ, қолжазба мен қолтаңба мәнері, көзқарас эволюциясы, мәтін құбылысы, диалог қызметі, ой-сөз жүйесі, тіл мен стиль сипаттары т.с.с. әр қырынан ашылып, әдеби-ғылыми мәні, теориялық-практикалық аспектілері жан-жақты сөз болады. Әрі байқалатыны, мақала авторы «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылу-жариялану тарихын, басты тұлға төңірегіндегі материалдар жиынтығын жіті зерттеп-зерделеу, талдап-саралап, мысал-деректермен байытып, жаңашыл бағыттарды ұстанып, сәйкесінше сабақтастықта, тұтастықта танып, кешенді түрде қарастырғанын аңғарар едік. Академик-жазушы М.Өуезовтің басты туындысының («Абай жолы») әдеби рухани мәнін, ғылыми-теориялық аспектілерін де осы бағытта өрістетіп, жаңа уақыт талаптарын, аңығында тақырыптық ерекшелік, жанр жүйесі мен көркемдік кеңістігін, эстетикалық құндылықтарын, ондағы өзіндік ізденіс, көзқарастарын қалың көпшілікке қонымды да мәнді, жүйелі жеткізеді.

Бұдан байқалатыны, академик З. Ахметов ізденісі мен зерттеулер жүйесі, әсіресе М. Өуезовтің шығармашылық мұрасын танып-талдау ісінде, атақты туындысы – «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылу һәм жариялану тарихын зерттеп-зерделеу мұраттарын тақырыптық ерекшелігімен, көркемдік өріс арналарына еркін еніп, кең түрде қарастырып, әдеби-теориялық талаптар тұрғысында мән беруі, байыпты бағалауы мәнді сипат алады. Автор ізденісі мен зерттеу мәні де терең танылады. Шығармашылық зертхана, жазушы еңбегі мен психологиясы, өмір шындығы мен көркемдік шешім сипаттары, көркемдік қабылдау мен қорыту үдерісі, қолтаңба мен қолжазба ерекшеліктері т.т. кең орын алады. Еске алсақ, әдеби шығармашылық һәм жазушы еңбегі, ондағы зертханалық үдерістің қырлы-

сырлы тұстары қай кезеңде де назардан тыс қалған емес. Адам әлемі мен мұратын, өмір құбылысы мен шындық сипаттар мәнін, көркемдік кеңістігінің өрісті-өрнекті тұстары да жазушы еңбегі мен шығармашылық зертхананың басым бағыттарын құрайды. Руханият мәні, шығармашылық үдеріс, көркемдік нәрі, шеберлік сырлары да осы тұстан танылады. Анығында: «...Жазушылықтың азап екенін сезінбей, шын жазушы бола алмайсың!» (Ә. Тарази), «Жазушылық – адамтану ғылымы. ...Өзің қандай болсаң, жазуың да сондай болмақ. Адамдық негізі – өзіңнен басталсын» (М. Мағауин).

Академик З.Ахметовтың «Абай жолы» қалай туған?» деген зерттеу мақаласының тақырыптық маңызы, ізденіс-салыстыру сипаттары, танып-талдау мәнері, зерттеп-зерделеу ісіндегі өзіндік қолтаңбасы, біліми-ғылыми құндылығы, әдеби-рухани байлығы, көркемдік мәні осында екені анық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Екі томдық. 2-том. – Алматы: Қаз Ақпарат, 2009. – 658 бет
2. Ахметов З. «Абай жолы» қалай туған? // «Қазақ әдебиеті», 1984, 27 қаңтар
3. Қасқабасов С. Әлем таныған академик. – Алматы: Арда, 2013. - 48 бет
4. Есім Ғ. Кемеңгер Мұхтар. – Астана: Хас-Сақ, 2017. – 320 бет
5. Нұрғали Р. Алаштың бас шығармасы. Кітапта: Толғауы тоқсан қызыл тіл. – Алматы: Үш Қиян, 2009. – 304 бет
6. Жұртбай Т. Бейнет сусыны. – «Жұлдыз», 2016, № 10. - 3-30 беттер
7. Қабдол З. Әуезов. – Алматы: Санат, 1997. – 352 бет
8. Сарай Ә. Жайдары Әбіш, жабырқау Әбіш...// «Егемен Қазақстан», 2017, 5 қазан

ӘОЖ 82.02

АКАДЕМИК ЗӘКИ АХМЕТОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӨЛЕҢ ЖҮЙЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Мүтиев З.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің профессоры, филол.ғ.д.

Орал қ., Қазақстан

E-mail: zinulla_mutiev@mail.ru

Аннотация. Стаття посвящена анализу заслуг выдающегося представителя казахской литературоведения, доктора филологических наук, академика НАН РК Захи Ахметова в изучении казахской поэтической системы слов. Мы можем найти в этой научной статье, насколько решены теоретические проблемы казахской поэзии в целом при изучении и проверке З. Ахметова. Автор в основном делает акцент на выводах исследователя о том, как он смог научно разграничить художественную таблицу, характерные для него многообразные черты, не подчиняющиеся строгим принципам теории литературы, не поддающиеся логике. В статье акцентируется внимание на том, что З. Ахметов еще больше углубляет рассуждения исследователей, опираясь на мыслительные аргументы абаеведов в изучении нового аспекта языка Абая в стихотворении нации.

Ключевые слова: З.Ахметов, поэзия, теория литературы, жанр, форма.

Abstract. The article is devoted to the analysis of the merits of the outstanding representative of Kazakh literary studies, Doctor of Philology, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan Zahi Akhmetov in the study of the Kazakh poetic system of words. We can find in this scientific article how the theoretical problems of Kazakh poetry as a whole have been solved in the study and verification of Z. Akhmetov. The author mainly focuses on the researcher's conclusions about how he was able to scientifically distinguish the artistic table, its characteristic diverse features that do not obey the strict principles of literary theory, defying logic. The article focuses on the fact that Z. Akhmetov further deepens the reasoning of researchers, relying on the mental arguments of Abai scholars in the study of a new aspect of the Abai language in the poem of the nation.

Keywords: Z.Akhmetov, poetry, theory of literature, genre, form.

Қазақ әдебиеттануында өлең-сөздің теориялық тәлімі мен өзіндік табиғатына терең бойлап, зерттеулер жүргізген ғалымның бірі - академик Зәки Ахметов. Оның қазақ өлеңінің құрылысы [1] мен тіліне [2] және сонымен бірге жалпы қазақ өлең-жырларының теориялық мәселелеріне [3] арналған еңбектері ұлт әдебиеттану ғылымының дамып-жетілуінде ерекше сипатқа ие.

Қазақ өлеңінің құрылымы мен тіл кестесі тілші-мамандармен қатар әдебиет зерттеушілерін де толғандырса, академик З.Ахметов еңбектерінде аталған зәру мәселелердің бірсыпырасы өз шешімін тапқандығына көз жеткізуге болады.

Академик З.Ахметов еңбектерін тексеру тәсілінің ыңғайына қарай бірнеше топқа бөлуге болады. Біріншіден, З.Ахметов қазақ өлеңінің құрылыс-жүйесін індете тексеруге ден қойды. Оның ғылым шыңына көтерілу соқпағында аталған саладағы жаңалықтары сонылығымен көрінеді. Ұлт өлеңінің өлшем-жүйесін (құрылысын) тексеруде ғалымның басты назарға алған тұсы – аталмыш жанрдың өзіндік, ішкі өзгешелік-заңдылықтарының табиғатын тануға, ашуға ден қоюы.

Әдебиет теориясының қатаң қағидаларына бағынбайтын, қисын-талабына көнбейтін ұлт өлеңінің көркем кестесін, өзіне тән алуан түрлі сипат-белгілерін академик З.Ахметов ғылыми тұрғыдан саралап, бір жүйеге келтіріп, жан-жақты зерттеп, тексеріп шықты. Қазақ өлеңінің теориялық мәселелерін ғалым негізінен екі топқа (өлең өрнегі және тіл кестесі) бөліп қарастырады. Аталған бірінші топ шеңберінде қазақ өлеңінің құрылыс-жүйесін тексеруде академик З.Ахметов мынадай мәселелердің түйінін шешуге қол жеткізді:

1) Қазақ өлеңінің құрылысын әңгімелегенде өлшем-өрнектердің ырғақтық жүйесін тексеруге үлкен мән берді. Нәтижесінде өлең құрылысының қалыптасуы мен өрістеуі, одан әрі дамып-толысуының сипат-белгілері алдымен ырғақтық шышаны арқылы айқындалатынына көз жеткізді;

2) Поэзиялық шығарманы тексеруде, талдауда оның көркемдік түрі мен тілін және өлең өрнегін жекелеп бөліп алмай, біртұтас өз ара бірлікте сабақтастыра қарастырудың тиімділігін дәлелдеп ұсынды. Себебі әдеби шығарманың мазмұнына түрінің сәйкес келуі тіл, сөз кестесі, өлең өрнегі арқылы ғана жүйелі көрінбек;

3) Қазақтың халық поэзиясындағы өлең өрнектерін бажайлап талдаумен қатар бүгінгі күн лирикасындағы ізденіс өріміне жіті үңілді;

4) Қазақ өлеңі құрылысының дамуындағы Абай лирикасының үлгі-өрнегін зеттей келе, ұлт өлеңінің жүйесінде Абайдан бермен жаңа дәуірдің басталғанын дәйектеуге ат салысты;

5) Қазақ өлеңінің силлабикалық жүйеге жататындығын қолдаушылардың бірі ретінде ұлт поэзиясында силлабикалық-тоникалық өлшемдерді қолдануға болады деген кейбір жаңсақ бір жақты (дәлелдемесі жеткіліксіз) пікірлерге қарсы тұрды. Өз тұжырымдарын нақты қорғай білді;

6) Ұлт өлеңі жүйе-құрылысында ырғақ жасаушы да, ырғақ тудырушы да буын екендігін, буынсыз тармақ та, ұйқас та, тіпті шумақ та тумайтынын, яки қазақ өлеңі құрылысының тұрақтылығын, оның басты заңдылықтарының ғасырлар бойы сақталып келген тіл табиғатымен терең тамырласып жатқандығын дәлелдеушілердің сапында болды;

7) Өлең құрылысына қатысты құнды пікірлер айтқан өзіне дейінгі зерттеушілер М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, М. Қаратаев сынды әдебиеттанушылар, І. Кеңесбаев, М. Балақаев, Ғ. Мұсабаев, А. Ысқақов, Р. Сыздықова және т.б. тілші-ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, қазақ өлең-жүйесінің қалыптасуы мен дамуындағы жаңа нышандарды одан әрі жетілдіре тексерді;

8) Жалпы өлең-сөздің құрылысына байланысты орыс әдебиетшілері (ақындар мен жазушылар) мен ғалымдарының М.Ломоносов, М.Салтыков-Щедрин, Л.Толстой, В.Брюсов, М.И.Тимофеев, Б.В.Томашевский т.б. орыс поэзиясының өзіндік ерекшеліктеріне байланысты айтқан көзқарастарын, пікір-пайымдарын қазақ өлеңінің жаратылыс-жүйесінің ерекшеліктерімен байланыстыра қарастырды;

9) Қазақ өлеңінің өлшем-жүйесін түркі тілдес халықтардың поэзиясындағы үлгілермен салыстыра тексерді және ежелгі түркі халықтары жырларын зерттеуші, шығыстанушы тілші, әдебиетшілер В.В.Радлов, В.Горлевский, Ф.Корш, И.С.Брагинский, Т.Ковалевский т.б. ғалымдардың ілімдерінің төркініне үңіле, дамыта таратты;

10) Қазақ өлең жүйесінің мәселелерін жалпы әлемдік сөз өнерінің өсу-даму кезеңдерімен, әдеби-тарихи үдеріспен тығыз байланыста алып қарастырды;

Академик З.Ахметов қазақ өлеңінің құрылысын тексеру барысында халқымыздың ежелден келе жатқан жеті буынды, жеті-сегіз буынды және он бір буынды өлеңдерінің қалыптасу табиғатын туындының тармағына байланысты да түрленіп, түлеп отыратындығына назар аударды. «Бұлай болудың өзі тегін емес», - дейді ғалым, тармақтың көлемінде, мөлшерінде үлкен мән бар. Айталық, төрт буынды келте тармақтар бірыңғай қолданғанда, сөйлемді, сөйлемшелерді тым қысқа-қысқа құрап, интонациялық, синтаксистік құрылысы жағынан үзік-үзік етіп алуға тура келер еді. Мұндай жағдайда ойды кеңінен толғар айту оңай емес» [3. 132].

Сондай-ақ зерттеуші пайымынша тармақ аса көлемді, шұбалаңқы болып келсе, оның ырғағы әлсіреп, жинақылық, ширақтығы кеміп кетпек.

Қазақ өлеңіндегі тармақтың алатын орны, атқаратын қызметін белгілеуде ғалым тұжырымдарын төмендегіше жинақтап көрсетуге болады:

Біріншіден, қазақ поэзиясында көп тараған өлең өлшемдерінің бір тобында барлық тармақтың буын саны бірдей боп келеді. Мысалы, он бір буынды өлең, алты буынды өлең. Алайда барлық өлшемдерде өлең жолдары тегісінен буын саны жағынан тең болы шарт емес. Бұған мысал ретінде жыр өлеңдеріндегі тармақтардың жеті немесе сегіз буын болып келетінін еске салады.

Екіншіден, тармақтардың қай-қайсысының да буын саны тұрақты, әрі ырғақ жағынан ұқсас сабақтас, сол себепті екі түрлі тармақ еркін араласып, кезектесіп келе береді екен.

Үшіншіден, алты буынды және одан да қысқарак төрт буынды өлең қазақ поэзиясында сиректеу ұшырасатынын алған тартқан ғалым он төрт, он бес буынды өлеңдердің тармақтары құрама (яки жеті буынды екі тармақтан немесе жеті, сегіз буынды екі тармақтан құралған) болып келетінін ескерткен зерттеуші: «Бірақ қазақ поэзиясында ертеден жеті буынды, жеті-сегіз буынды, он бір буынды екі-үш-ақ түрлі өлшем болыпты деп қомсына қарауға ешбір негіз жоқ» дейді. Бұндай өлшемдердің тек қазақ поэзиясына ғана тән емес, тіпті дүние жүзі халықтарының әдебиетінде де жиі әрі көбірек қалыптасқан өлшемдер екенін басты назарға алады. Ғалым пайымынша, өлең жүйесінде тармақтың атқара қызметі зор. Мәселен, келте тармақтар (төрт буынды) қатарласа келгенде сөйлем, сөйлемшелер тым қысқа құрылады да интонациялық, синтаксистік құрылымы жағынан үзік-үзік боп бітісіп, «мұндай жағдайда ойды кеңінен толғап айту оңай емес». Ал тармақ аса көлемді, шұбалаңқы болып келсе, мұндай жағдайда оның ырғағы әлсіреп, «жинақылық, ширақтығы кеміп» кетеді екен.

Өлең тармағының әр түрлі буын санына қарай бунақтарға бөлініп отыратынын зерттеуші З.Ахметов поэзиялық шығармалардан бірнеше мысал-үлгілер келтіре баяндайды. Бунақтың да қазақ өлең жүйесінде ерекше басымдыққа ие бола алатынын, «әр тармақтың бірнеше бунаққа бөлінуі өлең сөздің ырғақ-үнділігін, әуезділігін күшейтетін бірден-бір ұтымды, ең қарапайым тәсіл екендігі күмәнсіз» [3. 135] деген байламға келеді.

Бунақтың әдеби-ғылыми анықтамасы мен атқаратын қызметіне келгенде академик З. Ахметов өз қағидасын былайша білдіріп өтеді: «Тармақтың ырғақтық құрылысы жағынан жекелеген бір бөлшегін құрайтын буындар тобын бунақ дейміз» [3. 134] дей келе бунақтың сөз бен сөздің арасындағы жік, сөз айырымы қызметін атқаратынын, қазақ өлеңінде сөз аралықтарындағы жіктің бунақ кестесіне орай әр түрлі өлшемде өзінің тиісті орнына бекітілуін ұлттық өлеңіміздің (поэзия) өзіндік ерекшелігі екендігіне баса назар аударады. Осы дәлел-ұйғарымын қазақ өлең-сөз теориясын зерттеуші кейбір ғалымдардың «цезура - тұрақты сөз жігі» деп келген қағида-ережелеріне қарсы ұсынады. З. Ахметов зерттеуінде «цезура - өлең теориясында екі қысқа тармақтан (полустиие) құралған ұзын тармақтың

арасын белгілейді, ал қазақ поэзиясында тұрақты сөз жігі бунақтың шегін белгілейді, сол себепті оның сипаты, атқаратын қызметі өзінше бөлек» болмақ. Ғалым пайымынша қай бір зерттеушілердің (Радловтан бастап – З. Ахметов) қазақ өлеңіне цезура терминін қолданып келгені де кейбір жекелеген (ұлттық поэзиямызға тән) ерекшеліктерді білмегеннен туындаса керек.

Өлең-сөздегі бунақтардың буын санына орай әр алуан түрге еніп, тармақтардың қызметін сан қырынан көрсете алатынын (тіл білімі салаларының көмегіне жүгіне) поэзиялық туындылардан бай мысалдар ала отырып дәлелдейді.

Академик З.Ахметовтың қазақ өлең жүйесінің құрылысында және бір ден қоя зерттеген мәселелерінің бірі – өлең ұйқасының жасалу табиғаты. «Қазақ өлеңіндегі ұйқастың өзгешелігін танып-білу үшін, - дейді ғалым, - оның дыбыстық құрылысы, буын құрамы қандай болып келетінін анықтау керек» [3. 144].

Ұйқас жайында сөз еткенде зерттеуші тілтану ғылымының табыстарына сүйенеді. Сөздердің айтылу, жазылу және естілу қалпының ұйқас құраудағы қызметтерінің белсенділігі мен айырмашылықтарын нақты мысал-дәйектер келтіре сипаттайды. Сонымен бірге түркі халықтары мен орыс поэзиясының (силлабикалық-тоникалық өлең жүйесі) ұйқас қалыптастырудағы өзіндік айырым-дағдыларын қазақ өлең-сөзіндегі ерекшеліктермен салғастыра саралап, ой түйіп отырады.

Қазақ поэзиясындағы өлшем-өрнектер, оларды түрлендіріп қолдану үлгілеріне ғалым жан-жақты тоқталады. Қазіргі поэзиядағы ізденістермен бірге өткен дәуір (фольклорлық мұралар) әдебиетіне: жыр өлшемдері, мақал-мәтел, нақыл сөз, жұмбақ, т.б. өзіндік ерекшеліктеріне барлау жасайды. Бүгінгі поэзия өлшемінің түп-төркінін ауыз әдебиеті мұраларынан іздеу арқылы ғана оның тарихи-әдеби үдерісінің қалыптасу, жетілу жолын аңғаруға болатынына көз жеткізеді. Халық поэзиясының дәстүрлі арнасына бойлау нәтижесінде бүгінгі лирика өзінің жетілген өлшемінің биігіне көтерілді деген ойды аңғартады ғалым өз зерттеуінде.

Қазақ өлеңінің өлшем жүйесінің құрылыс-құрылымын танып-білуде поэзия тілінің сипат-ерекшеліктерінің маңызы зор. Академик З.Ахметов өлең сөз теориясының тарихын тексеруде басты өзекті мәселенің бірі ретінде қазақ поэзиясының тіл кестесіне көңіл бөледі.

Қазақ поэзиясының тілін ғалым негізінен:

а) өлең сөздің бейнелеу құралдары;

ә) халық поэзиясының тілі;

б) Абайдың тіл ұстарту өнегесі;

в) поэзия тілінің біздің дәуіріміздегі өркендеуі - тақырыптарында сала-салаға бөліп қарастырады. Бұл зерттеулері қазақ [3-4] және орыс [1-2] тілдерінде әр жылдары жарық көрген еңбектерінде, сонымен бірге ғылыми жинақтарда жарияланды.

Өлең тілінің жаратылыс-табиғатын, көркемдік сипатын, шығарма мәнін ашудағы қызметінің басты белгілерін ғалым бейнелеуіш-көркемдеуіш құралдарының бай коллекциясынан іздейді. «Образно-речевые средства поэтического языка - не просто условная форма выражения. Они отражают особенности поэтической интерпретации жизни в литературных произведениях» [2. 6] деп поэзия тілінің бейнелеу байлығының орасан, шексіз қызметке ие екендігінен хабардар етеді.

Зерттеуші өлең тілінің басты қасиеті - бейнелеп айту, сөзбен сурет салу сынды лирикаға тән құбылыстарын атай келе: «Өлең сөз сезімге толы, мейлінше, әсерлі, көркем, бейнелі болып келеді. Өмірді көркемдік жолмен қабылдап, сезіну, эстетикалық, ақындық сезім айрықша эмоциональдық, сезімталдық – поэзия тілінің басты ерекшеліктері міне, осыларды белгілейді» [5. 9] деп тұжырымдайды.

Егер өлең сөздің бейнелеу құралдарының атқаратын қызметі мен өлең өрнегіне тән сан алуан сипат-белгілерін ғалым көзқарасының (талдап, тексеруінің) шеңберінде жинақтап, түйіндеп екшесек зерттеуші төмендегідей мәселелерді оңды шеше алған:

1) Бейнелі сөздер-ақындық эстетикалық сезімнің, дүниені образды, бейнелі түрде танып-білетін және танытатын, көрсететін көркем ойдың бір ұрығы іспеттес. Әрбір бейнелі

сөз әдеби шығарманың көркемдік түрін түгелдей алғанда - бүтіннің бөлшегі. Ол – сөз кестесіндегі көркемдік жасаушы көп әшекейдің бір кішкене ғана айшығы;

2) Салыстырмалы бейнелер, астарлы сөздер әр түрлі көркем баламалар халық өмірінің шындығы мен еліміздің арғы-бергі тарихынан елес береді;

3) Қоғамдық құрылыс, халықтың өмір-тұрмысы, шаруа-шылығы, әдет-ғұрпы, дүние тануы, философиясы, эстетикасы – осының бәрі поэзияның мазмұнынан ғана көрініп қоймайды. Сонымен бірге олар поэзияның көркемдік ерекшеліктерінің, тілдегі суреттеу, бейнелеу тәсілдерінің, сөз кестесіндегі бірқыдыру өзгешеліктердің қалыптасуына, дамуына әр түрлі әсер етеді;

4) Халықтың тіршілік-тұрмысымен, тарихи-қоғамдық жағдайлармен тығыз байланысты туған, халықтың, ұлттың бояу өрнектерінің айқындығымен көзге түсетін бейнелі сөздерді (эпитет, теңеу, метафора, метонимия, символ, гипербола, т.б.), көркемдеу, суреттеу құралдарын түгел, тұтасымен алсақ, оларды біз халықтың ой-санасындағы, көркем ұғым түсініктеріндегі ұлттық сипаттардың жарқын көрінісі дей аламыз;

5) Бейнелі сөздердің басым көпшілігі – теңеу, метафора, метонимия, аллегория, символ, эпитеттің ауыспалы мағынасы бар мол тобы – екі нәрсені, екі құбылысты бірімен-бірін салыстыруға, бірінің сипатын біріне алмастыруға негізделеді;

6) Поэзияда әр түрлі теңеу, салыстырулардың, бейнелі сөздердің қолданылуында бұрыннан келе жатқан әдеби дәстүрдің әсері күшті болады. Ақиқат өмірде мүлде жоқ, бірақ ежелгі аңыз-ертегілерден ауысқан, қиялдан туған немесе түбі ескі діни ұғым-нанымдармен жалғасып жатқан бейнелер де кездесе береді. (Бұған ғалым мысал ретінде «періште», «пері», «бейіштегі хор қызы» т.б. сөздерді келтіреді);

7) Поэзияда, өлең тілінде айту, баяндаудың бейнелілігі, суреттілігі, әсерлілігі және ойдың айқындығы мен дәлдігі, анықтығы өзара тығыз байланысты болады. Тіл бейнелілігі, сөз суреттілігі ой-сезім көркемдігін мейлінше аша түседі, бірақ ойдың айқындығын әлсіретпейді. Поэзияда алуан түрлі суреттеу тәсілдерінің қолдану мүмкіншілігі мол екенін естен шығармау керек;

Бейнелеу құралдарының әрбірінің (мысалы, теңеу, эпитет, тұспалдау, символ, метафора, т.б.) атқаратын көркемдік қызметіне ғалым көркем туындыдан (фольклор және жазба әдебиет) үзінділер келтіріп, дәлелдеп, дәйектеп отырады.

Өлең сөз тілінің, сөз кестесінің әрідегі тарихын тексеруді ғалым халықтық поэзиядан іздейді. Зерттеуші: «Нағыз поэзиялық көркемдік шеберлікті танытатын халықтың өлең-жырлары болса, халықтық тілдің тұнығынан алынған не бір асыл сөздерді де сол өлең-жырлардан табамыз» [2. 29] деп халық поэзиясы тілінің өлең өрнегін тудырудағы зор қызметін ерекше атап өтеді.

Қазақтың халық поэзиясы тілінің қалыптасуында табиғат суреттері, жаратылыс көріністерінің ықпалы қаншалықты әсер еткендігін З. Ахметов өлең-жырлардан мысалдар ала талдайды. Сонымен бірге төрт түлік малға байланысты туындаған өлең тілі, халық әндеріндегі («Илигай», «Ғайни», «Ал Қоңыр», «Шапибай-ау» т.б.) және лиро-эпостар мен халықтық дастандарындағы әйел бейнесін (Қыз Жібек, Гүлбаршын, Назым, Ақжүніс, Хұсни-Қорлан, Сара т.б.) сипаттаған өлең тілі, ақын-жыраулар поэзиясындағы (Шал ақын, Бұқар, Базар жырау, Махамбет, Шернияз, Ақан сері, Мәди, т.б.) өлең тілінің мазмұндық қуатын көркемдеуіш-бейнелеуіш құралдары (теңеу, метафора, эпитет, салыстыру, тұспалдау, т.б.) арқылы сұрыптап саралап, мысалдар шоғырын ұсына талдап, зерделейді.

Өлең тілінің өзгеше сипатта өң алып, түбірлі өзгерістерді бастан кешіру дәуірін ғалым Абай поэзиясынан, ақынның тіл ұстарту өнегесінен бастайды. Ұлт тіліне соны серпін әкелген Абай жаңашылдығын қазақ сөз өнерінде «жазба әдебиет үлгісіндегі нағыз лирикалық туындылардың жаңа түрлерімен толықты, ұлттық поэзиямыздың ой-сезім жүйесін шексіз байытып, сөздің мағыналық, суреттілік қуатын арттыруына, тіл ұстартуына зор мүмкіншілік туғызып, бұл салада ақынның өнімді жаңалық табуына жол ашты» [2. 59] деп бағалайды. Абай поэзиясының өлең құрылысындағы жаңалығын [2. 304-366] өз алдына дербес алып тексерген ғалымның «Поэтический язык Абая» [2. 64-105] тақырыбындағы зерттеуінде Абай

тілінің үлгісі әр қырынан алынып, ақын жаңашылдығының басты-басты белгілері аталып, талданып көрсетіледі.

Абай тілінің ұлт өлеңіндегі жаңа қырын танып-білуде З.Ахметов абайтанушы ғалымдар М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, М.Сильченко және басқалардың ой-таным дәйектерін негізге ала отырып, зерттеушілер пайымдарын одан әрі тереңдете түседі. Абай тілінің жаңашылдығын әр қырынан ала тексере келгенде З.Ахметов академик Қ.Жұмалиевтің: «Қазақтың өзіне дейінгі тіл байлығын, Шығыс, орыстың классик поэзияларының үлгілерін меңгере отырып, қазақтың әдеби тіліне өзіне дейінгі әдебиеттерде қолданылмаған жаңа сөз, жаңа сөйлем құрылыстарын енгізді, ...қазақтың жалпы тілінде бар сөздердің жақсыларын теріп, өлеңдеріне кіргізіп, ...өзінің тілдегі жаңашылдығының негізгі тірегі етті» [5. 354] деген тұжырымын өз ізденісінде басшылыққа ала еңбектенгенін айту ләзім.

Поэзия тілінің біздің дәуіріміздегі өркендеу, өсу жайын әңгімелегенде ғалым З.Ахметов қазіргі қазақ поэзиясының белгілі, белді өкілдері шығармаларының түп төркініне, жаңашылдық белгілеріне барлау (шолу) жүргізеді. Поэзия тіліндегі жаңа сипатты иеленіп, өлең мазмұнына қонақтаған бейнелі сөздердің жаңа заман әдебиетіндегі қолданыс-жайын ұлт лирикасының көрнекті өкілдері С.Торайғыров, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, С.Мұқанов, Ә.Тәжібаев, Ә.Сәрсенбаев, Қ.Аманжолов, Х.Ерғалиев, С.Мәуленов, Ж.Молдағалиев туындыларынан іздеп-тауып саралайды. Аталған ақындардың сөз қолдану тәсілдеріне, әр алуан әдістеріне талдау жүргізе келе оларды «халық поэзиясында орныққан бейнелеп айту тәсілдерін шебер қолданады», ұлт тілінің сөз байлығына жаңаша сипат беру амалдарын «бұрыннан бар сөз үлгілерін ақындық шабыттың күшімен түрлендіріп, жандандырып отыратынын көреміз» деп атап өтеді.

Халық поэзиясында қалыптасқан бейнелеу-көріктеу құралдарына өзгеше өң, ұлттық өрнек, қазақы бітім-сипат ендірген ақындар Қ.Мырзалиев, О.Сүлейменов, Т.Молдағалиев, Ә.Абайділданов, Ф.Оңғарсынова т.б. тіл кестесіне үңіліп, олардың лирикалық туындыларының табиғатына бойлай түседі.

Қазақтың өлең тілі мен өлең құрылысының өзіндік ерекшеліктерін зерттеп-тексеруде академик З.Ахметовтың еңбегі ұшан-теңіз. Ұлт сөз өнерінің, оның өлең-жыр жанрын тексеруге теориялық тұрғыдан тереңдеп барған ғалымның ғылыми мұралары қазақ әдебиеттануында ерекше аталатынын белгілі әдебиеттанушы ғалымдар ҚР ҰҒА-ның академигі З.Қабдолов: «Сонау Шоқан Уәлихановтан басталған қазақ оқымыстыларының өлең туралы ой-пікірлеріне көз жібере қалсақ, Зәкісіз түйін түйю, тұжырым жасау қиын» [6. 209] деп бағаласа, ҚР ҰҒА-ның академигі С.Қасқабасов былайша пайымдайды: «Зәкең поэзия теориясын, өлеңтану (стихovedение) мәселелерін өмір бойы зерттеді, әр кезде оның әр түрлі аспектісін қарастырып отырды» [7] дей келе оның соңғы еңбектері де («Основы теории казахского языка», 2002; «Поэзия шыңы – даналық», 2002) поэзияға арналғанын атап өтеді.

Түйіп айтқанда қазақ өлеңінің теориясы мен тарихы туралы сөз қозғасақ, академик З.Ахметов есімінің қоса айтылуы – заңдылық.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Ахметов З. Казахское стихосложение. – Алма-Ата: Наука, 1964. – 460 с.
- 2 Ахметов З. О языке казахской поэзии. – Алма-Ата: Мектеп, 1970. – 180 с.
- 3 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы, Мектеп, 1973. – 212 б.
- 4 Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: Фолиант, 2002. – 408 б.
- 5 Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы: ҚМКӘБ, 1960. – 364 б.
- 6 Қабдолов З. Арна. – Алматы: Жазушы, 1988. – 256 б.
- 7 Қасқабасов С. Академик Ахметов // Егемен Қазақстан. 05.05.2003.

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ МЕН ОНЫҢ ІЗБАСАРЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДҮНИЕ ЖӘНЕ АХИРЕТ ҰҒЫМДАРЫ

Шәpin A.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ түркітану кафедрасының профессоры, филол.ғ.д.

Астана қ., Қазақстан

E-mail: amantay_sh@mail.ru

Abstract. In the works of the classic of Kazakh literature Abay Qunanbaiuly, a significant place is occupied by his philosophical reflections on the meaning of human life. He examines this problem in the context of social and moral relations that developed in Kazakh society in the second half of the 19th and early 20th centuries, and subjects the spiritual image of his contemporaries to merciless criticism. The great thinker, whose ethical teaching was based on the fundamental postulates of the Islamic worldview, judges the eternal values of humanity in the context of an existential dichotomy and such concepts as the Temporal World - *Dunya* (Arabic: دُنْيَا) and the Hereafter - *Akhira* (Arabic: الْآخِرَة). Abay, being a brilliant connoisseur of the Koran, hadiths and works of Muslim theologians, organically weaved deep interpretations and innermost thoughts into the fabric of his poems and "Words of Edification". Previously, many scientists made a methodological error when analyzing the meaningful expression "two sides" ("eki zhaq") from the confessional verse – "Eight lines" of the poet, without much hesitation investing in its content the cultural paradigm "West and East", although it contains a completely different semantic load. In fact, Abay outlined the psychological portrait (character) of a person who, without doing good deeds in worldly life and without making efforts to earn the mercy of Allah on the Day of Judgment, is "between two fires" and is doomed to suffer. The humanistic ideal of Abay is a "perfect person" ("tolyq adam"), striving for inner unity with God through the development of the "Mind - Heart - Strength" triad in himself. In the post-Abay period of Kazakh literature, ideas and motives associated with the concepts of *Dunya* and *Akhira* found further artistic expression in the works of such poets as Sh. Kudaiberdiuly, M. Dulatuly, S. Toraigyryuly, M. Zhumabayuly and others.

Keywords: Abay Qunanbaiuly, *Dunya* (Temporal World), *Akhira* (Hereafter), existential dichotomy, Day of Judgment, West and East, Kazakh literature.

Аннотация. В произведениях классика казахской литературы Абая Кунанбайұлы значительное место занимают его философские размышления о смысле жизни человека. Он рассматривает эту проблему в контексте социальных и нравственных отношений, сложившихся в казахском обществе во второй половине XIX и начале XX вв., и подвергает беспощадной критике духовный облик своих современников. Великий мыслитель, этическое учение которого основывалось на фундаментальных постулатах исламского мировоззрения, судит о вечных ценностях человечества в контексте экзистенциальной дихотомии и таких понятий как Временной Мир – *дунья* (араб. دُنْيَا) и Будущая Жизнь – *ахират* (араб. الْآخِرَة). Абай, будучи блестящим знатоком Корана, хадисов и трудов мусульманских богословов, органически вплетал глубокие толкования и сокровенные мысли в ткань своих стихотворений и «Слов назиданий». Прежде многие ученые допускали методологическую ошибку при анализе многозначительного выражения «две стороны» («екі жақ») из исповедального произведения – «Восьмистиший» поэта, без долгих раздумий вкладывая в его содержание культурную парадигму «Запад и Восток», хотя в нем заложена совсем другая смысловая нагрузка. На самом деле, Абай обрисовал психологический портрет (характер) человека, который не совершая благих деяний в мирской жизни и не прилагая усилий, чтобы заслужить милость Аллаха в Судный День, находится «между двух огней» и обречен на страдания. Гуманистический идеал Абая – это «совершенный человек» («tolyq adam»), стремящийся к внутреннему единству с Богом через развитие в себе триады «разум – сердце – воля». В пост-Абайский период казахской литературы идеи и мотивы, связанные с концептами *дунья* и *ахират* нашли дальнейшее художественное воплощение в произведениях таких поэтов как Ш.Кудайбердиұлы, М.Дулатұлы, С.Торайғырұлы, М.Жумабайұлы и др.

Ключевые слова: Абай Кунанбайұлы, *Дунья* (Временный мир), *Ахират* (Потусторонний мир), экзистенциальная дихотомия, Запад и Восток.

Қазіргі парасатты, пәтуәлі ғылымның қарауылынан қарағанда, мәдениеттер тоғысының шет-шекарасын диалогизм принципіне орайласқан (М.Бубер, М.Бахтин, В.Библиер, Ю.Лотман) *мәдениеттер мәмілесі* қағидасымен қиыстырған ұтымды. Өйткені белгілі бір мәдениеттің бөтен мәдениетпен жүзбе-жүз жолығып, теңбе-тең сұхбаттасқан-сырласқан сәтінде ғана өзін анағұрлым толығырақ, тереңірек танып-түйсініп, қадір-қасиетін қайта құнттайтыны сөзсіз. Бұл бір мәдениеттің басқа бір мәдениетке жұтылу арқылы жойылып тынуын емес, керісінше – өзара ауысу-алмасу, сіңісу-синтезделу, үйрену-үрдістену нәтижесінде бұрынғыдан бетер баюын, бағалануын дәріптеуді көздейді. Әрине, мәдениеттер мәмілесін атүсті, асығыс түсінудің – яғни, оны аяқ асты етудің өлі судай томаға-тұйықтыққа, абсолюттендірудің бұлдыр, беймәлім бағдарсыздыққа сүйрейтіндігін де әркез ұмытпаған жөн; іс жүзінде ақырғы төрелікті айтатын төбеби – тарихи ситуация тудырған ұлттық мұрат-мүдде. Сондай-ақ, әлеуметтік-мәдени «Шығыс-Батыс» парадигмасын қайсыбір мәдени құбылысқа, оның ішінде жекелеген автордың жекелеген туындысына таңып, таңбалағанда да абай болған абзал.

Ұлы Абайдың теңдессіз талантының сұрып-сүзгісі арқылы төл топырағымызға Мағырып пен Машырық мәдениетінің беталды баспаламай, инабаттана, икемделе келгендігін, бұрынғы бай дәстүрге жаңашылдықпен жұптаса жарасып кеткендігін көреміз. Мұның төркіні мен тұңғығы, сыры мен сипаты жайында талай жазылды; әлбетте, әлі де жазылашақ жайлары жетерлік. Абайлық «меннен» танылатын Қазақ-Шығыс-Батыс синтезі ақын шығармашылығының күллі контексінен көзі қарақты кісіге оңай оқылады. Бәлкім, ауызша айтса айтқан шығар, бірақ данышпан тұлғаның өлеңдерінен не қара сөздерінен «Мен Батыстан мынаны білдім, Шығыстан ананы анықтап алдым...» деген секілді бірде-бір сілтеме сөзді ұшыратпаймыз; тіпті ол үшін Батысқа, Шығысқа бөлінбейтін тұтас әлем ғана бар тәрізді. Біз болсақ, кейде жоқ жерден жаңалық жасауға жүгіретін әдетімізге әуестеніп, Абайды бұрмалап жібергенімізді байқамай жатамыз; қызды-қыздымен ойламағанын ойлатамыз. Мысалы, ақынның «Сегіз аяқ» өлеңіндегі: «Ғылымды іздеп, Дүниені көздеп, Екі жаққа үңілдім...» - деген қатарлар оқымыстыларымыздың орынсыз қателігінің құрбандығына жиі шалынып жүр. Бар бәле мынада, «екі жаққа үңілу» біздің эклектикалық өріс-өремізде («Абайдың мұны жазбауы мүмкін емес» немесе «Іздегенімді таппай қоймаймын» сыңайындағы байызсыздығымыз тағы бар) «Батыс пен Шығысқа үңілу» дегенмен ассоциациялана, айқұшақтана қалады. Бұған қоса, ізденімпаз автордың «ғылымды іздеп, дүниені көздеп» шарқ ұрғандығы да шындық деп шамалаймыз. Логикалық жағынан бәрі қиысып-құйылып тұрғандай. Бірақ біздің елеп-ескермейтініміз жалғыз-ақ нәрсе, ол – Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңіндегі әр шумақтың бір-бір түйінделген, тұжырылған ойды тиянақтайтындығы. Сондықтан онымен толық танысалық:

Ғылымды іздеп,
Дүниені көздеп,
Екі жаққа үңілдім.
Құлағын салмас,
Тілінді алмас,
Көп наданнан түңілдім.
Екі кеме құйрығын,
Ұста, жетсін бұйрығың! [1. 130]

Басқасын былай қойғанда, қорытынды қос қатардың өзі-ақ біздің адасқанымызды аңғартады. «Екі кемеңіз» де Батыс пен Шығысты меңзесе, олардың «құйрығын ұстаймын» деп жүргенде «бұйрығыңыз жетсе» онда «екі жаққа үңіліп» қажеті қанша?! Ендеше, шумақтың тылсым-тұспалы басқада болғаны да.

Бізге ең алдымен Абайдың өзі көмекке келеді.

Ол «Төртінші сөзінде»: «Осындай ғафилдік көп өткізіп, өлмеген кісінің не *дүниеде*, не *ахиретте* басы бір ауырмай қалмаса керек. Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не *дүние* шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек» [2. 162] –деп жазыпты. Міне, біз әдейі

курсивпен теріп көрсеткен **дүние** және **ахирет** ұғымдары Абай өлеңіндегі «екі жақты» білдіреді.

Ақынның «дүниені көздеу» дегенін жарық жалғанда «бос жатпау, тіршілік ету, шаруа қылу, еңбек жасау, пайда табу» мағынасында түсінсек, «ғылымды іздеуінің» жай-жапсарын «Оныншы сөзіне» айтылған: «*Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған қаж ешбір орнына бармайды*» [2. 63], – деген сөздерінен салмақтаймыз. Ғұлама ойшыл мұнымен де тоқтап тұрмай, бір-бірінен бөлгісіз «ахирет-дүние» мәселесін әрі қарай тереңдете түседі. Оған «Отыз төртінші сөздегі» келесі пайымдары куә: «Кімде-кім ахиретте де, дүниеде де қор болмаймын десе, білмек керек: еш адамның көңілінде екі қуаныш бірдей болмайды, екі ынтық құмарлық бірдей болмайды, екі қорқыныш, екі қайғы – олар да бірдей болмайды. Мұндай екі нәрсені бірдей болады деп айтуға мүмкін емес. Олай болғанда, қай адамның көңілінде дүние қайғысы, дүние қуанышы ахирет қайғысынан, ахирет қуанышынан артық болса – мұсылман емес. Енді ойлап қарай бер, біздің қазақ та мұсылман екен! Егерде екі нәрсе кез келгенде алармын деп, жоқ, егер кез болмайтұғын болса, кең құдай өзі кеңшілікпен кешіреді-дағы, мына кезі келіп тұрғанда мұны жіберіп болмас деп, дүниеге керектіні алса, енді ол кісі жанын берсе, ахиретті дүниеге сатқаным жоқ деп, нануға бола ма? Адам баласына адам баласының бәрі – дос. Не үшін десең, дүниеде жүргенде туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазан, дене бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің – бәрі бірдей екен» [2, 94]. Демек, ақын өлеңіндегі «екі кеме» – Батыс пен Шығыстың емес, фәни мен бақи – *екі дүниенің* баламасы. Және «мыңмен жалғыз алысқан» дананы – не ахиреттің, не дүниенің қамын жасай алмай жүрген, «құлағын салмас, тіліңді алмас, көп наданнан түңіліп», ақыр соңында оларға: «Екі кеме құйрығын, Ұста, жетсін бұйрығың!» – деп ашылап айтуының астары да ашылады.

Демек, өз заманындағы қазақ рухының қалпын рәміздеген «Сегіз аяқты» біз талдаған шумағы Абай гуманизмнің діни ұстын-ұйтқысынан хабардар етеді екен.

Ақынның моральдық философиясының сорабын сездіретін әлгідегі: «...қай адамның көңілінде дүние қайғысы, дүние қуанышы ахирет қайғысынан, ахирет қуанышынан артық болса – мұсылман емес!» – деген концептуалды көзқарасы оның өлеңдерінде де өрнектелген.

Мысалы:

Дүниеге дос ахиретке бірдей болмас,

Екеуі тап бірдей боп орныға алмас.

Дүниеге ынтық, мәшиғарға амалсыздың

Иманын түгел деуге аузым бармас [1. 263].

Жалпы, зар заманның діндар ақыны Шортанбайды былай қойғанда («Жалғанды жолдас демендер, Ахирет қамын іздендер!»), Абайдан соңғы қазақ поэзиясындағы ағартушылық ағым өкілдерінің арасында да *екі дүние* тақырыбын айналып өткендері аз. Олардың баршасына бұл дүниенің өлшемі — ахирет; тек таразы-талқыға салатын нәрселері әртүрлі.

Айталық, Әбубәкір Кердерінің тезге тартатыны — *әділдік пен әкімдік және дінге адалдық* мәселелері. Ол өзінің бір толғауында:

Әділдік *екі жиһанда* бірдей жақсы,

Ұжмақтың көрер деген райысын.

Дүниеде хакім болып, ғәділ болса,

Кешірер деген сөз бар күнәісін [5. 134], –

десе, Дербісәлі биді: «Дүние, ахиретті бірдей ойлап, Жандырып дін шырағын, мешіт салдың» [5. 137], – деп мадақтайды.

Сұлтанмахмұт Торайғыров гуманизмінің идеалы да – *әділет пен адамшылық* («Жан қайда әділетті іздейтұғын, Адамшылық атақты көздейтұғын, Тірлік пен өлген күнді бірдей ойлап, Екі жайдан күдерді үзбейтұғын») [8. 25].

Шәкәрім Құдайбердіұлы *ар* жолынан айнығандарды «екі дүние» жазасына жегілуден сақтандырады («Құдай кешер алда» - деп күнә қылмақ, Ар кетіріп, ант ішіп, жан сатылмақ, Не жалғанда, немесе ахиретте Оңа алмастай өкпеден бір атылмақ») [7. 56].

Абай ізімен, ағартушылық аңсарына сәйкес *ғылымды* көкке көтеру талабы да баршылық (Мақыш Қалтайұлы: «Күллі ісі оңға келмес надандардың, Екі дүние ғалым мен надан тең бе?»; Баймұхамбет Бейсембинов: «Ғылымның қадірін біліп оқымаған, Зарур боп екі дүниеде қалар дейді», т.б.).

Сөйтіп, мұсылманшылық аясындағы *екі дүние* тақырыбы ағартушылық кезең поэзиясында кең парықталғандығы көрінеді және оның сол тұстағы жалпы жұртқа ортақ моральдық ой машығынан мағлұмат бере алатындығы байқалады.

Міржақып Дулатұлы өзінің «Оян, қазақ!» кітабының кіріспесінде халқына насихат-нұсқа таратқанда да сол сарынды қоса-қыстыра сөйлейді. «Қой, бүйтпелік, һәр халықтың күші һүнер болса, ол һүнерге аллатағала қасында һиммәтіміз саясында біз қазақтар да ортақ болсақ керек, соның үшін мұсылманша ғылымдар оқып, дінімізді танып, надандардың көзін қойып, көңілін ашып, мұнымен ахиреттік ғайдамызды табалық, – деп жазады ол, – Екінші – дүниеімізде қажетті хақыларымызды алып, жерімізді, малымызды сақтау үшін, басқалардан қорлық көрмес үшін орысша оқып, һүнерлі болалық» [3. 25-26]. Бір қызығы, қайраткер-қаламгердің мына үгіт-үндеудің мәтініне үңілсек, оның қыртыс-қатпарынан *ахиреттік пайданың* – Шығыспен (діни ислам), *дүниелік хақылардың* – Батыспен (оқу, ғылым, өнер, кәсіп, т.б.) өздігінен өрелесіп-өріліп жатқандығын ажыратып аламыз.

Жоғарыда айтылған қағидалар Қасиетті Құранның «Әл-Қасас» сүресіндегі: «Алланың саған берген нәсібін Ақырет қамына жаратқайсың, бірақ осы өмірдегі сыбағанды да ұмытпа!», - деген сөздермен ұштасып тұрғанын аңғарамыз [6. 568].

Тәрізі, XX ғасырдың басында қазақ қоғамында орын тепкен объективті тарихи оқиғалар, идеологиялық итырқылжындар, ең ақыры – санасы оянған сахарада Шығыс пен Батыс құндылықтарының іс жүзінде бетпе-бет келуі зиялыларымыздың дағдылы дәстүрлі, діни *екі дүние* тақырыбының азаматтық аяда керегесін кеңейтуіне себеп-септігін тигізді.

Замана сазына сәйкестенген сана-сезім эволюциясын сараптап алған соң, Мағжан Жұмабайұлының «Түркістан» атты өлеңінің: «Түркістан – екі дүние есігі ғой [4. 124] деген алғашқы жолына жұмырлана жинақталған, сығымдала сыйғызылған мәністерді байыптауға болады.

Біріншіден, бұл қатарда үйреншікті, үрдісті *екі дүние* мәселесі жаңаша жаңғыртылған. Тарихи білімі терең ақын Түркістан аймағының екі – көшпелі және отырықшы мәдениетті тоғыстыруға тұтқа болғандығын, оның екі идеологиялық арна – мәжусилік пен мұсылманшылықтың «арасын бұзып өтіп дінді ашқан» (Қазтуған) мәнаңызын ишаралайды.

Екіншіден, бүкіл өлеңнің бітімінен байқалатындай, ақын *екі дүние* ұғымын романтикалық әуезбен жырланатын *байырғы мен бүгінгі* арасындағы байланыспен астастырады. Мұндағы тәпсірленетін «байырғысы» («Болмаса, барсаңшы іздеп бабаң бейітін!») – ахиреттің, «бүгінгісі» – қазіргі бар болмыстың, жарық жалғанның символы.

Үшіншіден, «Күнбатыс-Күншығыс» тайталасын жеріне жеткізе жырлаған ақын Түркістанның осы екі дүние – Батыс пен Шығыс өркениеттерін көнеден түйістіріп келген кіндіккөпір мекен екендігін елеусіз қалдыруы да – неғайбыл нәрсе.

Сондықтан «екі дүниенің есігі» болған Түркістан мадақтауға да, мақтануға да лайық:

Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған
Түріктің тәңірі берген несібі ғой!

Міне, дін мен саясатты поэтикалық пішінде синтездеудің керемет үлгісін көрсеткен Мағжанның түркішілдік-тәңіршілдігі мұсылманшылықтың *екі дүние* турасындағы қағида-қисынымен осылайша кіріктіріліп-контаминацияланған.

Сонымен, реалист Абайдан романтик Мағжанға дейінгі аралықта «екі жақ» (екі дүние, екі жиһан, екі жай) тақырыбының әдеби-тарихи дамудың даңғылында өзегінен өткерген өзгерістерін тексеріп-талдап-талқылаудан түйгеніміз осы.

Тек тиянақтап айтатынымыз: Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңіндегі «екі жаққа үңілуі» біз ойлағандай «Батыс-Шығыс» парадигмасына сабақтас емес; оның орнына – «Қазақ-Шығыс», нақтылағанда, «қазақ-ислам» ара қатысымен қауышып-қабысып жатыр.

Әдебиеттер тізімі:

1 Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 1-том. Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2020. – 640 б.

2 Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 2-том. Поэмалар, қара сөздер мен хаттар, музыкалық шығармалар. – Алматы: Жазушы, 2020. – 528 б.

3 Дулатұлы М. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. Өлеңдер, роман, пьеса, әңгімелер. – Алматы: Мектеп, 2002. – 368 б.

4 Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. Өлеңдер, дастандар, әңгіме. – Алматы: Жазушы, 2008. – 208 б.

5 Кердері Әбубәкір. Қазағым: Өлең, толғаулар, айтыс, жырлар. – Алматы: Жазушы, 1993. – 288 б.

6 Қасиетті Құран: мағынасы мен түсініктемелері. Араб тілінен аударған – Ершат Оңғаров, әдеби редакциялаған – Нұржан Мұратәлі. – Нұр-Сұлтан: 2020. – 1016 б.

7 Құдайбердіұлы Ш. Жолсыз жаза: Өлеңдер мен поэмалар (Құраст. М.Мағауин). – Алматы: Жалын, 1988. – 256 б.

8 Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Ғылым, 1993. – 280 б.

ӘОЖ 82.09

АЛАШ ӘДЕБИЕТІ – АКАДЕМИК ЗӘКИ АХМЕТОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ*

¹Жұмағұл С., ²Шалғынбекова А.

¹Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филол.ғ.д., Астана қ., Қазақстан

²Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының іс қағаздарын жүргізуші, п.ғ.м., Астана қ., Қазақстан

E-mail: 1Sagymbai.zhumaqul@mail.ru, 2ayauuzhan@mail.ru

Abstract. The article focuses on the works of academician Zaki Akhmetov, who studied the current problems of the development of Kazakh literature at the beginning of the 20th century in a new way. Articles about the work of prominent figures of Alash literature are considered. In particular, the importance of articles differentiated from the point of view of the traditions of Abai in literature at the beginning of the 20th century, of the works of Akhmet Baitursynuly, a reformer who became the teacher of the nation, and of Shakerim – a classic of Kazakh literature in the national literary science is revealed.

1987-1989 жылдары СОКП «30-40-жылдар кезеңі мен 50-жылдар басында орын алған репрессиялармен байланысты материалдарды қосымша зерттеу туралы СОКП ОК Саяси бюросының комиссиясын құру туралы» (1987.28.09), «Заңсыз қуғын-сүргін, репрессиялар құрбандарына ескерткіш орнату туралы» (1988.4.07), «30-40-жылдар және 50-жылдар басында заңсыз репрессияланған тұлғаларды ақтаумен байланысты жұмыстарды аяқтауға қатысты қосымша іс-шаралар туралы» (1988.11.07), «30-40-жылдар кезеңі және 50-жылдар басында орын алған репрессияларда құрбан болғандарға қатысты әділдікті орнатуға байланысты қосымша іс-шаралар туралы» (1989.5.01) бірнеше қаулы қабылдады [1. 15-19].

КСРО империясы ұстанған барша зұлмат пен нәубет қасіретін байыптауға жол ашқан аталған қаулы-қарарлар және «Әдебиет пен өнер мәселелері бойынша 30-40-шы жылдар кезеңі мен 50-ші жылдар басында қабылданған қаулыларды зерттеу жөніндегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Комиссиясының қорытындысы» [«Қ.Ә».1989.15.XII], «ВКП (б) Қазақ өлкелік комитеті, Қазақстан КП (б) Орталық Комитетінің және Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің 20-40-шы жылдар мен 50-ші жылдардың басында идеология, тарих және республиканың тарих ғылымы мәселелері бойынша қабылдаған кейбір қаулылары туралы Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Идеологиялық Комиссиясының қорытындысы» [«Қазақстан коммунисті». 1991. №10] қазақ ұлтының тұтас рухани әлемін шарпыған тоталитаризм зардабына үңілдірді. Кеңестік саясаттың жойқын саяси зобалаң толқындарынан туындаған санадағы үрей мен құлдық психологиядан арылуға серпін беріп, рухани азаттыққа бастады.

XX ғасырдың соңғы ширегі тоталитаризм қысымындағы саяси-әлеуметтік өмірдің тарихи шындығын түбірлі қалпына келтірудегі түбегейлі өзгерістер Алаш қайраткерлерінің әдеби және ғылыми мұраларының ақталуымен жаңаша сипат ала бастады. Оған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің «Ақын Шәкәрімнің творчестволық мұрасы жөнінде» [«Қ.Ә».1988.15.04], «Қазақ ССР Прокуратурасында» [«Қ.Ә».1988.23.12], «Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитетінде: Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың және Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы» [Қ.Ә.1989.6.01], «Міржақып (Мир-Якуб) Дулатов» [«Қ.Ә».1989.28.07] және әдебиет пен өнер мәселелері бойынша 1930-40 жылдар кезеңі мен 50-жылдар басында қабылданған идеологиялық қаулы-қарарлардың күшін жоюы түбегейлі жол ашты [«Қ.Ә».1989.15.12].

Сталинизмнен өрістеген тарихтың «ақтаңдақтар» атанған зардаптарын объективті тануға серпін берген аталған тарихи мәні зор құжаттарда «Шәкәрімнің әдеби творчасы идеялық-тақырыптық мазмұнының ауқымдылығымен, әсерлі де көркемдік қуатының молдығымен ерекшеленеді. Жалпы алғанда оның творчестволық мұрасы мол да, мағыналы және ол XIX және XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінен ерекше орын алады. Бұл мұра ұзақ жылдардағы «үнсіздік» пен нақақ жаладан кейін халыққа оралуға тиіс» [2], «Қазақстандағы Алаш буржуазиялық-ұлтшылдық партиясы мен Алашорда үкіметінің басшыларына кешірім жасау туралы Бүкілроссиялық Орталық Атқару Комитетінің 1919 жылғы 4 апрельдегі шешіміне қарамастан белгілі әдебиетшілер М.Жұмабаев, А.Байтұрсынов, сондай-ақ Ж.Аймауытов 1930 жылы және 1937-38 жылдары социалистік заңдылықтардың тым өрескел бұзылуы жағдайында негізсіз қылмысты жазаға тартылып, контрреволюциялық антисоветтік қызметпен айналыпты-мыс деген желеумен өлім жазасына кесілген болатын. Биыл Қазақ ССР прокуроры республика Жоғарғы сотының сот коллегиясына үкімді жоюды және аталған адамдардың әрекеттерінде қылмыс құрамының болмауы себепті олар жөніндегі істі тоқтатуды талап еткен наразылықтар енгізген еді. Қазақ ССР Жоғарғы соты наразылықтарды республика прокурорының қатысуымен қарай келіп, оларды толық көлемінде қанағаттандырды. А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев және Ж.Аймауытов жөніндегі істер тоқтатылып, олар ақталды» [3], «Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің комиссиясы жеке адамға табыну кезінде жазықсыз жазаға ұшыраған және социалистік заңдылықты бұрмалаудың құрбаны болған М.Жұмабаевтың, А.Байтұрсыновтың, Ж.Аймауытовтың қоғамдық-саяси, ғылыми-педагогикалық және әдеби қызметі жөніндегі тарихи шындықты толық көлемінде қалпына келтіру қажет деп санайды» [4] деп атап көрсетілді.

М.Дулатұлына қатысты қаулыда Амангелді өліміне Алаш қайраткерлері, соның ішінде Міржақып тікелей айыпты деген саяси догмаға құралған тарихи деректер терістелді: «Шындығына келсек, мұның өзі документтердің де, көзкөргендердің куәлігімен де дәлелденбеген. Сөйте тұра мұнан кейінгі жылдарда да публицистика, тарихи және көркем әдебиет, жеткілікті болмаса да, Алашорданың басшылық етуімен халыққа қарсы жасалған қиянаттың бәрін оның бір басына жапсыра бергендігі де анық. М.Дулатовтың аса бай шығармаларының мұрасына теріс көзқарастың қалыптасуына осындай пиғыл қатты әсер

етті» [5]. Аталған қаулылардан ұзақ дәйектемелер келтіруіміздің өзіндік себептері бар. Өйткені олар Алаш арыстарының әдеби-тарихи қызметіне қатысты әлеуметтік танымды қате көзқарастардан айықтыруда, ақиқат ұғымын ұлттық мүддемен орайлас азаттық мұраты тұрғысынан ұғынуымызға ерекше серпін мен сілкініс дарытты.

1989 жылдың 14 желтоқсанында Ғылым академиясы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ұйымдастыруымен «XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінің мәселелері» тақырыбында өткен ғылыми-теориялық конференция мақсаты әдебиеттанудың келелі мәселелерін байыпты талқылаудан туындады. Ш.Сәтбаева, М.Қаратаев, З.Ахметов, Ш.Елеуқенов, Ж.Ысмағұлов баяндамаларында XX ғасыр басындағы ұлт әдебиеті тарихын кешенді зерттеудің басты міндеттері айқындалды. Мәселен, З.Ахметов Алаш арыстары мұрасының ақталуы әдебиеттануда ғасыр басындағы әдеби үрдісті қарастырудың әдістемелік негіздерін түбірлі қайта қарау, сан жылдар бойы үстем болып келген қасаң қағидалардан арылу, көркемдік дамуды тарихи сабақтастық тұрғысынан саралау талабының туындап отырғанын: «Своеобразие казахского литературного процесса начала XX в. можно понять лишь в том случае, если рассматривать литературу в неразрывной связи с историческим развитием общества, важнейшими социальными событиями предреволюционных лет» [6. 30] деп түйді.

Академик Зәки Ахметов XX ғасыр басындағы ұлт әдебиеті өкілдерінің шығармашылығын жаңаша танымда байыптап, тың көзқараспен зерттеуде «Абай дәстүрі XX ғасыр басындағы әдебиетте» (Ақиқат. 1993. № 2), «Бүкіл қазақ «Ахан» деген (Абай. 1998. № 3), «Шәкерім – қазақ әдебиетінің классигі» (Абай. 2007. № 4), «Жаңа идеялар жаршысы» мақалаларын жазды. Әлихан Бөкейхан шығармалар жинағына рецензия жариялады. Мақала «Алаш туын қолға алған» (Қазақ әдебиеті. 1995. 13.01) деген атаумен жарық көрді.

Абай дәстүрінің Алаш сөз өнеріндегі дәстүр жалғастығын екшеген «Өлең өрнектері» мақаласында: «Сегіз аяқ» өлшемінен Абай бір-ақ өлең жазса да, осы шығарманың маңыздылығы ерекше болғандықтан, сол арқылы-ақ өлеңнің кестесі қазақ поэзиясында берік орнықты. Бірталай ақындар «Сегіз аяқ» өлшемін қолданып көрді. Бірақ, осы күрделі, қиыннан қиыстырылып жасалған өлең өрнегіне сай көркемдік қуаттылық танытқан адам көп емес. Бұл тұста Шәкерім, Ахмет Байтұрсыновтың осы өлең өлшемін қолдануы көңіл қоярлық деп айта аламыз» деп түйді. Ұлттық ояну дәуірінің алыбы Міржақып шығармашылығын жаңа идеялар жаршысы деп бағалады.

«Шәкерім – қазақ әдебиетінің классигі» мақаласында: «Шәкерім – ұлы гуманист, кеменгер ойшыл, қазақ әдебиетінің классигі. Ол Абай дәуірінен бастау алатын XX ғасырдың басында кең арнаға түсіп дамыған демократиялық идеяларды, халықтың азаттығын туғып ұстап, ғылым мен техника жетістіктерін игеріп еркін дамуын аңсаған қоғамдық қозғалыстың аса көрнекті өкілдерінің бірі. Шәкерімнің гуманистік, адамгершілік идеяларын – адал еңбекті, әділеттікті, мейірімділікті жақтауы, зорлық-зомбылықты, қиянатшылдықты әшкерелеуі прогресшіл, жаңашыл қоғамдық күштердің озат ой-санасының жарқын көрінісі болғаны және халықтық түпкі түбегейлі арман - мүдделерін терең түсінуден туғаны анық. Шәкерімнің дүниетанымы, қоғамдық ой-пікірлері, философиялық, эстетикалық көзқарастары негізінен XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптасты. XX ғасырдың бас кезіндегі әдебиет пен мәдениет қайраткерлері ішінде Шәкерім ойшыл, ақын-жазушы ретінде жұртшылыққа кеңінен танылған, Абай заманына өзгелерден бір табан жақын тұрған, екі ғасыр арасын жалғастырушы ірі тұлға болды» [7] деп бағалады.

Қорыта айтқанда, Алаш арыстарының қайта оралған әдеби мұрасын, шығармашылығын ұлттық мүддеге орайлас ғылыми негізді тану мен зерттеуде батыл қадамдар жасалды. Олардың азаматтық және қаламгерлік мақсаты қашан да елдік мұратпен тамырласып жатқан қайталанбас құбылыс десек, ұлттық әдебиеттану ізашарларының әдеби, ғылыми мұраларының қайта оралуы XX ғасыр басындағы Алаш ұранды ұлт әдебиетінің даму белестерін тарихи сабақтастық тұрғысынан қарастыруға, көркемдік ұласудың дәстүрлік негіздерін айқындауға мүмкіндік берді. Соның барысында қалам қайраткерлерінің барша саналы ғұмыры, қоғамдық және шығармашылық қызметі қазақ халқының азаттық мүддесі

болғаны тұжырымдалды. Халықты ояту, отаршылдық танған құлдық санадан арылту арқылы азаттыққа жетуді көздеген ұлт санаткерлерінің озық идеялары сол кезде тәуелсіздігін алуға ұмтылған халқымыздың елшілдік қасиетін, отаншылдық мұратына серпін берді. Сондықтан да қазақ сөз өнерінің классикалық үлгілері саналатын әр жанрдағы туындыларының халық игілігіне айналып, зерттеу нысанына алынуы рухани өмірге жаңа рух дарытты, қоғамдық санада көркемдік танымның соны сипаттағы әдеби-эстетикалық тұғырының орнығуына кең тыныс берді. Әдебиеттанудың Алаштануға бетбұрыс жасауы, түптеп келгенде, ұлттың тарихи жадын жандандырды, өткеніне үңілуге, болашаған бағдарлауға түбегейлі жол ашты. Проблемалық мақалалардан бастау алған рухани үрдіс әдебиеттануда Алаш арыстары мұрасының жеке жинақ болып жариялануы, арнайы монографиялық, диссертациялық зерттеу өзегіне алынуы, оқулықтар мен бағдарламаларға ену арқылы жаңа өріске бет алды. Ең бастысы, шәкәрімтану, ахметтану, міржақыптану, жүсіпбектану, мағжантану ілімдері әдебиеттанудың және қоғамтанудың басты да келелі өзегіне айналды.

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихын жаңаша көзқараста зерттеудің басты күретаымырын Алаш арыстары құрай отырып, ол Ш.Бөкейұлы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Н.Орманбетұлы, Н.Наушабайұлы, Ғ.Қараш, С.Торайғырұлы, Б.Күлейұлы сынды тұлғалардың идеология тарапынан жариялауға тиым салынған мұрасын жарыққа шығару, шығармашылығын ұлттық мүдде тұрғысынан қарастыру мәселелерімен ұштастырыла жүргізілді. Бұл бағыттағы ғылыми ізденістерге академик Зәки Ахметов өзіндік үлесін қосты. Атиап айтқанда XX ғасыр басындағы әдебиеттегі Абай дәстүрі, Ахмет Байтұрсынұлы шығармашылығының ұлттық руханияттағы құндылығы екшеліп, Шәкәрім қазақ әдебиетінің классигі екені айқындалды. Ұлттық ояну дәуірінің алыбы Міржақып Дулатұлы шығармашылығын жаңа идеялар жаршысы деп бағалады.

**Ғылыми мақала 2022-2024 жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша АР1487700415 «Алаш кезеңі әдебиеті: интегративті фольклортану контексті және жаңа ғылыми парадигма» жобасын іске асыру аясында дайындалды.*

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Реабилитация: Полит. процессы 30-50-х годов / Под общ. ред. А.Н.Яковлева. – Москва: Политиздат, 1991. – 461 с.
- 2 Ақын Шәкәрімнің творчестволық мұрасы жөнінде // Қазақ әдебиеті. –1988. – 15 сәуір.
- 3 Қазақ ССР Прокуратурасында // Қазақ әдебиеті. – 1988. – 23 желтоқсан.
- 4 Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитетінде: Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсыновтың және Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы // Қазақ әдебиеті. – 1989. – 6 қаңтар.
- 5 Міржақып (Мир-Якуб) Дулатов // Қазақ әдебиеті. – 1989. – 28 шілде.
- 6 Ахметов З. О своеобразии казахского литературного процесса начала XX века: [анализ творчества Ш. Кудайбердиева, А. Байтұрсынова, М.Дулатова, М. Жумабаева] // Известия АН КазССР. Серия филологическая. – 1990. – № 2. – С. 30-41.
- 7 Ахметов З. Шәкерім – қазақ әдебиетінің классигі // Абай. – 2007. – № 4.

**ЛИРИКАДАҒЫ КӨРКЕМ СИМВОЛ БЕЙНЕСІ
(Мағжан Жұмабайұлының «Орамал» өлеңі бойынша)***

Кемеңгер Қ.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының меңгерушісі,

филол.ғ.к., қауым. профессор

Астана қ., Қазақстан

E-mail: KKemenger@mail.ru

Аннотация: В статье анализируются особенность стихотворения как искусства, образ символа в лирическом произведении. Определяется способ применения альтернативного образа символа в художественном произведении. Научно-теоретическая мысль раскрывается на основе труда выдающегося исследователя казахского словесного искусства академика З. Ахметова, а также на материале энциклопедического сборника по национальному литературоведению. Исследуются история написания стихотворения «Орамал» (Платок) известного казахского поэта периода «Алаш» М. Жумабайұлы, социальная причина, время рождения стихотворения. Раскрывается характер успешного использования автором изображения символа платок. Следует отметить, что данное стихотворение было написано в связи с таким историческим событием, как народное восстание, произошедшее во время Первой мировой войны среди казахского населения против царского указа 1916 года. Через символ платка было передано горячее чувство ностальгии, искренность любви, чувства казахской женщины к супругу, отправившемуся на фронт.

Ключевые слова: художественная литература, поэзия, лирика, образ символа, творчество М. Жумабайұлы, теория З. Ахметова.

Abstract: The article analyzes the features of a poem as an art, the image of a symbol in a lyrical work. The method of applying an alternative image of a symbol in a work of art is determined. The scientific and theoretical idea is revealed on the basis of the work of the outstanding researcher of the Kazakh literary art, academician Z. Akhmetov, as well as on the material of the encyclopedic collection on national literary studies. The history of writing the poem "Oramal" (Shawl) by the famous Kazakh poet of the "Alash" period M. Zhumabayuly, the social reason, the time of the birth of the poem are studied. The nature of the successful use of the image of the scarf symbol by the author is revealed. It should be noted that this poem was written in connection with such a historical event as a popular uprising that took place during the First World War among the Kazakh population against the royal decree of 1916. The ardent feeling of nostalgia, the sincerity of love, the feelings of a Kazakh woman for her husband, who went to the front, were conveyed through the symbol of the headscarf.

Key words: fiction, poetry, lyrics, image of a symbol, creativity of M. Zhumabayuly, theory of Z. Akhmetov.

Өнер алды – қызыл тіл болғанын қазақ халқы ежелден бағаласа, өнер атаулының құдіреттісі – сөз өнері екенін ұлттық әдебиеттануда «Әдебиет танытқыш» еңбегімен ғылыми тұрғыдан тұңғыш дәлелдеген Ахмет Байтұрсынұлы [1]. Ал сөз өнері ішінде поэзия жанрының санаға емес, алдымен жүрекке әсер етіп, оқырманды рухани-эстетикалық ләззатқа бөлейтіні шындық. «Осы тұрғыдан алып қарағанда, поэзия – көркемдік шеберліктің теңдесі жоқ озық түрі, сөз өнерінің өзгеше бір өрнегі» [2. 380], – деп тұжырымдады өлең сөздің теориясын терең зерттеген академик З.Ахметов. Өлеңнің одан кейін бір құдіреті ретінде тәрбиелік маңызын ескереміз. Поэзияның тәрбиелік мәні болмаса, оны мектепте неге оқытады дейміз. Өлең оқырманның, әсіресе жас оқырманның бойында дамытушылық мақсат атқарады. Өлеңді көп оқыған, көп жаттаған баланың есте сақтау қабілеті артады. Және өлең оқырманға ақыл айтады, білімге білім де қосады. Ол – оның танымдық-дидактикалық жағы. Яғни өлеңге жақын адам тәрбиелі де білімді, талапты да талғампаз, сезімтал, мәдениетті, сұлулық қадірін түсінетін жан-жақты болады. Осы орайда өлеңнің ең басты міндеті, адам баласына қажетті құнды қасиеті – оқырманға эстетикалық ләззат сыйлау қызметін ерекше

ескереміз. Себебі өлең – сұлулық әлемі. Өлең жеке адамның жан дүниесін де, кірлеген қоғамның ішін де антивирус іспетті тазалайды.

Поэзияның тылсым табиғаты туралы З.Ахметов мынадай тұжырым жасайды: «...поэзиялық шығармада типтік ерекшеліктер де, сондай-ақ жекелік, даралық ерекшеліктер де екшеп, ажыратып алып, қайта қосып қойғандай әлдеқайда көрнеу тұрады. Өмір шындығы ақынның, суреткердің көркем ой көрігінен өтіп, оның эстетикалық талғам-талабына сай қорытылып шыққанда ғана поэзиялық шындыққа айналады» [3. 243-244].

Өмір шындығын көркем шындыққа айналдырғанда суреткердің көркем ой өрісі, парасат-пайымы, эстетикалық талғамы, білімі мен білігі ескеріледі. Кез келген белгілі поэзиялық туындының жазылу тарихы, автордың сол шығарманы өмірге әкелгендегі көңіл-күйі, тағдыры, қоғамда орын алған саяси-әлеуметтік ахуал, тарихи жағдай сынды мәселелер назарға алынады. «Көркем шындық сондықтан әйтеуір бар нәрсе, тек өмірде болатын, не болған нәрсе емес, ақынның жан дүниесінің жарқын сәулесімен нұрланып шыққан, оның ақыл-парасатынан, шабытты, асқақ арманынан қуат алып, құлпырған, әдемілік-сұлулыққа ынтық эстетикалық сезімінен нәр алған өмір шындығы. Ол – өмір құбылыстарының ішкі сырын, мәнін терең ашып беретін, солардың сипат-қасиеттерін, типтік тұрғыдан талғап, саралап көрсететін шындық» [3. 244], - деп тұжырым жасайды З.Ахметов.

Қазақ өлеңінің дамуына зор үлес қосқан, заманында және өзінен кейінгі тарихи кезеңде ұлттық поэзияның өркендеуіне шығармашылығымен тегеурінді ықпал еткен, көркем бейнелеудің қайталанбас жарқын үлгісін танытқан, ақындық мектеп қалыптастырып, әдебиет аспанында шолпан жұлдыздай жарқыраған тұлға – Мағжан Жұмабайұлы (1893-1938). Алаштың айтулы ақынының шығармаларында күрделі кезең шындығы асқан шеберлікпен көркем бейнеленген. Мағжан ақын өлеңдерінде бейнелеудің сан алуан үлгісін көреміз. Соның ішінде символ бейнесіне ерекше көңіл бөлгенін бір шығармасы арқылы тани аламыз.

М.Жұмабайұлының Бірінші дүниежүзілік соғыс әсерімен жазылған көркем туындысының бірі – «Орамал» өлеңі. Ақын шығармашылығын зерттеген замандасы, тағдырын да талантын да жетік таныған алаш қаламгері Ж.Аймауытұлы бұл өлеңді 1916 жылғы патша жарлығынан кейін жазылған туынды деп біледі [4. 152]. «Орамал» – патшаның 1916 жылғы маусым жарлығынан кейін жазылған. «Қазақ» газетінде (1917, 16 ақпан, № 218) басылып шыққан. Кейін ақын бұл өлеңін Қазан және Ташкент жинақтарына енгізген» [5. 197], - деп көрсетеді М.Жұмабайұлы өлеңдерін құрастырушылар. «Орамал» өлеңінің жазылу себебін Мағжанның өмірі мен шығармашылығын терең зерттеген әдебиеттанушы ғалым Ш.Елеуқенов былай түсіндіреді: «Патшалық 1916 жылғы қазақ даласындағы көтерілістен соң көп ұзамай өрем қапты. Көтеріліс дүрбелеңі Мағжан жүрегін жанамай өткен жоқ. Өзінше үн қосты. Соңғы жылдары тапқан бір тәсілі – жанын толқтытқан оқиға символын тауып алады. Халық мұңын майданға жіберілген жарын сағынып, орамалға кесте тігіп отырған әйел сезімін бейнелеу арқылы жеткізіп, «Орамал» атты өлең жазды» [6. 25].

Мағжан – қазақ әдебиетінде символизм әдісін берік орнықтырған, кейінгі ақындарға бұл бағытта үлгі бола білген ұстаз суреткер. Ойындағысын символ арқылы емеуірін танытып жеткізгісі келген ақынның бұл әдіске құмартуының объективті себебі бар дей аламыз. Ең алдымен, жұртым деп соққан жүрегі патша тұсында еркін жырлай алмады. Көңілдегі көркем ойын тура білдіруге цензура кедергі жасады. Ақынның 1912 жылғы «Шолпан» өлеңдер жинағындағы реакцияшыл ойларды аңғарған патшалық цензура ақын соңына шырақ алып түсті. Цензура кесірінен ақын Уфадағы «Ғалия» медресесіндегі оқуын аяқтай алмай, Омбыға кетуіне мәжбүр болды. Осындай жағдайда әдебиеттегі қолтаңбасын қалыптастыра бастаған талантты ақын символ, ишара, мысал арқылы ойын тұспалдап, жасырып жеткізуді тілегендей. Мысалы ақын өлеңдерінде жел – еркіндіктің, қара бұлт – отаршылдықтың, боран – адасқан жолдың, күн – оқудың, гүл – нәзіктіктің, ай – мәңгіліктің, шолпан – үміттің, түн – қараңғылықтың, мола – жалғыздықтың, ту – жеңістің, теңіз – шексіздіктің, дария – ұзақтықтың, толқын – алмасудың, жапырақ – жас ұрпақтың символын байқатады.

Осындай әдіспен ақын Бірінші дүниежүзілік соғыс қасіретін орамал символы арқылы жеткізген. Өлеңдегі лирикалық кейіпкер майданға аттанып кеткен жарына кестелі орамал

тігіп отырып, басындағы қайғысын, қимас сезімін баяндайды. Алаң көңілді келіншектің жанына қайғы батады, жүрегіне у толады. «Күз сарғайтты қайыңды, // Мен де бірге сарғайдым» [5. 30], - дегенде, ақын психологиялық параллелизм тәсілін сәтті қолданады. Қасірет жұтқан қайғылы жардың көңілі күздің күніндей салқын, сүреңсіз. Күздегі қайың сарғайса, оның да жаны сағынышқа толады. Жағдайы тоңған сол қайыңдай аянышты, дәрменсіз. Байқасақ, ақын ер азаматын сағынған әйелдің жағдайын суреттегенде, құлпырған көктемгі мезгілді, жайнаған жазғы шуақты жайлауды, бұлбұл құсы сайраған бақшаны емес, жан тондырар күзгі кезенді, табиғаттың сүреңсіз маусымын суреттейді. Сол арқылы оқырманға кейіпкердің көңіл-күйін дәл жеткізіп, шығарма әсерін күшейтеді. Өлеңдегі қара бұлт жапты айымды дегенінде де ай символының сәтті берілгенін аңғарамыз. Ай – Мағжан өлеңдерінде жиі суреттелетін көркем образ. Ол жол сілтейтін, жарығын төгетін, адастырмайтын аспан денесі. Қараңғы түнді жап-жарық ететін жарық сәуле. Бұл өлеңде келіншек айдың бетін қара бұлт жапты, яғни басына қиын заман орнады, сүйген жарынан айырылды дегенін айтады. Сүйген жарын отарба алып кеткеніне төрт ай толған екен. Ол уақыт ішінде көрген күні күйікке, сағынышқа толады. Және бір байқайтын жағдай, ақын әйелдің жарын айырған отарбаны өкірген деп суреттейді: «Жарымды өкіріп отарба // Қанды жаққа әкетті» [5. 30]. Өлбетте өгіз өкіреді, адам да өкіріп жылайды. Алайда бұл суретте темір отарба, адамды жылатып, сүйген жарынан айырған көлік тірілген кейіпте көрсетіледі.

«Елін ойлап қамығып,
Жүрегі толып дерт-шерге,
Жүр екен жаным жабығып
Осы күні қай жерде?» [5. 30].

Сүйген жары елін ойлап қамығып кетті дегенінен автордың Бірінші дүниежүзілік соғысқа көзқарасын аңғарамыз. Байқасақ, кесте тігіп отырған әйелдің майданға кеткен жары елін ойлап аттанған. Бұл маңызды шешімге ол саналы барған. Патша жарлығына бағынып, жанын қатерге төндіріп окоп қазуға кеткен қазақ жігіті елдің қамы үшін қасірет шеккен. Кейіпкердің осы сөзінен Мағжанның соғысқа қазақ жігіттері не үшін барғанын түсінгендігін ұғамыз. Өлеңде соғыстың қасіреті бейнелі тілмен суреттеледі. Автор ол үшін орайлы теңеу, метафораны сәтті пайдаланады. Ол қан майданды жарқ-жұрқ еткен бейнеге, оқ пен жарылыстан құралған сансыз көзі бар жынның ұясына теңейді. Сүйгенінің мүшкіл жағдайын қасында жанашыр жақыны жоқ, жалғыз ба екен, аш па екен, жүдеу ме екен деп тебіреніспен суреттейді. Қиналған жарына кең дүние тарылып, жалған өмір тозаққа айналды ма дегізеді. Үстіндегі киімі солдаттың формасы ма, сымдай сымбатты түрде ме, қолында күрек ұстап жүр ме деп те толғанады. Сол күрегімен ор қазып жатыр ма екен. Ол қазған оры жауына арнала ма, әлде өзіне бұйыра ма деп те қиналады. Қайғы жұтып, тебіреніс үстінде отырған бейбақ келіншек қолындағы жібек орамалмен, тігіп отырған бізімен тілдеседі. Жібек жібіне «орала бермеші қолыма», бізіне «тезірек жүрші», «орамалды сүйген жарыма жылдам бітіріп берейінші» деп жалынғандай күй кешеді. Сол жібек орамал аяқталып бітсе, бойындағы қасіреті тарқап, күдігі сейіліп, арманы орындалғандай сезіледі. Сүйген жарына деген ыстық махаббаты, қимас көңілі бір уыс жібек орамалда жиналып қалғандай. Сондықтан ол тағы да:

«Қайғыдан өлсем арман жоқ,
Ақіреттік жолдасым.
Көзімде жас қалған жоқ,
Кестеге сіңді бар жасым» [5. 31],-

деп осы қазір қасіреттен көз жұмса, о дүниеде жолдасымен қосылатынына кәміл сенеді. Жарымен бір болу үшін арман жолында бақиға аттанып кетуге де дайын екенін білдіреді. Көзінде тамшы жас қалмаған, өмірден баз кешіп отырған бейшара жанның сағынған жарына кестемді қолыңа алғаныңда менің қалай күткенімді түсінесің деп толғанады. Өзін сорлыға теңеп отырып, сүйген жары «сәулежаным» деп көзін сұртетін шығар дейді.

Он төрт шумақтан тұратын өлең жеті буынды шалыс ұйқас үлігісінде жазылған. Өлеңде ақын негізі фольклордан бастау алатын қайталау тәсілін орайлы пайдаланады.

«Қасірет батты жаным,
Уға толды жас жүрек.
Орамалды жарыма
Бітірем қашан кестелеп?» [5. 31], -

деп дәрменсіз әйел үш мәрте қайталайды. Өлеңнің басында, ортасында, соңында осылайша үш рет қайталау арқылы ақын айтқысы келгенін әсірелейді, сөздің әсерін күшейтеді, кейіпкер сағынышын ұлғайтады. Негізгі идеяны сол шумақ арқылы жинақтап жеткізеді.

«Қазақ әдебиеті» энциклопедиялық анықтамалығында лирикалық туынды табиғатына мынадай анықтама берілген: «Кез келген сезіну мен толғаныс лириканы тудыра алмайды, әлеуметтік толғаныстар лириканы тудырады. Эпика жанры баяндауға негізделсе, лирикалық шығарма адамның түрлі құбылыстан алған әсерін бейнелеп жеткізу шеберлігімен ұштасады» [7. 351]. «Орамал» лирикалық шығармасының жазылуына Мағжан өмір сүрген кезеңдегі әлеуметтік толғаныстар ықпал еткенін түсінеміз. Өлеңде сүйген жарын сағынған зарыққан әйел мен майдан жұмысына аттанып кеткен қазақ жігітінің ақыры қосылғаны, не қосылмағаны туралы айтылмайды. Лирикалық туындының осылайша жұмбақ күйінде қалғаны оның көркемдік-эстетикалық әсерін төмендетпейді. Шағын өлеңнің ішінде екі сүйгеннің қосылуын көрсетуді Мағжан мақсат етпейді. Орамал символымен автор екі адам арасындағы шынайы сезімнің, риясыз махаббаттың, қимас көңілдің, қайғыға душар болған көңілдің, сарғайтқан сағыныштың, үзілмеген үкілі үміттің, берік сенім мен серттің, адалдықтың нышаны мен белгісін байқатқан.

**Ғылыми мақала 2022-2024 жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша AP1487700415 – «Алаш кезеңі әдебиеті: интегративті фольклортану контексті және жаңа ғылыми парадигма» жобасын іске асыру аясында дайындалды.*

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Байтұрсынұлы Ахмет. Шығармалары – Сочинения. Он екі том. Әдебиет танытқыш. Қазақ тілінде / Ахмет Байтұрсынұлы. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, – 2022. Т. IX: – 592 б.
- 2 Ахметов З. Асыл сөз арнасы: Зерттеу, сұхбат, сын // Құраст. Оразбек М., Зәкиұлы. – М. – Алматы: «Арда», 2008. – 400 б.
- 3 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы // Кітапта: Классикалық зерттеулер: көп томдық. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2013. Т. 15: Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов, З.Ахметов. Әдебиет теориясы. – 412 б.
- 4 Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. 5-т. – Алматы: Ғылым, 1996. – 304 б.
- 5 Жұмабаев М. Шығармалар. 3 томдық, 2-т. – Алматы: Білім, 1995. – 208 б.
- 6 Елеуенов Ш. Мағжан (Өмірі мен шығармагерлігі). Оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1995. – 384 б.
- 7 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005. – 576 б.

ӘОЖ 82.512.122.09

АБАЙДЫҢ МАХАББАТ ЛИРИКАСЫ – ЗӘКИ АХМЕТОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ

Қадылбек А.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ магистранты, Астана қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекшісі: Л.Н. Гумилев атындағы*

ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филол.ғ.к. Қорғанбеков Б.

E-mail: aray.kadylbek@gmail.com

Аннотация. Стихотворения Абая, посвященные теме любви, немногочисленны. В жанровом понятии любовная лирика разнообразна, бесценна для казахского искусства слова, продолжает западные и восточные традиции. Изучение произведений Абая началось с публикаций, написанных

представителями интеллигенции Алаш. М. Ауэзов положил начало научному исследованию произведений Абая. Благодаря М. Ауэзову наследие Абая стали изучать глубоко и всесторонне. Любовная лирика была отдельной темой для изучения лишь в немногих трудах по литературоведению. В монографии ученого З. Ахметова «Абайдың ақындық әлемі», являющейся ценным исследованием, любовная лирика Абая изучалась с научной точки зрения. В статье дается обзор работы З. Ахметова и анализируются его научные взгляды посвященные любовной лирике Абая.

Ключевые слова: любовная лирика Абая, творчество Абая, изучение произведений Абая.

Abstract: Abai's poems dedicated to the theme of love are few in number. In the genre concept, love lyrics are diverse, invaluable for the Kazakh art of words, continues Western and Eastern traditions. If the study of Abai's works began with comments on articles written by the Alash intelligentsia, then M. Auezov paved the way for a more in-depth study of Abai's works. Thanks to M. Auezov, Abai's works began to be studied comprehensively. However, Abai's love poetry did not become a separate topic for study, and lyricism is often mentioned in general works. Thus, the work «Абайдың ақындық әлемі» («The poetic world of Abai») written by literary critic Z. Akhmetov is a valuable study. The article provides an overview of Z. Akhmetov's work and analyzes his scientific views on Abai's love poetry.

Key words: Abai's love lyrics, Abai's creativity, study of Abai's works.

Абайдың махаббат тақырыбына жазған өлеңдері санаулы. Осы санаулы өлеңдердің өзі жанрлық-стадиялық тұрғыдан біртектес емес. Абайдың махаббат лирикасы оның батысқа да, шығысқа да қатысымен, қазақтың төл сөз өнерін айқындауымен аса құнды.

Абайдың махаббат лирикасында орта ғасырлық сопылық иллаһи махаббат та, қазақ фольклорынан бастау алатын кіршіксіз идеал бейне үлгісінде өрнектелетін аруға деген ынтызарлық қатынасты бейнелейтін үлгі де бар. Сонымен бірге күнделікті өмірде өзгеге жариялай бермейтін, жүрек түкпіріндегі ешкімге айтылмас сыр сезімдерді жария ететін Еуропа әдебиетінің де үлгісі бар. Сондықтан Абай шығармаларының ішінен махаббат тақырыбындағы өлеңдерді бөліп алып зерттеудің маңызы зор.

Абай шығармаларын зерттеу, пікірлер айту Алаш зиялыларының жазған мақалаларынан басталса, одан кейінгі негізгі жолды салып берген М. Әуезов еді. Әуезов салған ізбен Абай шығармалары әртүрлі қырынан зерттеле бастады. Десе де дәл осы махаббат лирикасын бөлек тақырып етіп алып зерттеушілер көп емес, көбінесе Абайдың бұл тақырыптағы өлеңдері жалпы шығармаларының ішінде талданып, аталып өтіледі. Сондықтан да ғалым З.Ахметовтың “Абайдың ақындық әлемі” еңбегінде ақынның махаббат лирикасына бөлек тарау арнауы аса құнды зерттеу болып табылады.

Ғалым сөз басында Абайдың махаббат тақырыбындағы өлеңдерінің тақырыбы, көркемдік ерекшелігі тұрғысынан сан алуан екендігін атап өтеді: «Жарқ етпес қара көңілім не қылса да», «Ғашықтық, құмарлық пен – ол екі жол» таза махаббат сезімдерін қастерлейтін өлеңдер болса, «Мен сәлем жазамын» – ғашығына деген сағыныш сезіміне толы мұңды өлең. Ал «Қор болды жаным» тіпті сағынышты, зарлы өлең деуге лайық, бірақ қайғы мен үміт аралас келеді [1. 102]», - дейді.

«Жігіт сөзі» мен «Қыз сөзі» өлеңдері – хатпен жауаптасу үлгісінде жазылған өлеңдер. Бұл Абайдың қазақ жастарының арасында айтыла бермейтін сезімдерін жарыққа шығарған, ашық жырлаған туындылары. Бұл туралы М.Әуезов: «Айттым сәлем, қаламқаста» жігіттің қызды қадірлей білгенін көреміз. Қазақ әйеліне Абай тең тіл бітірмек [2. 57-58]», - дейді. Абай заманында қазақ қыздарының теңдігі, әйел еркіндігі өте өзекті мәселе еді. Сондықтан да ғашық жігіттің тілегіне қазақ қызының өз ойын қысылып-қымтырылмай ашық айта білуі – Абайдың осындай болса екен немес осыдан үлгі алса екен деген мақсатынан туындаған деуге болады. Бұл туралы З.Ахметов пікірі М.Әуезов ойымен сабақтасады: «Мұны сахарада еркін өскен, адал, ашық мінезді жастардың көлгірсімей көңіл білдіру, өзара сыр ашу салтына лайық сөздер деп қарағанымыз жөн бе? Әлде өмір көрген, жастық дәуренді басынан өткізген ақынның ғашықтардың ұяң болмай, еркін болғанын құптағаны дейміз бе? Абай жігіт пен қыздың осы сөздерін сырт көзге білдірмей сүйгеніне ғана айтса болды демей, әнге салып айтса жарар деуі тегін емес болар. Қалайда, «Көзімнің қарасы», әсіресе «Қызарып,

сұрланып» атты өлеңдердегі қысылып, қымсыну, пәк мінезділік мұнда байқалмайды [1. 105]». Ғалым «Қыз сөзіндегі» «Сіз – бір сұңқар», «Біз – қырғауыл, сіз тұйғын» метафораларына тоқталған. Бұлар халықтық поэзия үлгісімен үндессе:

Сіз – жалын шоқ, біз – бір май,
Ыстық сөзің кірді ішке,

Май тұра ма шыжымай?! [3. 100-101], – деген салыстырулардың Абай өз жасампаздығымен ойлап тапқан, бірақ қабылдауға жағымды тіркестер екендігін атап өтеді. Абайдың махаббат лирикасын талдауда осылайша тек мазмұнына ғана үңілмей, көркемдеп ерекшеліктерін де айқындап отырған. «Көзімнің қарасындағы»:

Исің гүл аңқыған,
Нұрың – күн шалқыған.
Көргенде бой еріп,

Сүйегім балқыған [3. 131], - деген жолдардағы әсірелеулер мен айшықты метафоралар да ауызша поэзияға лайық бейнелеу тәсілі екендігіне тоқталып өтеді.

«Қызарып, сұрланып» – Абайдың махаббат лирикасындағы ғашықтардың шынайы нәзік сезімін, құпиясын сыршыл көркемдікпен сипаттаған өлеңдерінің бірі. Бұл туралы З.Ахметов: «Қызарып, сұрланып» екі ғашықтың кездесуін бейнелеудегі әдемі психологизм, олардың көңіл күйін, ішкі сезімін терең ашып көрсетудегі көркемдік шеберлігімен айрықша көз тартады [1. 108-109]», - дейді. Өлең шумақтарына көз жіберсек:

Дем алыс ысынып,
Саусағы суынып,
Белгісіз қысылып,
Пішіні құбылып;

Иығы тиісіп,
Тұмандап көздері,
Үндемей сүйісіп,
Мас болып өздері;

Жанында жапырақ,
Үстінде жұлдыз да
Елбіреп-қалтырап,
Жігіт пен ол қыз да [3. 129].

«Жігіт пен қыздың өздері құсап ағаштың жапырақтары да, жұлдыздар да елбіреп, қалтырап тұрғаны – табиғат көрінісі мен адамның көңіл-күйінің ұқсас болуы – сезім-әсерімізді күшейте түсетін көркемдік тәсіл [1. 109]».

«Сен мені не етесің» өлеңі – Абай шығармашылығындағы қалпы бөлек, айрықша ізденістен туындаған және зерттеушілердің назарын ең көп аударған өлеңдерінің бірі. З.Ахметов өлеңді құрылысына қарай талдап: “Сен мені не етесің” өлеңіндегі әр шумағы ұзынды-қысқалы төрт тармақтан құралатын бұл өлшемді Абай өзі де басқа өлеңдерінде қолданбайды” [1. 103], - десе, осы өлеңге тұтас бір мақаланы арнаған Т.Шапай да: «Абайдың өзіне дейін тумаған, одан кейін қайталанбаған, алдында үлгісі, соңында жалғасы жоқ өлең өрнектерінің бірі – «Сен мені не етесің?» [4. 165], - дейді.

Абайдың қыз сұлулығын сипаттаған екі өлеңі – «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» және «Білектей арқасында өрген бұрым». Бірінші өлең туралы М.Әуезовтың айтқан сыны белгілі. Өлеңдегі «жыртақтақтаған», «тыртақтаған» сияқты сөздер, қыз сипатына өлеңнің екінші бөлімінің қосарлануы орынды емес дейді. Әуезов пікірінен соң «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы» өлеңі 1977 жылы екі бөліп басылады. З.Ахметов ғалымның осы пікірлерін дұрыс қабылдауды және бұл сынның өлеңнің екіге бөлінуіне себеп болмауы керектігін айтады: «... алдымен қыздың сұлулығын, әдемілігін сүйсіне бейнелеп, сырт пішінін, көркін қызықтай келіп, әттең, көркіне үнемі мінезі сай келе бермейді-ау деп өкініш білдіргені қисынды емес пе? Тыңдаушысын сұлу қыздың келісті портретін көзіне айқын елестетіп,

елітіп барып, бірақ осындай көз тартарлық көркі бар сұлудың бәрі ұстамды, мінезді болмайды деп сақтандырғандай айтуы әлдеқайда әсерлі ғой... Шығарма бірыңғай бірсарынды келмей, екі түрлі сарынды шендестіру – мұның өз артықшылығы бар. Мұндай тәсіл поэзиялық шығармада да, әсіресе музыкалық туындыларда да кездесіп отырады [1. 118]». Бұл тұрғыдан Ш.Ибраев зерттеуі ғалым пікірімен үндес. Ш.Ибраев пікірінше өлеңнің осылайша бір-бірімен онша қабыспайтын екі бөліктен тұруы Абайдың ақындық кемшілігі емес, керісінше ақын бұл тәсілді әдейі қолданған. Себебі өлеңнің екінші бөлігінен оқырман алар ой бірінші бөлігіндегі қыздың сұлулығына тамсанып отырған оқырман әсеріне мүлдем қарама-қарсы әсер етеді, ары қарайғы мәтіндік бүтіндігінен туатын мағына қыздың сыртқы сұлулығына кереғар болып шығады. Оқырман әлгі сұлулықты қимағандай, қыздың сыртқы бейнесіне ішкі дүниесі сай болғанын күткендей күй кешеді. Бұл Абайдың қыз бейнесін мейілінше келістіріп суреттеуінің әсері екені сөзсіз [5. 67].

3.Ахметов Абайдың екі өлеңіндегі сұлуды сипаттауы – қазақ поэзиясында бұрыннан бар дәстүр екендігін айта кетеді. Десе де Абай тек дәстүрді жалғастырушы ғана емес. «Білектей арқасында өрген бұрым» өлеңіндегі:

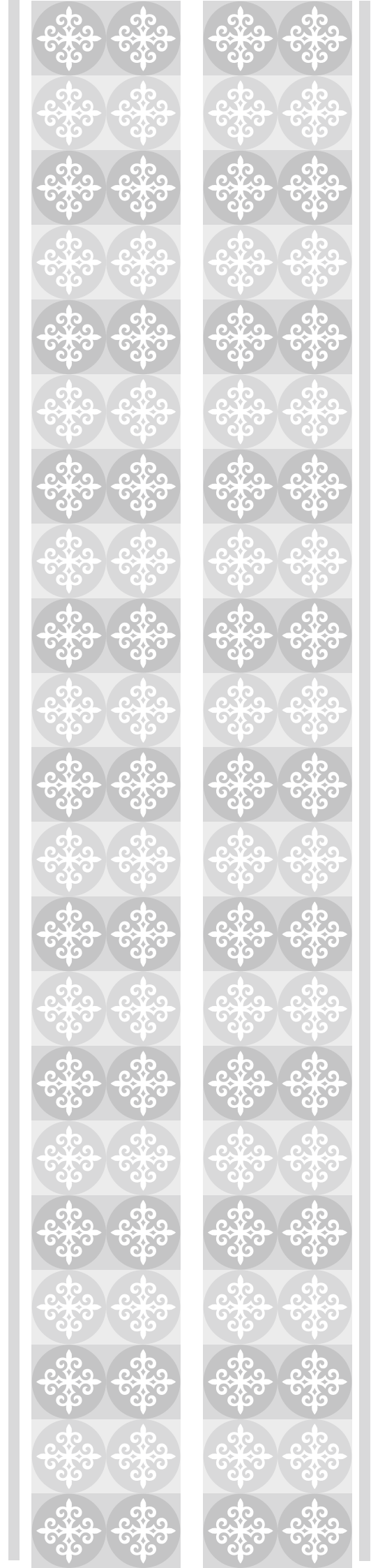
Егерде қолың тисе білегіне,
Лүпілдеп қан соғады жүрегіңе.
Бетінді таяп барсаң тамағына,

Шымырлап бу енеді сүйегіңе [1], - деген жолдар сұлуды сипаттаудың жаңа үлгісін көрсетеді. «Мұнда дайын әдеби үлгіні пайдаланғандықтың ешбір ізі көрінбейді. Осының өзінен біз Абайдың әйел бейнесін суреттеуде алдына қандай мақсат қойғанын да аңғарамыз. Ол қазақ поэзиясындағы әйелдің сұлулығын көркемдеп сипаттайтын үлгіні құптай отырып, осы бағытта жаңаша ізденістер керек екенін жақсы түсінгенін байқаймыз [1. 119]», - дейді.

3.Ахметовтың еңбегі өлеңдердің көркемдік ерекшеліктерін айқындап, мазмұнын, құрылысын талдауымен Абай шығармашылығында маңызды орын алатын махаббат лирикасы туралы құнды мәліметтер береді. Қорыта келгенде, Абайдың махаббат лирикасына арналған 3.Ахметов зерттеулері М.Әуезов бастаған жолды жалғастырып, дамытып әкетсе, өзінен кейінгі ізденушілерге де үлгі аларлық, бағыт көрсетерлік бағалы еңбек болды.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 б.
- 2 Әуезов М. Абайтану дәрістері. – Алматы: Рауан, 1994. – 160 б.
- 3 Құнанбайұлы А. Шығараларының екі томдық толық жинағы. Т. 1.: Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2004. – 296 б.
- 4 Абай мұрасы және қазақстандық қоғамның мәдени құндылықтары. – Т.2. Шапай Т. Абайдың дидагы: эссе. – Нұр-Сұлтан: БиКА, 2021. – 250 б.
- 5 Ибраев Ш. Абай феномені: монографиялық зерттеу. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2020. – 186 б.



II БӨЛІМ

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ
ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ
ЖӘНЕ АКАДЕМИК
ЗӘКИ АХМЕТОВ МҰРАСЫ

**ПРОТИВОСТОЯНИЕ ОТЦА И СЫНА
(НА ОСНОВЕ В ТЮРКСКИХ ГЕРОИЧЕСКИХ ЭПОСАХ)**

Шахрияр Гумру

др. философ. наук по филол.

*АНАН Институт Фольклора, отдел «Фольклора тюркских народов», старший научный
сотрудник, Баку, Азербайджан,*

E-mail: nevayi-qumru@rambler.ru

Аңдатпа. Ұрпақ арасындағы тартыс пен әке мен бала арасындағы тартыс мәселесі тек әдебиет мәселесі емес, ол психологияның, элеуметтанудың, философияның, адамзаттың өз мәселесі. Олардың арасындағы тартыстар түркі халықтарының қаһармандық эпостарында кеңінен көрініс тапқан белгілі мотив. Әке мен бала арасындағы тартыс көптеген түркі халықтарының «Оғыз қаған», «Манас», «Едіге», «Деде Қорғуд кітабы», «Кангивай мерген» (Тува), «Қартыға Перген» (Шор), «Ер Самир» (Алтай) сияқты батырлық эпостарында көрініс тапқан.

Мақалада әке мен бала арасындағы тартыстың әр алуан себептері талданып, жоғарыдағы эпостардың ішінде бұл мотив салыстырмалы түрде зерттеуге тартылған. Мұнда талдау тек қаһармандық эпостар негізінде жүргізілгенін ескеріңіз.

Кілт сөздер: түркі халықтары, әке мен бала, тартыс, қаһармандық эпос, мотив.

Abstract. The problem of intergenerational conflicts and disputes between fathers and sons is not only a problem of literature, it is a problem of psychology, sociology, philosophy and humanity itself. The conflicts between them are a well-known motif that is widely manifested in the heroic epics of the Turkic peoples. The conflict between father and son is reflected in the heroic epics of many Turkic peoples, such as “Oguz Kagan”, “Manas”, “Edige”, “The Book of Dede Gorgud”, “Kangivai Mergen” (Tuva), “Kartyga Pergen” (Shor), “Er Samir” (Altai).

The article analyzes the various causes of the conflict between father and son, and among the above epics, this motive was involved in the study in a comparative form. Note that here the analysis was carried out only on the basis of heroic epics.

Key words: Turkic peoples, father and son, conflict, heroic epic, motif.

Отцы и дети, межпоколенческие конфликты и споры всегда существовали на протяжении всей истории и продолжают даже сегодня. Эта проблема не только литературы, это проблема и психологии, и социологии, и философии и самого человечества.

Хотя конфликт отца и сына в фольклорных текстах многих тюркских народов связывают с Эдиповым комплексом, на котором З.Фрейд основывал свою психоаналитическую теорию, цели и подходы здесь совершенно иные. Согласно легенде об Эдипе, он убивает своего отца, не зная его, и женится на собственной матери. И от матери у него родилось две дочери и два сына. Однажды начинается эпидемия холеры. Чтобы избавиться от этой беды, люди должны найти живущего среди них проклятого и изгнать их из своей страны, и этим человеком является сам Эдип. В конце Эдип выкалывает себе глаза, а его мать вешается. Эдип на самом деле является одним из самых трагических аспектов человеческого бытия.

У. Кара иначе объясняет конфликт между отцом и сыном, цитируя Дж. Г. Фрейзера. По его словам, «происхождение этого мотива, встречающегося в эпических и мифологических текстах, связано с обрядами, как и в других мотивах. Его отец разлучает мальчика с матерью, чтобы совершить обряд полового созревания. Эта разлука очень тяжела для матери и сына. Отец более спокойный и хладнокровный» [11. 32]. Д. Миллер интерпретирует конфликт отца и сына в двух направлениях: «Само слово «отец» имеет репутацию. Ни один герой, какими бы ни были его цели, не может оставаться под этой властью, поэтому он вступает в конфликт со своим отцом. При оценке с другой точки зрения отец все же является представителем власти. Когда он узнает, что в его силах навредить своей репутации, он хочет избавиться от сына. Выросший вдали от сферы влияния отца,

герой возвращается к нему, чтобы отомстить» [11. 33]. Шестой, седьмой и восьмой артикулы традиционной модели героя Л. Реглана отражают угрозу смерти со стороны отца героя, героя похищают у смерти и увозят в другую страну или бросают в лесу, что после того, как они были воспитаны случайными людьми или животными, они возвращаются, чтобы отомстить. Он объясняет это как «конфликт поколений и власти между отцом и сыном» [11. 34]. В сюжетоуказателе А.Андреева сюжет «отцы и дети» характеризуется под номером «*884 I». Сюжеты, отражающие отношения Эдипа и Лая и Зевса и Кроноса, перечислены в том же указателе сюжетов между номерами 930-934 под общим заголовком «Рассказы о судьбе» [1. 63], [7. 51].

Убийство отца сыном или конфликты между ними — известный мотив, широко проявляющийся в героических эпосах тюркских народов. Ф. Баят пишет, что это «один из мотивов, получивших новые значения в сказках и былинах, перешедших из эпохи мифологической в эпоху историческую. ... Замечено, что в основе этой борьбы лежит старое и новое, свет и тьма, порядок и хаос [3, 63-64].

Конфликт отца и сына нашел отражение в героических эпосах многих тюркских народов, таких как «Огуз каган», «Манас», «Книга Деде Горгуд», «Кангивай Мерген» (Тува), «Картыга Перген» (Шор), «Эр Самир» (Алтай). Примером тому служит поединок между принявшим ислам Огузом и его отцом Гара-ханом в «Огузнаме» и ранение сына Дирса-хана Бугаджи, обманутого словами сорока храбрецов, в «Деде Горгуд» [4. 78].

В саге «Манас» «отец Алманбета Гара-хан не согласился стать мусульманином, и Алманбет убил своего отца во время конфликта» [14. 25] или Манас-хан борется со своим отцом Якуб-ханом, говоря, что «важно убить такого отца» [14. 25], потому что он был обманут словами плохих людей и плел интриги.

В тувинско-тюркском эпосе «Кангивай Мерген» [10] отец хочет убить сына, не зная, что он его сын, но не может. Сын отрезает косу с головы отца и бросает к его ногам, символически убивая его.

В эпосе шорских тюрков «Картыга Перген» [9] однажды, когда Алтын каган возвращается с охоты, он видит, что его жена беременна, и не верит, что ребенок от него. Когда он увидел, что его отец сражается с Кара Мёко, этот сын Алтын Кагана встал между ними и остановил бой. Его отец разозлился и сказал: «Если бы ты был моим сыном, ты бы не остановил бой» и чтобы отомстить он ушел в подполье и послал людей из семидесяти хаганов убить его сына, но они не смогли его убить. Е. Баят пишет что, «отсутствие отца во время рождения ребенка является обычной ситуацией в сказаниях алтайского и тувинского народов» [5. 440]. В. М. Жирмунский тоже пишет что «участие отца для рождения младенца как будто ненужно: отец уезжает в далекую, иногда долголетнюю поездку, в поход против врага, чаще всего по собственному желанию или по совету жены — на продолжительную охоту» [15. 169-170]. И все это приводят к тому что отец и сын не знают друг-друга, вот по этому между ними начинается вражде.

Когда речь идет отца и сына и о конфликте между ними тогда Б.Н. Путилов пишет что: «Уже темы «бой отца с сыном» и «взаимопомощь отца и сына» можно рассматривать как дополнительные. В некоторых версиях они объединяются: сын, отправившись на помощь отцу, «случайно» оказывается его противником; в ходе столкновения недоразумение выясняется, и затем отец и сын действуют совместно. Варьирование темы выражается в том, что вместо отца и сына появляются персонажи с другими родственными отношениями (братья, дядя и племянник), а эта коллизия естественно требует других предшествующих тематических полей (исчезновение одного из братьев, увод в плен; братья оказываются в разных лагерях и т. д.)» [15. 206].

Видимо, в отличие от Эдипа, тюркские герои борются за высшие дела, за предотвращение хаоса, за традицию или религию. К.Абдулла пишет, что «...в греческом мифе противостояние возведено на уровень трагедии, а в огузском мифе напряжение сведено к нулю, и преобладают положительные эмоции. В греческом мифе в противостоянии один на

один Новое не хочет или не может признавать Старое. В огузском мифе Новое может найти свои признаки в Старом, признает его и пытается обеспечить свое рождение и независимость от него» [2. 246]. В тюркских эпосах конфликт между отцом и сыном возникает не из-за личных желаний, а из-за людей в обществе и их сакральных ценностей. Здесь «причиной конфликтов между отцом и сыном является религия, ревность, обычай или героический инстинкт, обычно в основе сказанного лежит непослушание сына отцу» [12. 516].

Турецкий этнограф и фольклорист П. Н. Боратав «связывает конфликт отца и сына с тем, что отец оставляет сына в чужих странах и позже этот ребенок сражается с ним, не зная отца» и пишет: «Борьба отца и сына обычна в эпосах многих наций. «Кероглу оставляет своего ребенка в чужих странах, затем этот ребенок приходит и сражается с ним» – обычная эпическая тема, которая важна в анатолийских повествованиях «Кероглу» [4. 78].

Почти во всех вариантах эпоса «Едигей» герой переживает серьезные конфликты с сыном. В казахской версии эпоса Едигей обещает выдать замуж одну из двух дочерей Тохтамыш-хана за Нурадина, но позже нарушает свое обещание и сам женится на обеих дочерях. Когда Нурадин приходит к отцу, тот понимает проблему, но не нападает на него, подавляет свой гнев. Несмотря на это, у Едигея сломается руки и ослепляется глаза. Здесь герой наказан Богом за то, что не сдержал своего слова.

В башкирской, татарской и ногайской версиях у него конфликт с сыном из-за клеветы, брошенной на Едиге. В татарской версии Джанбай, министр Тохтамыш-хана, приказывает дочери Тохтамыша, вышедшей замуж за Нурадина, заставить ее поверить в то, что она беременна от Едигея, привязав ей к животу войлок, чтобы создать конфликт между отцом и сыном. Придерживаясь уловки Джанбая, Ханеке делает то, что он говорит, и когда Нурадин спрашивает, что случилось, он отвечает: «Твой отец знает». В это время домбра, брошенная Нурадин, выбила Едигею правый глаз. В башкирской версии эпоса «Изукей и Морадим» сюжет аналогичен татарской версии, но здесь события описаны несколько откровеннее: Дочь Тохтамыша Иньи говорит Морадиму, что «когда ты был в поездке, твой отец подошел к моей постели и не отходил от постели, пока не ушел в поход. Хотя я и сказала, что обещала твоему сыну Морадиму, выйду за него замуж, он проигнорировал мои слова» [8. 180]. Таким образом, Иньи разрывает отношения между отцом и сыном. Морадим обнажает меч и ранит отца в бровь. Тогда Изукей также покидает свою землю. Морадим, который понимает, что его отец невиновен, убивает свою жену Иньи. Спустя долгое время отец и сын становятся соперниками на поле боя, не зная друг друга. После того, как Генеке знакомит Изуке и Морадима друг с другом, они объединяют усилия и побеждают. Таким образом, конфликт между отцом и сыном заканчивается.

Б. Н. Путилов пишет что: «Самая драматическая ситуация – бей отца с сыном, но эпос знает и иные разработки: сын выручает отца либо отец приходит на помощь сыну, отец выступает наставником сына, передавая ему свой богатырский опыт. Ситуации эти осложняются мотивами неузнавания или запоздалого узнавания» [15. 206].

Ногайский вариант сюжетно сходен с этими вариантами. Здесь перед походом в бой Эдигей обещает Нурадину, что после боя он будет женит его на Ханеке, дочери Тохтамыша. Бой заканчивается успешный, Тохтамыш убегает, а когда Нурадин хочет пойти к дочерям Тохтамыша, Янбай не отпускает его, говорит: «Расскажи отцу о своей победе, а я приведу девочек». Когда Нурадин идет к отцу, приходит Янбай и велит девушкам обмануть Нурадина, подложив им на живот подушки. «Когда он спросит, что это такое, вы скажете: «Это сделал твой отец», – и таким образом отомстите Нурадину и Едигею», – говорит он. Девушки делают так, как говорит Янбай, и изгоняют отца Нурадина со своей земли.

Хотя враги могут создать конфликт между отцом и сыном, в конце концов Нурадин уходит и возвращает отца: «Нурадин пришел и увидел, что это его отец Едигей. Сын умолял отца «вернуться домой». Тогда его отец сказал: – Если ты понесешь меня на спине, я пойду. Сын согласился на условие отца. Нурадин взял отца на спину. Его ноги вонзились в землю по колено. Итак, они пришли домой. Потом они стали хорошо жить вместе» [6. 187].

В каракалпакской версии визирю Тохтамыш Кенженбаю удастся создать конфликт между Нураддином и Эдигю. Нураддин случайно выкалывает Эдигу глаз, сердито пиная узду своего коня. Позже Эдигу нашел своего сына Нураддина, привел его к себе и отдал ему свой трон в честь их воссоединения [13].

И исторические факты, и множество версий саги свидетельствуют об очень серьезном конфликте между Едиге и Нурадином. В одном из сражений Нурадин даже выкалывает отцу глаз, а в одном из башкирских вариантов в конце убивает отца. В версии, собранной у турок, проживающих в Румынии, сюжет совсем другой. Здесь, как правило, нет конфликта между отцом и сыном.

Таким образом, конфликт отца и сына, длящийся тысячелетиями по разным причинам, может быть главной темой эпосов, крупнейшего жанра народной литературы. В турецкой народной литературе можно сказать, что эта сюжетная линия является основным лейтмотивом эпоса.

Список литературы

1. Андреев, Н. Указатель сказочных сюжетов по системе А.Аарне / Н.Андреев. – Ленинград: Издание Государственного Русского Географического Общества, – 1929. – 119 с.
2. Abdulla, K. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud – 2 / K.Abdulla. – Bakı: Elm, – 1999. – 301 s.
3. Bayat, F. Mitolojik Zıtlık Paradigmasında Baba-Oğul Mücadelesi // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, – 2009. Cilt.II, №6. – s. 63-70.
4. Boratav, P.N. Köroğlu Destanı / P.N. Boratav. – İstanbul: Adam Yayıncılık, – 1984. – 261 s.
5. Баят Е. Необычное рождение эпического героя в тюрко-монгольском эпосе //
6. Qəhrəmanlıq salnaməsi – “Edigey” dastanı (noqay variantı) – II / noqaycadan tərc. ed. Q.Şəhriyar // – Bakı: “Dədə Qorqud” elmi-ədəbi toplusu, – 2017. №2, – s. 165-192.
7. İslamzadə, K. “Ata ilə oğulun döyüşməsi” ənənəvi süjetinin modifikasiyaları // – Bakı: Folklorşünaslıq məsələləri, – 2009, VII bur., – s. 39-53.
8. Изеүкәй менән Моразым / құрастырып баспаға дайындаған Зарипов Н. Башкорт халык ижады. – Уфа: Башкортостан Китап нәшриәте, – 7 томлык, 5 т. – 1994. – 223 б.
9. Картыга Перген // Дыренкова Н.П. Шорский фольклор. – Москва-Ленинград: – Изд-во АН СССР, – 1940. – с. 9-25.
10. Кангывай-Мерген: Тыва маадырлыг тоолдар / Тургускан С.М.Орус-оол. – Кызыл: Тыв. ном унд. чери, – Т. 1, – 1990. – а. 176-238.
11. Kara Düzgün, Ü. Türk Destanlarında Merkezi Kahraman Tipinin Tipolojisi // Folklor/Edebiyat, – 2012. Cilt 18, Sayı 69. – s. 9-46.
12. Kayabaşı, O.A. Türk Destanlarında Baba-Oğul Çatışması // Turkish Studies. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, – 2016. Volume 11/4. – p. 505-516.
13. Едиге. Қарақалпақ халық дәстаны (Ерпулат жырау варианты). – Нөкіс: Қарақалпақстан, – 1990. – 400 б.
14. Ögəl, B. Türk mifologiyası / B.Ögəl, tərc. ed. R.Əskər. – Bakı: MBM, – I c. – 2006. – 626 s.
15. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 9-3. – С. 438-441
16. Путилов Б. Н. Фольклор и народная культура. СПб.: Наука, 1994.
17. Жирмунский В. М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – Москва: Изд. Восточной литературы, 1960. – 334 с.

«ДИУАНИ ХИКМЕТТЕГІ»
ПЕЙІШ ПЕН ТОЗАҚТЫҢ АЙТЫСЫ*

Аймұхамбет Ж.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филол.ғ.д.

Астана қ., Қазақстан

E-mail: a_zhanat@mail.ru

Аннотация. В статье анализируется состязание рая и ада в хикметах Хожа Ахмеда Яссави. Обсуждается значение эпоса Яссави «Диван-и Хикмет», анализируется духовный смысл понятий рая и ада. Дифференцируется место жанра айтыс в культурной памяти народа, на основе чего анализируется передача характеристики рая и ада и делаются соответствующие выводы.

Ключевые слова: мыслитель, турк, дух, суфийское познание, айтыс, рай, ад.

Annotation. The article analyzes the contest of heaven and hell in the hikmet of Khoja Ahmed Yasawi. The meaning of Yassavi's epic "Divan-i Hikmet" is discussed, the spiritual meaning of the concepts of heaven and hell is analyzed. The place of the aitys genre in the cultural memory of the people is differentiated, on the basis of which the characteristics of heaven and hell are analyzed and appropriate conclusions are drawn.

Keywords: thinker, Turk, spirit, Sufi knowledge, aitys, paradise, hell.

Түркі дүниесінің ұлы ойшылы, рухани көсемі, ғұламасы Қожа Ахмет Ясауи – сопылық философияның һәм сопылық әдебиеттің негізін салушы тұлға. Ол адамзаттың ең асыл, ізгі мұраты туралы философиялық тұжырымдарын көркем тілмен, поэзия жанры арқылы танытты.

Ясауи мұрасының кең көлемде зерттелуі әлемдік ғылымда ясауитану ғылымының дамуына ықпал етті. Бұл тараптағы зерттеулерде түркі және батыс, шығыс ғалымдары маңызды тұжырымдарға қол жеткізді. Зерттеушілер еңбектерінде ұлы ойшыл мұрасы көркем әдебиетке тән заңдылықтар аясында да молынан қарастырылған.

Адамзаттың асыл мұраты – ізгілік жолымен ақиқатқа жету болса, ұлы ойшылдың танымы бойынша рухани биіктеудің төрт сатысы айтылады. Олар: шарифат, тарихат, ақиқат, мағрифат.

Шарифаттың бау-бағында ұран қылдым,

Тарифаттың гүлзарында сайран қылдым.

Хақиқаттан қанат тұтып құс та болдым,

Мағрифаттың есігін де аштым, достар [1. 8]

Осы ұғымдардың әрқайсысы адам баласының кемелденуінде қандай рөл атқаратыны өлең тілімен түсіндіріледі.

Түркі мәдениетінің тұтас бір кезеңі Қ.Ясауидің ілімімен байланысты. Мәдени санада сөз өнерінің алар ерекше орны бар екені белгілі. Осы тұрғыдан келгенде сопылық поэзияның түркі дүниесіне тән дүниетанымды, салт-сананы, әдет-ғұрыпты өз бойына сіңіруі заңды. «Қ.Ясауидің сопылығы поэзиямен де, саясатпен де, өнермен де, тарихпен де, экономикамен де, ал, кеңірек айтқанда түркітілдес қоғамның бүкіл менталитетімен етене ұштасқан», – деп жазады ясауитанушы А.Әбдуов [2. 7]. Бұл пікірді ұлы ойшылдың мұрасын зерттеген ғалымдар да тарқатып айтқан.

Ясауи хикметтерінің мән-мазмұны ұлы гуманистік мұратты арқау етуімен маңызды. Түркі тілдес халықтар поэзиясындағы хикмет жанрының алғашқы әрі тамаша үлгісі ретінде «Диуани хикметтің» мәдениет және әдебиет тарихынан алар орны ерекше. Шығыс поэзиясында тамыры бар бұл жанрдың аясына поэзияның бірнеше пішіндік түрі қамтылған.

Хикмет – араб-парсы поэзиясындағы жанрдың бірі. Бұл жанрға тән басты ерекшелік – мазмұнының жаратылыс құдыретін танытуға, даналық тұжырымға, нақыл сөздерге негізделуі. Бұл аталған сипаттар көне түркі поэзиясына да тән екеніне Орхон жазба

ескерткіштерін, «Қорқыт ата кітабын», М.Қашғаридің «Түркі сөздігін», Ж.Баласағұнның «Құтты білік» дастанын дәлел ретінде ұсынуға болады. Бір ғана мысал: «Жоғарыда көк аспан, төменде қара жер жаралғанда// екеуінің арасында адам баласы жаралған», «Тағдырды тәңірі жасар//Адам баласының бәрі өлгелі жаралған» деп келетін Орхон ескерткіштеріндегі жазу әлемнің жаратылуы туралы бағзы танымды, жаратылыс заңдылығын баяндайды.

Аталған жазбалар мен келтірілген мысал хикмет деп аталатын жанрдың табиғаты түркі дүниесіне мүлде жат емес екендігінің дәлелі. Қ.Ясауи философиялық тұжырым мен тағлымдық мәнге ие өсиет-нақылдан тұратын өлең мазмұнына діни мән, сопылық мазмұн, уағыздық мағына үстеп, шығыс және түркі поэзиясына ортақ жанрды көркемдік-эстетикалық, мазмұндық тұрғыда кең арнаға бұрғаны белгілі. «Диуани хикмет» еңбегінің құндылығын осы тұрғыдан бағалаймыз.

Хикмет жанры аясында бірнеше өлең түрінің тоғысуы бар дедік. Ол туралы зерттеушілердің бірсыпыра еңбектерінде айтылып келді. Біздің бір атайтынымыз – түркі, оның ішінде қазақ сөз өнеріне тән айтыс жанры. Оған тоқталатын себебіміз – автор айтыс үлгісін өз хикметтерінде қолданған. Қ.Ясауи айтыс үлгісі арқылы мәдени жадымызда тұрақты орын алған рухтың о дүниелік тұрағы – бейіш пен тозақтың сипатын жырлағанда ізгілік үстемдігін тірілер санатына сіңіруді мақсат етеді.

Айтыс – тартысқа, сөз таласына бейім жанр. Оның табиғатына тапқырлық, ұтқырлық, шапшаңдық тән. Қарама-қайшы пікірлер қақтығысы осы айтыс өзегіне сіңірілген. Екі тарап да ұту, сөзден тоқтату, өз пікірін негіздеу мақсатында сөз додасына түседі.

Жалпы айтыс, сөз таласы қарама-қайшы ой-тұжырымдардан туындайды. Яғни айтыстың тамырын біз әу бастағы бір-біріне қарсы күштер арасындағы күрес табиғатынан және өзара қайшы ұғымдар болмысынан іздеуіміз қисынды болмақ.

Адамзаттық санада әуелде қалыптасқан архаикалық һәм архетиптік ұғымдардың бірі – рух. Ясауидің Хақты тануды уағыздауының басты мәнісі – рухтың кемелдігіне жету. Рух өз биігінде болуы керек. Ол биік рухани өлшемдермен бағаланады. Рухтың хаос пен космосқа, сол негізде туындаған жарық пен қараңғыға, ізгілік пен зұлымдыққа, күн мен түнге, ақ пен қараға, жақсылық пен жамандыққа тиесілілігі, осындай қарама-қайшы болмыстардың шайқасында басты орынға ие екені мифтік, және діни сенімде барынша айқын көрсетіледі. Рух мәңгілік өмірге ие деген сенім адамзат санасына әбден сіңген. Сондықтан да адам баласы туындатқан өнерде ол өзіндік орын иеленді, түрлі сөз өнері үлгілеріне тақырып болып, бейнелеу өзегіне алынды.

Ұлттық мәдени санамызда сөз өнерінің ерекше бір түрі ретінде орын алатын айтыстың бастауын көне дәуірлерден жеткен құнды жәдігерлерден кездестіреміз. Бір дәлелі – көне шумер жазбаларындағы айтысу үлгілері.

Б. з. б. ХУ ғасырларда Қосөзен деп аталған кең мекенде шумер мәдениеті өркендегені зерттеулерден белгілі. Шумерлерден жеткен жазба жәдігерліктер әр ғасырдағы ғалымдардың назарын өзіне ерекше аударып келді. Ашшурбанипал кітапханасында сақталған сондай жазбалардың бірінде қыс пен жаздың айтысуы туралы мәтін кездеседі. Америкалық шумертанушы ғалым Крамер Сэмюэл Стамбулда төрт айдай уақыт шумер мифтері мен аңыздарының жазбалары бар жүзден астам тақтайшалар мен фрагменттермен жұмыс істегенін айта келіп: «Бұлардың көпшілігі – өте қысқа және орташа өлшемді үзінділер болды. Олардың арасында бірнеше толық тақтайшалар да кездесті. Сонымен қатар, қыс пен жаз арасындағы айтыс туралы сегіз бағаннан тұратын, сондай-ақ мен «Инанна мен Шукаллитуда немесе бағбанның ауыр күнәсі» деп атаған қазіргі күні белгісіз мифке қатысты таңбалаулар болды», – деп жазады [3. 85].

Крамер назар аударған қыс пен жаздың айтысы туралы мәтін есімізге Махмұт Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі қыс пен жаздың айтысын түсіреді. Бұдан біз ежелгі көшпелілер фольклорында қыс пен жаздың тайталасын айтыс түрінде беретін нұсқа бар болған деп болжам жасай аламыз. Айтыс сипатындағы тағы бір көне үлгі – Жошы ханның қазасын естіртуде Кетбұқа мен Шыңғыс хан арасындағы жауаптасу.

Айтыстың жазбаша мәтіндердегі тағы бір үздік үлгісі – өзіміз қарастырып отырған Қ.Ясауидің «Диуани хикмет» кітабындағы пейіш пен тозақтың айтысы.

Әлемдік құрылым моделі бинарлық-диадалық сипатымен танылатыны белгілі. Бір-бірімен тығыз байланыстағы мұндай құбылыстар мен заттардың оппозициялық бітімі жаратылыс заңдылығынан туындайды. Қарабайыр мифологияда таңбаланған өмір мен өлім бұл екеуіне қатысты ұғым мен кеңістікті анықтады. Бұл дүниеден өту ежелгі дүние адамдары үшін екінші бір кеңістікке ауысу деп қабылданды. Екінші әлемдегі өмір бұл дүниедегі жан тазалығына байланысты жалғасын табатыны адамзаттық ізгілік қағидалары тұрғысынан түсіндірілді. «Диуани хикметтегі» пейіш пен тозақ айтысы гуманистік идеяға негізделген сопылық танымдағы басты қағиданы танытуымен де құнды екенін ескерсек, осы тұрғыда айтыс жанры табиғатын тиімді пайдаланған автордың таным биіктігі мен тереңдігін ерекше атауға болады.

Қазақ фольклорында кездесетін өлі мен тірінің айтысы, яғни тірі адамның әруақпен айтысуы, өлі мен тірінің арасындағы байланыс туралы Ш.Уәлихановтан бастап Х.Досмұхамедұлы, М.Әуезов, С.Мұқанов, т.б. ғалымдар ерекше атап өтеді.

Ш.Уәлиханов «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» атты мақаласында жазғандай: «Қазақтарда әруақты қастерлеу салты қазіргі күнге дейін өз күшінде. Олар басына қауіп төнгенде... сыйынатын аруағын көмекке шақырады. Өмірдегі барлық сәттілікті аруақтардың көмегі жебеді деп түсінеді» [4. 174]. Ғалым «аруақ» сөзін «бабалардың жебеушілік, қолдаушылық құдыреті» деп анықтап көрсетеді [4. 171]. Бұл дүниеден көшкен адам тірі, яғни ол рух түрінде ғұмырын жалғастыра бермек. Пейіш пен тозақ туралы сенімнің негізі осы рух дүниесіне байланысты екенін қайталай айтамыз. Адам бұл дүниеде де, ол дүниеде де белгілі бір заңдылықтармен тірлік ететініне деген наным Шоқанның осы мақаласының соңында келтірілген «Өлі мен тірінің достығы туралы аңызда» айқын көрінеді [4. 189-196].

Өлі мен тірінің «өмір сүруі» қазақ фольклорындағы айтыс үлгілеріне де өзек болған. Мысалға «Өлі мен тірінің айтысын» айтамыз. Х.Досмұхамедұлы «Қазақтың ел әдебиетінің түрі көп екені мәлім. Осы түрлерден ескерілмей келе жатқан түр – аруақпен айтысу» деп үлгі ретінде күйеуі жауда өлген Аймандай деген қыздың марқұм болған күйеуімен айтысуын мысал ретінде ұсынады. Аймандай күйеуінің қабіріне келіп, топырағын құшақтап, біресе өзі, біресе күйеуі болып сөйлейді [5. 10-11]. Қазақ фольклорында өлі мен тірінің айтысы деп келетін басқа да үлгілер бар.

Ясауи хикметтеріндегі пейіш пен тозақтың сипатын екеуін айтыстыру тәсілімен таныту айтыстың қазақ, одан бұрын түркі халықтары танымына етене үлгі болуымен байланысты.

Хикметті сөйлетсек, пейіш пен тозақ таласы былай басталады:

Пейіш, тозақ таласар, таласуда баян бар,

Тозақ айтар:

«Мен артық, менде Перғауын, Һаман бар».

Пейіш айтар:

«Білмейсің, сенде қандай талғам бар?! –

Перғауын, Һаман сенде-дүр, менде Жүсіп, Кенған бар» [6. 41].

Перғауын, Һаман – жаратушыға шәк келтіріп, өздерін тәңір санаған күнәһарлар. Тозақтың тіліне тиек болған бұл екеуі туралы қасиетті Құранда баян етілген. Ал, бейіштің осы екеуі менде деп мақтан еткен тозаққа «сенде қандай талғам бар?» деп сауал тастауы, әрі Жүсіп пен Кенғанды үлгі етуінің мәні өзгеше. Осылайша басталған айтыс әрі қарай былай өрбиді:

Тозақ айтар:

«Мен артық, дүниепарас көп құл жүр,

Қолдарына салынған алмас кісен, от-шынжыр».

Пейіш айтар:

«Мен артық, мен – пайғамбар мекені,
Алдарында олардың: кәусар, һүр мен нөкері» [6. 41].

Тозақ өзіндегі жандардың қолында алмас кісен, от-шынжыр жүргенін мақтан етсе, пейіш өзінің пайғамбарлар мекені екенін, оларға тиесілі кәусар мен нөкерлерді, үр қыздарын айтады. Тозақ сонда тайталасып, өзіндегі денесін азап пәршалайтын жөйіт пен тарса туралы айтады. Пейіш болса өзіндегі иманды құлдарымен, мүміндерге тиесілі нығмет – гүлзар бағымен марқая сөйлейді.

Тозақ айтар:

«Мен артық, менде жөйіт, тарса бар,
Жөйіт, тарса тәндерін сансыз азап паршалар».

Пейіш айтар:

«Мен артық, менде иманды құлдар бар,
Момындардың алдында шексіз нығмет – гүлзар бар» [6. 41].

Тозақ залым құлдарымен, оларға берілетін зәһар-зәрімен мақтанса, пейіш өзіндегі ғалым құлдарын, олардың көңілінде аят пен хадистің барын алға тартады.

Тозақ айтар:

«Мен артық, залым құлдар бар менде,
Залымдарға беретін зәһар – менде, зәр – менде».

Пейіш айтар:

«Мен артық, ғалым құлдар – төрімде,
Аят, хадис, құран бар ғалымдардың көңілінде» [6. 41-42].

Тозақ тағы да өзінің артықшылығы ретінде алаяқтарды, мойынына оттан кісен салынған мұнафықтарды атаса, пейіш көңілінде зікірі мен пікірі бар сопыларды, хақ жолын тұтынған жандарды айтады:

Тозақ айтар:

«Мен артық, алаяқ бар – қойынымда,
Оттан ескен кісен бар мұнафықтар мойынында».

Пейіш айтар:

«Мен артық, менде – хақ жол тұтқандар,
Сопылардың көңілінде зікір, пікір, Сұбхан бар» [6. 41].

Тозақ болса өзінде намазға жығылмаған аярлардың бар екенін, олардың мойнындағы жылан мен шаянды айтады. Сонда пейіш өзінің артықтығын Дидар-Мұратпен, жаратушының ұлы сипат-есімдерімен дәлелдейді:

Тозақ айтар:

«Мен артық, бейнамазды аяр бар,
Бейнамаздың мойынында жылан менен шаян бар».

Пейіш айтар:

«Мен артық, менде – Дидар-Мұратың,
Жар Дидарын көрсетер бар Рахман-Рахым!» [6. 42]

Айтыс пейіштің жеңісімен, тозақтың жеңілісімен тәмамдалады. Тозақтың дәлелдері мен мақтан тұтқандары адам баласы үшін тағлымды іс еместігі, жақсылықпен емес, жамандықпен, ізгілікпен емес зұлымдықпен байланысты екендігі, ал оның жаратушы Хаққа ұнамайтыны ақиқат. Сондықтан да бұл айтыстың соңы пейіштің салтанатты жеңісімен, гибратпен, даналықпен түйінделеді.:

Тозақ сонда тақ тұрды,

Пейіш көкке самғады, ал,

Құл Қожа Ахмет, не білдің? –

Білдіруші Алла бар! [6. 42]

Ясауи айтыс үлгісінде жақсы мен жаманды, адамға тән ізгі қасиеттер мен адам аулақ болар жаманшылықты, адамшылыққа жат зұлым әрекеттерді және игі істерді сипаттайды. Оларға баға береді. Оқырманға рухани тазалықты өнеге етеді.

Пейіш пен тозақ туралы әлем әдебиетінде біраз дүниелер жазылды. Олардың қатарында итальяндық ұлы ақын Данте Алигьеридің (1265-1321) «Құдыретті комедиясын» айтуға болады. Ойымызды А.Әбуовтің мына пікірі қуаттай түседі: «Біз Қ.А.Ясауидің «Хикметтерін» түркі халықтары мәдениеттерінен, ішкі рухани жан дүниесінен мағлұмат беретін поэзияның діни-философиялық жанр дүниесі деп танымыз. Оның көптеген сюжеттері де әлемге әйгілі шығармаларымен идея жағынан ұқсас болып келеді. Мәселен «Диуани хикмет» пен Дантенің «Божественная комедия» арасында ұқсастық бар» [2. 14]. Бұл ғана емес, әлем әдебиетіндегі басқа да көрнекті тұлғалар туындыларындағы гуманистік идея Қ.Ясауи дастанымен өзектес.

«Құдіретті комедия» өз дәуірінде жерден тысқары дүние хақында ой толғайтын қасиетті поэма («роета sacra») ретінде танылған. Ал бүгінгі көзқарас тұрғысынан бағаласақ, философиялық ойларды көркем образдар арқылы ұсынатын бұл шығарма – «Тамұқ», «Бәрзақ», «Жұмақ» деп аталатын үш бөлімнен (кантикадан) тұратын, поэзиялық формада жазылған эпикалық туынды» екенін осы поэманы қазақ тіліне аударған К.Ахметов атап өтеді [7. 11]. Бұл поэмада жұмақ пен тозақ сипаты әрқайсысы отыз үш жырдан тұратын бөлімдерден түзілген. Аталған туынды рух әлемін ерекше қалыпта өлеңмен өрнектеген құнды дүние ретінде ғасырлармен бірге мәдени жадымызда жатталып келсе, Қ.Ясауи туындысы да дәл осы биікте деп білеміз.

Пейіш пен тозақты айтыстыра келе Қ.Ясауи адамзат баласының мәңгілік мұратына айналған рух биіктігі мен кемелдігін, адами танымда салтанат құратын мінсіз ақиқат әлемін өнеге етеді. Бұл ғибрат-өнегені жырлауда халықтық мәдени танымда ерекше мәнге ие болған айтыс үлгісін де назарға алуы ғұлама ойшылдың теңдессіз білімі мен білігін, әлемдік, адамзаттық деңгейдегі айрықша рухани болмысын аңғартады.

Қожа Ахмет Ясауи еңбегінің дәуірлік мәні мен қуатын осындай тұжырымдармен бекіте түсеміз.

****Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «AP14870245 – Ахмет Ясауидың «Диуани хикметіндегі» тілдік-мәдени кодтар» атты гранттық жоба негізінде жазылды.***

Әдебиеттер тізімі:

1. Ясауи Қ. Диуани хикмет (Хикметтер жинағы). Қазақ тіліне аударғандар: Қ.Қари, Ғ.Қамбарбекова. – Астана: «Ғылым» баспасы, 2016. – 210 б.
2. Әбдуов А. Қожа Ахмет Ясауидің дүниетанымы. – Алматы: «Көкжиек-Горизонт», 2022. – 204 б.
3. Крамер Сэмюэл Н. История начинается в Шумере. 2-е изд., измен. Пер. с англ. Ф.Л.Мендельсона. – Москва: «Наука». Главная редакция восточной литературы, 1991. – 235 с.
4. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
5. Досмұхамедұлы Х. Аруақпен айтысу. Кітапта: Айтыстану. Ғылыми жинақ. – Астана: «Жалғас-Print», 2013. – 420 б.
6. Қырық хикмет. Құрастырған Нұржан С. – Алматы: «Эффект» ЖШС, 2013. – 88 б.
7. Алигери Д. Құдыретті комедия. Орыс тілінен аударған К.Ахметов. – Астана: Аударма, 2012. – 792 б.

МӘТІННІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ АСПЕКТІСІ

Байтанасова Қ.*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, филол.ғ.к.**Астана қ., Қазақстан**E-mail: k.baitanasova@mail.ru*

Abstract. The structure of the work of art, its internal and external organization determines the interrelationship of the elements that make up the text. The composition of any work reveals its content. If we do not consciously understand the peculiarities of speech art, then we cannot perceive it as a whole structure. The establishment of a new paradigm of the analysis of a work of art established its own methodology of analysis. This is because literary analysis was mixed with philosophical and social analysis. The article analyzes the structural features of the artistic work. **Key words:** structure, analysis, text, vocabulary, fable

Көркем шығарманың құрылымы, оның ішкі және сыртқы ұйымдастырылуы мәтінді құрайтын элементтердің өзара байланысын анықтайды. Қандай да туындының композициясы оның мазмұнын ашады. Егер сөз өнерінің ерекшелігін саналы түрде түсінбесек, онда оны тұтас құрылым ретінде қабылдай алмаймыз. Көркем шығарманы талдаудың жаңа парадигмасының орнығуы оған қатысты талдаудың өзіндік әдіснамасын орнықтырды. Себебі, әдеби талдауға философиялық, әлеуметтік талдау түрлері араласты. Мәтіннің мазмұнынан структуралық талдауды бөліп алу Н.Гартман мен Р.Ингарденнің феноменологиялық эстетика ретіндегі талдауынан байқалды. Яғни өнертанушылық зерттеу «қабаттық» құрылымды анықтаудан тұрады. Кеңес дәуірі кезіндегі әдебиеттануда структуралық талдаудың шектеулігін «формашылдар мектебінде» болдырмайтын бірнеше тәсілдер айқындалды. Структураны түсінудің бірізділігі, оны талдау тәсілдері мен әдебиеттанудағы орны соншалықты айқындалмаса да, бұл мәселені шешудің негізгі жолдарын анықтауға болады Мәтін ұғымы тұйықталған, белгілі бір шектеулі аясы бар, аяқталған мәнді білдіреді. Яғни мәтіндегі кеңістік пен уақыттың екі жағдайы көрінеді. Біріншіден, астрономиялық қалыпты уақыт-кеңістік бірлігі көрінсе, екіншіден ол мәтін ішінде көркемдік сипат иеленеді. Мәселен, И.Байзақовтың «Он бір күн, он бір түн» деген поэмасы бар. Шығарманың тақырыбы нақты уақытты көрсетіп тұр. Ал, шығарманың аясында осы нақтылық көркемдікке ойысады. Сол сияқты «Айгүл қойшының бір күні» (Ғ.Мүсірепов) әңгімесіне қатысты да осыны айтуға болады. Шығармада нақты уақыт, кеңістік, оқиға, кейіпкер сипатталады. Ал, әңгімені оқу барысында кейіпкердің бір күні арқылы бүкіл өмірі, әрекеті көрінетінін байқаймыз. Яғни көркемдік мекеншақ оқырманға кеңірек ақпарат береді. Осы арқылы мәтіндегі қандай да бір код анықталады. Біз шығармадағы оқиғамен танысу арқылы нақты мәтінді ғана емес, оны басқа, ұқсас әрекеттермен, кейіпкерлермен салыстырып отырамыз. Сол арқылы әр ұлттың танымы айқындалады. Мәселен, Ғ.Мүсіреповтің кейіпкері арқылы халқымыздың малшылық кәсібі, сахарадағы тіршілігі, салт-дәстүрі қоса танылады. Бұл шығармада нақты көрсетілмесе де, меңзеліп, соған тиісті ақпараттар байқалып отырады. Зерттеуші И.Гальперин: «Егер мәтінді тұтас қарастыратын болса, онда құрылымдық талдаудың мәні үлкен. Себебі, мұнда жанр түрі, кейіпкерлер сипаты, тілі - бәрі қамтылады», - дейді [1].

Оқырманға алдымен мәтін беріледі де, оның тілін саралау соңынан жүреді. Біз алдымен мәтінді талдаймыз. Мәтіннен кейін барып, тіл анықтала бастайды. Жалпы көркемдік тұтастық дегеннің өзі әдебиет, көркем туынды деген ұғыммен пара-пар. Мәтіннен тыс байланыс көркемдік тұтастықты құрайды. Ю.Лотман «Анализ поэтического текста» еңбегінде тарихи, әлеуметтік, дербес байланыс түрлерін көрсете отырып, осыларды біріктіре, жүйелей қарастыру керектігін айтады [2]. Шындығында да мәтінді әр оқырман әр түрлі қабылдайды. Мәселен, шығарманы оқып отырған адамның біреуі оның тарихи жағына,

екіншісі әлеуметтік өмір құбылысына, үшіншісі кейіпкердің суреттелуіне мән беруі мүмкін. Мәселен, қаламгер Ғ.Мүсіреповтің «Кездеспей кеткен бір бейнесін» алайық. Ондағы бас кейіпкер Еркебұлан – Сәкен Сейфуллиннің прототипі. Шығарманы оқу барысында Еркебұланның бейнесі арқылы Сәкенді елестетіп отыратынымыз рас. Алайда, туындыда Еркебұлан бейнеленген. Сондықтан нақты шығармадағы кейіпкердің әрекеті, мінез-құлқы, сөйлеген сөзі алдыңғы кезекке шығады. Шығарма кейіпкерінің ар жағында тарихи тұлға Сәкеннің тұруы – екінші кезектегі мәселе. Себебі нақты тұлға – Сәкенді елестету оның өмір жолын, қайраткерлігін жете білуден туады.

Осы тұста мифологияда, фольклорда басымдыққа ие код мәселесі туындайды. Мәселен, біз қазақ ертегілерін оқып отырғанда, бір ғана сол танысып отырған ертегі мәтінін ғана емес, барлық ертегіні ойымызға түсіріп, белгілі ақпаратты аламыз. Себебі, қиял-ғажайып ертегілерінде кездесетін ортақ кейіпкерлер бар, олардың әрекеті де, мінезі де ұқсас. Яғни сол арқылы қазақ ертегілерінің, оның ішінде қиял-ғажайып ертегілердің болмысын толық танымыз. Мәселен, ертегілердегі мыстан, жалмауыз кемпір, дәу, жетім баланың әрекеттері, сипаттары бірдей. Сол сияқты «Кездеспей кеткен бір бейне» шығармасын оқи отырып, Сәкен Сейфуллиннің бейнесін, іс-әрекетін, жалпы тарихи, шығармашылық тұлғаларға тән ортақ қасиетті танып, жинақтаймыз. Тіл мен мәтіннің аралығында – мәтіндік код орнығады. Бұл әр ел әдебиетінде, фольклорында кездеседі. Мәтіндік код ұйымдасқан, жүйелі мәтіндік құрылымның болуына да ықпал етеді.

Қандай да нақты бір әдеби туындының сол жанрдағы басқа да шығармалармен ортақтығы болады. Сонда структура тек жекелеген шығарманы нақты мазмұндық-пішіндік түрде сипаттаушы ғана емес, сонымен бірге барлық әдебиетті өнер түрі ретіндегі жанр, тек, жалпы стиль, көркемдік ағымдардың ерекшелігін, яғни көркемдік қызметті тұтас айқындап береді. Егер эстетика көркем шығарманың структуралық моделін құруды міндет етсе, әдебиет теориясы сөз өнерінің құрылымдық ерекшелігін, инварианттық заңдылықтарын, жалпыға ортақ сипатын ашады [3. 59]. Сол сияқты әдебиет теориясы әдеби шығарманың жалпы құрылым принциптерін: морфологиялық (жанрлық-тектік), тарихи (шығармашылық әдіс, стиль, ағым өзгерістерін) бағыттарына назар аударады. Әдеби туындының структуралық моделін бірнеше қабаттармен қоршалған ядро түрінде елестетуге болады. Яғни сыртқы қабатында туындыны құрайтын сөздік материал түзіледі. Қарастырылатын материал қандай да бір мәтінді құрап, болашақта белгілі бір ұлттың халықтық немесе әдеби тілін көрсетеді. Алайда ол әлі көркемдік мән иеленбейді. Шығарманың көркемдік-құрылымдық қабаты қаншалықты белгілік сипат иеленеді, яғни қаншалықты рухани ақпаратты жеткізеді, шығарманың мазмұндық «ядросынан» туындайтын поэтикалық қандай күш иеленеді, тұрмыстық, іскери, ғылыми және басқа мәтіндерден (интеллектуалдық-эмоционалдық) өзіне тән қандай құрылымы бар, қаншалықты айырмасы бар екені қарастырылады.

Сөздік қабаттарды біріктіру, оларға мазмұндық, поэтикалық айқындық беру құрылымда екі аралық: ішкі және сыртқы қабаттың пайда болуына әкеледі. Ішкі форма – образдар жүйесі, мазмұн, мінсіз характер, образ-персонаждардың қарым-қатынасы, өзара әрекеті (сюжет). Сыртқы форма бұл мазмұнның әрі қарай сезімдік нақтылыққа ойысуы, елестету емес, нақты көркемдік бейнелілікке жету. Әдебиетте сыртқы форманың қолданылуы – тілдік материалды ұйымдастырудың материалдық құралдар жүйесі. Бұл мәтіннің дыбыстық (өлеңдегі рифма, ассонанс, аллитерация) жағының белсенділігіне жеткізіп, (поэзияда – метро-ырғақтық), стилистикалық және композициялық реттілікке (шығарманың архитектурасы, әрекеттің реттілігі, бейнелеу принципі, суреттеу, кейіпкерлердің диалогі, тікелей авторлық тіл) әкеледі. Осы арқылы мәтінде астарлы, жаңа, семантикалық, көркемдік ақпарат қалыптасады.

Әдеби туындының құрылымы ұғымы оның құрылымының жеке және жалпы – характерлер, сюжет, фабула, композиция, архитектураның орнығуын қамтамасыз етіп, олардың өзді-өздерін ғана емес, тұтас көркемдік құрылым ретінде үйлесімді жасалуын орнықтырады. Бұл структураның иерархиялық, яғни мазмұндық деңгейдегі элементтер (идеялық-тақырыптық ядро) бірте-бірте деңгейден деңгейге өтіп, шығарманың сөздік

болмысына түгелдей жеткенге дейін жүйеішілік басқарушылық рөл иеленеді. Мұнымен қоса барша өзіндік басқару жүйесінде кері байланыс (форманың мазмұнға кері ықпалы): реттелген сөздік материал оны шығарманың сыртқы формасына айналдырып, одан соң іштен реттеп, мазмұндық ядродан оның салмақты өзгеруіне әкеледі. Мәселен, бір көркем шығарманы талдап көрейік.

«Тон» әңгімесі. Оқиғаның басталуы. «Әсілі пәле деген сайтанның жүрмейтін жері, ұрынбайтын адамы жоқ шығар. Біреулерге ол қызылала-көкала ақша болып жолығып, басты айналдырады. Енді біреуге қылымсыған қыз, қылмындаған келіншек болып кезігіп, жолдан тайдырады. Кейін оның қыз да емес, қызылала ақша да емес – қып-қызыл пәле екенін білесің. Білесің де аһ ұрасың сан соғасың. Бұл оқиғаның басты, сюжеттің басталуына аңдатпа, түсіндірме.

Оқиғаның нақтылыққа ойыса бастауы. «Жоламан да өстіп аһ ұрды, сан соқты. Бірақ пәле шіркін я қыз, я ақша боп жолықса, арман не. Жоламанның қолын тосып жатқан сайтан түкке арзымас тон болды. Иә, тон. Тон болғанда, біреу қызығар қынама бел, қызыл тон да емес – қойшылар киетін кәдімгі сабалақ жүнді ұзын тон» [3. 217]. Бір кейіпкердің өмір жолын, осы тон арқылы, соған қатысты ситуациялармен баяндап отырады («Осы тонға кезіккенше Жоламанның жолында бір кедергі болған жоқ, алдынан ылғи айқара даңғыл ашылып, сорап-сонары кеңейіп, бір биіктен бір биікке құлаш ұрып жатқан-ды». Яғни автор кейіпкер өмір жолындағы сәттіліктерден басталған қадамдардың тонға қатысты кілт үзіліп, басқа сорапқа ойысқанын айтып тұр. Одан кейін тікелей оқиға басталады.

Негізгі оқиғаның басталуы. «Тон! Расында, ол Жоламан үшін үсікке киер тон емес, жүрекке қатқан тоң болды. Бұл тоңның көкірек қарып, бой мұздатып тұратын да кезі көп. Сондай сәтте сон-ау бір жылғы сары аязды айлы түн еріксіз есіне түсер еді» [3. 218].

Басты идея. «Жоламанның жарылған жері осы болды. «Жаман тон» дейді. Жаман тон. Есіне әкесі түсті. Ғұмыр бойы осы жаман тонды жамылып өтіп еді. Ол кімнен кем-ді. Ол сары жамбас болып сарғайып жатқанда қай райкомның адамы келіп қол ұшын беріп еді. Келсе малға келетін – адамға емес» [3. 227]. «Өйткені Жөкеңді қазір билейтін көз емес, дағды. Ал дағды билеген жерде көретін көздің, ойлайтын бастың қажеті аз ... Жоламан кейде ой жетегімен келе жатып, көз алдындағы дүниенің бәрінен бір сәтке алыстап, тым жырақтап кетіні бар. Ондай да көбінде көретіні ... баяғы бұлдыр-бұлдыр көк белес ... Көк белестің үстінде түтіні сыздықтай көтерілген киіз үй ... «Шәйт-шәйттап» қой қайырған әкесі ... Құдай-ау, қазандық астында бықси жанған қидың иісіне дейін мұрынға ап-анық білінеді ...» [3. 229]. «- Сені мұнда сыртыңнан не дейтінін білесің бе, Жоламан? - Жоқ. - Ендеше ренжісең де айтайтын, «Тон» дейді. Сенің кличкаң – «Тон»

Шешім. «Көшеге шығар үлкен есік аузында ұзынынан тілінген қарбыздың екі қабығы аяқ астында тапталып жатқанын көрді.

- Тазалық деген қайда осы! .. деп Жоламан күңк етті.

- Бұл үйде тазалық о бастан болған емес, болмайды да. Далада үзгі жаңбыр қара жерді сабалай ұрып тұр еді» [3. 235].

Автор адамның ғұмыры, абыройы, мансабына қатысты салмақты дүниелерді тон арқылы жеткізеді. Тон жылу беретін, суықтан қорғайтын киім. Ал, шығармада ол адамның атақ-абыройының, адамгершілігінің таразысы болып тұр. Детальдің рөлі ашылған. Оқиға бір сызықтың бойымен берілген, өйткені оқиға нақты кейіпкердің болмысына, өміріне құрылған. Астарлы ойлар, меңзеулер мол. Қоғамдағы, биліктегі ұнамсыз құбылыстар ашылған.

Әдебиеттер тізімі:

1 И.Гальперин. Текс как объект лингвистического исследования. – М., 1981.

2 Ингарден Р. Исследования по эстетике. – М., 1992.

3 Греймас А. Структура семантики. – М., 1990.

4 Д.Әшімханұлы. Самырсын сазы. Повестер, әңгімелер және әдеби эсселер. – Астана, 2000.

ЭСТОФОЛЬКЛОРТАНУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК КОНЦЕПЦИЯСЫ ХАҚЫНДА (ұлттық әдеби-фольклорлық байланыс негізінде)*

Сағынадин Г.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, PhD

Астана қ., Қазақстан

E-mail: gulnaz86.08@mail.ru

Аннотация: Эстофольклористика – одна из структурных областей интегративной фольклористики. Рассматривает перерисовку эстетических объектов в рамках словесного искусства. Широкий диапазон возможностей изучения фольклора как источника интегративной науки сегодня и динамика интегративных обоснований в словесном искусстве привели к формированию данного термина. Поэтому представление новой научно-методической концепции эстофольклористики национального уровня – одно из новаторских и актуальных синергетических исследований в соответствии с современными тенденциями в гуманитарной сфере. При этом следует обратить внимание на ряд актуальных вопросов: выявление и систематизация типов фольклоризма; рассмотрение фольклоризационного уровня литературных произведений. В том числе проблемным вопросом в национальном искусстве слова является раскрытие теоретической природы «обратной связи», построенной на соотношении «письменная литература – устная литература»; формулировка концепта «инициарная среда». Показать возможность соотнесения понятий инициарной креативно-авторской устной литературы с обсуждением зарубежного опыта; предложить инновационные пути обучения теории эстофольклористики на основе современных концепций образования.

Ключевые слова: фольклор, эстофольклористика, литература, литературоведение, интеграция

Abstract: Esth-folkloroistics is one of the structural branches of integrative folklore studies. It provides for the re-artistic reproduction of aesthetic objects within the framework of the art of speech. The wide range of research possibilities of folklore as a source of integrative science today and the dynamics of integrative justifications in the art of speech led to the formation of this term. Therefore, the presentation of a new scientific and methodological concept of national-level esth-folkloroistics studies will be one of the most innovative and relevant synergistic studies in accordance with modern trends in the humanitarian sphere. At the same time, attention should be paid to a number of topical issues: identification and systematization of types of folklorism; consideration of the level of folklorization of literary works. In particular, the problem of the National Art of speech is the disclosure of the theoretical nature of the "feedback" built on the relationship "written literature – oral literature"; the formulation of the concept of "initiator environment". To demonstrate the possibility of connecting the concepts of initiative creative – author's oral literature with the discussion of foreign experiences; to propose innovative ways of teaching the theory of esth-folkloroistics based on modern concepts of education.

Key words: folklore, esth-folkloroistics, literature, literary studies, integration

Бүгінде фольклортану саласы интегративті ғылым ретінде новаторлық концепцияларын кеңейтіп жатқаны аян. Жаңа ракурстағы көпсалалы әрі күрделі сипатын зерделеу – жаһандану жағдайындағы күрделі де келелі мәселелердің бірі. Жалпы, бүтіннің белесін бағындыру үшін алдымен, оның бөлшектерін бекем ету – басты қағидамыз. Сол үшін зерттеу көзіне интегративті фольклортанудың бір тармағы эстофольклортану саласы алынып отыр.

Эстофольклортану әдеби-фольклорлық ықпалдасу нәтижесіндегі әр текті материалдың идеялы-эстетикалық бірлігін зерттеуді көздейді. Әлемдік аренада жеке терминмен айшықталып, дербес сала ретінде дамуы оның зерттеу пәнінің заманауи сұраныстағы өзектілік динамикасын көрсетеді. Осы динамиканы ұлттық фольклортану аясында бағамдап, эстофольклортанудың теориялық принциптерін айқындаудың, сондай-ақ оны оқытудағы инновациялық тәсілдерін қарастырудың маңызы зор.

Сондықтан мақсат – қазіргі кезеңдегі фольклоризм және фольклоризацияның инновациялық мүмкіндіктерін зерделей отырып, ұлттық сөз өнері контекстінде эстофольклортанудың теориялық аспектілерін жүйелеу мәселесін қолға алу. Алынған ғылыми-теориялық концепцияларды оқытудың интегративті білім беру қағидаларына сәйкес жаңа парадигмаларын түзу.

Фольклор о бастан диалогтік болмысқа ие. Соған сәйкес фольклордың бүгінде интегративті ғылым көзі ретінде зерттеу мүмкіндіктерінің диапазоны кеңейіп жатыр. Оған дәлел – соңғы уақытта ғылыми талқыда жүрген эстофольклортану саласы. «Эстофольклортану» ұғымы – жаңа терминдердің бірі [1]. Беларусь ғалымдары К.М.Ковалёва және О.В.Приемко алғаш болып бұл терминге ғылыми анықтама берген. Сөз өнері аясындағы эстетикалық нысандардың қайта көркем түлеуі – эстофольклортанудың зерттеу пәні болып табылады. Аталмыш терминнің қалыптасуы оның зерттеу нысанының заманауи өзектілігімен тікелей байланысты. Себебі қазіргі сөз өнерінде интегративті негіздемелердің динамикасы айтарлықтай көрінуде.

Идеялық-эстетикалық бірлік аясындағы әдеби-фольклорлық интеграцияның негізі фольклоризм және фольклоризация деген үдерістерден көрінеді. Егер әдебиет фольклорға жүгініп, одан көркемдік-эстетикалық қуат алатын болса, бұл – фольклоризм көрінісі. Керісінше, фольклор әдебиеттің ықпалымен өз форматын қалыптастырса, ол – фольклоризация үдерісі. Термин авторы – XIX ғ. француз фольклортанушысы Поль Себийо фольклоризмнің мағынасын фольклорды қолданудың түрлі формалары деп түсіндірген. Әлемдік деңгейде фольклоризм құбылысы өткен ғасырдан бастап қарқынды зерттелді. Фольклоризмнің ғылыми концепциясын анықтайтын әлемдік деңгейдегі бірегей тұжырымдар (М.К. Азадовский, Д.Н. Медриш, У.Б. Далгат, Д.С. Лихачёв, Н.И. Савушкина, М.А. Тычина, т.б.) бар. Дегенмен белгілі бір қаламгер тарапынан фольклорды қолданудың жеке мәселелеріне қатысты зерттеулер (Е.Я. Ленсу, І.П.Чыгрын, В.Т.Петров, т.б.) саны анағұрлым жоғары. Мәселен, «Русский фольклор» көпжылдық академиялық басылымның «Славянские литературы и фольклор» (1978) деп аталатын XVIII томындағы үздік мақалалардың басым көпшілігі бір автордың шығармашылығы аясында әдебиеттанушылық контекстегі фольклоризм көріністерін жан-жақты талқылауға арналған [2]. Ал жаңа ғасыр белесінде бұл мәселенің теориялық табиғатын зерттеуге күш салынып, іргелі еңбектер (К.М.Ковалёва, О.В.Приемко, В.Рогойша, т.б.) туындағанын аңғарамыз.

Отандық фольклортануда өткен ғасырда ізашар еңбектер болғанымен, әдеби-фольклорлық байланыс мәселесі ел тәуелсіздігі бекігеннен кейін қолға алына бастады. Ғалымдар З.Ахметов, С.Қирабаев, Қ.Мәшһүр-Жүсіп, С.Қасқабасов, Ш. Елеукенов, т.б. тарапынан құнды ой-пікірлер айтылған. Жалпы, фольклор поэтикасының генезисінен бастап, мифтік ойлаудың көркем ойлауға ұласуындағы үдерістер жайындағы ғалым Зәки Ахметовтің тұжырымдары айрықша. Ғалым фольклор мен әдебиет тарихын бірлікте алып, оларды қазақ көркем сөз өнері тарихының өзара қиысқан екі бағдары деп біледі [3]. Әсіресе, ұлы Абай шығармашылығы мен фольклордың қарым-қатынасына біршама назар аударылды. Ғалым Ә.Қоңыратбаевтың «Қазақ фольклорының тарихы» еңбегінде, ғалым Р.Бердібайдың «Кәусар бұлақ» кітабына енген «Абай және ауыз әдебиеті» мақаласында, С.Қасқабасовтың «Абай және фольклор» атты еңбектерінде бұл тақырыпқа арнайы көңіл бөлінді. Өзге де жекелеген ақын-жазушылар шығармаларында фольклорлық, мифопоэтикалық көріністерді талдайтын зерттеу жұмыстары (Қ.Байтанасова, Ж.Аймұхамбет, т.б.) жазылды. 2011 жылы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының зерттеу жобасының аясында «Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті» еңбегі жарық көрді. Бұл еңбек – тәуелсіздік тұсындағы, яғни XX-XXI ғасырлар тоғысындағы әдебиет негізінде фольклор мен әдебиеттің байланысын талдап, аталған мәселеге жаңа серпін әкелді [4]. Әсіресе, фольклортанушы-ғалым, академик С. Қасқабасов талдау материалдары негізінде әдеби-фольклорлық байланыс түрлерін ашып көрсетеді. Осы ретте ғалым кері байланыс деген түрді атайды. Ол дәстүрлі фольклорға қатысты емес, жазба әдебиет пен авторлық ауыз әдебиетінің арасындағы қатынас деп есептейді де, «арнайы қарастыруға лайықты мәселе» деген тұжырыммен қайырады [4. 46-47].

Бұл жердегі «кері байланыс» фольклоризация мәселесіне қатысты екенін аңғарамыз. Сондай-ақ ғалым ұлттық әдебиеттану, фольклортану тараптарынан бұған қатысты концептуалды еңбектің жоқтығын меңзеп, алдағы күн тәртібіндегі шешілуі тиіс өзекті проблема екенін ұғындырады.

Міне, әдебиет пен фольклор арақатынасының теориялық, методологиялық және типологиялық мәселелері бойынша бүгінгі күн талабына сәйкес арнайы зерттеу еңбектері әлі де қажет екенін көреміз. Әрине, жекелеген авторлық шығармашылыққа арналған көптеген зерттеу жұмыстары фольклоризмнің не екенін анықтап берді. Бірақ әдеби фольклоризмнің типтері, жеке түрлері қандай деген сауалға нақты жауап жоқ. Ал фольклоризация үдерісі толықтай қолға алып, терең зерделеудің концептуалды жүйесін талап етіп отыр. Академик С.Қасқабасов жалпы әдеби-фольклорлық байланыстың түрлерін көрсетті. Дегенмен, мұнда ғалымның ірі проблематика саласына бағдар беру ұстанымы басымырақ. Сондықтан да осы бағдарды бетке алып, фольклоризм типологиясы, әдеби шығармалардың фольклоризациялық деңгейі, «инициарлы орта» концептісі, эстофольклортану теориясын оқытудың инновациялық жолдары сияқты түйткілді мәселелерді шешу – бүгінгі күннің өзекті мәселелері.

Зерттеудің басты назары – фольклорды пайдаланудың сандық көрсеткіштерінде емес, интеграциялық үдерістердің сын-сипатында болатыны анық. Ендеше бұл әдебиеттану және фольклортану ғылымдарының бүгінгі күн сұранысына сәйкес дамуына әсер етіп, пәнаралық байланыс әлеуетін көрсетеді. Мұндай жаңашыл бағыттар жалпы гуманитарлық саладағы синергетикалық зерттеудің де айқын мысалы бола алады. Бұл орайда көпшілік санада әлі де болса синоним боп сақтаулы тұрған «фольклор» және «ауыз әдебиеті» ұғымдарының дифференциациясын тағы бір мәрте ғылыми айқындау мүмкіндігі зор. Жалпы, бұл дифференциацияны сөз еткенде халықаралық масштабтағы мына бір мәселені атауға тиіспіз. Шетелдік тәжірибеде әдеби-фольклорлық ықпалдастықты фольклор, әдебиет және инициарлы шығармашылық арасындағы интегративті байланыстың типологиясы арқылы қарастыру идеясы бар. Байқағанымыздай, сөз өнерін құрайтын идеялық-эстетикалық тұтастықтың бір бөлшегі ретінде «инициарлы шығармашылық» категориясы алынады [5]. Мұндай шетелдік тәжірибені зерделейтін болсақ, «инициарлы шығармашылық» ұғымы фольклорға да, әдебиетке де жатпайтын «бейсаналылықтан» туындайтын интенция көрініс ретінде алынады. «Инициарлы орта» көбінесе бұқара ішінен суырылып шыққан әуесқойлардың инициативті шығармашылығымен толығып отырады. Ол дәстүрлі үлгілерді қолданумен қатар жаңаша бірегей туынды жасау арқылы фольклорға немесе әдебиетке жол бастауы мүмкін. Мұндай категорияның сипаты хақында Ю.Лотман, С.Лем, К.Малевиц, т.б. ғалымдар тарапынан жүйелі ой-пікірлер болған. Соңғы ізденістер ішінде Л.Костюковец, Р.Ковалева, т.б. ғалымдар еңбектерін атауға болады.

Ұлттық сөз өнерінің негізі фольклор, авторлық ауыз әдебиеті, әдебиет триадасынан құралатынын білеміз. Жыраулар мен сал-серілер поэзиясы – авторлық ауызша әдебиет ретінде өз ғылыми концепцияларын айқындап үлгерді. Яғни, ауыз әдебиеті – фольклордан бастау алып, әдебиетке ұласқан категория сипатына ие. Бұл ретте кезінде фольклорлық шығарма контекстінде қаралған халық ақындары туындыларын да айтуға болады. Бұларда фольклорға тән белгілер басым, сонымен қатар әдебиетке лайық жан-жақты авторлық позициясы да айқын. Ендеше батыстық ғалымдар тарапынан енген «инициарлы шығармашылық» терминімен ұлттық танымдағы «ауыз әдебиеті» ұғымы қаншалықты өзара байланыс орната алады? Әлде екі бөлек түсініктегі ұғымдар ма? Осындай түйткілді теориялық проблемаларды сараптау мұндай зерттеу ісінің жаңашылдығымен қатар маңыздылығын да көрсетеді.

Эстофольклортанудың әдістемелік концепциясы отандық білім беру саласындағы басымдықтардың концептуалды принциптеріне жауап бере алады. Мемлекетіміздің жаңа гуманитарлық білім беру стратегиясын іске асырудың да көрсеткіші болмақ. Мәселен, әдеби-фольклорлық байланысты тың бағытта таныту мен оқыту, оның жаңа амал-тәсілдерін табу қазіргі оқу үдерісіне өте қажет. Себебі ғылымдағы бетбұрыстардың бүгінгі деңгейі оқу мен

оқыту дәрежесіне заманауи талғам мен талап міндеттерін жүктеп отыр. Бұл міндеттер «Қазақ фольклоры», «Фольклортану» пәндерін меңгертуде ғана емес, жоғары оқу орындарының қазіргі білім беру бағдарламаларындағы «Бүгінгі әдебиеттегі фольклоризм» пәнін оқытуда аса қажет. Әдеби-фольклорлық байланысқа негізделген мұндай дербес пәнді оқыту жолдарымен қатар оқытуға негіз болатын оқу құралы тіпті де керек. Бұл оқу үдерісі кезіндегі өз тәжірибемізден айқын көрінді. Жалпы, пәнге арналған теориялық база болғанымен, нақты оқу құралдары жоқ. Оқу-әдістемелік тұрғыда жан-жақты қамтылған пән – оқу үдерісімен қатар білім беру бағдарламасы дәрежесінің тікелей көрсеткіші. Ал, білім беру бағдарламасының сапасы мен өзектілігі бүгінгі күні жоғары оқу орындарының сұраныстағы рейтингісін құрап, бәсекеге қабілеттілік деңгейіне бірден-бір талап болып отыр.

Қорыта айтсақ, отандық ғылымға әдеби-фольклорлық байланыстың теориялық, методологиялық және типологиялық мәселелері бойынша бүгінгі күн талабына сәйкес арнайы зерттеу еңбектері әлі де қажет. Әрине, жекелеген авторлық шығармашылыққа арналған көптеген зерттеу жұмыстары фольклоризмнің не екенін анықтап берді. Бірақ әдеби фольклоризмнің типтері, жеке түрлері қандай деген сауалға нақты жауап жоқ. Ал фольклоризация үдерісі толықтай қолға алып, терең зерделеудің концептуалды жүйесін талап етіп отыр. Идеялық-эстетикалық бірліктегі мұндай интеграциялық үдерістерді эстофольклортану контексінде негіздеу және оны меңгертудің инновациялық амалдарын көрсету – бүгінгі ғылыми қажеттілік пен сұраныстың негізі болмақ.

**Ғылыми мақала 2022-2024 жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша АР1487700415 – «Алаш кезеңі әдебиеті: интегративті фольклортану контексті және жаңа ғылыми парадигма» жобасын іске асыру аясында дайындалды.*

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Ковалева Р. Концепция интегративной фольклористики. <https://elibr.bsu.by/bitstream/123456789/208197/1/207-213.pdf>
- 2 Русский фольклор. Том 18: Славянские литературы и фольклор / Отв. ред. А. А. Горелов. – Ленинград: Наука, 1978. – 210 с.
- 3 Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. Зерттеу. – Астана: Фолиант, 2002. – 172 б.
- 4 Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы: Арда, 2011. – 480 б.
- 5 Традиционные и новые подходы к изучению литературы и фольклора. Учебная программа учреждения высшего образования второй ступени (магистратура) по учебной дисциплине для специальности: 1-21 80 10 Литературоведение. – Минск: БГУ, 2018. – 21 с.

ТРИЛЛЕР ЖАНРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ШЕТЕЛ ӘДЕБИЕТТАНУЫНДА ЗЕРТТЕЛУІ

¹Сұлтанғалиева Р., ²Сағмалиева Н.

¹филол.ғ.к., М. Өтемісов атындағы БҚУ-дың қауымдастырылған профессоры (доцент),
Орал қ., Қазақстан

²М. Өтемісов атындағы БҚУ-дың 1-курс магистранты, Орал қ., Қазақстан
E-mail: nsagmaliyeva@mail.ru

Аннотация. В настоящее время одной из актуальных проблем литературоведения является развитие жанров массовой литературы. Массовая литература - современный жанр. Он родился в 1960-х годах под термином «банальная литература». Н.А. Кузмина в терминах массовой литературы дает определение: «литература, созданная для широкой публики и унифицирующая рыночную экономику, промышленное производство, городской образ жизни, развитие технологий массовой коммуникации, социальные, экономические, межличностные отношения». Один из жанров массовой литературы – триллер. В данной статье рассматриваются исследования в литературоведении, раскрывающие характерные композиционные, стилевые, языковые особенности жанра триллера. Анализируются различия жанров детективов и триллеров.

Ключевые слова: жанр, триллер, детектив, интрига, боевик, мотив, когнитивный контур.

Abstract. Currently, one of the urgent problems of literary studies is the development of genres in mass literature. Mass literature is a modern genre. The concept of mass literature was originated in 1960s under the term 'banal literature' Kuzmina N.A. defines mass literature as: "literature created for the general public and unifying the market economy, industrial production, urban lifestyle, the development of mass communication technologies, social, economic, interpersonal relations." One of the genres of mass literature – thriller. This article discusses research in literary studies, revealing the characteristic compositional, stylistic, linguistic features of thriller. Also, it is analyzed the differences of detectives and thrillers.

Key words: genre, thriller, detective, intrigue, action-plot, motive, cognitive contour.

Шетел әдебиеттануында жалпы триллер термині 1880 жылдардан бастап туындаған көркем шығармаларға байланысты айтылған. Терминге баса назар аударсақ, адамның бойына үрей, алаңдаушылық, қорқыныш яки толқу сезімдерін бойлататын шығарма ретінде көрсетіледі. Триллер сөзінің семантикасына сүйене отырып талдайтын болсақ, ағылшын тілінен «thrill» сөзі қазақ тіліне «қорқыныш» деп аударылады. Демек, триллер сөзі жүректің дүрсілімен бірге орын алатын жағдайларды тудырады. Атақты американдық жазушы, триллер және детектив жанрларында жазылған таңдаулы шығармалардың авторы Джеймс Паттерсон «Триллер» атты кітабында триллер түсінігіне келесідей анықтама береді: «Егер триллер жанрында жазылған шығарма адам жүрегіне қытықтай алмаса, ол өзіне берілген тапсырманы орындай алмағаны» [1. 11]. Кино сыншы Дэйв Кер өз сөзінде, «триллер-американдық жанр, өйткені ол еуропалық өнер салаларында сирек кездесетін әсер ету күшімен көрініс береді, өмірдегі эмоционалдық және физикалық шектеулерді сезініп, қатерлі әрекеттерден арылу мен өлімге бір табан жақындататын магниттік күшті түсіндіреді» [2. 174], - дейді.

Триллер жанр ретінде «қылмыстық интрига мен шытырман оқиғаға толы, қысқа уақыттың арасында динамикалық күйде дамиды, болжауға негізделмеген, соқтығысу мен қорқыныштан құралған, басты кейіпкерлер маңызды мақсаттарына қол жеткізеді» [3]. Жұмбақ пен қауіпке толы жанр қазіргі таңда теориялық тұрғыдан екі негізгі ерекшелігімен ажыратылады: біріншісі-детектив жанрының бір түрі, екіншісі-американдық әдебиетті сипаттаушы жанр түрі.

Әдебиет ғылымы саласында детективтік зерттеулер айрықша дискурс ретінде қарастырылатын когнитивтік тәсілді жандандырды. Осы тұрғыдан зерттеуші Т.Г. Ватолина детективтік жанрда жазылған шығармалардың барлығы бір стандартты когнитивтік модельге сүйенетіндігін жазады [4. 20]. Когнитивтік модель толық әрі тұтас когнитивтік фрагменттер

мен контурлардан тұрады. Айтылған контурлар көркем мәтінде негізгі ұғымдарды вербализациялау арқылы басты 5 кейіпкердің өзара байланысу процесінде көрінеді. Олар: «шындық» көрінісі – детектив, «өтірік» көрінісі – өлтіруші, «адасу» көрінісі – куәгер, «түсінбеушілік» көрінісі – көмекші, жәбір көруші. Детектив схемасы немесе тұжырымдамалық жүйесі қылмыс, нәтиже, себебін түсіндіруден құрылады. Міне, үш әрекетке сүйенетін схема классикалық модель ретінде тұрақталып, көптеген инварианттық жанрлардың пайда болуына әсерін тигізді.

Триллер мен детектив жанрлары арасындағы айырмашылық туралы жазушы Р. Макдональд: «детектив жанрында әрекет уақыт өткен сайын, қылмыс фактісін анықтаудан бастау алып, тапсырыс бергенге дейін жалғасады. Триллер болса белгілі бір шиеліністі, прогресті, апатты талап етеді, сюжеттің қалай аяқталатынын оқу барысында ғана көрінетіндей интригаға толы процесс» [4].

Жоғарыда триллердің екі түрлі теорияға сүйенетінін атап өткен болатынбыз. Әдебиеттануда жанр детективтің басты когнитивтік моделіне сүйене отырып, оған азғантай өзгертулер енгізілген тәуелсіз жанр ретінде қалыптасты. Т.А. Шошина «Триллер как жанр в американской культуре» еңбегінде: «классикалық детектив жанрымен теңдік ұстайтын, осы жанрдың өзгешеліктерін бойына сіңірген, әдебиеттің қарқынды дамыған жанры» [5. 132] деген ойын білдірді.

Қазіргі таңда триллер жанрында әртүрлі шетелдік шығармалар халықтың сүйіктісіне айналды. Бірақ бастауы көне эпикалық поэмалар «Гилгамеш эпосы», Гомердің «Одиссеясы», «Махабхарата» дастандарынан алынды. Эпостардағы баяндау әдістері қазіргі триллер жанры әдістерімен ұқсас. Әртүрлі детективтік, фантастикалық элементтер мен бұрылыстарға толы «Үш алма», «Мың бір түн» ертегілері де триллер жанрының сюжетіне ұқсас келеді. 1844-1846 жылдары француз жазушысы Александр Дюмның жазған «Монте-Кристо графы» шытырман оқиғаларға толы шығарма. Шығармада басты кейіпкер Эдмонд Дантестің кек алуы, достарының опаздығы, Иф сарайындағы азабы триллер жанрына ұқсас белгілермен суреттелген. Негізгі кейіпкердің жалғыз досы, ақылшысы, философы қарт адам. Қарт өзігнің өлер шағында Дантеске ешкім көрмеген ұлы қазынаның орнын көрсетеді. Мүмкіндікті құр жібермеген Дантес қашып шығып, қазынаны граф билігі үшін қолданады. Өзінің достарынан кек алу үшін барлық айланы қолданады.

Триллер жанрындағы басты сезім – күдік тудыру. Басты кейіпкердің өміріне қауіп төндіретін жағдайлар тудыру арқылы эмоционалдық шиелініс күйін орнықтырады. Келесі маңызды сезімдердің бірі – қызығушылық сезімі. Кейіпкердің қауіпті жағдайларда жетектің артынан еруі, динамикалық және драмалық көріністер арқылы оқырман жүрегінде эмоционалды қызығушылық сезімін оятады. Триллерде қызығушылық сезімін жандандыратын – интрига. Ол оқырманның назарын шығармадағы жанжалға аударып, іс-әрекеттің шешімін іздестіруге талпыныс жасауына септігін тигізеді.

Триллер жанрын тереңінен зерттеуші Т.В. Дьякова «Характеристика жанра «Триллер» и его поджанры» мақаласында «триллер оқырман немесе көрерменді толқу мен қорқыныш сезіміне итермелеуге бағытталған жанр» [4] деген пікірін білдіреді. Екінші тұсынан қарастырсақ, триллер антагонист құрастырған жұмбағы мен шытырманға толы қауіпті оқиғасы көрерменді шиеліністе ұстайтын экшн-сюжетке құрылған жанр. Әдебиеттанудағы зерттеу еңбектерде триллер жанр ретінде өзіне тән жанрлық белгілерге ие. Біріншіден, шығарманың сюжеттік желісі дами түскен сайын алдағы іс-әрекеттерге нұсқаулар пайда болады, оқырман болашақ оқиғаларды тағаттана күтеді. Екіншіден, оқиғаның соңын, дамуын болжау мүмкін емес. Үшіншіден, сюжеттік желі басты кейіпкердің ішкі ойымен, жеке қасиетімен тығыз байланысты өрбиді. Төртіншіден, шығарма бір ғана емес, басқа да жанр элементтерінің әдістерін қолданады. Триллер жанрының сюжеттік композициялық ерекшеліктеріне қысқаша тоқталып өтейік:

- детектив жанрына сәйкес құрылған когнитивті контурды сақтайды;
- оқиға желісі орын алған қылмыс фактісін анықтаудың сол сәттің болғанына дейінгі уақытқа қозғалысы;

- сюжеттік композицияның хронотоппен байланысы;
- жеке қасиеттерге ие кейіпкер мен антагонистердің бейнелерінің ашық қақтығысқа түсуі;
- шығармадағы композицияның негізі-кейіпкерлердің күрес мотиві;
- оқиғаның аяқталуы-оқырман үшін күтпеген жағдай;
- оқырманның сезіміне әсер ету үшін көркем бейнелердің (табиғат, үй, жұмыс) жасалуы.

Әдебиеттануда зерттелетін өзекті мәселе – кейіпкер бейнесі. Триллердің жанрлық белгілерінің ішінде ерекшесі – қарсыласуға қабілетті басты кейіпкердің болуы. Басты кейіпкер мен қосалқы кейіпкерлердің жанрлық белгілері төмендегідей үлгіде кездеседі:

1. Басты кейіпкер қиындықпен, өліммен, опасыздықпен бетпе-бет келеді;
2. Жағымсыз кейіпкер бастапқыда басты кейіпкерді жеңеді;
3. Оқырман үшін басты кейіпкердің ойы, көзқарасы, іс-әрекеті маңызды;
4. Опасыздар мен жемқорлар әлемінде басты кейіпкер жәбірленуші болады;
5. Басты кейіпкер мен антагонистің бір-біріне деген қарсылығы психологиялық деңгейде де өрбиді;
6. Кейіпкерлер өзгеден бөлек, өзінің ішкі жан дүниесімен де күреседі.

Танымал әдебиеттің тілдік сипаттамалары да ерекше. Жазушылар әртүрлі жанрлардың әдістерін қолдану арқылы, белгілі бір атмосфераны құрады. Мәтінге қорқыныш пен күдік сезімін сыйлау үшін табиғаттың өзгерістерін қолданады. Мысалы, дауыл-қорқынышты күштер мен кейіпкерлердің белгісі, найзағай-жауыздық пен бақытсыздықтың хабаршысы. Келесі кезекте триллер жанрында қолданысқа ие стилистикалық әдістердің айрықша белгілерін көрсетейік:

- семантикалық қайталаулар арқылы күдік пен қауіптің семантикасына назар аударылады;

- оқырманға әсер ететін түрлі синтаксистік құрылымдар;
- антагонист әкелген қауіп-қатерді болжау жасау, белгісіздік арқылы күту [6. 54];

Триллер мақсаты әділеттілікке ұмтылған адамдарың күресі. Жанр қоғамда болып жатқан мәселелерді, соның ішінде зомбылық, терроризм, қастандық, саяси қудалау, кісі өлімі тақырыптарын қамтиды. Сюжеттік басты кейіпкердің өміріне қол сұққан жандарды зұлымдық әрекетімен өрбиді. Шығарманың басында басты кейіпкер қауіп-қатерге үйренбеген, өзгелермен күресуге жігері жетпейді. Қиындықтарға шыңдала келе, сыртқы күштерге төтеп береді. Мотивтердің күресі – триллер композициясының негізі. Триллердің соңы күтпеген жерден аяқталады, оқырманға ең көп әсер ететін нүктесі. Детектив жанры үш түрлі схеманы қамтиды. Схемалық түрде триллер жанры да детектив жанрына ұқсас болып көрінгенімен, өзіне тән белгілері бар. Біріншісі, негізгі кейіпкердің жанжалды шешу мақсатында күнделікті өмірінің түбегейлі өзгеруі-жанжалға алғышарттар. Екіншісі, негізгі кейіпкер өміріндегі ең қиын сәт, жанжалдың асқынуы-шешуші сәт. Үшіншісі, дағдарыстан шығу, жеңіс.

Триллер жанры детектив жанрының бір бөлшегі деген пікір иелері де бар. Дегенмен жанрлардың өзара айырмашылықтары мен ерекшеліктерін зерттей келе, келесідей қорытынды жасадық:

- Детектив белгілі бір қылмысты ашуға негізделеді, қылмыскер бейнесін барынша ашуға тырысады. Триллерде болжауға келмейтін, жасырын мотивтерден тұрады, міндетті түрде зұлымдық әшкерек болады;

- Детектив оқырманның ақыл-ойына, түйсігіне негізделеді, ұзаққа созылатын жұмыс. Триллер болса, оқырманды белгісіздіктің, құмарлықтың құрбаны етеді. Адамның сезімін сан түрге құбылтады;

- Детектив жанрындағы шығармалардың көпшілігінде оқырман басты қылмыскердің кім екенін соңғы үзіндіге дейін білмейді. Триллерде оқырман қылмыскердің кім екенін біліп, оның қандай қылмыс жасап жатырғанынан хабардар;

- Детективтік шығармаларда кейіпкер шығарма басынан шешілмес жұмбаққа тап болады, алдында жұмбақты шешер сілтемелерге тап болады. Триллердегі басты кейіпкер қорқыныш пен үреймен бетпе-бет келеді.

Қорытындылай келе, дәстүрлі түрде триллер жанры адамдардың бойына алаңдаушылық пен қорқыныш тудыратын шығарма. Триллерде әрекет алдағы апатқа қарай жылжи түседі, шығарманың аяқталуы мен дамуы оқу әрекеті кезінде белгілі болады, интрига маңызды рөл атқарады. Жанрдың детективтен сюжеттік, мақсаттық, стильдік ерекшеліктері айқын. Шығарманың аяқталуы – басты кейіпкердің өзіне тән қасиеттерінің толықтай ашылуымен қорытылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Patterson, James, ed. Thriller. Ontario, Canada: MIRA Books, 2006.
2. Dave, Kehr. When Movies Mattered: Reviews from a Transformative Decade. University of Chicago Press, 2011.
3. Стивен, М. Остросюжетные жанры и их специфика / М. Стивен [Электронный ресурс]. – Журнал «Самиздат». – 2013. – Режим доступа: http://samlib.ru/m/makgaf_s/a1-1.shtml Дата доступа: 29.12.15 г.
4. Ватолина Т.Г. Когнитивная модель детективного дискурса: на материале англоязычных детективных произведений XIX-XX вв.: дисс. канд. филол. наук. Иркутск, 2011. – 209 с.
5. Шошина Т.А. Триллер как жанр в американской культуре // Поиск (Волгоград). 2019. № 1 (10). С. 132 – 137.
6. Жогова И.Г., Кузина Е.В., Медведева Л.Г., Надеждина Е.Ю. Языковые средства создания саспенса в произведениях жанра «триллер» и способы их актуализации (на материале романов англоязычных авторов) // Язык и культура. 2018. № 43. С. 46-57. 54

УДК: 821.111

“JUST SO STORIES” РЕДЪЯРДА КИПЛИНГА В АСПЕКТЕ МИФОПОЭТИКИ

Габдешева А.

Старший преподаватель, магистр ЗКУ им. М.Утемисова

г. Уральск, Казахстан

E-mail: astragab@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Р.Киплингтің ертегілері мен мифтерінің шығу тегі талданады, ертегілер мен мифтердің құрылымдық элементтері зерттеледі, ертегі әңгімелерінің тілдік көркемдік экспрессивтілігі құралдары зерттеледі.

Кілт сөздер: Р.Киплинг; ертегілерді аудару; аударма қиындықтары.

Abstract. The paper, firstly, analyzes the origins of R. Kipling's fairy tales and myths, secondly, examines the structural elements of fairy tales and myths, and lastly, studies the means of linguistic artistic expressiveness of fairy tales

Key words: R. Kipling; translation of fairy tales; translation difficulties

Джозеф Редьярд Киплинг занимает в истории английской литературы особое место. Писатель крупного таланта, со своеобразной романической устремленностью, он ввел в романтическую литературу нового героя – «маленького человека»: солдата, чиновника колониальной империи, который мужественно исполнял свой долг, испытывая все тяготы жизни в колониальных странах. Киплинг сделал много для того чтобы ознакомить соотечественников с жизнью колониальных стран, и, главным образом, Индии. Индия фигурирует и в самой художественно бесспорной и замечательной части ей наследия – детских книгах.

Лучшие произведения Киплинга, оставшиеся в истории детской мировой литературы, основаны на фольклорных источниках индийского, австралийского и африканского народов.

В 1902 году Киплинг выступил сборник сказок, названный «Просто сказки». Эти сказки были написаны специально для детей: после смерти его маленькой дочери он посвятил их ее памяти. В них проявились лучшие черты таланта Киплинга, замечательного рассказчика и большого мастера слова. Сказки насыщены юмором, а часто откровенно ироничны. В основе сказок лежит фольклорное начало, но Киплинг оригинально переосмысливает сюжеты народных сказок и легенд. Он в шутильной форме сближает поведение животных с поведением ребенка.

В ответ на бесконечные «как» и «почему», которые так любят дети, автор сказок, опираясь на традиции южноафриканских народных легенд, придумывает свои, забавные и неожиданные объяснения «Откуда у Кита такая узкая глотка», «Отчего у Верблюда горб», «Откуда у носорога шкура в складках», «Как было написано первое письмо» и другие.

Кто не помнит его сказку о любопытном слоненке, вечно мучившем родственников своими вопросами? Родственники отделялись тем, что награждали его тумками. Слоненок, подобно любознательному мальчишке, хотел познать мир, хотел получить ответ на свои «сто тысяч почему?» почему у страуса перья на хвосте? отчего жирафа на шкуре пятна? Что ест на завтрак крокодил?..

А в сказке «Кошка, которая гуляет сама по себе» Киплинг с юмором и иронически рассказывает историю приручения животных очень умной женщиной и объясняет, почему кошка осталось такой независимой вплоть до наших дней.

Классика английской детской литературы привлекает массового читателя в немалой степени благодаря особенностям авторского стиля, уникального для каждого писателя. Из-за вариативности стиля письма не существует возможности систематизировать правила перевода, в связи с чем переводчику требуется провести анализ литературной сказки, выделить характерные черты и выбрать способ их донесения до читателя. В переводе, особенно для детской аудитории, важно передать голос писателя, не только содержание, но и форму, то есть стиль произведения. “Just So Stories” обладают значительной глубиной, сама последовательность сказок играет важную роль для полного понимания заложенного Р. Киплингом в тексты смысла, выводимой морали [5]. На их раскрытие направлены многочисленные элементы. Для выполнения качественной работы переводчик должен понять авторский замысел, который превышает рамки лингвистического анализа, необходимо передать художественный образ, определить необходимые элементы, а также аспекты, которые требуется адаптировать для читателя, компенсировать различными способами.

В теории перевода подчеркивается, что в процессе неизбежны отдельные потери. Для достижения эквивалентности применяются различные переводческие трансформации, способствующие преодолению фонетических, грамматических, лексических и иных различий в паре языков и культур. В рамках настоящего исследования рассматриваются трудности перевода только прозаической части сказок, так как перевод поэзии представляет собой особую проблему, требующую отдельного внимания. Для языка Р. Киплинга типично создание экспрессии на фонетическом, лексическом и синтаксическом уровнях.

Более того, в отдельных случаях возможно совмещение приемов на разных уровнях языка, что в еще большей степени затрудняет передачу особенностей стиля при переводе сказок на русский язык. Важную роль в сказках Р. Киплинга играет интонационно-ритмическая структура. Для писателя типичен прием позиционно-синтаксического параллелизма, при котором однородные члены создают ритмически упорядоченные синтагмы. Более того, он подкрепляется фонетическим сходством. Подобный прием обнаруживается практически в самом начале первой сказки о Ките: “He ate the starfish and the garfish, and the crab and the dab, and the plaice and the dace, and the skate and his mate, and the mackereel and the pickereel, and the really truly twirly-whirly eel. В переводе рифмованный

позиционно синтаксический параллелизм с экспрессивным союзом “and” сохраняется: «Он ел и лещей, и ершей, и белуг, и севрюгу, и селедку, и селедкину тетку, и плотвичку, и ее сестричку, и шустрого, быстрого выюна-вертуна угря». При этом переводчик отходит от передачи точного содержания в пользу воспроизведения фонетического стилистического эффекта средствами русского языка. Для этого подбираются элементы, не являющиеся словарным эквивалентом, но форма которых позволяет добиться схожей интонационно-ритмической структуры, а также соответствует как морской тематике, так и отражает включение в ряд не только наименований видов, но и отношений между ними.

В «Просто сказки» мастерство Киплинга достигает своей вершины. Писатель обладает неисчерпаемой фантазией, обнаруживает тонкое понимание психологии маленького читателя, любящего юмор и невероятные истории. Сказки, переведенные К. Чуковским, и стихи к ним в переводах С. Маршака запоминаются на всю жизнь и приносят огромное чувство радости.

«Просто сказки» - наиболее «универсальная» книга Киплинга. В ней он выступил не только в качестве рассказчика и поэта, но и художника. Когда Киплинг выявился ещё и в качестве сильного профессионального художника. После смерти своего дяди – известного художника – графика Эдварда Берн-Джонса, одного из общества художников и писателей – прерафаэлитов, Киплинг получил на память его гравюры и стал сам рисовать иллюстрации к своим сказкам, подражая, манере дяди. Читатели увидели его рисунки – рисунки вполне профессионального художника, не избежавшего влияния Берн – Джонса, но вполне оригинального. Публика была поражена. Рисунки Киплинга с тех пор составляют неизменную, органическую часть каждого отдельного издания «Просто сказок».

Для того, чтобы написать эти сказки, надо было прежде всего очень любить детей. Сестра Киплинга Трикс вспоминала, что во время прогулок он заводил разговор с каждым встречным ребенком. Что касается «Просто сказок», то, по ее словам, он предугадывает там любой вопрос, который может задать ребенок; в иллюстрациях же заботится именно о тех деталях, которые ребенок ожидает увидеть». Дети платили ему такой же безотчетной любовью. Однажды во время морского путешествия десятилетний мальчик, которого мать никак не могла успокоить, кинулся к Киплингу, уселся у него на коленях и мгновенно перестал плакать. Легко понять, как обожали Киплинга его собственные дети и племянники. Для них он начал впервые рассказывать истории, вошедшие потом в сборник «Просто сказки». После «Книги джунглей» он уже не боялся считать себя детским писателем, и первые слушатели его сказок подтверждали это мнение на каждом шагу. Были сказки, которые Киплинг рассказывал в Вермонте своей дочке Эффи на ночь, и при повторении она не позволяла изменить в них ни слова. Если он пропускал какую-то фразу или слово, она немедленно вставляла их.

В Америке же появился первый вариант сказки «Кошка, гулявшая сама по себе». Известно так же, что в Братиборо были впервые рассказаны истории про Носорога, про Верблюда и Кита.

Космогонический миф часто начинается с описания того, что предшествовало творению, т.е. небытия, уподобленного хаосу. Общими характерными чертами „Сказок просто так“ является то, что сказочное повествование начинается с „зачина“, который вводит слушателя в необычайный, незнакомый мир далекого прошлого, который предстает как неупорядоченный, хаотичный. Как отмечает Е. М. Мелетинский, [2] “хаос большей частью конкретизируется как мрак или ночь. Превращение хаоса в космос оказывается переходом от тьмы к свету, от воды к суше, от разрушения к созиданию” Не случайно в сказке “The Elephant’s Child” („Слоненок“) Крокодил оказывается в воде - “great grey-green, greasy Limpopo River, all set about with fever-trees” („сонной, зловонной, мутно-зеленой реке Лимпопо, где растут ядовитые деревья“, а Слоненок бежит от него на сушу. Иными словами, „переход от неорганизованного хаоса к упорядоченному космосу составляет основной внутренний смысл мифологии, содержащийся уже в архаичных мифах творения“. Схожие мифологические тенденции можно обнаружить и в «Сказках» Киплинга. Так

Слоненок после встречи с Крокодилом приобретает хобот, после чего он начинает ощущать себя органично в окружающем его мире [3].

Сказочная традиция в целом отличается некоей «непрерывностью», причем не только в пределах какой-либо отдельно взятой страны. Общие средневековые корни сказок проглядывают на каждом шагу, и создать в этой области что-то кардинально новое необычайно трудно. Киплингу, в числе немногих, это удалось. Конечно, это можно сказать не обо всех его сказках; «краб, который играл с морем» прямо соотносится с мифологическим сюжетом, изложенным в вышедшей за год до того книге Уолтера Скита «Малайская Магия» /1900г/, а в сказке «Откуда взялись броненосцы» он словно бы подчинил себя той «логике абсурда», которая отличает «Алису в Стране Чудес» и «Зазеркалье» любимого им Льюиса Кэрролла – обе эти книги он знал чуть ли не наизусть.

Был он знаком и с книгой Эндрю Лэнга «Миф, ритуал и религия» /1887г/, но из нее он всего – на всего заимствовал имена богов Нка, Нкинг и Нконг в «Сказании о Старом Кенгуру». Находят у Киплинга небольшие цитаты из Библии и Корана. «Мотылек, который толкнул ногой» был создан не без влияния одной из поэм Роберта Браунинга. Знатоки восточной литературы говорят и о влиянии, которое имели на Киплинга буддийские сказания. Но Киплинг не только понял новую, собственную интонацию. В большинстве случаев он сам изобретал сюжеты своих сказок. Это словам Р.Л.Грина, автора известной книги «Киплинг и дети» /1965г/, «Просто сказки» производят впечатление чего-то, созданного из ничего. Мы не всегда даже способны понять, из какой глины Киплинг выпятил свои фигуры, и нельзя не оценить гениальности, с которой он вдохнул в них жизнь».

Книгу сказок Киплинга сопровождают стихи – двенадцать стихов вставлены между сказками по типу интерлюдии и составляют с ними единое целое. Стихи, сопровождающие сказки, отличаются редкостной ритмической и лексической изощренностью, в то время как основной текст сказок, напротив, отличается простотой. Это придает книге оригинальный, чуть ироничный и обаятельный тон, в котором наиболее ярко проявляется своеобразие художественной манеры автора.

«Просто сказки» - последняя из прочно вошедших в читательский обиход и признанных классикой Киплинга [4]. Они были опубликованы в октябре 1902г, иными словами, за два с лишним месяца до того, как ему исполнилось тридцать шесть лет – на середине его жизненного пути. Можно сказать, что как раз в это время был исчерпан творческий импульс, полученный Киплингом в Индии. Когда пять лет спустя нобелевский комитет присудил ему премию за литературу, она была дана писателю, уже сделавшему почти всё, на что он был способен, в романе, в рассказе, в поэзии.

Список литературы:

- 1 Бархударов Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. – М.: Либроком, 2019.
- 2 Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М., 2000
- 3 Марьяновская Е.Л. Ритмизованная проза кипплинговского сказка и ее передача в переводе // Иностранные языки в высшей школе. № 2. 2013.
- 4 Пичугина В.С. «Сказки просто так» Р. Киплинга в переводе К.Чуковского и С.Маршака // Актуальные проблемы лингвистики и литературоведения. 2014. Т. 2. Вып. 15. 10.
- 5 Kipling R. Just So Stories. Киплинг Р. Просто сказки. – М.: Радуга, 2008. – 336 с.

ПОЭТИЧЕСКИЕ ФОРМЫ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Бекмухамбетова С.

Старший преподаватель ЗКУ им. М. Утемисова

г. Уральск, Казахстан

E-mail: zhan_asel90@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада лингвистикалық құзыреттілікті қалыптастыру шеңберінде поэзия фонетикалық дағдыларды, грамматикалық тұрғыдан дұрыс формаларды қолдану, шет тілінің қолданыстағы нормаларына сәйкес ұйымдастырылған сөйлеудегі семантикалық сегменттерді түсіну қабілеттерін дамытуға кең мүмкіндіктер қарастырылды.

Кілт сөздер: поэтикалық мәтін, коммуникативтік құзыреттілік, әлеуметтік-мәдени құзыреттілік, поэтикалық мәтінмен жұмыс істеу тәсілдері.

Abstract. As part of the formation of linguistic competence, poetry provides ample opportunities for the development of phonetic skills, the ability to use grammatically correct forms, to understand semantic segments in speech organized in accordance with the existing norms of a foreign language.

Key words: poetictext, communicative competence, sociocultural competence, methods of working with poetictext.

Употребляя понятие «иностраннный язык», мы редко задумываемся над его содержанием. Однако, чтобы правильно строить современный процесс обучения английскому, немецкому, французскому или другому языку, необходимо знать, что есть иностраннный язык и что следует понимать под обучением языку (овладением языком) изучением языка.

Обучение иностранному языку представляет собой специальным образом организованный процесс, в ходе которого в результате взаимодействия обучающего и обучаемого осуществляется воспроизведение и усвоение определенного опыта в соответствии с заданной целью. В нашем случае речь идет о речевом иноязычном опыте, которым в той или иной степени владеет обучающий и полностью или частично не владеет обучаемый.

Использование поэзии – одно из эффективных средств при овладении иностранным языком. При чтении стихотворения учащийся видит осознанное использование лексики для передачи мысли автора и знакомится с различными функциями языка в общении. Иностраннный язык, как и родной, выполняет все четыре функции: служит средством познания, является хранителем национальной культуры, является средством общения и выражения отношения к миру, выступает в качестве инструмента развития и воспитания.

Поэзия может быть использована как образец современной аутентичной разговорно-литературной речи для достижения ведущих целей обучения и для развития творческих способностей учащихся. Эффективность использования образцов поэзии в значительной степени зависит от правильно организованной последовательности работы с ними и выбора упражнений, стимулируемых мыслительную деятельность обучаемых и способствующих развитию у них мотивации. Поскольку целью обучения иностранному языку является не только приобретение знаний, формирование у школьников навыков и умений, но и усвоение ими сведений страноведческого и культурно – эстетического характера, познание ценностей другой для них национальной культуры, то при определении содержания обучения бесспорно встает вопрос о культурном компоненте. Данный компонент включает в себя определенные знания (языковые и культурологические), а также навыки и умения (речевого и неречевого поведения. Таким образом, изучение культуры в процессе обучения вносит существенный вклад в воспитание подрастающего поколения. Предмет «иностраннный язык» занимает при этом особое место. Он не только знакомит с культурой стран изучаемого языка,

но путем сравнения оттеняет особенности своей национальной культуры, знакомит с общечеловеческими ценностями.

Привлечение материалов культуры резко повышает мотивацию учения, что чрезвычайно важно, так как учение без мотивации неэффективно.

Поддерживая интерес к языку как средству общения, необходимо развивать интерес к нему как носителю своеобразной культуры. И немаловажную помощь в этом отношении может оказать использование культурного и духовного наследия страны изучаемого языка. И, конечно, это могут быть и лучшие образцы поэтического творчества на изучаемом языке как его содержательного компонента. Поэтический жанр, благодаря наличию вербального текста, способен точно и образно отразить стороны социальной жизни народа страны изучаемого языка.

Художественная литература – важная часть культуры народа – носителя языка. Это особая форма познания мира, места человека в этом мире. Художественная литература играет особую роль среди источников культурологической информации. Способ постижения действительности заложенной в художественной литературе, предлагает приемы реализации убеждений и жизненных ценностей, является стимулом мышления и поведения, охватывает реальность наиболее полно, комплексно и эмоционально. Особенно важно использование художественной литературы для иллюстрации традиций, обычаев, образа жизни народа изучаемого языка. Художественная литература в качестве источника страноведческой информации способствует расширению и углублению фоновых знаний, что в конечном итоге побуждает к чтению произведений и к лучшему их пониманию.

Знакомство с лучшими образцами зарубежной поэзии способствует всестороннему целостному развитию личности учащегося, повышению его культуры одновременно с совершенствованием иноязычных умений и навыков.

Знакомство с иностранной поэзией ведет к непростому накоплению знаний, а к постижению духа, культуры, психологии, образа мышления народа и в этом важное культуроведческое значение.

В целом изучение иностранной поэзии формирует у учащихся способность участвовать в диалоге культур. Это предполагает определенный уровень сформированности всех видов компетенции: коммуникативной, лингвострановедческой, обще учебной.

Так формирование коммуникативной компетенции состоит в способности понимать и порождать иноязычные высказывания именно на основе и в связи с содержанием и формой стихотворения в разных ситуациях общения (беседа, дискуссия, обмен мнениями и т. д.).

Обще-учебная компетенция предполагает владение учащимся навыками интеллектуального сотрудничества с книгой, другим человеком, группой, коллективом, а также владение умственными операциями по анализу, синтезу и творческому переосмыслению художественной информации.

Изучая иностранную поэзию в подлиннике, можно познать то, что понять на родном языке адекватно и своевременно нельзя; как хранитель другой культуры иностранный язык оказывает неоценимую услугу родному языку и культуре, поскольку раскрывает другой мир и делает человека дважды человеком; как инструмент воспитания иностранный язык в определенном отношении вообще незаменим: без него невозможно столь же эффективно воспитать уважение к другим народам.

Следовательно, изучение поэзии – это становление человека путем вхождения в культуру; благодаря ее присвоению он становится ее субъектом.

А продукт изучения поэзии – это то, что приобрел, присвоил человек в результате познания, развития, воспитания и учения.

Чтение французской поэзии предоставляет возможность сравнивать и идентифицировать свои поступки с поступками персонажей, расширяет представление школьников об окружающем их мире и собственном месте в этом мире, оказывает воздействие на их эмоциональную сферу, пробуждает чувство сопричастности и сопереживания.

Обладея достаточным уровнем владения иностранным языком, учащиеся старших классов способны оценить достоинства литературных произведений на иностранном языке, найти ответ на волнующие их вопросы бытия, опосредованно реализовав свою потребность в общении.

Таким образом, обучение общению на иностранном языке в подлинном смысле этого слова подразумевает овладение социокультурными знаниями и умениями. Без них нет практического овладения языком. Обучающийся должен обладать умениями воспринимать и понимать устный текст с позиции межкультурной коммуникации, для чего ему нужны фоновые знания. Для приобретения фоновых знаний и формирования на этой основе социолингвистической и социокультурной компетенции обучающиеся должны получать необходимую информацию о стране изучаемого языка и ее народе.

Какие же фоновые знания мы можем приобрести, читая и слушая те или иные, например, французские стихотворения? Это, к примеру, информация о стране, язык которой изучается, географическое положение, климатические условия, достопримечательности и так далее. Для тренировки памяти учащихся можно предложить им, к примеру, правильно произнести названия островов, городов, стран взятых из отдельных эпизодов стихотворения. Такие эпизоды могут составить основу обучения фоновым знаниям в школе. Перед прочтением заранее отобранного стихотворения необходимо подготовить требуемые упражнения; снять языковые трудности, объяснить незнакомую лексику, отработать произношение новых слов.

Используя зарубежную поэзию, мы можем повысить социолингвистическую и социокультурную компетенцию учащихся, расширить их фоновые знания, привить уважение и любовь к культуре изучаемого языка.

Исходя из этого, необходимо отметить, что главное – это заинтересовать учащихся, привить им любовь к своему предмету и поддерживать ее на протяжении всех лет его изучения, особенно на начальном этапе обучения. Именно от этого зависит успех детей в овладении иностранным языком. Для достижения целей обучения иностранным языкам, повышения уровня образованности учащихся и их эрудиции, развития интеллекта огромное значение имеет использование на уроках песен, поэзии и драматургии на иностранном языке. Это обуславливается эмоциональным восприятием учащимися учебного материала, которое способно повысить эффективность достижения основных целей, стоящих перед обучением иностранному языку.

Поэзия может быть использована как образец современной аутентичной разговорно-литературной речи для достижения ведущих целей обучения и для развития творческих способностей учащихся. Эффективность использования образцов поэзии в значительной степени зависит от правильно организованной последовательности работы с ними и выбора упражнений, стимулируемых мыслительную деятельность обучаемых и способствующих развитию у них мотивации. Поскольку целью обучения иностранному языку является не только приобретение знаний, формирование у школьников навыков и умений, но и усвоение ими сведений страноведческого и культурно — эстетического характера, познание ценностей другой для них национальной культуры, то при определении содержания обучения бесспорно встает вопрос о культурном компоненте. Данный компонент включает в себя определенные знания (языковые и культурологические), а также навыки и умения (речевого и неречевого поведения).

Поэтическая форма речи является эффективным средством педагогического воздействия на внутренний мир ученика, его мысли и чувства, средством речевого развития и эстетического воспитания.

Использование стихов на уроке – один из важных резервов повышения мотивации у учащихся, включение их в активную работу.

Разучивание стихов, – активный прием пополнения словарного запаса детей. Ритмический и мелодический рисунок стихов, четкая рифма и повторяемость языковых единиц значительно облегчают и ускоряют усвоение и закрепление лексики, характерных

оборотов речи, грамматических структур. Стихи, как один из видов речевого общения, являются средством более прочного усвоения и расширения лексического запаса, так как включают новые слова и выражения.

Заучивание стихов не должно стать самоцелью. Нужно добиваться полного понимания и осмысления, как содержания, так и языкового воплощения этого содержания в стихах. Нужно добиваться, чтобы речевой материал из стихов выходил затем непосредственно в речь учащихся, использовался в их межличностном общении. Поэтому стихи должны быть гармоничной частью общего сюжета занятия, соотноситься с темами и ситуациями общения на уроке и во внеурочное время.

Список литературы:

- 1 Андреевская-Левенстерн Л.С. Методика преподавания французского языка в средней школе. – М.: Просвещение, 1983. – 222 с.
- 2 Артёмов Психология обучения иностранным языкам. – М.: Просвещение, 1992.
- 3 Барышников Н.В. Обучение французскому языку в средней школе: вопросы и ответы: кн. Для учителя. – М.: Просвещение, 1992. – 320 с.
- 4 Береговская Э.М., Туссен М. Синяя птица: Учебное пособие по французскому языку для общеобразовательных учебных заведений. – М.: Просвещение, 1993. – 255 с.
- 5 Береговская Э.М. Французская поэзия на занятиях в кружке // Иностранные языки в школе. – 1983. – №4. – С. 102-104.
- 6 Гальскова Н.Д. Современная методика обучения ИЯ. – М.: Аркти-Гласа, 2002.

ӘОЖ 82-1/29

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ «ӘДЕБИЕТ ТАНЫТҚЫШ» ЕҢБЕГІНДЕГІ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІН САРАЛАУ ҰСТАНЫМДАРЫ

Карипбаев Ж.

*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, PhD
Астана қ., Қазақстан*

Аңдатпа. Осы мақалада қазақтың аса көрнекті ғалымы А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде қолданылған саралауы қарастырылып бүгінгі ұстанымдар тұрғысынан талданып салыстырылады.

Кілтгі сөздер: ауыз әдебиеті, жанрлар, саралау, ермектеме, сарындама, сауықтама, сарындама, сал сөз, ғұрып сөзі, қалып сөзі

Әр халықтың өнері мен әдебиетінің тарихы, оның даму кезеңдері, жасампаз тұлғалардың мұраларымен көлемімен өлшеніп қана қолмаймайды, ол ең алдымен сол кезеңдерді ғылыми негізде пайымдау, тиісті дәрежеде бағасы беру, маңыздылығы мен заңдылықтарын мәнін ашып, мағынасын тарқату арқылы ашылмақ. XX ғасырдың басында, қазақтың сөз өнері мен әдебиетін ғылыми негізде пайымдаған алғашқы зерттеулердің бірі А. Байтұрсынұлының «Әдебиеттанытқыш» еңбегі екені белгілі.

Осы орайда, академик Р. Нұрғали: «Әдебиет танытқыш» – Ахмет Байтұрсыновтың эстетикалық-философиялық танымын, әдебиетшілік көзқарасын, сыншылық келбетін толық танытатын жүйелі зерттеу, қазақ филологиясының ерекше зор, айтылған оңдарының тереңдігі мен дәлдігі арқасында болашақта да қызмет ететін, ешқашан маңызын жоймайтын, асыл еңбек. Ұлттық әдебиеттану ғылымы қазір қолданып жүрген терминдер, категориялар, ұғымдардың қазақша өте дәл, ықшам, оңтайлы баламаларының басым көршілігі тұңғыш рет осы зерттеуде жасалғанын ашып айтатын уақыт жетті. Бұл ретте, Ахмет Байтұрсынов – тіл терминдерін жасауда қандай кемеңгер, данышпан болса, әдебиеттану, өнертану,

фольклортану терминдерін жасауда да сондай кемеңгер, данышпан» [1. 25] – деген пікірі А. Байтұрсыновтың аталмыш еңбегі жайлы барлық ойды жинақтап бергендей. Сонымен қатар, осы еңбектің тәуелсіздік жылдары жаңғырып қайта шыққанымен әлі де, әлі де ғылыми айналымда А. Байтұрсынов ұсынған терминдер мен жүйелеуі сіңісе алмай жүргені белгілі. Бұндай кенжелеушіліктің объективті себептерінің бірі ретінде ұлттық әдебиеттану ғылымының әлі де советтік, оның ішінде орыс әдебиеттанудың ықпалынан шыға алмай жатқандығымыздан болса, екінші себеп, осы еңбектің әдебиеттанушылар тарапынан әлі де жүйелі негізде зерделенбеуінен деп түсіну керек.

Енді «Әдебиеттанушының» өзіне келетін болсақ, осы еңбек негізгі екі бөлімнен тұрады: алғашқысы – «Сөз өнерінің ғылымы» деп аталып, сөз өнерін теориялық тұрғыдан саралаған болса, кейінгісі – «Дарынды сөз» деп аталып, мұнда әдебиеттің жанрларын жүйелеп, тарихын сөз етеді. Осы зерттеудің нысаны ретінде белгіленген ауыз әдебиеті осы кейінгі бөлімінде сөз етіледі. Осы тарауда Алаш ғалымы, екі түрлі лебіз барын, біріншісі – жалаң, екіншісі – көрнекі, деп екі салаға бөліп алады. Көрнекі лебізден дарынды сөзді саралап шығарады, ал оны өз атына жазба әдебиет пен ауыз әдебиеттеріне бөліп көрсетеді [2. 102-103].

Жалпы сөл кезеңде қазақта әдебиет болмады, халық сауатсыз надан болды деген сөздер белең алып келе жатқана кезең болатын. Ал қазақтың әдебиетін совет кезеңімен байланыстыру үрдісі де орын алып келе жатты. Осы орайда, А. Байтұрсыновтың осы еңбегі сондай соқтығуларға берген жауап сияқты көрінеді. Бүгінгі күні біз ауызша айтылған мұраны фольклор деп атап жүрміз, алайда осының өзі қате түсінік па деп, күман келтіресің. Себебі, халықаралық деңгейдегі гуманитарлық ғылым саласы фольклорды тек сөз өнері аясымен шектеп қоймай, халықтың әдет-ғұрпын, салтын, рухани және материалдық мәдениетін тұтастай қарайтын пән ретінде түсінеді. Ал фольклорды тек ауызша жеткен әдеби мұрамен байланыстыру советтік кезеңдегі үрдіс деп айту керек. Осы орайда, А. Байтұрсыновтың қолданысындағы «ауыз әдебиеті» деген ұғымы әлдеқайда нақты және әдеби-көркемдік тұрғыда орынды келетіні дау туғыза қоймайды.

Әрі қарай талдай келе Алаш ғалымы, министр мен шығармаларды: ауызша шығарма және жазбаша шығарма деп екіге бөледі. Ол: «Жазу-сызу, өнер ғылымы жоқ анайы халықтарда жазба шығарма болмайды. Ондай халықтардың асыл сөздері анайы тілмен айтылған ауыз шығармалары болады. Сондықтан ондай асыл сөздер ауыз әдебиеті яки анайы әдебиет деп аталады» [2. 109], деп ауыз әдебиетіне анықтама берген. Сонымен қатар, «қай халықтың да болса жазу-сызу, өнер-ғылым білмеген шағы болған. Сондықтан анайы әдебиет халықтың бәрінде де болады» [2. 110], деп те түсіндірген Алаш ғалым.

«Қазақ ауыз әдебиеті жұмсалатын орнына қарай әуелі екі салаға бөлінеді: **1. Сауықтама. 2. Сарындама.**

Сауықтама саласына барша сауқ үшін айтылған сөздер кіреді. Сарындама саласында жұрттағы келе жатқан салт-сарынымен айтылған сөздер кіреді» [2. 110], деп екі үлкен тарауға бөледі.

Қысқарта беретін болсақ, сауықтаманы: ермектеме мен зауықтама деген тағы екі салаға бөлінген. Ал енді сауықтама саласы: ермектеме (ермек сөз) және зауықтама деп бөледі.

Ермектемені: 1. Ертегі, 2. Ертегісімек, 3. Өтірік өлең, 4. Жұмбақ, 5. Жаңылтпаш, 6. Бас қатырғыш, деген іштей өз ара дараланатын жанрларға саралайды.

Зауықтаманы: 1. Ертегі жыр (мұнда эпосты сөз етеді), 2. Тарихи жыр, 3. Айтыс өлең, 4. Үгіт өлең, 5. Үміт өлең, 6. Толғау, 7. Терме, деген жанрларға тармақтайды

Сарындама үш тараудан тұрады: **1. Салт сөзі, 2. Ғұрып сөзі, 3. Қалып сөзі.**

Салт сөзі – салт сарынымен сөздерді айтады, оларға: 1. Мысалдар, 2. Ділмар сөз, 3. Тақпақтар, 4. Мақалдар, 5. Мәтелдер, деп буындайды

Ғұрып сөзі – ғұрып бойынша айтылатын сөздер: 1. Той бастар, 2. Жар-жар, 3. Неке қияр, 4. Беташар, 5. Жоқтау, 6. Жарпазан, 7. Бата деп буындайды.

Қалып сөзі – тұрмыс қалпында болатын істер сарынымен айтылатын сөздер: 1. Жын шақыру, 2. Құрт шақыру, 3. Дерт шақыру, 4. Бесік жыры [2. 110-142]

Қарап отырсаңыз, бүгінгі күнде де ауыз әдебиетінде осындай жанрлардың барын және олардың көпшілігі осы негізге ұқсас ұстанымдарды арқау ете отырып саралайды.

Ұқсастықтарын сөз ететін болсақ:

Біріншіден, сөз өнерін эстетикалық және тұрмыстық ғұрыпқа орай, сауықтама мен сарындамаға бөледі. Демек, сауықтамаға адам баласына эстетикалық тұрғыда көңілін аулайтын туындыларды жатқызған. Тіпті осы топтың атауының өзі дәлдікпен қойылғанын аңғаруға болады.

Екіншіден, сауықтаманы ерімектеме мен зауықтамаға бөлген кезінде, бүгінгі күнде ауыз әдебиетін прозалық және поэзиялық жанрларға тараулағаны байқалады. Айталық, ертегі – ерімектемеге жатқызылса, ертегі жыр – зауықтамаға жатұзылған. Әрине, арасында араласушылық бар, дегенде негізгі жанрлар сол ұстанымдар бойынша бүгін де саралануда.

Үшіншіден, кей жанрлар бүгінгі кезде өлең мазмұнына орай сараланып жатпайды. А. Байтұрсыновта осы орайда, олқылық жоқ. Айталық ол, өлең мазмұнына қарай, бүгінгі әдебиеттануда қолданылмайтын үгіт және үміт жанрларына бөледі.

Төртіншіден, бүгінгі замандағы саралауда да, ертегі жыр мен тарихи жыр ұқсас, батырлық және тарихи жыр деп бөле қарау бар. Оның мысалға алған негізгі жырлары да бүгінгі күні сол ұстанымдар бойынша бөлінеді.

Өкінішке қарай кейбір жанрлар бүгінгі қолданыстан түсіп қалғаны белгілі, ал жар-жар сияқты жанрдың алғашқы сипаты мүлдем өзгерілген. Қазіргі жар-жар бұрынғы замандағыдай қыз ауылында алқа қотан айтысу мен сыңсу сипатынан айырылып, жігіт жаөтағы үйлену тойында жастарды қарсы алатын жәй ғана ғұрыптық әнге ғана айналған.

Шыны керек, А. Байтұрсыновтың осындай жанрларда бөлуі және саралауы әлі күнге дейін өзектілігін жоғалтпағанын аңғаруға болады. Сондай-ақ, оның саралауында тарихи және көркемдік ерекшеліктерін, шығарма мазмұнына орай, сынын, бағасын беруі бүгінгі күнде де негізгі ұстаным болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана: Күлтегін баспасы, 2002. – 528 б.
- 2 Байтұрсынов А. Әдебиеттанушы. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы, Атамұра, 2003. – 208 б.

ӘОЖ 17.01.11

ТҮРІК ЖӘНЕ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ «ӘЙЕЛ» БЕЙНЕСІ

Хусаинова А.

Alikhan Bokeikhan University докторанты

Семей қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекші: филол.ғ.к. Тулебаева Қ.*

E-mail: uanai@mail.ru

Аннотация. Древнетюркская литература является одним из главных примеров тюркской литературы и казахской устной литературы, общим для всех тюркоязычных народов.

В тюркском мире женщины-матери занимают особое место. Поскольку женская тема является одной из вечных тем, женский образ всегда является основой произведения.

Тенденция изучения женского образа в литературоведении никогда не оставалась незамеченной. Научная статья включала в себя фольклористику, турецкую литературу, в том числе исследования отечественных, российских, турецких тюркологов, которые более глубоко рассматривают образ турецкой женщины, ее место в обществе.

В исследовании объектом исследования является изображение женщин в фольклоре тюркских и тюркских народов.

В работе также рассматривалось общественное положение женщин в древнетюркском обществе, высокая политическая и социальная ценность в турецкой культуре. В рассказе Коркыт ата раскрывается образ женщины, то есть образ женщины-покровительницы, защитника семьи, а также героический мотив в образе турецких женщин. То, что женщины занимали высокое место и значение в турецком обществе в исламский период, определяется образами.

В любом случае, то, что уважение к женщине является общей традицией для всех тюркских народов, видно из образа женщины, будет отражено в этой статье.

Ключевые слова: турецкая литература, женский образ, фольклор, тюркские народы, устная литература, тюркская мифология

Abstract. Examples of Turkish literature and Kazakh oral literature are common to all Turkic – speaking peoples-ancient Turkic literature.

In the Turkic World, mothers occupy a special place. Since the female theme is one of the eternal themes, the female image is always the basis of the work.

In literary studies, the process of studying the image of women has never gone unnoticed. The scientific article also covers the research of domestic, Russian and Turkish Turkologists, who are currently studying folklore studies, Turkish literature, including the image of a Turkish woman, her place in society.

In the study, the subject of research is the image of women in the folklore of the Turkic and Turkic peoples.

The paper also examined the social place of women in ancient Turkish society, the high political and social value in Turkish culture. The story of korkyt Ata reflects the image of a woman, that is, the image of a woman as a guardian, protector of the family, as well as the heroic image of Turkish women. The place and importance of women in Turkish society during the Islamic period is determined by images.

In any case, it will be said in this article that respect for women is a common ancestral tradition for all Turkic peoples.

Keywords: Turkish literature, images of women, folklore, Turkic peoples, oral literature, Turkic mythology

Kіріспе. Түрік әдебиеті де бүкіл түркі тілдес халықтарға ортақ көне түркі әдебиетінен бастау алады.

Түрік қағандығы (552-745 жылдар) тұсында өмірге келген «Күлтегін» батыр туралы жыр, VI-IX ғасырлардың әдеби мұралары – «Қорқыт ата кітабы», «Оғыз-наме», Әбу-Насыр әл-Фараби, X-XII ғасырлардағы әдебиет үлгілері – Махмұд Қашғаридің «Диуани лұғат ат-түрік», Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастаны, Ахмед Иүгінекидің «Ақиқат сыйы», Ахмет Яссауидің «Диуани Хикмат» («Даналық кітабы»), т.б. ежелгі мұралар түрік жазба әдебиетінің де алғашқы бастаулары болып табылады.

Сонымен бірге, XV-XVII ғасырлар түрік поэзиясының дамуындағы классикалық кезеңі болып саналады. Бұл кезде түрік әдебиетінің дамуына, әсіресе, Михри Хатун (1456-1514), Месехи (1470-1514), Махмуд Баки (1526-1600) сияқты ақындар елеулі үлес қосты.

Ең бастысы – түрік пен қазақ әдебиетінің тарихи тамыры ортақ, шығу тегі, қайнар-бастауы бір екенін айта кеткен артық болмас.

Ғылыми мақаланы дайындау барысында ғылыми ақпараттарға теориялық талдау жасалынды. Түркі халықтарына ортақ көне түркі әдебиетінің бастауы болған Қорқыт ата кітабы, аңыздар мен дастандарды, ортақ ауыз әдебиеті үлгілерін қарастыруда зерттеу әдістері қолданылды.

Түркі халықтарындағы әйел болмысының тарихи қалыптасуындағы ерекшеліктерін айқындау, түрік және қазақ әйелдерінің, қыздарының бойындағы тамырлас-сабақтастықты көрсету – ғылыми жұмыстың өзектілігі болып табылады.

Зерттеу әдістері. Сипаттама, жүйелеу, тарихи-салыстырмалы әдіс-тәсілдер пайдаланылды.

Талдау және нәтиже. Түркі халықтарының көне мәдени мұрасының бір түрі – фольклор. Фольклор – ағылшын сөзі, халық шығармашылығы, халық даналығы деген ұғым-

түсінікті білдіреді. Фольклор әлемнің барлық халықтарында бар. Ал фольклорды зерттейтін ғылым фольклористика деп аталады.

Қазақ халқы да ежелгі дәуірде – жазу мен сурет салу өнері болмаған ерте кезде-ақ өзінің өмірі мен тіршілігін, әлеуметтік жағдайы мен кәсібін, қуаныш-қайғысын, дүниетанымын өлең-жырға, ертегі-аңызға, мақал-мәтелдерге арқау еткен.

Сондықтан бұндай халықтық туындыларды ауызша көркем шығармалар, даналық сөздер, яғни ауыз әдебиеті деп атаймыз.

Орыс халқының сыншысы В.Г.Белинский «әдебиет сөзінің жалпы мағынасы» туралы еңбегінде ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің айырмашылықтарын салыстыра отыра, ауыз әдебиеті адамзаттың ежелгі замандағы ой-санасының жемісі екендігін дәлелдейді [1. 43-44].

Тек түркі тектес емес, басқа да халықтардың ауыз әдебиеті үлгілерінде айталық, ертегі-аңыздарда, батырлар жырында ұқсас сюжеттер көптеп кездеседі. Бұл ұқсастық екі халықтың, кейде бірнеше халықтың сюжеттерінің бір-біріне ауысуына байланысты емес. Мұндай ұқсастық тұрмыстағы, экономикадағы және әлеуметтік өмірдегі ұқсастықтардан да туындайды. Сондықтан бір-бірінен шалғай қоныстанған халықтардың ауыз әдебиетінен де ұқсас сюжеттерді кездестіруге болады. Бұған философ Г.В.Плеханов ерекше мән берген. Ол «Адрессіз хат» еңбегінде ауыз әдебиетіндегі сюжетұқсастығын халықтардың тұрмыстық, экономикалық және әлеуметтік жағдайларының ұқсастығынан іздейді.

Әйел-ана бейнесі кез келген ұлттың әдебиетінде өз заманының келелі мәселелерін көтеретін өзекті тақырып болды. Әдебиеттану ғылымында әйелдер бейнесін зерттеу үрдісі ешқашан назардан тыс қалған емес. Әйел бейнесі туралы әлемдік және түрік әдебиетінің танымал өкілдерінің еңбектері және олардың ана бейнесін сомдаудағы дәстүрлері туралы ғылыми ойлары жүйеленген. Біздің ғасырлар бойғы әдеби мұраларымызда әйел-ананың жан дүниесі, тылсым әлемі, нәзіктік, сұлулық, даналық, батылдық, адамгершілік қасиеттерімаңызды тақырыпқа айналды.

Зерттеуші Е.С.Кубрякова «Концепті әлемді тану үрдісі мен адамның барлық әрекетінің жемісі болып табылады және өз ішінде әлем туралы ақпаратты сақтайтын білімнің бір «квантын қамтиды» дей отыра, «Краткий словарь когнитивных терминов» атты еңбегінде концепті терминіне төмендегі анықтаманы ұсынады: «Концепт – это оперативная, содержательная единица памяти, ментального лексикона, концептуально системы и языка мозга всей картины мира, отраженной в человеческой психике» [2. 67-68].

Әлемдік лингвистикалық кеңістікте ұлттық сананың маңызды құбылыстарының бірі ретінде «Әйел» концептісі ерекше орын алады. Зерттеушілердің пікірінше, «Әйел» концептісі өзі жыныстық, отбасылық, әлеуметтік, этикалық, эстетикалық және басқа да функциялар негізінде қалыптасқан, қоғамда белгіленген қасиеттердің тасымалдаушысы ретінде әйел туралы стереотиптік идеялардың проекциясы болып табылады.

Адамзаттың ата-бабасы саналатын Адам ата мен Хауа анадан бастап «әйелдер» бейнесі өмір жағдайының барлық қиындықтарына қарамастан, әйел заты жер бетінде өмір сүру үшін үнемі күрес жүргізді. Бұл күрестің ауқымы әр қоғамның әйелдерге деген әртүрлі көзқарастарымен қалыптасты.

Түрік әйелінің қоғамдағы орны туралы алғашқы ақпаратты жазу-сызуға көшкенге дейінгі Орхон жазбалары мен ауыз әдебиеті туындыларынан кездестіруге болады. Тарих қойнауындағы түрік әйелдері саясатқа араласқан, қоғамдық өмірде маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар, әйелдердің рөлі дінге, мәдениетке, қоғам мен уақыт құрылымына сәйкес өзгерді.

Ежелгі түркі әйелдерінің хал-ахуалы туралы мағлұматтарды жинай отырып, тарихшы-ғалым Л.Н.Гумилев өзінің «Көне түріктер» еңбегінде: «Түріктер әйелдерді сал-серілердей әдейі қатты құрметтейді. Баласы үйге кіргенде алдымен анасына бас иіп, тағзым еткен, содан соң барып әкесіне сәлем берген. Орхон жазуында Күлтегін ордадағы апа-қарындастарына өлім қаупі төнген кезде жанқиярлықпен қорғауы үлкен шабытпен жырланады» [3. 350], – деп жазған.

Сондай-ақ түрік тілі мен мәдениетінің ең ұлы туындыларының бірі саналатын «Қорқыт ата» кітабында да «ата-ана» ұғымдары молынан қолданылады.

Ежелгі түрік қоғамында ерлер мен әйелдер, қаған мен хатун мемлекет басқаруда бірге шешім қабылдаған. Әйелдердің әскери немесе саяси рөлі болмаса да, қағанның алдында мемлекетті басқаруда жауаптықызмет атқарған, хатун мәртебесімен отырған. Хатун қағанмен әртүрлі саяси хаттар мен келісімшарттарға бірге шешім шығарған. Ежелгі түріктер кез келген бұйрықты жазғанда мәтіннің басында: «Қаған мен хатун бұйырады»деп көрсеткен.

Қаған құрылтайға, храмдарға жәнетүрлі кездесулерге міндетті түрде әйелімен бірге барған. Барлық ресми басқосуларға қатысқан хатун да дауыс беруге жауапты болды. Қаған жорыққа аттанған кезде де хатун елді қағанның өкілі ретінде басқарды. Хатун сонымен бірге түрік мәжілістерін басқару міндеттерін де атқарған.

Мысалы Білге қағанның жазбасында: «Tanrı Türk millet yok olmasın diye babam İl-teriş Kağan ile anam İl-bilge Hatun'u yüksetti» [4. 141], қазақшасы «Құдай менің әкем Елтеріс қағанды және менің анам Ілбілге хатунды түрік ұлты жойылып кетпес үшін өсірді», – деген жазба түрік мәдениетіндегі әйелдердің саяси және әлеуметтік құндылығы қаншалықты жоғары екендігін көрсетеді.

Түрік халықтары мен ұлыстарына ортақ тұлғаның бірегейі, Харизмидің ұлы түрік ғалымы және философы, XI-XII ғасырлардың тоғысында (1047-1131) ғұмыр кешкен Әбілқасым әз-Замахшари өлеңдерінде «Türk kadınları hakkındaki işirlerinde bu güzellerin orta boylu, ince belli, uzun saçlı, yau (keman) kaşlı, çekik gözlüvegövdelerinin bacaklarındandaha uzunol duğunu betimlemistir» [5. 47] деген жыр жолдарынан түрік аруларын орта бойлы, жіңішке белді, ұзын шашты, қиғаш қасты, нәркес көзді және денелері аяқтарынан ұзын деп сипаттайды.

Түрік аңыздарында әйел отбасының қамқоршысы әрі берекесі болған. Манастың әйелі Қаныкей, шешесі Чыйырды хатун, Семетейдің әйелі Айчөрек, Көкчөнің әйелі Ақ-Еркеч, Алмамбеттің әйелі Алтынай өте ақылды және батыл әйелдер болған. Олар қазақтың «Қобыланды батыр» жырында да Орхон жазуларындағыдай қорғаушы сипатында бейнеленеді.

Түркілік рухы жауынгер әйел бейнесімен өрілген: біріншіден, бұл біздің ерекше тарихи және мәдени кеңістігіміздегі эпостық дәуірге үндес келеді. Мысалы, «Қорқыт ата» кітабындағы сөз өрнектеріне назар аударалық: «Қам Бура-Бекұлы Бамсы Бәрік әңгімесінің баяны» жырындағы Бәріктің әкесіне айтқаны «Әке, маған қыз алып бер. Мен орнымнан тұрғанша, ол тұра жөнелетін, мен зор қара атыма мінгенше, ол аттанып кететін, мен жауыма жеткенше, ол жаудың басын кесіп әкелетін болсын, сондай бір қызды алып бер, әке» деп өзінен бұрын жауға шабатын, жауды жеңетін серіктес жар іздеп тауып қосылуы [6. 51], немесе «Алпамыс батыр» жырындағы Гүлбаршын, «Қамбар» жырындағы Назым, «Қобыланды батыр» жырындағы Құртқа бейнелерінің ерлерге қарағанда ержүрек кейіпте суреттелуін т.б. атап өтуімізге болады.

«Қорқыт ата» хикаяларында да әйелдер ерекше дәріптеледі. Жырда үй тірлігіне ие әйел бейнесі күйеуін құрметтейтін, әрдайым күйеуінің қасынан табылатын, сүйіспеншілігі мен мойынсұнғыштығын танытқан, қонақжай, жомарт, өсек айтпайтын кейіпкер ретінде ұсынылады.

Әйелдер ешқашан ішкі араздық мен дағдарыстарға себепші болмаған. Әрқашан тыныштық пен ынтымақтың ұйытқысы болған. Еркек тарапынан да жұбайына деген құрмет пен сүйіспеншілікті байқауға болады. Мысалы, «Қорқыт ата» кітабындағы «Дірсе ханның баласы Бұқаш хан оқиғасы» жырындағы Дірсе ханның әйеліне айтқан сөздерін еске түсірейік: «Мұнда кел, басымның бақыты, үйімнің тағы, үйімнен шыға ырғалған сұңғақ бойлым...» [6. 17]. Жырдағы әйелдердің көркем келбеті ерекше сипатталады:

«Berigelsenebaşimbahtı, evimtahtı!
Evden çikip yörüyendeserviboylum,
Kuruluyayabenzer çatmakaşlım

İkizbademsığmayandarağızlım,
Güz elmasınabenzeralyanaklım
Kadınım, dirtğim, döleğim!»(*Gökyay, 1976*) [7. 113].

Дірсе хан«Сіз келгеннен бері менің басым жақсы болды, менің үйім тақ болды! Менің әйелім, менің тірегім, менің ұрығым!» деп жұбайының «қиғаш қасты, оймақ ауыз, қызғылт беті күзгі алмадай» сұлу көркіне тамсанады.

«Қорқыт ата» хикаяларында түрік әйелінің күйеуіне өмір бойы адал болуы, оның қандай жағдайда болса да абырой-намысын қорғау керектігі атап көрсетілген. Ана мен қалыңдық бейнесі де тазалық пен адалдықтың белгісі ретінде бейнеленген. Эпоста әсіресе анаға деген махаббат ерекше ашылған, бұның ең жақсы үлгісі Бұрла хатун бейнесімен сомдалады.

Қазан ханөз уәзірлерімен бірге аң аулауға шыққанда, үйін тонаған дұшпандар қырық қыздан тұратын үлкен отбасын да тұтқынға алады. Қазан ханның әйелі Бұрла қатын мен ұлы Ұрыз да тұтқынға алынады. Тұтқындардың арасынан Қазан ханның әйелін табу үшін, дұшпандар Ұрызды ілгішке іліп, етін қуырып, тұтқындарға бермек болып шешім қабылдайды. Ет жеуден тек Қазан ханның әйелі ғана бас тартады. Бірақ Ұрыз анасына өзін білдіртуге қарсы болады. Ол анасына: «Олар менің етімді қуыра берсін, қыздар бір тілім жесе, сіз екі тілім жеңіз, бастысы сізді ешкім білмесін. Абай болыңыз!» деп өтінеді. Қолға түскен Қазан ханының әйелі Бұрла хатун ұлын өлтіреміз деп қорқытқанына қарамастан, жауларына қарсы шығып, намысын қорғап күреседі.

«Қорқыт ата» кітабындағы әйелдер бейнесі тек отбасылық ортада ана, қалыңдық және жұбай ретінде ғана емес, сонымен бірге дана ақылгөй, намысшыл-батыл, сертке берік, төзімді-тұрақты, тәкаппар-қылықты қасиеттерімен де көрінеді. Эпос сюжеттерінде әйелдер ат құлағында ойнайды, қару қолданып, садақ-жебе атып, қылыш сермейді. Ержүрек әйел заты тұрмысқа шығар кезде күйеуді өздері таңдаған, «Кем дегенде, жігіт мен сияқты мықты, тура адам болуы керек» деген шарт қойған екен.

«Қорқыт ата» кітабында көшпелі түрік қоғамында еркек әдетте әйелді, ал әйел – ер адамды күші мен батылдығы жағынан сынайды деген мысалдарды көп кездестіреміз. Бір бидің қызы Селжан хатун тұрмысқа шығарда ер адамнан өте күшті әрібатыл болуды талап етеді. Селжан хатун атқа еркін мініп, садақты дәл тартатын мерген болған екен. Бамси Бейректің құрсақ қалыңдығы Бану Шешек те дәл Селжан хатун сияқты батыр қыз болған. Батыл, оқ атуда қабілетті Бану Шешек Бейрекпен кездескенде оны жекпе-жекке шақырып, күш сынасып, қабілетін сыннан өткізген. Сөйтіп Бамсы Бейректің өзіне лайық жар болар-болмасын сынайды.

Қырғыз дастандарында үйлену рәсіміндегі әйел, кем дегенде, үйленетін еркек сияқты батыл болуы керек. Манасқа үйленетін Қаныкейдің де батылдығы сыналған. Дастанда Қаныкей ару бейнесі «Манастың қаруын алды, сауытын киді, Аққұла атына мініп, арыстандай шайқасты» деп суреттелген.

Еркектің басына қауіп-қатер төнген кезде ең алдымен оның әйелі мен шешесі әрдайым жанынан табылады немесе көмекке келеді. Осындай батыл қасиеттерді иеленген түрік әйелі сондай-ақ нәзік жанды, отбасындағы ата-анаға, бала-шағаға шексіз мейірім иесі. Дастандарда атқа мінген, қару-жарақ ұстаған әйелдердің ел басқаруда, күш-жігер, қайрат пен батылдық жағынан ер адамдардан осалдығы жоқ. Осы әйелдер іс түскенде ерлерінің жолында жандарын құрбан етуге дейін барған.

«Қорқыт ата» кітабындағы «Дели Думрул» («Алпамыс») хикаятында Әзірейіл Дели Думрулдың жанын алмақ болғанда, әйелі Әзірейілге еш ойланбастан өз өмірін құрбан етпек болады.

«Манас» дастанында: «Әйел бірдеңе айтса, оны тыңдаңдар, айтқаны тура келеді» деген тәлім бар. Ал қазақтың «Бірінші байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық» деген нақылынан-ақ әйел-анаға берілген жоғары құрметті аңғаруға болады. Қысқасы, әйелдердің түрік мәдениетінде қоғамдағы орны орнықты болды.

Ортағасырлық кезеңдегі әйелдердің бейнесін тану үшін түркі тілдес халықтардың аңыз-әңгімелеріне үңілсек, онда «жеңімпазға ұзату» дәстүрі көптеп кездеседі. Осы үрдіскөне аңыздар мен ертегілерден тұратын түркі этностарының эпостарында жалғасын табады. Бұл шығармалардың басты тақырыбы – сол кездегі ер-батырдың идеал әйел ретінде бейнеленген сүйіктісі үшін күресі.

Фольклортанушы түрколог ғалым В.М.Жирмунский зерттеу-еңбектерінде «батырлар ертегісін» ежелгі аңыздармен сабақтастырып, ертегінің жалғасы болып табылатын батырлар туралы эпостармен салыстырады. Сонымен қоса, бұл эпостарөзінің дамуының әр кезеңінде тарихи болып табылады, өйткені ол әртүрлі деңгейдегі тарихи тізбектен тұрады және ерте кезеңді көрсетеді. В.М.Жирмунскийдің пайымдауынша, жігіт пен қалыңдықтың арасындағы тартыстың себебі ерлі-зайыптылық қатынастардың көне көріністерін ашады. Мұнда қалыңдықтың бейнесі бірінші орынға шығады және матриархат дәуіріндегі отбасылық қатынастар көрінеді.

«Китаб-и» хикаясында ананың шексіз махаббатын «тау гүлдерінің шырынымен араласқан ана сүті жігіттікұтқарады» деп суреттейді.

Түрік әйелдерінің бейнесіндегі қаһармандық сарын сақталып қалған топонимдерде көрінеді. Мысалы, «Қыз өлген көл» туралы аңызда елін жаудан қорғаған қаһарман қыз ерлігібаян етіледі. Бұл көлдің атауы дұшпандар басшысымен бірге суға кеткен қыздың есімімен, ал қыздың елінен тартыпалған малды айдаған жер «Мыңжылқы» және «Түйежайлау» деп аталған.

Моңғол халқының аңыздарына назар аударсақ, түркі халықтары әйелдерінің бейнесіндегі ұқсастықтарды байқауға болады. Бұл байланыс түрік және моңғол аңыздарындағы көне мотивтердің сақталуымен анықталады. Көптеген жағдайларда әйел кейіпкерлері матриархаттық идеологияның көрінісі ретінде қоғамда үлкен күшке ие «батыр қыздар» ретінде ұсынылады. Сондай-ақ әйел бейнесі бақсылықпен байланысты және бақсылық рухында көрінеді. Әйел бейнесінің көнелігі жануарлар кейпінде берілуімен де көрінеді. Мысалы, егер Алдын даңғыны батырдың әйелі құс бейнесінде көрінетін болса, Бора-Шээлей қоянға айналады, алтынбасты тұрпан болып саналатын Онгун-Чечен әйел табиғатының екінші түрін ашса, бір жағынан, түркі халықтарының тотемге табынған болмыс-дүниетанымын көрсетеді.

Түріктердің генеалогиялық-шежірелік аңыздарында ана көкбөріден таралады. Бұл тотемдік көрініс «Қобыланды» дастанында да кездеседі.

Түркі халықтарының ортақ ақыны Қорқыт қобызшысының еңбегінде оғыздардың батырлық эпостары, көптеген түркі тілдес халықтардың аңыздары мен әңгімелері жинақталған. Шығармада ежелгі адамдардың исламға дейінгі әйелдерге қатысты ана беделі, отбасы және туыстық қатынастағы рәсімдері, ырым-ғұрыптар сақталған.

Эпостың басты тақырыбы – ішкі және сыртқы жауларға қарсы күш-жігер беретін, батырға тән ерлік жасауға бағытталған патриотизм идеясы. Эпостың кейіпкерлері үлкенге ізет көрсетеді, әсіресе аналарына, жалпы әйел атаулыға зор құрметпен қарайды.

Түрік әйелінің бейнесі, оның қоғамдағы орны қандай дәрежеде болды деген сауалға мысалдар келтіріледі.

Рабия – Стамбулды сұлулығымен баурап алған құмық қызы. Түріктер оны «Дағыстан гузели» деп атайды, олар оған бірнеше роман арнайды (Намык Кемал «Жезми»). Ол XVI ғасырдың екінші жартысында Таркиде дүниеге келген, Осман Пашамен тұрмыс құрып, күйеуімен бірге Стамбулға көшіп, онымен бірге жеті жыл өмір сүрген. 1585 жылы күйеуі қайтыс болғаннан кейін көпшілік оған үйленгісі келеді, бірақ ол келіспейді. Рабия Михридил тарихқа XIV ғасырдағы ең әдемі әйел ретінде енген.

Құмық қызы Рабия Михридил бүкіл Түркияны сыртқы ғана емес, ішкі сұлулығымен, білімімен және қадір-қасиетімен баурап алады. Демек, түркі әдебиеті шығармаларында көрінетін әйел образы бір орында қатып қалмайды, ол үнемі дамып отырады, жаңарып өзгерістерге ұшырап жаңарады [8, Б. 35-41].

Ал түрік халқының әйелдерге деген көзқарасына Османлы дәуірінен бастау алады. Османлы әйелінің әлеуметтік жағдайы мен өмірі туралы кейбір маңызды мәліметтерді сол кезеңдегі еуропалық саяхатшылардың еңбектерінен кездестіруге болады. XVIII ғасырда Түркияға келген Мэри Уортли Монтегю Османлы әйелінің еуропалық әйелдерге қарағанда еркін болғанын баса айтады.

Элизабет Крейвен де «Түркиядағы сияқты басқа мемлекеттерде әйелдерге берілген орасан зор еркіндік мен мүмкіндіктерді көрген емеспін. Түріктердің бізге, әйелдерге деген ұстаным-көзқарасы барлық ұлттарға үлгі болуы керек [9. 5] деген баға береді.

Түрік әдебиетіндегі әйел бейнесін қарастырып жүрген ғалым У.Мұсабекова «Образ женщины в мифе, фольклоре, тюркской литературе» атты зерттеуінде «Эволюция женского образ, его характера зависит от многих причин: конкретной исторической эпохи, политических и социальных изменений в обществе, идеологии. Лучшие качества женщины передавались из поколения в поколение, черты характера обогащались новым содержанием, о чем свидетельствуют этнографические источники, публицистические материалы, произведения устного народного творчества, литературные произведения» [8. 35-41] деп әйел бейнесінің жаңаруын сөз етеді.

Ғалым У.Мұсабекова «Әйел бейнесінің эволюциясы, оның сипаты нақты тарихи дәуір, қоғамдағы саяси және әлеуметтік өзгерістер, идеология сияқты көптеген себептерге байланысты дей келе: әйелдің ең жақсы қасиеттері ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, мінез ерекшеліктері жаңа мазмұнмен байытылады, бұған этнографиялық қайнар көздер, публицистикалық материалдар, ауызша халық шығармашылығы, әдеби шығармалар дәлел» деп тұжырымдайды.

Фольклористика ғылымына мол еңбек арнаған ғалым С.Қасқабасовтың «Ойөріс» (фольклор туралы) [10] деген ғылыми еңбегіндегі қазақ фольклористикасының өзекті мәселелеріне арналған кейбір мақалалары мен зерттеулері аталмыш ғылым көкжиегін кеңейте түседі. Автор бұл еңбектерінде фольклордың даму тарихы мен теориясы, поэтикасы мен текстологиясы, жалпы типологиясына қатысты мәселелерді, жекелеген жанрлар мен шығармаларды жаңаша зерттейді.

Соңғы онжылдықтарда мифология қатпарларын зерделеп жүрген әдебиетші-ғалым Ж.Аймұхамбеттің «Түркі мифологиясы: типологиялық сипаты, ортақ мотивтер мен кейіпкерлер» [11] атты зерттеуінде түркі дүниетанымының негізгі өзегі, түркі халықтарының мифтік танымының ұқсастығы мен айырмашылығы қарастырылады. Көне түркі мифтеріндегі адам мен табиғаттың байланысы, аспан мен жер туралы ежелгі ұғымдар жүйесі мысал ретінде алынып, тұжырым жасалған зерттеулерін атауға болады.

Бүгінгі таңда фольклористика, түрік әдебиеті, оның ішінде түрік әйелінің бейнесін, оның қоғамдағы орнын тереңірек қарастырып жүрген отандық, ресейлік, түрік түркологтардың зерттеулері де баршылық. Нақты дәлел келтірер болсақ, ғалымдар У.Мұсабекованың «Образ женщины в мифе, фольклоре, тюркской литературе» (на материале тюркской культуры) (2016), М.М.Репенкованың «Женщины Турции в литературе и обществе» (2008), Т.Ш.Биттированың «Фрагменты турецкой истории начала XX века и образ Ататюрка в фольклоре карачаево-баркарской диаспоры» (2020), т.б. зерттеулерінде әйелдердің түрік мәдениеті мен мемлекеттік дәстүріндегі орны тарихи тұрғыдан қарастырылған.

Түркиялық ғалымдар Хасан Ацардың «Түрік мәдениеті мен мемлекеттік дәстүріндегі әйелдер» (Hasan Acar. «Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın») атты ғылыми зерттеуінің мақсаты ежелгі түріктердің өткен кезеңнен бүгінгі күнге дейін «әйелдердің» мемлекет пен қоғам үшін маңыздылығын сараптайды. Автор аталмыш еңбекті «Көне түркі мемлекетіндегі әйел», «Исламнан кейінгі түркі әйелдері», «Осман империясындағы түрік әйелдері» және «Республика жарияланғаннан кейінгі түрік әйелі» [12] атауларымен ішкі бөлімдерге бөліп қарастырады.

Илхан Аксойдың «Қоғамдық және саяси процестегі түрік әйелдері» (İlkan Aksoy. «Toplumsal ve Siyasal Süreçte Türk Kadını») [13] тақырыбындағы ғылыми зерттеуі исламға дейінгі және исламнан кейінгі «түрік әйелдері» феноменіне бағытталған.

Түрік ғалымы Умай Гүнайдың да көпжылғы зерттеу нысаны «Түрік эпостары мен аңыздарында әйелдер» (Umay Güney, «Türk Destan ve Efsanelerinde Kadın») [14] мәселесі, яғни әйелдер бейнесі екеніне көз жеткіздік. Умай Гүнайдың кейінгі зерттеулерінің жалғасы осы аталмыш тақырып – «Исламдық дәуірдегі түрік қоғамындағы әйелдердің орны мен маңызына» [15] арналған.

Профессор Айфер Ильмаздың ғылыми зерттеу бағытыда «Түрік мәдениетіндегі әйелдер» (Ayfer Yılmaz. «Femme dans la culture turque») [7] тақырыбы.

Қорытынды. Түркілердің исламға дейінгі дүниетанымынан сыр шертетін құнды еңбектердің бірі Қорқыт ата кітабы екені бәрімізге аян. Сонымен, жоғарыда келтірілген тарихи-әдеби дереккөздерге сүйене отырып, түркі халықтарындағы әйелдер бейнесі Қорқыт еңбектерінде де кеңінен қарастырылғанын дәлел еттік. Бұл тарихи шығармада да түркілердің әйелдер туралы пайымдаулары молынан көрініс тапқан.

Түйіндесек, бүгінде байырғы түркі мәдениетін қайта зерделеу қолға алынып отырған уақытта, әйелге деген зор құрмет көрсетуді қайта жаңғыртуда еліміздегі 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасын іс іске асырудағы маңызды қадамдардың бірі болып табылады.

Қорытындылай келе, батырлық дастандар мен ғашықтық жырларға кейіпкер болған, күні бүгінге дейін өзінің ақыл-ойы мен сұлулығына тамсандыратын қасиетті Домалақ ана, Айша бибі, Айғаным, Ұлпан, Зере, Ұлжан сынды дана аналарымыздың бейнесі қарапайым адам баласына, ақын-жазушыларға да үлгі болып келе жатыр. Демек, ананы қадірлеп-сыйлаған бауырлас халық болғандығымыздан бұл заңдылық та.

Бүгінгі қазақ прозасы мен поэзиясындағы ұлттық құндылықтарды – тіл, діл, дін, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерді ұрпағына дарытушы – әйел бейнесін, оның қайғысы мен мұңын суреттеудің бастауын көне мұралардан алатыны сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Рахимбаева Г.К., Исакова Ж.М. Түркі халықтарының әдебиеті: оқу құралы. – Нұр-Сұлтан: Тұран-Астана университеті, 2019. – 116 б.
- 2 Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. – Москва: Филолог. факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
- 3 Гумилев Л.Н. Көне түріктер: көпшілік оқырман қауымға арналған. – Алматы: Білім, 1994. – 480 б.
- 4 Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. – İstanbul, 2015. – 141 s.
- 5 Turan O. Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi. – İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009. – 47 s.
- 6 Қорқыт ата кітабы. Түркі тілінен ауд. Б. Ысқақов. – Алматы: Жазушы, 1994. – 160 б.
- 7 Yılmaz A. Femme dans la culture turque // <http://www.millifolklor.com>. – 2004, Yıl 16, Sayı 61. – S. 111-123.
- 8 Мусабекова У.А. Образ женщины в мифе, фольклоре тюркской литературе (на материале тюркской культуры) // Вестник Тамбовского университета. Серия филологических наук и культурологии. – Тамбов, 2016. – Т. 2. – С. 35-41.
- 9 Altındal A. Türkiyede kadın incelemesi. – Kitaplar Yayınevi, 1991. – Basım. 1. – 248 s.
- 10 Қасқабасов С. Ойөріс (Фольклор туралы). – Алматы: Жібек жолы, 2009. – 303 б.
- 11 Аймұхамбет Ж. Түркі мифологиясы: типологиялық сипаты, ортақ мотивтер мен кейіпкерлер // Turkishworld. Journal of Language and Literature. – Ankara. Issue: 43. – Bahar-Spring 2017. – S. 25-43.
- 12 Acar H. Türk Kültür ve Devlet Gelen eğinde Kadın // doi.org/10.26907/2542-4502.2019.1.395-411. – Yaz / Summer 2019. – S. 395-411.
- 13 Aksoy İ. Toplumsal ve Siyasal Süreçte Türk Kadını // docplayer.biz.tr/. – 23.02.2017. – S. 7-20.
- 14 Güney U. Türk Destan ve Efsanelerinde Kadın. – Tercüman Kadın Ansiklopedisi. – C. II. – İstanbul, 1984. – S. 403-423.
- 15 Güney U. Slâmî dönemde türk toplumunda kadının yer ve önem // <https://docplayer.biz.tr/>. – S. 4-9.

КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК ТИЛДЕРИНДЕГИ МАМИЛЕ КАТЕГОРИЯСЫ

Турганбаев Н.

Кыргыз тил илими кафедрасынын доценти, Ош мамлекеттик университети

Ош қ., Кыргызстан

E- mail: nurmamat64@mail.ru

Аннотация. Макалада кыргыз жана өзбек тилдериндеги этиштин мамиле категориясынын жалпы грамматикалык маанилери боюнча кенен сөз болот. Салыштырылган эки тилдеги мамиле категориясынын өз ара бөлүнүшүндөгү окшоштуктар жана айырмачылыктар боюнча дыкат салыштыруу жүргүзүлөт. Эки тилдеги субъектилик жана объектилик мамилелердин ооЗеки баарлашуу учурундагы грамматикалык жана лексикалык маанилери ачып берилет

Мамиле категориясында кыймыл-аракеттин субъект жана объектиге болгон карым-катышын билдирилип. Кыймыл-аракеттик, ал-абалдык карым-катыштар этиштин өзгөчө формалары аркылуу берилет. Демек, этиштин мамиле формасынын өзгөрүшү менен кыймыл-аракеттин субъектисинде да объектисинде да өзгөрүү болот. Мындай өзгөрүүлөр кайсыл мамилелик катышта келгендигине карата түрдүүчө грамматикалык каражаттар менен коштолот. Мындай жагдайлар эки тилде тең түрдүүчө абалда келгендиктен, ар бир учуруна токтолуп, атайын мисалдар менен коштолуп, түшүнүктүү баяндалат.

Ачкыч сөздөр: мамиле, даража, нисбат, негизги (бош), кош (биргалик), өздүк (узлик), туюк (мажкуд) аокылуу (орттирма) мамиле мүчөлөр.

Аннотация. В данной статье речь идет об общих грамматических значениях категории залога глаголов в кыргызском и узбекском языках. Проводится сопоставление сходства и различий в делении категории залога в данных языках. Раскрываются грамматические и лексические значения субъективных и объективных отношений в кыргызском и узбекском языках в разговорной речи.

В категории залога показывается отношение действия к субъекту и объекту и отношение действия передаются особыми формами глагола. С изменением формы залога глагола изменяются и субъект, и объект действия. Такие отношения в зависимости от возникновения сопровождаются разными грамматическим средствами. В связи с тем, что такие ситуации возникают в обоих языках в разных состояниях, разбирается каждый случай, подкрепляемый специальными примерами для большего понимания.

Ключевые слова: залог, степень, нисбат, основной (бош), двойной (биргалик), личный, индивидуальный (узлик), туюк (мажкуд) аокылуу (орттирма)

Кыргыз жана өзбек тилдериндеги мамиле (даража) категориясы.

Киришүү Салыштырылып жаткан тилдерде этиштин аталган грамматикалык категорияларынын бөлүнүштөрү, грамматикалык маанилери боюнча дээрлик бирдей. Эки тилде тең мамиле бешке бөлүнөт. Аларды уюштурган мүчөлөр да окшош. Бирок өзбек тилиндеги мамилени айрым окумуштуулар илимий эмгектерде «нисбат» деген термин менен берише, айрым илимий эмгектерде «даража» деген термин менен берген.

Мамиле категория кыймыл-аракеттин субъект жана объектиге болгон карым-катышын билдирет. Мындай карым-катыштар этиштин өзгөчө формалары аркылуу берилет. Мисалы: Акмат китепке кетти - негизги мамиле. Асан китепке кетирди - аркылуу мамиле. Демек, этиштин мамиле формасынын өзгөрүшү менен кыймыл-аракеттин субъектиде да объектиде да өзгөрүшү болот.

Салыштырылган тилдерде мамиле категориясы төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүнөт:

кыргыз тилинде:

1. Негизги мамиле
2. Кош мамиле
3. Өздүк мамиле
4. Туюк мамиле

өзбек тилинде:

1. Бош даража
2. Биргалик даража
3. Узлик даража
4. Мажк,ул даража

1. Негизги мамиле (Бош даража)

Кыргыз тилинде да өзбек тилинде да негизги мамилени жасаган атайын морфологиялык каражат жок. Тактап айтканда, туунду жана тубаса түрүндө турган этиш сөздөрдү баары негизги мамиледе турат. Мисалы: барды (борди), укту (эшитти), көрдү (курди), окуду (**ук,иди**) **билди**, келди, экти (экди). Башка мамилелерди уюштурган мүчөлөрдүн баары негизги мамиледе турган этиш сөздөргө жалганат.

Ошон үчүн аталган мамиле **негизги** (башка мамилелерге негиз болуп бергендиги үчүн), өзбек тилинде бош (башка мамилелердин баары ушул мамиледен башталгандыгы үчүн) **мамиле** деп аталат. Терминдик жактан аталыштары эки башка аталышка ээ болгону менен лексикалык жактан да, грамматикалык жактан да маанилери окшош.

2. Кош мамиле (Биргалик даража)

Бул мамилени эки тилде тең -ыш (-и)ш) мүчөсү уюштурат жана кыймыл-аракеттин эки же андан ашык субъект тарабынан аткарылышын билдирет: иштешти, чыгышты (чик,ишти), кармашты (ушашди), угушту (эшитишди), билишти ж.б.

1) Бирге, чогуу аткаруу, кыймыл-аракетти аткарууда бирге катышуу мааниси: Айткан иштериңизди мен да жасаштым - Айткон ишларингизни мен х,ам ясаштим.

2) Башка бир субъектинин кыймыл-аракетине жардам көрсөтүү иретиндеги кыймыл-аракеттик маани: Бектур кар күрөштү - Бектур қор курашди.

3) Жалпы кыймыл-аракеттин эки же андан ашык адамдар тарабынан аткарылыш мааниси: Студенттер айыл-чарба жумушуна барганда пахта теришет, тамеки тизишет, күзгү жыйын-терин иштерине да жардамдашат - Студентлар к,ишлоқ, х,ужалиги ишларига боришганда похта теришади, тамеки тизишади, кузги йигин-териш ишларига х,ам өрдомлашади.

4) Өз ара биргелике аткарылган кыймыл-аракет мааниси берилет: урушту, мушташты, согушту ж.б.

Көптүк маанисин туюнтууда өзбек тилиндеги кээ бир кош мамиле формасындагы этиштин көптүктү билдирүүчү -лар мүчөсү менен колдонулган учурлары кездешет. Бирок бул маани кош мамиле формасы менен туюнтулганы үчүн -лар мүчөсү ашыкча эсептелинет. Анын колдонулуш абалын адабий тилдин нормасына туура келген көрүнүш деп түшүнбөө керек: *Она-бола узок, йиглашдилар,куз өшлари бутгинча бузлашдилар (А.Код)*

Ошентип, кош мамиле (даража) формасы кыймыл-аракеттин аткаруучу жагынан (жекелик, көптүк сан) болгон мүнөздөмөсүн билдирет. ошон үчүн анын объективдүү жана объективсиз этиштерге катыша нейтралдуу абалда болот. Объективдүү жана объективсиз этиштерден кош мамиле формасы жасала берет жана ал учурда тактап айтканда, объективдүүлүк жана объективсиздик жагынан эч кандай өзгөрүү болбойт.

3. Өздүк мамиле (Узлик даража)

Өздүк мамиледе кыймыл-аракет өзүнө карата багытталып, субъект кыймыл-аракетти өзү аткарат. Эки тилде тең эле бул мамилени уюштурган мүчө болуп -ын, (-и(н)) кээде -ыш (-и(ш)) мүчөлөрү эсептелет. Бул мамиленин негизги өзгөчөлүгү болуп өздүк мамиле формасы объективдүү этишти объективсиз этишке айландырат: артуу - артынуу (**артмок, - артинмок,**), жуу-жуунуу (**ювин ювинмок,**), тартуу-тартынуу (**тортмок-тортинмок**). Ал эми укта (укла), бар (бор), кел, жүгүр (югир) сыяктуу объектисиз этиштерден өздүк мамиле жасалбайт.

Өздүк мамиле формасы колдонгон сүйлөмдөрдө этиштин лексикалык мааниси, айрым сөздөр же башка факторлордун таасиринде өздүк мамилеге таандык болбогон маанилер дал ушул формага таандык болгондой көрүнөт. Натыйжада өздүк мамиле формасынын өзүнө тике таандык маанисин анык белгилеп алыш бир кыйла кыйынчылыкты туудурат. Мисалы: жуунду (ювинди), таранды (торанди), кийинди, жасанды (ясанди)

сыяктуу этиштерде аткаруучунун ушул аракетке объект да экендиги, кыймыл- аракеттин аткаруучуга кайтышы, тактап айтканда, өзүнө-өзү маани берилгендей сезилет. Эч кимге катуу айтпаганы менен Аким да алда-бир нерселерди сүйлөндү - Хеч кимга катик, айтпогани билан Аким х,ам нималарни сузланди.

Өздүк мамиле формасы объективдүү этиштерден чыкканы менен бирок аркылуу (орттирма) мамиле аркылуу иайда болгон объектилүү этиштерден жасалбайт. Ошондуктан аркылуу мамиле формасы объектисиз этишти объектилүү этишке, өздүк мамиленин формасы көбүнчө объектилүү этишти объектисиз этишке айландырат. Бул абал аркылуу мамиле формасы нан өздүк мамиленин жасалышына мүмкүндүк бербейт.

Салыштырылып жаткан эки тилде -ла мүчөсү этиш жасоочу эң активдүү мүчө болуп эсептелет. Бул мүчөдөн негизинен объектилүү этиштер жасалат: иште (ишла), камчыла (камчило), отто (утла), капта (кайла) ж.б. Бирок кээ бир сөздөрдө бул мүчөнүн жардамында этиш жасалбай турган абалда алардан объектисиз этиш жасалышы мүмкүн. Ал учурда -ла мүчөсү менен өздүк мамиле мүчөсү айкашат: пайдалануу (файдаланмок), камчылануу (камчиланмок), абайлануу (эхтиетланмок).

Кыргыз тилинде да, өзбек тилинде да өздүк мамиле формасындагы этиш сөз менен жак таандык мүчөдөн кийин келген табыш (тушум) жөндөмөнүн мүчөсү айкашкан учурлар окшош көрүнүштү пайда кылат. Бирок бул учурларды так ажырата билүү зарыл.

Мындай этиш менен грамматикалык айкалышка келген сөз табыш жөндөмө формасына окшош абалда келгени менен ал сөз атоочтук сөз түркүмүнө тиешелүү болбойт, тактап айтканда этиш сөз болот. Ал эми таандык мүчөдөн кийин келген табыш жөндөмөдөгү сөз сөзсүз түрдө атоочтук сөз түркүмүнө тиешелүү сөз болот. Мисалы: Уйкусураган көздөрүн ушалаган Тилек, бүгүн да жипсиз байланды. Мында көздөрүн зат атооч сөз болсо, байланды этиш сөз. Чындыгында, бул көрүнүш кыргыз тилинде бир топ мурда калыптанган көрүнүш болгону менен өзбек тилинде бир аз чаташууну туудурушу мүмкүн.

Ошентип, мамиле категориясы кыймыл-аракеттин субъект менен объектиге болгон өз ара катышын билдирет деген жыйынтыкка келеек, өздүк мамиле формасы кыймыл-аракеттин объектиге карата катышын билдирүүчү формасы болуп эсептелет.

4.Туюж мамиле (мажкул даража)

Туюк мамилени эки тилде тең -ыл (ил) мүчөсү уюштурат. Айрым учурда -ын (-ин) мүчөсү менен да жасалат: окулду (**ўкилди**), иштелди (ишланди), аткарылды (откарилди), төлөндү, алынды (олинди) ж.б.

Туюк мамиле негизинен объектилүү этиштерден жана айрым объектисиз этиштерден да жасалат. Бул мамиледе негизги көңүл аткаруучуга эмес, объект менен кыймыл-аракеттин өзүнө бөлүнөт, негизинен грамматикалык объектини билдирген сөз ээлик милдетти аткарат: Көптөгөн кызматкерлер иштеринен бошотулду - **Куплаган** хизматкарлар ишларидан **бушатилди**. **Айтылган** иштер өз убагында аткарылды - Ойтилган ишлар уз вахтида божарилди.

Туюк мамиле объектилүү этиштерден жасалганда, негизги көңүл кыймыл-аракетти ким аткаргадыгына бөлүнбөстөн, кыймыл-аракетти аткаруучунун бар экендиги логикалуу жактан сезилип турат. Бирок анын сезилиш мамилеси бир кырдуу болбойт. Кээ бир учурларда кыймыл-аракетти аткаруучусунун барлыгы анча этибарга алынбай эле калат.

Туюк мамиле формасындагы сөз объектисиз этиштерден жасалганда, жаксыз этиш пайда болот. Өзбек тилинде 2-жактагы буйрук этиштин «сенлаш» же «сизлаш» формасы негизинен жөнөкөй мамиледе колдонулат жана кыймыл-аракетти аткаруучусу анык белгиленет. Анын бул өзгөчөлүгү расмий иш кагаздары үчүн дал келбейт. Туюк мамиледеги этиш -син мүчөсү менен колдонгондо, кептин, буйруктун кимге карата айтылгандыгы жалпы жолунан маалым болуп турат. Бирок кыймыл-аракетти аткаруучу жак ачык билинбегендиктен, мында «сенлаш» же «сизлаш»

мааниси билинбейт: Маданий - майший хизматга эътибар кучайтирилсин - Маданий - турмуштук кызматка көңүл бөлүү күчөттүрүлсүн.

Кээ бир негизги (бош) мамиле формасы туюк мамилеге таандык мааниде же туюк мамиле формасындагы этиш негизги мамиле формасында колдонулса да, маани өзгөрүлбөшү мүмкүн. Белгисиздик маанисинин мындай баяндалышы контекстик баяндалыш деп каралат.

Туюк мамиле маанисинде негизги мамиле формасынын колдонулушу же туюк мамиле формасын колдонулбастыгы мүмкүн боло турган абал, айрыкча көбүрөөк чакчыл формаларында учурайт: Кырларына жалтырак жездер кагылып жасалган чоң кара чемодан - Четларига ялтирок, жезлар к;ок,илиб безатилган катта к,ора чамадон.

Ошентип, жогорудагылардан улам маалым болгондой, туюк мамиле формасы, аркылуу жана өздүк мамиле формаларынан айырмалуу абалда, кыймыл-аракетти аткаруучуга болгон катыштык көз карашынан мүнөздөйт жана мында кыймыл-аракеттин аткаруучусуна көңүл бөлүнбөйт. Ошондой эле ал грамматикалык субъект формасында да баяндалбайт.

5. Аркылуу мамиле (Ортгирма даража)

Аркылуу мамиле башка мамилелерден уюштурган мүчөлөрүнүн көптүгү менен айырмаланат. Бул мамиледе кыймыл-аракет биринчи же экинчи жак тарабынан аткарылбастан, экинчи жак аркылуу башка бирөө тарабынан аткарылат. Уюштурган мүчөлөрү төмөнкүлөр:

- дыр, (дир), -тыр (тир); алдыр (олдир), болтур (булдир), калтыр (к,олтир);
- кар; өткөр (уткир), жеткир (йетк;ир)
- газ (гыз (-гиз)), каз (-^аз,(киз)), атказ (отк,аз), өткөз (утказ)
- ңз (-из); агыз (ок,из), эмиз
- ар (-ир); бүтүр (бутир), качыр (кочир)
- сат; көрсөт (курсат)
- т; уялт, жогот, (йогот), коркут (к,уркит)

С а л ы ш т ы р ы ң ы з :

1. Ал өзүнө чоң үй салдырды.	1. У узига к,атта уй солдирди
2. Үй ээси мейманды аткарды.	2.Уй эгаси мех,монни кузатти
3. Машинанды эртерээк жүргүз.	3.Мошинангни эрторок, юргиз
4. Жаңы туулган козуларды эмиз.	4.Янги тугилган к,узиларни эмгиз
5. Меймандарды эшикке чыгар.	5. Мехмонларни эшикга чик,ар.
6. Кылган ишинди элге көрсөт.	6. Килган ишингни халк,га курсат
7. Буларыңды бүгүндөн калбай жогот.	7. Буларнгни бугундан колтирмастан иокат.

Аркылуу мамиледеги этиш сөз колдонулганда кыймыл-аракеттин болушун талап кылуу сыяктуу маани берилиши мүмкүн. Бирок мындай маанилер контекст, этиштин лексикалык мааниси же башка факторлордун таасиринде ишке ашат. Мисалы: көрсөт (курсат) этиш контексттен сырткары алынганда, көрүп өтүлгөн маанилер конкреттешпейт. Демек, бул маанилер тике аркылуу мамиле формасына тиешелүү маанилер болбойт.

Аркылуу мамиле формасында этиштен түзүлгөн кыймыл-аракетти аткаруучу жана аткаруучу жактын бар экендиги сезилип турат. Ошого карай айрым иштерде бул мамиле формасы негизги субъект же экинчи даражадагы субъект кыймыл-аракетти тике аткаруучу жак кыймыл-аракетке тике багытталуучу жакты билдириши тууралуу айтылат. Бирок бул маанилер дагы тике аркылуу мамиле формасына тиешелүү болгон грамматикалык маанилер эмес. Аркылуу мамиле формасында да кыймыл-аракетти аткаруучусу ээ же барыш жөндөмөсүнөн башка жөндөмөдөгү сөз аркылуу туюнтулган жактын өзү болот.

Корутундулоо

Жыйынтыктап айтканда, өздүк мамиле да, аркылуу мамиле да кыймыл-аракеттин объектилик негизден мүнөздөмөсүн көрсөтөт. Айырмасы өздүк мамиле формасы объектилүү этишти объектисиз этишке, аркылуу мамиле формасы көбүнчө объектисиз этишти объектилүү этишке айландырат. Ошондой эле башка мамилелер да, тактап айтканда өздүк, туюк мамилелер да, негизинен, эки тилде дээрлик бирдей грамматикалык кызматты аткаарын жогоруда кенен кеп кылдык. Айрым гана грамматикалык теминдердин аталыштарында айырмачылыктар болгону менен алардын семантикаларында айырмачылыктар жокко эсе. Сүйлөм ичинде келгенде мамилелик маанинин семантикасы түшүнүктүү ачылат.

Адабияттар:

- 1 Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. – Бишкек, 2014. – 268 б.
- 2 Аскарров М., Абдурахмонов Х. Узбек тили грамматикасининг практикуму. – Тошкент, 1981. – 248 б.
- 3 Мукамбаев Ж., Осмонкулова А. Кыргыз тилинин морфемалык сөздүгү. – Фрунзе, 1978. – 380 б.
- 4 Элчиев Жаанбай. Азыркы кыргыз тили. Сөз жасоо. Морфология. Синтаксис. Окуу куралы. – Бишкек, 2021. – 444 б.

УДК 811.161.1

ТЮРКИЗМЫ В РУССКОЙ ЛЕКСИКЕ

¹Султанова А., ²Омарова С.

¹Старший преподаватель Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова,
магистр филол. наук,

²Старший преподаватель Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова,
магистр педагогических наук
г. Астана, Казахстан,

E-mail: alauzhan.sultanova@gmail.com

Abstract. The study aims to investigate the role of turkisms in a Russian language. The authors introduces the concept of a view the role of turkisms in a slave group of languages until present time. This study advances our understanding of a turk-slave linguistical relationship in others historical periods, for example since XV-XXI centuries. The article analyzes the structural and lexical semantic features of a Turks and Russian languages. The main components of the article are as follows: the characteristics of the research the way of entering the turkisms to Russian language. The authors give examples of abstract one can mention, approach, results and conclusions.

Key words: Turkism, russian language, linguistic relationship.

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты-орыс тіліндегі түркі тілдерінің рөлін зерттеу. Авторлар осы уақытқа дейін тілдердің бағынышты тобындағы түркі әлемінің рөлі туралы түсінік береді. Бұл зерттеу түркі-орыс өзара әрекеттесуі, мысалы, XV-XXI ғасырлардағы тілдік қатынастары туралы түсінігімізді алға тартады. Мақалада түркі және орыс тілдерінің құрылымдық және лексикалық-семантикалық ерекшеліктері талданады. Мақаланың негізгі компоненттері: зерттеу сипаттамасы, түрік тілінен орыс тіліне өту әдісі. Авторлар атап өтуге болатын эсселердің мысалдарын, тәсілдерін, нәтижелері мен қорытындыларын келтіреді.

Кілт сөздер: Тюркизмдер, орыс тілі, лингвистикалық қатынастар.

Лексика любого живого языка может быть наполнена лексикой как исконных, так и заимствованных слов. Давайте коснемся заимствований-тюркизмов в русском языке, как огромнейшего неизведанного культурно- исторического пласта. Для того, чтобы полнее

раскрыть лингвистическую сторону этого вопроса, коснемся исторических событий, послуживших импульсом к принятию русским языком в свой состав тюркских слов и фраз.

Афанасий Никитин, Иван Грозный, Лев Толстой, Лавр Корнилов, Александр Суворов, Михаил Кутузов – все они являлись значимой частью российского общества, а объединяло их всех – знание тюркских языков.

Если бы не было Батые, смогла бы сейчас Россия говорить по-русски или она говорила бы по-литовски или по-тюркски? Система управления Золотой Орды позволяла поддерживать порядок на Руси. Орда принесла на Русь систему отчета населения и сбора дани. Тюркский уклад понравился Московии, стали популярны тюркские вещи, а именно: предметы одежды, кулинарию, музыкальные инструменты, аксессуары для женщин и мужчин. Московия получила целый пласт тюркских слов: *деньги, тамга, таможня, почта, штаны, собака, кафтан, шапка, зипун, кокошник, баишлык, казак, стакан, беляши*.

А на востоке Руси даже существовало двоеверие, двуязычие и даже массовая замена имен.

Лингвистический термин «тюркизм» – это и заимствования из тюркских языков, и промежуточный переход слов из персидского или арабского через тюркские в русский. Культуры тюркских и славянских народов формировались, находясь в системе таких связей, что сближало их, определяя сходство жизненного уклада и менталитета. Ну, а последователи теории евразийства вообще считают началом России как государства – наличие монголов и тюрков на их территории, ведь наследие Золотой Орды как государственной организации, стало прообразом российской имперской государственности, а именно: военная организация, посольский обычай, протокольная традиция государственной канцелярии. До конца 17 века русские цари вели переписку с мусульманами-государями, используя стиль парадно-канцелярского делопроизводства Золотой Орды.

«Дети усваивают основы родной речи с материнским молоком...родной язык называют материнским» [1. 16]. Но со временем источник заимствования стирается и получается, что язык принимающей стороны начинает транслировать миру и своим носителям заимствование, как исконное родное слово. Носителем русского языка тюркское слово «богатырь» не слышится заимствованием, потому что со временем оно стало уже родным в языковом сознании носителя. «Некоторые тюркизмы сами тюркоязычные народы давно уже не употребляют в письменной и устной речи. В русском же языке они сохранились, представляя, таким образом, русскую языковую культуру неким музеем тюркской, отражая становление и развитие последней. Но что более важно, сформировавшиеся в основополагающие для русской культуры концепты, и, ставшие неотъемлемой составляющей русской культуры, некоторые тюркизмы для других культур, да и для всего мира – в целом, сочетаются со словом *русский*, служат особыми маркерами «русскости» [2. 8].

Вообще же, в зависимости от культурных традиций этноса в языке имеют место быть образные единицы, структурированные и хранящиеся какое-то время в массовом сознании и памяти народа, потому, кроме когнитивных, в языке формируется и языковое сознание. Образность по определению О.И. Блиновой и Е.А. Юриной – это «свойство слова (языковой единицы), характеризующегося семантической двуплановостью и метафорическим способом ее выражения» [3. 8]. Примером служат слова тюркского происхождения *барыш, башка, богатырь, палач*. Вряд ли современный носитель русского языка догадывается, что слово «богатырь» вошло в состав русского языка около 1240г. со времен Киевской Руси из тюркского «богатур». Как пишет В.Г. Демьянов: «проникнув в русский язык, слово стало быстрее ассоциироваться с исконным *богатый*, тем более, что имело одним из значений «знатный человек». В древнерусском языке был большой пласт иноязычных слов в предметном и личном значении, формировавший мощную аналогическую базу для оформления поступающих в старорусский язык заимствований – *богатырекъ* («*богатырек*», 1642г., для XVII века, после падения редуцированных и перехода *е* – *о* , конечно [р`ок]) – *богатырка* (‘*богатырку*’, вин., 1737г., для XVII-XVIII веков) – *богатырский*

(*богатырскую*, вин.ед., для XVI-XVII веков) – *богатырство*, *воинская доблесть* (*богатырство*, вин., 1410 г.)» [4. 310].

Как думается, это «слово полюбили русскому народу, возможно, не только благодаря первоначальному значению – *герой, сильный и могучий человек-воин*; но еще и потому, что народная этимология соотносила его со словом *Бог* и с созвучным во второй части святыми словами *монастырь* и *псалтырь*. Как бы то ни было, слово *богатырь* вызывает в языковом сознании русского населения ассоциации с *Ильей Муромцем*, канонизированным после смерти, и, с картиной художника В. Васнецова «Три богатыря», поэмой М.Ю. Лермонтова «Бородино», фильмами о Великой Отечественной Войне (1941-1945гг.). В наши дни *богатырями* называют и крепких младенцев, и сильнейших спортсменов» [5. 18].

Как видим, в процессе развития языка эволюционные силы варьированности вступают во взаимодействие с силами устойчивости (так называемая, *норма*), направленными либо на сохранение существующего, либо на его совершенствование, по мнению принимающей стороны.

Читая и анализируя художественные произведения, лексикографические источники (словари), мы сможем более детально и еще в большем объеме выявить наличие слов тюркского происхождения в русском языке.

Известный лингвист, заведующий кафедрой Московского педагогического государственного университета, И.Г. Добродомов считает, что тюркское происхождение многих слов еще не выяснено. И, несмотря на то, что в конце семидесятых годов XX века в Алматы издали «Словарь тюркизмов в русском языке», составителем которого была известный языковед Е.Н. Шипова, до сих пор вопрос о том, сколько же тюркизмов в русском языке в процентном содержании, остается открытым.

Считается, что ключевой пласт тюркизмов в русском языке охватывает период XIII-XIV веков. Но существует группа слов-тюркизмов XII века, рассказать о которых нам бы хотелось сейчас.

Итак, тюркские слова так называемого, *домонгольского периода*:

Орда – предполагаем, что слово пришло от половцев и изначально обозначало союз кочевых племен.

Шатёр – общеславянское слово (русское, сербское, болгарское, польское, словенское) тюркского происхождения, пришедшее в него через персидские источники («*catr*» - «*заслон*», «*палатка*») и попавшее в русский путем тюркских переходов.

Лошадь – (лошевод – конокрад, лошац – молодой жеребчик), происходит от древнетюркского *alasa, lasa* «*мерин*». Ряд ученых, в числе которых и И.Г. Добродомов, недоумевают, почему же русское прилагательное *лоший* - «*плохой*» (по В.И.Далю, середина XIXв.) с отрицательным оттенком, хотя животное это весьма полезное и почтительное? (Надо отметить, что название «*лошадь*» хорошо ложится на модель существительных, которые образуются с помощью суффикса *-адь-* от прилагательного: *чернядь* от «*черный*», *пестрядь* от «*пёстрый*»). И тут же сами дают предполагаемый ответ: было две разновидности лошадей: 1) боевая, называемая конём и 2) обычная, хозяйственная. И это противопоставление позволяет нам видеть словообразовательность «*лошадь*» – «*плохотушка*».

Тюркские слова *эпохи Золотой Орды*:

Караул – от тюркского повелительного наклонения «кара» - «смотри». В тюркских же источниках мы отмечаем перевод «*дозор*», «*стража*».

Деньги – по тюркски «*деньга*» (*тенге*) – любая монета, сделанная из серебра. Плюс, давайте напомним, что в древности пушнина использовалась людьми, как валюта, отсюда в ряде языков тюркской подгруппы корень этого слова имеет второе значение – «*белка*».

Бабай – тюркское *дедушка, старик*. В русском варианте приобрело отрицательный оттенок «*страшный*». В культурно-географическом планах весьма объяснимо разное понимание термина: русские, живущие даже в самых теплых районах, меховые шапки не

носили, а, допустим, казахи, как потомки тюрков, носили ее и шапка эта с высоким верхом предохраняла от прямого попадания солнечных лучей на лицо, создавая тень. То есть, *бабаи* – носящие странный головной убор по мнению русских, пугал изначально их, а, как следствие, взрослое население придумало так называемы «страшилки» для детей с персонажем «*бабай*».

Хозяин – от персидского «*ходжа*», перекочевавшее в тюркские наречия, а от них – в русский язык.

Колчан – от тюркского *kolcan, kulcan* – пример заимствования из военной сферы.

Тюркизмы эпохи Золотой Орды дали много слов из экономической деятельности (деньги, барыш, казна, таможня), государственного уровня (казак, ямщик), военного (атаман, кинжал, сабля).

Если брать бытовые термины и понятия, то это будут напитки и продукты (брага, арбуз), предметы обихода (стакан, сундук), предметы одежды (фата, кафтан, сарафан), украшения (алмаз, серьги), погодные явления (ураган, туман).

Новейшие заимствования связаны с влиянием Османской империи. Потому-то заимствования XVI-XIX вв. имеют культурно-бытовое происхождение (утюг, каблук, капкан, барабан).

Ханжа – от тюркского «*chadzy*» (*хаджы*) - «*паломник*». В русском варианте с отрицательным оттенком – лицемерный человек.

Балбес – от тюркского «*неуч*», «*невежда*» («*билмес*»).

Чердак – от тюркского «*cardak*» – «*балкон*», «*верхняя комната*»

Мазут – в тюркский пришло через арабский «*makhzulat*» - «*отбросы*». В русском от тюркского – отходы при переработке нефти.

Итак, тюркизмы вошли в русский язык по причине языковых контактов, этот пласт заимствований несомненно один из самых древних и проникли тюркизмы в русский язык задолго до появления письменных памятников Руси. Ну, а первые работы в области изучения тюркизмов были проделаны учеными Казанского университета: И.И. Березиным, Я.О. Ярцовым, Ф.И. Эрдманом. В 1854 году академик И.И. Срезневский издает первый том «Материалов для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики», где содержатся ссылки и указания на возможный тюркский источник. Это была первая ярчайшая лингвистическая работа и первый опыт детального изучения тюркских лексических элементов в русском литературном языке и его говорах. Нельзя не отметить важный вклад ученого В.В. Радлова в изучение тюркских языков и, как следствие, проследивание им вхождения тюркизмов в жизнь русского языка. Известный тюрколог А.Н. Кононов в своей монографии «История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период» описывает историю изучения тюркизмов в русском языке в дооктябрьский период.

В научной литературе, когда ею обозначаются тюркизмы и восточная лексика, мы можем наблюдать различные типы наименований: *восточная лексика, азиатская лексика, среднеазиатская лексика, татарская лексика, регионализмы, ориентализмы, экзотизмы, тюркские лексические элементы, локализмы, восточные заимствования*. Почему же со вставкой «восточный»? Известный тюрколог Н.К. Дмитриев на этот счет пишет в своей работе «*Строй тюркских языков*»: «Во всех тюркских языках есть большой процент арабских, монгольских, персидских лексических элементов, которые относятся к области религиозной, научной, административной терминологии. Все эти элементы строго различаются в тюркологических работах» [6. 507-508]. А что же по его мнению является исконно *тюркизмами*? Ими он считает слова исконно тюркского, а также арабского, персидского, иранского происхождения, вошедшие в русский язык через тюркские языки.

«Для полного успеха этимологизации тюркизмов, усвоенных славянскими языками, необходимо иметь документацию каждого слова и, кроме того, знать эпоху заимствования и конкретные социально-экономические отношения, которые связывали оба народа в ту эпоху. Пока таких благоприятных возможностей в нашем распоряжении нет. Остается

единственный твердый путь: подвергшиеся анализу тюркизмы должны быть изучаемы только в контексте» [7. 507-508].

В.Д. Аракин, как и Н.К. Дмитриев считает, что «целесообразно определить тюркизмы как слово, непосредственно заимствованное из любого из тюркских языков в русский, независимо от его происхождения в тюркских языках» [8. 113].

Нами, как исследующими тюркизмы в русском языке, принимается и берется за основу трактовка термина «тюркизм», как слова, вошедшие в русский язык посредством тюркских языков, независимо от их этимологии. А из этого следует то, что существует вопрос о проблеме древних заимствований в тюркские языки и о возможных языковых контактах древних тюрков. «Эта проблема связана с огромным числом вопросов внутренней и внешней истории языков, предположительно бывших в контакте с тюркскими в различные хронологические периоды» [9. 3].

Итак, еще раз скажем и отметим периоды развития русско – тюркских языковых контактов:

Первый – период образования Киевской Руси (I-VIII вв.) «характеризуется взаимодействием славянских диалектов с диалектами иранских и финских племен» (алтын, товар, ковер, шатер, терем, боярин, лиман, болван).

Второй – период образования Киевской Руси (IX-XII вв.) «характеризуется уже более тесными связями и взаимодействием древнерусского языка сначала с языками тюркских племенных союзов – печенегов и т.д., а затем с языком половцев» (басурман, башмак, богатырь).

Третий – период после монгольского нашествия (XIII-XV вв.), «когда древнерусские княжества находились в вассальной зависимости от Золотой Орды, а древнерусский язык подвергался значительному воздействию тюркских, кыпчакских диалектов, распространенных по всей обширной территории, подвластной Золотой Орде» (атаман, деньги, караул, ковчег, бурый, кулак, ковш, курган, орда, хоруговь).

Четвертый – период русской колонизации и присоединения к России бывших Казанского, Астраханского, Сибирского и Крымского ханств, а также народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана (XVI-XIX вв.) (башибузук, барс, алмаз, вор, войлок, изумруд, катер, кинжал, изюм, аминь).

Пятый – период активизации языковых контактов народов бывшего СССР в течение XX века по настоящее время. В данный период проникают в современный русский язык слова, называемые казахизмами, узбекизмами..., как например, акын, айран, аким, басмач, душман, мажилис, маслихат, чапан, согым» [10. 5-6].

«...субъективные свидетельства современников о семантическом строе слова, о восприятии его в ту или иную эпоху должны быть процежены через сито исторических фактов» [11. 361]. Поэтому, описывая тюркизмы в русском языке невозможно и нельзя ограничиваться лишь хронологией – нужно учитывать «жизнь» слова на всех уровнях языка, с тем, чтобы посмотреть на «окраску» и дальнейшее «дыхание» тюркизмов в русском языке на рубеже веков, исходя из культурных, исторических и социальных реалий обеих сторон: и отдающей, и принимающей.

Список литературы:

- 1 Брагина М.А. «Лингвокультурологические аспекты формирования языкового сознания иностранных студентов в процессе изучения русского языка [Текст]: учебное пособие»/ под науч.ред.В.М.Филиппова. – М.: РУДН, 2008. – с.16
- 2 Синячкин В.П. «Историко – культурный слой тюркизмов в русском быденном сознании» [Текст]. – Астана, 2009. – №2
- 3 Блинова О.И. «Словарь образных слов русского языка» [Текст]/О.И.Блинова, Е.А.Юрина. – Томск: UFO- Plus, 2007
- 4 Демьянов В.Г. «Иноязычная лексика в истории русского языка XI – XVII веков. Проблемы морфологической адаптации» [Текст]/В.Г.Демьянов. – М.: Наука, 2001

5 Брагина М.А. «Лингвокультурологические аспекты формирования языкового сознания иностранных студентов в процессе изучения русского языка [Текст]: учебное пособие»/ под науч.ред.В.М.Филиппова. – М.: РУДН, 2008

6 Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков [Текст]/Н.К.Дмитриев. – М.: Вост.лит., 1962. – 607с.

7 Аракин В.Д. Тюркские лексические элементы в памятниках русского языка монгольского периода [Текст] / В.Д. Аракин // Тюркизмы в восточнославянских языках: сборник. – М.: Наука, 1974. – с.112-147

8 Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков: лексический фонд: пратюркский период [Текст]/А.В.Дыбо. – М.: Вост.лит., 2007. – 223с.

9 Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве» [Текст]/Н.А.Баскаков. – М.: Наука, 1985. – 207с.

10 Виноградов В.В. История слов [Текст]/В.В.Виноградов. – М.: Рус.яз., 1999. – 361с.

ӘОЖ: 808.5 (574)

SIRIM DATOĞLU ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Ахатова Н.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің аға оқытушысы, PhD

Орал қ., Қазақстан

E-mail: NAK77777@list.ru

Аңдатпа. Мақалада Сырымның шешендік өнері деген мәселені ғылыми тұрғыдан қарау өте жауапты әрі қиын екені туралы баяндалады. Сырым Датұлының айтқан шешендігі біздің заманға өз күйінде, алғашқы қалпында жетуі мүмкін емес екендігі жөнінде де сөз етіледі. Сырымның шешендік сөздерін жинаушылар кімнен жазылғанын анықтаса да, олардың айтушылары қатардағы жыршы – жыраулар, жалпы көне сөздер иесі екендігін жасырмайды. Сырым сөздері ауыздан-ауызға көшу кезеңі 1760-1960 аралықты қамтиды. Сырым сөздерін замананың уақыт талаптарын қанағаттандыру үшін айтқандар да болар, қосып айтушы да, айтылу ерекшеліктерін сақтамай айтқандар да болар. Осылардың қайсысынан жазылып алынса да, әйтеуір Сырым сөздерінің негізгі мазмұны мен мәні сақталғанға ұқсайды. Сырым Датұлының мұрасы, оның атымен байланысты шешендік сөздер негізінде, ел әңгімесіне, халық шығармасына айналып кеткен. Дегенмен, Сырым атынан айтылатын сөздердің мезгілі, мекені белгілі және таныс оқиғамен, тарихи адамдармен байланысты болғандықтан, оларды авторсыз шығармалардан ажыратуға болады.

Кілт сөздер: шешендік сөздер, мекен, халық шығармасы.

Sırım Datoğlu'yla ilgili araştırmalar siyasi gerekçeler nedeniyle çok gecikmiştir. Çünkü Sırım'ın mücadelesi bağımsızlık üzerine olmuştu. Bağımsızlık sonrası, bütün milli mücadele kahramanlarıyla ilgili araştırmalar hız kazanmıştır. Hatta 1992 yılında, Sırım'ın doğumunun 280 yıllık jübilesi düzenlenmişti. Ne yazık ki, Sırım sadece ihtilal lideri, devlet adamı, siyasi lider olarak tanıtılmıştır. Onun şeşendik sanatı yeterli derecede araştırılmamıştır. 280 yıl önce yaşamış olan Sırım'ın şeşendik sözleri tabi ki günümüze olduğu gibi ulaşmamıştır. Şeşendik sözler genelde kısa bir fragman (parça) şeklinde bize ulaşmıştır. Sözlü edebiyatımızı yazıya aktaran Rus oryantalistlerin kaynaklarında Sırım'ın sözlerine yer verilmemiştir.

Şeşendik sözleri derleyenlerin bazı özelliklere sahip olması zorunludur. O özellikler genelde şu şekildedir: şeşendik sözler hakkında bilgi sahibi olmak, kuvvetli bir hafıza, anlatımı güzel ve bu sanat dalından haberdar olmak. Sırım'ın sözlerini derleyen bilim adamları, bu sözleri genelde ozanlardan, yırcılardan, eski kültüre hakim sanatçılardan derlemiştir. Fakat yürütülen bu derlemeler bilimsel açıdan araştırma yapmak için yeterli değildir. Bu yüzden şeşendik sanatı bilimsel olarak ele alan Makaş Bekmuhambetov, Janşa, Halel Dosmukambetov, M. Şormanov gibi aydınlar önemlidir. Kazak sözlü edebiyatının yazıya aktarılması esnasındaki özellikler de göz ardı edilmemelidir. Sırım'ın sözleri 1760 yılından itibaren ortaya çıkmış, günümüze kadar gelmiştir. Bu geniş zaman içerisinde bize ulaşan şeşendik sözler birçok nedenlerden dolayı değişime uğramış, bazı özelliklerini kaybetmiştir. Fakat bu değişikliklere rağmen Sırım'a ait sözlerin genel konusu ve

içeriği korunmuştur. Kominist rejimle beraber Kazakların düşünce çemberi kısıtlanmış, yükselme ve genişleme iradesi kontrol altına alınmıştı. Özellikle bu sınırlamalardan yeni nesil gençler etkilenmiştir. Bu kısıtlamalar birçok sanat dalının gerilemesini neden olmuştur. Sırım'ın şeşendik sözleri nadir anlatılmaya, kısıtlanmaya başlamıştı. Şeşendik sözlerle ilgili konular okul programlarına dâhil edilmemiş, yayınlama yasağı getirilmişti. Bu yüzden bu konuların araştırılması geç olmuştur. Dönemin siyasi kısıtlamaları toplumun sesini kısmıştı. Genelde şeşendik sözler halkın düşüncesiyle beraber gelişme gösterir. Düşünce gücü ve o gücü kullanma çabası toplumda durdurulmuştu. Şeşendik sanatıyla ilgilenen bilimadamları bu sanat dalından uzaklaştırılmıştı [1. 4].

Sırım milli bir kahramandır, ulusun gururu, konuşma kültürü ve bilgeliğin simgesidir. Sırım'ın mirası, onun ismiyle özdeşleşmiştir. Şeşendik sözleri halk hikâyelerine, halk eserine dönüşmüştür. Onun sözleri mevsim, mekân ve belirli olaylarla örtüşmektedir. Ayrıca tarihi olaylar ve tarihi şahıslardan dolayı halk hikâyelerinden kolayca ayırt edilir. Sırım'ın hayatı, verdiği mücadeleleri, şeşendik sözleri hakkında bilimsel araştırmalar günümüzde çokça yapılmaktadır. Fakat halk arasından derlenmiş şeşendik sözleri edebi açıdan incelenmemiştir. Sırım'ın güzel konuşması, şeşen olması kimlere örnek olur? Sırım'ın didaktik eserleri ne kazandırır? Sırım'ın sanatı manevi zenginliğimize ne katmıştır?

Sırım söz sanatında kendi imajını yaratmıştır. Sırım'ın sanatı siyasi açıdan engellense de halk hafızasından hiçbir zaman silinmemiştir. Hatta Sırım'ın şeşendik sözlerinden efsaneler üretilmiştir [2. 12]. Slanov “*Uçan kuş, akan su, gürültülü orman, hatta bütün Taysoygan ve Büyrekli kumları Sırım, Sırım diye efkârlanmaktadır, ağlamaktadır. Bunlara kim sahiplik yapacak diye üzülmektedir.*” [3. 33] diye Sırım'ı kaleme almıştır. Bu dönemde Sırım'ı anlatmak, yayınlamak yasaktı.

1945 yılında Sırım'la ilgili tarihi şiiri, cesurca eserinde yayınlayan Cardem Tilekov olmuştur. Eseri İkinci Dünya savaşı esnasında Habarovsk bölgesinde kaleme almıştır. Tilekov'un *Sırım Batır* (Kahraman Sırım) şiiri 1946 yılında Edebiyat ve Sanat dergisinin №1,3 sayılarında yayınlanmıştır. Yazar, Sırım'ın portresini oldukça başarılı resmetmiştir. Şiirde Sırım'ın insanlığı, kahramanlığı yanısıra düşünür olması, bilgeliği, kıvrak zekâsı da vurgulanmıştır. Fakat bu eserden sonra o dönemde Sırım'la ilgili eser ortaya konulmamıştır. Sırım'ın yaptıkları tarih sayfalarından silinmeye çalışılmıştır. Fakat toplum Sırım'a daima sahip çıkmıştır.

Uzun süren sessizliği ünlü yazar, söz ustası Müsirepov bozmuştur. Sırım Hanlık yönetim sistemine karşı çıkan ve bu yönetimi yok etmek için mücadele veren ilk şahıstır. Bu yönetim sistemi yerine “*Halk keneşi*” adlı yeni kavramı önermiştir [2. 10].

Sırım, 1782 yılında “*Eşkikirgan*” vadisinde (Batı Kazakistan vilayeti, Karatöbe ilçesi, Egindiköl köyünün yanı) II. Ekaterina'ya mektup yazmıştır. Mektupta Hanlık yönetimine son verilmesini, yerine de “*Halk keneşi*” gibi bir yönetim şeklinin gelmesini istemiştir. Sırım'ın önemli yönlerini keşfeden yazar 1982 yılında *Geleceğe Emanet* adlı tarihi dramı yazmıştır [2. 6].

M. Viyatkin'e 1948 yılında devlet ödülü kazandırmış olan Sırım Batır adlı eser milli mücadeleyi her açıdan göstermiştir. Esere daha sonra bazı eklemeler yaparak 1951 yılında Almatı'da yayınlamıştır. (M.P.Viyatkin, Sırım Batır, Almatı, 1951, 7 s.)

1787 yılında “*Halk keneşi*” adlı siyasi birlik kurulmuştu. Böylece Sırım'ın önerisi gerçekleşmişti. Sırım'ın Rusya'nın sömürü siyasetine karşı duruşu ve bu ayaklanma için toplumu bir araya getiren liderlik özelliği vardı. 1979 yılında Kazak Sovyet Sosyalist Devleti'nin Akademisi tarafından yayınlanan beş ciltlik tarihin üçüncü cildinde: “*Sırım'ın başlattığı hareket sonuna kadar gerileyici hareket olmuştur. O Kazak emekçilerinin değil, feodal yöneticilerinin menfaatini korumak amacıyla mücadele etmiştir.*” şeklinde dönemin siyaseti gereği yanlış ifadeler kullanılmıştır.

Sırım'ın mücadelesini karalama kampanyasına vicdanı el vermeyen Müsirepov yaşının ilerlemesine rağmen tarihi kahramanlık eserini yazmıştır. Sırım'ın Hanlık, Çarlık rejime nasıl karşı çıktığını Bolaşakka Amanat (Geleceğe Emanet) adlı dramda yazmıştır. Böylece 1982 yılında Bolaşakka Amanat okuyucularıyla buluşmuştur. Eserin başkahramanı Sırım Datoğlu'dur. Eserde Sırım'ın halk keneşi sistemini düzenlediği, onu nasıl yönettiği tasvir edilmiştir. Eser dönemin siyasi çelişkilerini farklı boyutlarda ortaya sermiştir. Usta yazar, Sırım'ın dönemini anlatarak günümüze de veriler aktarmaya çalışmıştır [2. 14].

Müsirepov, Sırım'ın bilgeliğini ve edebiyatımızdaki önemini, o dönemin rejimine karşı çıkan mücadelesini şöyle aktarmıştır: “*Hanlar döneminde hırsızlık, zulm, sıkıntı hiç eksilmedi, aksine çoğaldı*” [4. 196]. Yazar, Sırım döneminden itibaren sorunların hiç çözülmediğini vurgulamıştır. Eserde Sırım “*Benim asıl düşmanlarım Hanlardır.*” diyor [4. 199]. Sırım, han olmak için mücadele vermiyor hatta bu şekildeki yönetimden halkını, milletini kurtarmaya çalışıyor. Hanların asıl amaçları toplumu Çar hükmetine bağımlı kılmaktır. Sırım'ın çabası buna karşıydı. Yazar “*Tavke Han'dan sonra Kazaklardan Han çıkmamıştır. Han koltuğuna oturanlar diğer etniklerden oluşmuştu. Kazaklara yabancı olan biri, toplumu yönetebilir mi? Kazaklar yetim kuzu değildir ki emzikle besleyesin. Ezilen toplum köleye dönüşür.*” şeklinde cesurca fikirlerini beyan etmiştir [4. 200].

Müsirepov, Sırım'la ilgili düşüncesini şu şekilde aktarmıştır: “*Halk keneşi Kazakların yaşamında hep olmuştur. Ayrıca toplumu hem yöneten hem koruyan adaletli Hanlar vardı. Fakat toplumla, topraklarla ilgisi olmayan Hanlarla baş başa kaldık. İlgisiz Hanlar halkı zarara uğratmıştır. Bu sebepten Hanlık sisteminin yerine, kendi kendini yöneten halk keneşi kurulsun.*” teklifini sunmuştur. O dönemde bile yönetimi eleştiren ve yeni sistemi savunan Sırım'ın teklifini usta kalemiyle anlatan yazar günümüz dönemine de gönderme yapmıştır.

Eserin diğer bir özelliği de Sovyet döneminde kaleme alınmasıdır. Usta yazar, Sırım'ın geleneğini devam ettirerek halkının kaderini paylaşmıştır. Eserdeki Sırım, tarihi Sırım'a nazaran daha kuvvetli, insanlık ve adaletin simgesi gibidir. Böylece adaleti sağlamaya çalışan, bağımsızlık ve eşitliği daima savunan Sırım'ı okuyucularla buluşturmuş, tarih sayfalarına damgasını vurmuştur [4. 13]. Sırım kendi döneminde halkın itibarını kazanmış, kadı olmuştur, Müsirepov ise halk tarafından onurlu yaşam ödülü kazanmıştır. İkisini de harekete geçiren eylem bağımsızlık mücadelesidir [1. 6].

Sırım'ın şeşendik sözleri kırklı yıllara kadar yayınlanmamıştır. Sırım'ın adıyla ilişkili efsane ve hikâyeleri edebi miras olarak tanıyan ve bunlara dikkat çeken yazar Sabit Mukanov “*Sırım, Kazak edebiyatının klasiği*” demiştir.

Mukanov bilimsel çalışmasında Sırım'ın Küçük Cüz'de milli mücadele esnasındaki liderlik ve kahramanlığını göstermiştir.

Ayrıca “Sırım hakkında elimizde bulunan edebi veriler yeterli olmamasına rağmen, onun eserlerini edebi miras sayarız. Çünkü Sırım'dan önce yaşamış Buhar yırcı Çarlık hükümetinin yönetim sisteminden rahatsızlık duymuştu. Sırım ise o rüzgârın uğultusunda boğulmuş, ayazında üşümüştü. Buhar yırcı sömürücülük siyasetinin alevlerini anlatmıştı, Sırım ise Buhar yırcının anlattığı alevleri görmüştü, onu söndürmek için çabalamıştı. Sırım'ın mücadeleleri Buhar yırcının yırlarındaki tehlikenin gerçek olduğunu göstermektedir. Ayrıca Sırım'ın başlattığı mücadele iki yüzyıl süren mücadelenin başlangıcıdır. Bu mücadele bağımsızlık mücadelesi olmuştur. İsatay ve Mahambet, Kenesarı ve Navrızbay ve diğer milli kahramanlar, 1916 yılında gerçekleşen devrim, Amankeldi İmanov'un liderlik ettiği Ekim Devrimi'ne kadar ulaşmaktadır. Ayrıca, Sırım hakkında derlenmiş kısa şeşendik hikâyelerin edebi örnekleri elimizde mevcuttur, fakat bunlar yeterli seviyede değil. Bu yayınlayacağımız eserin sonuna Sırım'ın şeşendik sözlerini de ekliyoruz. Bu hikâyeler kısa ve az olmasına rağmen Sırım'ın kişiliğini ortaya koymak için önemlidir” [5. 32-42].

Böylece eserin son kısmına Sırımla ilgili efsane ve hikâyeler eklenmiştir. Bu eser Sırım'la ilgili yapılan edebi araştırmanın ilk basamağı sayılmıştır. Bu çalışmadan sonra Sırım'la ilgili derleme ve araştırma çalışmaları hız kazanmıştır.

Son yıllarda Sırım'ın şeşendik sözlerini derleyen, yayınlayan önemli bilim adamı ve edebiyatçı Adambayev'dir. Adambayev Şeşendik Öner adlı monografik araştırmasında Sırım'ın hayatı, vecize sözleri, özdeyişleri, büyüdüğü ortam, yaşadığı dönem ve tarihi olayları her açıdan ele almış ve incelemiştir [6. 7]. Adambayev Şeşendik Sözder, El Avzınan, Tozgan Kazdı Toptangan Karga Jeydi gibi Sırım'ın sanatıyla ilgili kitaplar yayınlanmıştır [7. 13]. Ayrıca halkbilimine katkı sağlayan Altın Sandık [8. 31], Halık Danalığı [9. 17] adlı eserleri de ortaya koymuştur. Adambayev'in araştırmaları ve verileri çok değerlidir. Adambayev çoğunlukla Sırım'ın özdeyişlerini analiz etmiştir. Hatta Sırım'ın devlet işlerindeki görevini ve mücadelelerini de açıklığa kavuşturmuştur.

Halkbilimci, şair Aysulu Biysengaliyeva, Sırım'la ilgili kaynakları toplamış, derleme yapmış ve onları incelemiştir. Onun Söz tapkanga kolka jok adlı eserinde “*Sırım Hikâyeleri*” adlı bölüm yer almaktadır. Bu bölümde Sırım'ın şeşendik sözleri verilmiştir [10. 38].

Sırımla ilgili özdeyişleri derleyen, inceleyen bilim adamlarından biri de Matjan Tilevjanov'dur. Tilevjanov, Kazakistan Cumhuriyeti'nin birçok eğitim ödülüne layık görülmüştür. Önemli bilim adamlarına verilen İbray Altınсарın adındaki ödülün sahibidir. Tilevjanov sadece sözlü edebiyat örneklerini derlemekle yetinmemiş, halkbilimi sınıfını da açmıştır. Temelini kendisinin attığı bu sınıfta öğrenci ve araştırma görevlileriyle beraber Kazakistan'ın Batı bölgesinden derlenmiş beş ciltlik sözlü edebiyat örneklerini bir araya getirmiştir. Ayrıca el yazması fonunu oluşturmuştur. Bu fonun içerisinde Sırım'la ilgili şeşendik sözler ve bir poemin iki örneği vardır.

Tilevjanov'un Halık Danalığı adlı eserinde sözlü edebiyat örnekleri mevcuttur. Ayrıca bu eserde Sırım'la ilgili çok değerli veriler aktarılmış ve incelemeler yer almıştır. [11. 14] Tilevjanov Sırım Datoğlu Jane Onın Şeşendik Sözleri [12. 7], (Sırım Datoğlu ve Onun Şeşendik Sözleri) ve Dala Kemengeri Nemese Sırım Turalı Sır [13. 50], (Bozkır Kahramanı veya Sırım Hakkında Sır) adlı eserleri yayınlanmıştır. Sırım'la ilgili elde ettiğimiz kaynaklar vasıtasıyla onu keşfetmek mümkündür. Sırım'ın mücadeleci ve bilgeliğinden oldukça haberdarız. Fakat dış görünüşü ve karakteriyle ilgili kaynaklar bulunmamaktadır. Bu özellikleri sadece araştırmalar sonucu elde etmek mümkündür. Arşiv kaynaklarında Sırım'ın resmi yoktur. Elimizdeki kaynaklardan yola çıkarak eksikliklerin yerini doldurmaya çalışacağız. Tilevjanov'un eserindeki derlemenin ilk varyantı Batı Kazakistan vilayeti, Sırım ilçesi, Kosoba köyü sakini Amankeldi Erketanov'tan kayda alınmış, diğer varyantı ise 1982 yılında Oral Enstitüsü'nde eğitim görmüş Mamlakat Taskarina tarafından 88 yaşındaki Hamidolla Tögisbayoğlu'nun ağzından yazıya aktarılmıştır [14. 77].

Sırım Tagdırı - El Tagdırı [15. 3-4] ve Eren Er Sırım [16. 22-71] adlı kitapların yazarı, tarihçi, çevrebilimci, Akbay'ın eserlerinde Sırım'ın bilgeliği, şeşendik sanata katkısı, halkı ve devleti için verdiği mücadeleler aktarılmıştır.

Sırım'ın doğumunun 250, 260, 270, 275, 280 yıllık jübilesinde yerel dergi ve gazetelerde birçok bilgiler yer almıştır. Bu yazıların biri ünlü yazar, devlet ödülü onur sahibi Kajıgali Muhambetkaliyev'e aittir [17. 3-4]. Onun Sırım hakkındaki yazısı dikkat çekmiştir. Makalede Sırım'ın hayatı ve verdiği mücadeleler anlatılmıştır.

Bilim adamı Kosjanov, Sırımla ilgili araştırmalarında asıl amacını şu şekilde ifade etmiştir: “Sırım sadece şeşen değildir, o birçok önemli davada kadılık yapmış bir şahsiyettir. Sırım'ın kadılık özelliği daha önce ele alınmış değildir. Biz Sırım aracılığıyla göçebe toplumun yaşamını, hukuki yasalarını öğreniyoruz. Sırım'ın verdiği hükümleri bir araya toplayarak bilimsel açıdan araştırmak gelecek nesil için önemlidir” [18. 11].

Bu eserden önce Sırım'ın yönetim sistemini anlatan kitap yayınlanmamıştı. Bu yüzden Sırım'ın yönetim sistemini tarihi, hukuki açıdan incelemek önemlidir. Tarihi kaynaklar ve gerçek olaylar çerçevesinde yapılmış incelemeler siyasi ve sosyal açıdan önemli şahıs ve kadınların çalışmalarıyla yüzleşmemize neden olur. Gelecek nesillerin eğitiminde bu nasihatler ve örnek çalışmalar daima öncü olacaktır. Araştırmacı eserde Sırım'ın hükümlerini bir araya toplamış, bilimsel açıdan incelemiştir. Sırım'ın çeşitli konudaki davalarını derlemiş ve bu davaları tarihi, hukuki açıdan analiz etmiştir. Toprak davasının ilk ortaya çıkışı, davanın çözümüyle ilgili Sırım'ın verdiği kararları dile getirmiştir.

A. Muktar, “*Sırım'ın nasihat dolu öğütleri ve eserlerinin Hiva ve Buhara topraklarında da yankı bulduğunu görmekteyiz.*” demiştir [19. 58]. R. Muhambetkaliyeva araştırmalarında şu ifadeleri kullanmıştır: “Tarihi halk oluşturur, bu kaçınılmazdır. Fakat tarihin gidişatını hızlandıran da duraksatan da halktır. Halkı yöneten han veya padişah olsa da halkın gözü ve dili kadınlar ve şeşenler olmuştur. Kadınları ve şeşenleri kuvvetli olan toplum yenilgi görmemiştir. Bunun bir örneği Kazıbek ve Sırım'dır. Rus Çar'ına cesurca düşüncesini söyleyen Sırım şöyle demişti: “Eğer benim dediğime sürekli karşı gelinirse, kadın Çar'a selamımı iletin, Moskova'yı kuşatırım.” [20. 178]. Bu şekilde Sırım, II. Ekaterina'ya cevap vermişti. Sırım bu ifadelerinde memleketini cesurca

savunacağını göstermektedir. Sırım gibi şeşenlerin her durumda itibarını koruması, halkını savunması önemlidir” [21. 67-81].

T. Rısbekov makalesinde Sırım’ın hayatını ele almıştır. “Abay’dan sonra klasik eserler listesine eklenen Gumar Karaş’ın Sırım Batır adlı eserinde Sırım’ın zehirlenerek öldüğü yazılmıştır. Bu eser ilk defa 1911 yılında Ufa’da Bala Tulpar adlı külliyyede yayınlanmıştır [22. 4].

1783-97 yıllarında Sırım’ın önderliğinde yürütülen milli mücadeleyi, Sırım’la ilgili şeşendik sözleri, Kazak-Hiva ilişkisiyle ilgili bilgileri inceleyen Ahmetova şu bilgileri aktarmıştır:

“Sırım’dan miras kalan özdeyişlerin içeriğinden hükümetin amaçlarını, halk birliğini, sınırları korumanın önemini, sınır memleketlerle barış içinde yaşamamız gerektiğini, anlaşmalı ilişkilerin uzun vadeli olacağını anlıyoruz. Hiva Hanının, Kazakları küçümsemesi, kendini güçlü görmesi Sırım’ın verdiği cevaplarında saklıdır. Sırım ve Hiva Hanlarının atışması da karşımıza çıkmaktadır. Sırım’ın sözlerinden XIX. yüzyıl başlarındaki mücadeleyi anlamak mümkündür” [23. 45-50].

Rakımcı Otarbayev Sırım Batır adlı tarihi dramında Sırım’ın hayatının son on yılını ele almıştır [24. 512]. Sırım’ın bütün özellikleri anlatılmıştır. Ayrıca dramda II. Ekaterina’nın emri üzerine Sırım’ın başkomutan olarak seçilmesi de yer almıştır. Bu tür itibarları sevmeyen Sırım bu emir karşısında sakinliğini korumuştur. II. Ekaterine’nin verdiği makamın çıkar amaçlı olduğunu anlayan Sırım bu fırsatı halkın aleyhine kullanır. Hayatının son döneminde Sırım’ın ne makama ne paraya ihtiyacı olmuştur. Sırım’ın ilk amacı halkına iyi bir yaşam sunmak olmuştur.

Bu çalışmaların dışında K. Muhanbetkaliyev’in Tar Kezen adlı romanı yayınlanmıştır [25. 584]. Roman dönemin zorlu süreçlerinde mücadele eden Sırım’ı anlatmaktadır.

Böylece Sırım hakkında yazılan eserlerin oldukça verimli olduğunu görebiliriz. Bu eserlerin çoğu Sırım’ın sosyal anlamda yaptığı çalışmaları, kahramanlıklarını ele almıştır.

Kaynakça:

- 1 Tilevjanov M. Sırımın Şeşendik Öneri. Jayık Üni Gazetesi, № 30, 16.10. 1992. – s. 4.
- 2 Tilevjanov M. Sırım Datoğlu jane Onın Şeşendik Sözderi. Oral: «Poligrafiya», 1991. – s. 12.
- 3 Slanov G. Şıgarmalar Jınagı. C. 1., Almatı: «Jazuvşı», 1977. – s. 33.
- 4 Müsirepov G. Dramalık Şıgarmaları. Almatı: «Öner», 1982. - s. 196.
- 5 Mukanov S. Kazaktın XVIII-XIX Gasırdagı Adebıyeti Tarihınan Oçerkter. Almatı: «Arıs», 2002. - s.32-42.
- 6 Adambayev B. Şeşendik Öner. Almatı: «Jazuvşı», 1969. - s. 7.
- 7 Adambayev B. Tozgan Kazdı Toptangan Karga Jeydi, Almatı, «Jazuvşı», 1995, s. 13.
- 8 Adambayev B. Altın Sandık. Almatı: «Jazuvşı», 1989. - s.31.
- 9 Adambayev B. Halık Danalığı, Almatı: «Ravan», 1996. - s.17.
- 10 Beysengaliyeva A. Söz Tapkanga Kolka Jok. Almatı: «Jazuvşı», 1988. - s. 38.
- 11 Tilevjanov M. Halık Danalığı. Oral: 1989. - s.14.
- 12 Tilevjanov M. Sırım Datoğlu jane Onın Şeşendik Sözderi. Oral: «Poligrafiya», 1991.- s. 7.
- 13 Tilevjanov M. Dala Kemengeri Nemese Sırım Turalı Sır. Almatı: «Sözstan», 1992. - s. 50.
- 14 Tilevjanov M. Sırım Tagılımı. Oral: 1992.- s. 77.
- 15 Akbay C. SırımTagdırı – El Tagdırı. Oral: «Poligrafserfis», 1992. - s. 3-4.
- 16 Akbay C. Eren Er Sırım. Oral: «Poligrafserfis», 1992. - s. 22-71.
- 17 Mukanbetkaliyev K. Sırım Datulı. Oral Öneri Gazetesi, №3, 1992. - s. 3-4.
- 18 Kosjanov A. Sırım Datulın Ari Şeşen. Ari Biy Retinde Zertteu. Muhtar Avezov Adındaki Medeniyet ve Edebiyat Enstitüsü, Doktora Tezi, Almatı: 1995. - s. 11.
- 19 Muktar A. Azattık Tanı Jolında. Almatı: «Gılım», 2001. - s. 158.
- 20 Muhambetkaliyeva R. Folklorıdagı Turmıs Tırşılıktın Etnikalık Tanımı. Oral: BKMU, 2001. - s. 67-81.
- 21 Tilepov C. Kazak Poeziyasının Tarihi. Almatı: «Bilim», 1994. - s.178.
- 22 Rısbekov T. Elim Dep Urandagan Ulı. Oral: Öneri Gazetesi, № 61, 2022. - s.4.
- 23 Ahmetova U. Arıngazı Han (1786-1833) (Üniversite öğrencilerine özel hazırlanmış k kaynak)– Aktöbe: «A –Poligrafiya», 2004. - s 45-50.
- 24 Otarbayev R. Ayna –Gumır. Astana: «Foliant», 2013. - s. 512.
- 25 Muhanbetkaliyev K. Tar Kezen. Almatı: «Mereke», 2012. - s.584.

ҚАРАҚАЛПАҚ РОМАНЛАРЫ ХӘМ ТИПОЛОГИЯ

Бекбергенова М.

Әжинияз атындағы НМПИ Қарақалпақ әдебияты кафедрасы доценти, филол. и.к.

Нүкіс қ., Өзбекстан

Аннотация. Мақалада XX әсирдің 60-80-жыллардағы қарақалпақ прозасындағы типологиялық жақынлық, ұқсаслық мәселелери сөз етиледі. Жазыушылар Т.Қайыпбергенов, К. Мәмбетовтың, К. Султанов, О.Бекбаулиев, Ж. Аймурзаевлардың повесть хәм романларындағы жанрлар хәм образлардың типологиясы салыстырмалы түрде талқыға алынған. Сондай-ақ жәхән әдебияты ўәкиллериниң шығармаларындағы сюжетлердің, мотивлердің типологиялық байланыслары ҳаққында ўйренілген.

Гилт сөзлер: типология, повесть, роман, очерк, гүррин, сюжет, мотив, образ, әдебий байланыс, жанр.

Жәхән әдебияты тарийхында темалардың, сюжетлердің, образлардың, мотивлердің қайталаныў кубылысы ушырасып туратуғынлығы мәлим. Миллий әдебиятлар арасындағы өз-ара байланыслар хәм қатнаслар әдебий жөнелистиң раўажланыўына, тематикалық кеңликке, жаңа көркем дәретпелердің пайда болыўына тийкар салады. Хәр бир әдебий шығарманың дәретилиўи жазыушының жеке өзиңшенлик дүнья таныўы, көз қарасы хәм турмыс тәжрийбеси, көркем талантына байланыслы болады. Қарақалпақ әдебияты тарийхында темалардың, яки болмаса сюжетлердің басқа халықлардың әдебиятларындағы көркем шығармалар менен жақынлығы ұқсаслығы ушырасады. Бул кубылыс типологиялық байланыслар деп аталады. Мәселен белгили бир тарийхый шараятларда Асан Бегимовтың «Балықшының қызы», Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ қызы» романларындағы ғәрезсизликти әрман еткен еркин қарақалпақ қызы образы басқа түркий халықлар әдебиятында С.Муқановтың «Ботакөз» романындағы Ботакөз, Айбектиң «Қутлы қан» романындағы Гүлнар образлары хәм т.б. көплеген ұқсас образларды пайда етти. Бул типологиялық жақынлықлардың тарийхый шараятлардың ұқсаслығынан келип шығыўы болып табылады [4. 372].

Әдебияттаныў илиминде әҳмийетли машқалалардың бири бул миллий әдебиятлар арасындағы өз-ара типологиялық қатнас мәселеси. Әдебий байланыслардың еки түри бар. Бириншиси - көркем сөз шеберлериниң жеке өз-ара қатнаслары, бир-бириниң дәретиўшилиги менен жақыннан таныс болыўы [3. 414]. Мәселен, Т.Қайыпбергенов хәм Ш.Айтматов, И.Юсупов хәм А.Арипов хәм т.б. Екиншиси – жазыушылар яки шайыр хәм драматурглердің басқа тиллердеги көркем шығармаларды оқып, танысыўы. Гейбир жағдайларда көркем аўдарма менен шуғылланыў нәтийжесинде жаңа дәретпелер пайда болыўы мүмкин. Қарақалпақ жазыушы хәм шайырларының көпшилиги жәхән әдебиятының ғәзийнесиндеги уллы дәретпелерин өз ана тилине аўдарған. Қарақалпақ миллий әдебиятының баслаўшылары болған С.Мажитов Лев Толстойдың балаларға арнап жазылған гүрриңлерин, Қ.Әўезов А.С.Пушкинның «Евгений Онегин» романын, классицизм дәўириниң уллы ўәкили, француз комедиясының дәретиўшиси Мольердің «Скапенниң хийлеси» комедиясын, М.Дәрибаев А.С.Пушкинның, М.Ю.Лермонтовтың лирикалық қосықларын қарақалпақ тилине аўдарған [2. 40]. XX әсирдің екинши ярымынан баслап көркем аўдарма бизиң елимизде кең раўажланды. Көркем аўдарма әдебий формалардың пайда болып қәлиплесиўинде де белгили бир хызмет атқарды.

Дәслепки қарақалпақ повестлери XX әсирдің 30-жылларынан баслап пайда болды. Олардан Ж.Аймурзаевтың «Қуўат», М.Дәрибаевтың «Мыңлардың бири». Буннан кейинги жыллары Ә.Шамуратовтың «Ески мектепте», Т.Қайыпбергеновтың «Суўық тамшы», «Уйқысыз түнлер», Ш.Сейтовтың «Қашқын», Г.Есемуратованың «Жийрен» повестлери жазылды. Эпикалық жанрдың формалары болған повесть хәм қысса термин түсиниги

жағынан бир-бирине жақын болып келеді. Түркий тиллес халықтары әдебиятында повесть терминінің мәнісін қысса атамасы менен тең түсиниледі. Қарақалпақ классикалық әдебияты тарихында қысса сөзі қолланылған. Мәселен, Бердақ өзінің «Ақмақ патша» дәстанын қысса деп атайды. [1.181] XX әсир қарақалпақ әдебиятындағы повестьлер миллий әдебий дәстүрлер хәм сыртқы миллий тәжірийбелер тийкарында қәлиплести.

60–80-жыллардағы қарақалпақ әдебияты тематикалық, формалық-жанрлық тәрептен раўажланған әдебиат болып есапланады. Бул дәўирдің сыпатлы өзгешелиги прозаның барлық жанрларының раўажланыўынан ибарат.

Жазыўшылардың шеберлиги олардың көп жобалы реалистлик шығармалар дәретиўге умтылыўы күшейди. Усы ўақытта профессионал жазыўшылар өсип шықты, олардың дәретпелеринде реализм принципери қәлиплесип хәм раўажлана баслады. Т. Қайыпбергенов, К. Султанов, А. Бекимбетов, Х. Сейтов, Ш. Сейтов, А. Алиев, И. Қурбанбаев, С. Салиев, К. Мәмбетов, С. Баҳадырова, К. Алламбергеновлардың хәзирги прозалық шығармалары миллий көркем ой-пикирдің көтерилгенлигин, миллий көркем тәжірийбениң топланғанлығын көрсетеди.

XX әсирдің 60-80-жылларында жаңа очерклердің, гүрриңлердің, повестьлердің, романлардың, роман-диалогиялардың, трилогиялардың, тетралогиялардың, роман-эсселердің пайда болыўы усы дәўирдеги қарақалпақ прозасының жанрлық жақтан жетилискенин көрсетеди. Қарақалпақ прозасының тематикасы хәр қыйлы: заманағөйлик, тарийхый социаллық тема, тарийхый тема, Екинши жәхән урысы темаларынан ибарат болды [8. 77].

Т.Қайыпбергеновтың «Блокнот сөйлейди» гүрриңлери топламы, «Суўық тамшы», «Уйқысыз түнлер», «Тәнха өзиңе мәлим сыр» повестьлери, «Көздің қарашығы» романы, А. Бекимбетовтың «Әжайып әўладлар» романы, Ю. Леонтичевтиң «Адамларға бахыт инам ет» романы, «Галка» повести, Ө.Хожаниязовтың «Айдана», «Жайлаўдағы бәхәр» повестьлери, И.Юсуповтың «Ғарры туттағы гүз» гүрриң хәм очерклер топламы, Ж.Аймурзаевтың «Қызкеткен», «Мухаббатым адамлар» романлары, С. Салиевтың «Тырнақ» романы, И.Қурбанбаевтың «Исеним» романы, С.Баҳадырованың «Адам қәдири», «Турмыс сабағы» повестьлери, К.Алламбергеновтың «Дәрбент» романы сол дәўирдің әхмийетли мәселелерине арналды.

К. Султановтың «Ақдәрья» романы, Х.Сейтовтың «Мыңлаған күн отта», С. Хожаниязовтың «Отта», Ш. Сейтовтың «Көп еди кеткен тырналар» повести, С. Баҳадырованың «Кешиккен солдат» хәм басқа да көплеген шығармалар Екинши жәхән урысы темасына бағышланды.

Т. Қайыпбергеновтың «Соңғы хұжим», «Қарақалпақ қызы» романлары, А. Алиевтың «Көптен күткен күн» повести, У. Ҳамидовтың «Естелик» повести, А. Бекимбетовтың «Гүрес» романы, С. Хожаниязовтың «Айдын жол», «Халқыңнан сыр сақлама», Х. Сейтовтың «Жол бойындағы төбешикке ийил» романы, Ю. Леонтичевтиң «Жасыл папка» повести, Ш. Сейтовтың «Қашқын» повести, оның «Халқабад» роман-тетралогиясы (бул «Шарбузар»), «Қыйын өткеллер», «Өрдек қырғыннан сон», «Атланшап» романларынан ибарат. С. Баҳадырованың «Тәғдир» роман-диалогиясы хәм басқалар тарийхый социаллық темада жазылған.

Т. Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны», яғный «Маман бий әпсанасы», «Бахытсызлар», «Түсиниксизлер» романлары, К. Мәмбетовтың «Бозатаў», «Посқан ел» (биринши китабы), тарийхый темаға бағышланған. К.Султановтың «Әжинияз» романы, О. Бекбаўлиевтың «Тарас Аралда» повести, оның «Беруний» романы тарийхый өмирбаянлық жанрда жазылған. Ж. Аймурзаевтың «Жетимнің жүреги» повести мемуарлық жанрда жазылған.

Әдебиатшы Ж.Нарымбетов қарақалпақ романының қәлиплесиў хәм раўажланыў жолларын изертлей отырып, роман термини қарақалпақлардың әдебий турмысына биринши рет отызыншы жыллардың басында, қарақалпақ әдебиятында көлеми бойынша бурынғыға

карағанда тарихый дәуірди кеңнен көрсетіу тенденциясы айқынырақ көзге түсти» деп атап көрсеткен еді [7. 55].

XX әсир қарақалпақ прозасын изертлеушілер М. К. Нурмухамедов, И. Т. Сағийтов, Қ. Мақсетов, С. Ахмедов, Ж. Нарымбетов, С. Бағадырова, З. А. Насруллаева, Т. Ю. Қурбанбаевалар өзлериниң илимий изертлеулеринде былай деп көрсетти: «қарақалпақ романының қәлиплесиуине, хәзирги заман қарақалпақ жазыушыларының дәретиушилигине көп миллетлик тәжирийбе, көркемлик тәжирийбеси тәсир жасады» [2. 169].

Ф.и.д. З. С. Османова үлкен тарихый хәм хәзирги заман материалында Орайлық Азия халықлары әдебиатларының раўажландыруй ызыамлылықларын бақлай отырып, бир сападан екінши сапаға ақырышлап өтиудиң бир тегис әмелге асқанлығын, әдебиатлардың раўажланыуының өз алдына бир басқышлы болғанлығын көрсетти [5. 202].

Қырғыз әдебиатшысы К. Бобулов С. Айтматовтың дәретиушилик жолының үлкен новаторлық әхмийетин тийкарлы түрде атап көрсетсе де, бирақ «миллий көркем мийрасты – аўыз еки поэтикалық дәретпени, қырғыз әдебиатының хәзирги идеялық-көркем тәжирийбесинде фольклорлық дәстүрлердиң роли туўралы үзил-кесил пикирлерди бир жақлама баҳалаулардан қутыла алмады», -деп көрсеткен еді [6. 7]. Миллий әдебиатларда әдебий дәстүр мәселеси ҳаққында көп илимий изертлеу жумыслар алып барылды. XX әсирдиң 60-80-жыллардағы қарақалпақ прозасындағы типология мәселеси хәзирги әдебиаттануы илиминиң әхмийетли мәселелериниң бири болып табылады.

Әдебиатлар:

- 1 Бердақ Таңламалы шығармалары. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987.
- 2 Пахратдинов Ә., Алламбергенов К., Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебиаты тарихы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 2011.
- 3 Словарь литературоведческих терминов. – Москва, «Просвещение», 1974.
- 4 Хализев В.Е. Теория литературы. – Москва, «Высшая школа», 2002.
- 5 Нуржанов П. Хәзирги қарақалпақ романы поэтикасы. – Нөкис. Билим. 2008.
- 6 Бағадырова С. Роман хәм дәуир. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1978.
- 7 Нарымбетов Ж. Каракалпакский роман. – Ташкент, ФАН, 1974.
- 8 Нурмухамедов М. Каракалпакская проза. – Ташкент Фан. 1968.

ӘОЖ 82-13

С.БЕГАЛИННИҢ ПОЭЗИЯ ЖАНРЫНДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕРІ

Ибрайханова А.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының докторанты, филол.ғ.м.

Астана қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекші: филол.ғ.д., профессор Әлтай А.*

E-mail: akmaral_rollan@mail.ru

Аннотация. В статье проанализированы поиски выдающегося представителя детской литературы Сапаргали Бегалина в жанре поэзии. Рассмотрены исследования особенностей детской поэзии и проведен обзор работ ученых-литературоведов. Основная идея стихов поэта для детей раскрыта и изучена по-новому, в соответствии с требованиями времени.

Руководствовались работами литературоведов К.Ергобека, К.Алпысбаева, А.Нуркатова, которые высказывали мнение о познавательном характере научных выводов к произведениям С.Бегалина.

Была изучена тематическая и художественная мощь поэзии Сапаргали Бегалина для детей. Были проанализированы художественно-идейные особенности поэзии поэта, рассказано о том, как он умело рисовал такие сцены, как создание образа героя, раскрытие его духовного мира.

Ключевые слова: детская литература, жанр поэзии, лирическое произведение, образ героя.

Abstract: The article analyzes the search for an outstanding representative of children's literature Sapargali Begalin in the genre of poetry. Studies of the peculiarities of children's poetry are considered and a review of the works of literary scholars is conducted. The main idea of the poet's poems for children has been revealed and studied in a new way, in accordance with the requirements of the time.

They were guided by the works of literary critics K. Ergobek, K. Alpysbayev, A. Nurkatov, who expressed an opinion about the cognitive nature of scientific conclusions to the works of S. Begalin.

The thematic and artistic power of Sapargali Begalin's poetry for children was studied. The artistic and ideological features of the poet's poetry were analyzed, it was told how he skillfully painted such scenes as the creation of the image of the hero, the disclosure of his spiritual world.

Key words: children's literature, genre of poetry, lyrical work, image of the hero.

Балаларға арнап шығарма жазу – ақын-жазушылардан аса зор жауапкершілікті талап етері сөзсіз. Жас оқырманға тәлім-тәрбие беретін, оның өмірге деген көзқарасын қалыптастырып, сана-сезімін оятатын көркем туындылар жазу – ұрпақ алдындағы абыройлы іс. Балалар әдебиетінің бұл міндеті туралы балалар әдебиетін зерттеуші Б.Қапасова: «Балалар оқуына арналған шығармалар – үлкен әдебиеттен болғанымен, балалар мен жасөспірімдер сұранысына, талғамына жауап бере алатын, кейіпкер сезімі көңілге қонымдылығымен оқырман көңіліне жететін туындылар» [1. 19], – деп балалар әдебиетіне қалам тербеген ақын-жазушылардың алдындағы басты мақсаттарын анықтап көрсетеді.

Сапарғали Бегалин бар саналы ғұмырын балалар әдебиетіне арнап, жас оқырманға тәлім-тәрбие беретін туындыларын дүниеге әкелді. Ақын астарлы ой, адамгершілік идеясымен сабақтастыра отырып жаңа образдармен, тың идеяларымен балалар әдебиетіне елеулі үлес қосты. Ақын балалар поэзиясында өлең құрылысын баланың жас ерекшелігіне байланысты лайықтап түрлендіріп жазуымен ерекшеленеді. Бесік жасындағы сәбиден бастап, мектеп жасына дейінгі балдырғандарға және мектеп жасындағы жасөспірімдерге арнап жазған туындылары ақынның бала психологиясын ашудағы көркемдік шеберлігін шындай түседі. Осы орайда филология ғылымдарының кандидаты А.Ақтанова: «Балалар өмірін бейнелеген, балаларға арналған шығармаларды саралау үшін, алдымен, сол туындыларды баланың жас ерекшеліктеріне байланысты жіктеген жөн дегіміз келеді» [2. 26], – дейді. Олай болса, ақын өлеңдеріне әдеби талдау жасамас бұрын, ең алдымен оның оқырмандарының жас ерекшелігіне назар аударғанымыз жөн.

Дүниеге жаңа келген сәбиден бастап, ойынның қызығына тоймаған 5-6 жастағы балдырғандарға арнап шығарма жазу ақынның шығармашылық қабілетін танытып қана қоймайды, сонымен бірге бала дүниетанымы мен оның психологиясын жете меңгергендігінің айғағы.

Қазақ балалар поэзиясының жанрлық құрамына көз жүгіртсек, ең алдымен, бесік жыры ойымызға оралады. Өйткені қазақ халқы дүниеге жаңа келген сәбидің құлағына «бесік жыры» деп аталатын әуенді айтып, әлдилеп өсіреді. Балаларға арнап бесік жырынан басталатын көркем туындылар баланың сөздік қорын байытып, дүниетанымын кеңейтуде үлкен роль атқарады. Ақынның «Бесік жыры» өлеңі ұлттық салт-дәстүрді бүгінгі тәрбиелік мақсатқа орайластырған, жаңа мазмұнда шығармашылықпен жаңғыртудың озық үлгісі болып табылады. Сәбиінің ұйқысының тыныш болуын тілеген ана әлдиі өмір есігін жаңа ашып, енді ғана қалыптасып келе жатқан нәрестесінің, ең алдымен, адам, келе-келе жеке тұлға, саналы азамат болып қалыптасуын армандаған жырына ауысады.

Арыстан сынды айбатты,
Алып та болар ма екенсің.
Ақылы теңіз данышпан,
Ғалым да болар ма екенсің.
Толқыны тулап көкке атқан,
Теңізді кешер ме екенсің.
Ұйықтаған шыңды оятып,
Аспанда ұшар ма екенсің [3. 143].

Ана әлдиімен айтылған өлең жолдары бөбегінің тезірек ержетіп, өмірден өз орнын табуға жетелейді.

Ақын алғашқы шумақта бірыңғай «а» дыбысын қайталай отырып, ассонанс жасаса, соңғы шумақта «т» дыбысын сақтай отырып, аллитерация түзіп, өлең әуеніне саздық екпінді күшейте түседі. Сондай-ақ «Арыстан сынды айбатты», «Ақылы теңіз данышпан» деген теңеу мен ауыстыру арқылы сәбиді ерлікке, батылдыққа, даналыққа үндейді. Ақын қиялында сәби бірде теңізді кешіп жүрсе, енді бірде оның аспанда қалықтап жүрген сәті бейнеленеді.

Өлең мәтіні неғұрлым тартымды, қызғылықты болса, оны тыңдайтын бүлдіршіннің де құлағына соғұрлым жағымды естіліп, жүрегіне жылы тиері сөзсіз. Ақынның «Бесік жыры» өлеңі оның ақындық қуатын танытып, қазақ өмірінің тарихын, оның әдет-ғұрып, салт-санасының білгірі екендігін дәлелдей түседі.

«Мектеп жасындағы балалардың негізгі әрекеті – оқу. Оқу арқылы балаға қоғам өзінің ғасырлар бойы жиналған асыл мұрасын, дағды, тәжірибесін береді» [4. 79], – дейді ғалым Қ.Жарықбаев. Жас оқырманның сапалы білім мен саналы тәрбие алуы үшін оқудың пайдасы зор екенін ақын өз өлеңдерінде айқын аңғартады. Осы мақсатқа орайлас жазылған «Бекет» өлеңінде автор кішкене кейіпкерлерінің мінез-құлқын зілсіз мысқылмен қағытып, әрі әзілдеп те қояды. Өлеңге тән юморлық жылылық балаларды күлдіреді, қызықтырады әрі оқуға деген ынтасын арттырады.

Бекет ерке «Бекілік»,
Мінезі бейне кекілік.
Ойын десе, орғиды,
Ор қояндай секіріп.
Уа, Бекілік, Бекілік,
Мінезің бейне кекілік.
Өз атыңды өзгертіп,
Атанып кетпе «екілік» [3. 396].

Тәрбиелік тұрғыда жазылған бұл өлеңде ақын бала қылығын түзетудегі салмақты ескертуімен қатар, жас оқырманды оқу-білімге, сол арқылы озық мәдениетке жетелейді.

Сапарғали Бегалиннің табиғат тақырыбына арнап жазған туындылары тек көркем сөз, көркемөнер қызметін атқарып қана қоймай, табиғат құбылыстары, жан-жануар, түрлі хайуанат, құстар жайындағы алғашқы түсінікті бейнелеп, суреттеп көрсететін танымдық қасиетімен ерекшеленеді.

Ақын шығармашылығындағы табиғат құбылыстары, жан-жануар, түрлі хайуанат пен аң-құстар жайындағы өлеңдері оқырман санасына олар туралы алғашқы түсінікті бейнелеп, суреттеп көрсететін танымдық қасиетімен де ерекшеленеді. Бұл туындылар балаларға табиғат аясын танудың алғашқы баспалдағы десе де болады. Қаламгердің төрт түлік мал иесінің ерекше қасиеттерін бала тілімен көркемдей отырып, суреттеген туындысының бірі – «Ауылда алуан түлік бар» өлеңі.

Жылқыға барсаң, құлдырап,
Құйғытып шапқан құлын бар.
Құйғытса құлын бұлдырап,
Құрық алып қуыңдар [3. 389].

Ақын өлеңде «қ» дыбысын сақтай отырып, аллитерация жасап, өлең әуеніне саздық екпінді күшейте түседі. Жылқы малының ерекшелігін ашу үшін неғұрлым қатаң дыбыстарға ерекше екпін түсіріп, қатаң дыбысты сөздерді көп пайдаланады. «Құйғытып шапқан құлын бар» деген жолда құлынның шабысын сипаттап, оған тән асаулық пен қайсарлық мінезді бала ұғымына сай бейнелейді.

Ақынның табиғат тақырыбына арнап жазған терең сезімге құрылған көптеген лирикалық өлеңдерінің бірі – Қарқаралы жырлар циклі. Бұнда ақын туған жердің көрінісін былай деп суреттейді:

Арқаның айдарындай Қарқаралы,
Қондырып ақ бас нардан қарқараны.
Ақ Баян арқа аруы аңыздайды ел –
Кеткен деп тауға қойып қарқараны...
Арудай аққұбаша қайың киіп,
Шырқаған «Мырзашоқы» көкке биік,
Жарқырап шоқтығында «Шайтанды көл»
Айнадай қарқараға қойған қыйып... [3. 42]

деген сөзбен салынған сурет жас оқырманның көз алдына табиғаттың керемет келбетін елестетіп қана қоймай, сұлулықтан эстетикалық ләззат алуға жетелейді.

Табиғат көріністерінің жанды, бейнелі суреттелуі бала психологиясына, бала тәрбиесіне әсерін тигізері сөзсіз. Мұндай тәрбиеші жырлар қатарына ақынның «Алтай жырлары циклін» де жатқызсақ болады. Бұл өлеңдер балаларды табиғатты қорғауға, сүюге үйретіп қана қоймай, оның сырын түсінуге, жанын ұғынуға дағдыландырады. Бұнда ақын туған жердің көрінісін былай деп суреттейді:

Шығыста керілгендей сұлу Алтай,
Бұлтқа орап шомылдырған нуын Алтай.
Көк бұйра, аспан түстес орман киіп,
Ақтарған ақ төсінен суын Алтай [3. 37], –

дей келіп, алуан суретті Алтай көрінісін сұлу қыздың әшекейлеп тіккен кестелі орамалына теңейді, тастан тасқа қарғып, сарқырай құйылған тау бұлағын шүмектен аққан сынапқа балайды, шыңырауда асыр салған асау өзенді де орынды теңеу, өлшемді бояумен бере біледі. Әдебиеттанушы ғалым З.Ахметовтің: «Өлең тілінің бейнелі, көркем, кестелі болып келуі поэзиядағы ой-сезімнің әсерлі көркемдігін, бейнелілігін, сұлулығын танытады» [5, 9], – деген пікірін ескерсек, өлеңде қолданылған теңеу өлеңнің әсемдігімен қатар әсерлілігін де арттырып тұр.

«Қазақ балалар әдебиетінде айрықша жеміс беріп келе жатқан сатиралық жанр үлгісі – мысал» [6. 62]. Ол туралы сыншы-ғалым Б.Сарбалаев: «Қазіргі қазақ балалар поэзиясында құстың сүтіндей аздың біреуі – сықақ өлең, мазақтамалар, мысалдар» [7. 135], – дейді. С.Бегалиннің мысалдарынан халық ауыз әдебиетінен алған өнеге-тағылымы айқын аңғарылып тұрады. Ақын мысал өлеңдерінде адамдардың сан алуан мінез-құлқын құстар, аңдар, жан-жануар, хайуанаттармен шендестіру арқылы бейнелейді. Ақынның сюжеті қызықты, балдырғандар жанына жақын жырларының бірі «Түлкі, құмырсқа, тасбақа» деп аталады.

Мысал үлгісінде жазылған өлеңде автор пернелеу арқылы адам бойында кездесетін жағымсыз мінез-құлықты сипаттап, оқырмандарын олқы мінездерден аулақ болуға жетелейді. Шығармадағы еңбектің қадірін білмейтін, қу түлкінің мінез суреттері – күнделікті өмірде адам бойынан табылатын жатыпішер жалқау адамның мінез шындығы. Шығармада түлкі – қу, құмырсқа – еңбекқор, тасбақа – асықпай, аяңдап жүріп, өз дегеніне жететін кейіпкер бейнесінде көрінеді. Өлеңде түлкі мен құмырсқа және тасбақаның табысты татулықпен басталған достықтары баян етіледі.

Тасбақа, құмырсқа, түлкіменен
Үшеуі жолдас болып сүйісті ерен.
Табысты татулықпен бөліп ұстап,
Демепті «мынау сенен, мынау менен» [3. 397].

Мысал өлеңнің тартымдылығы – оқиғаның екпінмен, қарқынмен басталуында. Кіші жастағы балалар үшін оқиғаның ойнақы басталуы ұтымды, бала қабылдауына жеңіл. Өлеңнің қысқаша мазмұны: Өз күндерін көру үшін үш дос азық іздеп, жолға шығады. Жол бойы тасбақа жер тырмалап, түлкі ін қазып, ал құмырсқаның кезбеген жері қалмайды. Алайда түк өндіре алмай, әбден азып-тозып жүдейді. Жеуге еш нәрсе таба алмай, қалжырап, үйге бет алған шақта құмырсқаның көзіне бір дән шалынады. Тарыдан түскен жалғыз дәнді жеп қоюға жолдастарынан ұялып, әрі достықтың ізгі шартын бұза алмай, екі досының

алдына әкеледі. Құмырсқаның осы әрекетінен досқа беріктігі, адалдығы ерекшелене түседі. Үшеуі жалғыз дәнді қалай бөліске түсірерін білмей отырған кезде түлкі іштей бір амал ойлап, ол ойын ортаға салады:

Мен айтсам бұл тарыны жемелік біз,
Талап қып мұны сеуіп егелік біз.
Егер де еңбек жанып өне қалса,
Түсімін молайтып ап бөлелік біз [3. 398].

Сырттай қараған адамға түлкі ақылды, ойлы кейіпкер ретінде көрінгенмен, оның өзінің іштей ойлаған бір қулығы бар екені шығарма барысында ашылады. Түлкінің айтқан ақылына қуана келіскен екі дос жаз бойы еңбектеніп, егін салудың қамына кіріседі.

Тасбақа азаптанып жерді жыртты,
Құмырсқа тұқым шашып, егіс бітті.
Дем алып көлеңкеде жатты түлкі,
Еңбекші екі досқа тастап жүкті [3. 398], –

деуімен ақын балаларға тасбақа мен құмырсқаның еңбекқорлығын сипаттап, ал қу түлкінің екі досқа бар ауыр жүкті мойындарына артып, ал өзінің салқын көлеңкеде дем алғандығын айтады. Автор күз келіп, еккен дәннің қаулап өскен шағында түлкінің айлалығын:

Мен айтсам енді үшеуіміз жарысалық,
Кім озса сол-ақ жесін еңбек қылып [3. 399], –

деп жарысса құмырсқа мен тасбақадан бұрын келетінін біліп, екі досына данышпансып ақыл айтуы ретінде береді. Түлкі досының айтқанын құп көрген олар алыс белге бет алады. Қайтар жолда алда түлкінің оза шауып келе жатқанын көрген құмырсқа бір амалын тауып, түлкінің үстіне қарғып мінеді. Көмбеге алдымен жетіп, өз ісіне разы болған түлкі: «Жарыста екі досыма шаң қаптырдым-ау» деп, бар тарыны аузына апара бергенде, құмырсқа:

Кісіні өлтіремісің адыраңдап,
Өзіңнен озып келген анағұрлы [3. 399], –

деп тіл қатады. Сол уақытта басы қан, өне бойы шаңнан көрінбейтін тасбақа да жетеді. Ол орта жолда бір қолында бүркіті, бір қолында тазысы бар аңшының кездесіп қалып, түлкіні тауып бер деп қиғылық салғанын айтады. «Басыма шоқпар сілтеп, одан қалса тазысына талатып, айтпағаныма қоймады. «Сақтықта қорлық жоқ» дегендей тезірек көзіңді жоғалтпасаң, қазір-ақ сені тауып алар», – деп түлкінің зәресін ұшырады. Түлкі сасқанынан:

Тарыны сендер жеңдер, бөле жармай,
Болмайды бір тасаға енді бармай.
Көрдік деп айтпасаңдар болдым разы,
Көрейін жасырынып жанды қармай [3. 400], –
деп алды-артына қарамай жөнеледі. Шығарма соңын автор:
Жөнелді түлкі зытып, тары қалды,
Тасбақа құмырсқамен бөліп алды.
Еңбексіз еппен алдап жемек болған
Залымға татырмады жалғыз дәнді [3. 400], –
деп аяқтайды.

Ақын өлеңде құмырсқа мен тасбақа әрекеті арқылы еңбекті дәріптесе, түлкінің ісі арқылы қулықты, ашкөздікті, қомағайлықты мінейді. Автордың өлең сюжетіне юморлық өң беруі бала эмоциясын ескерумен астасып жатыр. Ақынның айтпақ ойы – көпшіліктің маңдай терісі сіңген еңбек жемісі көпке ортақ болуға тиіс. Балалар бойына жақсы мінез-құлықты қалыптастыруды мақсат тұтқан ақын өлеңінің негізгі идеясы – ұлы Абайдың «Еңбек етсең ерінбей, Тояды қарның тіленбей» деген нақыл сөзіне саяды. Ақын өлеңінің жас оқырманды жалықтырмай, аяғына дейін ұстап тұруының басты себебі – характерлерінің үнемі тартыс үстінде көрінуі. Әдебиетші ғалым Б.Әбдіғазизұлының: «Тартыс – көркем шығарманың тынысын түзеп, жүрегің соқтыратын қуатты құрал. Оның астарында ілгерілеу де, даму да,

бір сөзбен айтқанда, мәңгілік қозғалыс жатыр» [8. 30], – деген пікірі ақын өлеңдерінің өміршендігін танытпақ. Адам характерін жан-жануарлардың бейнесі арқылы бере білуі, мысал өлеңді өзіне тән көркемдік машықтан ауытқымастан жазып шығуы – ақын талантының негізгі нышан-белгілері.

Сапарғали Бегалиннің балаларға арналған өлеңдері – идеялық мазмұны, тақырыбы, көркемдігі жағынан қазақ балалар поэзиясы қорында өзіндік орны бар туындылар. Ойының тереңдігі мен қиялының ұшқырлығы өлеңге салған өрнектерден көрініс тапқан. Ақын лирикасының тақырып аясы кең, даралық ерекшелігі айқын.

Ақынның балаларға арналған өлеңдерін зерделегенде, көркемдік дәстүр жалғастығын танытатын, екі бастаудан нәр алғандығын аңғарамыз. Олар – халық ауыз әдебиеті мен қазақ поэзиясына жаңа бетбұрыс әкелген Абай дәстүрі. Туындыларында осы дәстүрлерді дамытып, жалғастыруымен қатар, өзіндік жаңашылдығын, ақындық даралық болмысын таныта білген.

С.Бегалиннің балаларға арналған өлеңдерін айшықтайтын ерекшелік ақынның тәрбиелік мақсатты халықтық ұлағат-тағылыммен ұштастыруы болып табылады. Бұл – ақынның шағын өлеңдерінен бастап көлемді поэмаларына дейін тән сипат.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Қапасова Б. Қазақ әдебиетіндегі балалар лирикасы (60-90ж.ж.). Фил. ғыл. кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. диссертациясы. – Астана, 2000. – 118 б.
- 2 Ақтанова А. Қазіргі қазақ балалар драматургиясы. Фил. ғыл. кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайын. диссертациясының авторефераты. – Астана, 2003. – 25 б.
- 3 Бегалин С. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1966. – 431 б.
- 4 Жарықбаев Қ. Психология. – Алматы: Білім, 1993. – 272 б.
- 5 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Жазушы, 1994. – 368 б.
- 6 Ергөбеков Қ. Мейірім шуағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 165 б.
- 7 Сарбалаев Б. Ақиқат алдында. – Алматы: Жазушы, 1986. – 216 б.
- 8 Әбдіғазиев Б. Ғ.Мұстафин мұраларының мәңгілік тұғыры. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2005. – 432 б.

ӘОЖ 82.091

XX ҒАСЫРДЫҢ АЛПЫСЫНШЫ ЖЫЛДАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АБАЙ АРХЕТИПІ

Демесинова Л.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының докторанты

Астана қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекші: филол.ғ.д., профессор Оразбек М.*

E-mail: lepa_semey@mail.ru

Abstract. Every nation has a phenomenon person who represents an entire nation. Through such persons, an opinion about the nation as a whole is formed. One of such famous personalities of the Kazakh people is Abai Kunanbayev. In the article, the author considers the image of Abai as a cultural archetype. Since many poets of that time considered the great poet their spiritual mentor.

Key words: archetype, poetry, poet, collective unconscious

Аннотация. У каждого народа есть феномен личности, которые представляют целую нацию. Через таких лиц формируется мнение о нации в целом. Один из таких известных личностей казахского народа является Абай Кунанбаев. В статье автор рассматривает образ Абая как культурный архетип. Так как многие поэты того времени считали великого поэта своим духовным наставником.

Ключевые слова: архетип, поэзия, поэт, коллективное бессознательное.

Адам баласының ілгері дамуы қаншалықты тынымсыз дамып жатса, көркем шығармашылық үдерісі де тоқтаусыз дамып келе жатқан құбылыс. Қазақ тарихында ертеден қалыптасқан ақындық өнердің тамыры тереңде, ал оны классикалық деңгейге көтерген қазақтың бас ақыны Абай екені ақиқат. Қоғамдық сананың бір көрінісі ретінде көркем шығарма мен әдебиет қай кезеңде болса да сол дәуірдің тыныс-тіршілігінен хабардар етіп, сол қоғамдағы адамдардың бір-біріне деген қарым-қатынасы мен көзқарасын, ой-арманы мен дүниетанымын аңғартып отырады. Бір сөзбен айтқанда, поэзия – заман мен адамның көңіл-күйі, мұң-зары мен күйініш-сүйінішінің, қуанышы мен қайғысының көркем көрінісі.

XX ғасырдың 60-жылдарында қазақ әдебиеті тарихында өздерінің орнын алып, халықтың ыстық ықыласына бөленген, сол қоғамның өзекті мәселелерін жырларына арқау етіп, ұлт тағдыры мен өз заманының ащы шындығын жыр жолдары арқылы көркемдеп көрсете белгін ақындарымыздың шығармашылығына Абайдың да өз ықпалы болғаны белгілі. Осы кезеңде қазақ әдебиетіне жаңа леп, жаңа екпін әкелген Ғафу Қайырбеков, Ізтай Мәмбетов, Хамит Ерғалиев, Төлеген Айбергенов, Сырбай Мәуленов, Жұбан Молдағалиев, Мұзафар Әлімбаев, Мұқағали Мақатаев, Сағынғали Сейітов, Марфуға Айтхожина, Фариза Оңғарсынова, Мұхтар Шақанов, Сәкен Иманасов, Қанипа Бұғыбаева, Ақұштап Бақтыгереева, Күләш Ахметова сияқты дарынды ақындарымыздың қаламынан тамаша туындылар шықты.

«Ақын да – қоғам қайраткері. Белгілі бір қоғамда өмір сүріп, оның белсенді бір мүшесі болып отырған соң ақын сол өзі өмір сүріп отырған ортаға алдымен қызмет етуге міндетті. Сол қоғамның биік парасаты мен сол қоғамға рух беруші, қозғаушы күш болып отырған жарқын идеяны жан сала қорғауға міндетті» [1. 199] – деп ақиық ақын М.Мақатаев айтқандай, әрбір ақын заман перзенті, сондықтан да ұлы ақындар ұлт пен халықтың басындағы мұң-зардың ел басына ауыр күн туғандағы қысылтаяң сәтті өзінің мәселесі, азаматтық борышы ретінде түсініп, езілген халқының жан жарасын өз дерті деп түсінеді. Сондықтан да қазақ Абайдай тұлғаны архетип дәрежесіне көтеріп, әлі күнге дейін ұлы ақынға жүгінеді.

Ақындықтың мұратын биік мақсат, асыл арман, қоғам мен адам, уақыт алдындағы парыз құрайды. Халықтың қамы үшін жаны ауырмайтындардан ақын шығуы мүмкін емес. Үлкен жүрегі бар адамнан ғана ұлы өнер туатындығын тарих тағылымы көрсетіп отыр. Бұған Абай өмірі мен өнері куә.

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,

Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.

Жақсы менен жаманды айырмадың,

Бірі қан, бірі май боп екі ұртың [2. 49] – деп халқы үшін қабырғасы қайысқан ақынның ғана ұлы поэзия үлгісін жасауға құдіреті жететіндігі анық. Халқы мен жалпы адамзатқа деген қалтқысыз адам махаббаты мен сүйіспеншілігі бар тұлғаның жанынан ғана шынайы, өміршең туындылар шығады.

Абайдың өзіне дейінгі ақындардан ерекшелігін айқындауда Ш.Ибраевтың «Абай шығармашылығы күнкөріс қамын іздеуден, жоғары лауазым мен мәртебеге ие болудан, асқан білімпаздығы мен талантын дәлелдеуден және өз ортасынан даңқ, бедел жинау, басқаларға өзін мойындату ниетінен мүлдем алыс» [3. 35] деген пікірінен көптеген сарай ақындарына тән ерекшелікті байқамаймыз, Абай тіпті ақын болуды өзіне мақсат етпеген де, бұл туралы М.Әуезов: «Абай осы кезге дейін (1877-1878) өзінің ақын екенін білсін-білмесін, бірақ өз басына «ақындық жол екен», «еңбек қылатын кең өріс екен» деп білмеген» [4. 49].

«Қай уақытта да көркем ой мейлінше жаңа қиырларға ұмтылады, беймәлім болып келген рухани, эстетикалық жауһарлардың сырын ашуға талпынады. Өнер әлеміндегі дәстүр жалғастығы өткен кезеңнен немесе белгілі бір жұрттың жинақтаған тәжірибесін үйренумен шектелмейді. Дәстүр желілері әр дәуірде өмір сүрген, бір-біріне мүлде ұқсамайтын бағыттағы өнер шеберлерінің арасын да жалғастырып жатады. Сондықтан да олар уақыт пен кеңістік шеңберінде аса кең ауқымда көрінеді.

Қазақ әдебиетінде Абай дәстүрі дегенде біз осындай кең ауқымды, алып тынысты құбылысты еске аламыз» [5. 128] – деген Балтабай Әбдіғазидің ойы осы алпысыншы

жылдары жарқылдап шыққан ақындар шығармашылығына қатысты айтылса да болады. Себебі аталмыш жылдар әдебиет өкілдері нақты Абайға арнап жыр жазбаса да, өз шығармаларында әрдайым Абаймен сырласып отырғанын аңғаруға болады. Бұл бір жағынан қазақтың ұжымдық бейсанасындағы архетип идея мен түсініктердің салдары екені де белгілі. Яғни Абайдан кейінгі ақындар да ұлы ақын сияқты бейсаналы түрде қазақтың жан жарасы мен күйінішін жырлауда Абайша түсінуге, қабылдауға тырысады.

Абай сан ғасырлық тарих сынынан өтіп, екшеленіп, халық таразысынан сүрінбей өтіп, ғасырлармен бірге көшіп, дәуірден дәуірге ұрпақ жалғастығымен қазіргі заманға жетуі ақын жырларының тақырыбының өзектілігін жоймауынан, ақынның архетип қабаттарға бойлап, тереңден ой түюінен болып отыр.

М.Айтхожина:

...Толғандыра, толқытқан ғасырларды,

Тәңір тұттым,

Абайдай асылдарды!

Қара өлеңін қалдырып қазағына,

Алған екен, не биік асуларды!...[6. 57] – деп ақындық жолында Абайды рухани ұстаз тұтып, жыр әлеміне келген ақындар жетерлік. Барлығы да Абайдың өлең өрімін өздеріне алып, Абай көтерген адамзаттық мәселелерді өз жырларына арқау етіп келеді.

Өткен ғасырдың алпысыншы жылдарындағы ақындар алдында да Абай мектебі болды. Кеңестік ақындарымыз бейсаналы түрде Абайды архетип тұлға ретінде алып, әрдайым Абайға оралып отырды. Еліктеу дегенде Абайды көшіру емес, бас ақынды қайталау емес, заман талабына сай Абай ойын, Абай идеясын жалғастырушылар болды. Себебі әр ақынның өз дүниетанымы мен өзіндік сөз саптауы бар.

М.Айтхожина ұлы ақын жырларымен қанаттанып отыратындығын аңғаруға болады:

Түсіме де ендіңіз аян беріп,

Содан ба,

Жырға қанат жаям берік.

Өлеңнің ұлы көшін өзің бастап,

Ұлы Абай!

Біз келеміз, саянда еріп... [6. 73] – деп келетін арнау өлеңінен Абайды пір тұтатындығын көреміз.

Ақын тұлғасы қаншалықты ірі болса, айналасындағылар мен ізбасарларына ықпалы да зор болатыны белгілі. Міне, Абайды нағыз архетип тұлға ретінде қарастырумыздың себебі, ақынның шығармашылық дәстүрін жалғастырушы ақындардың саны ұшан теңіз.

Абайдың «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес...» деп басталатын өлеңінде:

...Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы,

Өлмейтұғын артына із қалдырған... [7. 161] – деген өлең жолдарынан Абайдың «адам өлмес» сөзінің мағынасы өзі өлсе де, артынан ұлы іс қалдырған, артынан ұлағатты ойлары қалған адамды өлді деуге келе ме деген ойы Абайдың өзіне дейінгі сөз зергелерінің ойымен сабақтасып жатыр:

...Өлмегенде не өлмейді?

Жақсының аты өлмейді,

Әкімнің хаты өлмейді... [8] – деген Бұқар жыраудың өсиет сөзімен сабақтас, ал Марфуға ақын бұл туралы:

«Көбі кетіп өмірдің, азы қалды...»

Болмайды екен, адамның жазы мәңгі.

Жиып–терген оыснау тіршілікте,

Халқыма арнадым, жыр – қазынамды! [6. 104] – деп жырлайды. Абайдың ойын ақын өзінше түсініп, өз дүниетанымымен өмірілік цикл архетип негізінде жырлайды. М.Айтхожина бір арнауында Абайды поэзияның Пайғамарына да теңейді:

Табынтқан, ей, тәкаппар, Пайғамбарым,

Қанатын кең аспанға жайған дарын!

Тербетіп ойлы жырмен жүректерді,
Қарашы, жалғасуда,
Таңдарға әнің! [6. 71]

Абай жырларының күдіретін ерекше күшпен салыстыру арқылы Абайдың мәртебесін асырып тұрғанын аңғаруға болады. Абай ақын үшін жай адам емес, Алланың ерекше мейірімі түскен, фәни дүниеден биік тұратын архетип тұлға, орта ғасырларда «жарық» деп таныған архетип тұлға ретінде сипаттайды. Ал, ақынның «Құнанбай әулеттері» циклды топтамасында Абай тұлғасын әр қырынан сипаттап жырлайды. Ақында тек көркем сөзбен бос әспеттеуден гөрі, Абай ойының тереңдігін көрсетуге тырысады:

...Тағдырға жалбарынып жыламаймын,
Биік бар өзім шыққан,
Құламаймын!
Қолдамаса, қолдамас –
Бұл ағайын,
Қолдасын аруағы,

Ұлы Абайдың! [6. 66] – деп қорытады. Өзінің жауһар жырларымен қазақ оқырманының талғамын жаңа биікке көтеріп, жаңа қазақ классикалық өлеңін ұсынып кеткен Абайдың тұлғасы әлі талай ұрпаққа рухани азық болатыны ақиқат.

«Хат біліп, қара танитын адам Абайды оқымай, Абайды танып-білмей, Абайды бойына сіңірмей өз халқының рухани бет-ажарын танып-білуі мүмкін емес» [9. 18] деген Т.Медетбектің пікірі негізінде алпысыншы жылдар ақыны қанша цензура мен кеңестік кедергілерге қарамастан өздерінің рухани ұстазы санаған Абайға жүгінбей кетпеді. Мәселен, Ж.Жақыпбаев «Абайға» арнауында:

Сіздің туған күндерді тойлаудамыз,
Тойлаудамыз, ән-күйге бойлаудамыз.
«Ондай болмақ қайда» деп ойлаймыз біз,

«Ондай қалай болсам» деп ойлаудамыз [10. 103] – деп әрдайым Абай шыңына ұмтылатынын жырға қосады, ұлы ақынның әр қадамын зерттеп, зерделеп жатқанымен, әлі күнге Абайды толық танып біле алмай жатқандығын мойындайды. Абай рухынан қуат алып, шабыттанады.

Дегенмен Абай сенген жаңа ұрпақтың қын өсиет еткен білім мен ғылымға ұмтылыс танытып, қазақ азаматтарының талай жетістікке жетіп жатқанын да жырға қосып, Абай ақынның еңбегінің бос кетпегенін, қазірде білімге ұмтылатын жастардың көптігімен мақтанғандай:

Көніп кеп ыстықтар мен суықтарға,
Бір дана шапағатты туып таңда,
Сіздің қалың еліңіз – қазағыңыз
Жұлдыздарға жетуге жуықтауда [10. 103]

Өткен ғасырдың алпысыншы жылдарындағы ақындай кейде еліктеп, кейде бейсаналы түрде Абай шығармашылығына терең бойлап, тек форма жағынан ғана емес, мазмұндық жағынан да Абайша жырлауға тырысты.

Ғалым С.Қасқабасов: «Абай үшін әдебиет – идеология емес, ресми саясаттан аулақ тұрған өнер. Ұлы ақын әдебиеттің басты міндеті адамды дәріптеу, адамды эстетикалық сезімге бөлеу, сөйтіп оны жан-жақты дамытып, олық адам дәрежесіне жеткізу деп санаған. Сондықтан да ол өз шығармашылығында туған халқының рухани байлығын молынан пайдаланған және онымен шектелмей, бүкіл адамзаттың игілікті мұрасын да арқау еткен. Соның арқасында Абайдың поэзиясы мен қара сөздері жалпы адамзаттық мәнге ие» [11. 345]. Өлең әлеміне ерекше құрметпен қарап, өлеңнің «іші-сырты теп-тегіс» болу үшін өзі де, өзінің төл шәкірттеріне де жоғары талап қойып, терең ойлы, гуманизм мен сүйіспеншілікке толы жырлар жазуды мақсат еткен Абай өз жырларында әрдайым оқырман санасына түйіп отырады. Сондықтан да кейінгі ақындар да осы ерекшелікті ескере отырып, Абайша

классикалық туынды жазуға тырысты, Абайға қарап бой түзеді. Ж.Молдағалиев өзінің «Абай шыңына» деген өлеңінде міне осы мәселелерді көтереді:

Жоқ, түспе, тағыңда қал. Абай ата!
Даламыз болмапты онша Абайға бай.
Шыға алсақ, шың жетеді, тас жетеді,
Жүрмесек жығылып қап абайламай...

Осы ретте, орыс халқы үшін поэзияның шыңына жеткен, архетип тұлға бола білген А.С.Пушкин шығармашылығын атап өтпеске болмайды. Орыс сыншысы В.Г.Белинский: «Всякий образованный русский должен иметь у себя всего Пушкина: иначе он и не образованный и не русский» [12] деп әр орыс азаматы Пушкинді танымаса, өзін сол ұлт өкілі санамасын деген пікір білдіреді, біз Абай туралы да осыны айтсақ болады. Қазақ үшін Абай ұлт болмысын танытатын тұлға.

Ж.Нәжимеденов «Абай ескерткішіне» арнауында:

Қара шал-ай, қарашы мойын бұрып:
Жырды алдым шау тарттырып, қойылдырып.
Басқа барар жерім жоқ, саған келем

Қалғанда сөзім жүдеп, ойым құрып [13] – деп Абай шығармашылығынан, Абай рухынан шабыт алып, өзінің ерекше рухтанатынын жырға қосады. «Қара шал» деп сипаттауының өзінде терең сыр бар, өз дәуірінде «мыңмен жалғыз алысып» ұлт санасын ояту жолында ерен еңбек жасап, өзінің сыншыл реализмге толы жырларымен халқына жаны ашығандықтан өткір сынап, ұлт жарасын ашып, бар шындықты жайып салуы, сөз қадірін түсінер жан таба алмай қамыққан күйін аңғартады. Ш.Айтматов сөзімен айтар болсақ, «Абай әлемге ашылған терезе еді, оның жаны жаңарып жатқан дүниенің алыстағы сарынын сезе білді. Тек қана ақынға тән, тек қана біліммен суарылған ақылға тән қабілетпен, романтикке тән жоғары сезімталдықпен халық өмірінің өзгеруін, найзағай отының туған өлкесін де дүр сілкіндіруін тіледі. Қамықты да. Бұл ретте де ол ХҮІІІ-ХІХ ғасырдың Гете мен Толстой сынды көптеген заңғар гуманист тұлғалардың даралық бауырласы екенін танытты». Жүмекен ақын Абайдың мұңын түсінгендіктен де өз жан жарасымен бөліседі:

Қажып келдім, қасыңа қалғиыншы,
Не қарғыс, не бата айтшы... ал құйылшы.
Сен маған туған жерім сияқтысың,
Аңсағанда келетін шалдың исін...[13]

Аталмыш арнауда Абай бейнесі абыз қарт архетип образы арқылы сипатталады. Рухани кемелденген Абай тұлғасының кейінгі ұрпақ үшін маңыздылығы мен қасиеті соншалық тіпті қарғыс айтса да риза. Бұл дегеніміз Абайдың Хакім тұлғалығын айқындап тұр.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Мақатаев М. Қазақ жырының бір жылы. Жұлдыз, – 1972. №7. – 199 б.
- 2 Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1 т. – Алматы: Жазушы, 2016. – 296 б.
- 3 Ибраев Ш. Абай феномені. – Нұр-Сұлтан: Алашорда, 2021. – 240 б.
- 4 Әуезов М.Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т.20. – Алматы: Жазушы, 1985. – 496 б.
- 5 Әбдіғазиз Б. Асыл арна. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 128 б.
- 6 Айтхожина М. Аққу – жүрек. – Алматы: Үш қыран, 2003. – 168 б.
- 7 Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1 т. – Алматы: Жазушы, 2016. – 296 б.
- 8 Екімыңжылдық дала жыры. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2000. – 752 б.
- 9 Медетбек Т. Абай әлемі. – Алматы: Ер-Дәулет, 1995. – 116 б.
- 10 Жақыпбаев Ж. Көктемгі хаттар. – Алматы: Жалын, 1992. – 288 б.
- 11 Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы: Арда, 2009. – 392 б.
- 12 Белинский В.Г. Полн собр.соч. т11. – Москва. 1953. – 384 с.
- 13 Нәжимеденов Ж. <https://bilim-all.kz/figure/103?posts=olen>

ҚАЗІРГІ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ЛИМИНАЛДЫҚ МӘСЕЛЕСІ

Матаева А.

*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының докторанты**Астана қ., Қазақстан***Ғылыми жетекші: филол.ғ.д., профессор Жұмағұл С.*E-mail: asyl_mataeva@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается одна из актуальных категорий антропологии, а также современной культурологии и литературоведения – концепция лиминальности. Лиминальность означает переход от одного этапа жизни к другому. Термин «лиминальность» впервые ввел в науку антропологии Арнольд Ван Геннеп. В ходе исследовательской работы изучены суждения Виктора Тернера, концептуально обосновавшего идею лиминальности из области антропологии в литературоведение. Цель исследовательской работы: выявление значимости, актуальности лиминальной концепции в современной литературоведческой науке. В данном направлении авторами проведен комплексный анализ работ зарубежных философов и литературоведов. В результате исследования были определены особенности лиминальной теории и оценена роль лиминального явления в литературоведении. Несмотря на то, что проблема лиминальности, является одним из актуальных направлений в современной мировой литературе, в современном казахском литературоведении не рассматривается как объект исследования. Концепция лиминальности будет одним из новых тем, требующая глубокого изучения.

Ключевые слова: лиминальная концепция, лиминальное пространство, лиминальный период

Abstract. The article considers one of the topical categories of anthropology, as well as modern cultural and literary studies - the concept of liminality. The term «liminalness» was first introduced into the science of anthropology by Arnold Van Gennep. During the research work, the judgments of Viktor Turner, who conceptually grounded the idea of liminality from the field of anthropology to literature, were studied. The authors conducted a comprehensive analysis of the works of foreign philosophers and literary scholars. In the result of the study, peculiarities of liminal theory were identified and the role of liminal phenomenon in literary studies was evaluated. Despite the fact that the problem of liminality is one of the topical directions in the modern world literature, in modern Kazakh literature is not considered as the object of research. The concept of liminality will be a new topic requiring in-depth study.

Key words: liminal concept, liminal space, liminal period

Қазіргі заманауи әлемдік әдебиеттанудың басты тенденциялары ретінде әдебиеттану ғылымының философия, әлеуметтану, мәдениеттану, психология, антропология, т.б. салалармен өзара күрделі байланысы; автор өлімі, нарратив, интермәтінділік, метапроза, реминисценция, т.б. термин сөздердің қолданысқа енгізілуі; әдіснаманың өзгеруі; әдеби үрдістердің гуманитарлық тұжырымдармен толығып дамуы; ұлттық әдебиеттің әлем мәдениетімен байланыста трансформациялануы; көркем мәтіндерді интерпретациялау; структурализм және семиотика әдістерінің ықпалымен мәдениетті мәтін тұрғысынан қарастыру басты орынға шығуда. Бүгінгі таңда әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар салаларының өзара тоғысуындағы (антропология, психология, мәдениеттану, философия, әдебиеттану т.б.) лиминалдық концепциясы өзекті мәселелердің біріне айналып отыр.

«Лиминалдық» термині – шекара, шек, аралық кеңістік – адам немесе қоғам дамуының кезеңдері арасындағы межені не өтпелі кезеңді білдіреді. Оксфорд әлеуметтік ғылымдар сөздігінде лиминалдық (ағылшын тілінде «Liminality», латынша «limen») – болмыстың анықталған жағдайы арасындағы немесе одан тыс жағдай; лиминалдық термині субъектінің қалыпты әлеуметтік өмір кезеңі арасындағы рәсімдердің өту кезеңін білдіреді деп көрсетілген [1. 205].

Лиминалдық – әлеуметтік мәртебе, құндылықтар мен нормалар, ой-сана-сезімнің өзгеріске түсуімен байланысты ұғым болғандықтан, пәнаралық мәселелермен сабақтас мәнге жатады.

Заманауи ғылымда лиминалдық термині адам және қоғам дамуындағы өтпелі немесе ауыспалы кезең мағынасында қолданылады.

Лиминалдық терминін тұңғыш рет антропология ғылымына француз ғалымы Арнольд Ван Геннеп енгізген болатын. Ол «The Rites de Passage» еңбегінде лиминалдықты теориялық тұрғыдан негіздеп, табиғаттағы маусымдық құбылыстар, адам өміріндегі өтпелі кезеңдер, өмір салтының өзгеруі үрдісінде лиминалдықтың маңызды үйлестіруші рөлін тәжірибе жүзінде дәйектеді. А. Геннептің көзқарасы бойынша «Rites de Passage» немесе «өтпелі рәсім» – кез келген өзгерістердің (мекенжай, әлеуметтік мәртебе, жас) міндетті белгісі (attribute). Ғалым кез келген ауысу (өтпелі) үрдісінің немесе транзиттіліктің негізгі үш кезеңін айқындайды: 1) сепарация; 2) маргиналдылық; 3) инкорпорация (құрамына енгізілу, қосылу). Бірінші кезең – белгілі бір нысанды немесе «инициантты» (жеке тұлғаны) қандай да бір әлеуметтік немесе мәдени ортадан оқшаулату. Осы кезеңде инициант шынайы кеңістік пен уақыттан ажыратылады. Екінші кезең – лиминалдық – иницианттың немесе «транзиттік саяхатшының» (transit voyager) амбиваленттік күйге, яғни «лимбоға» (аралық күйге) өтуімен сипатталады. Бұл кезең аралық мәнге ие, инициант екіұштылық сипатта болады. Үшінші, мәрелік кезең, инкорпорация – жеке тұлғаның «жандануы, жаңғыруы, қайта тууы»: яғни иницианттың қоғамға басқа әлеуметтік мәртебеде оралуы [2. 81]. Біздің ойымызша, аталған кезеңдердің ішінен екінші лиминалды кезең – лиминалдылықтың дуалдылық қасиетін байқатады: бір мезетте алдыңғы және келесі кезеңдердің сипаты көрініс тауып жатады. Геннептің пікірінше, өтпелі рәсім – «rites de passage» үш кезеңнің тұтастығымен ерекшеленеді. Олар: лиминал алды - бұрынғы ортадан, әлемнен шеттетілу, лиминалды - транзиттік кезең, постлиминалды - жаңа қоғамға, әлемге қосылу, инкорпорациямен байланысты болып келеді. Осы орайда Геннеп: «Жеке тұлға немесе адамдар тобының өмірі жатсыну, айрылу және жаңа бірлестіктер құру, форма мен кондициялардың өзгеруі, өлім мен дүниеге келуден тұрады. Өмір – әрекет пен аялдау, күту мен үзіліс және басқа бағыттағы әрекеттердің қайталануы... Үнемі әртүрлі жаңа межелер, шекаралар пайда болып отырады: жаз бен қыс, маусымдық, жылдық, айлық, тіпті күнделікті өмірде туу, жастық шақ, кемелдену және қарттық үрдістері толассыз жүреді; ең бастысы өмір мен өлім арасындағы тайталас толастамайды» [2. 123]. Сөйтіп, ғалым, транзиттілік немесе лиминалды кезең құбылмалы импульспен қозғалысқа келетін аралық, құнды мәнге ие деген тұжырымға келеді. Арнольд Ван Геннеп басқа халықтардың мәдениетінде, әлеуметтік өмірінде рәсімдерді қолданатын формалардың алуан түрлілігінің аясында бірыңғай үлгі, құрылым жатқанын дәйектеп берді.

Лиминалдық кезеңдердің қағидаттары мен ерекшеліктерін А. Байбурин («Семиотические аспекты функционирования вещей» 1989, «Ритуал: свое и чужое» 1990) П. Бурдьё («Rites of Institution» 1991), С. Гроф («Величайшее путешествие: сознание и тайна смерти» 2008), Дж. Кросби («Liminality and the Sacred: Discipline Building and Speaking with the Other» 2009), Р. Моррисон («Trauma and transformative passage» 2012), Е. Гребенюк («Ритуал перехода» 2016) және т.б. ғалымдар зерттеді. Олар лиминалдықты әлеуметтік мәртебе, сана-сезім, адами құндылықтардың өзгерістері тұрғысынан пайымдады. Лиминалдық концепциясын зерделеген ізденістерімен белгілі ғалымдардың бірі Л. Фусу: «Біздің пікірімізше, лиминалдық – пәнаралық құбылыс сипатымен өзекті» - деп көрсетеді [3. 48]. Зерттеуші өз көзқарасын антропологиялық, феноменологиялық, құрылымдық-семантикалық әдістермен дәйектейді. Лиминалдықтың мәні, сипаттамасы, қазіргі қоғамдағы көрінісін айқындайды.

Әдебиеттану ғылымында лиминалдық ұғымын терминологиялық және тұжырымдамалық тұрғыдан дәйектеген ағылшын әрі американдық антрополог ғалым Виктор Тернер болып табылады. Оның тұжырымы бойынша әдебиеттанудағы лиминалдық көркем мәтіндегі өтпелі күйлерді анықтауды қамтиды. Тернердің пікірінше, жеке тұлғаның қоғамнан уақытша ажырауы (алшақтауы), амбиваленттік әлеуметтік мәртебе сипатында болумен сабақтас, ол заң, әдеп-ғұрыптық нормалар мен ережелер жауапкершілігінен босатылады. Лиминалды кезең жағдайында жеке тұлға «анда» да, «мұнда» да болмайды. Ол

«аралықта» («betwixt and between»), «алдыңғы» және «болашақ» мәртебесі тоқтатылған, белгісіздік жағдайында, әрі қайта құрылған, жаңғыртылған мәдени модельдер мен парадигмалардың жүзеге асуын күту позициясында болады. В. Тернер Арнольд Ван Геннептің ауысу рәсімдерін талдай келе, оның архаикалық қоғамдағы маңызды рөліне назар аударады. Олар адамның кез келген әлеуметтік мәртебесінің өзгеруімен қосақталып жүретінін түйіп, белгілі бір әлеуметтік құрылымнан ажырау; лиминалды (шектік) жағдай; әлеуметте қалпына келу сынды үш фазадан тұратынын айтады [4. 168-169]. Лиминалдық ұғымын терең зерттеп, оған толықтай сипаттама жасайды.

В. Изер «The Fictive and the Imaginary: Charting Literary Anthropology» (1993) еңбегінде әдебиеттің «лиминалдық ойын» ретіндегі қызметіне қажеттілік пен қиял арасындағы байланысты ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның, субъектінің өзін-өзі трансценденттік жасампаз іс-әрекетін де анықтауды жатқызады. Ғалым әдеби ойдан шығару немесе иллюзия, шынайы өмір мен көркем шындық арасындағы аралық кезең болып табылады деп пайымдайды, яғни үштік: «шынайы өмір - иллюзорлық – қиялдан туындаған» парадигмасына сәйкес деп есептейді. «Әдебиет – транзиттік объект, шынайы өмір мен қиялдың арасында үнемі өзгеріп отыратын және оларды үздіксіз бір-бірімен байланыстыратын шекаралық құбылыс» [5. 4], – деп жазды.

М. Спарису: «Әдеби дискурс – шын мәнінде жаңа альтернативаларды тудыру мүмкіндігіне ие, себебі ол шынайы және қиялдағы әлемді біріктіріп, олардан бөлек «аралық» әлем жасайды. Қарым-қатынастың шынайы және қиялдағы формаларын көрсету немесе карама-қайшылықтағы бірлігін қалыптастыру арқылы әдебиет болмыстың балама модельдерін жасайды» [6, 30], - деген пікір айтады. Демек, әдебиет өзінің мақсат-міндеттеріне сәйкес лиминалды құбылыс болуымен мәнді, яғни өмірдегі ақиқат-шындықты қиялдағы көркем шындыққа айналдырады, сөйтіп транзиттік рөл атқарады. Қатал шындықтан, қиялға толы ғажайып құбылыстар, еркін идеялар мен автор шындығы орын алатын әлемге апарды.

Грузия ғалымы И. Ратиани зерттеулері қазіргі әдебиеттану саласындағы жаңа бағытты, атап айтқанда, әдеби лиминалды теориясын ғылыми негіздеген ізденістерімен құнды, сондай-ақ ол лиминалдық теориясының антропология және әдебиеттану ғылымында алатын орнын бағамдайды. Ол Геннеп, Тернер, Спарису, Палмер, Шопенгауэр, т.б. еңбектерін талдап, әдебиеттану ғылымындағы лиминалды феноменге ерекше назар аударады. И. Ратиани Аристотельдің «Поэтика», Шиллердің «Письма» және т.б. ойшыл-ғалымдардың туындыларын зерделеп, әдебиеттің лиминалдық құбылыс екенін байыптайды [7. 1-10].

Қазіргі әдебиеттанудағы лиминалдық концепциясын пайымдау мен зерделеу басқа да шетел ғалымдардың еңбектерінде де көрініс тапты: М. Taylor «Functions of Liminality in Literature: A Study of Georges Bataille's "Le Bleu Du Ciel", Julien Gr "Le Bleu Du Ciel", Julien Green's "L'Autre", and Assia Djebar ", and Assia Djebar's "L'Amour, La Fantasia» (1998) тақырыбындағы докторлық диссертациясында Жорж Батайдің көркем шығармалары негізінде талдау жасап, әдебиеттегі лиминалдық құбылысты тәжірибешілік тұрғыдан дәйектеді, Н. Viljoen, C. Merwe «Beyond the Threshold: Explorations of Liminality in Literature» (2007) тақырыптарындағы ізденістерінде лиминалдық теориясын тереңдете зерттеп, «шек», «шекаралық» ұғымдарының әдебиетке тән екенін ерекше атап өтті және лиминалдың әдебиеттанудағы зерттелуін байыптады. I. Ratiani «Liminal Theory. The problem of anthropology and contemporary literature» (2008), «Liminality and the Liminal Theory of Conceptualizing Time and Space in 20th century Eschatological Anti-utopia» (2012) зерттеулерінде лиминалдық теориясын қазіргі антропология және әдебиеттанудың өзекті мәселелері ретінде қарастырып, сонау антикалық дәуірдегі ойшылдардың әдебиетті лиминалды құбылыс деп есептейтінін нақты мысалдармен пайымдаулар жасады, М. Dass «Beyond the Threshold: Explorations of Liminality in Literature» (2013) эссе-мақалалар жинағында әдебиеттегі лиминалды кеңістіктер, аралық кезеңдер, өтпелі жағдайлар туралы ғылыми көзқарасын білдірді, А. Engel «Between two worlds: the functions of liminal space in

twentieth century literature» (2017) докторлық диссертация жұмысында Дж. Конрад, Э. Форстер, В. Вулф, Т. Ганн, Д. Линчтің «кейіпкерлерге тереңде жатқан өз ішкі сезімдерін білдіретін кеңістікті жасау» стратегияларын қолданды, XX ғасырдағы дағдарыс, қоршаған орта күйреуін, отбасы құндылықтарының құлдырауы, рухани диссонансты сипаттау мақсатында лиминалды кеңістіктерді, лиминалды тәжірибе мен лиминалды кезеңдердің мүмкіндіктеріне жол ашты [8. 124-128]. D. Lacy «Expanding the Definition of Liminality: Speculative Fiction as an Exploration of New Boundaries» (2019) ізденісі П. Бигл мен Ф. Дик шығармалары негізінде спекулятивті фантастиканың лиминалдық идеяға құрылуы, ондағы қалыпты «өтпелі күй» мен «шектік» өзгеріске әкелетін кеңістік, «дәліз» жасауы және шектік, ауыспалы кезеңдер бағытында жасалса, С. Mueller-Greene «The Concept of Liminality as a Theoretical Tool in Literary Memory Studies: Liminal Aspects of Memory in Salman Rushdie's *Midnight's Children*» (2022) зерттеу жұмысында С. Рушдидің «Дети полуночи» шығармасы негізінде лиминалдық белгілерді жан-жақты талдайды. Мистикалық қабілет, өтпелі кезең, шек және шекаралық күйлер және т.б., яғни лиминалдың әдебиетке тән құбылыс екенін тұжырымдайды [9. 264-288]. Аталған еңбектердің маңыздылығы әдебиеттану ғылымында лиминалдың қызметі, рөлі, әдеби шығармаларды талдаудағы тиімділігі жайлы ізденістермен айқындалады. Бұл бағытта докторлық диссертациялар жазылып, монографиялар, кітаптар, мақалалар жарық көруде.

Орыс әдебиеттану ғылымында да лиминалдық мәселесі өз деңгейінде зерттелуде. Ғалымдардың әр жылдары жарық көрген зерттеу жұмыстарында әдеби туындардағы лиминалдық кеңістік, лиминалдық мотив, лиминалдық аймақ, лиминалдық эффект, лиминалдық символика сынды лиминалдық құбылыстың көріністері сипатталады. Л. Бугаева «Литература и rite de passage», «Художественный нарратив и структуры опыта: сюжет перехода в русской литературе новейшего времени» (2012) диссертациялық жұмысында лиминалдық сюжеттің негізгі формаларын [10. 117] анықтайды.

Зерттеуші Г. Кучумова «Архетип гения в немецкоязычном романе 1980–2000 гг.» (2012) мақаласында маргинал суретші-коллекционер кейіпкері арқылы лиминалдың нағыз белгілерін көрсетеді. П. Зюскинда мен М. Байердің романдары «Парфюмер» (*Das Parfum*), «Летучие собаки» (*Flughunde*) және Д. Рубинаның «Синдром Петрушки» романында лиминалдық субъектінің түрлі позициялары мен коллекциялаудың түрлі стратегиялары айқындалған.

Филолог ғалым О. Колмакова «Лиминальность как принцип поэтики романа А. Королева «Эрон» (2015) зерттеуінде мәдениеттің бүгінгі ауысу күйін көрсететін лиминалдық поэтиканың ассоциативті-тақырыптық ауқымын және іске асыру тәсілдерін қарастырады. Романдағы «аралық күйлер», «шекаралық» жағдайлар «ауысу, өту», «инициация» мотиві арқылы сипаттайды. Ал Е. Зейферт «Эффект лиминальности и зона лиминальности в новейшей русской поэзии» (2018) еңбегінде Е. Шварц, А. Драгомощенко, О. Седакова поэзияларының материалы негізінде көркем шығармадағы кеңістіктердің ауысуын талдайды, мұнда «лиминалдық кеңістік», «лиминалдық эффект» терминдерін басқа «кеңістіктерге ауысу» салдары ретінде қолданады. Өз кезегінде Л. Фусу «Лиминальность в русском фольклоре» (2019) мақаласында фольклордағы лиминалдың көріністерді сипаттап, орыс халық мәдениетіне тән қасиет ретінде талдайды. Хронотоптар, кейіпкерлер және орыс халық ертегілерінің сюжеттік ерекшеліктері, лиминалдық кеңістіктер, лиминалды кейіпкерлер, лиминалдық пен ауысу күйлерін қамтитын рәсімдер қарастырылады. Ғалым орыс фольклорындағы лиминалдың көрінісін талдау арқылы әдебиеттегі лиминалдың маңыздылығын анықтайды.

Ю. Бабичеваның «Актуализация лиминальной мифологемы в романе Л.Н. Толстого «Воскресение» (2019) тақырыбындағы ізденісте Л.Н. Толстойдың «Воскресение» романындағы лиминалдық мифологемалар жүйесі қарастырылады. Шығарманың көркемдік әлеміндегі «жол», «орман», «өзен», «су», «сәб»и, «от» сияқты мифологемдердің «шектік, аралық» элементтері анықталып, тұжырымдалған. Олардың көп қызметтілігі,

амбиваленттілігі сипатталады. Лиминалдық жағдаят, лиминалдық мекеншақ ұғымдары пайымдалады.

Қорытындылай келе, лиминалдық әлем әдебиеттану ғылымында өзіндік орны мен қызметі бар өзекті салалардың бірі екенін атап өтуге болады. Кез келген жанрдағы көркем шығармаларды лиминалдық үрдістер тұрғысынан зерттеу – қазіргі заманның маңызды әдістемелік қағидаттарының бірі деп есептейміз. Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында лиминалдық концепциясы зерттелмеген тың сала. Болашақта ұлттық әдебиеттануда игерілетін бағыттардың қатарынан табылып, қолданысқа енеді деген ойдамыз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Оксфорд әлеуметтік ғылымдар сөздігі. / К. Калхунның редакциясымен. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 480 б.
- 2 Genep A. The Rites of Passage. – Chicago and London: University of Chicago Press, 2019. – 224 p.
- 3 Фусу Л. Концепция лиминальности: подходы, сущность понятия, характеристики проявления в обществе на современном этапе // Философские науки. – 2018. – №3. – С. 143-148.
- 4 Turner V. The Ritual Process. Structure and Anti-Structure. – New York, 1995. – 232 p.
- 5 Iser W. The Fictive and the Imaginary: Charting Literary Anthropology. – Baltimore, 1993. – 347 p.
- 6 Spariosu M. The Wreath of Wild Olive. – New York Press, 1997. – 350 p.
- 7 Ratiani I. Liminal Theory. The problem of anthropology and contemporary literature // Литература в диалоге культур. – 2008. – С. 195-199.
- 8 Engel A. Between two worlds: the functions of liminal space in twentieth century literature. URL: <https://cdr.lib.unc.edu/concern/dissertations/j098zb36v>
- 9 Mueller-Greene C. The Concept of Liminality as a Theoretical Tool in Literary Memory Studies: Liminal Aspects of Memory in Salman Rushdie's Midnight's Children // Literary Theory. – 2022. – No.2. – P. 264-288.
- 10 Бугаева Л. Литература и rite de passage. – СПб.: Петрополис, 2010. – 408 с.

ӘОЖ 82.6

ҚАЗАҚ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ПРОЗАСЫНЫҢ ГЕНЕЗИСІ

Дабеева Г.

*А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының студенті
Астана қ., Қазақстан*

**Ғылыми жетекші: PhD, доцент Амангазықызы М.*

E-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена проблеме жанровой эволюции и поэтики казахской эпистолярной литературы. Феномен, называемый эпистолярной прозой, был порожден трансформацией письма как речевого жанра в разновидность художественного нарратива. Часто к данному понятию относят все сочинения, текст которых оформлен как письма (письмо) персонажа, вне зависимости от того, а) вымышлена ли представленная в нем переписка или основу текста произведения составили реальные письма; б) реализуется ли героем в посланиях (эпистолярных) коммуникативная задача или доминируют иные интенции. Для решения этих проблем было предпринято настоящее исследование, предметом которого стали особенности жанровой эволюции и поэтики казахской эпистолярной прозы.

Ключевые слова: жанр, проза, эпистолярная проза, теория литературы, дискурс.

Abstract. This article is devoted to the problem of genre evolution and poetics of Kazakh epistolary literature. The phenomenon called epistolary prose was generated by the transformation of writing as a speech genre into a kind of artistic narrative. This concept often includes all works whose text is designed letters (a letter) of a character, regardless of whether a) the correspondence presented in it is fictional or the

basis of the text of the work was real letters; b) whether the hero implements a communicative task in the messages (epistolaries) or other intentions dominate. To solve these problems, a real study was undertaken, the subject of which was the peculiarities of genre evolution and poetics of Kazakh epistolary prose.

Keywords: genre, prose, epistolary prose, literary theory, discourse.

Адамзаттың алғашқы жазбаша қашықтан байланыс жасау құралы ретінде қалыптасқан қарапайым хаттар заман өзгерген сайын дами келіп, эпистолярлық проза деген жеке жанрлық атау алды. Яғни, қоғамның сұранысы мен дамуына байланысты өсті, іріленді, дамыды, жаңа биіктер тапты. Эпикалық жанрдың ерекше түрі ретінде әдебиет теориясында эпистолярлық проза деген жаңа термин пайда болды. Қазақ әдебиетінде лирика жанрында жазылған эпистолярлық шығармалар біршама зерттелгенімен прозалық жанрдағы түрі зерттеуден тыс қалып отырды. Себебі, қазақ әдебиетінде эпистолярлық роман жанры деген ұғым қалыптаспаған болатын. Алғаш рет қазақ әдебиетінде эпистолярлық роман жанрының бар екенін, оның бастауының қазақ халқының асыл мұрасы айтыстардан алатынын М.Әуезов жазды. Ғалым шетел әдебиетіндегі эпистолярлық романның ерекшелігін саралай келе туған әдебиетіміздегі эпистолярлық роман жанрына жататын түрін анықтайды: «... Екі кісінің айтысуынан, немесе екі кісінің жайынан туындайтын әңгімелер ертерек уақытта ағылшын әдебиетінде Грандисон, Ричардсон, Достоевскийдің уақытында туылған. Орыстардың «Бедные люди» деген кітабында бар. Мұндай әңгімелер эпистолярлық роман деп аталған. Біздердің айтыстардың көбі – осы эпистолярлық роман түріндегі өлеңдер» [1]. Ғалымның пайымдауынша қазақ халқының айтыс өнері эпистолярлық роман. Сонымен бірге, халқымыздың көне замандардан қалыптасқан басқа да жанр түрлерінде эпистолярлық сипат болғанына назар аудартады. Дегенмен бұл жанрлық түрді М.Әуезовтен кейін кеңірек ашып талдап, зерттеген ғалымдар болмады.

Ғалым Г.Пірәлиева эпистолярлық романның жанрлық түріне тоқтала келе оған: «Эпистолярлық сюжет пен эпистолярлық формада жазылған туынды – эпистолярлық роман болып саналады. Бұл жанрдағы эпистолярлық мәтіндер кейде кейіпкердің нақты, тарихта болған шынайы хатынан тұрса, кейде автордың ойлап тапқан көркем тәсілі ретінде пайдаланылады» деп анықтама береді [2. 16].

Эпистолярлық проза дегеніміз – жалпы хат атауымен байланысты болғанымен көркем әдебиеттік сипатта оның атқаратын қызметі мен дискурстық ерекшелігі өзіне тән формада айқындалады. Бұл оның диалогтік және монологтік ерекшелігімен сипатталады.

Иоллығ Тегіннің үндеу-хат түрінде тасқа жазылған «Күлтегін» ескерткішінде Білге қағанның табғаштарға ұзақ жылдар бойы күн, құл болған түркі халқына арнап:

Алтын, күмісті, астық пен матаны
Еш шектеусіз беріп жатқаны –
Табағаш халқы сөзінің тәтті,
Бұйымдары асыл болғаны.
Жұмсақ сөзі, өтімді қазынасымен арбағаны.
Сол елге барсаң, түркі халқы,
Сонда апатқа душар боласың!
Өтүкен қойнауында отырсаң
Ел бірлігін мәңгі сақтайсың.
Онда түркі халқы тоқ.
Ашсың ғой сен.
Аштықта тоқтықтың себебін түсінбейсің!
Бір тойсаң аштықтың мәнін ойламайсың!
Тәңірім жарылқап, бақ қолдап, қаған болып,

Жарлы халықты бай қылдым, аз халықты көп қылдым, – деп айтқан сөзі Күлтегін эпопеялық жырының түйінделіп берген идеясы [3. 218]. Яғни Түркі империясын орнатуда елді біріктіріп, ұлы жорыққа шыққан Ашина руынан тараған атақты тұлғалар: Бумын, Істемі, Елтеріс, Қапаған, Білге қаған және Күлтегін, Күлі-Чұр тәрізді қолбасшылардың басты

мақсаты. Осыны автор кейіпкер сөзі арқылы жеткізе білген. Ежелгі дәуірдегі алғашқы эпистолярлық жазба ретінде танылған ескерткіш сөздері мен оның көркемдік сипаты әлі де талдауды, саралауды қажет етеді.

Қазақ әдебиетіндегі эпистолярлық роман саналатын айтыс жанры да өзінің даму тарихында көптеген кезеңдерден өтті. Хат жанрының алғашқы үлгілері болған ойшылдардың, философтардың хаттары уақыт өте келе әдебиеттегі эпистолярлық публицистиканың негізін қалады. Кейіннен әлем өркениетінде жаңаша дами түсіп, хатпен жазылатын көркем шығармалардың пайда болып, дамуына әкелді. Көне дәуірлерден бастау алған эпистолярлық жанр түрлері: хаттар, ресми іс қағаздар, сапар жазбалары, жолаушы жазбалары, саяхат жазбалары сияқты қарапайым жазулардың барлығы жинақтала келіп, қазіргі түріндегі эпистолярлық әдебиетті дүниеге әкелді. Қазақ әдебиеті тарихында мұндай алтын кезең XIX ғасырдағы ғалым, зерттеуші, саяхаттанушы Шоқан Уәлихановтың күнделіктері, хаттары, очерк жазбалары болса, Ыбырай Алтынсариннің орыс миссионерлерімен жазысқан хаттары, қазақ даласына оқу-білім тартуға ниетті ойларын түсірген жазбалары, Абай Құнанбайұлының балаларына, туыстарына жазған хаттары өте құнды эпистолярлық мұра. Аталған тұлғалардың біреуін ғана алып қарасақ, қаншама тарихи деректерге толы эпистолярлық мұраны көруге болады. Мысалы, Шоқан Уәлихановтың әжесі Айғанымның тек патшалық ресей өкілдеріне жазған хаттары мен алған жауаптарының өзі тарихи-мәдени уақыттың ерекшелігін танытады. Немесе, Шоканның орыс жазушысы Ф.Достоевскиймен жазысқан хаттарын алатын болсақ, қаншама тарих, дерек, және сол заманның тынысы бар. Бұлардың бәрі де қазақ эпистолярлық прозасының даму жолдары.

Халқымыздың басынан өткен тарихи дәуірлер эпистолярлық әдебиеттің дамуына және жаңа бағыт алуына себебін тигізіп отырды. Мұндай жазбалардың бірталайы сол кездегі қазақ баспасөз беттерінен де орын алды. «Айқап» жураналындағы бірталай материалдар қарапайым хат түрінде келіп отырғаны мәлім.

Абай Құнанбайұлының ұлы Мағауияға жазған хаты деп Семей қаласының Абай музейінің сирек кездесетін қорынан ғалым Амантай Исин «Абай журналына» (1997, №4) жариялаған хатқа назар аударсақ, ерекшелігі мен Абай заманына сай сөз қолдану сипатын байқаймыз. Сонымен бірге бұл хаттың тарихи мәні де маңызды.

Хатта: «Дұғай сәлем ғизатлу уә һәм хұрматлу Мағашқа жетіп мағлұм болсын-ки. Үй ішіне менен дұғай сәлем. Әлгі малды Бәкеңнен айдатып жібер. Ақылбай бірге келсін. Мұндағы істер жақсы жүріп жатыр. Шаһкәрімге сатарлық һәм сәлем айтыңдар, ол да келсін.

*Ой жүгіртіп қарашы Мағаш бала,
Сан дегенің тоғыз-ақ, бірден сана.
Нәлді ертпесе бұлар да қысырайды,
Единица сыфат деп біл тек қана.
Көп білгенге көп надан болады қас,
Мәужүд пенен мансұхты ол айырмас.
Бәйтерек те күндейді көлеңкесін,
Байқап тұрсаң осы жұрт соған ұқсас.*

Үшбу сөзді зейін қойып оқы һәм солай істе, шырағым. Амандықта ағаңыз Абай. Семей. 1896-шы жылдың...» [4]. Семей қаласынан ауылдағы Мағауияға жолданған хаттың құндылығы – Абайдың оны өз қолымен жазғаны және ескі араб қарпімен, қадимша жазылғаны. Хаттың құндылығы Мағауиямен қатар Шәкәрімнің, Ақылбайдың, Бәкеңнің аты аталады. Олармен Абайдың қарым-қатынасы байқалады. Енді берілген өлеңге назар аударсақ, Абай ұлына жұмбақтап айтқан тапсырмасы хаттың шыққанынан бері жиырма жылдай уақыт өтсе де толық зерттелмеген.

XIX ғасырда ағартушыларымыз Абай, Шоқан, Ыбырай жазған хаттарды саралай отырып, қазақ әдебиетінде эпистолярлық стильдің қалыптасқанын, эпистолярлық жазу мәдениетінің орныққанын байқаймыз. Сонымен бірге әр қаламгердің өзінің жазу мәнері, сөз қолдану дискурсының да ерекшелігі көрінеді.

Келесі кезең XX ғасырдың басы. Бұл уақыт қазақ халқы үшін өзгерістер мен жаңару кезеңі деуге болады. Қазақ елінің алдында зор таңдау тұрды. Халық зиялылары Алаш париясын құрып, елдің іргесін бөліп, егемен ел болуды мақсат етті. Алаш зиялылары арасында жазылған хаттардың көп және әр түрлі мазмұнда болуы осы кезге келеді. Тек хат қана емес, бұл жерде көркем проза да қарқынды дамыды. Поэзиямен қатар прозалық туындылардың да стильдік құрамы жаңа сипат алды. Негізгі тақырып қазақ қыздарының тағдыры мен елді оқу-ағарту жұмысына жұмылдыру болды. Мысалы, М.Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» әңгімесі, Ж.Аймауытовтың «Күнікейдің жазығы» әңгімесі мен «Ақбілек» романы, М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы, Ш.Құдайбердіұлының «Әділ-Мария» романы, С.Торайғыровтың «Кім жазықты?», «Қамар сұлу» романдары және тағы да басқа көптеген туындылар эпистолярлық прозаның қазақ әдебиетінде орнығып жаңа сипатқа ие болғанын көрсетеді. Себебі бұл шығармалардың барлығында кейіпкерлердің ішкі әлемін ашу үшін авторлар хат элементтерін қолданған.

Алаш тұлғаларының хаттары мен жазған туындыларын саралау, қайта қарау мүмкіндігі туып тұрған заманда олардың эпистолярлық мұрасын зерттеу бүгінгі күні маңызды болып отыр. Сондай мәнді мұраның бірі Алаш зиялысы Мұстафа Шоқайдың хаттарының жарық көруі еді. «Мәдени мұра» бағдарламасымен жарық көрген «Мұстафа Шоқай. Эпистолярлық мұрасы» екі томдық кітабына оның 276 хаты кірген, олардың 151-і шағатай, 99-ы орыс, 7-і ағылшын, 13-і француз тілінде жазылған. Құғында, шетте жүрген Мұстафа Шоқайдың елдің жағдайына алаңдап жазған хаттары елдің тарихы мен жалпы түркі жұртының байланысын айқындайды. Мәселен, эмиграциядағы әзірбайжан, татар, башқұрт, өзбек, ұйғыр, Кавказ халықтары өкілдерінің жетекшілері Аяз Исхаки, Заки Валиди, Әбдулуақаб Оқтай, Тахир Шағатай, Мәжидаддин Делил, Юсуф Ақшора, Алимардан Топчибаши, т.б. көптеген тұлғалардың хаттары М.Шоқайдың тек қазақ зиялыларымен ғана емес, түркі халықтарының көрнекті өкілдерімен келелі мәселелерді шешуге қатысқанын көрсетті.

Ойымызды қорытындылай келе, қазақ әдебиетіндегі бүгінгі күнгі эпистолярлық прозаның қалыптасу кезеңі әдебиет тарихымен және әдебиеттегі әр түрлі ағымдар мен бағыттардың туу, қалыптасу, өркендеу кезеңдерімен сай келетінін айқындадық. Түп тамырын Көне түркі ескерткіштерінен алған эпистолярлық проза ХХІ ғасырға дейін көптеген даму, өркендеу, құлдырау, жойылып кете жаздау сияқты кезеңдерден өтті. Бүгінгі күні жанр жаңаша бағыт алып, қайта түлеп даму үстінде.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Әуезов М. Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі (тарихи-әдебиет) мақаласы // Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 2-том. – Алматы: Ғылым, 1998. – 432 б.
- 2 Пірәлиева Г. М. Әуезовтің эпистолярлық мұрасы. – Алматы, 2017. – 160 б.
- 3 Еңсегенұлы Т. Көне түркі руна жазба поэзиясы. Екінші кітап. – Алматы: Білім, 2008. – 409 б.
- 4 Омаров А. Абайдың Мағауияға жазған хаты. URL: <https://abaialemi.kz/post/view?id=1058> (қаралды: 20.03.2023)

СЕРІК САҒЫНТАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Мухажанова И.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің магистранты

Қарағанды қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекшісі: филол.ғ.к., қауым. профессор Такиров С.*

E-mail: www.in4ok.kz@mail.ru

Аннотация. В этой статье речь пойдет о художественных, поэтических особенностях произведений писателя Серика Сагинтая, которые в настоящее время становятся все более известными своими произведениями.

Изучение работы писателя в написании художественного произведения в различных направлениях дополняет новые концепции казахского литературоведения и позволяет познать структуру художественной прозы в разных ракурсах.

В XXI веке в литературоведении стали говорить о том, что национальные особенности в художественном искусстве являются одними из основных предпосылок, ведущих к общечеловеческому гуманистическому пути. В последние годы в отечественной и зарубежной литературоведческой науке одной из наиболее актуальных проблем является изучение поэтики казахских рассказов и проблемы национального характера. Произведения Серика Сагинтая рассматриваются среди отдельных исследований, но в настоящее время не изучаются как специальная научная тема.

Известно, что творчество писателя требует специального изучения. В статье обсуждаются эти вопросы.

Ключевые слова: литература, произведение, постмодернизм, феномен, писатель, характер, время, пространство.

Abstract. This article will focus on the artistic, poetic features of the works of the writer Serik Sagintai, who are now becoming more and more famous for their works.

The study of the writer's work in writing a work of fiction in various directions complements the new concepts of Kazakh literary criticism and allows you to learn the structure of fiction from different angles.

In the XXI century, literary studies began to say that national peculiarities in the art of art are one of the main prerequisites leading to a universal humanistic path. In recent years, in the domestic and foreign literary science, one of the most pressing problems is the study of the poetics of Kazakh stories and the problems of national character. The works of Serik Sagintai are considered among separate studies, but are not currently being studied as a special scientific topic.

It is known that the writer's work requires special study. The article discusses these issues.

Keywords: literature, work, postmodernism, phenomenon, writer, character, time, space.

XX аяғы мен XXI ғасырдың соңғы жылдарында қоғам дамуында елеулі өзгерістер болды. XX ғасыр аяғындағы катаклизмалар ерекше қоғамдық жағдай тудырып, қоғамдық санаға әсер еткен еді. Ал XXI ғасыр табалдырығынан аттаған тұста адамзат қоғамы түрлі құбылыстарды бастап кешіруде, сондықтан, соңғы он жылдағы әдебиеттің міндеті осы өзгерістерге ілесу болып отыр. Әлемдік әдебиетте ғана емес, өнер, философияда да қазіргі кезде постмодернистік жүйе үстемдік құрып отыр. Постмодернизм теориясын жасауда бірізділік жоқ, алайда оның сипаттарын көрсетіп берген зерттеушілер бар.

Д.Затонский: «Біздің барлық іс-әрекетіміз тек екі «мегаформаға» және «постмодернистік»; бұлар әлемдік тарих кеңістігінде кезекпен (әрине, хронологиялық тәртіппен емес) бір-бірін алмастырып отырады,» - дейді [1. 78].

Бұл пікірдің негізі Италия жазушысы У. Эко сөздерінде жатыр:

«Постмодернизм қандай да бір бекітілген хронологиялық құбылыс емес, ол – рухани күй... Бұл мәнде әр дәуірдің өз постмодернизмі бар деген фразаның жаны бар... Егер де

«постмодернизм» осыны білдіретін болса, Стерн мен Раблені, Борхесті неге постмодернист деп атауға болатыны түсінікті...» [1. 81].

У.Эко ғалымның осы тұста айтары көп. Оның жалпы әдебиеттануға, өнертануға әкелген жаңалықтары елеулі. Сондай жаңалықтарының бірі – жазушылар туындысын жалпы ой жеткізу мәнеріне, оқырмандардың санасына, интеллектуалды ойлауына әсері жағынан «шектеулі» шығарма және «шектеусіз» шығарма деп бөледі.

У.Эконың «шектеулі» және «шектеусіз» шығарма түсінгін толық қарастырып, ол ұғымдардың қазақ прозасындағы көрінісін, яғни, С. Сағынтай прозасындағы көрінісін анықтай отырып, жазушының осал және әлді тұстарын көреміз.

Біз жоғарыда сөз еткен әдебиеттегі постмодернистік құбылыс шығарманы кең ауқымда қарастырады. Мысалы, жазушы талғамынан бастап оқырман талғамын ескере отырып, қандай да бір шығарманың соңғы түйінін шығару. Осындай жағдайларды сөз ете отырып, мынандай мәселелерге тап боламыз.

Жақында ғана жазылып жатқан шығармалардың (әлем әдебиетінде болсын, қазақ әдебиетінде болсын) ортақ сипаты бар: қандай да бір туындыны оқып отырған оқырманның ой еркіндігі. Жазушының айтып отырған ойын тек қана қабылдамай, сонымен қатар, еркін интерпретация жасайды, өз еркімен көп жағдайларды анықтайды, мысалы, шығарманы қай формаға салып оқу, шығармадағы оқиға желісінің бірізділігін ажырату. Осылайша, жазушы еңбегі импровизацияланған шығармашылық актіге айналады.

Өнердегі қандай да бір құбылысты басқа өнермен түсіндіру өте түсінікті. Сондықтан, әдебиеттегі осы құбылысты музыка өнеріндегі құбылыспен түсіндіріп өтсек.

Анри Пуссер «Scambi» пьесасын былай сипаттайды: «*Scambi* – бұл тек қана музыкалық шығарма ғана емес, сонымен бірге, мүмкіншіліктер жазығы, таңдау еркіндігін жүзеге асыруға арналған шақыру. Аталмыш музыкалық туынды 16 бөлімнен тұрады. Олардың әрбірі музыкалық процесстің логикалық бірізділігіне нұсқан келтірмейтіндей өзге екі бөліммен байланысу мүмкіндігі бар. Мысалы, екі бөлім ұқсас мотивпен ашылады (содан соң екеуі әр түрлі бағытта дамиды); басқа екі бөлім, керісінше, екі түрлі мотивпен басталады, алайда, бір түйінге келеді. Орындаушы шығарманы орындауда қай бөлімнен бастап, қай бөлімнен аяқтайтынын өзі шешетіндіктен, оның құзырында сан қырлы комбинаторлы мүмкіндіктер саны шектеусіз. Сонымен қоса, бір мотивпен ашылатын екі бөлімді бір уақытта ойнауға болады, яғни, одан да күрделі полифониялық құрылымды жасайды [2. 5].

Осылайша автор, бір жағынан, тыңдарманға дайын туынды көрсетеді, екінші жағынан, тыңдарман автор ойлап жасағандағыдай формада қабылдап, бағалауы тиіс екендігін тұспалдайды. Шын мәнінде, түрлі формада қабылданып түсіндірілген өнер туындысы ғана анағұрлым көп эстетикалық құндылыққа ие болады.

Осылайша, көркемөнер туындысы – бұл аяқталған және жабық форма, ұйымдасқан бір әлемдей бірегей, алайда – ашық өнім, себебі, Оның өзгермейтін өзіндік тепе-теңдігіне қол сұғылмайтын сан түрлі интерпретацияға ұшырауы мүмкін. Сондықтан да, кез келген өнер туындысын қабылдау – бұл бір уақытта интерпретация және орындау, өйткені, туындыны қабылдау кезінде өзінді басқа, жаңа, қырынан тануға мүмкіндік береді.

Өйткенмен де, Анри Пуссердің музыкалық шығармалары секілді туындылар жалпы түрде «ашық». Оларды дәл мағынасында «аяқталмаған» және автор оларды орындаушыға бөлшектер жиынтығынан тұратын балалардың «Конструктор» ойынын бере салған секілді және сол бөлшектері мен компоненттері қалай қолданылатындығына алаңдамайды.

Берілген феноменнің бұндай интерпретациясы қалай парадокс турыдырса, дәл солай анық емес және қате секілді. Бірақ сондай қателіктер мен сондай түсініспеушіліктер осындай музыкалық формалардың тікелей қабылдауымен шарттасады. Сондай-ақ, түсініспеушілік фактісінің өзі – тиімді: ол бізді заманауи суреткердің неліктен сондай шығармашылық ізденістерге тәуелді екендігін, осындай ізденістерге алып келген тарихи эстетикалық эволюция рөлі қандай және заманауи мәдениеттің қандай факторлары оған мүмкіндік туғызады деген сияқты сауалдарға жауап іздеуге мәжбүр етеді. Осы сұрақтарға жауап

бергеннен кейін ғана жаңа шығармашылық тәжірбиелердің анализін теориялық эстетика қырынан қарастыра аламыз.

«Ашық» туындының поэтикасы орындаушының «сана еркіндігін» ынталандырады және оны сан түрлі өзара байланыс жүйесінің тап ортасына орналастыратындығын Анри Пуссер байқағандай, орындаушы туынды бөліктерінен материалды ұйымдастырудың дәл сондай немесе басқа да әдістерін тағайындайтын сыртқы қажеттіліктермен байланыс орнатпай-ақ кез келген формаларды шығара алады. Бұл көзқарасқа қарсылық білдіруге болатын еді (жоғары айтылған «ашық» сөзінің одан да кең мағынасына сүйене отырып), кез келген өнер туындысы қабылдаушыға аяқталмаған күйде көрсетілсе де, еркін, шығармашылық қабылдауды талап етеді. Себебі, егер интерпретатор-орындаушы туынды авторымен өзіндік психологиялық бірлестікте болып оны қайтадан шығармаса, ол шынайы түрде бағаланбайды. Алайда жоғарыда айтылған қарсылық өнердің функциясы мен табиғаты туралы ұзақ уақыттағы кері байланыс кезінде қалыптасқан көзқарастар мен заманауи эстетиканың теориялық көзқарастарын шығарады. Қазіргі уақытта өнер адамдары басқаларға қарағанда олардың мән мағынасын жақсы түсінеді. Сондықтан да, «ашықты» көркем туындының кез келген интерпретацияның сөзсіз элементі ретінде ғана қабылдап қоймай, заманауи суреткер басынан бастап максималды түрде мүмкін болатын «ашықтықты» қолдана отырып өз туындысының құрамдас бөлшегіне айналдырады.

Осы музыка өнері туралы жоғарыда айтылған құбылыс дәл сол күйінде әдебиетте де кездеседі. Тек музыкалық орындаушы рөлі жазушы шығармасын оқып отырған оқырманға бұйырады.

«Ашық» туындылардың ұшқындарын, сипаттарын қазіргі қазақ әдебиетінің өкілі Серік Сағынтайдан көре аламыз. Жалпы Серік Сағынтай шығармалары қазіргі заманның онтологиялық және экзистенциялық жағдайларын көрсетеді. Мысалы, жазушының «Тамшы» және «Гитлерюгенд» әңгімелерін сан түрлі қырынан қарастыруға болатын миниатюрадағы бүкіл әлем дей аламыз. Жазушыны уақыттың тізбегіндегі оқиғаның реті мен оның кейіпкерлерінің қимыл-қозғалысы болып жатқан шынайы кеңістіктегі үздіксіздіктер бейнесі. Яғни, Серік Сағынтай әлемі үздіксіз өзгерісте болады, өйткені, ол түрлі бақылаушы оқырмандармен қабылданады және әр бақылаушы уақыттың түрлі сәттерінде түсіндіріледі. Жазушының «Гитлерюгенд» әңгімесінен «ашық» шығарма сипаттарының ғажайып белгілерін көре аламыз. Шығарма Эйнштейн әлемі секілді қисайып майыса келе өз өзіне тұйықталып қалады.

Әңгіменің бірінші бетіндегі сөз бен соңғы бетіндегі сөздер өзара қабысады. Осылайша, туынды тұйықталған, бірақ бір уақытта шексіз. Әрбір эпизод, әрбір сөз басқа эпизод пен басқа сөзбен сан түрлі қатынаста болуы мүмкін. Осыдан мынандай қорытындыға келуге болады. Бұл шығарма мәтініндегі кез келген бірлік бойынша қандай семантикалық (мағыналық) таңдау жасасақ, біздің шығарманың басқа мәтіндік бірлігін интерпретациялауымыз алғашқы мәтін бірлігіне тәуелді болады. Бұл шығарма өзіне ғана тән мағынаны білдірмейді дей алмаймыз. Сол себепті де жазушы мәтіннің өзінде кейбір кілттерді береді, себебі, жазушының өзі шығарма қандай да бір мағынада оқылғанын қалайды. Алайда, бұл «мағына» ғарыштың түрлілігі мен байлығына тең келеді. Автордың амбициялық ойы бойынша оның туындысы кеңістік пен уақытты тұтастай, мүмкін болатын уақыт пен мүмкін болатын кеңістікті толықтыруы қажет.

Серік Сағынтай өзінің «Гилерюгенд» атты әңгімесінде бүгінгі тіршіліктің күрделі бейнесін бедерлеуге ұмтылған. Әңгіме тұтастай алғанда – эксперимент. Өлбетте, қай жазушы болса да өзінің әрбір кезекті шығармасында жаңа ой айтуға тырысады. Ал жаңа ой дегеніңіз – жаңа форма. Демек, эксперимент. Жазушы өзінің ұзақ ойланып сомдап шығарған әңгімесін бастан аяқ жаңа формаға бағындырғысы келген сияқты [3. 8].

Серік Сағынтайдың «Гитлерюгенд» гротеск-әңгімесі екі тағдырды баяндап отырғандай: бірі – ауылда тұрып жатқан Арман, ал екіншісі – оның атасы Отто. Әңгіме атауы тек ұл балаларға рұқсат берілген одақтың атымен аттас, ол одақтың ішінде неміс

қыздарының жеке Одағы болған. Яғни бұл жастар бірлестігі десе де болады. Бұл орайда әңгіме атауының цитациямен алынғандығы байқалады.

Әңгіме кейіпкер Арманның ауылының кеш батқан мезгілін суреттеуден бастау алады. Оның бір ішкі мұңы бар... Оның атасының басынан кешіргені ырғау береді. Атасы мен немересінің тағдыры... Ұқастығы аз болса да, ішкі сарындарының тоғысы бар тағдырлар...

Әңгіме басындағы «...Үзік-үзік елестер ғана келеді көз алдына» жолы әңгіменің басқа да бөліктерінде кездеседі, бұл жолдар автордың өзінің негізгі ойын жеткізуге деген талпыныс іспеттес, эпиграф ретінде де көрініс табады.

Қаламгер өз шығармасында өзінің кейіпкерінің ойын сабақтап, оның ішкі дәттеген ойын жеткізуге тырысып, айшықтауды көздейді. Әңгіме желісі мазмұнды-астарлы ақпарға ие, яғни кейіпкер ойы мен монологында небір астарлы ой мен жазушының оқырманға жеткізуге тырысқан мазмұны орын алады.

Автордың ойы жұмбақ. Уақыт өте көшелер орнынан көшіп, сұр үйлер үйінді болып қалады. Жайдақ тілге аударсақ, осылай болар еді. Астарлы ойдың астында жалған дүниенің өткіншілігі жатыр.

Жалпы әңгіменің эмоционалды-экспрессивті сипаты әр түрлі уақыт мезгілдерін қолдану арқылы түрлі семантикалық ортақтықтарға негізделген. «Дала *тымық*». «Шолтима балақ киген бір топ шәкірт *мүләйім* жүзбен бас изесіп тұр». Бұл жолдарда тыныштық семантикасын айқындап көрсетуге болады.

Әңгіме желісінде орын алған көрініс пен әрекеттерді суреттеуде лексико-семантикалық құрылымдар пайдаланылған.

Әңгімеде перифраздар – жалпы мәтіннің идеялық-эстетикалық және көркемдік байлығын арттыратын тәсілдер қолданылған. Мысалы, «Кейін жадының *бір тылсымы ашылды ма* – бір оқыған кітабын үтір-нүктесіне дейін ұмытпайтын, бір көрген адамын қанша уақыт өтсе де дәл танитын боп алды». Бұл тұста *бір тылсымы ашылды ма* тіркесі белгілі бір қасиетке ие болуы туралы мазмұндайды. «Ауызекі сөзде дес бермейтін *атасының аруағы арқасын қысып*, сахнаға шыққанда түйдек-түйдегімен тастаушы еді жеңілауыз қағытпаны». Берілген сөйлемде *атасының аруағы арқасын қысып* перифразы атасынан дарыған қасиеті күш беріп деген мағынаны білдіреді. «Ауамен аймаласқан аждаха демді ақсайтын мұнда қайдан келген?!» сөйлеміндегі *ауамен аймаласқан аждаха демді* тіркесі өте өткір, қолқа жаратын иіс мағынамын береді. «Отыз үшінші жылдың күрсініске толы көктемінен кейін қаншама аутодафе өткерісті» сөйлеміндегі аутодафе сөзі негізінен күпірлерді, кінәсі айқындалған тұрғындарды көпшілік алдында жазалау мағынасын береді, бұл ретте халықтың көтерілісі мен наразылығы ретіндегі ойды жеткізеді. «Қарашығына ине қадалғандай болды сол сәт» жолдарында *қарашығына ине қадалғандай* тіркесі кенеттен сезінген ауырсыну мен әсер еткен жаңдайды аса сезімтал қабылдау тұрғысында беріледі. «Отто болса, қазақ даласына келіп табан тіреп, қалың елмен мидай араласып кетті». Берілген сөйлем жолдарындағы *қалың елмен мидай араласып кетті* жолдары халықпен, жұртшылықпен етене жақын араласып, жақсы қарым-қатынаста болды деген мағынаны береді. Жалпы, жазушының берілген әңгімесіндегі перифраздар аса көп қолданылмаса да, сөйлемдер мен контексттердегі жазушының ойын нақтырақ, дәлірек жеткізуге себеп болды.

Әңгімеде макаронизмдер, яғни басқа тілден алынған сөздердің қолданылуы да байқалады. «Сонау алпысыншы жылдары-ақ бұлардың әулетінен шыққан ұл-қызды «неміс», «фриц» деп кемсіту ұмыт болды». Фриц – негізінен қазақ тілінің сөзі емес, неміс халқындағы ер адамның есімі, немістерді кемсітіп атаудың ұғымы. «Ән болғанда да мұхит асып келген *рэн-тақпақ*». «Біреді жыл *брейк-данспен* әуреленген, біреді жыл «КВН» қуып, сахна тоздырған». *Рэн, брейк-данс* сөздері де қазақ тілі мен қолданысқа батыс елдерінен келген.

Жазушы шығармасында дейктикалық элементтерді де қолданысқа салған. Әңгімеде берілген элементтердің үш түрі де қолданылған. «*Баяғыда* қазақ пен қалмақ соғысыпты, *одан әріде* парсылармен соғысқан». «*Сонау алпысыншы жылдары-ақ* бұлардың әулетінен шыққан ұл-қызды «неміс», «фриц» деп кемсіту ұмыт болды». «*Қаңтар* басында анасы ана дүниеге аттанды». Бұл жолдардағы *баяғыда, одан әріде, сонау алпысыншы жылдары, қаңтар*

басында күрделі уақыттық дейктикалық элементтер болып табылады. «Өзі де, қарындасы да ауладан ұзап көрген емес». «Марқұм әкесі өзі оқыған қалың кітаптардың қысқаша мазсұнын сүйсіне әңгімелеп отырар еді кешкі аста». Аталған сөйлемдердегі *өзі* есімдік дейктикасы болып табылады. «Мына озандаған отыз мың оғланның *арасынан* қоштасарда шырылдай жылаған қарындасының үні оза шығып, миына шаншылды». «Ағасы темір тумбаның *ішіндегі* кішкене электр плитаны шығарып қойған». Берілген сөйлемдерде *арасынан, ішіндегі* локативті дейктиканттар рөлін ойнайды. Осылайша, жазушы әңгімесінде дейктикалық тіркестердің барлық түрін орынды және айшықты қолдана білген.

Автор әңгімеде аллюзияны келесі ретте қолданған:

«Анасы...

Әкесі...

Атасынан қалған қара шаңырақ...

Жалғыз, тете қарындасы Мария...

Өксікке толы балалық...

Айғай-ұран...

Темірдей тәртіп...

Шеменді жүректен шер кетпеген түнек заман...» [4. 2].

Автор берілген жолдардағы мән мен ақпарды толық жеткізбейді, яғни оқырман осы жолдарды оқу барысында басқа астарлы ойды ұғынады, басқа бір ойға беріледі.

Әңгімеде прецедентті атаулар жиі қолданбаса да, әңгімені түрлендіруде орын тапқан. «...Арманның арғы түбі неміс еді». «Отто үшін 1993 жыл өте ауыр болды». «Бір аптадан кейін бұл ағасымен бірге Берлинде Опера театры алаңында тұрды». ««Жаным, Мария!» деді солқылдап» [4. 2]. Бұл сөйлемдердегі адам есімдері – Арман, Отто, Мария антропонимдері және қала атауы Берлин ономастикалар болып табылады. әңгімеде ономастикалар ремнисцентті маңмұнды сақтап, жалпы шығарманы қаттау мен оны мәтін ішінде жұмсаудың құралы ретінде көрініс береді.

Әңгімеде прецедентті жағдайлар да орын алған. Мысалы, Арманның ауылындағы нашақорлықтың бар болуы; соғыс басталуына дейінгі мезгілде Германияда материализмге қарсылық таныту мен идеализмге бет бұру; соғыстың қалдырған сұрапыл ізі.

Жалпы әңгіме интертекстінің мақсаты декоративтік болып табылады. жазушы сәтті табылған сөзқолданыс хабарын көркем жеткізе алды, оқырманға эмоционалды тұрғыда әсер қалдыра білді, мәтінді жандандырып, оған даралық сипатын да бере алды.

Әңгімеде келесі автоцитаталар да қолданыс тапқан:

«Жастар анашқорлыққа қарсы!»

«Алға!»

«Жаса!» [4. 3].

Мәтінді зерттеудің түрлі бағыттары болғанымен, оларды қолдану кезінде автор – мәтін – оқырман үштағанын ескерген жқн, себебі шығарманы автор жазғанымен, оның рухани-эстетикалық әсер-қуатын, әлеуетін түсініп, қабылдайтын – оқырман. Автордың әңгімені жазу барысындағы жоғары білім шамасы, эрудициясы, танымдық деңгейі байқалым береді. Шығарма тілдік жүйелік заңдылықтар, лексико-фразеологиялық түрлендірулерді қолдану арқылы толыққан. Әңгімедегі интертекстуалды элементтер көркем мәтін авторының прецедентті құбылыстар арқылы көрініс беретін түрлі экстралингвистикалық факторларға субъективті пікірін, бағалауын көрсетеді.

Әңгімедегі ««Тоза отынан құтылам десең, Аллаға серік қоспау керек!» деді жүнсақал молда», «Адам жанының мейірбандығы артсын!» жолдары дидактикалық мәндегі сентенция болып табылады. бұл ел аузында таралымға ие болған сентенция. Жазушы оны өзінің кейіпкерлерінің біреуіне айтқызып тұр. Сентенцияның шығармаларда қолданылуының белгілі ерекшелігі бар, сондықтан олар лингвомәдениеттанудың бір нысаны болып табылады.

Шығармада, басқа постмодернистік шығармалардағыдай, қолданылған құралдар қоғамда әр кезеңдерде болған маңызы әр түрлі дәрежедегі әлеуметтік-саяси, тарихи-мәдени

деректермен ассоциативтілік негізінде байланыс бере отырып, сол оқиғаларды өзектендіреді. Олар өздері қолданыс тауып отырған әңгімде ойды дамыту, мәтін түзі, айшықтау қызметтерін атқарады және сол арқылы оқырманның прагматикалық әсерін қалыптастырады.

Әңгімеде «...Үзік-үзік елестер ғана келеді көз алдына» жолына бірнеше қайтара кездеседі. Бұл жолдар арқылы автор өзінің тұспалдаған ойын жеткізуге тырысқан іспеттес. Шығарманың соңғы бөлігіндегі «Жанына дауа таппады ешбірінен» әңгіменің көздеген ойын жеткізуге тырысады.

Әңгіме екі тағдарды да суреттей отырып, екеуінің ұқсас сарынын жеткізуді көздейді. Жасында біршама жетістікке жетіп, ендігі кезде нашақорлыққа бет бұрған Арман мен туған қарындасынан қапа қалған, басқа елге қоныс аударған, балалық тауқымет көрген оның атасы Отто. Ауылға келіп, сағы сынған Арманның ішкі зары десе де болады. Болашағынан күдер үзген жас жігіт. Оның жанының тыныштықта болмауы, ешбір дауасын таппауы...

Бұрындары уақыт пен кеңістік жердегі тіршіліктің бәріне қатысса да, киелі аруақтардай көзге көрінбейтін. Жасырын жүруді қалайтындай еді.

Шындық әдеттегі ендіктен әрідегі кеңістік қабатынан жас келіндей бас изеп, ұяң, бекзат қалпынан айни қоймайды. Ол беріден ашылып-шашылып қалса, ақиқат – ана көркемдік парасатына қауырсынынан ұстатпас та еді. Романдағы қаһармандары сияқты автор да шындық-арумен қол алысып, жанар алмасу, ықылас танытудан артық межеге баруды жөн санамайтындай. Демек, шындық пен жазушы таңбалар жүйесі құрған жұқалтаң әрі берік тор қабырғалар арқылы тіл қатысады.

Көркем туындыдағы автор, кейіпкер, көру нүктесі тәрізді ұғымдар іске араласқанда зияткерлік үрдіс әдеттегі мағына немесе маңызды (значение) ой-қиял өңіріндегі құндылықтар таразысына салады. Жазушының «Гитлерюгенд» шығармасы, жалпы алғанда, кеңістік пен уақыт феноменімен кестеленген. Уақыт пен кеңістік кері шегінеді, ілгері жүреді, аялдайды, осы сәтпен жиі табысып отырады. Ал екі кейіпкер, яғни, Арман мен Отто қайталанып, қандай да бір ортақ дүние бар екендігін көретініміз даусыз. Автор уақыт пен кеңістікті еркін жіберіп, өзінен тәуелсіз етіп отырса да, оның жинақтау ұстанымынан ірге ажырата қоймауы реалистік дүниетаныммен сабақтас болса, ой барысын сана ағымына жеткізу қабілеті постмодернистік эстетика табиғатын аңғартады. Сонымен қоса, қаламгер баяндау уақытының тізгінін бос қояды, кейіпкерлер ойдың ішіне кіріп, ойдың ішінен шығып жүре береді. Кез келген сәтте десе де болады. Кейіпкерлер қарапайым ғана жандар болып суреттеледі. «Гитлерюгендте» сана ағымы күрделі әрі тиімді композициялық тәсіл бола тұрып, реалистік шарттылықтарды белден баспайды. Өйткені, нақты табиғи жағдайда Арман мен Отто толғаныстары, оқиғалары бір бағытта, әйтпесе, жүйелі сипатта дамымас еді. Бұл мазмұндық тұрғыға қатысты. Ал пішіндік жағынан шығармада уақыт пен кеңістік доғасы барынша параллельдікті ұстануға тырысқан.

Шығармадағы уақыт хронотипі әңгіменің толықтай мән мағынасын ашып, оны әрі қарай зерделей түсуге жетелейді. Себебі, қандай шығарма болмасын, оны қайта оқып, қайта қарап, жаңа ой табуға, шығармаға жаңаша көзқарас тудыруға лайықты.

Ғалым Савельева В.В. өзінің еңбектерінде көркем мәтіндегі кеңістік пен уақытты қарастыра келе оның ерекшеліктерін ажыратады [5. 73]. Уақыт категориясы кеңістік категориясына қарағанда әмбебап, жалпы қасиетке ие. Яғни, уақыт хронотипі көркем туынды әлемінің доминанты болып табылады. Хронотиптің жалпы үш түрі бар: циклдік, сызықтық және мәңгілік.

«Гитлерюгенд» әңгімесінде екі түрлі хронотип үлгілерін көруге болады. Циклдік және мәңгілік. Циклдік хронотипі айқын байқалады да, мәңгілік хронотип әңгіменің соңғы сәттерінде айшықтала түседі.

Циклдік хронотип мәңгілік қайталау мен әлем уақыты мен кеңістігінің қайталануын баса көрсетеді. Шығармада Арман мен Отто уақыты мен кеңістігі қайталанып отырады. Әңгіменің циклдік уақыты мынандай қорытынды жасайды:

Адамадар дүниеге келеді және дүниеден өтеді, тұрмыстық заттар мен нәрселер ойлап шығарылады, одан соң жарамсыз болып қалады. Табиғат та, адам да – барлығы өзгереді.

Алайда, тек өзгеріс үдерісінің өзі өзгермейді, адам өмірінің осы өзгермейді. Мұның барлығы уақыт ағымында болады. Бұл уақыт тұрақты және өзгермейді, сонымен бірге, болып жатқан өзгерістерден тәуелсіз, керісінше, өзгерістерді болдыруға шарт жасайды. Жазушының «Гитлерюгенд» шығармасы дәл осындай ойларды тастап отырғандай.

Осы циклдік уақыт кеңістігі ретінде жазушы табиғи ортаны алады. Шығармадағы бұл кеңістік пен циклдік уақыт қатерлі жазымыш, тағдыр немесе өмірдің шынайы, өтіріксіз келбетін бейнелеп тұрғандай. Бұл тұста, автор кейіпкерлерге уақыт пен кеңістікті анықтап береді, сондықтан, бұл әңгімеде кейіпкерден ештеңе сұралмайды.

Арманның өлім құшағына еніп бара жатқан тұсындағы уақытты мәңгілік хронотип деп алуға болады. Себебі, уақыт тоқтап қалады. Ал кеңістік бір нүктеде тоғысады. Әңгімеде тоғысқан кеңістік ретінде батып бара жатқан күн шуағын бөленген табиғат деп аламыз. Шығармадағы мәңгілік уақыт трагедия нышанын нұсқап тұрғандай.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Эко У. Роль читателя. – Москва: Издательство АСТ. – 2016. – 502 б.
- 2 Эко У. Поэтика открытого произведения. – Москва, 2004. – 122 б.
- 3 Шапай Т. <http://qazaqadebieti.kz/9050/t-rsynzhan-stanymy>
- 4 Сағынтай С. Гитлерюгенд. <http://adebiportal.kz/kz/news/view/11024>
- 5 Савельева В. Художественный текст и художественный мир. – Алматы: Дайк-Пресс. – 1996. – 191 б.

ҒТАХР 74.09.2

РОМАН ЖАНРЫНЫҢ ДАМУЫ

Әбілғазы Қ.

*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының докторанты
Астана қ., Қазақстан*

Abstract. The history of the development of the novel genre has passed through difficult periods. This arises from the internal nature and structural features of this genre. The main thing is the epic power of this genre. The novel genre includes the socio-political and social development of the history of the nation, historical milestones, and the full image of the system of characters, and has an artistic and aesthetic nature. This nature determines the next feature of the novel. It is the epic essence of the genre. In the epic work, events and social problems that reflect the reality of life are fully described, as well as the fate of individuals. The author narrates the story of the novel convincingly and artistically, and tries to convincingly show the actions and relationships between the characters that are central to the work.

Key words: novel, typology, image, space, art

XX ғасырдағы қазақ әдебиеті алмағайып күрделі кезеңнің көркем шежіресіндей болды. Бұл дәуір әдебиеті ұзақ жылдар бойы өз кезеңінің саяси-идеологиялық талаптарына байланыста біржақты зерттеліп келді. Соның ішінде жанр түрлеріне қатысты алуан түрлі пікір, көзқарастар орын алды [1]. Әдебиеттің даму кезеңінде басқа жанрлармен бірге роман жанры да қызу айтыстарға өзек болды. Мәселен, «Қазір роман жанры барлық әдебиетте өзінің жетекшілік рөлін айқын байқатып отыр. Бұл жанрдың енді басымдық алуы басқа жанрларға қарағанда эпикалық түрдің қолайлығынан болса керек» [2. 8]. Роман жанры бірден дербес жанрдың биігіне көтерілген жоқ. XIX ғасырда сыншы В. Белинский өзінің «Поэзияны тегіне және түріне қарай бөлу» деген мақаласында поэзияны лирика, драма, эпика деп үшке жіктеп, әрқайсысына тиісті анықтамалар береді. Бұл кезде роман жанры эпиканың бір саласы ретінде бөліне бастаған еді. Бұл жөнінде зерттеуші Е.Лизунова: «Дұрысында адам өмірін, оның тірлігін кең қамтыған бүгінгі күн тақырыбын қай дәстүрде, көркем өнердің қандай тәсілімен жан-жақты пайдалану керек – романның жанр

ретіндегі орны мен қоғамдық маңызы осы сұраудан сабақталмақ», - деп жанрдың мәнін айқындап береді [3. 14].

Ә. Бөкейхановтың «Роман деген не?», «Роман бәйгесі», А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш», Қ. Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы», Е. Исмайыловтың «Әдебиет теориясы мәселелері», Б. Шалабаевтың «Қазақ романының тууы мен қалыптасу тарихы», Р. Бердібаевтың «Қазақ тарихи романы», «Роман және заман», М. Хасеновтің «Ұнамды образ және типтендіру», Ш. Елеукеновтің «Казахский роман и современность», «От фольклора до романа-эпопеи», М. Атымұраттың «Идея және композиция», «Қазіргі қазақ романдарындағы сюжет пен композиция мәселесі», З. Ахметовтің «Поэтика эпопеи «Путь Абая» в свете истории ее создания», Т. Сыдықовтың «Қазақ тарихи романы», «Қазақ тарихи романының көркемдік тіні», Ж. Дәдебаевтың «Өмір шындығы және көркемдік шешім», «Жазушы еңбегі», З. Бисенғалидің «XX ғасыр басындағы қазақ романы», М. Хамзиннің «60–80-жылдардағы қазақ романы (стиль және типология мәселелері)», «Қазіргі қазақ романы», Т. Рахымжановтың «Романның көркемдік әлемі», Б. Майтановтың «Қазақ романы және психологиялық талдау», Г. Пірәлиеваның «Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем)», Ж. Жарылғаповтың «Қазақ прозасы: ағымдар мен әдістер» және тағы басқа еңбектерде роман жанрының мәселелері жан-жақты қарастырылады.

Роман жанры өзінің даму белестерінде қоғамдағы өзекті, терең мәселелерді кең арнада суреттеуімен ерекшеленеді. Қазақ әдебиеті тарихында роман жанры өркендеген XX ғасырдың алғашқы кезеңінен-ақ, қоғамдық-әлеуметтік өмірдің шынайы суретін беруімен, кейіпкерлердің алуан жүйесін қалыптастыруымен роман алдыңғы лекке шықты. Бұған романның жанрлық мүмкіндігі де себепші болды.

Зерттеуші Ш. Елеукенов: «Әдебиет және ұлт тағдыры» еңбегінде: «Роман жанрының қыр-сырлары көп. Ол замана жаңарған сайын жаңаланып, түлеп отырмақ. Ж. Аймауытовтың «Қартқожа», «Ақбілек», С. Ерубаевтың «Менің құрдастарым», С. Мұқановтың «Жұмбақ жалау» романдарында бас қаһармандардың жаратылыс бітімінде, бүкіл болмысында төңкерісшіл романтикаға бөленген қайрат-жігер, өршіл рух бар. Мұнда атқан таңның ашық бояуы, қуаныш әсері басым. Осының бәріне көрік беріп тұрған бостандық деп аталатын қасиетті сезім еді», - дейді [4. 210].

Яғни автор эпикалық шығармада баяндау тәсілдерін де, кейіпкерлердің әр түрлі жағдайдағы хал-ахуалдарын, сөздерін де өз мақсатына еркін пайдалана алады. Оның бір дәлелі эпикалық жанрдың болмысы, сюжеттің кеңдігі, оқиға-жағдаяттардың тәптіштей баяндалуы, кейіпкерлер тағдырының тереңдей, әр тарапты суреттелуі авторды романның болмысына кіріктіріп те жібереді.

Кеңістік пен адам, адам және уақыт, кеңістік пен уақыт, кеңістік-уақыт және адам – міне, осы сияқты құрылымдардың бірін-бірі толықтыруы, бірінің мағынасын бірі ашуы, бірінің мәнін, бірінің «жасырын» сырларын, үрдісін екіншісінің анықтау-анықтамауы ерекше әдеби, көркем жаңалықтарға жетелейді. Осы қатынастарды ашуда тағы да эпикалық шығарманың қуаты қажет. Ғалым А.Егеубай: «Ортағасырлардың соңына қарай, жаңа ұлттық әдебиеттер қалыптаса келе кемел кісінің бүкіл жан-дүние болмысы, психологиялық бітімі саралана бастады. Кәдімгідей әлеуметтік сымбаты бедерленді. Білікті, тілі құнарлы, ақликатқа берік, ойлы, қайратты, ақылды адам тұлғасы хатқа түсті. Жайсаңдық, жомарттық, мәрттік секілді қасиеттер сарапталды. Абайдың өзі: «Асыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, сонда толық боласың елден ерек...», - деп берік парасаттылық талабын алға жайды. Әрине, жаңа әдебиеттің тегеурінді тұлғасы Абайға дейін де кісілікті кемел кісі тұлғасы мәртебелі биігіне жақындап келе жатқан-ды. Ерте, ортағасырлардан бастап, бертінге дейін түркі адамының кісілік тұлғасы белгілі бір канондарды ұстанып жалғасып отырды. Мәрттік, жайсаңдық, қуатты-күшті жандарға тән мархаббатылық, кісілік кемелділік... Бұл қасиеттер өмірде, қоғамдық-әлеуметтік қарым-қатынаста көрініп отырды. Ел бектерінің әуелі осындай қасиеттері марапатталды. Кісіліктің осындай сипаттары құрметтелді. Кәдімгідей әдеп, қарым-қатынастың, жан-жүйенің ақликаттық кодексі деуге де болады. Әрине, оның бәрі

жазбалардан, жылнама, шежірелерден, аңыз-эпсаналардан көркемдік таным үрдісінде әдіптелді. Тарихи шындық, өмір шындығы осы желіде ерекше жарасымды тоғысын тапты», - дейді [5. 21]. Шынында да адами болмыс, қоғам мекеншақтық ұғыммен тікелей байланысты екендігі ежелгі өнер салаларында да дәлелденген. Өнердің қай түріне де шығармашылық, қайта жасаушылық, танымдық сипаттар тән. Ал, олардың берілуі әр қилы. Әдебиетте көркемдік әлем жан-жақты ойластырылып, жинақталып беріледі. Осылайша, көркем әдебиетте уақыт пен мекен ұғымдарының арасы жақындап, туындының идеясы ауқымды да терең көрініс табады.

Қазіргі филология ғылымында көркем кеңістік пен уақыттың мәнін айқындайтын бірнеше тәсіл орнықты. Бұл осы категорияның күрделілігімен байланысты. Мекеншақ мәселесін зерттеу үш түрлі бағытта жүргізілді. Алдымен, ол шетел әдебиеттануында кең таралған кеңістік формасын қамтиды. Кеңістік формасы әдебиеттегі эстетикалық қабылдаумен байланысты бола отырып, оқиға өзінің себеп-салдарлық болмысымен ретімен айқындалады. Екінші бағыт С.Ю. Нехлюдов пен Ю.М. Лотманның концепциясымен ұштасады. Яғни көркем кеңістік ұғымының аясы көркем шығармадағы тілдік элементтермен, оның құрылымдық ерекшелігімен байланысты. Үшінші бағыт М.М. Бахтиннің теориясынан бастау алады. Мұнда кеңістік - хронотоп категориясының құрылымдық элементтерінің бірі. Мекеншақ – уақыттық және мезгілдік қатынастың заңды байланысы бола отырып, әдебиетте маңызды жанрлық сипатқа ие. Нақтылай айтқанда жанр мен жанрлық түр ең алдымен хронотопта анықталады. Оның ішінде әдебиетте уақыт жетекші мән иеленеді. Хронотоп пішіндік-мазмұндық категория ретінде адам тұлғасын да айқындайды, тіпті адам мұнда анағұрлым уақыттық мән иеленеді. Әрине, нақты тарихи мекеншақтың көрінісі әдебиетте игерілуі қиынырақ. Тек әдебиетте игерілуге тиісті, тарихи тұрғыда қолжетімді белгілі нақты хронотоптың көркемдік бейнесі ғана көрініс табады. Осылайша, тарихи-әдеби үдерістің аясына енетін нақты мекеншақ үнемі әр тарапты жүріп отырды. Зерттеуші М. Бахтин романдағы мекеншақ түрлерін монографиялық деңгейде қарастыруымен, бұл ұғымның мағынасын тереңдетті. Ғалымның пайымдауынша әдебиеттегі мекеншақ көпқырлы. Ол нақты тарихи жағдайды көрсете отырып, көркемдік тұрғыда түрленіп, кеңейеді. Сөйтіп, әдеби туындыдағы мекеншақ категориясының мәні тереңдеп кетеді. Ал, тарихшылардың ішінде бұл категорияны Арон Гуревич қолданған. Ғалым бұл ұғымның тарихи абсолютті сипатын дәйектейді. Әрине, тарихи мағынадағы мекеншақ барынша ықшам, нақты. Сол сияқты бұл категорияның философиялық мәні тіпті де терең. Себебі, мекеншақ философияда нақты да, шартты да, ақиқат та, кездейсоқ та, өтпелі, тұрақты да ұғымдар айналасында түсіндіріледі. Мекеншақ ұғымы ендеше көптеген ғылымдар жүйесіне ортақ болып келеді. Мұның басты себебі – ғылым саралауының басты негізі – адам, оның ғұмыры, әрекеті, жай-күйі.

Әдебиеттануда көркем уақыт екі аспектіде қаралып келді. Эстетикалық сана үшін уақыт қозғалыс, даму және ұрпақ пен дәуір арасындағы байланыстың өзгеруін көрсетеді. Алайда, соңғы жылдары осы екі аспектінің кірігуі байқалды. Әдеби туындыға тән басты: тақырып, идея, сюжет, композиция, бейне ұғымдарының маңызы қандай болса, уақыт пен кеңістіктің мәні де сондай терең. Олар қоғамның жылжуымен, адам өмірімен, оның жан-дүниесімен тығыз байланысты. Соның ішінде уақыт әсіресе, адамзат тіршілігімен, адамның кемелденуімен, белгілі бір әрекеттерінің орындалуымен көрінеді. Халқымыз уақыт өлшемінің дәстүрлі мәнін ежелден орнықтырып қойған. Уақыттың жылжуымен адам өмірінің де белгілі кезеңдерге өтуі жүзеге асып отырады да, адам санасында сол атқарған іс-әрекеттерінің ең бір маңыздысы есте қалады.

Шығармадағы қандай да болмасын баяндау тәсілі эпикалық ракурс пен эпикалық қашықтықты анықтайды. Эпикалық ракурс – автордың оқиғаларды бейнелеудің әр қилы амал-тәсілдерін көрсетуі. Көркем уақыт – сюжетпен, фабуламен жарыса жүретін ұғым. Сюжеттік уақыт дегеніміз – шығармада автордың суреттеуімен уақыттың нақты сәттерінің белгілі бір тәртіппен орналасуы. Автор сюжеттік уақытты түрліше ұйымдастырады. Кей кезде оқиға барысында өткенге қайта оралудың қажеттігі немесе көркем уақыт ішінде

оқиғаның өтуінің шапшаңдауы немесе бәсеңдеуі кездесіп отырады. Қаламгер суреттейтін қандай да бір оқиға белгілі бір уақыт пен кеңістік аясында өтеді. Осыған байланысты әңгімелеушінің белгілі бір түрі қалыптасады. Әңгімелеуші оқиғаларды жай сырттай бақылаушы түрінде болуы не жай баяндамай, оқиғаға қызу араласуы мүмкін. Осыған байланысты сөйлеудің белгілі бір түрі қалыптасады. Мысалы, автор жай бақылаушы ретіндегі суреттеу түрін тандаса, әңгімелеуші автор әңгімелеу түрін таңдайды. Сөйтіп, эпикалық ракурс шығарманың композициялық-тілдік жүйесінің құрылымдық тұлғасын қалыптастырады. Эпикалық қашықтық - әңгімелеуші – автордың шығармадағы баяндалып жатқан оқиғалардан белгілі бір мезгілдік немесе кеңістік ара қашықтықта орналасуы. Оған белгілі бір баяндау формасы аясында өзгерістер енгізіліп, түрлендіріледі. Кеңістік ара қашықтық оқиғаның тұтастай немесе даралай тұрғыда алып көрсетуден байқалады. Ол үш түрлі болуы мүмкін: шығармадағы оқиғаның баяндау кезімен сәйкес келмеуі, шығармадағы оқиғаның баяндау сәтімен сәйкес келуі және олардың аралығында мезгілдік қатынастың мүлде болмауы. Бұл проблема әдебиеттануда нарратология термині арқылы беріледі.

Нарратология баяндау теориясы деген ұғымды білдіреді. Нарратология өткен дәуірдің алпысыншы жылдары структурализм арнасында батыс әдебиетінде қалыптасып, баяндау түріндегі кез келген жанрдың құрылымдық жүйесіне тиесілі болды. Қазіргі нарратология категориясы орыс теоретиктері, оның ішінде орыс формалистері В. Шкловский, Б. Томашевский, өткен ғасырдың 20-жылдары белгілі болған ғалымдар В. Пропп, М. Бахтин, В. Волошинов, сол сияқты мәскеу-тарту мектебі теоретиктері Ю. Лотман, Б. Успенский еңбектерінде қарастырылды. Нарратология жалпы гуманитарлық сала қарастыратын проблема ретінде әлі де зерттеліп келеді. Нарратологияның объектісі баяндауға құрылған туындылар. Баяндау деген сөз әдебиеттануда екі түрлі ұғымның мәнін ашады. Біріншісі классикалық баяндау теориясынан құрылған. Бұл неміс тілінен шыққан сөз ең алдымен, «*Erzählforschung*» – «баяндау теориясы» деп аталған. Осы ұғымда туындының баяндау деңгейі коммуникативті құрылым арқылы анықталды. Яғни, сюжет желісін баяншы немесе әңгімеші жүргізіп отырған. Ол автор мен баяндау оқиғасының ара жігін жалғайды. Нарратив жөніндегі екінші ұғым структуралистік нарратология негізінде орнықты. Бұл концепцияға сәйкес баяндау кезінде қарым-қатынас құрылымы емес, баяндаудың құрылымы басты орынға ие. Мұнда баяндаушының сюжет желісін беру құрылымы, тәсілі жетекші мәнде болады. Әдебиеттанудағы структуралистердің көзқарасынша, баяндауға тек мәтіндік шығармалар – роман, хикаят, әңгіме ғана емес, пьеса, кинофильм, балет, пантомима, картина, сәулет ескерткіштері де жатады. Осы негізде нарративтің кең және тар мағынада жұмсалатыны анықталады. Яғни, баяндау түрі туындының кеңістігін, мекендік жағдайын да айқындап отырады. Көркем шығармадағы сюжеттің баяндау кезімен сәйкес келмеуі оқиға баяндаудан бұрын өткен жағдайда орын алады. Мұны мезгілдік шектелу деп атайды. Бұл шектелу әр түрлі болып келеді де, баяндалуға тиісті оқиғаның мезгілден тыс сипат алуына дейінгі аралықта өзгеруі де мүмкін. Баяндау уақыты мен шығармадағы оқиға уақытының сәйкес келуіне негізделетін әңгімелеу формасына бірыңғайлық сипат тән. Ол қысқа мезгіл аралығындағы оқиғаларды баяндайды. «Мәтіндегі оқиға дегеніміз – кейіпкердің семантикалық шеңберінің ауысуы. Егер кейіпкер бір семантикалық шеңберден екіншісіне өтпесе, әрекет болмайды. Бұл қимыл-қозғалыс оқиғаға айналу үшін, өзінің тұрғылықты жеріне жетуі керек. Осы жолдағы ықшам оқиғалар жүйелі дамыса, сюжетке айналады» [6. 140]. Сондықтан сюжет табиғаты оқиғамен тығыз байланысты. Ал, көркемдік кеңістік ұғымы сюжетпен тығыз байланысты. Оқиғаның ең кішкене бөлшегіне дейін сюжетті құруға қатысады. Орыс зерттеушісі А.Н. Веселовский оны мотив деп атаған. Мотив – белгілі бір оқиғаны тұтас баяндаудағы жіктеуге келмейтін бөлшек. Мотивте екі бірлік – сөз және идеялық мазмұн ерекше мәнге ие [7. 580]. Ол көркем шығармада баяндалатын оқиғадағы басты мәселені айқындайды. Яғни, оқиғаның себебі, оған қатысушылар, кейіпкерлердің әрекет-мінездерінің көрінуі, олардың өту кеңістігі, өрбуі, шығарма тілі – осының бәрі белгілі бір сарынның сипатын айғақтайды.

Көркем кеңістік туындыдағы суреттеу-бейнелеу тәсілдерінің басым бөлігін қамтиды. Көркем шығармадағы мезгілдік қатынастар әңгімелеудің түрленіп, әр түрлі арнада дамуына негіз болады. Олар ірі, орта және жалпы түрде беріледі. Әңгімелеу ірі немесе орташа түрде алынса, мезгілдік шектелу дәрежесі қалыпты болады. Жалпы түрде алынса, мезгілдің шектелуі жоғары дәрежеге жетеді де, оқиға мен баяндау уақыты бір-бірімен сәйкесіп жатады. Сондықтан әңгімелеуші оқиғалардан алыс тұрған сайын, оларды барынша нақты көрсетуге мәжбүр болады. Ірі тұрғыда әңгімелеу мен суреттеу – болмысты жақын қашықтықтан шектеулі кеңістікте бейнелеу дегенді білдіреді. Жақын қашықтық шағын аумақта болған жайды толықтырып, тәптіштей суреттеуге көмектеседі. Орта тұрғыдан баяндауда әңгімелеуші оқиғадан едәуір қашықтықта орналасады, сондықтан ол біршама үлкен аумақты қамтиды. Баяндаудың өз алдына бөлек түрі ретіндегі суреттеуде оқиға жақын қашықтықтан алынады. Әңгімелеу кезінде эпикалық қашықтық сақталады. Неғұрлым оқиға алыстаған сайын, мезгіл шектеулігіне сай ол толықтай алынбай, жалпылама түрде, негізгі сұлбасы беріледі. Әңгімелеудің эмоционалдық құрылымы бейтарап тұрғыда болады. Әңгімелеудің келесі түріне кейіпкердің басынан кешкенді немесе естігенді ауызша баяндауы жатады. Мұнда эпикалық қашықтыққа байланысты екі түрлі жағдайды байқауға болады: бірінде әңгімелеу кезі мен оқиғаның өтуі сәйкес келіп, әңгімелеуші оқиғаға тікелей қатысады. Бұл жағдайда әңгімелеу ірі тұрғыда алынып, суреттеудегідей болмысты тікелей бейнелеу жүзеге асады. Сондықтан шектеулі уақыт ішіндегі оқиға бүге-шігесіне дейін толықтай бейнеленеді. Алайда суреттеу формасынан айырмашылығы – оқиға эпикалық түрде әңгімеленеді. Мұндай әңгімелеуде болмыс осы соңғы түрде баяндалатындай көрінеді. Басынан өткенді немесе естігенді әңгімелеудің екінші бір түрі оқиға сәті мен әңгімелеу сәйкеспейді. Сондықтан уақыт шектеулігі тым жоғары болып, баяндау, жалпылама шолу сипатында болады. Ойлану, толғану түрінде келетін баяндауда уақыт жағынан сәйкестік болмайды. Сондықтан, бұл құбылысты зерттеуші «уақыттан тыс» баяндау формасы деп атаған [8. 7]. Дегенмен көркем әдебиеттің даму тарихы кейіпкердің мінез-құлқын оқырманға жақындата түсу үшін, бұл форманың ірі түрін орнықтырды. Баяндаудың мұндай формасы ой-толғаныстың мазмұнын ғана беріп қоймайды, оның туу ретін, табиғилығын, ішкі байланыстарын да береді. Сөйлемдер арасындағы логикалық байланысты уақыт жағынан кезектілікті білдіретін жалғамалы байланыс ауыстырады. Сөйтіп, эпикалық қашықтық оқиға мен әңгімелеу арасындағы қатынастың кеңістік және мезгілдік сипаттарын анықтап, соған сәйкес сөйлеу формаларының өзгеріп, түрленуін қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. 1 кітап. – Алматы: Ғылым, 1997. – 512 б.
- 2 Атымов М. Қазақ романдарының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1976. – 312 б.
- 3 Лизунова Е.В. Роман және замандас бейнесі \ \ Кітапта: Жанр және шеберлік. – Алматы: Ғылым, 1968. – 320 б.
- 4 Елеукенов Ш. Әдебиет және ұлт тағдыры. – Алматы: Ғылым, 1997. – 280 б.
- 5 Егеубай А. Құлабыз. Монография. – Алматы: Жазушы, 2001. – 216 б.
- 6 Бабенко Л.Г. Филологический анализ текста. Основы теории, принципы и аспекты анализа. – Москва: Академический проект, 2004. – 468 с.
- 7 Большая литературная энциклопедия. Сост. Красковский В.Е. и др. – М., 2006. – 848 с.
- 8 Лотман Ю. Структура художественного текста. – М., 1970. – 380 с.

АЯГУЛ МАНТАЙ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Сагидуллиева С.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының докторанты

Астана қ., Қазақстан

E-mail: Samatovna2021@inbox.ru

Аннотация. В данной статье через произведения молодых представителей современной казахской прозы отмечается, что возрождение национального духа стало истоком возникновения новых влияний в литературе. Также рассматриваются проблемы общества, поднятые в микросюжетных произведениях молодой писательницы Айгуль Мантай, а также общечеловеческие ценности и приемы автора в передаче внутреннего состояния персонажа, анализируются пути взаимовлияния литературных традиций, новаторские художественные и идейные поиски художника через анализ особенностей изображения им картины современного общества в своих микросюжетных произведениях. Изучаются способы авторского изображения действий и состояний персонажей, а также мировоззренческие суждения о смысле бытия и природе человека.

Ключевые слова: микросюжетная проза, современная литература, взаимодействие мировых литературных традиций, мифическая деталь, национальный дух, художественное решение.

Abstract. This article states that the revival of the national spirit was the source of the beginning of new trends in literature through the works of young representatives of modern Kazakh prose. It also examines the problems of society raised in the micro-subject works of the young writer Aigul Mantai, as well as human values and the author's techniques in conveying the inner state of the character, analyzing the ways in which literary traditions interact, innovative artistic and ideological searches of the artist through analyzing the features of the image of the modern society in their micro-subject works, the ways of the author's depiction of the actions and states of the characters, as well as the worldview expectations about the meaning of human being and nature.

Key words: micro-subject prose, modern literature, interaction of world literary traditions, mythical detail, national spirit, artistic decision.

Ақпарат ағымы тасқындаған ғасырлар тоғысында таным дағдарысы белең алды. Жаңа мәдениет көкжиегін көксеген жаңаша көзқарас ізденіске бастап, осы тұста тың талғам қалыптасуы уақыт заңдылығы десек те болады. Тың ізденіс әдебиетте жемісін қалай беріп жатыр? Бұл – бүгінде сөз өнеріндегі жауабын күттірмес сауал. Осы өзекті мәселеге жас қаламгер Аягүл Мантай шығармашылығы арқылы үңіліп көрелік.

«Ф. Достоевскийдің, Э. Золяның шығармаларындағы ақиқатты тану, кейіпкерлерінің ішек-қарнын ақтарып, көрсетуі ұнайды. Шығармаларындағы айтатын ойын, идеясын оқырманына «шайнап беріп, жұтқызғысы келетін» жазушыларды мүлдем қабылдай алмаймын. Шамаң келсе, оқырманның ұйықтап жатқан санасын «сілкілегенге» не жетсін?! Менің бұған дейін жазған, жазып жатқан шығармаларымның бәрі де – **эксперименттер**. Мен әлі өзімнің нағыз шығармамды жазғаным жоқ» – деп өзіне әділ баға берген Аягүл Мантайдың туындылары қазіргідей интернеттің құдайы беріп тұрған кезде ғаламтор беттерінде, әдеби порталдарда, әлеуметтік желілерде ең оқылымды шығармалар қатарында [1. 225].

Америкада елуінші жылдары Маргарет Кин деген суретші жазған жанары мұңды портреттер Аягүлдің әңгімелерін оқығанда көз алдыңызға келе береді. Ол ылғи да бақыттың дәмін сезіне алмаған балалық шақтан өсіп шыққан жаралы жандар туралы жазады.

«**Депрессия**». Бұл әңгіме негізінен екі қыздың диалогынан тұрады. Реалистік әдебиеттің канондарына салсақ, «Депрессия» кейіпкерлерінің сұхбаты жасанды сияқты әсер қалдырады. Әдепкі адамдар бұлай сөйлемейді. Әдепкі адамның ойында мұнша көп шарттылыққа орын жоқ. Бірақ әңгіменің ішкі өрісіне бойлаған кезде сіз түсінесіз. Аягүлдің

бірде бір кейіпкері «әдепкі» адам емес. Сезімталдығы мен интеллектуалдық өрісі үйлесім тапқан Аягүл Мантаева, көбіне қазіргі адамның деформацияланған жан-дүниесіне үңіледі.

Бастауыш сыныпта бір партада отырып бірге өскен бала досының тағдырын көркем шығармасына арқау қылған Аягүл бұл туындысы арқылы көтерген тақырыбының межесіне жете білген. «Депрессия» да бас кейіпкер бала кезгі ауылдас досының анасы жеңіл жүрісті болғандығы себепті онымен сөйлеспей кетуіне тура келеді. Тағдыр тәлкегіне ұшыраған, кішкентайынан мейірімге сусындап өспеген балғын қыздың балалығы ерте есеюіне апарып соғады. Қыздығын ерте ұрлатып, анасы секілді бұлда жеңіл жүріске түседі.

Көңіл жабырқатар бұл әңгімесі – бүгінгі қоғам айнасы. Қыздығын ерте ұрлатып, тәнін саудалаған қыздар қатары қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі. Алайда кінәлі сол жолға итермелеген заман емес пе? Ауыл боп түзетуге ұмтылмаған, керісінше біле тұра табалаған ауыл адамдарының қылықтары жаға ұстатады:

«Біздің ауылдың момын тракторисіне төрт қызымен тұрмысқа шыққан әйелдің сұлулығы еркектерді тәнті етіпті. Әйелдің есімі Жұпар. Ауылдың шетіндегі жалғыз үйді ерлер жағы «Жұпар иісі» дейтін. «Жұпар иісі» үйін біздің ауылдың әйелдері жек көретін. «Тәйірі «Сасық үйді» «Жұпар иісі» деп атағаны несі, ей», – деп күйіп-пісетін дәу апам. Біздің ауылдың карта құмарлары картадағы жалаңаш әйелдің бейнесін де сол әйелдің атымен атайтын» [2. 8].

Дүниеге аппақ, тап-таза болып келген Айкөркемді өзінің ортасы, жезөкше анасы, шегір көздер, былғаныш ниеттер ластады:

«Түнде қара мысық пен балалары етіме таласып, сүйегімді кеміріп жатады. Ұйықтасам, көзімді ашып, жарық әлемге қарауға қорқам. Қара мысық туған сайын ескі шелекті суға толтырып, көзін ашпаған мәулендерді кезек-кезек суға батырып, өлтіре бердім. Көктемде мәулендерін өлтіріп жатқан кезімді қара мысық жолбарысша атылып, беті қолымды тырналап тастады. Жауыз адамның үкімімен бір күннен артық өмір сүрмеген балаларын біртіндеп ескі тамның үстіне тасыды. Қара мысықтың аузында денесі салаңдап тұрған құйтақандай мышым әлі күнге дейін көз алдымда. Мәулендерінің өлі денесін тілімен сипап жатқан қара мысықты күрекпен ұрып, өлтірдім. Қатыгездігімді балалық тентектікке балап, ақтаудың өзі – қылмыс. Бесеумізді бес еркектен туған анама деген жеккөрушілік сезімім жылына екі-үш рет балалайтын қара мысыққа деген өшпенділігімді оятты. Сол күні жабайы аң секілді бізді әр кездескен еркегінен туған анамды қара мысық секілді өлтіруге ант еттім. Жезөкшенің ұрпақ өрбітуіне құқы жоқ, түсінесің бе, құқы жоқ! Жезөкшеден жезөкше туылады. Оныншы сыныпта оқып жүргенімде екі рет түсік жасатқанымды білесің бе?» [2. 4].

Осы әңгімедегі Айкөркем неге мысық пен мәулендерді өлтіреді? Өйткені зұлымдықтан зұлымдық қана туады. Төрт құбыласы түгел болу үшін адам мейірімге қанып өсуі керек. Ал жазушы бізге сол мейірімнің апаттық жағдайда жетіспейтіндігін айтып отыр. Айкөркем образы арқылы ол, адамның қатыгездігі жайлы сұрақ қояды. Мұндай адамды аяу керек пе, айыптау керек пе, одан қорқу керек пе? Айкөркемді «қара мысықтың аңдитыны» – оның өз әрекетіне деген ішкі, психологиялық қарсылығы. Сондықтан да сіз Айкөркемді айыптай алмайсыз. Оның қолынан өлген мәулендер қандай құрбан болса, өзіне тиесілі мейірімге қанбаған бұл да, сондай құрбан.

«– Кешір, – деді аспан жаққа көз тастап. – Кешіріші. Сені жақсы көре тұрып, жек көретінім үшін кешіріші. Ғасыр... Ол менің сезімдімді қорлады. Ғасырға өлім тілейтінім үшін кешіріші. Аппақ әлемді, айналамды қоршаған адамдарды жек көретінім үшін кешіріші. Сен жазмышқа сенесің бе? – деді ол темекісін тұтатып...» [2.5].

Жоғарыдағы үзіндіден жас қаламгердің адам жанының шым тереңдеріне бойлай алатыны айқын байқалады. Өзінің тумысынан неге сонша бейбақ болып жаралғанын түсінбейтін Айкөркем, «бұл бәлкім, жазмыш шығар» деген жалғыз сөзден жұбаныш табады. Кісі бойындағы қарама-қайшы сезімдер, арпалысқан ойларды соншалықты дөп басу кез келген қаламгердің қолынан келмейтіні анық. Бұл сөзсіз, психологтың, және өзгенің де,

өзінің де жанына жиі үңілетін, кісі бойындағы қайшылықтарды байыптай алған жас жазушының ғана несібесі.

Екінші кейіпкер, баяндаушы – Айкөркемге қарама-қайшы бейне. Балалық шағы лайланбаған, мейірімге қанып өскен, махаббатқа шомылып жүрген «қалыпты» қыз. Бір қарағанда. Бірақ Айкөркемнің қырағы көзімен қарасаңыз, «баяндаушының» да бақытсыз жан екенін аңдайсыз. *«Еркек пен әйелдің қарым-қатынасы гүл мен көбелектің қарым-қатынасын қайталайды. Сен биік үйлердің терезесінен көрінетін қызыл гүлге көбелек қонғанын көрдің бе?»* [2. 3]. Айкөркем құрбысын биік үйдің терезесіндегі гүлге ұқсатып тұр. Демек, ол биік болғанымен, сол биігінде жалғыз. Айкөркемнің: *«Білем ғой, сен менің болмысымнан қорқасың, сүйе тұрып, сезімін тұншықтырып тастайтын сенен мен де қорқам...»* [2. 10] дейтіні де содан. Жалпы, жаратылыста әйелдер екі топқа бөлінеді: сезім жетегінде өмір сүретіндер және сезімін тежей білетіндер. Автор сол екі типтегі әйелдің де психологиясын дөп басады.

Аягүлдің кейіпкерлерін байқасаңыз аса білімді, интеллектуал, бейнелі ойлай біледі. Оларға жадаулық пен қарабайырлық тән емес. Шынайы өмірде айтылмайтын, бірақ ең маңызды сөздер оның әңгімесінде түйдек-түйдегімен ақтарылатыны да содан шығар.

«Депрессия» бір жезөкше мен сұлу қыздың қор болған өмірі жайлы әлеуметтік әңгіме ғана емес, бұл – тазалық пен мейірім туралы пәлсапалық шығарма. Сол тазалықтан әділетіз қағылған Айкөркем, әңгімені оқып біткен соң да өзіңізбен бірге қалады. *«Қарызға құрбым да бермеген ақшаны тәнім тауып берді»* [2. 11]. Демек ол, туған анасынан көрмеген мейірімді басқалардан да іздеген, бір кездері үміттенген, бірақ ешкімнен таба алмапты. Бұдан былай табуы да екіталай...

«Томпақ». «Томпақта» өлік шығатын үйде тамақ іздеп жүрген ашқұрсак бүлдіршінді көріп жүрек езіледі. Мұның бірі автордың таным түйсігі мен ішкі психологиялық әлемінен хабар беретін детальдар. Қазіргі қазақ әдебиетінде, тек Аягүлде ғана емес, осындай сарындағы шығармалардың қарасы көбейгені жасырын емес. Басты кейіпкер – Айжұлдыз. Бірақ, оны бұлай тек анасы атайтын, толықтығынан Томпақ деп атап кеткен. Әкесі ащы суға құмар болып, анасын талай таяқ астынан алып қалған батыр қыз тағдыры оқырманды елжіретпей қоймайды. Анасын арашалап жүріп, көзілдірігі сынып, әйнек сынығы бетін жырып кетсе де, әкесінің қолы тиіп, көзі көгерсе де ол әкесін жақсы көретін. Топыраққа аунап жататын әкесінің қасынан табылатын да Томпақ еді. Бір күні әкесі жоғалып кетеді. Досының үйінде ішіп, соңы екеуі жанжалдасып тарайды. Қақаған аязда бағытынан адасып, далада ұйықтап қалады. Осылайша Томпақ әкесінен айырылады. Тағы да бүгінгі күннің шындығы... Ең бірінші: ащы судың әсерінен қаншама отбасы айырылысып, қаншама жан түршігерлік жағдайлар болып жатыр. Екіншіден: әкенің тәрбиесін көрмей өскен бала қанша? Үшіншіден: жалғыз басты қалған ананың тағдыры, ендігі бар ауыртпашылық ана мойнынында. Қазір дең басты қоғамда алып жатқан мәселе осы емес па? Дала безіп, бір үзім нан тауып жей алмай жүрген жан қаншама? Ащы судың әсерінен бір-бірін өлтіріп жатқан, ажырасып жатқан отбасы. Осылайша күнәсіз сәби толыққанды отбасының тәрбиесін көрмей өседі. Сегіз, тоғыз, он баламен жалғыз қалған жалғыз басты аналар тағдырын айтсайшы. Барлық тағдыр ауыртпалығын мойнына арқалап жүр... Томпақ он жеті жасында оң жақта отырып дүниеге бала әкеледі. Некесіз бала дүниеге келеді. Толғақ қысқанда ғана шешесі өз қызының жүкті екенін біліпті. Семіздігінен іші білінбесе керек. Баламның әкесі – бұлт деп, баласының есімін Бұлт қояды. Ауыл ішінде *«Томпақтың баласының әкесі Қарауылбек жынды екен»* деген өсек тарады. Қарауылбек – ауылдың жындысы еді... Тағы да бүгінгі күннің шындығы – некесіз бала. Біздің қазақ ежелден ұрпақ мәселесіне көп көңіл бөлген. Дүниеге некесіз ұрпақ келуін ар мен намыс санаған. Қазіргі уақытта адам азды ма, заман азды ма, осы жағы белгісіз болып тұр. Мәселенің бәрі жастардың беттің арын белге түюінде. Некесіз бала мұсылмандарға жат. Өсіресе, әйел затына өзінің күйеуінсіз дүниеге ұл-қыз әкелу намыс болып саналады. Некесіз ұл мен қызды кінәлаудың ешқандай реті жоқ. Олардың қандай кінәсі бар. Бәріне жауапты олардың ата-анасы деп түйсінеміз. Қаламгердің меңзейтіні де тәрбиенің жұтандығы шығар [3. 7].

«Жауһар» кейіпкерлерінің психологиясы құлыптаулы қалған сияқты. Мысалы, кейіпкердің шегір көз жігітке «ғашық болуы» сенімсіздік ұялатады, сипаттауында да жылу жоқ. Бірақ шап-шағын әңгімеге мінез сыймаса да, өмірбаян сыйып тұр. Өзін сүймейтін жігіттен көтеріп қалып, о дүниелік болатын Жауһар да, оны қорғай алмаған құрбысының да, біреудің көз жасына қалып, екіншісіне жұбаныш бола алмаған шегір көздің де өмірі сізге «түсінікті».

Аягүлді ерекшелейтін нәрсе – кез келген әңгімесінде тіршіліктің мәні, ғаламның жаратылысы, адамның болмысы туралы құнды ойлар болады. *«Мен өзімді ұйықтап жатып, ояу жатқандай, ояу жатып, ұйықтап жатқандай сезінем. Күн суық күні ыстықтап жүремін, ал ыстық күні тоңып жүремін»* дейді «Жауһардың» кейіпкері. Неге олай дейді? Өйткені өмір көбінде «бұл менің түсім болса екен» дейтіндей үрейлі. Аягүлдің кейіпкерлері неге мұнды? Адам қайткенде бақытты болады? Екі әңгіменің де кейіпкерлерінің орасан жалғыздығын сезінесіз. «Біз өмірді өзіміз күрделендіріп аламыз» дейді бір кейіпкер. Оның кейіпкерлерімен бір кеңістікке түскенде, өмір шынында да күрделеніп кетеді. Ал оны қарапайым деп кім айтты...[3. 58].

«Қабір гүлі» адамның өлімді алғаш рет түйсінуі туралы. Бір данышпанның таңғалатыны бар еді, «Менің ең бақытсыз күнім – адамдардың бәрі өлетінін түсінген күнім. Ересектер, дүниеде бәрінің жойылатынын біле тұра қалайша түк болмағандай өмір сүре береді?». «Қабір гүлінің» кейіпкері кездесетін алғашқы өлім – бұларды ойнататын бүкір шалдың өлімі. Ал адамдардың бәрі түбінде бақилық екенін білгенде ол ересектерге сұрақ қоя бастайды. «Адамдар неге 600-800 жыл өмір сүрмейді?»...

Әңгіменің сәтті шығуының кілті – баланың атынан баяндалуында. Сондықтан тілі, стилі барынша қарапайым. Диалогтары шартты емес, реалды:

«– Әкетеміз. Ата-бабамызды сендердің зираттарыңда жатқызбаймыз, – дейміз бәріміз «хормен».

– Қашан әкетесіңдер?

– Бүгін әкетіңдер!

– Бүгіннен қалдырмаңдар, әйтпесе...

– Әйтпесе, не істейсіңдер?

– Сендердің ауылдарыңда зираттан басқа не бар өзі? Ауылдарың мәдениет дегеннен жүрдай ғой.

– Ой, осы сендер бір-біріңе неге сонша кектенесіңдер? Ерте ме, кеш пе, бәріміз сол зиратта жатамыз ғой» [3. 54].

«Депрессиядағыдай»: «Сен көбелекке ұқсайсың», «сен шіркейге ұқсайсың» деген «салғыласу» болмаса да, Аягүлдің өзіндік қабылдауы бұл әңгімеде де менмұндалап тұр. Мысалы, оқыңыз:

«Әлі есімде, сол күні жүгері алқабының ішінде отырып, ұзақ жылағаным. «Біздің өміріміз жүгеріге ұқсайды екен ғой» деймін де жылай беремін» [3. 54].

Жаһандану кезеңінде өмір сүріп жатқан ұлтымызға еуропалық дүниетанымның да әсер етіп жатқаны байқалады. Атап айтсақ, прозаик Аягүл Мантаеваның бұл әңгімесі біздің болмысымызға батыстық салттың да ықпалын анық көрсеткен. Әдетте, мұсылман қазақ бейіттің басында құран оқиды, топырақ салады. Ал Аягүлдің кейіпкерлеріне қабірдің басына гүл қойдырғысы келеді.

«Қабір гүлінде» батыстық мифтік элементті жазушы көркемдік деталь ретінде қолданған. Қызыл гүлге қатысты Наполеон мен Жозефина туралы оқиға кірістірілген. Енді батыстық мифтік деталь деп отырғанымыз қандай деталь?

«Наполеонның әйелі фиалканы жақсы көретіні сондай өзі қастерлейтін сол гүлді шашына тағып жүреді екен. Даңқты қолбасшы Жозефинамен қосылған күнді жылда есінен шығармай, оған фиалка гүлін сыйлайды екен. Бір жылы базарға фиалка гүлін әкелуге жұмсаған қызметшілері құр қол оралыпты. Жарының жанарынан кірбің көргісі келмеген қолбасшы гүлді өзі іздеуге шығады. Базарды аралайды, жоғын таппайды. Көше бойлап, іздейді. Іздегені жоқ. Қолбасшы «Фиалка гүлінсіз Жозефинаның көзіне қалай көрінемін?» деп

уайымдайды. Іңірде фиалка гүлін өткізе алмай тоңып, бүрісіп тұрған бүкір кемпірге кезігеді. Қолбасшы құшағын фиалкаға толтырып, үйіне оралады. Көзінде нұр ойнаған Жозефина фиалканы иіскей беріп: – Мынау моладан жұлынған гүл ғой, – деп талықсып кетеді. Өлмелі бүкір кемпір гүлдің моладан жұлынғанын мойындап, жанына сауға сұрап, қолбасшының аяғына жығылады. Көп ұзамай Наполеон ақылды Жозефинасынан айырылып қалып, жалғыздық мұңына қамалады. Қолбасшы сүйікті жарының қабірінің басына фиалка гүлін ектіріпті. Өмірінің соңғы азапты күндерінде Наполеон Жозефинаның қабіріне барып, бір тал фиалка гүлін жұлып, төс қалтасына салады. Арада көп уақыт өтпей ұлы қолбасшының өзі де мерт болады»[3. 55].

Аягүл өзінің «Қабір гүлі» әңгімесінде осы детальді өз шығармасына кірістірген:

«Сарша тамыздың соңғы күнінде Есіркеп көкемнің қызы Бұрымның өлімі туралы қаралы хабар жетті. Түнде ұйықтағаннан қайтып оянбапты. Зиратқа барғанымызда Бұрымның топырағы кеппеген қабірден қып-қызыл әдемі гүлді жұлып алғаны есіме түсті.

– Мұндай иісі жұпар шашқан гүлді біріншірет көріп тұрмын. Не деген әдемі гүл! – деп құшырлана иіскеген. Сол жұпар иісі аңқыған гүлді кейін еш жерден кезіктірмедім. Сонда ол:

«Бұл гүлді саған сыйлар едім, бірақ қымай тұрғаным», – деп әдемі күлімсіреп еді» [3. 56].

Жоғарыда көрсеткеніміздей мұндағы кейіпкер де қабір гүлін иіскегеннен кейін көз жұмады. Әлемдік мифтік әңгімені деталь ретінде пайдаланып осындай жаңаша, қазақ қоғамына қатысты тың бір әңгіме жазылған. Есесіне «Қабір гүлінде» жылан культі туралы жолдарды да ұшырастыруға болады.

«Үлкендердің: жалбыздың арасында жыландар көп, суға көп түсе бермеңдер, жыландар патшасын ашуландырып аласыңдар» деген сөзін жай қорқытады деп қабылдайтынбыз. Бір күні шомылып жүрген Масақбайдың Көккөзі Андрейден қашып, жалбыздардың арасына барып жасырынады. Үркіп кеткен жыландар бір-біріне оратылып, су бетіне шыққанда, зәре құтымыз қалмады». Демек, үлкендер айтқанда жыландар патшасы ашуланатын болғаны ғой. Осыдан кейін ойнап жүрген балалар өз-өзінен ұрысып қалады» [3. 56].

Жазушы оны жыландардың ашуының кесірінен дегенді айтып жатпайды. Өзге замандастарына қарағанда Аягүл Мантаева қалыптасқан дәстүрлі жазу стилін құп көреді. Оқырманын алдымен психологиялық тұрғыда дайындап алады, сосын мүмкіндігінше астарлап кеткен ойларының шешімін ашып беріп, түйін жасап отырады.

Аягүл Мантаева әңгімесіне қанша батыстық детальді енгізген деп қарастырған күннің өзінде, балалардың мазар орналасқан жерге қатысты дауы қазақтың өліге деген құрметінің ерекше екендігінен хабар береді. Өлді болды, өлген адаммен шаруасы жоқ ұлттың балалары мазарға бола ондай қақтығысты жағдай туғызбаған.

Қаламгер өмір мен өлім, махаббат пен достыққа деген авторлық қатынасында өз әлемін жасап алған. Тағы бір қасиеті, А. Мантаеваны оқығанда оның әлемдік классикамен етене таныс екеніндігі: «Депрессиядағы» «данышпан», «Боранды бекеттегі» Әбутәліпті еске түсірсе, «Жауһар» әңгімесінің бас кейіпкері: «Өмірге ешқандай ұрпақ әкелгім келмейді. Қайғы, мұң арқалап, ол да өмірден өтеді. Бір бақытсыз жанды өмірге әкелмей, сауап іс жасағым келеді» дейтіні – Гамлеттің Офелияға айтатын сөзін санаңызда жаңғыртады. А. Мантаеваның прозасындағы құндылық – қазақтың әдебиетіне бұған дейін жат болып келген, өзгеше өрістегі ойлар, танымдық, эстетикалық жаңа қабаттар.

Жазушы, драматург Дулат Исабеков «Жаңбырлы көктем» жинағына берген алғы сөзінде Аягүл Мантаеваның әңгімелерін мерзімді баспасөз беттерінен оқып жүргендігін, оның тіліне, кейіпкерлерінің әрқилы мінезіне, шынайы оқиға желісіне сүйсініп жүргендігін баяндайды [4. 3].

Қаламгердің пікірінше: «Әрбір жақсы шығармадан оқушы өз өмірін табады. Осындағы «Жаңбырлы көктем», «Томпақ», «Маргарита», «Сурет», «Муза» атты әңгімелер қияндағы бейтанысқа да оның өткен өмірін сағындырып, не болмаса, тап солардың

басындағы оқиғаларды баяндап отырғандай күйге жетелейді. Әйтеуір, Аягүл әңгімелері ешкімді бей-жай қалдырмайды. Жинақты оқып шыққанда кеудеңе Оңтүстіктің жылы лебі соғып өткендей жандүниенің рахат бір сезімге толады», – деп өз бағасын берген [4. 4].

Аягүл кейіпкерлерінің сорақы сандыраққа толы, қауіп-қатерге толы тағдырлары авторларының бүгінгі өмірге деген көзқарастарын танытады:

«Біреуді жақсы көру, біреуді сүю – мен үшін тым күлкілі, жабайы, тұрнайы сезім. Өзімді қоршаған адамдарға деген аяныш – өзімді мүсіркеу. Өмірдің мәңгілік емес екенін, түбі бәріміздің өлетінімізді ойласам жүрегім қуанышқа бөленеді.

Ол иығымнан құшақтап, құлағымның түбінен:

– Сүйем, – деп сыбырлады.

Өліктің ісін сезіп, тыжырындым.

– Сен менен өліктің ісін сезбейсің бе? – дедім.

– Ажалмен ойнау – Құдайды мазаққа айналдыру, – деп ол қабағын түйді.

– Біз бәріміз Құдайдың қуыршағымыз, – дедім қасарысып. – Мен қуыршақ болудан өлімді артық санаймын» [3. 78].

«Қуыршақ болудан өлімді артық санаймын» деп бүгінде өскелең ұрпақ өз өмірлеріне балта шабуға. Қатыгездіктің, жауапкершілік сезімі бойында ұя салмаған бұл кейіпкер сөзін батыстық идеологияның санамызға шабуылдары көрінісі деп санасақ болады. Бүгінгі ақпарат қарқынына сүзгі қоймаған адам дәстүрінен ажырап, сана жетегінде теледидардан көрген құбыжықтардың сан қилы қитұрқы әрекеттерін қайталауда.

Тосыннан туылған осындай оқиғалардың тасасында тұратын тұспалдар мен себептер бүгінгі дәуірдің сырқатын, адамдар жанының жарақаттарын танытады. Бүгінгі адамдар тағдыры, жан арпалысы, өмір өкініштері қоғамдағы әрбір құбылысты зерттейтін қаламгерлерден ерекше ықыласты, ден қоя тыңдау мен түсінуді талап етеді.

Қысқасы, Аягүл Мантайды ерекшелейтін нәрсе – кез келген әңгімесінде тіршіліктің мәні, ғаламның жаратылысы, адамның болмысы туралы құнды ойлар.

Жалпы жазушының қай әңгімесін алсаңыз да, бүгінгі замандастарымыздың күрделі тағдырлары, олардың жан әлеміндегі түрлі сезімдік, психологиялық құбылыстар, ішкі сезім иірімдері, олардың іздері байқалатын іс-әрекеттері, ішкі буырқаныстан, толғаныстан туып жататын байлаулар, кейіпкерлердің шешімі шынайы бейнеленген. Қазақ прозасында постмодернизм үлгісі дәстүрлі поэтикалық құралдарды толық алмастырған жоқ, екеуі қатар дамып келе жатқанына аталған мақаламызда көз жеткіземіз.

Әдебиеттер тізімі:

1 Шапийан М. «Аягүл Мантай, жазушы: Анам жақсы жазу үшін еңбектеніп жүргенімді білмейді-ау» // «Жұлдыздар отбасы» №15(225), 2016;

2 http://dev.kitap.kz/books/ayagul_mantaeva_depressiya;

3 Мантаева А. Жаңбырлы көктем. – Алматы. – Жалын, 2009. – 96 бет;

4 Исабеков Д. «Көркемдіктің шынайы көктемі» // «Жаңбырлы көктем» – Алматы: «Жалын», 2009.

ӘОЖ 808.1

АЛАШ ӘДЕБИЕТІНДЕ ҰЛТТЫҚ САРЫН, ЕЛШІЛІК МҰРАТ

Бәшіров Н.

*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының докторанты
Астана қ., Қазақстан.*

**Ғылыми жетекшісі: ҚР ҰҒА академигі Қамзабекұлы Д.*

Abstract. The article analyzes the struggle of political and public figures of Kazakhstan, prominent writers A. Baitursynov, M. Dulatov, M. Zhumabayev against colonial oppression and medieval mesheism, their work on the creation of an independent state – Alash autonomy. The common positions of the national

political elite formed in the Kazakh steppes, which were held at different stages depending on the fate of the country, are analyzed. The reasons for the arrest and punishment are revealed, obstacles to the restoration of historical justice by the authorities are identified, and the mechanism of rehabilitation of victims of repression is studied. The position of these writers to awaken the people from sleep is evidenced by the wake-up yellow in their poems. The trends of national and political struggle in literature are revealed.

Key words: Kazakhstan, Alash-Orda, national intelligentsia, national idea, awakening, age of awakening, poetry, independence.

Аннотация. Статья рассказывает о трудах казахстанских политических и общественных деятелей, известных писателей А.Байтурсынова, М.Дулатова, М.Жумабая в борьбе с колониальным гнетом и средневековьем, их работе по становлению независимого государства - Алашской автономии. Дается анализ общим позициям национально-политической элиты разных времен, сформированной на казахской земле, касательно судьбы родной земли. Рассматриваются причины задержания и наказания, препятствия со стороны власти по установлению исторической справедливости, механизмы оправдания жертв политических репрессий. Доказывается путем смысловых нагрузок на произведения отмеченных писателей о пробуждении народа от спячки. Рассказывается о тенденциях народно-политического противостояния в литературе.

Ключевые слова: Казахстан, Алаш-Орда, национальная интеллигенция, национальная идея, пробуждение, эпоха пробуждения, поэзия, независимость.

Шетелдік және отандық гуманитарлық, әлеуметтік ғылымдарда «ұлт және ұлтшылдық», «этнос», «ұлттық идея» ұғымдары жан-жақты қарастырылып келеді. Ұлт ұғымы арқылы белгілі бір халықтың өмір сүру территориясын, тілін, нәсілін және әдет-ғұрпын, тарихын анықтауға болады. Десек те, сыртқы саяси күштердің әсерінен ұлттық мүддесінен айрылған халық аз болмады. Ұлтты сақтап, өз алдына ел болу үшін әлемде әртүрлі соғыстар, саяси қозғалыстар болып тұрды. Мәселен, түрлі тарихи кезеңдерді басынан өткізіп, территориясынан айрылып қала жаздаған қазақ ұлтшылдарының мақсаты: «Ұлттық тәуелсіздікке ұмтылу, қазақ жерін отарлаушы күштердің меншігіне біржола өтіп кетуден және жас ұрпақты ұлттық негізден қол үзіп орыстанып кетуден сақтау еді» [1. 56].

Қазақтың ұлттық элитасы ел ішіндегі жағдайды түсініп, өздерінің қоғамдық-саяси қызметтерімен бірге, шығармашылық қызметтері арқылы ұлттың санасын оятып, отарлық езгіге қарсы шықты. Сауаты жоқ, жақсы мен жаманның ара жігін ажырата алмайтын, көп нәрсені түсіне бермейтін қазақтың санасын ояту үшін түрлі шығармалар жазылды. Мәселен, ел арасына кең тараған М.Дулатовтың «Оян, қазақ» кітабы 1909 жылы жарыққа шығады. Аталған шығармада ақын патша өкіметінің қазақ ұлтына жасаған қиянаттары айтылады. Ресей империясының қазақтардың малға жайлы шұрайлы жерлерін тартып алуы, тілі мен діліне, жеріне иелік етуге мүмкіндік бермеуі, соның әсерінен халықтың күйзелісін, ауыр тұрмысын бейнелеп, ашына жазылғаны байқалып тұр.

«Міржақып Дулатұлы қазақтың азаттық қозғалысының манифесі – «Оян, қазақ!» атты жинағында ұлтты ұйқыдан тұрғызу мәселесін концептуалдық дәрежеге көтеріп, оны құрғақ қиялдан гөрі, нақты білім мен білікке арқа сүйейтін қауырт қимылға күштарлықпен – саяси күрескерлікпен сабақтастырды» [2. 240]. Демек, М.Дулатов өзінді, ел мен жерінді қорғап қалу үшін ояну керектігін айтып тұр. «Оян» дегені оқу оқып, білім алып жаңа өмірге қадам басу қажеттілігін меңзеген. Әрине, «айтқанына көніп, айдауына жүретін» қара халықтың көзін ашып, дамыту патша үкіметіне ұнамайды.

Міржақып Дулатов 1911 жылы маусым ішінде «Оян, қазақ» атты кітабын таратқаны үшін Семейде абақтыға жабылып, 103 һәм 129 статьялар бойынша айыпталып, Окружной соттың үкімі бойынша 19 ай қамауда отырады. Семей Округтік Сотының Прокурорына тергеуші Пукляков 1911 жылы жазылған М.Дулатовты айыптау жөніндегі мәлімдемесінде: «Оян, қазақ» жинағы мазмұны бойынша қазақ жастарын қолданыстағы мемлекеттік қоғамдық құрылымды құлатуға шақырады, бұл ретте ол қазақтардың хандық кезіндегі еркін өмірі мен қазіргі уақытты салыстыра бағалайды, орыс өкіметі қазақтарды өз жерінен ығыстырып, оларды қоныс аударушыларға және сайын далада жүрген поп-миссионерлерге алып беріп жатыр дейді» [3]. – деп ақынды патша үкіметінің саясатына наразы деп

айыптайды. М.Дулатовты абақтыға жапқан бұл кітап жөнінде қазақ ғалымдары өз пікірлерін білдірді. Шынында да бұл кітап патшаның отарлау саясатына қарсы кітап еді. Тарихшы, профессор М.Қойгелдиев: «Ресей патшалық үкіметінің шымбайына тиген кітап болды бұл. Бір қызығы, «Оян, қазақ» сол кездегі қазақ зиялыларына да ұнады. Қазақ халқының да ойынан шықты. Сондай-ақ, дін адамдарының да көңілінен шықты. «Оян, қазақтың» елге ұнағаны соншалықты, кітапты мешіттер, молдалар елге таратты. Осыдан-ақ, бұл кітаптың мән-мағынасын, маңызын байқауға болады. Патша өкіметі кітап авторының соңына түсті. Ол кітапты оқуға тыйым салды [4. 24] – деп М.Дулатовтың қудалану себебінен хабар береді. М.Дулатұлы 1928 жылы желтоқсан айында қамауға алынып, екі жылдан кейін ату жазасына кесіледі. Сот үкімі абақты жазасымен ауыстырылып, 10 жылға бас бостандығынан айрылады. 1935 жылы Беломор-Балтық арнасының құрылысы бойында, Сосновск станциясындағы жазалау лагерінде ауыр науқастан қайтыс болады.

М.Дулатов сияқты ұлт зиялылары халықты патшалық езгіден азат етуге, білім алып, тәуелсіздік алудың жолдарына бағыттады. «Ұйқыдан оянып» еңсесін көтеру қажеттілігін түсіндірді. Мақсат бір болғандықтан, барлығының дерлік шығармаларының мотиві бірдей, сарындас, үндес болды. М.Дулатов «Оян, қазақ» өлеңінде: «Көзінді аш, оян қазақ, көтер басты», «Енді, жату жарамас», «жатырсың, қазақ, оянбай» [5. 67] - десе, ақын Б.Ержанов: «Тұр, қазақ» өлеңінде: «қазағыңды бір оятшы», «осындай күнде қарап жатпай, оянсаңшы», «өткізбе қараңғыда жастық шақты», «Көрпені жамылып, бекер ұйықтап жатқаннан не пайда?» [6. 71] - деп, М.Дулатов идеясын дамыта түседі. Елді «ояту» мотиві ақындардың поэзиясында ерекше пафос болды. А.Байтұрсынұлының «Маса» жинағында да терең ұйқыда жатқан халықты масадай ызындап, ұйқы бермей, мазасын алып, айналасына назар аударуға шақырады. «Баяғы қалпы, бұл неткен жұрт ұйқышыл», «талауда малың, қамауда жаның, аш көзіңді оянып» деп ұйқыдағы халықты оятып, оларды жаңа өмірге қадам басуға шақырады. А. Байтұрсыновтың есімі «Алаш» ұлттық-демократиялық партиясының ұйымдасуына ықпал еткен «Қазақ» газетімен тығыз байланысты. Ұлттық идеяны насихаттайтын аталған газет саяси сенімсіз болып үнемі бақылауға алынып отырды. «Патша өкіметінің түрмесінде отырып шыққан, айдалып келген сенімсіз адамның шығарған газетін Орынбордағы үкімет орындары қатты бақылап, қит етсе айып салып, редакторын түрмеге қамауға шейін барған көрінеді» [7. 51]. А. Байтұрсынов амалсыздан әр газет материалдары үшін есеп беріп, Ресей губернаторына газетке жарияланған мақалаларды орысшаға аударып беріп отырған. Негізінен А.Байтұрсынов ұлт тағдырына алаңдап публицистикалық мақалалар жазып қана қоймай, өлең де жазды, көркем аударма жасаумен де айналысты (И.Крылов мысалдарын аударған), ұлт сауатын ашу үшін әліпбиде жазды.

Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған,

Сахара сазға қонып салқындаған.

Бір өртке қаудан шыққан душар болып,

Не қалды денемізде шарпылмаған – [8. 23] - деп қазақ халқының қиын жағдайларды басынан кешіргенін, қаз сияқты еркіндікте жүрген халықтың отаршылдықтың өртіне өртенгенін астарлай, бейнелі түрде жеткізеді. Ақынның жасынан күйінішпен өскені, намысшыл болуына жетім өскендігі де қатты әсер еткенін байқауға болады.

Оқ тиіп он үшімде ой түсіріп,

Бітпеген жүрегімде бар бір жарам.

Алданып тамағыма, оны ұмытсам,

Болғандай жегенімнің бәрі харам.

Адамнан туып, адам ісін етпей,

Ұялмай не бетіммен көрге барам?! – [8. 25] - дейді «Анама хат» өлеңінде. Бұл өлең жолдарынан байқайтынымыз, А. Байтұрсыновтың әкесі мен ағасының патша чиновниктерімен қақтығысқа келіп, сотталып, жер аударылып кеткендігі, жазалаушы отрядтың елге жасаған зорлықтары жүрегіне жара болып, күреске итермелегенін, ел азаттығы үшін бар өмірін арнайтынын яғни, ақын даусын аңғарамыз. Жалпы, А.Байтұрсынов әр кезеңде жала жабылып 11 рет абақтыға жабылып, ақталып шығып отырады. 1937 жылдың

25 қарашасында қайта ұсталып, сотталады. «А.Байтұрсынов являлся одним из основателей и руководителей контрреволюционной националистической партии «Алаш» и правительства «Алаш-Орда», ставивших своей целью свержение советской власти в Казахстане. С этой целью алашординцы, возглавляемые А.Байтұрсыновым и другими, создали вооруженные отряды, проводили карательные операции на территории Казахстана..., вступали в сговор в союзе с контрреволюционным колчаковским правительством» [9. 132]. 1938 жылы ақпан айында атылады.

А.Байтұрсынов өмір сүрген дәуірді «Ояту дәуірі» десек те болады. А.Байтұрсынов, М.Дулатовпен идеясы, мақсаты бір ақын М.Жұмабаев шығармаларында да азаттық, теңдік сарыны бар. Мысалы: «Сорлы қазақ» өлеңінде: «Пыр-пыр ұйықтап сорлы қазақ тек жатыр», «Қозғал, қазақ, білімге жүгір, кез келді» [10. 19]. - деп ұйқыдағы қазақты оятуды көздейді. Демек, 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясынан кейінгі өлеңдерде қазақ елінде «ояну, ояту» мотиві жетекші позицияда болғанына көз жеткізуге болады. Филология ғылымдарының докторы, профессор Айгүл Ісімақова «XX ғасырдың басында жарық көрген Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» (Орынбор, 1909), Байбатыр Ержанұлының «Тұр, қазақ!» (Қазан, 1914) және Әбілқасым Арғынидің «Жатпа, қазақ!» (Ташкент, 1917) кітаптарының 100 жыл бұрын ұйқыда жатқан қазақ рухын тірілтуге тырысқан Міржақып Дулатұлының «Оян, қазағының» әсерімен «Тұр, қазақ!», «Жатпа, қазақ!» кітаптарының жазылуы тегін емес еді. Олардың құрылымы, көтерер тақырыбы мен ішкі мазмұны «Оян, қазақтың» жалғасындай болып қабылданады. Көркемдік деңгейлері түрлі болғанымен, Байбатыр Ержанұлы мен Әбілқасым Арғынидің сөз саптауы, жазу мәнері мен ой орамдарындағы айшықтардың басты концепті бір еді. Ол – қазақтың санасын ояту» - деп бір-бірін идеялық тұрғыда толықтырып тұрған үш кітап жөнінде тұшымды пікір айтқан.

Туған халқын ел болып, еркін дамуын аңсап, тәуелсіздік үшін күрескен М.Дулатовты өзіне ұстаз санаған ақын Мағжан Жұмабаевта жастарға жол көрсетіп, өсиет өлеңдерін арнады. 1918 жылы Қызылжар қаласында шығып тұрған «Жас азамат» газетінің бірінші санында ақынның «Мен жастарға сенемін» деген тақырыбындағы өлеңі жарияланды. Бұл өлеңі сол замандағы қазақ жастарының не істеу керек екенін, мақсаты мен міндеттерін көрсетіп өлеңнің алғы сөзіне: «Жастар! Алда жүрген, Алаш жолына аянбай қызмет қылған адал жүрек ағалардан үлгі, өнеге алыңдар. Елдіктен, ерліктен айырылып, екі жүз жылдай еңсесі түскен елді ойлаңдар. Күнді - түн, жақынды - жат, пайданы - зиян деп жүрген, толық саяси құқықтарын іздеп алуға ер жетіп, есі кірген елді ойлаңдар!» [7. 51] - дейді. Осы өлеңінен М.Жұмабаевтың ұлтшылдығын байқаймыз. Себебі, ақын қазақтың мұнын жырлай отырып, қазақ жастарының ұлттық сезімін оятып, рух береді. Ұлтжанды ақын болашақты жастармен байланыстырып, соларға үміт артады. «Жас қырандар – балапан қанат жайып ұмтылған, көздегені көк аспан, мен жастарға сенемін, мен сенемін жастарға, алаш атын аспанға, шығарар олар бір танда, мен жастарға сенемін» деп жырлаған еді. Жастар жігерлі, жаңалыққа құмар, жасампаз еңбекке ынталы, жаңалықты қабылдауға зерек, қайрат-жігері мол. Сондықтан да ақын жастарға үміт артты, соларға сенді. Мұны «Мен жастарға сенемін» жеп жырға қосып, бар дауыспен халыққа үн қатты. Жастарды: «Арыстандай», «Жолбарыстай», «Қырандай» деп бейнелеп, «тұлпарға, сұңқарға» теңейді. Әдебиеттанушы, профессор Б.Майтанов: «Мағжан Жұмабаев шығармаларының құрылымы аса бай. Ұйқас кестелері күрделі, тосын, өзгеше, көркем. Ырғақ түзу, тармақ, бунақ, буын, дауыс құйылыстарын құбылту орайында ақынның қазақ өлеңіне енгізген жаңалықтары мол. Ол өрнектердің көпшілігі кейінгі дәуірдегі ұлттық поэзияда соны серпін тудырады. Ал Мағжанның тіл бедері, тың тіркестері өлең сұлулығы мен мазмұн қуатын арттыруда ерекше тапқыр, әсерлі, ойнақы, ойлы, әуезді қасиеттерін жарқырата ашып көрсетеді» [11. 77]. М.Жұмабаев символист ақын. Оның поэзиясындағы символдардың көркемдік қызметі, әсері күшті. Ақын қолданған бейнелі символдар ақынның идеясын, болмысын көрсетеді.

Жалпы, жоғары білімі бар М.Жұмабаев ақындығымен қатар Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы секілді алаш қайраткерлерімен бірге «Алаш» партиясын құруға ат салысады. 1917 жылы Ақпан төңкерісінен кейін қалыптасқан саяси жағдайға

байланысты қоғамдық өмірге белсене араласады. Ақмола облыстық қазақ съезін өткізуді ұйымдастырып, «Алаш» партиясының Ақмола облысының комитетінің мүшесі болып сайланады. Мәскеу қаласында өткен Бүкілресейлік мұсылман съезіне қатысқандығынан оның мұсылман халықтарының азаттығы жолында күрескенін аңғаруға болады. Десек те, М.Жұмабаевтың жырлары коммунистік жолды таңдаған қаламгерлер үшін жат болған. Соның бір көрінісі – Мағжанның 1923 жылы Ташкентте басылып шыққан өлеңдер жинағы сынға ұшырайды. «1924 жылдың 24 қарашасында әдебиет үйірмесі ұйымдастырған бұл жиынға КСРО халықтары орталық баспасының директоры Нәзір Төреқұлов, Орталық комсомол комитетінің бюро мүшесі, жастардың коммунистік интернационалы атқару комитетінің бөлім бастығы Ғани Мұратбаев та қатысады. Күн тәртібіндегі мәселе бойынша жас ақын, сол кезде Күншығыс еңбекшілерінің коммунистік университетінде оқып жүрген Өтебай Тұрманжанов баяндама жасайды. Баяндаманы талқылауға қатысушылардың пікірі екіге бөлініп, жиналыс «Мағжан буржуазияшыл-ұлтшыл, бізге мүлде жат ақын» деп, саяси қаулы қабылдайды» [12. 77]. «Ұлтшыл» деп айыпталған М.Жұмабаев 1929 жылы 10 жылға бас бостандығынан айырылады. 1935 жылы орыстың белгілі жазушысы Максим Горькийдің көмегімен мерзімінен бұрын босатылып, бостандыққа шыққанымен, 1937 жылы 30 желтоқсанда ақын қайта қудалауға ұшырап, жала жабылып, қамауға алынып, басқа да ұлтшылдармен бірге ату жазасына кесіледі.

Қазақтың зиялы қауым өкілдері сол қоғамның ең өзекті мәселесі отарлық езгіге қарсы ұлттың санасын оятып, оны қалыптастыру жолында өздерінің шығармашылық қызметтерімен де, қоғамдық-саяси қызметтерімен де алға шығып, қалың қазақ халқын соңдарына ілестіре білді. Қазақ халқының бойындағы ұлттық рухты, сана-сезімді ояту мақсатында, халықтың көзін ашу жолында аянбай күресті. Осы мақсатта «Қазақ», «Сарыарқа», «Алаш» т.б. газеттері арқылы орасан зор жұмыстар атқарды. Жастарды қоғам ісіне тартуда, олардың ой-санасының жетілуіне қажетті мәдени-ағарту саласында жүргізген қызметтері ұшан-теңіз. Сол кезеңдегі үкіметтің жүргізіп отырған саясатын шенеп, қазақ елінің егемендігі, ел болып жерге, суға иелік ету мәселесі, қазақ шаруаларының мұң-мұқтажы, қоныс аударушылар жайлы газет бетіне мақала, сын, әңгіме, өлеңдер жариялады. Қазіргі кезде тәуелсіздікке қол жеткіздік, ұлт интеллигенциясының арманы, мақсаты орындалды. Ұрпақтар сабақтастығы – тарихи процесс, объективті құбылыс. Әрбір жаңа ұрпақ өмірге өзімен бірге жаңа леп, жаңа ахуалды қоса әкеледі. Бұл ұрпақ прагматизмді, тиімділікті, жаңалыққа, инновацияға иек арта келеді. Экономика, техника, ғылым, білім, әлеуметтік салалардың бәрін де қазіргі кезде дамыту керек. Осы бағыттардың кез-келгенінен жаңа ой, тың ұсыныстар тууы ықтимал. Әрбір өңірдің, аймақтың, облыстың жиырма жылдан кейінгі картинасын, әрбір саланың даму динамикасын бағдарлау әрбір әкімнің, әрбір министрдің бірінші кезектегі міндеті болуға тиіс. Олар күнделікті науқандық істердің ғана жетегінде кетпей, өңірдің, саланың перспективасымен шұғылдануы абзал. Бұл міндеттерді жүзеге асыру бүгінгі ұрпақтың үлесіне тиетіні сөзсіз. Сондықтан да жастардың сапалы білім алып, ұлт тәуелсіздігі үшін күрескен тұлғалардың арманын жүзеге асыруы тиіс.

Елімізде «Жас Ұлан» атты біртұтас жастар қозғалысын ұйымдастыру керек. Еліміздегі жастар ұйымдарының басын біріктіріп, қоғамдағы жастар саясатын жүзеге асырудың белсенді ұйтқысына айналмақ. Оның өзінің бағдарламасы, белгілі құрылымы, уставы, жұмыс істеу әдістері болуға тиіс. Сөйтіп ол жастардың қоғамдағы белсенділігін қамтамасыз етуге қызмет етпек.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Нұрпейісов К. Алаш ақиқаты. – Алматы: Анарыс. 2010 – 376 б.
- 2 Шәріп А. Сөз өнері және ұлттық рух. – Астана: Педагогика-пресс, 2010. – 240 б.
- 3 Дулатбеков Н. <https://abai.kz/post/12879>
- 4 Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры. – Алматы: Жалын, 2004. – 400 б.
- 5 Дулатұлы М. Оян, қазақ! – Орынбор: Алтын Орда, 1909. – 80 б.

- 6 Ержанов Б. Тұр, қазақ! – Қазан: 1914. – 52 б.
7 Нысанбаев Ә. Қазақ газеті. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 бет.
8 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013.
9 Скалозубов Н. Казахский поэт Ахмет Байтұрсынов в тюрьме // Речь. 1910. 21 февраль.
10 Жұмабаев М. Шығармалар. – Алматы: Мектеп, 1997. – 120 б.
11 Майтанов Б. Сөз сыры. – Алматы: ҚазҰУ, 1997. – 128 б.
12 Қабышұлы Ғ. Мағжанның ақындығы. // Қазақ әдебиеті. - 2003. - № 4 (109).

ӘОЖ 82.0

ТӘТІҚАРА АҚЫН ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ

Жалелов Д.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының докторанты

Астана қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекші: профессор, филол.ғ.д. Әлтай А.Д.*

E-mail: akzhol777@mail.ru, daulet.zhalelov1994@mail.ru

Аннотация. В статье всесторонне анализируются особенности творчества поэта Татикары и его мастерство использовании слов. Также описаны сходства и различия между толгау и стихом. Производится систематический и точный анализ тематики в поэзии поэта Татикары. Проведен анализ творчества поэта Татикара, жившего в период правления Абылай-хана, в связи с событиями того периода. При исследовании темы использовались методы литературоведческого анализа, сравнения, обобщения.

Ключевые слова: Татикара, поэт, жырау, стих, толгау, Ханская эпоха

Abstract. The article comprehensively analyzes the features of the work of the poet Tatikara and his mastery of the use of words. Similarities and differences between tolgau and poem are also described. A systematic and accurate analysis of the themes in the poetry of the poet Tatikara is carried out. An analysis was made of the work of the poet Tatikara, who lived during the reign of Abylai Khan, in connection with the events of that period. In the study of the topic, the methods of literary analysis, comparison, and generalization were used.

Key words: Tatikara, poet, zhyrau, poem, tolgau, Khanate era.

XIII ғасыр – хандық дәуірде халықтың тіршілігі мен тағдыры сынға түскен кезең деп атауымызға болады. Дегенмен, ұлттың бай мұрасы толығып, жанданған уақыт кезеңі. Осы кезең жыраулар мен ақындардың шығармашылығына да үлкен әсер етті. Шығармашылықтарындағы ішкі мазмұндық пен сыртқы формаларында да ерекшеліктер байқалды. Хандық дәуірдің бастапқы кезеңдеріндегі жыраулар сияқты асқақ пафосқа емес, қоғамдағы әлеуметтік мәселелер де шығармашылыққа ене бастады. Толғаудағы өлшемнен қарағанда қара өлең формасына жақын туындылар саны көбейді. Осы ерекшеліктер Тәтіқара ақынның поэзиясынан анық, айқын көрінді. Тәтіқараның ел ішінде «жырау» емес ақын ретінде танылуы да жоғарыдағы өзгерістерге сәйкес келеді. Жырау – өз айтар ойын «толғау» арқылы жеткізсе, ақын күллі ішкі сезімін «өлеңге» сыйдырды. Жыраулар поэзиясы – төл әдебиетіміздің тамыры, болашағымызға темірқазық іспетті. Жыраулық поэзия – көркем шығарманың шыңы. Құрғақ сөз емес тұнып тұрған ұлттың мұңы мен зарын хан мен төреге жеткізу. Жыраулар қазақ өнерін биік деңгейге көтерді. Ұлт әдебиетінің қазынасы синкретті өнер саналатын жыраулар поэзиясы – қазақ тарихының алтын бастауы. Сыршыл поэзияны өз зерттеулерінде қарастырған ғалым, А. Байтұрсынұлы өлеңнің бастапқы өзегін толғаумен байланыстырады. «Толғау – сөз өнерінің барып тұрған жері», яғни сөз өнерінің биік бөлігі деп өз бағасын берді [1. 70]. Толғауда ақынның жаны, көңілі мен сол кездегі күйі толықтай көрсетіледі. Ал ақындардың шығармашылығы берілетін «өлең» өлшемі мүлдем бөлек. Ғалым З. Ахметов зерттеуінде өлеңнің құрылысына тоқталады. Өмірді өлең, көркемдік бағытында қабылдап, эстетикалық яғни сезімге әсер ететіндігін база назарда айтады. Өлең

тілінің негізгі құндылығы сөз өнері екендігін айтады [2. 9]. Өлең – бейнелеп айтудың басты құралы. Өлеңде жасанды бейнелеу мен жасандылық бірден көрініп тұрады. Шынайы суреттеу мен көркемдеу, тұрақтылық пен дәлдік көркем өлең тудыруда басты орында тұруы тиіс.

Поэзия – көркемдікке және әсемдікке құрылған туынды. Ол жүрек қалаған ойды айтуға, соны жеткізуге әу бастан дағдыланған. Ақынның жүрегін тебіrentіп-толғантқан ой, сұлулығы мен сөз мәнері үйлескен көркем өлеңге айналып қоя береді. Сондықтан поэзияның әр үтірі мен нүктесі, ұйқасы мен буыны, тармағы мен шумағы тұтас бір өлең образына қызмет жасайды. Поэзия құрылысының жүйеленуі, дамуы, одан ілгері шындалып қарыштауы, ұлғайып кемелденуі сияқты түйінді жүктемелер поэзияның ырғақтық жолын байыпты мақсатта зердесіне жеткенде ғана нақты жауап таба алады. Қазіргі қазақ поэзиясындағы өлең өрнектерін көркемдік тұрғысынан талдаумен қатар жазба әдебиеттегі яғни бүгінгі дәуір туғызған поэзияның өрісіне бойлау бүгінгі біздің міндетіміз. Қазақ поэзиясына тән шындықты яғни өмір шындығын кестелі айқын нақты образ тұрғысында суретті бейне арқылы ашып көрсету бүгінгі заманның талабы. Сол талаптың бүгінгі поэзияға да айтарлықтай үлесі бар. Атап айтқанда, өлеңнің ішкі формасын айтар ойды, күрделі ой көріністерін жете түрде сипаттауға мүмкіндік ғана беріп қоймай жол ашады. Сол тұрғыдан алып қарағанның өзінде поэзия, қандай да болмасын құбылыстың мәні ашып, зердеге дейін жеткізетіні, мінезін мен жүреkteгі сырынды жанамалап болсын көрсететіні шынымен де өлеңнің құдіреті және ақынның шеберлігі. Ғалым З. Ахметов поэзия өнері жайлы: «Поэзия – сөз өнері, суреткерлік шеберліктің бағасы жоқ ерекше үлгісі. Ұлттық поэзияның ең елеулі әлеуметтік, тұрмыстық құбылыстарды суреттеп жүйелей алатын зор мүмкіндігі мен қасиеті бар. Ол – маңайымыздағы яғни жан-жағымыздағы дүниені, өмірді зерделеп-білудің маңызды құралы, біздің қоғамдық сана-түйсігіміздің, көркемдік, эстетикалық сезіміміздің жоғары, өнімді ізгі жолы. Сондықтан өлеңдегі сөз құдіреттілігі, бейнелілігі өмір шындығынан бастау алып, соған тікелей бағыт-бағдар нұсқайды. Өлең құрылысында сөзді құбылту мен қолдану шеберлігі, көркемдік образдық шеберлік дегеніміз өмір шындығын атап айтқанда құбылыстарын оқып-білу, ұғып-түйсіну қасиетімен қабілетімен, көркем ой-сезім шеберлілігімен жалғасып, өлеңдегі образбен қабысып бір жүйеде жатады» [2. 7]. Поэзия өнері – эстетикалық сезімдердің ұшқынын тұтатып, тікелей рухани болмысыңның жасын ұлғайтып, көкірек көзіңнің оянуына үлесін қосатын өткір сала. Сонымен Абай айтқандай әркімнің өлеңге қызығушылы, таласы бар. Өлеңмен оянып, өлең көзқараспен өмірді көріп ләззат алып жүрген, қазіргі кезең ақындардың поэзиясындағы азаттық тақырыбы бүгінгі біздің айтар сөздің тірегі.

Жоғарыда айтқанымыздай, осы өлеңдегі негізгі өлшем бірліктер Тәтіқара ақынның шығармашылығынан ұшырасады. Тәтіқара жыраудың шығармашылығы да сол заманның көрінісінен хабар береді. Үш жүздің басын қосып біріктірген хан Абылай тұсында өмір сүрген Алаштың айбынды жырауы батыр Тәтіқара туындыларының да басты тақырыбы елдік пен азаттыққа, рух пен шынайылыққа құрылған. Заманында Абылай ханның жорық жыршысына айналған дала қаһарманы жайлы тарих беттері мен аңыз-әңгімелер де кеңінен сөйлейді. Бәрімізге белгілі зерттеушілер зерделеп, сол кезеңде осындай оқиға болыпты-мыс деп суреттелетін жыраудың «Қамыстың басы майда, түбі сайда» атты жыры да өткел бермес өзеннен батырларды рухтандырып жырлаған туындысы да Абылай ханның жырауды жігерлендіруімен үзеңгілесіп жатыр.

Қамыстың басы майда, түбі сайда,
Жәнібек Шақшақұлы – болат найза!
Алдыңнан су, артыңнан жау қысқанда,
Ер жігіттің ерлігі осындайда [3. 68].

Бізге жеткен үш шумаққа сыйған жырдағы ой орамдары батырлардың аттарын атап, намыстарын оятып, елдік пен ерлікке бағыттайды. Абылай ханның ақылшы әрі жол бастайтын, рухтандыратын бағдары бола білген Тәтіқара жыраудың толғауларындағы ой жүйріктігі, сөз қолданыстары жұп-жұмыр сақталып, өрілген. Жыраулардың орамды сөз

өрнектері халық поэзиясының тілімен үндесіп, ұлттың тарихы бітім-болмысымен сабақтасып жатыр.

Тәтіқараның ханды да, батырларды да рухтандырып айтқан толғауынан сол жердегі бектер мен батырлар тұлпарларының басын тартпай, судан қарғып өтіп кеткені жайлы баяндалатын оқиғада суырыпсалма өнердің биік шыңы іспетті.

Бөкейді айт сағыр менен дулаттағы,
Деріпсәлі, Маңдайды айт қыпшақтағы!
Өзге батыр қайтса да, бір қайтпайтын
Сары менен Баянды айт уақтағы!
Ағашта биікті айтсаң, қарағайды айт,
Жігіттік ерлікті айтсаң, Бөгембайды айт!
Найзасының ұшына жау мінгізген-
Еменәлі керейде ер Жабайды айт! [4. 173].

Қарап отырғанымыздай, батырларды сол уақытта рухтандырып, жігерлендіру арқылы намысын қайрап, тап келген қиындықтан яғни тығырықтан шығып кетеді. Бұл жерде топтың алдында сөз сөйлеп тура төрелігін айтқан жыраулардың ханның да халықтың да алдындағы беделінің биік болғанынан хабар береді. Жыраулар – өлең құрлысының төкпе дәстүрін жетесіне жеткізіп меңгерген ұлы даланың кемеңгер батагөй тұлғалары. Ұшқыр тілді қару етіп, тқтастай халықтың қамын ойлап, елдің ағасы, хандықтың тұтқасы бола білген. Жырау хандықтың тағдырын шешер тұста ханның жанында кеңесшіге айналса, жаугершілік заманда жорық жыршысы болған. Халықтың жұбанышында демеп, қуанышына мерейленіп, ақыл ойының парасаты арқылы хандықтың кемелді келешегін алдыға бастай білді. Импровизаторлық қасиет жыраулардың өн бойымен тамырласып рухани болмысының бір бөлігіне айналған.

Жоғарыдағы Тәтіқара ақынынның толғауынан байқағанымыз сөз қолданыстарын табиғи құбылстармен байланыстыра өрбітеді. Оның өзі үлкен шеберлік. «Қамыс», «су», «сай» сынды табиғат құбылыстарын сол кезеңдегі оқиғамен байланыстыру да үлкен шеберлікті қажет етеді. Көркем өнердің ішіндегі ұлысы – сөз өнері. Сол сөздің көркемдігі табиғатпен байланысты. Табиғат арқылы ақын заманның көңіл күйін, өмірді және айналасындағы болып жатқан дүниені сезеді, тебіренеді және жырлайды. Табиғат пен адамзаттың үйлесімділігі поэзияда тіпті бөлек көркем суреттеледі. Шынтуайтында нағыз қайталанбас туынды көркемдік тұрғысынан да құрылысы жағынан да сұлу әсем суреттелетін, табиғат тақырыбындағы лирика. Табиғат тақырыбындағы поэзия – терең мағынасымен шалқар көркемділігімен маңызды әрі құнды. Табиғат құбылыстарымен байланысқан поэзия – бейнелі сюжетімен құнды. Табиғат құбылыстарымен байланысқан өлеңдердің тағы бір ерекшелігі қоғамды әрі шынайы табиғатты бүтінгі тіршілікпен байланыстырады. Жалпы алғанда, ақындық шабыт талмай үзіліссіз ізденістен тұрса, сол ізденіске деген махаббатты қаламгер табиғаттан алады.

Тәтіқара ақынның тағы бір «толғау» жанырында жазылған туындысына назар аударсақ. Абылайдың бейнесі мен тұлғалық сипатын ашып көрсетуде автор ерекше сөз қолданыстарын қолданады. М. Мағауиннің деректеріне сүйенсек, толғау 1756 жылы жазылған. «Яғни, Тәтіқара шығармасы 1756 жылы туған. Бұл – ақынның өмір сүрген уақытын дәлірек білуде үлкен мәні бар дерек. Аталмыш жырдың түпнұсқасы біздің заманымызға жекелеген үзінділер түрінде жеткен» [5. 71]. «Тәтіқара – жауынгерлік поэзияның ғана өкілі ғана емес. Өзінің жыраулық тұлғасын ол қаһармандығымен, әрі жорықтық толғауларымен ғана көрсетпейді. Оның жыраулық табиғаты Абылай ханға соғыстың қарбалас шағында ақыл-кеңес айту, оның ерлігін дәріптеу арқылы ғана емес, сонымен қатар бұрынғы үлкен жыраулар тәрізді өз әміршісіне наразылық білдіріп, қарсы сөйлеуі мен ой-пікірін ашық айтуынан да танылады» [6. 229].

Кебеже қарын, кең құрсак,
Артық туған Абылай,
Көтере көр бұл істі.

Көп қытайдың жылқысы
Тұрымтайдай құнысты.
Жау жағадан алғанда,
Ит етекпен алғанда,
Ер Абылай қорыққан жоқ,
Өншейін еңкейе бере жылысты.
Бәсентиін Сырымбет
Оқ жіберіп ұрысты.
Ақыл қалмас қашқанда,
Дегбір қалмас сасқанда.
Баяндай ерді көрмессің,
Бұрылып жауды шанышқанда!.. [3. 68].

Толғауды зерделеп қарап отырсақ, қазақ хандығының ел шетіне келген жаумен арадағы ұрыстың болғандығын байқаймыз. Жау қолымен шайқасқа түскен батырларды асыра мақтамай, асқақтық және жорық жыршыларына тән үлгімен жеткізеді. Аманжол Өлтай: «Жау тықсырған кездегі қазақ ерлерінің қимылдарын асыра бағалап, әсірелей жырлай бермейді. Сол сәттегі қазақ жасағаны арасындағы жағдайды да, ерлердің іс-әрекеттерін де шынайы бейнелейді» [7. 137]. Толғауда Абылай ханның бейнесін, тұлғалық қасиетін шынайы, таза, саф қалпында жеткізеді. Хандық алдындағы хан рөлін де айтады. Тағы бір нақтылап айтатын тұсы Тәтіқара ақын Абылайдың бойындағы қорқыныш пен үрейді де соңғы тармақта астарлап жеткізеді. Дегенмен, Баяндай батырлардың асқақтығы мен ерлігін де баян етеді. Бұрынғы жыраулардың сарынымен хан абыройын көтереді. Артық, ерен туған тұлғаға балайды. Хан Абылаймен дәрежесі тең, тарихта қалған Сыпыра бастаған алтын көштің ірі өкілі Тәтіқара ақын шығармашылығында да Абылайдың бейнесі ерекше суреттеледі. Абылай ханның тұлғалық қасиеті жайлы әдебиеттанушы ғалым А. Сейдімбек: «Абылай ханның тұтас өмірінің бағыт-бағдары бір мақсатқа ғана бағытталғанын, ол мақсат қазақ халқының бірлігі мен берекесін, тыныштығын сақтау жолында болғандығын баяндайды» [8. 487].

Қорыта келгенде, Тәтіқара ақын поэзиясында жырауларға тән сарын мен қатар ақындар шығармашылығына сәйкес келетін тұстар жетерлік. Тәтіқара ақынның поэзиясындағы ерекше ойлар мен сөз қолданыстары туындыларының салмағын арттырып тұр. Өткір тіл, шебер сөздерімен кестелі жырларымен ел мақтанышына айналған Тәтіқара ақын шығармашылығынан күйкі күйбең тіршілікпен емес күллі ұлттың сөзін айтқандығын, жеке бастың емес халықтың аса маңызды мәселелерін өлеңге арқау еткендігін шығармашылығына зер салу барысында көңілге түйдік.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- 2 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973. – 211 б.
- 3 Жеті ғасыр жырлайды. Т.1. – Алматы: Жазушы, 2008. – 400 б.
- 4 Сыпыра, Асанқайғы, Қазтуған, Доспанбет, Шалкиіз, Бұқар Қалқаманұлы, т.б шығармалары. – Алматы: НұрлыPress7kz, 2014. – 288 б
- 5 Мағауин М. Қобыз сарыны. – Алматы: Жазушы, 1968. – 154 б
- 6 Қасқабасов С. Таңдамалы. – Астана: Фолиант, 2014 – 344 б.
- 7 Өлтай А. Ақын-жыраулар поэзиясы (XV-XVIII ғғ.): Оқулық. – Астана: Ақжолтай, 2013. – 232 б.
- 8 Сейдімбек А. Шығармалары. Алты томдық. Т. 5. – Астана: Фолиант, 2010. – 880 б.

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ ОБРАЗЫНЫҢ КӨРІНІСІ (Тәуелсіздік кезеңі)

Қанатқызы Ш.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университетінің магистранты

Орал қ., Қазақстан

***Ғылыми жетекші:** қауымд. профессор (доцент), филол.ғ.к. **Р.Б. Сұлтанғалиева**

E-mail: kanatkyzyshattyk@gmail.com

Аннотация. Несмотря на то, что образ женщины является общим для всего населения, в зависимости от менталитета, мировоззрения каждого народа определяется его концептуализация. Существование женщин в нашей национальной идентичности и их место в нашем обществе глубоко укоренено в нашей религии, родо-племенных отношениях и обычаях, в традиционном хозяйстве. За годы независимости казахская литература, в том числе проза, приобрела новый характер. В типичном, жанровом, образном плане он претерпел практически полную трансформацию. Образ героев стал отдаваться в соответствии с бытием людей, сформировавшихся современным обществом. Соответственно, образ казахской женщины в произведении также перешел на другой уровень. В статье описывается современное воплощение образа женщины в художественной прозе, изданной в последние годы, и анализируются произведения.

Ключевые слова: независимость, художественная проза, казахская женщина, современная жизнь, новый взгляд.

Abstract. Although the image of a woman is common to all people, its conceptosphere is determined depending on the mentality and worldview of each people. In our national identity, women's identity and place in society are deeply rooted in our religion, mentality, tribal relations and traditions, our traditional economy. Since independence, Kazakh literature, including prose, has acquired a new character. It has completely changed in terms of type, genre, image. The image of the characters began to be transmitted in accordance with the realities of people formed by modern society. Accordingly, the image of a woman in the work also moved to a different level. The article describes the modern picture of the image of a woman in artistic prose, published in recent years, and analyzes the works.

Key words: independence, artistic prose, kazakh woman, modern life, a new approach.

XX ғасырдың соңы қазақ тарихында өзгерістерге толы күрделі де, қайшылыққа толы кезеңдік ерекшелігімен сипатталады. Жаңаның орнығып, тәуелсіздік идеясы жаңа рухани өмірге, дүниетанымға зор әсер еткен кезең болды.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозалары адамзаттың күрделі тағдыры мен сан салалы өміріндегі жағдайларды бір-біріне байланыстыра қарастырып, көркем образ жасау арқылы ерекшеленеді. Қазақ прозасы әр кезең сайын тарихи күрделі кезеңдерді өткеріп отырды. Қоғамдық жағдайлар жиі алмасып, ұлттық әдебиетіміздегі сапа тұрақсыз өзгеріп отырды. Алайда, тәуелсіздік жылдары да қазақ жазушылары бұрыннан қалыптасқан әңгіме жанрын әрі қарай дамытып, жаңа жанрларға қарай қадам басты. Қазіргі қазақ шығармаларында реалистік, постмодернистік, модернистік сарындар ене бастады. Тәуелсіздік кезеңіндегі прозалық туындылардың авторларының қатарына А.Алтай, Х.Әдібаев, Ж.Қорғасбек, Б.Мұқай, О.Сәрсенбай, Ә.Тарази, М.Сүйіншәлиева, А.Мырзахмет, М.Омарова, Қ.Мүбәрәк, Л.Қонысбай, М.Мәлік т.б. қаламгерлерді жатқызамыз. Бұл авторлардың шығармалары – тақырыптық-идея жағынан шыңдала түскен, жаңаша көзқарасты енгізген жаңа ізденістердің еңбегі. Бұлардың дені әдебиетке қайта құрудың қатысушылары және тәуелсіздік куәгерлері болып келді. Олар ел өміріндегі өзгерістерді өздері сезе отырып, оны түсінуге, тануға, бағалауға мүдделі болды. Қаламгерлердің осы жолда әлемдік әдебиеттегі көркемдік ізденістерге жиі жүгінгені жасырын емес. Бұл орайда мынадай тұжырымға назар аударуға болады: «Қазіргі кезде дүние жүзі көркем әдебиетінде өмірді бейнелеудің әдіс-тәсілдері, көркемдік машықтары, әдеби-тәжірибелер бой көрсетті. Олардың бірқатары қалыптасу

үстінде. Модернизм, авангардизм, мифологизм, экзистенциализм, сюрреализм сияқты ағымдар өркениетті елдер әдебиетінің тарихында өз ізін қалдырды. Енді осы әдіс-тәсілдерге үрке қарауды қою керек сияқты. Көркемдік ізденістері алуан түрлі егемен еліміздің ешкімге ұқсамайтын жаңа дәуірінің ұлттық әдебиетін жасау алдымызда тұрған зор міндет». Жастар прозасында осындай ізденістер баршылық. «Батыстың кейбір жазушылары болмысты кейіпкердің сана-сезіміндегі күрделі толқыныстар арқылы беру тәсілін ұсынады. Рухани жалғыздықтан тартатын жапасын, өмірдің мәнін іздеуден тұратын ізденісін терең ашады. XX ғасырдағы көркем ойдың үлкен жаңалығы осы» [1. 53], - деген пікір де осы тәуелсіздік кезеңдегі жазушылардың прозасындағы жағдайдың жаңа қырларын жеткізіп тұр.

Тәуелсіздің кезеңінде жазылған шығармалардағы әйелдер бейнесіне талдау жасауда да, жаңа кезеңнің жаңа ерекшеліктеріне куә боламыз. Бұл кезеңде қазақ қыздарының образдарына батылдық пен ашықтық, шыншылдық, ерлік секілді жаңа бейнелер қосылғандай. Мәселен, С.Асылбековтің «Рабиғаның махаббаты» атты повесіндегі Рабиға бейнесіне назар аударсақ. 10-сынып оқитын Рабиға мектебіндегі жаңа, жас мұғалім жігітке сезімін білдіріп, хат жазады. Жазған хатын батылдықпен мектебіндегі қыздар кеңесінің жетекшісі Роза апайына береді. Ал, апайы болса хатты оқып, Рабиғаны жер-жебіріне жеткізіп тұрып, оған жекиді. Бұл жағдайдан соң қатты күйзеліске ұшыраған Рабиға интернатқа келіп, сірке суын ішіп, ақырында ауруханада көз жұмады. Повестегі жағдайдың біздің қазіргі қоғамдағы дерттің ашық көрінісі екендігін көре аламыз. Шығарма арқылы автор қазіргі қоғамның психологиялық, қоғамдық, әлеуметтік, адами құндылықтардың дәрежесін көрсеткен. Ата-ананың, мұғалімнің ортасы мен оқушылардың, заң қызметкерлері секілді әлеуметтік топтардың бейнесін еш өзгеріссіз көрсете білген.

Тәуелсіздік кезеңінің көрнекті жазушыларының бірі, ерекше де тың идеяларымен ерек қаламгер – Дидар Амантай. Жазушының әңгімелері көбінесе бүгінгі жастар өміріне арналған. Оның шығармалары өмірлік тәжірибелерге құрылған. Қаламгердің шығармаларында өмірдің идеялармен байланысын көрсетеді. Сондай-ақ әр шығарма арқауы адам бойындағы сезімдер, олардың тайталасы секілді ерекшеліктер сипатталады.

Оның «Тәкәппарлық» атты әңгімесін талдасақ. Әңгіменің басты кейіпкерлері – Сағат пен Диана есімді жандар. Шығармада Диана есімді кемтар жанға көмектесіп, гүл сыйлаған Сағаттың іс-әрекеті мен Диананың мінезі сипатталады. Сағаттың бұл іс-әрекетін өзіне деген мүсіркеушілік деп қараған Диананың жігітке көрсеткен «тәкәппарлығы» суреттелген. Ал, шын мәнінде Диана тәкәппар жан ба? Жоқ, бұл – өзін мүсіркеп, аяушылық танытқан жандарға көрсеткен қарсылығы. Себебі, біздің басты кейіпкеріміз – сырқы мүшелері кем болғанымен, рухани ішкі жан дүниесі көркем, толық, білімді жан. Ол – өзінің айналадағы адамдардан ешқандай кемтар емес екендігін жан-жағына түсіндіріп, аласұрған жан-дүниесімен арпалысқан жан. Диана – он екі мүшесі сау, бірақ рухани, адами құндылықтан жұрдай талайлардан көш ілгері озған жан. Жазушы бұл шығармасы арқылы, бұл кейіпкері арқылы қазіргі біздің қоғамдағы осындай кемтарлыққа ұшыраған кейбір жандардың өмірдің сынағына бас ұрып, өзін тастай салып, өмірімен қоштасып жатқандығын бейнелейді. Диана арқылы қандай кемшілікті болсаң да, қашан да, қай кезде де адам баласының ең бірінші рухани жан дүниесінің толық болуы керектігін жазады. Жанның жадаулығы, рухани мешелдікке ұшырау, діни сауатсыздық бүгінгі біз өмір сүріп отырған қоғамдағы жастар арасындағы ащы шындық екендігін ашына жазған қаламгер осы бір өзекті мәселені шығармасына арқау еткен.

Баққожа Мұқайдың «Өмірзая» шығармасында әйел, жар бейнесі екі түрлі образда алынған. Бірі – Әсем образы, екіншісі – Хадиша образы. «Әсем – есті, ақылды. Ата-енесінің көңілін тез тапты. Жалғыз ұлдың тілеуін тілеп, оны тозбай, аты озбай, ел қатарлы өмір сүріп келе жатқан Қуат қарияның шаңырағында Әсем құт болып кірді», - дегенде құт келіннің бейнесін Әсем арқылы берген [4.158]. Құт келін Әсем – Аяған Қуатовтың некелі жары. Алматыда пәтерден пәтерге көшіп, үй жалдап жүрсе де, үш баласын сүйрелеп, қабақ шытпай бағады. Өзі аурушаң болса да, келген жұртына «тастай батып, судай сіңген». Әрі халық түсінігіндегі құт келін болу үшін келген жерінде ұрпақтың үзілмеуіне қызмет етуі де қажет.

Автор бұл ойды ашық айтпай-ақ, Қуат қарияның сөзі арқылы Әсемнің құт келін екендігін анық байқатады.

Сырт қарағанда, құт келін Әсемге қарама-қарсы образ ретінде Хадиша бейнесі алынған. Ол қолында билігі бар Жақиялардың шабарманы болған Алмасқа алданып, балалы болып қалады. Алайда, автор шығармада Хадишаны Әсемге антипод етіп пайдаланбаған. Өзі қалаған жоғарғы оқу орнына түсе алмай ауылдан келген Хадиша құрылыста жұмыс жасап жүреді. Сол жұмысында Алмас арқылы ол Аяған Қуатовтың отбасындағы қиын жағдайды естіп-біліп, қараусыз қалған үш баланы бағысады. Аяғы ауыр екендігін сездірмеген Әсем айы-күні жеткен уақытында басқа жерге кетіп қалады. Шығарма тақырыбы «бұзылған» тағдырларды баяндау болса да, Хадиша некесіз бала тапса да, ол өзінің адал, ақ жүректі адам екендігін аналық мейірімі арқылы дәлелдейді. Бұл жерде автордың басты көздегені – егер Хадишаның тағдыры бұзылмағанда ол да бір әулеттің мақтан тұтар келіні бола алатындығын көрсету еді. Хадиша Аяғанның шаңырағына келін болып түскен жоқ. Екеуі некелесіп те үлгерген жоқ. Алайда, Әсем дүние салғаннан кейін Аяғанмен ресми түрде некелеспесе де, оның жетім қалған үш баласын өз баласымен бірге бағып қалатыны белгілі болады. Осылайша Хадишаға дәстүр бойынша жасалатын салт-дәстүрлер орындалмағандықтан, құт келін сарыны ашық қолданылмаған, бірақ оны оқырман өз түйсігімен осындай типте қабылдайды.

Қазақтың қабырғалы қаламгері Рақымжан Отарбаев та өз шығармашылығында көптеген әйелдердің галереясын жасайды. Сондай әңгімелерінің бірі «Моно Лиза». Қаламгердің «Моно Лиза» әңгімесі сананың екіге жарылуының сипаты ма дерсің. Себебі, жазушы атақты суретші Леонардо до Винчидің «Моно Лиза» картинасын әңгіменің басты өзегі ете отырып жас күніндегі алғашқы махаббаты Моншақ бейнесін тебірене сипаттайды. Леонардо до Винчидің мүсінінің алдындағы болған сәттік ессіздік жазушының өткен күніне лирикалық шегініс жасайды. Көз алдына Моно Лиза бейнесі елестеп: *«Аулақ менен! Көргім келмейді сені, Моно Лиза! Арманым боп табысып, азабым боп ажырасқансың... кешір, мынау ол емес, Моншақ қой. Кәдімгі... ол мұнда қайдан жүр?»* [5. 4] дәл осы сәтте қаламгердің санасы екіге жарылады. Көз алдына елестеген Моно Лиза мен Моншақ бейнесі екі жаққа тартып сананы сілкиді.

«Сонау жас күніндегі кіршіксіз, пәк махаббатын еске ала отырып, Моншақ пен қаламгер арасындағы диалог өрбиді. «Суретші боламын, сенің суретінді «Моно Лизадай» қылып саламын, тіпті одан да әдемі етіп әлемге танытамын» деген автор арманы сиқырлы сөзбен кестеленеді. Уақыт өте келе қылқаламын қолына алған суретшінің сүйгені Моншақ бейнесін дәл басып сала алмай, шығармашылық адамның жан қиналысын әдемі суреттейді.

Ауылдан келген апасының суретшінің бас жағында ілулі тұрған құдіретті Моно Лиза картинасын өзгеше түсінікпен қабылдап, қаймана қазақтың құдалығына қамданып, ауылға жеткен сөз бен өсек даланың қос ғашығы суретші мен Моншақ арасындағы махаббаттың үзілуіне түрткі болады. Өттеген-ай, өнердің құдіретін түсіне алмаған, апам-ай...

Сол оқиғадан кейінгі суретшіліктен безініп, санасын жайлаған Моно Лиза мен Моншақ бейнесінен арыла алмаған суретшінің жан азабынан туған жүрек талмасы ғой бұл. «Қош арманым боп табысып, азабым боп ажырасқан Моно Лиза! Кешір, Моншақ!».

Отарбаев әңгімелері жып-жинақы, ешбір артық сөзі жоқ, дәл, нық жазылады. Жаныңды түйреп өтетін ащы, сарказм, көңілінді күпті қылатын, адам жанының трагедиясы, күле отырып, жылататын ирония бәрі-бәрі жазушының шеберлігінің сипаты. Әр әңгімесінің салмағы бір сөйлемде немесе бір сөзде тұратыны да жазушының өзіндік стилін айшықтайды. Мысалы, жоғарыда жазылған «Қош арманым боп табысып, азабым боп ажырасқан Моно Лиза! Кешір, Моншақ!» деген жолдар әңгіменің түп өзегі ме дерсің. Көзі қарақты оқырман осы сөйлем арқылы жазушының айтар ойын ұққан болар еді.

Қоғамдағы адамдар тағдыры қай кезеңде де әдебиеттің өзекті тақырыбы болды. Әйелдер тағдыры, болмысы, бейнесі әдебиеттен ешқашан алыстамақ емес. Оған дәлел ретінде Д.Әшімхановтың «Аққабаның толқыны» атты әңгімені талқыласақ, әңгіменің басты кейіпкерлері – ерлі-зайыпты Нұрлыбек пен Алтынай. Бұл ерлі-зайыптылар отау құрғаннан

бастап жұмыс барысымен және қосымша ақша табу үшін елден жырақта, орман ішінде өмір сүріп жатыр. Нұрлыбектің пайымдауы бойынша адам өмірден өз орнын табу үшін дүние-мүлік жинап, ақша табуы керек. Сондықтан ол аңшылықты кәсіп етіп, қымбат терілерді сатып, ақша жинай бастайды. Дүниеге құныққан Нұрлыбектің қоғамнан алшақ, елден жырақ өмір сүргенінен рухани пайда, адами құндылық шетте қалды. Ал, бұл шығармадағы Алтынайдың бейнесі ше? Бұл образдың атқарар рөлі қандай? Автор Алтынай арқылы қандай ойды жеткізгісі келді? Нұрлыбекпен салыстырғанда, Алтынайды дүние қызықтырған емес. Сүреңсіз өмір ортасында өмір сүруден жалығып, қоғам мен адамдар ортасын сағынды. Өңгімеде жазушы Алтынайдың бейнесі арқылы әр адамның ішкі жан дүниесінде болатын рухани құндылықтар мен байлыққа құштарлықтың талас-тартысын бейнелейді. Себебі, ол да дүниеге қызыққан болатын. Бірақ ку дүние артынан ерген жолдасы өзінің түбегейлі өзгеріп кететінінен бейхабар еді. Жағдайдың қайда апарарын білген Алтынай аласұрып жалғыздықтан, қараңғылықтан құтылғысы келді. Бірақ кім құтқарады, қалай жаны қолдау табады? Автор осы сұрақтарға жауап іздейді. Алтынай бейнесі – «жалғыз». Бір-біріне бағынбаған, жеке-жеке бір әлемдердің өкілі Алтынай «әлсіз» бейне, оны тыңдайтын, түсінуге ұмтылатын жан жоқтың қасы. Кейіпкерлер өмірінде бәрі бар: баспана, байлық, табиғат аясы, жұмысы. Бірақ осы «бар» деген ұғымның қасына егіз ұғым қылып автор «жоқ» деген концепцияны қоса береді. Бұл кейіпкерлердегі рухани, адами құндылықтарға, жан дүние байлығына деген ұмтылыстың, талас-тартыстың бейнесі бүгінгі қоғамның айна өзгеріссіз шындығы. Д.Әшімханов адам мен адамның қарым-қатынасы үшін материалдық байлықтың ешбір рөл атқара алмайтындығын, кез-келген адам үшін керегі рухани байлықтың, адами құндылықтың ауадай қажет екендігін көрсеткісі келген.

Р.Мұқанова әңгімелерінің біріне ерекше жағдайларды сипаттаған «Мәңгілік бала бейне» шығармасын айтуға болады. Мүгедек қыз Ләйла арқылы адамдар тобы арасындағы жалғыздық бейнесін сипаттағандай. Ләйла жан баласына сыр ашпай, бар мұңын түнгі Айға ғана ашып, қайғы-шерін шертеді. Мәңгі бала бейнесінде қалған Ләйланың бар арамны: «өз жасына лайық қыз болғым келеді. Иә... Иә. Менің де әп-әдемі, нәзік қыз болғым келеді» [4. 128] деген бір ауыз сөзге сыйып тұр. Жырым-жырым болған Қарауыл мен мәңгілік бала бейнесіндегі Ләйланың тағдыры ұқсас. Екеуі де адамдар ойының құрбаны. Өңгімедегі Қатира бейнесі де әдемі өрнектелген. Қатира қалай болса да Ләйланың жанын ауыртқысы келеді. Қатира адам кейпінде болса да, ішкі жан дүниесі адами қасиеттен жұрдай. Ал Ләйла бұл жағынан одан әлдеқайда жоғары. Өңгімедегі басты нысана мүгедек қыздың тағдырын көрсету ғана емес. Автор адамдар арасындағы түсініспеншілік, сыйластықтың, мейірімділіктің деңгейін анықтауға көп көңіл қойған. Тіпті қазіргі күні небір қиын жағдайларды басынан бірге өткеріп жүрген адамдар бойындағы қатыгездіктің белең алғандығын Қатира образы арқылы көрсете білген.

Тәуелсіздік кезеңіндегі алғашқы өтпелі жылдарда қазақ прозасында жағдай мен характердің байланысының бағыттаушылық сипаты басым болды, бірте-бірте қалыптастырушылық тип те көріне бастады. Тұрақты жағдайларды айқындаушы сипат өзіндік орнын тапты. Қазіргі кезеңдегі жастар прозасында характердің жағдайға байланысының үш түрі де белсенді қолданылуда. Әдеби күштің басқа буынының өкілдерінде өзгерген жағдайдағы адамның жан-дүниесін ұлттық құндылықтарға қарай бағыттаушылықтың қызметі басым болып көрінуде. Әрине, оның нәтижесі әр түрлі болатыны түсінікті. Дегенмен характер мен жағдайдың үш түрін де қолдану әдеби туындының мағыналық қабаттарын үстеуге, сәттер мен сезімдердің эмфатиялық әсерін арттыруға, оқырман рецепциясын тереңдетуге қызмет ететінін ұмытпаған жөн. Әрбір суреткер белгілі ортада, қоғамдық жағдайда өсіп жетіледі. Оның дүниетанымы, көзқарасы мен талап болмысы неғұрлым жетілген сайын, оның шығармашылық мұрасының да көкжиегі кең, мән маңызы да терең болады. Кез келген қаламгер өз заманының перзенті. Оның қалдырған мұралары өткен күндердің ізін айқындап, болашақтың соқпағын салады. Ал ол туындылардың бағасын беру ұрпақ еншісінде.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Фольклор және қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы: Арда, 2011. – 480 б.
- 2 Асылбекұлы С. Қазақ повесі: Генезис, эволюция, поэтика. – Алматы: Үш қиян, 2008. – 295 б.
- 3 Амантай Д. Қастерле мені. – Алматы, 2000. – 567 б.
- 4 Мұқай Б. Өмірзая. – Алматы, 2008. – 101 б.
- 5 Отарбаев Р. Р.Отарбаев, Таңдамалы; әңгімелер, хикаяттар, эссе, элегиялар -Алматы: ҚАЗАқпарат, 2016.
- 6 Әшімханов Д. Аққабаның толқыны. – Алматы, 1991. – 120 б.
- 7 Мұқанова Р. Жарық дүние. – Алматы: Жалын, 1994. – 208 б.

ӘОЖ 82-1/-9

ҚАЗАҚ-МОНГОЛ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ ТАҚЫРЫПТЫҚ-ИДЕЯЛЫҚ ҮНДЕСТІК

Паней А.

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының 4-курс студенті

Астана қ., Қазақстан

E-mail: paneyayaka@gmail.com

Аннотация. Пословицы и поговорки в народной устной литературе звучат как звуки предков, путь к грядущим поколениям. Можно сказать, что из истории в историю идут притчи, мудрые слова, которые идут по стопам друг-друга, это – знание народности, происхождения, воспитания, обычаев и традиций человечества. Чтобы понять предысторию этих важных пословиц и поговорок, знать их мотивы, ориентироваться на задумчивые вершины-важный термин, который он мотив. Мотив – это отдельный термин, обозначающий исторические ценности человеческого существования как живого представителя феноменов разумного мира, играющих большие роли в качестве образного единства прошлого и настоящего, будущего человеческой мысли и нервной системы. Для того, чтобы вспомнить и вспомнить историю человека, наши предки внушали сознание человечества посредством мотивов, которые повторяются в притче, пословице, пословице. "Завтра лени не закончится."- говорит он, - не могу быть нечистой пищей.

А у монгольского народа есть такая пословица "Муу Хун хойтон жил олон, Залху Хунд маргааш олон" [4]. Если говорить прямо дословно (У плохого человека больше в следующем году, у ленивого больше завтра), мы понимаем суть таких пословиц.

Ключевые слова: Мотив, воспитание, личность

Abstract. Proverbs in folk literature are like the voice of ancestors, signs for future generations. It can be said that proverbs and wise sayings that have been passed down from history to history continue to follow each other because of the knowledge of humanity's nationality, lineage, education and traditions. In order to understand the background of these important proverbs, to know their meaning, and to be guided to the top of their thoughts, the most important term is motive. Motif is a separate term for a person who plays a significant role as a visual unity of the past, present, and future of human thought and nerves, historical values, as a living representative of human intelligence and world phenomena. In order to remember and remember the history of the human race, our forefathers used to stimulate the minds of mankind through the motifs that are repeated in words, proverbs, and proverbs. "Tomorrow of Erinshek never ends." He says that it is not allowed to eat unclean food.

And the Mongolian people also have a saying with the meaning of this proverb: "A man is born tomorrow is a new year." [4] Literally speaking, we can understand the meaning of such proverbs as "A bad person has next year, and a lazy person has many tomorrows".

Keywords: Motive, Education, Personality

Жалпы мотив латын тілінен шыққан «moveo» сөзінен шыққан яғни «ылжыту, итермелеуші» деген мағына береді. Сөздіктерде мотив «адамды әс-әрекеттерге бағыттайтын адамның ішкі субъектиті себер,оның өажеттіктері мен мүдделерін білдіруге бағытталған саналы, мақсатқа сай әрекет. Пиғыл, мақсат, ынта ұғымдарымен үндес. Мотивті ойдағыдай

жүзеге асыру тұлғалық әректке бағыт береді» деген анықтама берілген (Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы 2004; 574 б.)

Әдебиет терминдер сөздігінде мотив-белгілі бір жағдайларда қалыптасқан, тарихи өмір негізінде пайда болған тұрақты мағыналар жиынтығы. Мотив ауыз әдебиетінде, көркем шығарма да өнімді, өтімді бірліктердің бірі. Мақал-мәтелдерде, поэзияда мотив мәні-көп міндеттерді атқаратынын, ерекше мағыналық жүкті көтеретін арнайы тірек сөздер. Мотив-таырыптық сарын, қалыптасқан, тақырыптық әуен, оқиға желісіндегі кезең. Біраз жазушы шығармасында, әр түрлі әдеби нұсқаларда, әр дәуірдің әдебиетінде білгілі бір сарындар қайтаанып отырады. (Заки Ахметов, 1998 жыл; 232 б.)

Демек мақал-мәтелдер де пиғылдан, білгілі бір мақсаттан, ынтадан туады. -Мақал-мәтелдерде бір нәрсені, адамды итермелеуші, қозғаушы мәнге ие. Ендеше мақал-мәтелдерде тақырыптық сарынға ие, негіз бар. Масалы: тәрбие, білім, қоғам, отан туралы т.т.

Мотив жеке, өзгермейтін бір ғана бірлік емес, ол әр түрлі сөздерден тұрады. Бірақ бір мақсатқа қызмет ететін, мағына жағынан біріне-бірі жақын болып келеді. Берік Кеннеттің айтқандай «Бір біріне тығыз байланысты сөздер жиынтығы». Мотивтың тура мағынасымен бірге, сипаттақ қазмет атқаратынын сөзге тиек етеді. (Freedman 2009 years 63p) Мотив кез елген шығармада, мақал-мәтелде, өлеңде қайталанатын бір сөз ғана емес, сол сөздің әсерінен күшейтетін, шығармадағы негізгі ой бағыт жасап отыратын кезгелген сөздердің топтасуы. Әдебиет саласы бойынша ауыз әдебиетінде тыңдаушы, жазба әдебиетте оқушыны белгілі бір мақсатқа жетелеу үшін сөз сапталады.

Мотив – адам тіршілігінің зейіндік және дүние құбылыстарының жанды өкілі ретінде бүккүл тарихи, саяси, әлеуметтік тағы басқы да құндылықтарының философиясы мен психологиясының өткенін, бүгінін және келешегін бейнелеуші бірлік ретінде ерекшеленеді. Сол себепті мотивын тану әдебиеттің бет-бейнесі және өз дәуірінде атқарған міндеттерін айқындау болып табылады. Осыған байланысты мотив терминін терең танып, біліп, ашу арқылы мақал-мәтелдердің адамзатқа, қоғамға бере алатын пайдасына көңіл бөліп сарапай аламыз.

Тәрбие туралы

№	Монгол тіліндегі мақал-мәтелдер	Қазақ тілдегі мақал мәтелдер
1	Аавын сургаал алт, Ээжийн сургаал эрдэм.	Әкеңнің айтқаны оқ, Шешеннің айтқаны боқ.
2	Муу явахад нөхөр олон, Сайн явахад садан олон.	Жақсы жүрсен жолдас табылар.
3	Муу хүн хойтон жил олон, Залхуу хүнд маргааш олон.	Еріншектің ертеңі бітпейді.
4	Хүн болох багаасаа, Хүлэг болох унаганаасаа.	Баланы жастан, Қатынды бастын.
5	Ганц цуцал гал болохгүй,	Жалғыздың шаңы шықпас, Жаяудың үні шықпас.
6	Хавар таривал, Намард хураана.	Не ексең соны орасың.
7	Нэг тэмээны шээсэн дээр, Мянган тэмээ хальтирна.	Бір қарын майды, Бір құмалақ шірітер.
8	Амныхаа оронд гараа хөдлөг.	Көп сөз көжеге қатық болмас.
9	Гаднаа гяланцаг, Дотроо паланцаг.	Сырты бүтін, Іші түтін.

Қорытынды. Жалпы ұлтың тәрбиесі-отбасыдан басталатыны рас. Отбасы ол – адамның өсіп-өніп, өнер алатын алтынға бергісіз ұясы. Шыр етіп дүние есігін ашқаннан бастап қуанышты кезеңдердің бастамасы осы отбасыдан өтіп-өрби бастайды. Жазылмаған таза парақ іспеттес баланың өмірі, ата-ананың мойынына тәбие беру борышы. Әке-шешесі балаларының алдында олардың денінің-саулығын, адам болып жетіліп өсуін, ешкімнен кем қылмай өсірудің қамымен өздеріне тән міндеттерін орындауы. Бүгінде тәрбие берудің

негізгі міндеттері «деннің -саулығы, ұлттық сананы оята білуі, рухани ойламын жетілдіруі, ар-ұжданы мол, мәдениетті, еңбекқор-іскер, адами құндылықты», сіңіруге қай ұлттың болмасын, мейлі аударма болсын, өзінің нақыл, ақыл, дана сөзі болсын дәттеп келгенде осы мақал-мәтелдерге, тоғыз ауыз сөздің тобықтай түйінінің атқаратын құзреттілігі өте жағары.

Ауызд әдебиеті қалыптасқан, даму өдерісі мығым елдің ұрпағының астарлы сөзді түсінбеуі мүмкін емес. Әлін білмеген ілек деген мәтелдің өзі түсінгенге қаншама тәлім. Жақсы малды басқан, аузы мұрыныңды май қылар, Жаман малды басқан, аузы мұрыныңды қан қылар-деп қазақ халқы бала тәрбиесіне қатты бекем болса. Жақсы ұрпақты бағып, өсіп жеткізсең жайлылық табар жүрегің, дұрыс тәрбие бере алмаған ата-ананың бағы айналып сор болар-деген монғол даналары.

Монғол-Қазақ халқы «Баланы бастан, хатанды жастан» [5] - деп тәрбиелейтін болған. Мағынасы сәйкес келетін мақал-мәтелдердің жиынтығында тәрбиелі адамды шығару үшін, жас шыбық кезінен жақсылықты, адамдықтың тағамын сала білуге, адами құндылықтың не екенін түсіндіруге, өзіне-өзінен басқаға тіпті шыбынға да зәбіршілік көрсетпеуге шақырады. Осындай мәздердің ортасында өскен әр ұлттың өскелең ұрпағы, ертеңгі күнін ойлайтын, кішкейіл тұлға болып қалыптасатынна екі халықтың сенгеніндігінің айғағы. «Жақсылық жасасаң да өзіңе, жамандық жасасаң да өзіңе»-деген мәтелге сүйене отырып жақыс жүрсең жанашыр адамыңның көп екенді, онда алынбайтын қамал, берілмейтін жаудың жоқтығы да сөз қанатты сөздерден қайраттанатындығында. Әр мықты азаматтың артындағы тектіліктің бар екендігі осы әр халықтың тарихы мен әдебиетінен екендігі шүбәсіз.

Оны кейінгі ұрпаққа бұзбай жеткізу осы мақал-мәтелдердің сақталып, ауыз әдебиетімен жетуінде. Астарлы сөзді түсінетіндей ұрпақ тәбиелеп шығуымызда деп ойлаймыз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Ахметов З., Шаңабаев Т. Әдебиеттану. Термин сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 232 б.
- 2 Қазақстан Ұлттық энциклопедия, 6-том. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. – 696 б.
- 3 Жеменей И., Қанаашаев Г.А. Әдебиеттегі мотив: Таным мен пайым, 2019. - 1-2 б.
- 4 Базылхан Б. Қазақ-Монғол сөздігі. Улаанбаатар, 1987.
- 5 Өтебай Тұманжан. Қазақтың мақалдары мен мәтелдері. – Алматы: Қазақстан мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1957.

ӘОЖ 070(574)(09)

БЕКМҰРАТ УАХАТОВТЫҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ДӘСТҮРЛІК КОМПОНЕНТТЕРДІҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ

Ташекова А.

«Торайғыров университеті» КеАҚ докторанты

Павлодар қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекші: филол.ғ.д., профессор Жүсіпов Н.Қ.*

E-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru

Аннотация: В статье рассматриваются художественные особенности компонентов бытовой обрядности в фольклорных исследованиях Б. Уахатова. Анализируются принципы представления художественности бытия воспеваемых событий в народных стихах. Определяются научно-художественные принципы, отраженные в его трудах, а также поэтическая природа народных песен. Анализируемый жанр описывает обряды, их национальную специфику, богатые традиции и многовековую жизнь казахского народа. Особое внимание уделяется изучению жанровой природы и особенностей функционирования народных стихов в среде казахского народа, выявлению их специфических черт и жанрообразующих признаков, определению места и роли в системе национального фольклора. Проведенный анализ позволяет утверждать, что содержание фольклорных

компонентов тесно связано с жизнью и бытом народа-создателя, его историей, духовной и материальной культурой.

Ключевые слова: фольклор, традиции, народные песни, художественные особенности, фольклорист

Abstract: The article discusses the artistic features of the components of everyday rituals in the folklore studies of B. Uakhatov. The principles of representation of the artistry of being glorified events in folk verses are analyzed. The scientific and artistic principles reflected in his works are determined, as well as the poetic nature of folk songs. The analyzed genre describes rituals, their national specifics, rich traditions and centuries-old life of the Kazakh people. Particular attention is paid to the study of the genre nature and features of the functioning of folk verses among the Kazakh people, to identify their specific features and genre-forming features, to determine the place and role in the system of national folklore. The analysis carried out allows us to state that the content of folklore components is closely connected with the life and way of life of the creator people, its history, spiritual and material culture.

Key words: folklore, traditions, folk poems, artistic features, folklore author

Фольклор – кез келген ғылым сияқты, ол да бірнеше ұстанымдардың жиынтығынан пайда болған. Фольклордың ерекшелігі оның әлеуметтік табиғатына тікелей қатысты. Қазақ фольклорының аксиомасы – әрине, ол қазақ ұлты. Сәйкесінше фольклор – ұлы поэтикалық мәдениетті жасаушы ретіндегі халық ғылымы. Фольклорлық процестің қозғалысын қамтамасыз ететін құрамдас бөліктер: фольклор авторы, оның ниеті (шындыққа шығармашылық реакциясы), фольклор мұраты. Фольклорлық процесс авторлықтың ерекше түрімен байланысты. Фольклор авторының көркемдік санасының ерекше түрі мен жанрлық ойлауының ерекше түрі болады.

Фольклорлық үрдіс – автордың көркемдік санасының шоғырлану және көркемдік көрінісі. Сыртқы материалды фольклорлаудан серпін алған фольклорлық үрдіс жаңа жанрлық желімен (мысалы, салт-дәстүрден тыс лирикамен) байып, осылайша іргелі жаңа шығарманың жанрлық кодын меңгеру арқылы автордың фольклорлық санасын кеңейтетін факторға айналады. Фольклорда халық өмірі туралы мәліметтер ықшамдалған түрде айтылады, оны түсіну ойдың ықтималдық қозғалысын, салыстырмалы талдауды және өз мінез-құлқына ой жүгіртуді қажет етеді. Ал қайталанбас іс-әрекетті, ұлттық мінез-құлықты бейнелеудің символдық сипаты, оларға мағыналық астарлы сипат беріп, адамды ойландырады, оның себеп-салдарын табуға талпынады, халық ауыз әдебиетінің өзіндік ерекшелігі мен көркемдік табиғатын тануға мүмкіндік табады.

Біздің мақсатымыз – тұрмыс-салтқа байланысты туған және ауыз әдебиетінің ұсақ түрлеріне жататын шығармалардың шығу, даму тарихын баяндау емес, олардың кейбіреулерін жанрлық көркемдік жағынан, яғни фольклорлық компоненттерінің ерекшелігін таныту. Осы ретте фольклорист ғалым Бекмұрат Уақатов үлкен зерттеу жүргізіп, өзінің «Қазақтың тұрмыс – салт жырларының типологиясы» атты монографиясы мен «Қазақтың халық өлеңдері» атты сүбелі еңбегінде қазақтың тұрмыс-салт өлеңдерінің ұлттық танымдық дәрежесін көрсетеді.

Бекмұрат Уақатов өзіне дейінгі ғалымдардың пікірлерімен санаса отырып, фольклорды зерттеудің бірнеше динамикалық кезеңдерін айқындайды, атап айтсақ:

- синкретикалық, стихиялы түрде жинақталатын халықтың моральдық, әлеуметтік, діни, эстетикалық және тұрмыстық рухани құндылықтары (XVII ғасырға дейін);

- әртүрлі халықтардың фольклорлық шығармаларының жинақтары құрастырылған ұжымдық (XIX ғасырға дейін);

- инсталляция, қашан олар халықтардың фольклорлық шығармаларын өмірдің әртүрлі салаларындағы түрлері мен бағыттарына қарай жүйелеуге, типтеуге және тақырыптық бөлуге әкелді (XX ғасырдың ортасына дейін);

- фольклордағы (бүгінгі күнге дейін) ұлттық менталитеттің ерекшеліктерін анықтау мен саралауды талап ететін әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері [3. 7].

Қазақ фольклорына исламның, Шығыс фольклоры мен әдебиетінің әсері зор болғаны ғылымда аян. Ғұрыптық фольклорға енді мұсылмандық нышандары молдап еніп, тұрақты белгіге айналды. Ел арасына қисса, хикаят деген атаумен Шығыс дастардары кеңінен тарайды. Солардың үлгісімен ақын-жыршылар дәстүрлі қазақ сюжеттерін дастанға айналдырып, ұлттық фольклорда дастан жанрын қалыптастырады. Осының ықпалымен хикаялық (новеллалық) ертегі өріс алды. Ежелгі қиял-ғажайып пен батырлық ертегілер жаңа көркем сапаға көшеді, олар мазмұн мен идея жағынан хандық мемлекет деңгейіне көтереді.

Ғалымның зерделеуінде жаңа заманғы ұғым-түсініктер талабына сай ескі кейбір наным пайымдар қайта қаралып, жоққа шығарылады, сыналады. Соның нәтижесінде сықақ күшейіп, сатиралық ертегі бой көтереді. Осындай сықаққа негізделген өтірік өлең ерекше көрініс береді. Өтірік өлеңде ежелгі ритуалдық күлкінің орнына әжуа-сықақ орнығып, күлкі үлкен сатиралық мазмұнға, аллегориялық мағынаға ие болады. Жаңа жұмбақтар мен жаңа мақал-мәтелдер де пайда болып, дидактикалық қызмет атқарады. Балалар фольклоры да осы кезеңде орнығады. Осылайша, XVIII-XIX ғасырларда қазақ фольклорының барлық дерлік жанры даму үстінде болды, олар халықтың рухани қажетін толығымен өтеп отырды. Қазақ фольклорының бағзы заманнан бастап, бертіңгі уақытқа дейінгі даму жолдары, жанрлардың пайда болуы мен өзгеруі, олардың қарапайымдықтан биік көркемдікке қалай жеткенін көреміз.

Фольклор – адам тіршілігінің өн бойында қолданылып, әр саласында пайдаланылатын дүние. Ол күнделікті өмірде утилитарлық функция орындайды, яғни тұрмысқа қызмет етеді, қажетті бір істі атқарады. Сол себепті фольклордың біраз бөлігінде саналы көркемдеу болмайды. Осы ретте Бекмұрат Уахатов аталмыш фольклордың қатарына тұрмыстық функция атқаратын ғұрыптық және үйлену салтына әрі жерлеу рәсіміне байланысты жанрлар жататынын жүйелеп көрсетеді. Мысалы, сәби дүниеге келгенде жүзеге асырылатын әр түрлі ырым-кәделер мен соларға қоса орындалатын ғұрыптық өлең-жырлар, тілек-баталар, дұғалар, сол тәрізді сәбиді қыркынан шығару мен бесікке салу кезінде атқарылатын ырымдар мен айтылатын шарапатты сөздер, тұсау кесермен сүндет той кезінде орындалатын кәде-жоралғылар мен өлеңдер, – бұлардың бәрі міндетті түрде орындалуға тиісті фольклорды жинақтап, тіпті түркі халқының өзара фольклорлары арқылы көркемдік табиғатын айшықтайды.

Түркі халқында, оның ішінде қазақ ұлтында ырымдарсыз, шапағатты тілек-батасыз, ақ тілеулі дұғасыз аталған шаралар жүзеге асырылмайды. Демек, бұл тұста фольклор – тұрмыстың бір бөлшегі, тіршіліктің қажетті ісі болып көрінеді. Осы сияқты үйлену салтындағы ырым-кәделер мен жар-жар, сыңсу, беташар секілді жырлар, ал адам қайтыс болғанда міндетті түрде айтылатын естірту, көңіл айту, жұбату, жерлеу рәсімі бойынша айтылуға тиісті жоқтау, – адам өмірінің әр кезеңінде таза тұрмыстық, утилитарлық қызмет атқаратын фольклор екеніне тағы бір көз жеткіземіз. Бұларсыз үйлену тойы, жерлеу рәсімі болмайды. Ендеше, фольклор – тұрмыстың өзімен біте қайнап, қосылып кеткен руханиятты әлем кеңістігі.

Бекмұрат Уахатовтың өмірінің соңғы жылдарында аса ден қоя зерттеген бір тақырыбы – халық ауыз әдебиетіндегі қазақтың халық өлеңдері. Осы проблемаға қатысты өзінің зерттеулерінің нәтижелерін ол «Халық өлеңі» (Қазақ фольклористикасы. «Ғылым». 1972 ж.), «Дәстүрлі халық өлеңдері және оның қазіргі даму жайы» (Қазақтың қазіргі халық поэзиясы. Жинақ. «Ғылым». 1973 ж.) атты көлемді ғылыми-зерттеу мақалаларында алға жайды. 1974 жылы «Ғылым» баспасынан оның «Қазақтың халық өлеңдері» деген атпен монографиялық еңбегі жарық көрді. Бұл еңбегінде фольклоршы ғалым-зерттеуші халық өлеңдерінің алғашқы шығу тарихына-генезисіне көз тастап, оның жанрлық функционалдық ерекшеліктерін ашты. Тұтас бір жанрдың жалпы даму тенденциясын, үрдісін анықтады. Ол үшін автор көптеген тарихи-этнографиялық, фольклорлық, тіпті, археологиялық материалдарға сүйенді. Фольклористің бұл зерттеу еңбегіне көрнекті ғалымдарымыз Т. Нұртазин, Р. Бердібаев, Н. Төрекұлов, С. Садырбаев, Т. Жұртбаев т.б аса жоғары баға берді.

Бекмұрат Уахатов өзінің «Қазақтың халық өлеңдері» атты үлкен ғылыми зерттеуінде фольклорлық компоненттерің әр түрінде ежелгі дәуірдің пайым-түсінігі, діни ұғымы мен нанымы, дүниетанымы толық пайдаланылады. Бірақ бұл жағдайда олар әдейі қолданылмайды. Керісінше, көне заман ұғымдары емін-еркін, табиғи түрде, ешбір күдіксіз араласады. Көбінесе, олар көркемдік міндет атқарады, алайда, бұл көркемдік мақсатты емес, ол да адам болмысы мен сезімі сияқты танылады – деген тұжырым жасайды

Ғалым сонымен қатар қазақ өлеңдерінің мелодиялық ерекшелігін баяндайтын тағы да бір еңбек (Р.А. Пфеннигтің мақаласы). Бұл екі мақала (М.В.Готовицкийді қоса айтып отырмыз) «Этнографическое обозрение» журналының үшінші кітабында «Две статьи о киргизских и сартских народных песнях» деген ортақ атпен басылғанын айта отырып, өзі де қазақ өлеңдерінің айтылу көркемдігіне талдау жасайды.

Осы ретте фольклорист – ғалым Бекмұрат Уахатов аталмыш еңбегінде Р.А. Пфеннигтің қазақ өмірінің ең мәнді деген құбылыстарының бәрі қалай болғанда да, өлеңмен байланысты өтеді деген пікірін тереңдете отырып, қазақ халқы үшін өлеңнен бағалы, өлеңнен мәнді ештеңе жоқ екенін тағы бір мәрте дәлеледейді. Ол - қазақ өлең шығарғыштығы жағынан өзімен қатар тұрған қай халықтан да болса артық. Қазақ өлеңдерінің формасы-ақ оның өлең құрудағы тамаша, шексіз сезімталдығын дәлелдейді. Қазақтар табиғатынан нәзік сезім мен түсінікке бөленген», – деп жазған пікірін әрі қарай жалғастыра отырып, өзі де қазақтың халық өлеңдерінің көркемдік жүйесін саралайды..

Бұған қоса Бекмұрат Уахатов Т.А. Сейдалинов мен С.А. Жантөрин жинап, құрастырған «Образцы киргизской поэзии» атты кітап 1872 жылы Орынбор қаласында басылған зерттеулерін келтіре отырып, кітапқа кірген өлеңдердің қазақшасымен қатар орысша аудармасы да бар екенін көрсетеді. Өлеңдерді Жантөрин аударған да, оны Географиялық қоғамының толық мүшесі П.Н.Распопов әдеби формаға түсірген.

Жинақ ә дегеннен-ақ:

Шырағым жүзің раушан, сөзің бал-ды,
Жолыңа қараймын деп көзім талды.
Бір себеп ойлағамда бола ма деп,
Иіскеймін сағынғаннан орамалды, – [2. 250]

деген сияқты ғашықтық өлеңдерден басталады. Бұдан соң 1721 жылғы ақтабан шұбырындыға байланысты туған «Қаратаудың басынан көш келеді» өлеңінің жеті-сегіз шумағы берілген.

Жинаққа кірген өлеңдердің көркемдік кестесі: теңеу, салыстыруларға, әртүрлі эпитет, параллельдерге бай. Міне, соның бір мысалын мына үзіндіден байқауға болады.

Тізілген отыз тісің інжу-маржан,
Етің ақ күзгі күнгі жауған қардан...
Жанады екі бетің ал қызыл гүл,
Бет және қасың қара, шашың сүмбіл
Кетпейді көкіректен айтқан сөзің,
Сайраған бақ ішінде бейне бұлбұл [2. 293-294].

Бұл кітапқа Қоқан хандығының қарақшылық әрекеттерін суреттейтін бір өлең кірген де және оны айтушы – Найманның Жанкісі атты биі деп түсінік берілген. Осындай халық өлеңдерінің әрбіреуінің мазмұны мен жиналуына ерекше мән беріп, көркемдік тұрғыдан талдау жасайды. Типологиялық картасын реттейді.

Фольклор теориясы ең алдымен оның әр кезде атқаратын әртүрлі қоғамдық-тұрмыстық міндеті мен танымдық, тәрбиелік және эстетикалық функцияларынан, мақсаттарынан туындайтын мәселелерді қарастырады. Бұлардың ішінде ең бастылары, әрине, фольклорлық дәстүрмен тығыз байланысты. Фольклорлық дәстүр дегеніміз – қалыптасқан шығармашылық әдістің жалғастығы, ал әдебиеттегі дәстүр дегеніміз – бұрынғы тәжірибені жаңғырту болып табылады.

Рулық заманда пайда болған рухани мәдениеттің бір саласы – халықтық білім мен халықтың өнері. Кең мағынада алғанда бұлар да – фольклордың түрлері болып саналады.

Сондықтан да әлемдік фольклортануда оларды музыкалық фольклор, пластикалық фольклор, халықтың қолөнері, халық биі деп атау орныққан. Фольклордың бұл түрлері, сондай-ақ халық астрономиясы мен календары, қарапайым математика мен механика, халықтық медицина мен мал емдеу ісі, сөз жоқ, өмір тәжірибесінен туындаған құндылықтар. Аңшылық құрған, мал баққан, егіншілікпен шұғылданған, көшіп-қонып жүрген жұрт табиғаттың алуан сырын, ауа райын, жұлдыздардың жылжу ретін үнемі қадағалап, біліп отырған. Сондықтан олар аспан шырақтары туралы, төрт түлік малдың ерекшеліктері жөнінде, дәнді дақылдардың айырмашылықтары жайында тәжірибелік білім қалыптастырған және неше түрлі әңгіме-жыр шығарған. Бұл әңгіме-өлеңдерінде объектісінің түр-түсін, мінез-құлқын, т.б. қасиетін тәжірибеге сүйеніп сипаттау да, сондай-ақ ежелгі мифтік, діни нанымдарды пайдалану да бар. Сөйтіп, өзінің мінез-құлқын, тұрмыс-тіршілігін әңгімелеп отырған объектісіне көшіріп, әрі танымдық пайдасы, әрі көркемдік мәні бар шығарма тудырып отырған.

Ғалым – фольклорист Бекмұрат Уахатовтың зерделеуінше қазақ фольклорының этно - мәдени потенциалын төмендегі аспектілер арқылы көрсетуге болады:

- халық өмірінің рухани мәні мен бірегейлігі;
 - этномәдени ортадағы белгілі бір халыққа ғана тән ойдың, сезім мен тәжірибенің тереңдігі;
 - фольклордың географиялық, тарихи және әлеуметтік мазмұны;
 - адамдардың ұлттық стереотиптік сипаты мен қарым-қатынасын бейнелеу;
 - халықтың қажеттіліктерінің өміршеңдігінің көрінісі;
 - ойдың дәлдігін білдіру үшін тілдің грамматикалық және стилистикалық нормаларын рұқсат етілген бұзу;
 - бір детальға ерекше көркем дыбыс беру;
 - фольклорлық шығарманың бүкіл құрылымының деталь, қисындылығы мен тұтастығын бейнелі өрнектеу үйлесімі;
 - терең моральдық шындықтың синтезі және оны білдірудің сатиралық формасы.
- Бұл компоненттер фольклордың барлық түрлеріне енеді: ән, ертегі, музыка, би, сәндік немесе күнделікті.

Жазба фольклорды зерттеудегі ғылыми ізденістеріміз бен тәжірибеміз мынадай логикалық байланысқан компоненттерді қамтитын үлгілі әдістеме жасауға мүмкіндік берді:

1. Фольклорлық компоненттерді жинауда этникалық ерекшелігі мен ұлттық сипатын қалыптастыруға бағытталған мақсатты анықтау.
2. Фольклорлық дерек көздерінен ойды білдіру формасы жағынан анағұрлым мәнді және терең мазмұнды жасау және оларды дидактикалық өңдеу танымдық және тәрбиелік мүмкіндіктерін көрсету.
3. Жазба тілі бар халықтар үшін ауызша түрде, сауаты жоқ халықтар үшін бейвербалды түрде фольклорлық шығармаларды қалай пайдаланғаны жөнінде зерттеу құралдарын дайындау.
4. Фольклорлық құрылыстарды зерделеуде халық менталитетіндегі дүниені түсіну мен түсіндірудің нақты тәсілдерін пайдалану.
5. Фольклорлық құрылымдар мен кейіпкерлердің әртүрлі рөлдерінде өзін-өзі танытудағы көркемдігін тану.
6. Фольклорлық шығармаларды бағалауда және олардың ұлттық сипатын танытудағы маңызын анықтауда метапәндік дағдыларды қалыптастыру.
7. Халық өміріндегі ғұрыптық өзіндік оқиғаларды байқау және ұлттық мінез ерекшеліктерін танытуда қоғамның әлеуметтік шыңдалуы.
8. Фольклорды зерттеудің сипатталған әдісінің этникалық санаға, тұлғалық және психикалық мінез ерекшеліктеріне әсер ету сапасын бағалау бағыттармен фольклорлық - лабораториялық жұмысын жүргізген.

Б.У. Уахатов қазақтың ауыз әдебиетінің айдыны – халық өлеңдері жөнінде өткен ғасырдың 70-жылдардың аяғына таман ондаған дербес ғылыми-зерттеу мақалалар жазды. Ол

мақалаларда әдебиетші ғалым халық өлеңдерін сан салаларға бөліп саралап, олардың әрқайсысының туу тарихына-генезисіне, даму үрдісіне, кемелдену сатыларына ғылыми пікірлер айтып, талдаулар жасады, тұжырымдар шығарды. «Қазақтың халық өлеңдері» деп аталатын ұланғайыр тақырыпты – күрделі проблеманы ауыз әдебиетінің майталман білгірі, білікті зерттеуші Бекмұрат Уахатов өз еңбегінің зерттеу объектісі етіп алды. Оны жанрларға бөле қарастырып, зерттеді. Типологиясын айқындады. Соның ішінде халық өлеңдеріндегі тұрмыс-салт жырларына айрықша көңіл бөліп, оның көне дәуірлік генезисінен бастап ғылыми-зерттеу жүргізді. Соның нәтижесінде ғалым қазақ әдебиеті ғылымына елеулі үлестер болып қосылған сара да дара зерттеулерді дүниеге әкелді.

Ойымызды түйіндей келе, Б. Уахатов қазақ фольклорын берісі түрік-моңғол, әрісі әлемдік кеңістіктегі көркемдік құбылыстармен жүйелі салыстыра зерттей отырып, өзіндік тұжырым жасай білген және ірделі де, кешенді зерттеген фольклорист ғалым. Ұлттық фольклортану ғылымының теориялық-методологиялық негіздерінің қалыптасуына зор үлес қосып, авторлық тәжірибе жасап, фольклорды жинау ерекшелігін меңгерген зерделі ғалым.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Путилов Б. Н. Проблемы фольклора. – М.: Наука, 1975. – С. 12–21.
- 2 Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері (монография). – Алматы: «Ғылым», 1974. – 287 б.
- 3 Уахатов Б. Типологическая и особенное в казахской обрядовой поэзии. // Известия АН КазССР. Серия филологическая. - №1. - 1981. – С. 1-7.
- 4 Қасқабасов С.А. Ойөріс (Фольклор туралы). / С.А. Қасқабасов – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 320 б.
- 5 Жүсіпов Н.Қ., Ибраева А.Т. Бекмұрат Уахатов зерттеулеріндегі халық өлеңдерінің жанрлық жіктелуі // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. - №1(126). – 2019. – Б. 61-68

ӘОЖ 82-1/29

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ӘДЕБИ БАЙЛАНЫС (Бердібек Соқпақбаев пен Ғафур Ғулам шығармалары бойынша)

Нажиева М.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің 6В01707 «Қазақ тілі мен әдебиеті»

БББ-ның 3-курс студенті

Көкшетау қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекшісі: филол.ғ.к., қауымдастырылған профессор Кәжибаева Г.К.*

E-mail: nazhievamiftuna@mail.ru

Аннотация. В мире литературы имеются исследования, посвященные изучению дружбы, единства, литературно-культурных связей народов Средней Азии, в том числе узбекских и казахских народов, с которыми они связаны. Свидетельством тому является перевод произведений казахских и узбекских писателей, ежегодное издание новых монографий. В статье рассматриваются литературные связи в узбекской и казахской детской литературе, сравниваются детские рисунки в произведениях.

Ключевые слова: литературная коммуникация, детский образ, детский образ, образ общества, повествование.

Annotation. In the world of literature, there are studies devoted to the study of friendship, unity, literary and cultural ties of the peoples of Central Asia, including the Uzbek and Kazakh peoples with whom they are associated. This is evidenced by the translation of the works of Kazakh and Uzbek writers, the annual publication of new monographs. The article examines literary connections in Uzbek and Kazakh children's literature, compares children's drawings in works.

Keywords: literary communication, children's image, children's image, image of society, narrative.

«Балалар әдебиеті» тар мағынасында тек балаларға арналған туындыларға қаратыла айтылса да, кең мағынасында бір неше мыңдаған жылдар бойы үлкендердің талғамы, өмірлік тәжірибесі, дүниеге көзқарастарына сай жазылып, балалардың жас ерекшеліктері ескеріліп, әдеби көркем, қабылдауға жеңіл, жақсылыққа, ізеттілікке, мәдениеттілікке, дұрыс жолға бастауға бағытталып жызылып келінеді. XX ғасырдың бас кездерінен бастап, ғылыми деңгейде баларға арналған туындыларды оқыту, балаларға арнап арнайы шығамалар жазу қолға алынды. Балаларға арналған туындыларды жазу барысында ол қай тілде, қай елдің мәдениетіне, өмірлік ұстанымдары мен дәстүріне сүйеніп жазылмасын, қойылатын талап бірдей. Яғни балалардың жас ерекшеліктері мен деңгейі ескерілуі тиіс. Сонымен қатар, балалар әдебиетінде образдардың көркемдігі мен оқиға желілеріндегі логикалық байланыстарға аса назар аударылады. Жазба әдебиет пада болғанға дейін балалар әдебиеті ауыз әдебиетінде, бесік жырларында, ертегі, дастандарда көрініс тауып келді. Көне өзбек әдебиетіндегі туындыларда діни бағыттағы туындылар көптеп кездесті, балаларға пайғамбарлардың өмірінен алынған оқиғаларға негізделген шығармалар айтылып, діни бағытта тәрбиелеуге тырысты. Сондықтан, ол тұста дін тәрбие мен мәдениеттің негізгі көзіне айналды. Бұл өзбек әдебиеті тарихындағы бастапқы баспалдақтың негізі болып қала береді. Дегенмен қатар қазақ әдебиетіндегі туындыларда сол сияқты шаманизмнің іздері баршылық. Бұған балаларға арналған ертегі, аңыз-әңгімелердегі жезтырнақ, мыстан кемпір тағы сол сияқты басқа да кейіпкер образдаы мысал бола алады.

Қазақ балалар әдебиетінің атасы **Ы.Алтынсарин**. Бұл туралы **М.Әуезов**: «Ыбырай Алтынсарин – қазақ әдебиетінің, мәдениетінің зор қайраткері» - деп пікір білдірген. Мәдениеттің бастауы бесіктен, яғни баланы тәрбиелеуден басталады. Оған біздің тарих куә. Балаға әуелі ана тілінде әлди айтылады. Содан әрі қарай ертегі, дастандар айтылады. Сол арқылы бала бойына ұлттық рухани құндылықтар, мәдениет пен дәстүр сіңіріледі. Балалар әдебиетінің жанрлық ерекшеліктері бірталай. Балалар әдебиетінің тек өзіне тән қасиеттері, талаптары бар. Дегенмен, балаларға арналған әдеби туындыларда да, үлкендерге арналған шығармалар сияқты табиғат, қоғам тақырыптарында қалам тартуға болады. Үлкендер мен баларға арналған ортақ дүниелердің арасында екеуінің ерекшеліктерін нақтылайтын дүниелер де кездеседі. Сол себепті үлкендерге арналған туындыларды балардың оқуына тыйым салынады.

Қазақ және өзбек балалар әдебиетінде, екі жаққа да қойылатын талаптар бірдей деуге болады. Өйткені екі жақта балаларды тәрбиелеуге бағытталған шығармаларды насихаттайды. Балалар әдебиеті тәрбие құралы ретінде кәшкентайларға білім беру беру, көзқарастарын кеңейту сынды мақсаттарды алға тартады. Туындылар ересектер тарапынан жазылса да, кейіпкерлерге баланың көзімен қарап, туындыны баланың көзқарастарымен, қабылдауымен баяндайды. Әлемдегі бүкіл халықтың балар әдебиетіндегі ортақ үндестік те осында – оқиғаларға баланың көзімен қарауда. Қаламгердің балаша таң қалып, балаша қуанып, балаша қайғырып немесе қорқып қалам тарта алуында. Әдебиет сыншысы, балалар жазушысы, Т.Әбдірайым: – Кейінгі кезде балалар әдебиеті жайлы көп айтылып, көп жазылып жүр. Парламент Сенатының депутаты, белгілі журналист, қоғам қайраткері **Нұртөре Жүсіптің** «Кітап оқымайтын қоғам қалай кемелденбек?» деген мәселе көтеріп, бұл сауалын Премьер-Министр атына жол-дағаны, кітап оқуды қолдау және дамыту – жалпы ұлттық міндет болуы тиіс екендігін, бұған мемлекет те, қоғам да бірінші кезекте мүдделі болмайынша алға өрлей алмайтынымыз, ұлттың жаңа болмысын білімді, көзі ашық, парасатты, іскер, қайратты қазақ жастары қалыптастыратынын қадап айтқан болатын. Осыған орай, 2022 жыл «Балалар жылы» деп аталып, баларға арналған көп іс-шаралар жүргізіліп, жүздеген кітаптар жарыққа шығып, шетелден біраз туындылар аударылып, кітапхана сөрелері жаңа кітаптармен толықты. Қаламгерлерге қойылатын талаптар да ерекшелене түсті. Бүгінде жастардың арасында аниме және мифтік жанрда жазылған туындылар өте танымал. Ғалымдардың айтуынша, «Балалармен кейіпкерлер образы арқылы тілдесіу үшін, оларды тани алу қажет. Өзің де бала бола алуың керек. Жаман мағынада емес, тура мағынасында қарапайым мінез иесі ретінде қайта дүниеге келуге тура келеді». Мұның өзі ерекше қабілеттілік. Бәлкім

балаларды жақсы көре білу, оларды түсініп, олардың сезімдерін бастан өткере білу – балалар әдебиетінің негізі шарты шығар. Осы қағидаларды ескерген қаламгерлер ғана балалардың сүйікті жазушысы, драматургі атағына иелік ете алады. Әйтпесе, ондай бақытқа қолы жетпей қалған қаламгерлер де жетерлік [2].

Енді қазақ балалар әдебиетінің классигі Бердібек Соқпабаев пен өзбек балалар әдебиетінен өзіндік орнын ойып тұрып алған жазушысы Ғафур Ғұлам атты қаламгерлердің туындарындағы балалар характерін салыстырсақ. Алдымен, қазақ оқырмандарының көпшілігіне таныс емес, Ғафур Ғұламның «Шум бала» («Шум бола») атты туындысына талдау жасасақ. Жазушының ізін жалғастырушы ұлы қаламгерлердің бірі **А.Арипов** қаламгердің шығармашылығына: «Ұстаз, Ғафур Ғұлам тірі кезінде-ақ өзбек поэзиясының ең көркем, сонымен қатар ең ұлы ғимараттарының негізін қалады. Ол қалаған кірпіштер әлі күнге дейін жарқырап тұр» - деп баға береді. Шығарма әлі күнге дейін қазақ тіліне аударылып үлгермеген. Дегенмен, жазушы өз заманының мәселесін арқау ете отырып, оны кейіпкерлерінің юморы арқылы жас оқырмандарына ұғындыра алған. «Шум бала» повесіндегі жетімдік қасіретін суреттеуде модернизм жолына түспей, керісінше, бұқараға ғана емес, аяусыз ескі жүйенің антигуманистік сипатын сынауда, оқиға желілерін көркем қолдану жолына түсті. Еңбек адамдарына жасалған әділетсіздіктер, алдап, арбау, озбырлықсынды дүниелер тек үлкендердің ғана емес, сонымен бірге олардың балаларына да қатысты екенін әшкереледі. Туындының басты идеясы да әкесі жас кезінде дүниеден өткен, анасы, әпкесі және бесікте қалған қарындасы бар жетім баланың төңірегінде оқиғалады өрбіте отырып, байлардың озбырлық істерін ашуға және әшкерелеуді көздеді. Олардың жанын да, тәнін де қатыгездікпен жаралаған қоғамдағы әділетсіздіктерді бала көзімен, баланың аңғалдығымен және юморымен жеткізуге тырысты. Рас, шығарма кейіпкері Шум бала шын мәнінде жетім, жесір ананың қолында қалған көңілді бала. Шығармада кездесетін басқа балалардың барлығының әкесі немесе шешесі бар ма, әлде екеуі де жоқ немесе бар екені айтылмаса да, Шум баланың төңірегіндегі Аман, Жолдас, Итабыт, Битабыд, Туроббай, Хусни, Салих, Абдулла, Полатқожа және Миразиз сияқты балалардың, шын мәнінде, сол адамгершілікке жатпайтын жүйеде, өгей әкесінің кесірінен әлдебір дәрежеде рухани жетімдікке мәжбүр болған тағдырлы балалар болып есептеледі. Қатыгез жүйенің, зұлымдық пен теңсіздіктің, әділетсіз адамдардың халықты қанауы, ондай балаларды тағдырдың тәлкегіне қалдыруы салдарынан олардың құқықсыз жетім атануы заңдылық. Ғафур Ғұламның суреткерлік қасиеті – ол балаларды сол қоғамның жай туындысы ретінде көрсетумен шектелмеген, әйтпесе бұл балалар да сол қоғамның қиындығына төзбей, сұм қоғамның сұм адамдарына айналған болып өсуші еді. Бұл туралы туындыда «Маллажынды, Кәрімжынды, Майрамхан, Холпараң тап-таза жынды, Тәжіхан, Жуфт кептер, Олимжинни, Эшан Ай, Аваз жындар қатарын толықтырушы еді. Сосын жазушы бұл жындылардың неліктен жынданып кеткенін түсіндіре отырып, осы кейіпкерлердің тағдырына, қоғамға жат жүйедегі әділетсіздікті кінәлі етіп көрсетеді. Айталық, Кәрім жынды бұрын бөз матасын сатумен айналысып, саудасы кесірге кезіккен соң қындықтарға төзе алмай жынданып кетсе, Эшан Ай есімді әйел күйеуі Маттихон Төренің қарындасымен жасаған опасыздықтарына төзе алмай осы халге түскен. Холпараң барқыт иіріп жатқанда, дүкені өртеніп, есінен танып қалып, содан бері жынданып кетсе, Майрамханның шын есімі Маматраим, ол кісі кезінде ұсталықпен айналысқан. Темір-терсек бұйымдары зауыттан шыға бастағанда, оның кәсіпорны да шығынға батып, есінен адасып кеткен. Сөйтіп қаламгер, әр түрлі кәсіп иелерін осылайша жындылыққа итермелеген мәселелерді көрсете отырып, «Ташкентте жындылар көп болған» деп айтуды ұмытпайды. Өйткені, әлгі қатыгез жүйе сол заманның балаларын да, өз ағымымен ағызып кетуі де мүмкін еді. Бірақ Ғафур Ғұламаның туындысындағы тағдырлы балалары өмір сүруге деген құлшынысы бар, асыл ниетті, бала болса да отбасын, жақындарын ойлайтын, үйге бір түйір нан әкелсек, қарнымыз тойып барса, үй шаруаларына ауыртпалық түсірмесек, деп ниеттенін кіршіксіз кейіпкерлер болды. Дәл сол үміт оларды өмірдің қандай қиындығына болсын, сынбай, қасқайып, өмір сүруге үйретті, өмір оларды қай толқынмен сынаса да, өмірден өз орындарын табуға бел бууға итермеледі. Ақырында олар

жетімдікті жеңіп, заманның заңдылығын бұзды. Ең бастысы, өзін-өзі тану, өзін-өзі бағалау сынды сезімдерді игере бастады. «Шум бала» повесіндегі жетім баланың тағдырынан осындай сабақ алуға болады. Шығарма желісі бойынша 1977 жылы фильм түсірілді [1]; [3].

Бұл туындыны қазақ балалар әдебиетінің атасы атанған Бердібек Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повестімен салыстыруда үкен мән бар. «Менің атым Қожа» - 1963 жылы «Қазақфильм» студиясы түсірген балалар фильмі. Режиссері: Абдолла Қарсақбаев. Сценарий Бердібек Соқпақбаевтың «Менің атым Қожа» повесінің желісімен жазылды. Қожа мен Шум бала кейіпкерлерінің характерлері бір-біріне ұқсас. Кейбір тұста тағыдарлары да ұқсас тәрізді. Мысалы, Қожаның да Шум баланың да әкесіз жетім екені ақиқат. Екеуі де, сотқар бұзық, алайда, іштей арам ниеті жоқ пәк балалар. Әсіресе, екі кейіпкердің де өздерін түзеуге деген құлшыныстары болды. Қожа: «Жаз, жаз бүгіннен бастап сотқар болмаймын де...»-деп өз-өзімен құпия кеіес өткізсе, Шум бала да: «Енді өтірік айтпаспын, маған жасаған жақсылығы үшін Молдакеңе адал қызмет жасаймын»-деп құлшыныспен жұмыс жасағанын көре аламыз. Оған қоса екі кейіпкер де, анасының алдында жасаған қателіктері үшін кешірім сұрап, «Ендігі әрі қайталамаймын»-деп серт берген тұстарында, екі қалмагердің де суреттеу шеберліктерінде ұқсастықтар бар екені байқалады. Сонымен қатар, балалық мінезін, ересектік ақылға қарағанда басымрақ келуімен екі кейіпкер де қателіктерін қайталап, қоя береді. Ең маңыздысы, соңында екі кейіпкерде өз қателіктерін түсініп жетті.

Қорыта айтқанда «Менің атым Қожа» және «Шум бала» повестерінің әдеби байланысы бар, әлемдік деңгейдегі керемет туындылар. Екі қаламгердің де прозалық шығармасының басым бөлігі адами қарым-қатынасқа арналған. Қаламгерлердің шығармаларында қоятын талабы және шешетін негізгі мәселелері – адамды адамгершілікке тәрбиелеуге, оның мәдени-ағартушылық дамуына ұмтылу.

Ғафур Ғұлам мен Бердібек Соқпақбаев ең таңдаулы психолог-жазушылардың бірі десек қателеспейміз. Өйткені жазушылардың әр шығармасында, кейіпкерлердің жан дүниесін шебер зерттегені байқалады.

Балалар әдебиетіндегі екі халықтың да тоғысатын нүктесі, шығармаларда өз халықтың тұрмыс-тіршілігін, тарихын, мәдениетін, әр түрлі әлеуметтік топтарға жататын адамдардың рухани дүниесін, салт-дәстүрлерін бейнелейді.

«Шұм бала» мен «Менің атым Қожа» хикаяларын адам психологиясының ең жан-жақты түсіндірмесі ретінде зерттей аламыз. Бір қарағанда күлкілі болып көрінетін эпизодтарға толы бұл туындылардың өзегінде өмірлік мәселелер мен сол кездегі адамдардың өмірі айқын көрініс тапқан. Басты кейіпкерлердің образы өмірдің ащы сынақтарын, оның ұялшақтығынан түрлі жағдайларға түсіп, одан оңай шығып кететінін, оның «тапқырлығы» жасөспірімнің кез келген жағдайда өмірлік қиыншылықтарын жеңетінін көрсетеді. Ұқсастықтарға тоқталсақ, басты кейіпкер Қожа да Шум бала да әкесіз қалған тағдырлы балалар. Олардың бастан кешкен оқиғалары, маңайындағы достарының іс- әрекеттерінің желілері жақын. Екі туындыда сол кездегі қоғамның бейнесін көрсетеді, «Шум бала» шығармасында, таеңертеңгі адамдардың шайханадағы отырыстары, адамдардың саудамен айналысуы суреттелген тұстарынан, біз өзбек халқының саудамен айналысқанын көре аламыз. Ал «Менің атым Қожа» хикаясында қазақ халқының ұлттық ойындары, олардың мал шаруашылығымен айналысқандығы көрініс табады. Ең бастысы, туындылардың басты кейіпкерлері, өздерін дұрыс жолда жүруге, өздерін тәрбиелеуге тырысады. Мұны оқырман, Қожаның айна алдында отырып, өз-өзімен кеңес құруы, сол шарттарды орындауға тырысуынан көрсе, Шум баланың байдың үйінде адал еңбектеніп, ақысын адал алуға тырысуынан, молданың үйінде жұмысшы болғанда ынтамен қызмет етуге тырысуынан көре алады. Оған қоса екі қаламгерде туындыларында өз балалық шақтарын негізге ала отырып, басты кейіпкерлерін өздерінің прототипі ретінде алады. Бұл шығармалар жазушының балалық шақтағы естеліктерін қамтығандай болса, шындығында сол кездегі ұлттық өмір салтын, жалпы адамзаттық құндылықтар мен көзқарастарды бейнелейді.

Шығармадағы оқиғалардың суреттелуі өте қарапайым және шытырман оқиғаға желілері балаларға жеңіл болғандықтан, оларды бір деммен оқуға болады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Ғафур Ғұлам. «Шум бола» Ёшлар нашриёт уйи. – Тошкент, 2018. – 193 б.
- 2 Бекболғанова А.Қ. Жаңа педагогикалық технологиялар. Оқу құралы. – Талдықорған: І.Жансүгіров атындағы ЖМУ, 2013. – 121 б.
- 3 Соқпақбаев Б. Менің атым Қожа. – Алматы: Балауса, 2006. – 344 б.

ӘОЖ 8.82

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУЫНДАҒЫ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ МҰРАНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Абекенова Г.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ магистранты

Қарақанды қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекші: қауым. профессор, филол.ғ.к. Рүстемова Ж.А.*

E-mail: gulsaya_abeken@mail.ru

Аннотация. Статя посвящена эпистолярному наследию. В статье описывается отражение и изучение эпистолярного наследия в казахском литературоведении. Эпистолярный жанр – это тема, которая на данный момент нуждается в исследовании. Одной из главных особенностей статьи является обзор исторических данных и анализ содержания письма путем изучения писем, написанных писателями и общественными деятелями. Кроме того, в статье рассматриваются письма Сабита Муканова, Мухтара Ауэзова, Габита Мусрепова. Доказательства приводятся из исследовательских работ Кульбека Ергобека по эпистолярному наследию. Собраны мнения других ученых об эпистолярном наследию.

Ключевые слова: казахская литература, эпистолярная литература, эпистолярное наследие, письма.

Abstract. The article is about epistolary heritage. The article describes the reflection and study of the epistolary heritage in Kazakh literary studies. The epistolary genre is a topic that needs research at the moment. One of the main characteristics of the article is to review the historical data and analyze the content of the letter by studying the letters written by writers and public figures. In addition, the report reviews the letters of Sabit Mukanov, Mukhtar Auezov, Gabit Musirepov. Evidence is given from the research works of Kulbek Yergobek on the epistolary heritage. The opinions of other scholars about the epistolary heritage are collected.

Keywords: Kazakh literature, epistolary literature, epistolary heritage, letters.

Қазақ әдебиетіндегі эпистолярлық жанр жеке дара толық зерттелмеген, тың тақырыптардың қатарына жатады. Хат түрінде жазылатын шығарманың бәрі эпистолярлық жанрдың негізін құрайды. Ерте заманда адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауы тіл мен сөздің деңгейіне байланысты дамып отырған. Жазба әдебиеті қалыптаспай тұрған кезде халық мұрасы ауызша таралып отырған. Жазба әдебиеті қалыптасқаннан бері қарай кезеңде сөз де, ой да көркем түрде жеткізіліп, жазбаша түрде тарала бастады. Тарих толқынының түрлі кезеңінде жазылған хаттар, ақын-жазушылардың бір-бірімен жазысқан хаттары әдебиетте эпистолярлық стилді қалыптастырды. Эпистолярлық әдебиет жанр ретінде көне дәуірден бастау алады. Хат мәтіні әр дәуірге сай қалыптасып, тұрақты нормаға түсіп, ішкі даму процесі негізінде сыртқы қоғамдық-әлеуметтік өзгерістерге лайық икемделіп дамып отырды. Хаттың өзіндік жазылу мәнері қалыптаса бастаған.

«Хат жазу» көне заманнан бері әсіресе, ежелгі Грек, Рим әдебиеттерінен бастау алады. Мысалы Цицерон, Гораций, Сенека, кіші Плиний хаттары өлең жолдары арқылы жазылып эпистолярлық әдебиеттің үлгілері болып саналды. Эпистолярлық жанрдың басты сипатын хат мәтінінің тарихтан сыр шертуі және көпжылдар бойы сақталуы құрайды. Цицерон хаттарында сол кездегі қоғамдық мәселелер талқыланса, Плинийдің хаттары көбінесе әдебиеттік миниатюралар түрінде жазылған.

Хат – публицистикалық және іс қағаздар прозасы үшін, шағын әңгіме түрінде

баяндалатын үлгілер үшін маңызды. Сонымен қатар, тұрмыстық және әдеби эпистолярлық прозаның тіл ресурстарын әзірлеуде маңызы зор. Ағарту дәуірінде хат ең маңызды жанрға айналып, «тәрбиелеу» мақсатында пайдаланылды. Эпистолярлық әдебиет сол негізгі екі бағыт бойынша дамиды: «ашық хаттар» – памфлеттер және «новелла-хаттар» – тұрмыстық хаттар мен сыр ашу хаттары. Қазіргі эпистолярлық жанр үлгілерімен өткен ғасырлардағы қазақ эпистолярлық жанрының сипатын танытатын құнды жазбалар арасында байланыс бар. Ол жазылу мәнерінен байқалады. Мысалы, қазіргі хаттар да амандық-саулық сұраудан құрметтеуші, сыпайыгершілік басталады, хат соңында сәлем жолданады. Біздің жазба мәдениетіміздің құнды да, қомақты саласы болып табылатын эпистолярлық жанр – дамыған жанр.

Қазақ әдебиетіндегі эпистолярлық жанр үлгілеріне ақын-жазушылар мен қоғам қайраткерлерінің өзара жазысқан тарихи мәні бар, әдеби мұраға айналған хаттары жатады. Солардың ішінде еліміздің, жеріміздің әлеуметтік-саяси, экономикалық жағдайына байланысты кешегі ел билеген хан-сұлтандардың әртүрлі тарих тереңінен сыр шерткен хаттары, Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин секілді ағартушыларымыздың, қазақ әдебиетінде өзіндік қолтаңбасын қалдырған Ғабит Мүсірепов, Сәбит Мұқанов, Ғабиден Мұстафиннің хаттары, кешегі сұрапыл соғыс кезіндегі хаттар, бүгінгі хаттар – зерттеуге сұранып тұрған құнды дүниелер. Эпистолярлық әдебиет үлгілерін талдау, оларды жан-жақты зерттеу эпистолярлық жанрдың сипатын тануға мүмкіндік береді [1. 64].

Эпистолярлық әдебиет 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезіндегі халық поэзиясынан кең көрініс тапты. Мәселен Құбаша ақынның Әбдірахман Иманқұлұлына жазған хаты. Бұл жыр-хаттар ақ патшаның бұйрығына наразылық, ыза-кек білдіріп, тікелей көтеріліске шығуға, Амангелді Иманов бастаған топқа қосылуға үндейді. Майданнан жазылған хаттарда жауыздық пен әділетсіздікке қарсылық білдірсе, майданға жазылған хаттарда ел-жұрттың сағыныш сезімі, амандық-саулық баяндалады. Эпистолярлық әдебиет кеңестік дәуірде кең өріс алып, айрықша дамыды. Бұл кезде жазылған хаттарда патриотизм, Отанды қанқұйлы жаудан қорғап қалу, дұшпанға деген өшпенділік сезімі басым. С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, М.Әуезов, Қ.Аманжолов және тағы басқа жазысқан хаттар эпистолярлық әдебиеттің көрнекті үлгілерінің негізін құрайды.

Эпистолярлық әдебиетке тарихи-мәдени маңызы бар қоғам қайраткерлерінің хаттары жатады. Аристотельдің айтуынша, эпистолярлық стиль автордың өз қалпында қалуына мүмкіндік береді. Яғни қоғамда таралған сыр білдіру, жолдау хаттары публицистиканың бір бөлігіне жатады. Хаттар құжаттық әдебиетке жатады, сонымен қатар хатта деректер келтіріліп, дәлелдер де көрсетіледі. Әдеби шығармаларда өлеңмен хат жазысу дәстүрге айналған. Бұл дәстүр әдебиетте берік қалыптасып, хат өлеңдер деп те аталған. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Сыр бойында өмір сүрген ақындар хат арқылы поэзияда өз өлең кестесін жасаған. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштеріндегі жазбаларда да хат үлгілері байқалады. Зерттеуші ғалым Б.Жақыптың айтуы бойынша, ежелгі замандардағы жазба мәдениеттің көп тараған көріністерінің бірі – шаруашылық, дипломатиялық және жеке жолдаулар мен хаттар болды. Бұл тарихи ескерткіштердің бір тобы – ресми сипаттағы қызметтік құжаттар болса, енді бірі – тұрмыстық, отбасылық, достық сипаттағы жеке адамдар арасындағы хаттар болды. Кейбір хаттарда қоғамдағы маңызды мәселелер қозғалып, саяси көзқарас, әлеуметтік идеялар көрініс тапты. Міне, дәл осындай жолдардан кейін публицистикалық эпистолографияның алғашқы көріністері туды [2. 54]. Ғалымдардың эпистолярлық жанр мәселесі жайында айтылған пікірлері және оның маңыздылығы алдағы зерттеулердің еншісінде.

XX ғасырдың басында публицистикалық жанрдың өркендеуі, көркем әдебиеттегі проза жанрының қалыптасуы, ғылым мен техниканың дамуына байланысты әдебиеттердің жазылуы, ресми іс-қағаздарының, құжаттардың жүйелеі қалыптасқан тілде беруілуі қазақ тілінің рести стилін қалыптастырды. Қазақ әдебиеттануында әдебиет пен өнер қайраткерлерінің жазысқан хаттарына назар аударуға болады. Жазушылардың

шығармашылық зертханасын ғұмырнамалық күнделік ретінде және эпистолярлық мұрасы негізінде зерттейтін филологиялық мектеп өмірге келді. Эпистолярлық жанрдың қазақ әлеуметіндегі, әдебиетіндегі кейбір заңдылықтары, алатын орны жөнінде пайымдау жасауға болатын мүмкіндік пайда болды. Сонымен қатар, басқа ұлт қоғамының эпистолярлық жанрға ұқыптылығы қазақ ғылымына құт әкелген сәттер де болды. Атап айтқанда, қазақ халқының өткен ғасырдағы салт-санасы, тұрмысының дәйекті құжатына айналып отырған А.Янушкевич хаттарының сақталуы.

М.Сералиннің «Айқап» журналына жазған беташар сөзі – «Талапкерге жауап» деп аталатын хаты – эпистолярлық жанрдың жазушы мен оқырман арасындағы көрінісі. Баспасөзде жарияланған хат үлгілерін XX ғасыр басындағы газет-журналдардан жиі кездестіруге болады. Айтылған жайлар хаттың қазақ халқы өміріне қатынас құралы ретінде әрі мәдениет үлгісі райында дендеп енуін айғақтайды. Сұлтанмахмұт Торайғыров жазған кейбір хаттар ақынның екі томдық шығармалар жинағында жарияланды. Ақынның эпистолярлық мұрасы жинақталған. Ал Сәбит Мұқановтың хат формасында жазылған «Қандас досыма хат» (М.Шолоховқа), «Досыма хат» (Ү.Балқашевқа) тағы басқа сын мақалалары әдебиет мәселелерін тереңінен толғайтындығымен қатар, халық тарихын шежіредей тарататындығымен құнды. Бұл хат, мақалалар С.Мұқановтың эпистолярлық жанрға ерекше ден қойып қарағандығына дәлел бола алады [3. 121].

Эпистолярлық жанр – әдеби тілдегі универсалды жанр. Эпистолярлық жанрдың ең негізгі ерекшелігіне хат-жауап түріндегі қосарлы сипат жатады. Өйткені, жазылған хаттың жауабы болады. Хат тіліне қарап отырып, хат жазушы адресанттың мәдени, рухани дүниесінің дәрежесін, дүниеге көзқарасын, шығармашылық тұрғыдан жетілуі мен оның кезеңдерін анықтауға, бір сөзбен айтқанда, шығармасы мен биографиясын кезең-кезеңге бөліп қарауға мүмкіндік туады. Эпистолярлық жанр туралы әдебиет зерттеушісі, ғалым Құлбек Ергөбек өзінің докторлық диссертациясында былай деп анықтама береді: «Эпистолярлық жанр. Әңгіме кәдімгі кәдімгі хат туралы. Мәдениетті елдерде хат – әдебиеттану, тарих ғылымында арнайы қарастырылады. Хат табиғаты, тағдыры, жанры жөнінде кәделі пікір айтады. Айталық, академик Ю. Тынянов хатты «эпистолярлық жанр» [4. 97] деп атайды. Сөйтеді де хатты тұрмысқа өз міндетімен келіп, біртіндеп әдеби фактыға, одан әдеби процеске өтетін құбылыс деп біледі. Ал академик М.П. Алексеев хатты мемуарлық жанр үлгісі ретінде қарастырады. Эпистолярлық жанр жөнінде әр кезде Г.П. Макагоненко, Р.М. Лазарчук сынды ғалымдар пікір айтты, жанр дәстүрін, табиғатын зерттеді.

Өткен уақыттан өшпес белгі болып бүгінге жеткен, естелік болып ертеңге жетер жәдігерлердің бірі – жазушы хаттары. Эпистолярлық жанрды зерттеушілердің бірі, академик М.П. Алексеев жазушы хаттары – автордың творчестволық тұлғасы мен шығармашылық лабораториясын ашуда маңызды құжат болатынын айтқан.

Қазақ әдебиетінде эпистолярлық жанрға ерекше ұқыптылық танытқан жазушылардың бірі – Сәбит Мұқанов. Жазушының эпистолярлық мұрасы өте бай. Ол өзі алған хатты қадірлеп сақтауы өз алдына, өзі жазған хаттың бір данасын көшіріп алып қалып отырған. Бұл әрине, үлкен мәдениеттің белгісі. Сәбит Мұқанов өзі қатарлас ақын-жазушы, қоғам қайраткерлерінің арасында халықтан көп хат алған және сол хаттарға жауап қайтарған халық жазушысы. Мұны жазушының көзі тірісінде қазақ радиосына берген сұхбатында өзі кеңінен әңгіме етеді: «ал енді біз әр уақытта үлгіні орыстан аламыз, орыс мәдениетін аламыз. Мен ғана емес біздің бұрынғы бабаларымыз – Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, одан бергі интеллегенция Спандияр Көбеев, Сәкен Сейфуллин осылардың бәрі орыс мәдениетіне сүйеніп барып өскендер. Мен де солай өстім ғой деп ойлаймын. 1922 жылы Орынбордың Рабфагына келіп орысша оқи бастадым. Алғашқы кезде нашарлау келдім, сосын жүре-жүре жетіліп кеттім. Сонда орыстан алған тәуір үлгімнің біреуі – хатқа сақ қарау. Біреуге өзің жазасың. Өзіңе біреу жазады. Осылардың бәрін жинай беру. Бұл жағынан мақтанғаным емес, қазақ жазушыларының ішінде менен көп жинақшысы болған жоқ. Кешегі Мұхтар марқұм Әуезов қатты өкінетін еді. Мен бұрынғы хаттарымды жинаған

жоқпын деп өкінетін. «Сен қадай жинақсың» деп маған қызыға, қызғана айтушы еді. Мақал деген халықтың тәуір ойы ғой. Қазақта мынадай мақал бар:

Есік алды төбе болса, ерттеулі ат төбелдей,

Ауылыңда қарт болса, жазып қойған хатпен бірдей. Бұл сөздің мағынасы үлкен. Өйткені, хатты бірінші орынға қояды. Абайдың бір өлеңінде:

Шөлдеген жан су көрсе,

Бас қоймай ма бастауға – деген. Орыстың мәдениеті бізден жоғары, биік болды. Сондықтан соның тілін біле бастағасын, тәуір нәрселеріне құмартып, соны оқи бастадық...». Сәбит Мұқанов жинаған хаттарын «хаттар және хаттасулар» деген атпен қалың кітап жасау ниеті болған. Әдебиет классигінің орындалмаған арманының бірі осы хаттарын жарыққа шығару болса керек. Көпшілік біле бермейтін осы бір бай мұраны Сәбиттанушылармен қатар әдебиет зерттеушілері тек өз алдына ғылыми жұмысына жаратудан басқала аса алмай келеді [5. 86].

Сәбит Мұқанов қазақ әдебиетіндегі тұңғыш эпистолярлық мәдениетті қалыптастырушы екенін есерсек, бұл тұстағы еңбегі мен ұқыптылығы әдеби мұраның бір жанрының сақтаушысы екендігінің дәлелі. Эпистолярлық жанр жазушыны қай қырынан көрсетеді, салмағы қандай деген мәселе туындайды. Бұл хаттар ең алдымен С.Мұқановтың азаматтық өсу жолының шежіресі, өмірбаянын толықтыратын мәліметтер береді. Сонымен қатар бұл хаттар қазақ халқымен бірге түлеп, бірге күйреп жүрген қайраткерлік істерінің куәсі. Жазушының қаламгерлік құпиясының кілттері де – осы хаттар. Хаттар – жазушыға жолданған саналуан халық өкілдерінің жан сыры, мұң-мұқтажы, оқырман райындағы ой-мұраты, көркем шығарманы қабылдауы, талабы, сүйініш, реніші. Осындай сан-сала шежірелік қызметімен де ол хаттар қарапайым өмір факторларын өнер фактысына айналдырады. Бұл бай қазына ғылымға қызмет етеді.

Жазушының хат қоржыны асыл қазынаға толы ежелгі мен бүгінгі жалғап тұрған қасиетті мекен тәрізді. Онда өткен ғасырдың 20-жылдарынан бастап 70-жылдарына дейінгі тарих сақталған. Бұл уақыт аралығы қазақ халқы үшін аса бір қиын, естен кетпейтін езгінің табы түскен, аш қалып тоз-тоз болған, майдан деп мал мен жанынан айырылған зобалаң жылдардың мезгілі еді. Осындай қиын-қыстау кезде қазақ халқы сүйікті жазушысының шығармаларын оқып, пікірлерін, лебіздерін хат арқылы жеткізген. Сәбит Мұқановтың шығармашылық шеберханасына да хаттар көп келген. Шығармаларының ішінде алғашқында «Жұмбақ жалау», кейінгі «Ботакөзге» халық із суытпай хат жазып отырған. Тек қазақтар ғана емес, өзге ұлт, өзге ел азаматтары да шығарма туралы сұрағын, өтінішін, сыни пікірлерін білдіріп хат жазған [6].

Эпистолярлық жанрдың маңызды бөлігі – хаттар, екіншісі – күнделік. Құлбек Ергөбек өзінің «Баянғұмыр» сын-мақалалар жинағында «Ой қайнары – күнделік», «Хат жаздым қалам алып», «Жүрек қанымен жазылған хаттар» мақаласында жауынгер хаттарын тілге тиек етіп, эпистолярлық жанрға ерекше назар аударады. Мақалада «Өлең – хат – қазақ әдебиетіндегі эпистолярлық жанрдың формалық ерекшелігі ғана емес, мазмұн тереңдігі жөнінен де жанрдың шырқау шыңы деген ойды алғаш рет зерттеу тұрғысында оқырманға жеткізеді. Жауынгер хаттарын эпистолярлық жанрдың енді қайталанбас қымбат үлгісіне теңейді [4. 56].

Эпистолярлық жанр түріне жататын әдеби хаттар эпистолярлық стиль мен көркем әдебиет стилін ұштастырады. Мұхтар Әуезовтің хаттары – жай ғана үйреншікті сәлемдесу не хабарласу (эпистола) ғана емес, кәдімгі эпистолярлық әдебиет. М.Әуезов хаттарында өзіндік авторлық баяндау стилін танытады. Хаттағы сөйлемдерде көсемшенің -ып формасы жиі қолданылады. (Міне, хатыңды алып..., жаным жадырап..., жан жүрегімді қатты тебірентіп..., қайран қалдырып). М.Әуезовтің хаттарының көркемдігі сондай, әдеби сынды да байыппен жеткізеді. Мысалы Мұхтар Әуезовтің Бейсенбай Кенжебаевқа жазған хатында оның жетістіктерін атай отырып, кемшіліктеріне көз жұма қарай алмайтындығын көркем түрде жеткізеді. Сол секілді Ғабит Мүсіреповтің де хаттарын әдеби хат ретінде қарастырамыз. Хат мәтініндегі тіл көркемдігіне аса мән беріліп, көркем әдби тіліне тән образдар,

фразеологизмдер, сөздердің ауыспалы мағыналары шебер қолданылады.

Эпистолярлық жанр – жан-жақты зерттеуді қажет ететін саланың бірі. Қай кезең болмасын жазушы, сыншы, ғалымдардың өзара жазысқан хаттары жүйелі түрде зерттеуді қажет етеді. Ол хаттар эпистолярлық мұраның мол көзі.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Ергөбеков Қ. Баянғұмыр (Жүрек қанымен жазылған хаттар). – Алматы, 1991. – 230 б.
- 2 Сыздықова Р. Бүгінгі көркем проза тілі және әдеби норма. Өнер алды – қызыл тіл. Мақалалар жинағы. – Алматы, 1986. – 85 б.
- 3 Шаймерденов С., Ергөбеков Қ. Кәдімгі Сәбит Мұқанов: Естеліктер кітабы / Құраст.:С. Шаймерденов, Қ. Ергөбеков. – Алматы: Жазушы, 1984. – 392 б.
- 4 Ергөбеков Қ. Сәбит Мұқанов. / Қ. Ергөбеков. – Алматы: Мектеп, 1989. – 144 б.
- 5 Сәбит Мұқанов тағылымы. /жинақ/. – Алматы: «Жазушы», 1990. – 242 б.
- 6 <https://zharar.kz/id/18335>

ӘОЖ 82-3

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ СЫНЫНДАҒЫ ІЗДЕНІСТЕР

Нұрлан Г.

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің магистрант

Қарағанды қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекшісі: қауым. профессор, филол.ғ.к. Такиров С.У.*

E-mail: n.gauhartas@gmail.com

Аннотация. Основная проблема, затрагиваемая в этой статье, заключается в выявлении научно-художественных особенностей исследований, творчества, исследуя всесторонние аспекты творчества критика, писателя Турсынжана Шапая. Поднимая этот вопрос, появляется возможность определить роль Турсынжана Шапая в истории развития литературной критики. Дифференциация научно-исследовательских работ критика, определение его роли в казахской литературной критике, анализ литературно-критических статей критика позволяют распознать новые поиски в казахской литературной критике. Современная критика требует эстетической оценки произведения и глубокой осмысленной дифференциации жизненных реалий.

Турсынжан Шапай в литературной критике не рассматривался как особый научный вопрос, если не рассматривался среди отдельных исследований. Известно, что научные труды и творчество критика требуют специального изучения. В статье речь пойдет об этих вопросах.

Ключевые слова: литературная критика, критик, сочинение, лирика, абаеведение.

Abstract: The main problem addressed in this article is to identify the scientific and artistic features of research, creativity, exploring the comprehensive aspects of the work of the critic, writer Tursynzhan Shapai. By raising this question, it becomes possible to determine the role of Tursynzhan Shapai in the history of the development of literary criticism. The differentiation of the critic's research works, the definition of his role in Kazakh literary criticism, the analysis of the critic's literary and critical articles make it possible to recognize new searches in Kazakh literary criticism. Modern criticism requires an aesthetic evaluation of the work and a deep meaningful differentiation of the realities of life.

Tursynzhan Shapai in literary criticism was not considered as a special scientific issue, if it was not considered among individual studies. It is known that the scientific works and creativity of the critic require special study. The article will focus on these issues.

Keywords: literary criticism, critic, composition, lyrics, Abai studies.

«Сын түзелмей, мін түзелмейді», - дейді дана халқымыз. Ал сол сынды орынды әрі дәлме-дәл айта білу – үлкен шеберлік пен терең ойшылдықты талап етеді. Қазақ әдеби сыны – төл әдебиетіміздің маңызды әрі күрделі салаларының бірі. Бұл салада еңбек етіп, түрлі зерттеулер жазған, қазақ әдеби сынына сүбелі үлес қосқан сыншылар жетерлік. Алайда, солардың ішінде кейінгі толқын, елден ерек сын жазу стилімен, даралығымен көзге түсетін

әдебиет сыншысы – Тұрсынжан Шапай. Ол – талантты сыншы әрі жазушы. Т.Шапайдың «Ой түбінде жатқан сөз», «Шын жүрек – бір жүрек», «Қазақтың жаны» деген еңбектері жарық көрді. 2001 жылы «Шын жүрек – бір жүрек» атты кітабы үшін Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығын иеленді. Ғылыми-зерттеу еңбектерінде қазіргі қазақ лирикасы, лирикалық тұлға және абайтану мәселелерін жазған. Жүзден астам ғылыми, әдеби және публицистикалық мақалалар авторы.

Әдебиет сыншысының алғаш жазған шағын рецензиясынан бастап, кейінгі жылдары қаламынан туған «Бір мысқал» атты публицистикалық эсселеріне дейін қазақ әдебиетінде бұрын болмаған бір ерекшелік пен жаңалық алып келді. Алғашқы мақалалар топтамасы, «Ой түбінде жатқан сөз» атты жинағы қазақ әдебиетіне жаңаша көзқарастағы зерттеушінің келгенінен хабар берді. Тұрсынжан Шапайдың «Шын жүрек – бір жүрек», «Қазақтың жаны» еңбектері дәл сол кезге дейін көркем ой аясына ілінбеген, мәнері мен мәдениеті, сыни талдауы мүлде басқа шығарма болды.

Тұрсынжан Шапайдың сыны бұрынғы үйреншікті кемшілігі мен басым тұстарын анықтап, талдап беретін сындарға қарағанда мүлде өзгеше екендігі бірден аңғарылады. Сыншының ой иірімі мен сөз саптауы, жазу стилі мен ойлау жүйесі шығармашылығымен, зерттеу еңбектерімен жаңа танысқан адамды таңдандырмай қоймайды. Бұл жайында белгілі зерттеуші, абайтанушы Т.Жұртбай: «...Тұрсынжанның жазған әдеби-сыни мақалаларын сын деп қабылдай алмайсың. Ол – Тұрсынжанның өзінің мына әдебиетке, өнерге, қоғамға деген көзқарасын білдіретін төл туындысы. Жай көзқарас емес, көркем көзқарас», – деп пікір білдіреді. Сыншының әдеби сын жазудағы шеберлігін: «Тұрсынжан сонау жыраулар әдебиетіндегі поэзияны талдасын, бүгінгі күнгі лириканы талдасын, оның түбінде ой жатады. Және сол көркем шығарманың, өлеңнің астарын дәл табады», – деп жазады [1].

1989 жылы алғаш жарық көрген «Ой түбінде жатқан сөз» деген кітабы 80-90 жылдардағы қазақ лирикасына арналған еді. Осы кітапқа енген зерттеулердің ішінде «Алыс пен жақынның арасы» атты үлкен сын ерекше орын алады. Бұнда Тұрсынжан Шапай сол кездегі көп ақынның өлеңдерін қарастырып, қатты сынға алған болатын. Оған қоса зерттеуші өз еңбегінде: «Үлкен таланттардың өлгеннен кейін жаппай танылуының, ел махаббатына бөленуінің, шынайы бағасын алуының немесе асыра дәріптелуінің негіз-төркінінде олардың барша гүлін аша алмай, бар жемісін бере алмай кеткен өкініші де жататыны анық. Яғни, сол шексіз құрмет, мол ілтипатта олардың жарыққа шыға алмай кеткен зор мүмкіндіктерінің де үлесі бар», – дейді. Талантты сыншы «Ой түбінде жатқан сөз» кітабында өткен ғасырдағы 80-ші жылдар – шартты түрде «Мұқағали жылдары» болғанына жан-жақты тоқталып, себебін де түсіндіре кетеді: «Жырқұмар қауымның ең ыстық ілтипаты осы жылдары біздіңше Мұқағали творчествосына арналды. Таза ықылас - әуейлікке, шынайы құрмет - әсіре әспетке арналып, ақын есімін модаға, әлдебір фетишке айналдырып жіберген жайларымыз да жоқ емес» [2. 117].

Филология ғылымдарының докторы Айгүл Ісмакова «Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттану» деген монографиясында: «Тұрсынжан Шапайдың «Ой түбінде жатқан сөз...» атты монографиясында тәуелсіздік кездегі қазақ лирикасы теориялық талдауға арқау болған. Қазіргі қазақ лирикасы деген ұғым теориялық тұрғыда айқындалған. Лирикалық кейіпкер, лириканың даму тенденциялары, айшықтар мен ағыстары талданған. Ақын сөзі, ақын тұлғасы, лирикалық кейіпкер атты теориялық түсініктер талдаулар арқылы айқындалған», – деп жалпы шолу жасап, әр бөлімін қысқаша талдап өткен [3. 125].

Ақын Ертай Ашықбаев әдебиет сыншысы туралы: «Қазір де әркімдердің бүйірінде осы заманғы өлеңдерге қатысты бірқыдыру ойлар әрлі-берлі көшіп жүр. Әттең, тағы бір жаңа Тұрсынжан табылмай тұр. Ал бұрынғы Тұрсынжанның, қанша күтсек те, бұл тақырыпқа енді қайтып қалам тартпай жүрген себебі, мысалы, маған әбден түсінікті тәрізді» – деп ой түйеді. Ал себебін былай түсіндіреді: «Ол сол 190 беттік кітабымен өткен шақ пен осы шақтың (яғни сол 80 жылдардың) ғана емес, келер шақтың да поэзиясы жөніндегі программалық ойларын сарқа айтқан. Кітаптың ең басты үлгі аларлық қасиеті де осы» [1].

Қазіргі кезеңнің абайтану ғылымына үлкен үлес қосқан еңбек – зерттеуші-ғалым Тұрсынжан Шапайдың «Шын жүрек – бір жүрек» атты кітабы. Бұл кітапты Абай шығармаларын зерттеу мен зерделеуде абайтану ғылымына өзіндік тосындығымен келген еңбек деуге болады. Ақынның шығармашылық келбетін, өлеңдегі Абай мен өмірдегі Абайдың ара қатынасын тереңнен толғап, ақындық және ғалымдық көзқараспен шынайы дара тұлғасын ашуға тырысқаны байқалып тұр. Мысалы, автор «Аңыз бен тұлға» атты эссесінде: «...Абайдың өмірінен бар білетінін, өлеңінен бар түйсінгенінді парықтасаң, анық Абайдың дидарында осы екі әлемнің (өмір – өлең) нұры бірдей тоғысқанын көресіз. Өмірдегі Абай адамшылыққа, махаббатқа өлеңдегі Сыңарымен бірге жетілмек ниетін танысыз. Әрине, өлеңдегі абайдың жетілуіне кедергі жоқ. Өмірдегі Абайдың аяғын тұсаған... Ұлы адам – тіршілікте пенде» - деген секілді салыстырулар арқылы бейнелеген [2. 11].

Осы еңбегі турасында Гүлзия Пірәлі сыншы туралы былай деп пікір білдіреді: «Өзінің тұңғыш еңбегі «Ой түбінде жатқан сөз» атты зерттеуінде-ақ дара құбылыс, тосын талдау мен талғамның иесі екенін танытқан Тұрсынжан абайтанудағы айтар сөзін де ешкімге ұқсамайтын оқшаулығымен өзгелерден оқ бойы озық» [4. 174].

Ғалым Г.Пірәлі кейін «Анық Абай» деген атпен шыққан Тұрсынжан Шапайдың зерттеу еңбегінің әр тарауын жеке-жеке талдап, талдау барысында жоғары баға беріп: «...Тақырыптар ғылыми монографияларға, диссертациялық жұмыстарға тән тірескен ғылымилық байқалмағанымен оны тереңдей танып, ішкі табиғатымен Абайды да, өлеңді де өзінің өзегінен өткізе білген білімпаздықты байқайсыз. Өзінің зерттегелі отырған нысанасына өлердей ғашық әрі оны терең танып білетін кәсіби маман екенін танытады», - дейді [4. 174].

Ғалым қазіргі қазақ әдебиеттануындағы абайтану саласына соңғы жылдары қосылған соны серпін, жаңа сөз абайтанушы ғалым Тұрсынжан Шапайдың «Шын жүрек – бір жүрек» атты еңбегінен байқалатынын айтады. Осы еңбектің әр бөлімін өзінің абайтану саласы жайындағы зерттеуінде талдай отырып, әдебиет сыншысының стиль даралығына да назар аударады: «Ғылыми еңбектің жазылу стилі де тосын. Бейне бір ақындардың толғау, эсселері секілді. ...Эсселік леп ескен жұмыста керемет бір лирикалық лебіз, жүрек жылытарлық күрделілік, тамыры тереңге тартқан білімпаздық, қойнауы қатпар-қатпар ойлылық – әрбір сөз, сөйлем, тіркестегі тұнып тұрған тереңдіктен танылады, мазмұннан мен мұндалайды» [4. 177].

Тұрсынжан Шапайдың зерттеу еңбегінің тағы бір жаңалығы «Абайдың Қиясбайын» – дәстүршіл ақын ретінде көрсетуі. Автор бұл жайлы «Абайдың Қиясбайы» атты эссесінде былай деп жазған: «Жалпы, Қиясбай еңбек еткен поэзия жанрына «лақпайы өлең» деп ат берген жараспақ («лақпа», «айдалаға лағу» дегеннен шығады). Және бұл аспаннан түскен үлгі емес, алыстан тамыр тартқан дәстүр, көнеден көш түзеген үрдіс. Қиясбай – дәстүршіл ақын. Дәстүрді дамытушы» [2. 57].

Г.Пірәлі бұл жайында: «Осы еңбектегі жаңалықтың бірі - Қиясбай бейнесі. Тараудың «Адамда дос көп болмайды. Кемеңгерде - екі бастан...» деген сөздерден басталуында үлкен мағына жатыр, мұнда дара тұлғаның трагедиясы, тағдыры жатыр», - деп сипаттайды. Зерттеу еңбекте логикаға қисынсыз ойды қиыстырып әкеліп, мағынасыз күлкі тудыратын өлең шығаратын ақын Қиясбайдың Абайдай данышпаннан өзіндік бағасын алғанын, сол жанрды қалыптастырудағы еңбегін атап өтеді. Қиясбайдың өлеңі туралы әдебиетші-ғалым: «Қиясбай жырларының басты қасиеті – қисынсыздығы. Логикадан мақұрымдығы... Қарапайым да қанша қисық, оғаш болса да, көркемдеу құралдары, бейнелеу жүйесі сол ішкі логикаға бағынғанда, қисынсыздан міндетті түрде мағына туады, мән пайда болады. Қиясбай өлеңдерінен шығатын мән-мағына, идея – күлкі», - деп, оның «қазақтың күлкі мәдениетіндегі ерекше тұлға» екенін әйгілейді [4. 178].

Т.Шапайдың шоқтығы биік еңбектерінің бірі - «Қазақтың жаны» атты кітабы үш бөлімнен тұрады. Алғашқы бөлім – «Күлкі және көз жасы», екінші бөлім – «Жазу», соңғы үшінші бөлім – «Бір мысқал» деп аталады. Бұл бөлімдер көптеген эсселер мен шағын әңгімелерді қамтыған.

Автор барлық шығармасында «Мен» деп өз атынан сөйлейді. Айналып келгенде осы кейіпкер – бәріміз, тұтастай бір қоғам. Профессор Айгүл Ісмақова «Қазақтың жаны» кітабын талқылау барысында: «Мен» деп отырғаны ол Тұрсынжан Шапайдың өзі емес. Ол - сіз бен біз. Қазақ асыл сөзіндегі модернистік әңгіменің стилін меңгерген, нағыз көркем туынды. Өз заманындағы замандасының робот емес, қазақ екенін, ол қазақтың жаны бар екенін көрсету, сондай басты мақсатты Тұрсынжан Шапай өзі тауып алған» - деп ойын білдіреді. Әдебиеттанушы ғалым шығармаға өзінің оң бағасын: «Бұл біздің қазақ әдебиетіндегі жаңа форма. Бұл кітаптың басқалардан ерекшелігі осында. Сондықтан ескірмейді», - деп береді [5]. Автор туындыны мына сөздермен бастайды: «Менің көзім жетті: біз әйтеуір, аштан өлмейді екенбіз. Бізге келетін тажалдың аты басқа екен. Қазақтың жаны үшін күрес жүріп жатыр!» [6. 4]. Кітап толығымен осы бағытта жазылған. Бұл бағыт - қазақтың жаны мен рухы үшін күрес.

Т.Шапайдың шығармаларына назар аударсақ, шытырман оқиға мен шиеленіске толы, ұзақ жазылған дүниелер жоқ. Автордың басты ерекшелігі – туындыларындағы ықшамдық. Шағын ғана дүниемен келелі мәселе көтеру, салмақты пікір білдіріп, оқырман қауымға үлкен ой тастай білу – асқан шеберлік. Сыншы күлдіре отырып, терең ойға батырады, кейде жылатады. Себебі, өз көргені мен сезгенін суреттеп отырып, өміріміздегі қарама-қайшылықтарды санамалап, өз бейнемізді көз алдымызға келтіріп отырады. Бұның барлығын сәйкесінше, ащы мысқылмен жаныңа батыра баяндайды. Осы арқылы халықты ұлтсыздану қаупінен сақтауға тырысады.

Тұрсынжан Шапай – қазақ әдеби сынында даралығымен, қайталанбас айрықша жазу стилімен, ойлау жүйесімен ерекшеленетін тұлға. Оның ғылыми, сыни мақалалары мен эсселері қазақ әдеби сынына жаңа леп, жаңа өрнек әкелді. Сыншының зерттеулері, қаламынан туған еңбектері сонысымен құнды, көркемдік ерекшелігі жоғары әрі мазмұндық салмағы басым.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Жұртбай Т. Тұрсынжан ұстанымы: Эссе // Қазақ әдебиеті. – Алматы. <https://qazaqadebieti.kz/>
- 2 Шапай Т. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы: Т.1. Эссе. Әдеби сын. Зерттеу. – Алматы: «Арда+7», 2017. – 424 б.
- 3 Ісімақова А.С. Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттану: (Әдеби мақалалар) Монография. – Алматы. «Дәстүр», 2016. – 384 б.
- 4 Пірәлі. Г.Ж. XX ғасырдағы қазақ әдебиеттануы (1920-2005): Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 309 б.
- 5 Қорғасбек Ж. Қазақтың жанын оқыдыңыз ба?: Сұхбат // Халық сөзі. – Алматы. <https://halyksozi.kz/>
- 6 Шапай Т. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы: Т.2. Эссе, әңгімелер. – Алматы: «Арда+7», 2017. – 344 б.

ӘОЖ 82.091

КЕМЕЛ ТОҚАЕВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Жунусова А.

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ қазақ әдебиеті кафедрасының докторанты

Астана қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекшісі: филол.ғ.д, профессор Тұрысбек Р.С.*

E-mail: aina_zhunosova@mail.ru

Abstract. In this article, we tried to explore the creative search in the prose of K. Tokayev, who made a significant contribution to the development of the detective genre in Kazakh literature. The article contains a literary conflict, a literary portrait, a character's personal features, a literary position, and artistic

features. The plot-compositional, genre features of the writer's works written in the detective genre were described. Based on the writer's works, we considered artistic factors and the ideological, aesthetic function of the character's image. The purpose of the article is to differentiate the plot structure and character of the genre. The main events in the work, the search for an artistic representation of reality were analyzed. It is concluded that the writer is well aware of the inner life of the character, knows and understands the psychology of youth and adolescents.

Key words: Detective, genre, plot, hero, crime, image.

Аннотация. В данной статье мы попытались исследовать творческие искания в прозе К.Токаева, внесшего свой значимый вклад в развитие детективного жанра в казахской литературе. В статье содержится литературный конфликт, литературный портрет, характер персонажа, литературная позиция, художественные черты. Описаны сюжетно-композиционные, жанровые особенности произведений писателя, написанных в детективном жанре. На основе произведений писателя рассматриваются художественные факторы и идейно-эстетическая функция образа персонажа. Цель статьи - дифференцировать сюжетную структуру и характер жанра. Анализируются основные события в произведении, поиски художественного изображения действительности. Рассказывается, что писатель хорошо осведомлен о внутренней жизни персонажа, знает и понимает психологию молодежи и подростков.

Ключевые слова: Детектив, жанр, сюжет, герой, преступление, образ.

Қаламгер Кемел Тоқаев – соғыс тақырыбына арналған шығармаларымен қатар қазақ әдебиетіндегі детектив жанрының жолын ашып, дамытуымен де оқырманның жүрегінде қалды. Оның қаламынан шыққан әрбір туынды өмір шындығын негіз етеді. Өмірде болған жағдаяттар әр қырынан ашылып, оқиға өрімі шындық аясында өріс алады. Осылайша, жазушы К. Тоқаев өз шығармалары арқылы қорғаушылар, чекистер мен партизандар бейнелерінің ұлттық болмысын кең түрде ашты.

Жазушы туындыларын тақырыптық ерекшелігі тұрғысынан үшке бөліп қарастыруға болады. 1. Жасөспірімдерге арналған шығармалар. 2. Соғыс тақырыбындағы туындылар. 3. Детектив жанрында жазылған шығармалар.

Жазушының алғаш жарық көрген - «Жұлдызды жорық» атты кітабы жасөспірімдерге арналып жазылған. Шығарма әр түрлі тақырыпқа арналып, бірқатар тақырыпшаларға бөлінеді: «Қуаныш», «Нұрлы жол», «Ауыл қызы», «Ар жақтан келген бала», «Күнделік». Жазушы әңгімелері, көбінесе олардың ұстаздары, ағалары, ата-аналары, мұғалімдерінің образын суреттеу төңірегінде өріс алады. «Қуаныш», «Нұрлы жол», «Жұлдызды жорық» деп аталатын әңгімесі мектеп оқушыларының өмірінен алынып жазылғаны байқалады. Оның бірқатар ерекшеліктері барын аңғарар едік. Біріншіден, әңгіменің балалар үшін өте қызықты болуы. Екіншіден, балалар мен ересектер бейнесінің жан-жақты суреттелуі. Үшіншіден, шығарма тілін бейнелі етудегі жазушы ізденісінің көрініс беруі. Шығарма сюжетінен аңғарылатынындай, мұғалім Константин Григорьевич өз оқушыларына (Сережа мен Жаннатқа) бу двигателін жасауды тапсырады. Төмендегі үзіндіде екі оқушының еңбекқорлығы, білімге құштарлығы әбден байқалады: *«Жаннат Сережаның икемсіз көрінетін үлкен қолының ептілігіне бұл жолы да тамашалап қарап тұрды да, маховикті чертежға салыстырып, циркульмен өлшей бастады. Мәнсіз дұрыс сияқты. Дөңгелекті қайта кигізгенде, кішкене темірге тірелгенін енді байқады»* [4. 318].

Анығында, шығармадан қаламгердің бала өмірін, психологиясын жетік білетіндігі байқалады. Олардың әр нәрсеге әуестенгіш, әсерленгіш, жылт еткен құбылысқа қызығушылығы сынды құштар көңілдерін тап басып көрсетеді. Ал, «Ауыл қызы» әңгімесінде Ажар есімді қыз «Алғабас» колхозына келіп, ауылдың тұрмыс-тіршілігімен танысады. Бұл әңгімеде әділеттілік пен әділетсіздіктің көріністері де бар. Шығармада қаршадай қыздың еліне жаны ашып, ауылдың әлеуметтік мәселесін шешуге ұмтылған қайсар әрекетіне негізделген образы бейнеленеді. Қаламгер осы әңгімесінде, ең алдымен ұжымдық еңбектің мәнін көрсетпек болады, екіншіден, жасөспірімдерді еңбек етуге шақыруды мақсат етеді. Айта кететін болсақ, жоғарыда аталған шығармалар жасөспірімнің бағытын айқындап,

мінезін қалыптастырып, ақ пен қараны ажыратуға себеп болады. Екінші жағынан, қиялын ұштап, ой галактикасына еркін еніп, өмір мәніне терең үңілуге үйретеді.

Соғыс тақырыбына арналған «Солдат соғысқа кетті», «Солдат қабірінің басында», «Көмескі із» деген шығармалары бар. Жазушы «Солдат соғысқа кетті» романы арқылы Ұлы Отан соғысы кезіндегі Кеңес жауынгерлерінің ерлік істерін суреттеуді мақсат етеді. Профессор Рақымжан Тұрысбек былай дейді: *««Солдат соғысқа кетті» романында жауынгерлердің жаттығу кезеңінен бастау алған соғыстың мың сан көріністері, күрделі кезеңнің қилы сәттері нақтылы жағдаяттар негізінде нанымды ашылып, жүйелі де, әсерлі суреттеледі. Қаламгер К.Тоқаевтың бұл туындысы соғыс шырғалаңдарының, ердік пен елдіктің, адамдық борыш пен азаматтық қасиеттің, жауынгер-солдаттарының өмірі мен қилы кезеңіндегі тағдыр-талайының көркем шежіресі десек, артық айтандық емес»* [5. 6]. Расымен де, бұл майдандағы асқан ерліктер, қыршын кеткен боздақтар, күнәсіз қырылған майдангерлер бейнесі адамзат атаулыны толғандырар қатпарлы ой-тұжырымдарға жетелейді. Қаламгер бұл шығарманың идеялық астарына соғыс жағдайындағы әділетсіздік көріністерін, ұлтаралық түсініспеушілік сияқты мәселелерді қозғайды. Бұл романды оқыған кезде соғыс кезіндегі ұлтаралық, нәсілдік теңсіздікті білдіретін ащы да болса өмір шындығының мәні байқалып отырады. «Көмескі із», «Солдат қабірінің басында» әңгімелерінде адалдық пен әділдіктің, батырлық пен тапқырлықтың бары айтылады. Қаламгердің кез келген шығармасы өмірде болған оқиғалар, мәнді өріс алып, шынайы жазылғаны танылып тұрады. Мысалы, «Солдат қабірінің басында» атты әңгімесінде полк солдаттарының ең кенжесі Акимовты шығарманың кейіпкері емес, өмірде болған Ұлы Отан соғысының ардагері ретінде қабылдаймыз. Әңгімеде ауыр жарақат алып, таңғы сәулеге қараған Акимовтың: «Мені мамам сағынатын болды-ау!» деп аяқталатын сөзі оқырман жанын баурап, Отанға деген сүйіспеншілігін арттыра түскендей. Қаламгердің соғыс тақырыбын қозғаған барлық шығармалары нақты жайларды негіз етіп, ерекше сезіммен жазылғаны айқын көрініп тұрады. Кейіпкерлерін ойдан шығарып, алыстан іздемейді. Өмірдегі, жанындағы адамдардың мінез-құлқын шығармаға арқау ете отырып, сол арқылы туындыға өзек болар идеяны өмірден алады. Ал, жазушының «Соңғы соққы» романында патша өкіметі биліктен кеткеннен кейінгі ақтар мен қызылдардың арасындағы оқиғаны суреттейді. Бұл шығармада мемлекет үшін аянбай еңбек еткен азаматтардың ерліктері баяндалады. Роман толыққанды детектив жанрында жазылмаса да, детектив элементтерінің бары байқалады. Бірнеше жылдан кейін Кемел Тоқаевтың шығармаларына Америка халықтары қызығушылық танытып, оның «Соңғы соққы» романын сұратқаны жайдан-жай болмаса керек.

Қаламгердің таза детектив жанрындағы шығармасы «Қастандық». Бұл повестегі басты қылмыскер – Петрушкин. Автор қылмыскердің жүзіндегі, әсіресе көзқарасындағы өзгерісті байқатып, оның ішкі бітімімен қатар сырт келбетін (портретін) де ашуға тырысады. Мәселен, *«Петрушкиннің түсі бұзылып кетті. Қалтыраған жалғыз қолымен қалтасын сипалай берді. Шапшаң тұрып, жастықты жөндеген боп, астына бір затты алып, қалтасына салды» және «Сары сақал күс басқан жалғыз қолымен тер сіңген кепкасын мыжғылап, булығып сөйлей алмай, көз жасын төгіп-төгіп жіберді»* [3. 228]. Бұл жерде автор кейіпкер бейнесін беру арқылы әңгімешінің оған деген көзқарасын айқындап отырады. Сонымен бірге оқиға барысында ізкесуші Талғат Майлыбаевтың байқағыштық қасиеті суреттеліп отырады. Талғат күдікті Маслованың үйіне мән-жайды анықтауға барады. Бірақ, оның кінәсіз екенін бірден сезеді. *«Ағаш көлеңкесінде, сәкі үстінде, лейтенант Майлыбаев үй иесі Масловамен рақаттанып шай ішіп отыр. Ақ самаурын столға жаңа қойылған тәрізді. Буы бұрқырап тұр. Тамақ тұр-түрімен қойылған. Алдарында жылтырауық ыдыстар көп. Өздері ұзақ көріспеген жандардай қызық әңгімеге кіріскен. Әйелдің сыңғырлаған күлкісі жиі естіледі»* [3. 247]. Майор мен полиция қызметкері Байкин таңғалады. Екеуі қылмыскерді таптық деп келгенде, Талғат ізкесуші оны тауып, Маслованың қылмыскер емес екеніне көзі жетеді. Милиция қызметкерлері тек фактімен ғана жұмыс істейтініне қарамастан, Талғат түйсігіне көбірек сенім артады. Маслованың кінәсіз екеніне көзі жетіп, ақтап алғысы келді. Жазушы

шығармасында бір оперативтік топтың түрлі қылмысты әшкерелеу барысындағы әрекеттері суреттеледі. Батылдық пен қырағылығы, жауапкершілігі де танылады.

«Қастандық», «Түнде атылған оқ» повестерінде полиция қызметкерлерінің қоғамдағы ерліктері сөз болады. Романның басты ерекшелігі құқық қорғау органдары қызметкерлерінің ерен еңбегін көрсету. Бұл роман үшін жазушы Кемел Тоқаев «Милиция қызметінің үздігі» төсбелгісімен марапатталған. Әкесінің шығармашылығы туралы естеліктерінің бірінде *Қасым-Жомарт Кемелұлы мынадай ой айтады: «Өзінің алғашқы кітабы жарық көрген үш жылдан кейін әкем милиция қызметкерлерінің ауыр еңбегі туралы өте қызықты шығармасын аяқтайды. Кітаптың атауы өте сәтті шыққан, бір сөзден тұрса да, қаншама мәнге ие: «Тасқын» (1958 жылы жарық көрген). Бұл кітап жарық көргенге дейін қазақ тілінде дәл осындай жанрдағы кітап болмаған, әкем бұл бағытқа алғаш қалам сілтеген жан»* [6. 9].

«Түнде атылған оқ» повесіне келетін болсақ, оқиғаның басталуында орман ішінде жүрген Мырзаш есімді қартқа оқ атылады. Оқтың кім атқанын капитан Талғат Майлыбаев анықтайды. Осы хикаядан-ақ К. Тоқаевтың жекелеген кейіпкерлердің (қарт кісілер Мырзаш пен Қалампыр, қылмыстың ізін кесуші майор Бөгембаев, Талғат, Бақытжан, Нәсір, ақылына көркі сай ару қыз Алтыншаш, қанды қол қылмыскер Чернонос, т.б.) өмірдегі ізін шебер игергендігін, осы бағытта тынымсыз еңбек еткенін анық байқауға болады. Қаламгер шығармадағы махаббат мәселесін көрсете бермейді. Себебі, бұл ізкесушінің жұмысына кері әсерін тигізуі мүмкін. Бақытжан мен Алтыншаштың арасында кіршіксіз сезім болады. Алтыншаш – ақылды қыз. Бақытжан сүйіктісін Талғаттан қызғанып жүрсе де, өз қызметін адал атқарады. Досқа адал, уәдеге берік еді. Мысалы: « ...– Біз жігітімізді қара жұқа қосып, жасырып, бүркеп жүрсек, бұл қыз оны студент кезінен біледі екен ғой. Неге айтпаған? – деді. – Атқарып жүрген жұмысына бөгет жасамайын деген ойы шығар. Қыз ақылды екен. Мен бұл хатты иесіне табыс етейін, – деп Талғат газет қиындысын қалтасына салды» [1. 224]. Бұл жерде Алтыншаштың қазақ қызының образын ашып, ұлтына, еріне деген адалдығы аңғарылып тұр. Ал, оқиғаның шарықтау шегінде Чернонос есімді қылмыскердің құрықтайды.

Қаламгер «Ұясынан безген құс» атты романының қалай туындағанын өз эпилогында жазады. «Сарыағаш» санаторийінде Майра деген әйелмен танысады. Жазушының бұл таныстығы романды жазуға итермелейді. Бұл шығарманы оқи отырып, оқырмандары қызыға бастайды. Сондықтан болар жазушының оқырмандары бүгінгі күнге дейін оның шығармаларын жоғары бағалайды.

Жазушы Әкім Тарази: «Ұясынан безген құс» шығармасы туралы былай дейді: *«Қазақы ұямыз - таза, пәк ұя. Содан безсең - азғындайсың» деген идеяны мұрат еткен құқық қызметкерлері - қазақ ұлтының ар-ұятты мал-жаннан биік қоятын мораліне сүйеніп өз міндеттерін орындайды. Жазушы сол кездегі әдебиетте айтылмайтын Ұлт тақырыбына тоқталып, ағайынның ала болмауын кейіпкерлерінің әрекетімен баяндайды. Қазақтың бір-біріне әділетті қарым-қатынасы ел бірлігін, ынтымағын, ұлт ұясын қадірлеп-қастерлеуге бастайды деген көкейтесті ойын романдағы сюжеттермен жеріне жеткізе пісіреді. Мұнда автор тек жалаң сюжетті ғана баяндамай, адамгершілік, ар-ождан мәселесін де көтереді.*

Қаламгердің «Сарғабанда болған оқиға», «Көшкен үйдің қонысы қайда?» шығармалары кітаптың төртінші томында жазылған. «Сарғабанда болған оқиға» деп аталатын повесінде қылмыскердің жұмбақ әрекеті баяндалады. Шығарманың соңында қылмыскер Майснев пен Цой екені анықталып, кей құпиялардың басы ашыла түседі. Цой мен Майсневтің сыбайлас екені, медсестра Аида Глухованы айыптағаны, алтын ұрлап сатқандары, Дарьяны өлтіргені, барлық қылмыстары ашыла түседі. Бұл жерде ізкесуші Талғаттың неліктен Аиданы қамаудан уақытша босатты дейсіздер? Себебі, біріншіден, Аиданың арамдық істегеніне сенбеді, бірақ дәлелдер іздеді. Екіншіден, ата-анасының аурып қалғанын, інісінің үйде жалғыз қалғанын түсіндірген соң, Талғат оны қамаудан босатты. Бұл жерде ізкесушінің адамгершілік белгілері байқалады. Детективті прозада ізкесуші мен

тергеушіде адамгершілік болады да, қылмыскерде логикалық ойлау болғанымен мейірімділік жоқ. Туындының жұмбақ құпиялары оқырманды таңқалдырып, қызықтырып отырады. Алайда, оқиғаның шешіміне дейін құпиялардың барлығы заттай дәлелдер мен болжамдар ретінде оқырманның көз алдында тұрады. Автор бұл жағдайда оқырманын бірінші өн бойымен жетелеп, қалай дамып, өрбіп отыратындығын көрсетеді. Қаламгердің қай шығармасын алсақ та оқырманға түсінікті, әрі жеңіл оқылады.

Повестегі мына бір монолог оқырманға ерекше әсер етеді. *«Ана-ау, жалғызыңнан, Рахымыңнан айырылдың ғой! Мен бейбақ сендерге қуаныш әкелмей, сұм ажал әкепін ғой. Қос жетімнің не жазығы бар еді... деп дауыс салды»* [4. 16]. Қаламгер кейіпкердің ішкі әлеміне еніп, көзқарасын қасиеттерін іс-әрекет үстінде ашады. Кейіпкерінің толқыған сәттегі біртіндеп тебіреніске енуін де шебер суреттейді. Жазушы көбіне-көп ойлы, ақылды, жомарт, адал, адамдар туралы жазғанды іштей жүрегіне жақын ұстаған. Себебі, бұл повесте автордың өз кейіпкерлерінің адами қырларын, жан дүниесін, байқататын көркем көріністердің бары байқалады.

«Көшкен үйдің қонысы қайда?» шығармасы туралы журналист Көсемәлі Сәттібайұлы мынадай болжам айтады: *«Болашақ шығармасына жағрапиялық тұрғыдан алтын арқау болған хикаятының өмірге келуіне жазушының Жамбыл қаласында басталған ең алғашқы еңбек жолының да әсер етуі мүмкін»* - дейді. [8. 3]. Себебі, шығарманы оқи отырып, шытырман оқиғалардың Жамбыл қаласынан басталатынын білеміз. Автор бұл жерде елдің тұрмыс-тіршілігін, көрген білгенін ой елегінен өтікізіп, ұтымды қолдана білген. Бұған дәлел ретінде: Мысалы, *«—Сейілбек, мен бұлай ойламаған едім. Ең алдымен оның Шолақтауға барғанына таңданама. Әрине, ол бір мақсатты көздеген»* деген диалог пен *«Саудагер Абуллаходжаевтың Шу станциясындағы жылпос әрекетін Жанғабылов кейін білді»* [4. 131] деген сөйлем дәлел бола алады. Бұл диалогта Шолақтау дегені қазіргі Қаратау қаласы болса керек. Қаламгер әр туындысын жазғанда кейіпкер бейнесіне ене отырып, кейіпкерімен бірге күй кешеді. Ағылшын қаламгері Уильям Сомерсет Моэм: *«Жазуға кірісіп, кейіпкерді тудыру сәтінде ол сенімен, сен онымен біргесің, ол өмір сүреді»*, – дейді [7. 3].

Қаламгер шығармаларында милиция қызметкерлері, құқық қорғау органдарының бейнесі жан-жақты көрініс табады. Кейіпкерлерін асыра мақтап, жарқыратып жаза көрсете бермейді. Мемлекеттік іске қоғамдық мүддеге адал адамдарды шынайы бейнелейді. Жазушы шығармалары жинақы, композициясы шебер құрылған. Кез келген уақытта оқырманын сыр мен сезімнің тереңіне тартып әкетеді. Кейіпкерлері дараланып, тұлғаланып тұрады, тақырып пен идеясы, тілі мен стилі үйлесім тауып, жоғары деңгейде көрініп тұрады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Тоқаев К. Шығармалары 1 т. – А.: Ана тілі, 2009. – 383 б.
- 2 Тоқаев К. Шығармалары 2 т. – А.: Ана тілі, 2008. – 283 б.
- 3 Тоқаев К. Шығармалары 3 т. – А.: Ана тілі, 2008. – 383 б.
- 4 Тоқаев К. Шығармалары 4 т. – А.: Ана тілі, 2008. – 383 б..
- 5 Тұрысбек Р. Авторлық ұстаным және соғыс шындығы: [Қаламгер К. Тоқаевтың «Солдат соғысқа кетті» романы хақында] / Р. Тұрысбек // Қазақ әдебиеті, 2021. – 7 мамыр. (№19) – 6 б.
- 6 Тоқаев Қ. Әке шығармашылығы туралы толғаныс. [Кемел Тоқаев, Өнегелі өмір] /Қ. Тоқаев //– Алматы: Қазақ университеті, 2018. –9 б.
- 7 Козлик И. Методологические аспекты теории Чичерина. /Издание второе, Симфония форте// Ивано-Франковск: 2011. – 32 с.
- 8 Сәттібайұлы К. Жауынгер, жазушы Кемел Тоқаев // Ақ жол. – 2015. – 26 ақпан. – 3 б.

ХАМИТ ЕРҒАЛИЕВТІҢ АУДАРМАСЫНДАҒЫ ШЕКСПИР ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ТІЛІ

Хасенова Г.

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ тілі кафедрасының
докторанты*

Астана қ., Қазақстан

E-mail: khassenova_gulmira@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена анализу поэтического языка выдающегося драматурга У. Шекспира в переводах его сонетов казахским поэтом, переводчиком, народным писателем Х. Ергалиевым. Метафоры, метонимии, эпитеты и сравнения У. Шекспира использованные им в его сонетах будут рассмотрены и проанализированы. Будут приводиться прямые переводы к примерам и отрывкам использованным в этой работе, а также все три варианта будут сопоставлены для сравнений. Образные выражения будут подробно объяснены. В статье также будут использованы отрывки из трудов ученого, литературоведа З. Ахметова для пояснений. Результаты этой статьи могут быть использованы на лекциях и практических занятиях в качестве вспомогательного материала, а приведенные данные могут быть полезны для исследований по сходным темам.

Ключевые слова: Заки Ахметов, сонеты, поэзия, троп, поэт.

Abstract. This article is devoted to the analysis of the poetic language of the outstanding playwright W. Shakespeare in the translations of his sonnets by Kazakh poet, interpreter, folk writer Kh. Yergaliev. Metaphors, metonymy, epithets, and similes of W. Shakespeare used by him in his sonnets will be considered and analyzed. Direct translations will be given for each examples and passages used in this work, and all three options will be compared for comparison. Figurative expressions will be explained in details. The article will also use excerpts from the works of Z. Akhmetov for explanations. The findings of this paper can be used at lectures and in practical classes as an auxiliary material, and provided data may be useful for researches on similar topics.

Keywords: Zaky Akhmetov, sonnets, poetry, trope, poet.

Уильям Шекспир – өзінің сонеттерімен ағылшын поэзиясы мен әдебиетіне елеулі ықпал тигізген, әрі көптеген ақындар мен жазушыларды шабыттандырған ұлы ағылшын ақыны, және де өзінің “Отелло”, “Гамлет”, “Ромео мен Джульетта” трагедияларымен әлемге танылған ұлы драматург. Оның шығармалары 100-ден астам тілдерге аударылған, бұл оны тарихта шығармалары ең көп аударылған авторларының бірі екенін көрсетеді.

Театр сыншысы Қажықұмар Қуандықов Шекспир жөнінде былай деп жазған: “Көркемөнер дүниесінде еңбегі барлық мәдениетті елдер халықтарына ортақ дана адамдар бар, солардың бірі – ағылшынның ұлы драматургі Вильям Шекспир” [1. 75].

У. Шекспир туындыларының тақырыптары мен жанрлары алуан түрлі болғанымен, олар әр мәдениетке, әр халыққа ортақ, әрі олардың уақытқа бағынбайтын қасиеті олардың өмірлік өзектілігін сақтайды.

Қазыбек Г.Қ. өзінің аудармаға арналған еңбегінде ағылшын драматургі туралы келесідей ойын жазған: “У. Шекспир – ғасырдан ғасырға өтіп, өз оқырмандарын тауып, жауһар шығармаларымен әлем оқырмандарын тандандырып, тамсандырған классиктердің бірі.

Ұлы ағылшын драматургі адамзат дамуының асулы кезеңдерінен және барлық халықтың мәдени өмірінен елеулі орын алды. У. Шекспир шығармашылығын әлемдік ауқымда тәржімелеуге қазақ аудармалары да өз үлесін қосты.

У. Шекспир шығармалары қазақ тіліне алғашқы аударылған еуропалық жазушылардың бірі болып саналады. Шекспирдің қалдырған мұрасымен танысу, оны пайымдау ісі қазақ әдебиетінің қалыптасу дәуірімен сәйкес келеді. Қазақ тәржімешілері ұлы драматургтің шығармашылығына 1920 жылдардан бастап назар сала бастады” [2. 21].

1931 жылы У. Шекспирдің ең алғашқы қазақ тіліндегі аудармасы жарыққа шықты. Ол, ақын, прозашы М. Дәулетбаевтің нұсқасындағы ұлы “Гамлет” трагедиясы еді. Ағылшын жазушысының трагедияларынан басқа кейінірек оның комедиялары да, сонеттері де қазақ тіліне аударылып, жариялана бастады.

154 сонеттер жинағы 1609 жылы алғаш жарық көрді. Шекспирдің сонеттері өздерінің шынайылығымен және олардағы сезімдер мен ойлардың тереңдігімен таң қалдырады. Поэмалардағыдай оларда да тақырыптар аясы ғашықтықтан достық мәселесіне, сұлулық құдіретін танытуға, суреткердің бейімділігі туралы тақырыптарға, зұлымдықпен күресу, өмірлік мақсат тақырыптарына дейін кеңиді. Бұл жерде біз Шекспир трагедияларының мотивтерімен ортақтықты таба аламыз. Мысалы, күйінішті 66-сонет және “Гамлет” тақырыбы. Ойдың нәзіктігі мен сезімнің қарапайым игілігі пішіні кемел бұл сонеттерді сол кездегі лириканың жалпы массасынан бөліп шығарады [3. 40].

У. Шекспирдің поэтикасы туралы Комарова В.П. былай жазған: “Метафоралар мен аллегориялар – Шекспир шығармаларының басқа сөз образдарымен байланысқан алуан түсті, күрделі де серпінді поэтикасының әлемі. Оның әлемін түсіну қиын, оған комментаторлар арасындағы дау дәлел. Қиындық Шекспирдің поэтикалық қиялының ерекшелігімен түсіндіріледі - табиғат пен қоғам өмірін, кейіпкерлер психологиясын, автордың этикалық немесе тарихи ұстанымын, автордың шығармадағы түпкі ойын түсіндіретін терең идеяларды көрсететін бейнелі ассоциациялардың ерекше байлығымен түсіндіріледі” [4. 3].

Ағылшын ақынының поэтикасының әлемін түсініп, барша қазақ халқына сонеттердің аударма нұсқалары арқылы оны паш еткен Қазақстанның халық жазушысы – Хамит Ерғалиев еді.

Х. Ерғалиев Дж. Байрон, А.С. Пушкин, М. Лермонтов, Н. Некрасов, В. Маяковский, Р. Гамзатов, А. Сурков шығармаларын қазақ тіліне тәржімелеген. Қырғыз эпосы “Манас” және “Қырық Қыз” қарақалпақ халық эпосын аударуға өз үлесін қосты [5. 133-134].

Бүгінгі дәуір шындығында да, тарихи тақырыптарға да батыл барып, осы тақырыптағы тың дүниелерді әкелген Хамит аға ұлттық әдебиетімізге өзіндік қолтаңбасымен келіп, поэзия жанрындағы лириканың ең бір керемет, сұлу да сазды түрі сонет жанрының қалыптасуында үлкен еңбек етті. Ағылшынның ұлы перзенті У.Шекспирдің сонеттерін тұңғыш рет қазақша сөйлетіп, өзі де 200-ден астам сонет жазды [6. 20].

Х. Ерғалиевтің келіні Алтын Жағыпарқызы ақынның еңбегі жөнінде: “Ал енді жаңа кітаптағы сонеттер жайлы сөз қозғасақ, алдымен атаның алты жыл аудармашы ретінде еңбектеніп 1978 жылы жеке кітап қылып шығарған Шекспирдың сонеттері еске түседі. Ұлы ақынның сонеттерінен басқа «Гамлет», «Ричард III» трагедияларын, «Дуалы түнгі думан» атты комедиясын да қазақ тіліне аударған” деп жазған болатын [7. 7].

Төменде Х. Ерғалиевтің аударма нұсқасында У. Шекспирдің метафоралары, метонимиялары, эпитеттері мен теңеулерінің берілуі талданады.

Ғалым Зәки Ахметов метафораның қолданысын келесідей түсіндірген: “Метафора бірде мағына ауыстыру, бір нәрсенің, құбылыстың орнына соған ұқсас екінші нәрсені, құбылысты айту түрінде жасалса, енді бірде бір нәрсені екінші нәрсеге телу, балап айту түрінде қолданылады” [8. 21].

Мысалы, У. Шекспирдің 2-сонетінде келесідей метафора қолданылған:

“When forty winters shall besiege thy brow
And dig deep trenches in thy beauty’s field” [9. 4]

Х. Ерғалиевтің аудармасы:

“Қырық қыстың қаһарына шыдамай,
Айғыз-айғыз әжім торлап, солды бет” [10. 609]

Бұл үзіндінің тура аудармасы:

“Қырық қыс маңдайыңды қоршап,
Сұлулығыңның өрісінде терең ор қазғанда”

Бұл жерде У. Шекспир адамның бетіне әжім түсіп қартаюын өрісте қазылатын терең орға ұқсатып тұр, яғни ол, метафораны екі құбылыстың ұқсастығын көрсету үшін қолданғанын аңғара аламыз. Дегенмен аудармада бұл метафора сақталмаған.

Келесі мысал У. Шекспирдің 6-сонетінен алынған:

“Then let not winter’s ragged hand deface
In thee thy summer, ere thou be distill’d.” [9. 9]

Х. Ерғалиевтің аудармасы:

“Байқа, жігіт, ақ шашты қыс алжыған
Жасыл баққа суық қолын сұқпасын;” [10. 611]

Бұл үзіндінің тура аудармасы:

“Олай болса, қыстың қажыған қолы бұзбасын
Сіздің жазыңызды сіз шығарылғанға дейін.”

“Winter’s ragged hand” (қыстың қажыған қолы) метафорасының мағынасы: уақыт пен қартаюдың жойқын күші. Аудармада ол “ақ шашты алжыған қыстың суық қолы” деп бірнеше есе күшейтіліп берілді.

У. Шекспирдің 97-сонетінде келесідей метафора қолданылған:

“How like a winter hath my absence been
From thee, the pleasure of the fleeting year!” [9. 93]

Х. Ерғалиевтің аудармасы:

“Дос, сенімен көріспеген шағымда
Қақап тұрған қыс па деп ем айналам.” [10. 655]

Бұл үзіндінің тура аудармасы:

“Қыстай болды менің болмауым
Сенімен, өткінші жыл қуанышы!”

Берілген сонет жолдарында ағылшын ақыны өзінің сүйіктісін көрмеген уақытын қыс мезгілімен салыстырады. Аударма нұсқада Х. Ерғалиев “Қақап тұрған қыс” деп бұл метафораны одан да әсерлі түрде жеткізді.

У. Шекспирдің 119-сонетінде келесідей метафора қолданылған:

“What potions have I drunk of Siren tears” [9. 114]

Х. Ерғалиевтің аудармасы:

“Сиқы Сирен көз жасынан ап-ащы
Қандай уды ұрттаймын деп уландым?” [10. 666]

Бұл үзіндінің тура аудармасы:

“Неткен у мен іштім Сирен көз жасынан”

Бұл мысалда «Сирен көз жасы» деген метафора қолданылған. Сирен – өзінің еліктіріп әкететін және зор дауысымен, және әрекет пен эмоцияны басқару қабілетіне ие құдіретті сусынымен белгілі мифтік кейіпкер. Бұл метафора олардың өз эмоциялары арқылы азғырып, алданғанын сипаттау үшін қолданылған.

Х. Ерғалиевтің аудармасында бұл метафораға “ап-ащы” сөзі қосылды. Көне грек мифологиясына сәйкес Сирендер тартымды, бірақ зұлым теңіз бетін бейнелейтін. Демек, қазақ ақынының Сирен көз-жасын “ап-ащы” деп сипаттауы әбден орынды болғаны.

У. Шекспирдің сонеттерінде біршама эпитеттер де кездеседі. Төменде ағылшын ақынының сонеттерде қолданған эпитеттері мен олардың Х. Ерғалиевтің нұсқасында берілуі көрсетіледі.

Сонет нөмірі	Түпнұсқа	Х. Ерғалиевтің нұсқасы	Тура аудармасы
1	tender churl [9. 4]	сараң сақи [10. 609]	нәзік дөрекі
4	beauteous niggard [9. 7]	сараң сабаз [10. 610]	сұлу сараң
5	never-resting time [9. 8]	тосқауылсыз сағат [10. 611]	дамылсыз уақыт
	liquid prisoner [9. 8]	сорлы тұтқын [10. 611]	сұйық тұтқын
7	the gracious light [9. 9]	алаулаған таң шапағы [10. 612]	шапағатты нұр
	sacred majesty [9. 10]	нұрлы хаққа [10. 612]	қасиетті мәртебелі

	golden pilgrimage [9. 10]	алтын жүзікті [10. 612]	алтын қажылық
12	the brave day [9. 15]	жарық күн [10. 614]	батыл күн
	sable curls [9. 15]	қара бұрым [10. 614]	қара бұйра
99	forward violet [9. 95]	ерте бөрткен ұсақ гүл [10. 656]	ерте шыққан шегіргүл
104	three winters cold [9. 99]	үш кәрі қыс [10. 658]	үш суық қыс

Зәки Ахметов бейнелеу тәсілдері туралы келесідей жазған: “Сөйтіп, эпитет (кейбір түрлері), теңеу, метафора, метонимия, аллегория, символ секілді бейнелеу, көріктеу тәсілдері не екі нәрсені тура, тікелей салыстыру түрінде жасалады, не болмаса, екі нәрсенің арасындағы жалғастық, ұқсастық ескеріліп, соның негізінде ауыспалы, астарлы мағынасы бар бейнелі сөз туады” [8. 17].

Жоғарыда көрсетілген эпитеттерде қолданылған тіркестердегі сөздердің ұқсастығы арқылы ауыспалы мағынада жаңа сөздердің тууын байқай аламыз. Мысалы, never-resting time (дамылсыз уақыт) [9. 8], “the gracious light” (шапағатты нұр) [9. 9], “sacred majesty” (қасиетті мәртебелі) [9. 10], “Three winters cold” (үш суық қыс) [9. 99].

3. Ахметов метонимияға келесідей анықтама берген: “Метонимия – бір нәрсемен екінші нәрсені алмастырып айтудың өте ұтымды тәсілі” [8. 22].

Мысалы, У. Шекспирдің 11-сонетінде келесідей метонимия қолданылған:

“As fast as thou shalt wane, so fast thou grow’st” [9. 14]

Х. Ерғалиевтің аудармасы:

“Тез соламыз, өсіп өмір бағында” [10. 614]

Бұл үзіндінің тура аудармасы:

“Сіз қаншалықты тез солсаңыз, соншалықты тез өсесіз”

Бұл үзіндіде қартаюды “солу” сөзімен алмастырған, және бұл метонимияның аудармада сақталғанын көреміз.

У. Шекспирдің 17-сонетінде келесідей метонимия қолданылған:

“So should my papers, yellowed with their age” [9. 21]

Х. Ерғалиевтің аудармасы:

“Сарғыш тартқан парақты ол лақтырар” [10. 617]

Бұл үзіндінің тура аудармасы:

“Солай менің парақтарым да, ескіргеннен сарғайып кеткен”

Берілген жолда “papers” (парақтар) метонимиясы қолданылған, ол “ақынның жазған шығармалары” дегенді алмастырып тұр.

У. Шекспир сондай-ақ өз сонеттерінде бірқатар теңеулерді де пайдаланған. Теңеу туралы 3. Ахметов келесідей жазған: “Теңеу – екі нәрсені, құбылысты салыстырудың ең көп таралған тәсілі. Жасалу қалпына қарай теңеулердің сан түрлі болып келетіні байқалады. Бірде теңеу екі нәрсені тұтас алып салыстыру арқылы жасалса, енді бірде айтылып отырған нәрсенің бір сипат-белгісін, түсін, дыбыс-үнін, тағы басқадай жеке ерекшелігін өзге нәрсемен салыстырып бейнелеу негізінде туады. Сонымен қатар бір нәрсені басқа нәрсемен қимыл-қозғалысындағы ұқсастықты тірек етіп салыстыру жолымен жасалған теңеулер де жиі кездеседі” [8. 17-18].

Мысалы, У. Шекспирдің 60-сонетіне назар аударсақ:

“Like as the waves make towards the pebbled shore,
So do our minutes hasten to their end;” [9. 62]

Х. Ерғалиевтің аудармасы:

“Жалпақ теңіз жағасында шулаған

Толқындардай сансыз минөт жоталы.” [10. 637]

Бұл үзіндінің тура аудармасы:

“Толқындар қиыршық тасты жағаға қалай ұмтылса,
Дәл солай біздің минуттарымыз аяқталуға асығады”

Бұл үзіндіде У. Шекспир толқын қозғалысын уақыт жылдамдығына теңеп тұр. Х. Ерғалиевтің аудармасында да бұл теңеу сақталған.

“Теңеу туралы айтылғанда салыстыру үшін қандай нәрсе алынып отырса, соған көбірек мән беріледі. Асылында, мәселе тек онда ғана емес. Сол салыстыру арқылы сипатталып отырған құбылыс, нәрсе қандай, оның нендей ерекшелігі көрсетіліп отыр және екі нәрсені теңестірудің өзінен қандай мағына туып, ой аңғарылады – міне, алдымен осылар толық ескерілуге тиіс” деп З. Ахметов жазған болатын [8. 18].

У. Шекспирдің 75-сонетіне назар аударсақ:

“So are you to my thoughts as food to life,
Or as sweet-season’d showers are to the ground;
And for the peace of you I hold such strife
As ’twixt a miser and his wealth is found;” [9. 76]

Х. Ерғалиевтің аудармасы:

“Аш көзімді тоғайтасың әрқашан
Жердің көркін жетілдіргіш ылғалдай.
Бір өзіңмен айтысам да арбасам,
Бай сараңы барға тарлық қылғандай” [10. 644]

Бұл үзіндінің тура аудармасы:

“Сондықтанда сен менің ойларыма өмір үшін азық сияқтысың,
Немесе жер үшін хош иісті жаңбырдайсың;
Сенің жан тыныштығың үшін мен күрес жүргізудемін,
Сараң мен оның байлығының арасындағыдай;”

Берілген теңеулердің мағыналары: біріншісі, “өмір үшін азық сияқтысың”, яғни өте маңыздысың дегенді білдірсе, екіншісі, “хош иісті жаңбырдайсың”, яғни ой мен эмоция үшін қуат көзі сияқтысың. Аудармада алғашқысы жоқ болғанымен, екінші теңеу сақталып, “ылғалдай” деп берілген.

“Бейнелі сөздерді алсақ, олар ақындық, эстетикалық сезімнің, дүниені образды, бейнелі түрде танып-білетін және танытатын, көрсететін көркем ойдың бір ұрығы іспетті. Әрбір бейнелі сөз – әдеби шығарманың көркемдік түрін түгелдей алғанда – бүтіннің бөлшегі. Ол – сөз кестесіндегі көркемдік жасаушы көп әшекейдің бір кішкене айшығы ғана” деп жазады З. Ахметов [11. 18].

У. Шекспир поэзиясының тілі өте бай, және ол арқылы біз ақынды жан-жағынан тани аламыз. Автордың әр қолданған бейнелі сөзі оқырмандарына оны жаңа қырынан көрсетеді, жазушыны аша түседі, басқаша танытады.

Аудармашының бірден-бір міндеті осы поэзия тілін барынша сақтап, аударма нұсқасын оқитын оқырмандарына дұрыс жеткізу. Ол, әрине үлкен шеберлікті талап етеді.

Жоғарыда қарастырылған мысалдар нәтижесінде Х. Ерғалиев У. Шекспирдің метафораларын барынша сақтауға тырысқанын көреміз, және көп жағдайда қазақ ақыны оларды әсерлендіріп, күшейткенін байқадық. Ал, мысалы түпнұсқа және аударма нұсқаның эпитеттерін салыстырып қарасақ, олардың арасында мағыналық айырмашылықты көреміз. Дегенмен ол әр елдің өзіндік қалыптасқан тіркестердің болуымен түсіндірілуі мүмкін. Метонимиялар мен теңеулерге келсек, оларды да Х. Ерғалиев сонеттердің аударма нұсқасында шебер сақтап қайталады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Қуандықов Қ. Театрда туған ойлар. Сын мақалалары. 2-басылым. – Алматы: Лантар Books, 2022 – 208 б.
- 2 Қазыбек Г.Қ. Әдеби аударма көркі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 60 б.
- 3 Смирнова А., Аникста А. Уильям Шекспир. Полное собрание сочинений в восьми томах. Том 1. – Москва, 1957. – 616 с.
- 4 Комарова В.П. Метафоры и аллегории в произведениях Шекспира. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. – 200 с.
- 5 Оразбакова Э.Г., Аженова Р.Т. Художественная литература Казахстана (1978-1987): библиографический указатель / сост.: ред. А.Ш. Сайдембаева. – Алматы: ИП “Кайнар принт” Малик Н.Б., 2016. – Книга.1. – 543 с.

- 6 Садықова А. Хамит Ерғалиев – заманының заңғар ақыны // Халел Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің ХАБАРШЫСЫ – № 3. – 2016. С.18-21.
- 7 Жағыпарқызы А. Өмір өрнектері // Ана тілі – №50-51. – 2017. С.7
- 8 Ахметов З. Өлең сөздің теориясы: университеттер мен педагогтық институттардың филология факультеттеріне арналған оқу құралы / З. Ахметов; арнаулы редакциясын жасаған Р. Бердібаев. – Алматы : Мектеп, 1973. – 211 б.
- 9 Shakespeare W. The works of Shakespeare. Sonnets. Edited by C. Knox Pooler. London: Methuen and Co. Ltd. 1918. – 161 p.
- 10 Әуезов М., Кекілбаев Ә., Ерғалиев Х. Уильям Шекспир. Отелло. Асауға тұсау. Гамлет. Ромео мен Джульетта. Король Лир. Сонеттер. – Астана: Аударма, 2004. – 688 б.
- 11 Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық; Зерттеу. – 2-бас. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 368 б.

ӘОЖ 1751

МӘШХҰР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ: ҰЛТТЫҚ ӨРНЕКТИҢ ҚОЛДАНЫСЫ

¹*Ерланова А.Е. *, ²Баратова М.Н.*

¹*«Торайғыров университеті» КеАҚ докторанты,

²«Торайғыров университеті» КеАҚ профессоры, филол.ғ.к.

Павлодар қ., Қазақстан

E-mail: *¹ayaulym_erlankyzy@mail.ru, ²baratova.muhabbat1970@mail.ru

Abstract. The article examines the use of national expressions, one of the features of the poetics of the poet, thinker Mashkhur Zhussup Kopeyev. The purpose of the article is to identify the use of words, artistic features of the poet, reflecting his individuality, specificity in literature and thereby forming an initiative to study the poetics of the poet.

The research has scientific and practical significance. It can also be used in local history lessons, in the discipline of literature of the early twentieth century and general theory of literature.

The poet's poems clearly show that the national expression, Kazakh cognition, national color play a big role in enriching Mashkhur Zhussup's creativity, in determining his difference from other poets-writers. It can be said that this experience of the scientist, who grew up reading folk literature, and then collected folklore himself, positively influenced his work. Skillfully using national knowledge, he developed literature in terms of genre, style, art and imagery.

The poet's poems from the multivolume collection of works were chosen as the object of research.

Key words: poetics, literature of the early twentieth century, national expression, artistic specificity, artistic text

Аннотация. В статье рассматривается использование национальных выражений, одна из особенностей поэтики поэта, мыслителя Машхура Жусупа Копеева. Цель статьи - выявить словоупотребление, художественные особенности поэта, отражающие его индивидуальность, специфику в литературе и тем самым формирующие инициативу к изучению поэтики поэта.

Исследование имеет научное и практическое значение. Он также может быть использован на уроках краеведения, по дисциплине "Литература начала XX века" и общей теории литературы.

Стихи поэта наглядно показывают, что национальное самовыражение, казахское познание, национальный колорит играют большую роль в обогащении творчества Машхура Жусупа, в определении его отличия от других поэтов-писателей. Можно сказать, что этот опыт ученого, который вырос, читая народную литературу, а затем сам собирал фольклор, положительно повлиял на его творчество. Умело используя национальные знания, он развивал литературу с точки зрения жанра, стиля, искусства и образности.

В качестве объекта исследования были выбраны стихотворения поэта из многотомного собрания сочинений.

Ключевые слова: поэтика, литература начала XX века, национальное самовыражение, художественная специфика, художественный текст

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармашылығы жайында жазылған еңбектердің қарасы мол. Соңынан үлкен мұра қалдырған ғұлама еңбектерінің әлі күнге дейін зерттеу нысанынан түспей келе жатқаны оның өзектілігін, өміршендігін білдіреді. Ақынның халық ауыз әдебиеті және шығыс әдебиетімен сусындап өскені шығармаларынан айқын көрінеді. Бұл ақын өмір сүрген кезеңнің бір ерекшелігі деуге болады. Жыраулық поэзияның тарих сахнасынан кетіп, ақындық поэзияға яғни жазба әдебиетке ауыса бастаған тұсында өмір сүрген ойшылдың жоғарыда аталған әдебиеттермен таныс болмауы мүмкін емес еді. Сол дәуірде өмір сүрген Абай, Шәкәрімнің шығармашылығында да шығыс әдебиетінің сарынын көреміз. Ал халық ауыз әдебиеті – барлық әдебиет кезеңінің, барлық көркем шығарманың бастауы, негізі. Халық ауыз әдебиетінен сусындамаған, оны ән жырына қоспаған ақынды таба алмаймыз. Осылайша дәстүр жалғастығы сақталып, әрқашан сабақтастық сақталуда.

Әдебиетте әрбір автордың өзіндік қолтаңбасы бар. Автордың өзіндік ерекшелігін көрсететін элементтердің бірі оның – авторлық қолданысын танытатын сөздер. Бұған дейінгі зерттеу еңбектерімізде Мәшһүр Жүсіптің поэтикалық бастауларына мыналарды жатқызған едік:

- 1) Алған білімі
- 2) Шығыс әдебиетімен байланысы
- 3) Халық ауыз әдебиеті
- 4) Дәстүр жалғастығы
- 5) Дәуір шындығы

Мәшһүр Жүсіптің өмірбаянымен, шығармашылығымен етене таныс адамдар ақын шығармаларында алған білімінің іздерін көре алады. Мұсылманша орта білім алып, халық ауыз әдебиетімен сусындап өсуі, Орта Азияны аралап Самарқан, Ташкент, Түркістан, Бұқара қаларына барып білімін шындауы сол заманда кез келген адамның қолынан келе бермейтін еді. Ағартушылықтың лебі әлі жете қоймаған қазақ даласынан оқымысты азаматтардың кешеуілдеп шығып жатқан тұсында Мәшһүр Жүсіптің алған білімі алтынмен пара пар болды. Осы алған бай білімін шығармашылығымен сәтті ұштастыра білген ғұламаның еңбектері қазақ ұлтының танымы мен түсінігін ашатын, көркемдік бояуы қанық, құрылымдық сипаты өзгеше болуымен басқалардан оқ бойы озық тұр.

Ақынның шығармашылығы ерекшелігінің бірі – қазақи танымға жақын ұлттық өрнектердің жиі қолданылуы. Бұл туралы алғаш рет мәшһүртанушы, ғалым, әдебиетші Қуандық Пазылұлының еңбектерінен кездестіреміз [1]. Мәселен, «Қазақтың осы күнгі әңгімесінен»:

Өтірік өрттей лаулап жанып жатыр,
Ессіз жұрт көбелектей барып жатыр.
Бірін – торғай, біреуін бөдене ғып,
Өзі мен өзін жаулап алып жатыр [2].

Келтірілген үзіндіде «*өтірік*» деректі өртке баланады [1]. Өтірікті өртке ғана теңестіріп қоймай, лаулап жанумен салыстырады. Осы лаулаған өрттің көлеңкесінде қалып, соған алданушыларды ақын «*көбелекке*» балайды. Ессіз, қараңғы жұрттың көбелектей елпендеп өтірікке баруы, оған еруі олардың *аңқаулығын, тез алданып қалуларын* көрсетеді. Соңында өтіріктің адамдарға қандай жағдайға душар ететіндігі де айтылған. *Торғай мен бөденені* алғаны өтіріктің көбейгенін, қазақ даласына кеңірек жайылғанын және осы арқылы патшалық Ресей билігінің қазақ даласын отарлау саясатының өрістеуін ашық көрсетеді.

Осы тұста ақын өтіріктің зиянын ашу мақсатында көбелек, торғай, бөдене сөздерін алуы тегін емес. Ұйқыда жатқан қалың қазағын ояту, мойындарына ілінген кесапаттан құтылу үшін қазақтың танымына жақын сөздерді алып, халық ұғымына жақындату арқылы әсерлі бейнелеу үлгісін көрсетеді. Гүлден гүлге ұшып қонып, елпендеп ұшуды ғана білетін көбелектің болмысы қазаққа таныс ұғым. Яғни көбелектей түнгі отқа оранып, күйіп жатқан халқының бейнесін ұлттық танымға жақын өрнекпен беріп отыр.

Ал Мәшһүр Жүсіптің дерексіз ұғымды заттандыру, сөз мағынасын кеңейту, сөзді ауыспалы мағынада қолдану арқылы тосын тіркестерді жасайтын ерекшелігін ескерсек,

көбелек, бөдене, торғайлардың ауыспалы мағынада қолданылуы шығарманың құндылығын арттыра түсуде. Яғни, автордың қазақи танымға жақын ұғымдарды, тіршілік атауларын ұлттық өрнек ретінде сәтті қолданғаны өлеңнің бейнелілігін, мазмұнын, кескінін байыта түсудегі шеберлігін танытады.

Жоғарыда айтылған дерексіз ұғымды заттандыру арқылы да ақын ұлттық өрнекті кәдеге жаратқанын байқаймыз. Басқа шығармалардан шоқтығы биік тұрған «Нәпсінді атқа мінгізбе» өлеңіндегі нәпсі ұғымының өзін қазақи таныммен ұштастырып өрнектеген. Мысалы:

Жаяу қыл, нәпсінді атқа мінгізбей бақ,
Міне қалса, жортқызып, желгізбей бақ.
Өзін-өзі бағуға көп әл керек,
Көз соңынан көңілді жүргізбей бақ [2. 118].

Мәшһүр Жүсіп бұл мысалда дерексіз ұғым нәпсіні тірі жан иесіне айналдырып қана қоймай, оны қалай тізгіндеудің де шарттарын алға тартады. Қарап отырсақ, «*жортқызып, желгізбей бағу, жаяу жүргізбей атқа мінгізу*» көшпелі қазаққа жат ұғымдар емес. Негізгі күнкөрісінің бірі төрт түлік малмен байланысты болған қазақ халқы жылқыға отырып, түсудің, ерттеудің, жүгендеудің қыр-сырын жақсы білген. Ақынның шеберлігі де осында жатыр ғой, қазақтың бойындағы жаман кеселдерден, кесапаттардан, жаман мінез-құлықтардан айығу үшін қазақтың өзіне етене таныс ұлттық өрнектермен сипаттап тұр.

Жаяу жүру мен атқа мінуді салыстырсақ, қайсысы баяу, қайсысы тез қозғалу белгісі екені қазаққа таныс көрініс. Бұл жерден біз Мәшһүр Жүсіптің тағы да ұлттық өрнекті кәдеге жарату шеберлігін көреміз.

«Көңіл» сөзінің дерексіз ұғым екенін ескерсек те, оны тірі жан иесіне айналдырып, көз соңынан жүргізбеуді айту да шарттылық пен дерексіз ұғымды жандандыру арқылы жүзеге асады. Ал қазақта «көңілдің көзі» деген ұғым тағы бар. Түйіндей келе айтарымыз, ақынның әр сөзге, әр сөз тіркесіне мән бергені, шағын детальдарға үлкен мағына сыйғызып қойғаны шеберлігін дәлелдесе керек.

«Бес парыз» атты өлеңінде автордың өзіндік қолданысын танытатын тамаша бір бейнелі сөз тіркесі бар.

Екінші, намаз екен – бізге парыз,
Айтпасақ білмегенге бізге қарыз.
Нәпсіні құрбан қылып бауыздасақ,
Құдайға жетеді екен сонда ғарыз [3. 138].

Бұл мысалда нәпсіні тек тыю ғана емес, оны құрбан қылып бауыздауды алға тарту сияқты тым қатал шара қолдану арқылы Мәшһүр Жүсіп қазақтың мұсылмандық салтын, ұлттық дәстүрді сақтауды алға тартып отыр. Осы арқылы дерексіз ұғымды тірі жан иесіне айналдырып, оны «құрбан қылып бауыздау» ұғымын енгізіп, өзіндік жазу мәнерін, бейнелі сөз тіркесін енгізіп отыр [4. 98]. Бір ғана *нәпсі* ұғымы арқылы қазақтың тұрмыс-тіршілігіне жақын төрт түлік мал атаулары, мұсылмандық салт және ұлттық дәстүрді өте жақсы меңгергенін байқатып, оқырманына осыларды жеңіл де бейнелі тілмен жеткізген.

Өлеңнің «Бес парыз» деп аталуының өзінен-ақ Мәшһүр Жүсіптің діннен өте жақсы хабардар екенін және халқына, оқырманына осыны жеткізу мақсатында ұстаздық қырын да танытып үлгергеніне қарап ақынды діни-ағартушылардың қатарына жатқыза аламыз. Бұндай қолданыстар көне түркілік әдебиеттерде, атап айтсақ Жүсіп Балағұнда, Қожа Ахмет Яссауиде жиі кездеседі. Мәшһүр Жүсіптің де өз туындыларында осы дін, дәстүр, ұлттық нақыштарды шебер қолдауын дәстүр сабақтастығы әрі шығыс әдебиетінің әсері ретінде қарастыра аламыз.

Келесі кезекте ақынның шығармаларындағы ұлттық өрнектің көрініс табуының бір тобы көне сөздерді қолдануы. Мәселен, «Ғалының тағылымы» атты шығармасында:

Сол беттен тағы жүрді күнбатысқа,
Кетіпті Мединеден тіпті алысқа.
Бір жалғыз ақсақалға кез келіпті,

Тырмысқан қолы жетпей бір талысқа [2. 311],

Немесе

Мынау іс ғажап болды арыстанға,
Ала алмай сол арада қалды таңға!
Жаһанда қамал бұзып жүрсе дағы,
Қалды ғой алақандай талыстан да [2. 312].

Осы екі өлең жолдарында да көпшілікке беймәлім «талыс» деген сөз қолданылады. Түсіндірме сөздікте берілген анықтамасы: «ТАЛЫС. Жылқының бас терісінен жасалған, оны-мұны салып қоятын ыдыс» [5. 779]. Бұдан басқа сөздікте «ТАЛЫСТАЙ» деген сөз де берілген. Анықтамасы: Зор, үлкен, дәу». Осы екі анықтаманың ішінде бізге өлеңнің мазмұны бойынша жақын келетіні – бірінші анықтамасы.

Талыс сөзін кез келген оқырман түсіне бермейді. Себебі бұл көнерген сөздердің қатарына кіреді, яғни тарихи сөздер. Ал тарихи сөздердің ескі заманда қолданылған, дәуірі өткен тарихи сөздер атауы екенін ескерсек, қазіргі көзі қарақты оқырманның бұл сөзден хабары болмауы түсінікті. Осы жерден біз ақынның тек қана салт-дәстүр, мұсылмандық салт, ұлттық өрнектерден ғана емес, қазақтың көнерген сөздерінен де хабары мол екенін дәлелдей аламыз.

Бұл сөз жыраулық поэзияда да өте белсенді қолданылған ұғымдардың бірі деуге болады. Мәселен, Бұқар жыраудың:

Мен Арғын деген арыспын,
Аузы кере қарыспын.
Сен бұзау терісі шөншіксің,
Мен өгіз терісі талыспын [6. 108], –

деген өлең жолдарынан да талыс сөзінің теріден жасалған ыдыс ұғымында қолданылғанын талай зерттеулер дәлелдеді.

Екі түрлі дәуірде өмір сүрген қос ғұламаның шығармаларындағы дәстүр сабақтастығы жалғасын тапқанын осы талыс сөзінің қолданысынан да көре аламыз. Бұл тек дәстүр сабақтастығының бір шағын мысалы ғана, себебі қос ойшыл осы сөзбен шектелді деген жаңсақ пікір туындамау керек. Дәстүр жалғастығы – дәуір мен дәуірді, әр замана әдебиетін бір бірімен сабақтастыратын үлкен ұғым.

Жоғарыда аталған Мәшһүр Жүсіптің поэтикалық бастауларының әрқайсысынан ұлттық өрнектің, қазақи танымның үлгісін көреміз. Терең де кемел білім алып, жастайынан халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жаттап өсіп, шығыс әдебиетімен білімін шыңдай түскен ойшыл-ғұлама өзіне дейінгі әдебиет өкілдерінің шығармаларымен үндесіп, замана шындығын жырлай білді.

Ақын, ойшыл Мәшһүр Жүсіп шығармашылығының өзіне тән бірнеше белгілерін түйіндесек:

- Мәшһүр Жүсіп 20 ғасыр басындағы әдебиеттегі Абаймен тұстас, әдебиеттегі өзіндік орны бар ірі ақын.

- Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің әдебиетке әкелген соны қолданыстарды, бейнелі сөз тіркестерін, жанрлық жағынан күрделі өлеңдерді әкелуі әдебиетті мазмұн, түр, жанр жағынан байыта түсті.

- 20 ғасыр басындағы діни ағартушылық ағымның басында тұрған ұлы ғұлама діни ұғымдарды халыққа жеткізу мақсатында ұлттық өрнектерді шебер қолдана білді.

- Ақын шығармалары қазақ тұрмысы мен шығармашылығын, салт дәстүр, әдет ғұрып, танымның үлгісі болуымен де құнды.

- Қазақ этнографиясына қатысты дін, таным, ғылым тақырыбына қатысты сөздік қорды жинақтаушы ретіндегі қызметі маңызды.

- Қазақ тілінің, әдебиетінің көркемдік бояуына, тақырыптық идеялық, құрылымдық, жанрлық тұрғыдан дамуына ықпал етіп, кейінгі кезеңдерге үлгі болған қаламгер ретінде шоқтығы биік.

- Қазақ халқының болмысына, жаратылысына, танымына тән сөздерді өзінің діни шығармаларында да, ағартушылық өлеңдерінде де жалпы барлық шығармаларында шебер қолдана білген өз дәуірінің бірден бір білгірі деуге болады.

- Ұлттық өрнектерді қолдану барысында дерексіз ұғымды заттандырып, сөз мағынасын кеңейтіп әдебиетті тосын тіркестермен байтты.

Әдебиеттер тізімі:

1 Жүсіп Қ.П. Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік. Қазақстан. – Павлодар. Павлодар университеті баспасы, 1999. – 384 б.

2 Көпеев М.Ж. Шығармалары. 4 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2004. – 535 б.

3 Көпеев М.Ж. Шығармалары. 1 том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2003. – 436 б.

4 Баратова М.Н. Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшелігі. Оқу құрал. – Павлодар: «Brand Print», 2010. – 256 б.

5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

6 Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын жырауларының шығармалары. Үш томдық. /Жауапты шығарушы М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1984. – (Қазақ ССР Ғылым академиясы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты). Т 1. – 256 б.

ӘОЖ 82-1/29

Ғ.МҮСІРЕПОВТЫҢ «КЕЗДЕСПЕЙ КЕТКЕН БІР БЕЙНЕ» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Бейсенбекова А.

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиеті
кафедрасының магистранты*

Астана қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекші: филол.ғ.к., профессор Айтуғанова С.Ш.*

E-mail: beisenbekova.aigerim@bk.ru

Аннотация. Произведения выдающегося казахского писателя Г. Мусрепова имеют большое культурно-историческое значение. Поэтому изучение жанровой специфики его произведений имеет решающее значение для более глубокого понимания казахской литературы и культуры. Статья посвящена определению жанровой специфики произведения Г. Мусрепова "Кездеспей кеткен бір бейне". В статье проанализированы основные особенности произведений Г. Мусрепова, сюжетно-композиционное построение "Кездеспей кеткен бір бейне", и его способ повествования.

Ключевые слова: жанр, сюжет, поэма, проза.

Abstract. The works of the outstanding Kazakh writer G. Musrepov have great cultural and historical significance. Therefore, the study of the genre specifics of his works is crucial for a deeper understanding of Kazakh literature and culture. The article is devoted to the definition of the genre specificity of G. Musrepov's work "Kездеспей кеткен бір бейне". The article analyzes the main features of G. Musrepov's works, the plot-compositional construction of "Kездеспей кеткен бір бейне" and its method of narration.

Keywords: genre, plot, the poem, prose

Ғабит Мүсірепов – қазақ ұлтының, жалпы халқымыздың, бұрынғы Кеңес Одағының және күллі әлемнің әдеби мұрасында өшпес із қалдырған жан-жақты жазушы.

"Өмірбаяндық әңгімеде" Мүсірепов-прозаик Мүсірепов-драматургке айналады. Жазушының көркем сөз туындылары үнемді, бірақ мағыналы және алуан түрлі. Жазушы кейіпкерлердің бейнелерін, олардың психологиясын, ойлары мен сезімдерін ақылмен, терең және нәзік түрде ашады. Мұхтар Әуезов жазғандай: "Мүсіреповтің тілі-мөлдір және таза, бейнелі және мәнерлі".

Ғ.Мүсіреповтің көптеген әңгімелері, романдары, шығармалары табиғаты бойынша гуманистік болып саналады. Оларды туған халқының күші, төзімділігі, адамгершілік қасиеттері туралы ой біріктіреді. Жазушы Ғабит Мұрсеповтың кітаптары Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқановтың шығармаларымен қатар қазіргі қазақ әдебиетінің інжу-маржаны болып табылады.

Мақала аясында Ғ.Мүсіреповтың көптеген шығармаларының ішінен "Кездеспей кеткен бір бейне" туындысы таңдалды. Мақаланың мақсаты: туындының жанрлық ерекшелігін анықтау.

Осы мақсатты іске асыру үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

–Ғ.Мүсіреповтың шығармаларының жанрларын сипаттау;

–"Кездеспей кеткен бір бейне" шығармасының жанрлық ерекшеліктерін анықтау;

–"Кездеспей кеткен бір бейне" туындысының сюжеттік-композициялық құрылысын, баяндау тәсілін талдау.

Ғ. Мүсіреповтің айрықша ерекшелігі оның дарындылығы емес, ал ойлауының әмбебаптығы, ұлттық және әлемдік мәдениет саласындағы білімі деп танылады. Ол қалдырған көркем мұра саны жағынан көп болмаса да, бірақ барлық әдеби жанрларды қамтиды.

Әдебиетші З.С. Кедринаның пікірінше, "Ғабит Мүсіреповтің шығармалары қазақ жазушылары арасында композициялық және стилистикалық жағынан жинақы болып келеді. Ғ. Мүсіреповтің ерекшелігі оның шығармаларының стилінде жатыр.

Мүсіреповтің ұлттық әдебиеттің қалыптасуына ықпал еткен әңгімелері мен пьесалары, романдары мен повестері өмірдің барлық салаларындағы айтулы оқиғаларды, қазақ қоғамындағы әлеуметтік өзгерістерді, қазақ халқының тұрмысындағы және психологиясындағы жаңа құбылыстарды бейнелеген. Ғ.Мүсірепов ұлттық драматургияның негізін қалаушылардың бірі.

Мүсіреповтің әдеби шығармашылығы жан-жақты. Бұл проза, өмірбаяндық және этнографиялық, драматургия, публицистика және т.б. Жазушының басты ерекшелігі-тарихи оқиғалардан арылып, үлкен тарихтың құйынына тап болған қарапайым адамның ұлттық өмірі мен психологиясының суретін жасау. Патриотизм мен соғыс тақырыптары проза түрінде жазылған.

Айта кететін жайт, Ғ.Мүсіреповке әдебиеттің шағын түрлері ұнады. Өзінің сүйікті жазушысы А.Горькийге еліктей отырып, ол "Бүркіт" әні "әңгімесін" жазған. Бірақ зерттеушілердің пікірінше, романдық баяндау түрі жазушыға өте жақын.

Жаңа қазақ әдебиетінің негізін қалаушылар барлық жанрларда жұмыс істеуге мәжбүр болды. "Әр түрлі жанрдағы жұмыс, - дейді Мүсірепов, - әдеби еңбекке жеңіл қарауды білдірмейді. Уақыт жазушылардан газетте жұмыс істеді, мектептерге оқулықтар жасауды, халыққа оның үлкен істеріне көмектесуді талап етті. Сондықтан біз газеттерде жұмыс істедік, оқулықтар жаздық, біз әрқашан оқиғаларының алдыңғы қатарында болуға тырыстық".

Қазақтың әңгімелеу және дидактикалық прозасының дәстүрлерін жаңғыртатын философиялық ойлар "Өмір жорығы", "Қыран жыры"әңгімелерінде көрініс тапқан. Соғыс жылдарындағы қазақ ауылы туралы шығармалар ұлттық мәдениетте жаңа бет ашты. Мәселен, "Кездеспей кеткен бір бейне" хикаяты ауылдың нақты жағдайын сипаттаудың өзекті ақиқаты, халықтың рухы мен ерік-жігерінің бастауларын түсінуге ұмтылу.

Әдеби көздерді талдай отыра, "Кездеспей кеткен бір бейне" шығармасы бір әдебиеттерде хикаят деп жазылса, кей әдебиеттерде поэма, кей бірінде повесть түрінде

берілген. “Кездеспей кеткен бір бейне” шығармасы қара сөзбен жазылса да, автор оны поэма деп атаған. Ал негізінен поэма дегеніміз не?

Белгілі әдебиеттанушы ғалым Зәки Ахметов өзінің «Әдебиеттану терминдер сөздігі» атты еңбегінде поэмаға мынадай анықтама беріледі: «Поэма – (грек. роіета – туынды, шығарма деген мағынада) – оқиғаны өлеңмен баяндап айтатын, кейде жыр-толғау түрінде келетін көлемді шығарма [1. 274]. Сонымен қатар, әдебиеттанушы ғалым аталмыш шығарманы осы еңбегінде повесть жанрына мысал ретінде көрініс тапқан [1. 269].

Прозадағы поэма прозалық формадағы әдебиет жанры болып табылады және оған келесі сипаттамалар тән:

- сипатталған оқиғалардың қысқа мерзімділігі;
- іс - әрекеттердің үзіндісі;
- сюжеттің болуы.

Көбінесе романды классикалық мағынада прозадағы поэмаға жатқызуға болады. Шығарманың белгілі бір жанрға жататындығын автордың өзі анықтайды. Орыс әдебиетіндегі прозадағы әйгілі поэма: Н. Гогольдің "Мертвые души" шығармасы.

С.Ш.Айтуғанованың «Қазақ лирикалық прозасының даму арналары» мақаласында «Кездеспей кеткен бір бейне» туындысы нағыз лирикалық прозаның үлгісі болып табылатыны айтылған. Шығарманың кезінде поэма деп аталуы да осы сипатына қатысты айтылса керек. Жалпы, Ғ.Мүсіреповтің шығармаларындағы, соның ішінде «Кездеспей кеткен бір бейне» шығармасындағы лиризм өрнектері мүлде бөлек. Оның лирикалық кейіпкерлері, образдары көбіне астарлы, меңзеу түрінде болып келеді. Жазушы әрбір детальді ойната, құбылта қолдана отырып, оны символдық образ дәрежесіне дейін жеткізе біледі [2. 3].

«Кездеспей кеткен бір бейнеде» баяндау үшінші жақтан жүргізіледі. Яғни, баяндаушы шығармадағы баяндалатын жайлардан тыс тұрады. Бірақ оның өзіндік дүниетанымы, көзқарасы жоқ деп айтуға болмайды. "Ол" түріндегі баяндаушы әңгімелесуді объективті түрде жүргізеді, олардың арасында тек түсініктеме беруге болады. Мұндай әңгімелерде авторлық шегіністер үлкен рөл атқарады. Авторлық шегіністерде оның сезімі, әртүрлі мәселелерге деген көзқарасы ашылады.

«Кездеспей кеткен бір бейне» шығармасында мұндай баяндау Еркебұланды суреттегенде қолданылады. Яғни, автор кейіпкерді үшінші жақтан суреттей отыра, Еркебұланның басынан кешкен оқиғалары арқылы оның өзіне тән мінез-құлқын көрсетті және сол бір қиын-қыстау кезеңнің сырын ашты.

Шығармада романтикалық тақырыптың ашылуы бірден басталмайтынын көреміз. Алайда, поэтикалық толқу, өрнек байқалады. Автор өз жұмысында мәтіннің көркемдік кеңістігін қосымша дәлелдермен, кеңестермен кеңейтеді. Көркем мәтінді құру құрылымы ерекше болады. Көркем шығармада берілген ақпараттың тура және балама мағынасы көп қырлы. Осыған сәйкес, кейде кең, терең мағынасы бар ақпарат шағын мәтін арқылы берілсе де, кейде көлемді мәтін беретін ақпарат қысқартылуы мүмкін. Сонымен қатар, тәуелсіз стиль, жазушының шығармашылық болмысы ерекше мәнге ие. Бұған "жазушы-оқырман"көзқарасы қосымша мүмкіндіктер береді.

«Кездеспей кеткен бір бейне» шығармасында авторлық баяндау алма-кезек ауысып, бірде автор, бірде кейіпкерлер арқылы жүргізіліп, уақыт жағынан шапшаң өтпесе, бұл ұзақ туынды болар еді [3. 149].

«Кездеспей кеткен бір бейнедегі» бейне «тақырыпқа деген сыршыл қарым-қатынасы бар және оның барлық тереңдіктегі құпияларын өзінде сақтай» біледі делінеді. Бейненің түпнұсқадағы мағыналық қабаттарын қазақ тілін жете білетіндердің өздері де түсіне бермейді. Өмірлік және эстетикалық тәжірибе ретінде әртүрлі нұсқалар тууда. Суреткерді толықтай түсіну үшін детальдарға назар аудару қажет. Ғ.Мүсіреповтің поэмасы қабылдаудың ерекше құбылыс екендігін дәлелдейтін шығарманың бірі болып табылады. Кездеспей кеткен бір бейнеде образдың дамуының құпиялық қырлары да бар. Мысалы, «Ойы тағы да Аклима бейнесіне ауысты. Бұл бір өмір бойына жабысқан дерт сияқты. Қараңғы түнде бір-ақ рет жарқ еткен нұрлы жүз ақындық дерті болып алды».

«Кездеспей кеткен бір бейнеде» жалпы қазақ әдебиетіне тән классикалық үлгідегі сарын байқалады, осы сарын негізінде жалпы әдебиеттегі бейне пайда болды. Қазақ жазушысының повесінде сарын алдын ала ойланылып не А.С.Пушкиннің «сценарийінің» негізінде дамиды [4. 24].

«Кездеспей кеткен бір бейнедегі» тақырып болып шығарылған бейне оның жанрлық ерекшелігін көрсетеді. Осы жерде мына тұжырым орынды болып табылады: «тақырыптың қасиеті әдеби шығарманың жанрына байланысты, жанрдан тыс оны жақсы не жаман деп бағалауға болмайды». Шығарманың алғашқы жарияланған нұсқасында автор оны «қара сөзбен жазылған поэма» деп ескертеді.

Қазақ тіліндегі бұл шығарманың барлық нұсқаларында бұл ескертпелер сақталған, алайда орыс тілді нұсқасына негіз болып табылатын армян тіліндегі нұсқасында және өзге тілдердегі бұл шығарманың мәтіндерінде бұл ескертпелер сақталмаған. Мұнда мәселенің өзектілігі аудармашының не жариялаушының жауапкершілігінің төмендігінде емес. Орыс тіліндегі жарияланған шығарманың нұсқасы поэма ретінде қабылдана алмады.

Ғ.Мүсірепов мәтін негізінде кейіпкер мен әңгімелеушінің қабылдау қабілеттерін байланыстыра алғандығын байқаймыз. Мүсірепов мәтінінің талқылануы мен талдануы оның кейіпкері мен әңгімелеушісінің көзқарастарының сәйкес келуі болып табылады. Осындай көзқарастың психологиялық қыры тақырыпта бағдарландырылған.

Кейіпкерлердің әрекеттерінің белсенділігі жанрдың жағдайына байланысты. Әңгімеде кейіпкерге қалыпты емес жағдайлар ұшырасады. Іштей кейіпкерлер олардың бүкіл дерлік тағдырларын өзгертетін жағдайларға тап болады. Әңгімеде бұл, әдетте, бір мезетті, кенеттен пайда болған жағдай. Алайда Ғ.Мүсірепов әңгімелерінде кейіпкерлер әрекеттерінің белсенділігін анықтайтын тағы бір жағдай бар, ол кейіпкердің «жатсынуы». Ғ.Мүсірепов кейіпкері басынан кешкен оқиғалар нәтижесінен қоршаған ортадан емес, өз-өзінен жатсына бастайды.

Поэмада жүзеге асырылған мінездердің кейіпкерлер мен әңгімелеушінің дамуына байланысты Ғ.Мүсірепов оның ырғағын тамаша ұйымдастырады. Шығарманың соңында психологиялық көзқарастар мен ойлар ашық айтылады. Мұнда кейіпкерлердің ойлары не әңгімелеушінің жеке пікірі ғана кездеспейді, автор тарихи тұлға ретінде өз көзқарасын білдіреді.

Шығармашылық жайлы, тұлға туралы жазылған повесть тұлғалық қарым-қатынас негізінде құрылған. Шығармашылық табиғаты стилистиканың өзге ұстанымдарын, ырғақты қолдануға итермелейді. Ғ.Мүсірепов шығарманы шығармашылық жайлы поэма ретінде жазған [5. 94].

Ғабит Мүсірепов «Кездеспей кеткен бір бейне» кітабы үшін Абай атындағы республикалық сыйлықты иеленген еді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Ахметов З. Шаңбаев Т. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 383 б.
- 2 Айтуғанова С.Ш. Қазақ лирикалық прозасының даму арналары. – 2016. 7-8 б.
- 3 Бабашов А.М. Баяндау тәсілінің автор бейнесі мен авторлық ұстанымға қатысы // Актуальные проблемы современности. – 2019. – №. 4. – С. 149-154.
- 4 Байтанасова Қ. Мәтін теориясының кейбір мәселелері. – 2019. – 24-31 б.
- 5 Әшімханова С. Ғабит Мүсірепов прозасының аудармалары: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 94-106 б.

Ж. АЙМАУЫТУЛЫ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ АДАМИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МӘСЕЛЕСІ

Жанарбекұлы А.

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиетінің магистранты
Астана қ., Қазақстан*

**Ғылыми жетекші: Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиеті
кафедрасының профессоры, филол.ғ.д. Тұрысбек Р.С.*

E-mail: abzal00321@gmail.com

Аннотация. Ж. Аймауытулы – писатель, искусно иллюстрировавший образ своего времени и общественные, морально-философские проблемы. В статье подробно изучены и проанализированы эти вопросы в рассказах писателя. В произведениях писателя масштабно отражены нравственные проблемы, вызванные ужасами голода, проблема писательской честности современников-коллег. При этом анализируется идея и художественное мастерство автора. Рассматривая данные вопросы путем анализа двух рассказов, делается вывод.

Ключевые слова: период, мораль, нравственность, писатель, голод

Abstract. J. Aimauityuly is a writer who skillfully illustrated the image of his time and social, moral and philosophical problems. The article examines and analyzes these issues in detail in the writer's stories. The writer's works reflect on a large scale the moral problems caused by the horrors of hunger, the problem of the writer's honesty of contemporaries-colleagues. At the same time, the author's idea and artistic skill are analyzed. Considering these issues by analyzing two stories, the conclusion is made.

Keywords: period, moral, morality, writer, famine

Әңгіме – аз ғана суреттеу арқылы бүтін оқиғаны баяндап беретін прозаның түрі. Осы себептен әңгімелер дүйім оқырманның махаббатына ие болып жатады. Әңгіме қысқа болатынына қарамастан толыққанды сюжеті, кейіпкерлері мен моралі болады. Әңгіме жанрына академик З. Ахметов мынадай анықтама береді: «Әңгіме – оқиғаны баяндап айтуға негізделетін, қара сөзбен жазылған шағын көркем шығарма. Әңгіменің жанрлық ерекшеліктері алдымен оқиғаны баяндау тәсілі, композициялық, сюжеттік құрылысы, кейіпкер жүйесі арқылы айқындалады. Әңгімеде әдетте бас-аяғы жинақы, тиянақты бір оқиға айтылады... Әңгімеде де, басқа жанрлар секілді, алдымен адам – оның өмірі мен тағдыры көрінуі тиіс. Аса маңызды деген оқиға суреттелуі керек. Сөйтіп әңгіме көлемі шағын шығарма болғанымен, қаламгер үшін нағыз шеберлік мектебі екеніне сөз жоқ. Оған қатынасатын кейіпкерлер де көп болмайды. Сюжет желісі бір арналы, ширақ келіп, тақырыбы мен идеясы айқын болады. Мұнда бір айтылған жайларға қайта оралуға, тәптіштеп баяндауға, ұзақ-сонар суреттеме беріп жатуға орын жоқ. Бір оқиға, тартыс-қақтығысты бейнелеумен кейіпкерлердің мінез-тұлғасы толық, айқын көрініс тауып, маңызды ой-түйіндер жасалуы қажет. Әңгіме жанры аз сурет арқылы көп жайды аңғарта білетін айырықша көркемдік шеберлікті талап етеді» [1. 89-90].

Ж. Аймауытулының әңгімелерінде кейіпкерлердің адамгершілік бейнесі, замана шындығы, саяси-қоғамдық мәселелері, жетістігі мен трагедиясы, т.б. адам өмірінің түрлі аспектілері жан-жақты суреттелген. Жазушы аздаған сурет арқылы көп жайды аңғартып, кейіпкерлер тұлғасын толық ашып, ой-қорытындылар жасаған. Қаламгер қаламынан туған әңгімелерден Кеңес үкіметі енді орнаған кезеңдегі қоғам тынысын, адамгершілік құндылық мәселелерін айқын көруге болады. Заманының қиыншылығында, зобалаңдарында адамдардың нендей әрекет қылып, қалай өмір сүргенін автор барынша шынайы суреттеген. Зобалаңы деп отырғанымыз – ашаршылық нәубеті. «Жаңабайдың жанындағы трагедия» әңгімесі ұлт жанашыры Жүсіпбектің ащы шындықты төтенше шынайы бейнелеуімен

ерекшеленеді. Шығарма кейіпкері, ұры деген айып тағылған Жаңабай туған ауылынан кетіп, отбасымен иен даланы кезіп жүргенде: «Шынымен қазақ даласы құла түз болып, қуарып қалғаны ма? Сайран салып, сауық құрып, жер қайысқан мал бағып, ақар-шақар думан болып жататын ел жоғалып, шынымен сол елдің арты көлеңкедей елбеңдеген, сағымдай бұлдыраған сұлдер болғаны ма? Бұлардың тіршілігі қанша? Бұлар тұқым болып не жарытады?...» [2. 78-79], - деген ауыр ойларға батады. Бұл тұста автор өз көзімен көргенін, сезгенін, қайғы-қасіретін шығарма кейіпкері арқылы оқырманға жеткізіп тұр. Мұндай зауалдан кейін бүтін ұлттың тіршілік бәйгесіне ілесіп кете алуы, әрі қарай өмір сүре алуы екіталай екені айдан анық еді. «Адам көрінсе, ұзамай-ақ, қадау-қадау қыстау көрінеді. Қыстауда ел бардай, мал бардай, ат шалдыратындай дәмеленеді. Таяна келсе, қыстаудың арасындағы мал сияқты қарайғандар құлаған қораның тамтығы, сорайған пештің мойыны, әйтпесе күл төбе болып кетеді. Анда-санда қораның төбесінен өлімсіреген қылдырықтай бозша түтін шығады. Ауылдың өлімсірегенін түтін де сөйлегендей болады» [2. 79], - деп суреттеген қаламгер қазақ даласының қаралы көрінісін барынша шынайы етіп оқырман көзіне елестетеді. «Өлімсіреген» деген сөзді бірнеше рет қолдануының да мәні бар. Ауылдың өлімші күйін өлімсіреген түтінінен білуге болатындығы рас. Басы бақыр қазандай, мойны қылдай балалар отыратынын да айтып өтеді. Аштыққа душар болған кішкентай баланың физиологиясы осындай болатындығы баршамызға мәлім. Аянышты, мұңды хәлді жазушы итке де байланыстыра бейнелейді. Бас кейіпкер тіпті абалаған ит те өмірдің тынысы екенін ұғынады. Иттің тамағына адам зар болғанын, есі бар ит кейіпкердің өзі сықылды тышқан аулап, ауылдан безіп кеткенін ойлайды. Ауылда қалғанын аштар жеп құртқан деген қорытындыға келеді. Бас кейіпкер шығарма желісінде бірнеше мәрте итке теңелетінін байқаймыз. Үй ішін алып, ауылдан кеткенде, жақсы иттей, қазаққа қарасын көрсетпей өлмекші екені айтылады.

Қаламгер ашаршылықтың ең қорқынышты әрі жиіркенішті бейнесін еш шімірікпестен суреттейді. Оны мына үзіндісінен аңғарамыз: «Жаңабай мойнын созып, төргі үйге қарады. Пештің түбінде бүркеулі бір нәрсе жатыр: «анауың не? – деп еді, қатынның бет аузы тағы да аттай тулап, тұтығып, сөйлей алмады. Жаңабай барып, бүркеулі нәрсені ашып еді – өлген бала екен. Қасқыр жеген малдай, борбай еті борша, сүйегі ақсиып тұр. Жаңабай жапты да, кейін шегінді, бір нәрсені зерттегендей келді де, қазанды ашты. Қатын қалт-қалт етеді. Олай-бұлай сүзгенде шөмішке бір-екі борша ілінді. Жаңабай шөмішті тастай беріп қатынға бір түйіліп қарады да, тысқа шықты. Жаңабай кірпияз кісі болатын. Жүрегі айнып арбасына қарай жүрді. Албасты қатын... жемтік, борша борбай... көз алдында тұрғандай... Мұндай да әлемет болады екен? Айуан-ай! Өз баласын өзі жеді-ау!.. Адам ба? Албасты ма? Адам... кәдімгі екі аяқты айуан адам. Ажалмен алысқан адам айуаннан бетер болады екен-ау. Шыбын жаны құрғыр неден мұнша тәтті болды екен!.. Оған да кінә жоқ» [2. 80-81].

Автор бірнеше теңеулерді есепке алмағанда артық-ауыс айшықтау мен құбылтуды қолданбай, барды бар етіп, төтесінен суреттейді. Осы тұстан Жүсіпбектің натуралистік шеберлігі айқын көрінеді. Аса үрейге толы, жиіркенішті де ауыр көріністі еш тұспалсыз, тура баяндап береді. Жағдайдың қаншылықты сұмдық екенін жеткізу үшін автор ең тұрпайы, төте суреттеуді таңдаған. Егер де қаламгер басқа тәсілге жүгінген болса осыншама алапат шындықты ойындағыдай бейнелей алмас еді. Бұл тұста аштық зобалаңынан зардап шеккен халықтың адамгершілік бейнесінің, адами тұлғасының осылайша жойылып кетуі бек мүмкін екендігіне куә боламыз. Алдында азапты өлім күтіп тұрған, аштықтан әбден құр сұлдері қалған адамның бойын экзистенциалды қорқыныш билеп, өз қарекетіне өзі жауап бере алмайтындай хәлге жетеді. Жаңабай ол әйелді қанша айыптап, жиіркенсе де, ақырында «оған да кінә жоқ», - деп сөзін аяқтайды. Алайда Жаңабайдың өзі шығарма желісі бойы ондай әрекетке бармайды. Ұрлықтан қағылған ол ендігі я бір ғажайыпқа, я өлімге бел буады. Қанша азаптанса да, өзінің адамгершілігінен аттап өткісі жоқ. Бұл үзіндідегі «ажалмен алысқан адам айуаннан бетер болады екен-ау» деген тұсынан жазушының ой қорытындысын көре аламыз. Шығармада амалы таусылған адамзат қоғамының моральдық бейнесі қалайша түбегейлі құлдырауға ұшырағаны тура суреттеледі.

Шығарманың аяқталуы да оқырманға төтенше әсер береді. Түтіні шығып тұрған үйді көріп шығуға келген Ермекбай Жаңабайды сұрағанда балалардың сасқалақтап, қорыққаны байқалып қалады. Әйелі Батпа да күйеуінің қайда екені туралы жөнді жауап бере алмайды. Оқырманға осылайша жан түршігерлік финал мәлім болады: «Балалар сасқалақтап, қорыққан іспетті көрінді. Ғазиздің көзі бұрышта жатқан нәрсеге түсіп кетті. Ермекбай аңырайып, аз тұрды да, бұрыштағы бүркеулі тұрған нәрсені ашып жіберді – Жаңабай екен. Үстіндегі киімінің әр жеріне қан тамыпты. Шидем күпісін жұлып алса, екі саны қасқыр жегендей, жырым-жырым болып, сүйегі ақсып жатыр екен. Айтуға сөз табылмады. Бәрінің сұры қашып, қалшылдап, сіресіп, көздері аларып кетті» [2. 83-84]. Көргеніне жағасын ұстаған Жаңабай өзі де ақыры осындай өлімге душар болады. Осылайша, бұл шығарма амалсыз әрі жан түршігерлік жағдайда қалған, заманының зобалаңынан азап шеккен, ажалмен алысып айуандыққа баруға мәжбүр болған қазақтың тағдыры туралы болды.

Сол бір нәубет кезеңде аштарға өз қолымен жәрдем беріп, көмек жинаудың басы-қасында болғаны үшін Ж. Аймауытұлының үстінен қылмыстық іс қозғалады. Сонда Жүсіпбек соттың үшінші күнінде сөзін былай сөйлепті: «Қазақ ежелден қарыз беріп, қарыз алады, құн беріп, құн алады, қалың мал береді, қалың мал алады. Сонда ол бірінен-бірі еш уақытта қолхат алмайды, ешбір протокол жасамайды: бәрін ауызша сөзбен жүргізеді. Бұл әбден әдет болып кеткен. Аштарға жәрдем үлестірген кезде менің бойымда да, ойымда да осы заң күшті болды. Мен атам қазақтың осы заңын ұстандым. Аштарға не берсем де, ешқайсысынан қолхат алмадым. Хат білмейтін, аштан көзі қарайып, өлейін деп отырған адамнан қолхат сұрауды қолайсыз көрдім» [3. 33]. Демек, шығармадағы қайғы-қасіреттің бейнеленуі, заманының ақиқаты мен адамгершілік, мораль мәселелерінің берілуі қаламгердің шынайы, өмірлік тәжірибесінен алынған.

Жүсіпбектің «Елес» әңгімесінде адами құндылықтар басқа қырдан көрінеді. Жазушы деген кім? Ол атқа кім лайық? Қаламгер еліне қандай қызмет атқаруы керек? Бойында қандай қасиеттер болуға тиіс? Міне, осы сынды сұрақтарға автор жауап іздейді. Берілген уақыт мерзімінде қандай мақала жазарын білмей, ойға батып кеткен жігітке (автор бірінші жақтан баяндайды) біреу келіп, аяқ астынан әңгімесін бастап кетеді, не жазып отырғанын сұрайды. Ұйқылы-ояу отырған жігіт жағдайдың шын-өтірігін ұға алмай отырады. Газет-журналға бір-екі сөзі басылса өзін жазушы, ақын екенмін деп санап кететіндердің қатарынан екенін баяндаушы жігіт мойындайды. Осылайша, бас кейіпкердің келбеті таныла бастайды. Келген қонағы төңкерістен бері не жазып келе жатқандары туралы тәптіштеп сұрағанда, баяндаушы бостандық, теңдік, тап күресі, әйел теңдігі, ескі молда, дінге қарсы сөз сынды тақырыптарды қозғайтындары туралы жауап қатады. Сонда қонағы өзінің мысын көрсете бастайды:

- «Төңкерістен бері неше жыл өтті?
- Алты жыл өтіп, жетіншіге аяқ басып тұрмыз.
- Содан беріп қақсап келе жатқан жарапазандарың осы ғой?...
- Енді нені жазу керек?» [2. 70]

Келген қонағы осыншама уақыт бойы құр, жалаң ұраннан басқа еш туындылар шықпағанына қайран болады. Біреуі өткенді жырлап, зарлап, бірі жаңашыл болдым деп ескінің бәрін өртеуге ұмтылып жатыр. «Марксыз Ленин туар ма еді?», - деген риторикалық сауал қояды. Біреуі қызбен жүргенін, мықынын ұстағанын жазып, екіншісі құр айғайлап жүрсе, енді бірі түлкі боп құйрығын бұлаңдатып жүргенін, тағы басқалары тәржіме жасап қана талшық етіп жүргенін айта келіп, баяндаушыға тікесінен айып тағады. «Сендерде мұрат бар ма? Бағыт бар ма? Жүрек бар ма? Бүгін – идеалист, ертең – материалист, бүгін – реалист, ертең – символист, бүгінгі футурист, тағы үдеме бірдеме «ист», әйтпесе әрқайсысынан бір шөкім. Ақындықты, жазушылықты сауысқанға айырбастап, неден мұнша адастыңдар? Күндік күніңе, өшті-қасты кегіңе, әлде күншілдігіңе бола елдіктің айнасы – әдебиетті ұрыс-керіске, боғауызға айналдырдыңдар. Келешектен ұялсаңдаршы! Күйіп ғой, шыдай алмадым ғой! Айтпайын десем де қоймадыңдар ғой, түге, азып туған мұндарлар! [2. 71]» - деп тұра жөнеледі. Бұл кейіпкердің күйік сөзінен Жүсіпбектің өз көзқарасын, ашу-ызасын байқауға

болады. Автор кейіпкері арқылы асыл өнерге деген көзқарасын білдіреді. Бәрі шет-шетінен төңкеріс бола қалды екен деп шама-шарқына қарамай қолына қалам ұстап, «бірдеңе-ист» болып шыға келіп, мұқабасы бар, мазмұн-мәні жоқ шығарма жазып жүргеніне қаламгер селқос қарай алмайтындығын оқырманға әбден байқатады. Ұрыс-керіс, күншілдік туралы айтқанда сол кезеңдерде басталған әдебиеттегі тұрпайы сынды меңзеген болуы керек.

Онан әрі қарай қонақ баяндаушыға ішіндегі бар айтарын жайып айтып беруге оқталады: «Жазушы кім? Ақын кім? Білесің бе? Олар – заманның айнасы. Елдің тұрмысын, өмірін, тілегін, арманын әдебиет айнасына түсіретін солар. Оны көрсе оны сақ, мұны көрсе мұны сақ болып қазаққа ұғымсыз не болса соған еліктемей, шын өмірді, деректі өмірді неге жазбайсыңдар? Төңкерістен бері қазақ елінің басынан қандай күндер өтпеді? Тұрмысқа қандай өзгеріс кірмеді? Қазақ даласын көмірдей басып ақтар өтті. Оның артынан қызылдар келді. Қазақ даласындағы соғыс майданы ашылды. Мұның бәрі қандай із қалдырды? Осыларды қайсың жаздың? [2. 71]». Бұдан соң Кеңес үкіметі орнағаны, ол кездегі алапат олқылықтар, шолақ белсенділер, дүмше мұғалімдер, жұттың, ашаршылықтың қайғы-зардабы, төңкерістің жақсы жақтары, төңкерісшіл ерлердің өмірі, шенқұмарлық, кеңсешілдік сынды тақырыптарды атап өтіп, «неліктен осы тақырыпта ешкім жазбайды?» - деген сұрақтың астында қалдырады. Ақыр соңында, баяндаушыға алтыатарын кезегенде, жазбаймын деген жауапты естігенде ғайып болады. Осылайша, бұл елес баяндаушыға соншалықты әсер еткен болып шығады. Жоғарыдағы екі үзіндіден де автордың рухани және жазушылық катарсисін байқауға болады. Жүсіпбек қазақ жазушыларын қаламгер ретінде адалдыққа шақырады. Баяндаушының жағынан «мен» деп сөйлегенімен, ішкі ой-пікірі, сезімдері елестің үнімен сөйлейді. Елес баяндаушыға оның және замандастарының тындырып жүрген ісі түкке жарамайтындығын қатал үнімен, мысымен басып, дәлелдеп кетеді. Адам ретінде де, жазушы ретінде турашыл, шынайы, ісіне адал болу міндет екенін замандастарының есіне салады. Адами құндылықтардың маңызын айшықтап көрсетеді. Осы шығармасында да аштық тақырыбын бір қозғап өткенін аңғаруға болады. Бұдан Жүсіпбек әңгімелеріндегі адами құндылықтар мәселесінің көтерілу деңгейін көре аламыз.

Қаламгердің бұл әңгімелерінде адами құндылықтар мәнінің мол болып, моральдық мәселелер жоғары деңгейде бейнеленгенімен қатар кезеңінің келбеті де айрықша көрініс табады. «Жаңабайдың жанындағы трагедия» әңгімесінде ашаршылық кезіндегі қайғы-қасірет, азап шеккен қазақтың моральдық, адамгершілік трагедиясына куә болсақ, «Елес» әңгімесінде замандастарын адал жазушы болуға шақырған идеясын аңғарамыз. Шағын прозаның майталманы болған Жүсіпбектің қысқа әңгімелерінде заманның, қоғамның түрлі қырлары мен моральдық-философиялық проблемалары ерекше кестелі әрі шынайы суреттелген. Қаламгер әңгімелері суреттеп қана қоймай, сол кезеңдер жайлы құнды ақпараттар береді, түсінік, тұжырымдарымызды қалыптастырады. Сол себептен, бұл туындыларды оқып, зерделеп, талдау әрқашан да өзекті болады.

Әдебиеттер тізімі:

1 Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. 2-бас. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 383 б.

2 Аймауытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. Повесть пен әңгімелер, аудармалар. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. 3-том. – 384 б.

3 Тұрысбек Р. Тарих. Таным. Тағылым: (зерттеу мен зерделеу) – Астана: [б. ж.], 2008. – 508 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ СИМУЛЯКР

Сарсембаева С.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиеті кафедрасының докторанты

Астана қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекші: филол.ғ.к., профессор Айтуганова С.Ш.*

E-mail: ssarsembayeva.kz@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается генезис, формирование и изучение категории «Симулякр» в постмодернистской литературе. Развитие понятия «Симулякр» берет свое начало в античный период и нашло отражение в трудах Платона, и Эпикура, позднее вошедших в научный оборот в эпоху постмодернизма с обоснованием французского философа Ж. Батая. Исследования, относящиеся к этому термину, анализируются с нового ракурса в научных работах французских мыслителей, философов Ж. Делеза, Ж. Дерриды, Ж. Бодрийера и даются в широком контексте описания современной философской, социально-политической ситуации. Рассматривается деятельность симулякра в обществе, политике, культуре и литературе.

Анализируется художественная деятельность симулякра в современной казахской прозе на основе повести «Сокровища Бекторы» Т. Асемкулова, и рассказов «Очи Джоконды» Ж.Коргасбека, «Матрица» Д. Жылкыбая.

Ключевые слова: постмодернистская литература, симулякр в литературе, поэтические особенности симулякра, симулякры и симуляции, симулякр в прозе, современная казахская проза.

Abstract. The article discusses the genesis, formation and study of the category "Simulacrum" in postmodern literature. The development of the concept of "Simulacrum" originates in the ancient period and was reflected in the works of Plato and Epicurus, which later entered scientific circulation in the era of postmodernism with the justification of the French philosopher J. Bataille. Studies related to this term are analyzed from a new perspective in the scientific works of French philosophers.

J. Deleuze, J. Derrida, J. Baudrillard and are given in the broad context of describing the modern philosophical, socio-political situation. The activity of the simulacrum in society, politics, culture and literature is considered.

The article analyzes the artistic activity of the simulacrum in modern Kazakh prose based on the story "The Treasures of Bektor" by T. Asemkulov, and the stories "The Eyes of the Gioconda" by J.Korgasbek, "The Matrix" by D. Zhylkybai.

Key words: postmodern literature, simulacrum in literature, poetic features of simulacrum, simulacra and simulation, simulacrum in prose, modern Kazakh prose.

Ұлт тәуелсіздігі – күнделікті тұрмыс тіршілігіміз, еңбегімізде, мәдениетіміз бен әдебиетімізде терең із қалдырды. Қазақ сөз өнері арна бағыттарынан жаңылмастан, соны тақырып пен тың идеялық көркемдік ізденістер тұрғысынан ілгерілей түсті. Тәуелсіздік кезеңіндегі қаламгерлер туындыларының тақырыптық-идеялық бағыттары әрқилы болғанымен, барлығына ортақ мақсат – жаңа көркемдік тәжірибе жинақтауға деген ұмтылыс. Түрлі тәжірибелерге ашық постмодернистік кезең әдебиетіне тән белгілер қатарына интермәтінділік, шизоанализ, деконструкция, ризоматика, иронизм мен симулякрларды жатқызып жүр. Соңғы уақытта зерттеушілер назарына іліккен «Симуляция мен симулякрлар» теориясының орны ерекше.

Жас прозашылар Е.Нұрахметтің «Тарақандар», «Журналист, молда, киллер және жөзөкше», Ә.Рахаттың «Үздіксіз әуез», М.Қосынның «Нерд», Ж.Нартайдың «Мен он төртке толғанда», Д.Жылқыбайдың «Матрица», «Квант» әңгімелерінен қоғамдағы мәселелерді бейнелеуде жаңа формалық ізденістері байқалады.

Қазіргі әлем – ақпарат әлемі. Оның шексіз ағыны шындықты іс жүзінде «жойып», көптеген көшірмелер мен симулякрлар жасайды. Философия, әлеуметтану салаларына ортақ ұғым симулякрлардың пайда болу себептерін зерттеу – қазіргі уақытта қоғамдағы ең өзекті

мәселелердің бірі. Ал, әдебиет - қоғам өмірінің айнасы. Көркем шығармада симулякрлардың өзіндік орны мен қызметі бар.

«Симулякр» сөзі мыңдаған жылдар бойы әртүрлі тілдерге аударылып, бірнеше рет мағыналық реңктерін өзгерткен философиялық термин ретінде қолданылып келеді. «Симулякр» латынның «simulo» сөзінен шыққан, «түр жасау», «кейіпке ену» деген мағынаны білдіреді [1]. Яғни, симулякрдың семантикалық ерекшеліктерін төмендегідей топшылай аламыз:

1. *син.* ұқсастық, еліктеу, жалған, манекен, кейіп таныту, муляж, иллюзия, макияж, маска, алдау, мираж, камуфляж және т.с.с.

2. *фил.* Түпнұсқасыз сурет, шын мәнінде жоқ нәрсенің көрінісі [2].

Симулякрдың ең қарапайым мысалы ретінде сандық фотосуретті алуға болады. Бірақ, фотосуретте бейнеленген объектінің іс жүзінде түпнұсқасы болмауы да мүмкін. Мұндай жалғандық арнайы бағдарламалық жасақтаманың көмегімен жасалады.

Симулякрдың түпкі мағынасы – ақиқаттың немесе жаратылыстың, жаратушының көшірме бейнесі, формасы, танымдық образы. Бірақ нақты емес, анықталмаған образ. Симулякр ұғымына әлемде қарсы пікір көп. Соған қарамастан, постмодернистік әдебиетте симулякр көп қолданылады.

Антикалық әдебиет дәуірінде алғашқы «симулякрға» қатысты ойлар Платон еңбектерінде кездеседі. Платон бірінші болып «Софист» диалогында шындықты бұрмалайтын фантом-симулякрлардың болу мәселесін айтады.

Терминді постмодернизм айналымына енгізген Жорж Батай болса, кейінірек П.Клоссовский, Ж.Бодрийяр, Ж.Делез, Ж.Деррида және т.б. ғалымдар толықтай түсіндірді.

Француз философы Жиль Делез 1969 жылы жазылған «Платон және симулякр» мақаласында симулякрды түпнұсқаны да, көшірмені де мойындамайтын, қабылдамайтын белгі деп көрсетеді. Ол сәйкестіктен айырылған сурет, ұқсастықтан айырылған образ деп түсіндіреді [3. 53].

Француз ойшылы Жан Бодрийяр симулякр ұғымын өркениетті әлемдегі қазіргі философиялық, әлеуметтік-саяси жағдайды сипаттаудың кең контекстінде енгізді. Бодрийяр өзінің «Симуляциялар мен симулякрлар» (1981), «Терроризм рухы. Шығанақ соғысы болмады» (1995) зерттеу еңбектерінде ғалым бүкіл әлемнің симуляцияға ұшырағанын жазады. Философтың ойынша, билік, әлеуметтік институттар, саяси партиялар, мәдениет институттары, соның ішінде өнер саласы күрделі, нақты істермен, проблемалармен айналыспайды, тек осындай әрекеттерге еліктейді, жаһандық ауқымда симуляциялық ойын ойнайды [4. 44].

Философ симулякр-образдың дамуының 4 кезеңін бөледі:

1-кезең. Шынайы бейне, біз сенетін көшірме, оны іргелі шындықтың көрінісі деп атауға болады. Бодрийярдың пікірінше, «сакраменталды сипатқа ие» (отражение реальности). Мысалы, айнадағы бейне, фотосуреттер және т.с.с.

2-кезең. Шындықтың қатерлі көрінісі, «іргелі шындықты бүркемелейтін және бұрмалайтын» және зиянды сенімсіз көшірме (искажение реальности). Бұл жерде белгілер мен бейне белгінің өзі инкапсуляцияға қабілетсіз болатын қандай да бір белгісіз шындықтың бар екендігін меңзеуі мүмкін.

3-кезең. Іргелі шындықтың жоқтығын бүркемелейді, мұнда белгі түпнұсқасыз көшірме болса да, сенімді көшірме болып көрінеді (нет отсылки к оригиналу). Символдар нақты нәрсені бейнелеуі мүмкін, ал шын мәнінде түпнұсқасы жоқ. Бодрийярдың пікірінше, мұндағы бейнеде «сиқырлық сипат» бар, бүкіл мағына жасанды түрде сиқырланып, алхимиялық шындыққа сілтеме болып шығады.

4-кезең. Таза симуляция, көшірменің көшірмесі (симулякр в чистом виде). Симулякр тек ойдан шығарылған гиперреалды әлемнің көшірмесін қайталайды. Модельдеу дәуірі барлық корреляцияның, барлық референттердің жойылуынан және олардың кейіннен белгілер жүйесінде жасанды түрде қайта жандануынан басталады. Бір нәрсені бүркемелейтін белгілерден, артында ештеңе жоқ белгілерге көшу шешуші бетбұрысты білдіреді» [4. 78].

Симулякрлар күнделікті өмірімізден бөлек, өнер салаларында, мәдениетте, әдебиетте де көрініс тауып жатқанын атап өтеді. Ғалымның тұжырымдарында өмір шындығы бар.

Постмодернистік эстетикада симулякр классикалық эстетика жүйесіндегі көркем бейнеге жатады. Егер бейнеде (көшірме) түпнұсқамен ұқсастық болса, онда симулякр өзінің бастапқы шығу көзінен анағұрлым алшақ болады. Көркем шығармада автор өзінің өмір, адамдар, қоршаған орта және т.б. туралы дүниетанымын суреттейді. Симулякр әлемді және ақиқатты танудың жетілмегендігін, заттардың шынайы табиғатын түсінуде адамның мүмкіндіктері шектеулі деп көрсетеді.

Әлемдік әдебиеттегі симулякрдың қолданысы Дж. Оруэлдың «1984», К. Кизидің «Көкектің ұясы», У.Эконның «Раушан гүлдің атауы», орыс әдебиетінде Т. Толстаяның «Кысь», В. Пелевиннің «Чапаев және бос кеңістік», «Generation P», татар әдебиетінде З. Хакимнің «Қорқыныш», М. Кабировтың «Сары үйлердің құпиясы», «Сенің періштеңнің есімі», қазақ әдебиетінде М.Мағауиннің «Жармак», Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы», Ж.Қорғасбектің «Жаконданың жанары», «Өлмейтін құс», «Өмірмен қоштасу», Д.Амантайдың «Көзіңнен айналдым», Д.Жылқыбайдың «Квант», «Матрица», С.Ақтайдың «Мүлдем жарық жанбайтын терезе» және т.б. шығармаларында көрініс береді.

Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы» хикаятында Бекторы образы мифопоэтикалық элемент арқылы «Ер Төстік» ертегісінен бүгінгі заманға ауысып, осы заманның кейіпкерін адастыру жолында жұмыс істейді. Шын мәнінде бұл өмірде Бекторы жоқ. Бекторы – мифологиялық симулякр-бейне. Бірақ оны бар қылатын адамдардың ниеті мен дүниеге құмарлық пиғылдары. Яғни жоқты бар қылатын адамдардың өздері. Кейіпкердің ниеті түзеле сала Бекторының қуаты азайып, кейіпкердің жүрегін оп-оңай қайтарып бере салады. Автор метапроза жанрында жазған туындысында оқиғалар тізбегін композиция ішіндегі композиция тәсілімен беру арқылы біршама ұзақ оқиғаны уақыт кеңістігінен бөліп алып, оқырмандар алдына қоя қояды [5].

Жүсіпбек Қорғасбектің "Жаконданың жанары" әңгімесінде оқырманмен ойын симулякрды қолдану арқылы жүзеге асырылады. Басты кейіпкер - Атағұл кісі өлтіруге тапсырыс алады. Бірақ кейінірек өзінің құрбаны - сүйіктісі Бағилаға бір кездері сабақ берген сүйікті мұғалімі екенін біліп, аяушылық жасап, көліктен түсіп, аман қалуына мүмкіндік береді. Көп ұзамай Бағилаға келіп, болған істің мән жайын түсіндіріп, өз өмірін өзгертуге уәде береді [6. 111]. Осылайша, оқиғаның басынан бастап автор оқырманды айтылатын оқиғаның дұрыстығына сендіреді. Сюжеттің соңында ғана оқырман оқиғаның бұл нұсқасы тек бас кейіпкердің қиялында жүзеге асырылғанын біледі. Шығарма соңында Атағұл көлік апатына ұшырайды. Жантәсілім етер сәтінде көз алдынан күні бойғы оқиғалар (құрбанын қалай кездестіргені, аяусыз көлігінен түсіріп, жүрелетіп отырғызып қақ маңдайдан атып тастағаны) зулап өте шығады. Оқырман қиялындағы әлем жойылып, оқиғалардың бастапқы нұсқасы жоққа шығады. Батырдың Бағилаға деген сезімі, қылмыстық жолдан бас тарту, фазенданы құрбан ету - бәрі өтірік, тек елес болып шығады. Автор симулякрды қолдана отырып, ойынды жүргізеді, оқырманның санасында жалған психологизм тудырады.

Досжан Жылқыбай өзінің «Матрица» деген шығармасында қазіргі қоғамның жағдайын көркем бейнелейді. Әңгіменің басты кейіпкері – ғылыми орталықтардың бірінде қызмет етуші Досжан. Автор Досжанды арманы алдында беті қалыңдай түскен, бір кездегі өзі белгілеген мақсатының бағытынан жаңылған, капсула ішіндегі адамға теңейді [7. 65]. Досжанның мұндай ауыр күйге ұшырауына себеп – тұрмыс тапшылығы. Кейіпкер іштей құлдырап, өзінің әлемін жасап алады. Досжанның өмірден түйген ойынша, материалдық және тұрмыстық-әлеуметтік қиындықтар, жалақының жеткіліксіздігі, ақшалай несиелер, парақорлық – ғалымдардың рухани әлеуетін тұралатып, ғылыми ізденістері мен жаңалық ашу мүмкіндігін бәсеңдетеді. Осылайша қоғамдағы өзекті деп танылған мәселелерді сипаттау арқылы жазушы өз оқырманын кейіпкер іс-әрекетінің мотивін, ішкі сезімі мен ойын түсіндіруге мүмкіндік алады.

Шығармада жас ғалымның өз материалдық жағдайын жасау үшін қатты үміттенген әкім сыйақысына іліге алмауы оның басқа да қарыздары: екі банктен алған несие уақытының

өтіп кетуі, үш микрокредиттік ұйым қарыздарын қайтара алмағаны, әріптестерімен болған қақтығыстар Досжанның еріксіз өмірімен қош айтысуына түрткі болады. Адамның тығырыққа тіреліп, шыға алмай қалуы күйзеліске әкеліп, оның дұрыс шешім шығара алмауынан көрінеді. Ұзақ толғана келе ойындағысын жүзеге асырады. Дамбаға қарай бара жатқан жолда көлік астына түседі. Бірақ, таңғаларлығы өзі секіргісі келген көпір үстінде пальтолы жігітті көреді. *Темекісін езуіне қыстырып алып, дамбаның жиегіндегі темірге шалқая сүйеніп тұрған бұл Досжанның өзі еді* [7, 80]. Бас кейіпкер осылайша зерттеу ұйымының қолдан жасалған жалған матрицасына түсіп, «тағдыры тұйықталған» тағдырласы, өзінің сәтсіз көшірмесімен бетпе-бет келеді. Бір уақытта екі кеңістік тоқайласады.

Философ Ж.Бодрийярдың ойынша, әлемді толық иллюзия ретінде қабылдау, өмірдің шынайылығына күмән келтіру – барлық ұлы мәдениеттердің тарихында орын алған. Адамдар ерте және орта кезеңдерде бұл мәселені шешуде өнерге жүгініп, қиялдары мен армандарын символдық бейнелер арқылы астарлап, құбылтуға тырысса, XX ғасырда «Матрицаны» ойлап тапқан [4, 56]. Тығырыққа тірелген адам өзінің өткеріп жатқан жағымсыз эмоцияларынан, психологиялық күйзелістен, алаңдаудан, қорқудан қашып, виртуалды әлемге кіруге тырысады. Нәтижесінде, бұл әлем шынайы өмірді ауыстырады. Адам виртуалды әлемді қабылдайды. Гаджеттер мен смартфондарға тәуелділік, цифрланған әлем, қиял мен ғажайып әлемді сипаттайтын кинотуындылар, әлеуметтік желілердегі әлем-жәлемділік, бір-бірінен аумайтын күнделікті күйбең тірлік түрлі ойларға жетелейді.

«...Адамдардың көруі, сезуі, естуі, дәм сезуі және иіс сезуі – барлығы мига ақпаратты электронды түрде жеткізетінін алға тарттық. Яғни адам айналасын емес, сол айналасының электронды көшірмесін көретінін айттық. Қорытындылай келе, әлем - адам миының ішіндегі голограмма деген тұжырым жасаған едік», - деп Екінші Досжан бұған көз қиығын тастады [82]. Үзінді автор идеясының постмодернистік көзқарастан туғандығын анық көрсетеді. Досжанның өз-өзіне қол жұмсап, қиындықтардан шеткері кеткісі келгенімен, автор оның өлімі де ізсіз өтпейтінін айтады: *«...Адамдар өлмейді. Тек адам рухы Тәңір матрицасының бірінші фазасынан екінші фазасына ауысады... Біз оны «о дүние» дейміз...»*. Яғни, автор «Матрицаны» әлемді суреттеуде аллегориялық-метафоралық мәнде пайдаланып, Досжан мен оның көшірмесі қолдан жасалған компьютерлік матрицада, бүкіл Жер ғаламының тұрғындары одан жоғары «Тәңірлік» матрицада өмір сүретінін айтады [6. 83].

Көптеген зерттеушілер әдебиеттегі симулякрлардың пайда болуын тұтынушылар қоғамының қалыптасуымен, ғылыми техникалық прогресспен және ақпарат ағымының толастамай үнемі жаңарып отыруымен байланыстырады. Тұтынушылар қоғамы дайын өнімдерді пайдаланып, өндіруші қоғамның құлына айналады, адамдар шығармашылық әлеуетін пайдаланбай, мәселелерді шешуде оңай жолдарды таңдауға тырысады. Ж.Бодрийярдың «Симулякрды адамзаттың басын жұтатын тажал» [4. 11] деп көрсетуі де содан.

Ойымызды түйіндей келе, кез-келген көркем шығарма - өмірдің көшірмесі деген қорытындыға келеміз. Туындыда суреттелген өмір, қоғам бейнесі – автор қиялы мен суреткерлік шеберлігінің жемісі. Көркем туындыдағы шындықты суреттеуде жаңа әдіс ретінде симулякр көрсете аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 <https://en.wikipedia.org/wiki/Simulacrum>
- 2 <https://www.dictionaty.com/browse/simulacrum>
- 3 Делёз Ж. Платон и симулякр // Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. – Томск: Водолей, 1998. – 240 с.
- 4 Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции [пер. с фр. А. Качалова]. – М.: Издательский дом «ПОСТУМ», 2015. – 240 с.
- 5 Әсемқұлов Т. «Бекторының қазынасы» // <http://www.otuken.kz/>
- 6 Қорғасбек Ж. Жынды қайың: Әңгімелер, хикаяттар. – Алматы: ҚазАқпарат, 2009. – 284 б.
- 7 Жылқыбай Д. 18:47 (әңгімелер мен эссе очерктер жинағы) – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2021. – 144 бет

ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ ТІЛДІ СИПАТТУ ОБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Мырзахмет Р.

С.Торайғыров атындағы Павлодар университетінің магистранты

Павлодар қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекшісі: филол.ғ.к., профессор Қанасова Б.Қ.*

E-mail: ranamyrgyzmet@gmail.com

Аннотация. Рассматриваются сущность языковых образов мира, источники их формирования, функции и классификация. Высказаны мнения и суждения ученых в области лингвистики. Различия концептуальных и языковых образов мира представлены с учетом особенностей их носителей. Лингвистическая картина мира связана с этническим языком и изображена на нем, поэтому она не может носить глобального характера, хотя представлены и общечеловеческие элементы.

Ключевые слова: языковая картина мира, лингвистика, картина концептуального мира.

Annotation. The essence of linguistic images of the world, the sources of their formation, functions and classification are considered. Opinions and judgments of scientists in the field of linguistics are expressed. The differences between conceptual and linguistic images of the world are presented taking into account the peculiarities of their native speakers. The linguistic picture of the world is connected with the ethnic language and is depicted on it, therefore it cannot be of a global nature, although universal elements are also represented.

Keywords: linguistic picture of the world, linguistics, picture of the conceptual world.

Әлем бейнесінде адам санасының негізгі танымдық, адамгершілік, эстетикалық компоненттері бейнеленген. Бұл бейнелерге ғылым, мораль және құқық, өнер сияқты салаларға сәйкес келеді: Тәжірибе әлемнің бейнесін жасайды және оған әсер етпесті қана қоймай адамның мінез-құлқын реттейді.

"Әлем бейнесі" ұғымының қалыптасу тарихы ХІХ–ХХ ғасырлар тоғысындағы физиканың дамуымен байланысты болды. Бұл терминді алғаш рет "Әлем суреті" деп Людвиг Витгенштейн өзінің "Логикалық-философиялық трактатында" философия мен логика термині ретінде Ғылым қол жеткізген әлем туралы білім нәтижелерінің бүкіл жиынтығын өзара бейнелейтін бейнелер жүйесіне сілтеме жасау үшін енгізген.

Өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап әлемді бейнелеу мәселесі семиотикамен (неміс ғалымы Лео Вайсгербердің еңбектері) бастапқы модельдеу жүйелерін (тілді) және қайталама жүйелерді (миф, дін, фольклор, поэзия, кино, кескіндеме, сәулет) зерттеуде қарастырыла бастады. Әлемнің тілдік бейнесіне деген қызығушылық В. Гумбольдттың еңбектерінде де байқалды. Әлемнің тілдік бейнесі туралы заманауи ілімнің негізін қалаушылардың бірі-неміс ғалымы И. Гердер.

"Әлемнің тілдік бейнесі" термині әлем бейнесінің тасымалдаушысы тіл екенін көрсетеді, ал "әлемнің тұжырымдамалық бейнесі" термині талқыланатын эпистемологиялық объектінің қандай элементтерден тұратынын көрсетеді" [2. 52]. Мұндай қарама-қайшылықтың эклектикасы көптеген лингвистердің пікірінше, тұжырымдамалар әлемнің лингвистикалық көрінісінің негізгі бірліктері болып табылады. Бұл жұмыста біз әлемнің тұжырымдамалық бейнесінің синонимі ретінде қолданатын әлемнің суреті термині бізге қолайлы болып көрінеді.

Әлем картинасының да, әлемнің тілдік картинасының да тасымалдаушысы-адам-тілдік тұлға. Тиісінше, біз әлемнің жеке және ұжымдық суреттері туралы сөйлесетін боламыз.

Адамның объективті шындықты білуінде әлемнің бейнесін жасау болып табылады. Оның қалыптасу көздері келесідей болуы мүмкін (В. В. сәбіз):

а) туа біткен білім-туа біткен білім деңгейінде адам жануардан ерекшеленбейді;

- б) адамның практикалық іс-әрекеті нәтижесінде алған білімі-адамның табиғатпен және қоғаммен өзара әрекеттесу тәжірибесі;
- в) адам өмір бойы танысатын мәтіндерден алынған білім;
- г) ойлау процесінде дамыған білім;
- д) ана тілінен шабыт алған білім – "когнитивтік мұра, оған этнос берген бастапқы капитал" [2].

Әлемнің жеке тұлға ретіндегі бейнесі жоғарыда аталған барлық дереккөздердің негізінде қалыптасады, яғни. әлем туралы ақпарат әртүрлі арналар арқылы алынады. Әлемнің тілдік бейнесі тек ана тілі, оның бірліктері мен категориялары ұсынған білімге негізделген. Алайда, тілдік тұлғаның кез-келген білімі белгілі бір дәрежеде тілге байланысты екенін ескеру қажет.

Әлемнің бейнесі-бұл ақыл-ой білімі, дегенмен тілден тыс ойлау мүмкін емес, өйткені бұл сана мен тілмен қатар психикалық лингвистикалық кешеннің гипостаздарының бірі [2. 19-23]. Әлем суретінің негізгі элементтері – ақпарат-кейбір ақпараттық тұтастықтар. Әлемнің суреті тілде, жест-ишарада, бейнелеу өнері мен музыкада, рәсімдерде, заттарда, этикетте, мимикада, сәнде, үй шаруашылығында, заттар технологиясында, адамдардың мінез-құлқының әлеуметтік-мәдени стереотиптерінде және т.б.

Әлемнің тілдік бейнесі – бұл менталды-лингвистикалық білім, оның элементтері – ұғымдар, яғни, белгіленген ақпарат. Әлемнің тілдік бейнесінің экспоненті – этникалық тіл.

Әлемнің бейнесі жаһандық, жалпыадамзаттық болуы мүмкін, өйткені ол адамның ойлау логикасын қамтиды. Осы тұрғыдан алғанда, барлық адамдардағы әлем суреттері ортақ қасиеттерге ие, өйткені адамның ойлауы бірыңғай заңдарға сәйкес жүзеге асырылады. Дегенмен, әртүрлі дәуірлердің, әртүрлі әлеуметтік, жас топтарының, ғылыми білімнің әртүрлі салалары мен мамандықтарының өкілдері әртүрлі болуы мүмкін. Әлем суреттері әртүрлі тілдерде сөйлейтін адамдар белгілі бір жағдайларда жақын әлем суреттеріне ие болуы мүмкін, ал бір тілде сөйлейтін адамдар әртүрлі болуы мүмкін. Әлем бейнесінде жалпыадамзаттық, ұлттық, әлеуметтік және тұлғалық өзара әрекеттеседі.

Әлемнің лингвистикалық бейнесі Этникалық тілге байланысты және сол тілде бейнеленген, сондықтан ол жаһандық сипатта бола алмайды, дегенмен жалпыадамзаттық элементтер де ұсынылған.

Осылайша, әлемнің лингвистикалық бейнесі әлемнің бейнесін тұтастыққа жатқызады, сонымен бірге әлем бейнесінде айтарлықтай орын алады, өйткені адамның ана тілінен алған білімі көлемі мен сапалық әртүрлілігі бойынша барлық басқа көздерден алынған білімнен әлдеқайда жоғары.

Бүгінгі таңда әлемнің тілдік бейнесін зерттеуде екі негізгі тәсіл белсенді түрде әзірленуде:

1) тіл дамуының бастапқы, бастапқы кезеңінде адамның тұжырымдамалық жүйесін анықтайтын және белгілі бір Семантиканың лексикалық бірліктері білдіретін және әлемнің құрылымы туралы міндетті, конвенциялық ақпараттың тасымалдаушысы болып табылатын онтологиялық және эмпирикалық білімді қамтитын әлемнің аңғал тілдік бейнесі. Осы бағыт аясында Н. Н. Болдырев жаңа терминологиялық белгіні ұсынады - "әлем туралы білімді конфигурациялау мен бейнелеудің нақты тілдік моделі". Бұл модель қоршаған әлемге бағдарлау үшін қажетті білімді жіктеудің тұрақты, әмбебап және дерексіз лингвистикалық жүйесін ұсынады;

2) Жеке лингвомәдени қоғамды дамыту процесінде нақты әлемді көру жүйесін қалыптастыратын әлемнің ұлттық тілдік бейнесі. Ол белгілі бір лексикалық бірліктермен, белгілі бір мәдениеттің тұрақтыларымен, грамматикалық модельдермен сипатталады. "Аңғалдықтан" айырмашылығы, әлемнің ұлттық бейнесі біртұтас объективті әлемді әртүрлі тәсілдермен, яғни әртүрлі тілдермен тұжырымдау мен санаттаудың қолданыстағы және функционалды жүйесіне айналады.

Тілдің негізгі функциялары:

Әлемді ойлар мен идеяларға "айналдыруды" жүзеге асыру.

Адамдардың ойлары мен сезімдерін білдіру арқылы өзара түсіністік процесінде жаттықтыру.

Адамның ойлауын, эмоциясын және дүниетанымын дамыту құралы.

Бұл тұжырымдаманың мәнін толығымен көрсетеді. Шын мәнінде, бұл тіл арқылы көрсетілген әлемнің тұжырымдамалық бейнесі. Осы тұрғыдан алғанда, адамның санасында әлемнің тұжырымдамалық бейнесі = әлемнің тілдік бейнесі деп айтуға болады, өйткені адам өзінің барлық білімін, эмоциясын, қоршаған әлемге деген көзқарасын тіл, мәтін, жазбаша, ауызша және ішкі сөйлеу арқылы қалыптастырады.

Қазақ тілін когнитивтік зерттеуге арнаған алғашқы жұмыстардың бірі ретінде Қ.Ә. Жаманбаеваның «Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана» атты монографиясын атауға болады. Бұл жұмыста тілдік сана құрылымы, гештальт теориясы, тілдік сана және мәтін құрылымы, тілдік модельдер, мұң концептісі, т.б. когнитивтік мәселелер қарастырылған [5].

Әлемнің тілдік бейнесі-психикалық-лингвистикалық білім, ұжымдық санада түсірілген және тілдің құралдарымен бейнеленген қоршаған шындық туралы ақпарат.

Әлемнің тілдік бейнесінің ерекшеліктері мен оның табиғаты тілге байланысты, өйткені тіл адамның әлем туралы білімін қалыптастырудың және өмір сүрудің маңызды тәсілі болып табылады. Іс-әрекет барысында адам объективті әлемді біледі және таным нәтижелерін сөзге жазады. Тілдік формада ұсынылған осы білімдердің жиынтығы әлемнің тілдік бейнесі болып табылады, оны "тілдік аралық әлем", "әлемнің тілдік көрінісі", "әлемнің тілдік моделі" деп те атайды. Алайда, "әлемнің тілдік бейнесі" термині жиі қолданылады.

Отандық Лингвистикада әлемнің тілдік бейнесі мәселесі лингвистиканы зерттеуге байланысты дами бастады. Бұл салада көптеген қазақ ғалымдары Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, М. Копыленко, Р. Сыздықова, Ж. Манкеева еңбектерінде мәселе қозғалды.

Ә. Сүлейменованың пікірі бойынша, ғаламның тілдік бейнесі, көбінесе, «түрлі дүниетаным мәселесі ретінде қаралады. Бүгінгі таңда ғаламның тілдік бейнесі ұғымында екі түрлі сипат бар. Оның біріншісінің нақты тілдерге және олардың арасындағы айырмашылықтарға қатысы жоқ болса, екіншісі нақты ұлт тілдерінің қатысуымен қалыптасқан лексикалық аталымдар жүйесі тәрізді тілдер арасындағы айырмашылықтарға бағыт-бағдар жасаушы ғаламның тілдік бейнесімен байланысты» [6].

Әлемнің тілдік бейнесі аясында тілдің ойлаумен, қоршаған әлеммен, мәдени және этникалық құбылыстармен, сондай-ақ тілдің өзіндегі құбылыстармен байланысы жүзеге асырылады. "Тіл – түсіну жүйесі, яғни, сайып келгенде, дүниетаным; тіл-бұл дүниетанымның өзі", - деп жазды А. Ф. Лосев [7].

Әлемнің тілдік бейнесін жасаудағы лексиканың жетекші рөлін мойындай отырып, зерттеушілер әлемнің тілдік бейнесінің жалпы керектігін ескертеді. Сонымен, Ю. Н. Қарауылов: "жеке сөз оның иерархиядағы орны тұрғысынан "қарапайым объектіге" ұқсас, сондықтан атом сияқты "әлем бейнесі" қалыптасатын деңгейде "ажыратылмайды", дегенмен әрбір жеке сөзді әлем бейнесінің элементі деп санауда түбегейлі қате жоқ".

Әлемнің лингвистикалық бейнесін қалыптастырудағы лексиканың жетекші рөлін ескере отырып, әлемнің лингвистикалық бейнесінің "инкарнаторлары" болып табылатын әртүрлі мәтіндер туралы ұмытпау керек: поэтикалық, ғылыми, философиялық, публицистикалық, мақал-мәтелдер. Сонымен қатар, семиотикада әлем бейнесін жүзеге асырудың барлық формасы: тілдік мәтіндер, әлеуметтік институттар, материалдық мәдениет ескерткіштері – мәтін деп аталатынын ескеріңіз.

Осылайша, әлемнің лингвистикалық бейнесі тіл бірлігі деңгейінде де, әр түрлі мәтіндер деңгейінде де кең түсіндіріледі. Лингвомәдени қоғамдастықтың дүниетанымын бейнелейтін әлемнің бейнесі оның мүшелерінің менталитетін анықтайды, бұл олардың қоршаған ортаның жай-күйін және оның өзгеру мүмкіндігін бағалауында, адамның позициясында, оның әлемге (табиғатқа, жануарларға, өзіне, басқа адамдарға) қатынасында, адамның мінез-құлқында көрінеді. Адамның санасында әлемнің көрінісі пассивті емес, белсенді.

Тілде көрсетілген мағыналар белгілі бір көзқарастар жүйесіне, бүкіл лингвомәдени қоғамдастыққа тән ұжымдық философияға айналады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека. – М.: Наука, 1988.
- 2 Морковкина А.В. Русские агнонимы. – М., 1996
- 3 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік сурет (салыстырмалы-салғастырмалы лингво-мәдени сараптама): филол.ғыл.док. дисс. – Алматы, 2004. – 228.
- 4 Оразалиева Э. Танымдық қазақ тілі. – Алматы, 2005.
- 5 Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998.
- 6 Сүлейменова Э.Д. Понятие смысла в современной лингвистике. – Алматы: Мектеп, 1989.
- 7 Лосев А.Ф. Бытие. Имя. Космос. – М.: Мысль, 1993.
- 8 Болдырев Н., Магировская О. Языковая репрезентация основных уровней познания // Вопросы когнитивной лингвистики. 2009

ӘОЖ 800

ТІЛДІҢ ПАЙДА БОЛУЫ, ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Мырзахмет Р.

С.Торайғыров атындағы Павлодар университетінің магистранты

Павлодар қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекшісі: филол.ғ.к., профессор Қапасова Б.Қ.*

E-mail: ranamyrzahmet@gmail.com

Аннотация: Рассматривается формирование языкового звучания и исполнение жестов со времен коренных народов; изменение происхождения речи от периода становления до наших дней, использование взаимного синтаксиса в процессе речи, между словами; формирование не только речи, но и письменности; период анатомического становления языка; специфика, своеобразие речи между народами, взаимоисключение в процессе развития речи возникновение барьеров для понимания; появление разных языков; вмешательство разных языков в понимание людьми друг друга, появление переводчиков; процесс сужения, расширения сферы использования взаимных слов; исчезновение малоиспользуемых языков, формирование глобальных языков.

Ключевые слова: гипотеза развития языка, анатомия, глобальный язык.

Annotation: The formation of linguistic sound and the execution of gestures from the time of indigenous peoples is considered; the change in the origin of speech from the period of formation to the present day, the use of mutual syntax in the process of speech, between words; the formation of not only speech, but also writing; the period of anatomical formation of language; the specificity, originality of speech between peoples, mutual exclusion in the process of speech development, the emergence of barriers for understanding; the emergence of different languages; the interference of different languages in people's understanding of each other, the emergence of translators; the process of narrowing, expanding the scope of mutual words; the disappearance of little-used languages, the formation of global languages.

Keywords: hypothesis of language development, anatomy, global language.

Тілдің пайда болуы Ұлы маймылдан гомо сампиенс жолындағы адам эволюциясының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Тіл болмаса, адам болмас еді. Сонымен бірге, адам эволюциясы процесінде тілдің пайда болуы адамның шығу тегі туралы ғылымның ең үлкен құпияларының бірі болып қала береді.

Тілдің пайда болуының бірнеше дәстүрлі гипотезалары бар.

Ономатопеялық гипотеза. Бұл гипотезаға сәйкес, тіл адамның табиғаттың әртүрлі дыбыстарына, жануарлардың айқайына, адамның өзі жасаған әрекеттердің дыбыстарына және т. б. еліктеуінен пайда болды.

Аралық гипотеза. Бұл гипотеза дыбыстық тіл адамның сыртқы жағдайлардың немесе ішкі жағдайлардың әсерінен еңбек, аң аулау, жинау процесінде еріксіз айқайларынан пайда болғанынан туындайды.

Дыбыстық символдық гипотеза. Осы гипотезаға сәйкес, тілдің пайда болуында дыбыстық символизм жетекші рөл атқарды-адамдардың дыбыстардың заттардың кейбір қасиеттерімен немесе белгілерімен бейсаналық байланысы. Сонымен, "жақын", "мұнда" сияқты кішкентай заттардың немесе ұғымдардың атауларында әдетте И, Е дыбыстары қолданылса, ал "алыс" сияқты үлкен заттар мен ұғымдардың атауларында У, О дыбыстары белгілі ұғым білдірді.

Жест гипотезасы. Бұл гипотеза дыбыстық тілдің алдында дамыған қол тілі – жестау тілі болғандығынан туындайды, содан кейін ғана қимылдар дыбыстық леппен бірге жүре бастады.

Еңбек гипотезасы. Бұл гипотеза Л. Нуаре мен Ф. Энгельстің гипотезасы ретінде белгілі және адамның алғашқы сөздері еңбек процестерінің белгісі ретінде адамдардың бірлескен іс-әрекеті процесінде пайда болатындығына негізделген.

Қоғамдық келісім гипотезасы. Бұл гипотеза Дж. ж. Руссоға тиесілі. Оның пайымдпуынша бұл гипотезада - адамдар заттарды қалай атайтынын келісті.

Бұл гипотезалардың барлығы өмір сүруге құқылы және олардың барлығы ішінара тіл фактілерімен, антропологтардың зерттеулерімен, онтогенезде баланың сөйлеуінің қалыптасуын бақылаулармен расталады. Тек әлеуметтік келісімшарт гипотезасы сынға төтеп бере алмайды, өйткені тілсіз адамдар өз тілдері туралы қалай келісе алатыны белгісіз.

Бір қызығы, бұл гипотезалардың барлығы қарабайыр адамның тілі мүлдем болмағандықтан және тілдің кенеттен қалай пайда болғанын түсіндіруге тырысады. Бұл жағдайда қарабайыр адамның маймыл ата-бабаларынан алған жеткілікті дамыған коммуникативті жүйесі болғандығы ескерілмейді. Бұл коммуникативті жүйе маймылдың миы ешқайда кетпегендей жойылған жоқ; адамның миы бос жерде пайда болған жоқ, ол маймылдың миынан дамыды. Қазіргі антропологтар мен этологтар алған адам тәрізді маймылдардың коммуникативті жүйесі туралы идеялар тілдің пайда болуының табиғи гипотезасын ұсынуға мүмкіндік береді. Тіл- ұлы маймылдың коммуникативті жүйесінен эволюциялық жолмен, оның күрделенуі мен дамуы, дамып келе жатқан адамның өсіп келе жатқан қажеттіліктеріне бейімделу арқылы қалыптасты.

Үлкен маймылдың коммуникативті жүйесіне жест-ишара, мимикалық сигналдар мен дыбыстар кіреді, олардың көпшілігі аффективті болды. Бұл коммуникативті құралдардың барлығы қазіргі адамның тілінде кездеседі. Сонымен қатар, балада сөйлеудің қалыптасуын бақылау алдымен баланың сөйлеуінде жест-ишаралар, мимикалық сигналдар және аффективті вербализациялар басым болатындығын көрсетеді, содан кейін біртіндеп олар барған сайын артикуляциялық вербализацияға жол береді, ал жест-ишаралар мен мимиканың рөлі, сөйлеу қабілетінің дамуының бастапқы кезеңінде өте жоғары, біртіндеп азаяды және орын алады "ересек" тілдің нормаларына сәйкес келеді. Дыбыстық тілді дайындауда жест-ишара маңызды рөл атқарды; Вячеслав Всеволодович Иванов күрделі мағыналарды берудің негізгі тәсілі ретінде қызмет еткен "тіл жесттары" қол қимылдарының тізбегін құру принциптері кейінірек дыбыстық тізбектерге ауыстырылды деп болжайды.

Жоғарыда аталған тілдің шығу тегі туралы басқа гипотезаларды осы тұрғыдан талдай отырып, олардың барлығы табиғи гипотезаға қайшы келмейді, бірақ оны толықтырады, тілдің дыбыстық жағының дамуының мүмкін жолдарын ашады деп айтуға болады.

Алайда, барлық аталған гипотезалар дыбыстық тілдің пайда болу механизмін қандай да бір жолмен түсіндіреді, объектілердің дыбыстық белгілерінің пайда болу жолдарын түсіндіреді; бірақ олар ең маңызды сұраққа жауап бермейді. Неге адамда тіл пайда болады? Неге адам өзінің қолындағы барымен қанағаттанбады? Күнделікті өмірге қажетті атулар мен сөздердің дыбыстық мәнін ажырата бігеннен кейін, неліктен сыртқы және ішкі объектілер мен процестердің көптеген әсерлеріне байланысты әлемдік тіл құрылды?

Тілдің құрылуы адамның еңбек қызметін жетілдірудің салдары, адамның білім жинақтауының нәтижесі, оның ойлауының дамуы болды. Өркениеттің дамуының негізінде өсіп келе жатқан білім көлемін беру және жинақтау, өндірістік қызметтің жинақталған тәжірибесін сақтау қажеттіліктері "адамнан адамға" қағидаты бойынша іс-әрекеттің әдістерін көрсету арқылы білім мен тәжірибені көрнекі түрде беру мүмкіндіктеріне қайшы келді. Бұл тәжірибе мен білімді жазып, оларды ұрпақтан-ұрпаққа бере алатын белгілердің кең жүйесін құруды талап етті.

Қарабайыр адамның коммуникативті жүйесінің жест-ишара және мимикалық компоненттері байланыс құралы ретінде эволюция процесінде олардың шектеулерін анықтады-олар сөйлейтін адамға қарау қажеттілігін болжайды, жест-ишаралар қолды жұмыстан алшақтатады. Ишаралар мен мимика түнде көрінбейді, анығырақ айтқанда, кедергінің артында көрінбейді. Барлық осы кемшіліктердің дыбыстық сигналдары жоқ, сондықтан дыбыстық тіл коммуникацияға ең қолайлы болып шықты және қарқынды дами бастады. Кейіннен жазу да ойлап табылды, бұл қоғамда білімді тиімді беру құралдарын одан әрі жетілдіруді білдірді.

Күрделі сөйлемнің дамуы жазудың және әсіресе басып шығарудың пайда болуымен байланысты. Жаңадан жазылған тілдерде, әдетте, күрделі сөйлемдердің дамыған түгендеуі болмайды.

Қарабайыр қоғамның негізін тайпа-туыстық қатынастармен байланысты адамдар тобы құрады. Ерлер мен әйелдер әртүрлі жұмыстарды атқарды: ер адамдар аң аулау мен балық аулаумен, әйелдер жемістер мен тамырларды жинаумен айналысты. Бізге беймәлім тұсы да осы болп саналады. Жұмыстардың ерекшелігіне қарай, қажетті сөздер туындап, өзара түсінікті тіл пайда бола бастады. Соның салдарынан ерлер мен әйелдердің тілдерінде айтарлықтай айырмашылықтар болды деп есептеуіміз ақылға қонымды.

Ежелгі тайпалық тілдің қалыптасу сатысының ерекшелгі сөздіктің тез жаңаруымен сипатталды. Тайпалық өмір салтын ұстанатын бірқатар заманауи халықтар үшін бұл әлі күнге дейін сақталған: 20-шы жылдары эскимос тілін зерттеуші олардың тілін сипаттады, ал бірнеше жылдан кейін қайтып оралғанда ол көптеген жаңа сөздерді тапты, тіпті “ине” сөзі де өзгерісе ұшыраған.

Тілдердің үлкен аумақтық өзгерістік бөлшектері байқалды. 19 ғасырдың екінші жартысындағы Жаңа Гвинеядағы Миклухо-Маклай көрші ауылдарға бірінен соң бірі барған жағдайды сипаттады және оған бір-біріне аударма жасайтын бірнеше аудармашылар қажет болды. Ежелгі тілдің бұл ерекшелігі "бастапқы тіл үздіксіздігі" терминімен белгіленеді - әр тіл көршісіне ұқсас, бірақ келесі тілге алшақ.

Жазбаша кезеңнің тілі де өзінің қазіргі жағдайына қарай айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Әр тілдің өз тағдыры бар, бірақ көптеген өзгерістер ұқсас әлеуметтік жағдайларда жұмыс істейтін көптеген тілдерге ортақ болды. Сонымен, қоғамның дамуының құлдық кезеңінде көптеген мәдениеттерде лингвистикалық норма мен лингвистикалық стиль ұғымдары пайда болды, дұрыс және бұрыс сөйлеу, жақсы сөйлеу ұғымы пайда болды, экспрессивті құралдарды таңдауды қамтамасыз ететін көптеген синонимдер пайда болды.

Сөйлеушінің мүддесі үшін ойды айтуды жеңілдету, тыңдаушының мүддесі үшін – түсінуді жеңілдету. Сөйлеушіге тыныш сөйлеу ыңғайлы, тыңдаушыға қатты сөйлеуді тыңдау ыңғайлы. Сөйлеушіге әдеттегі сөздігін қолдану ыңғайлы, ал тыңдаушы оның кейбір сөздерін түсінбейді. Сөйлеушіге артикуляцияның анықтығы мен синтаксистік дұрыстығы туралы ойланбау оңайырақ, ал тыңдаушыға мұндай сөйлеуді түсіну қиын. Осылайша, сөйлеуді тыңдаушыға түсінікті ету үшін сөйлеуші шиеленісіп, сөйлеудің белгілі бір түрлерін тауып, түсіну үшін белгілі бір сөздер мен сөз тіркестерін қолдану керек.

Тілдің дамуы сөйлеушілердің тілдік бірліктердің тұрақты қолданылуын сақтауға деген ұмтылысымен және мұны істей алмауымен анықталады. Адамдар норманы сақтауға тырысады және сонымен бірге оны үнемі өзгертуге мәжбүр. Норма тілдік бірліктерді және олардың комбинацияларын пайдалануды шектейді, ал қарым-қатынастың тірі қажеттіліктері

тілдік жүйеде берілген мүмкіндіктерді пайдалана отырып, нормативтік шектеулерді үнемі бұзады.

Қарабайыр адамдар заманында үнсіздіктен, дыбыстан, зат атауынан, сөйлем құралу нәтижесінен дамып жетілген сөз қоры, заман талабына сай әр сәт тынбай. Өзгеріске ұшырай отырып, енді күрделене біліп, енді толыққанды сөйлеу стиліне жеткен шақта, адамдардың стильдік сөйлеу образы өзгеруіне сәйкес – тыңдаушы мен сөйлеушіге анық түсінікті болатын сөз біршама өзгеріске ұшырайды. Оның тікелей дәлелі тілдік бірліктердің көбеюі мәтіннің ұзаруына әкеледі (әйелі сөзінің орнына біз қолданамыз менің үйленген әйелім), бірақ содан кейін жүйенің өзі күрделене түседі, бұл сөйлеушілерге тиімсіз. Жүйе бірліктерінің қысқаруы мәтінді ұзартады-кеңейтілген сөз тіркестерін қолдану керек (егер біз сөйлеу тілінен әйел сөзін алып тастасақ, онда Менің үйленген әйелім деп сөйлесуге тура келеді). Осылайша жаңа сөздер жасау жүйені арттырады, бірақ мәтінді қысқартады. Осындай жүйе мен қысқа мәтіндердің болуы адамдарға пайдалы және осы қажеттіліктер арасында тепе-теңдік болуы керек.

Тіл жүйесінің тарихи дамуын талдай отырып, біз белгілі бір жүйелік өзгерістерге әкелген экономика заңының көптеген дәлелдерін табамыз.

Сондай-ақ, А.А. Потебня дыбыстық кешендер мен олар білдіретін идеялар арасындағы ассоциативті байланыс күшейген сайын дыбыстық кешеннің жеңілдетілуі, қысқаруы байқалатынына назар аударды. "Ойдың қалыңдауы" қысқа дыбыстық сегментте, оның күш-жігерінің төмендеуі сияқты. Нақтырақ айтар болсақ, ой қаншалықты қалың күрделі болған жағдайда, оны жеткізер сөз қысқа болса, ойдың қалыңдығының күш-жігері азаюына әкеліп соғады.

Тілдің дамуы – тілдің жұмыс істеу жағдайларына бейімделуі, сөздікті байыту, тіл жүйесінің күрделенуі, тілдің әлеуметтік функцияларының кеңеюі, жазудың пайда болуы мен жетілдірілуі және т.б. - сөзсіз тілдің дамуындағы прогресті көрсетеді, бұл осы тілдің ана тілінің қоғамының дамуына байланысты.

Тілдің регрессиясы, ең алдымен, оның функцияларын тарылту және қысқартудан тұрады, бұл қоғамның даму процестерімен тығыз байланысты.

Әлем тілдерінің дамуын болжау қиын міндет және көптеген белгісіздіктер орын алуда. Алайда, тілдердің даму тенденцияларын талдау тілдердің дамуында болуы мүмкін негізгі бағыттарды анықтауға мүмкіндік береді.

Қазір әлемде әр түрлі есептеулер бойынша 3-тен 10 мыңға дейін тіл бар. Алайда, "болашағы бай" бар тілдер, олардың ішінде 3-4-тен аспайды.

Әлемдегі тілдердің саны тұрақты түрде азайып келеді және бұл тенденция табиғи және объективті деп танылуы керек. Болашақта тілдер санының азаю үрдісі жалғасады және мүмкін күшейе түседі - шағын халықтар, білім үрдісі дамымаған халықтар қазіргі заманауи ақпараттық кеңістікке қол жеткізе алатын ірі халықтардың тілдеріне тезірек ауысады.

Экономика, мәдениет және саясат саласындағы жаһандану жалғасатын болады, Әлем біртіндеп бірігетін болады, бұл сөзсіз тіларалық байланыстардың кеңеюіне және әлем тілдеріндегі жаһандану процестерінің дамуына әкеледі.

Бұл процесс табиғи түрде жүреді; мүмкін, кейбір елдер ұлттық тілдерді заңдармен қорғай отырып, тіл саласындағы жаһандануды заңмен тоқтатуға тырысуы мүмкін, бірақ бұл тілдердің жақындасу тенденциясын тоқтата алмайды, өйткені бұл әлемдік мәдениет пен өркениеттің жаһандануының жалпы тенденциясының бөлігі. Әлем бірігеді, яғни экономикалық жүйелер, Саяси жүйелер, Мәдениеттер мен Тілдер жақындасады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Иванов Вяч. Күн. Глоттогенез. Лингвистикалық энциклопедиялық сөздік. 1990.
- 2 Исаев М.И. КСРО халықтарының тілдері туралы, Ғылым", 1978.
- 3 Косериу Э. Синхрония, диахрония және тарих. // Тіл біліміндегі жаңару. 1963.
- 4 Мартин А. Жалпы лингвистика негіздері. Тіл біліміндегі жаңару. 1963.

5 Жалпы тіл білімі. Тіршілік формалары. Функциялары, тіл тарихы. 1970.

6 Руберт и. Б., Генидзе Н. К. Тіл эволюциясындағы Аналитикалық тенденция // филология ғылымдары, 2003, №1, 54-62 ББ.

7 Орыс тілі және кеңес қоғамы. Т.1. М., 1968.

82.512.104

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚАРЛУҚ ПЕН БҰЛҒАР ТҮРКІЛЕРІНІҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ОРТАҚ САРЫН

Джумабаева А.

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиеті кафедрасының
магистранты*

Астана қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекшісі: филол.ғ.к., қауым. профессор Кемеңгер Қ.Р.*

E-mail: dzhumabaeva.altynai@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается общий мотив устной литературы тюркских народов, относящихся к карлукской и болгарским ветвям тюркских народов. Исследуются общие сюжеты, персонажи и пословицы казахской совместно с узбекской, уйгурской, чувашской литературами. Объясняется происхождение различий и сходства сюжетов. Сказка «Девять ленивцев» в узбекском, «Сказка о Кутанском ковре» в уйгурском, сказка «Отчего ласточка двухвостая?» в чувашском фольклоре сравнивается со схожими сюжетами в казахской устной литературе. Соотношение жанра сказки с народным бытом исследуется на основе трудов М. Ауэзова, М. Габдуллина, З. Ахметова. Специфика персонажей определяется на основе исследований академика З. Ахметова.

Ключевые слова: литература тюркских народов, сказки, общий мотив, пословицы, устная литература.

Abstract. The article examines the common motif of Kazakh oral literature and oral literature of the Turkic peoples belonging to the Sable branches of the Turkic peoples. The article explores common plots, characters and proverbs of the Kazakh people and Uzbek, Uighur, Chuvash literature. The origin of the differences and similarities of the plots is explained. The fairy tale "Nine sloths" in Uzbek oral literature, "The Tale of the Kutan carpet" in Uighur oral literature, the fairy tale "Why is the swallow two-tailed?" Chuvash oral literature is compared with similar plots in Kazakh oral literature. The correlation of the fairy tale genre with folk life is determined on the basis of the works of M. Auezov, M. Gabdullin, Z. Akhmetov. The specifics of the characters are determined on the basis of Z. Akhmetov's research.

Key words: literature of the Turkic peoples, fairy tales, common motif, proverbs, oral literature.

Түркі өркениеті – керегесі кең, шаңырағы биік киіз үй іспеттес. Ұлы этностың тамыры терең, тарихы қатпарға толы. Түркі халықтары тарихының көркем бейнесін ортақ әдебиетінен тани аламыз.

Түрік халықтары – қанатын кеңге жайған, құлашын алысқа сермеген халықтар. Олардың тілі де, мәдениеті де, әдебиеті де теңдессіз бай, әрі көркем. Бір арнадан аққан бұлақтай осы халықтардың да ортақ ертегілері, ортақ кейіпкерлері, ортақ сюжеттері, ортақ антигонисттері бар.

Түрік халықтарының ішінде бір-бірінен кеш ажырап, енші алған халықтар қазақ пен өзбек десек қателеспейміз. Бір кездері бір халық болған қазақтар мен өзбектер бірқатар себептерге байланысты, XV ғасырдың екінші жартысында бір-бірінен бөлініп, бөлек отау тікті. Осы бөлінуге түрткі болған тарихи себептер мен өзбектердің көші-қон процестері туралы Х.Вамбери, В.Д.Греков, А.Ю.Якубовский, А.А.Семенов, Б.Ахмедов, Т.Сұлтанов, Б.Кәрібаев сынды ғалымдар зерттеп, зерделеді.

Қазақ және өзбек халқы сан ғасырлар бойы көрші отырған десек, осы екі ұлттың ауыз әдебиеті бір-біріне ықпал етіп отырған. Оның айқын бейнесі – қос ұлттың ертегілері. Өзбек және қазақ ертегілеріндегі негізгі ұқсастық – еркіндік сүйген халықтың бейнесі, жауыз,

әділетсіз күштерге төтеп бере алған халық көрінісі. Дегенмен де, қанша жерден ұқсастықтар көп болғанмен, айрықша айырмашылықтар да бар. Екі халықтың да ертегілеріндегі айырмашылықтың өзегі – халықтардың тұрмыс салты. Қазақ халқы әу бастан көшпелі тұрмысқа бой берген ұлт десек, өзбек ғұмырында отырықшы өмір салты көп көрініс береді.

Қазақ және өзбек ауыз әдебиетіндегі сюжеттік желісі де, идеясы да бірдей ертегілер деп «Ұр-тоқпақ» - «Ур-тоқмақ» «Асан мен Үсен» - «Хасан ва Хусан», «Алтын дән» - «Үш қарбыз дәні», «Алдар Көсе мен көпес» - «алдар куса ва купес», «Қожанасырдың байға жалданғаны» - «Ходжа Насреддин.Ах ва ох», «Толғанай» - «Тулғанай» ертегілерін айта аламыз[1. 12].

Өзбек халқымен қазақ халқының ұқсас ертегілерінің бірі «Тоғыз тоқылдақ, бір шіңкілдек» пен «Тоғыз жалқау ертегілері» [2. 149-152]. Екі ертегіде де өзі тиесілі ұлттың тұрмыс салты мен шаруашылық келбеті көрініс тапқан. «Тоғыз жалқау» ертегісінде қала өмірі, базар тұрмысы негізінде оқиға өрбиді. Ал «Тоғыз тоқылдақ, бір шыңқылдақ» ертегісінде ауыл тұрмысы, мал шаруашылығы көрінде. Екі ертегінің де кейіпкері еңбекқор, адал әрі ақылды болады, ал олардың қарсыластары көрсеқызар, қызғаншақ, ақымақ әрі тоғышар болады. Өзбек ертегісінде бірінші оқиға арба жасау ісіне байланысты болса, қазақ ертегісінде мал бағуға байланысты болады. Өзбек ертегісінде есек көлік құралы болса, қазақ ертегісінде түйе туралы сөз болады.

Қазақ халқы көшпелі тұрмыс кешкен, өзбек халқы отырықшы тұрмыс-салтымен өмір сүрген. Осы айырмашылық ертегілерде орын алған, алайда сюжеттік желі бір арнадан тарағандығы айқын байқалады. Осы жөнінде профессор М.Ғабдуллин дұрыс айтады: «Халықтың тұрмыс-тіршілігіне, салтына байланысты туған ертегілері бір ғасырдың ғана жемісі емес. Олардың бәрі ауызша айтылып, ауызша тарағандықтан көптеген тарихи кезеңдер, талай таптық, қоғамдық орталар тудырған әртүрлі көзқарастарды, сан алуан ұғым-түсініктерді бойына жинастыра келгендері де белгілі» [3. 126-127]. Демек «Тоғыз тоқылдақ, бір шіңкілдек» ертегісінің сюжеті түркі халықтары еншілеспей тұрғанда дүниеге келген. Кейін әрбір халық негізгі сюжетке өз тұрмысына негіздеп, өзгеріс енгізген. Соған қарамастан ертегі өзінің бастапқы қалпын жоғалтпаған, керісінше молайып, түрленген. «Әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа» деген қазақ мақалы осыны меңзеп тұрған іспетті. Қос халықтың тұрмыс ерекшелігі ертегіге өзгелік енгізгеніне қарамастан, жақындығына нұқсан келтірмеген.

Қазақ ертегілерін зерттеген М.Әуезов ертегіге мынадай сипаттама берген: «Қай елдің ауызша әдебиет шығармаларын алсақ та, барлығында ертегі халықтық шығармалардың мол саласы екенін көреміз. Сол барлық елдер фольклорында «ертегі» деген атау әрі саны мол, әрі түрі көп шығармалардың тобына арналған жинақты атау ретінде қабылданады. Ғажайып хал, қиял әңгімелер түрінде немесе сан қилы оқиғалы қызғылықты әңгімелер ретінде құрылған ертегінің бәрі де негізінде шаруа, кәсіппен, қоғамдық құрылыс тартыстарымен, тарихпен байланысты болып келеді» [4. 75]. Қазақ әдебиеттану терминдерін жүйелеп, сөздік құрастырған З.Ахметов ертегінің табиғатын былай түсіндірген: «Ертегінің айрықша мәні, құндылығы оның халық тұрмысымен байланысты болуынан, ойлау, сөйлеу, баяндау өзгешелігінен, халықтың арманы мен мүддесін көрсетуінен айқын танылады. Ертегінің бүгінгі таңға дейін халықпен қатар жасасып келе жатқан өміршендігінің құпиясы да осында жатыр» [5. 137]. Зерттеушілер ертегі сюжеті ертегі тиесілі халық тұрмысымен астасып жататындығын алға тартқан. Халықтың өмір салты сюжет ерекшелігінің басты себебі деп айта аламыз.

Өзінің ұзақ тарихында ертегі жанры да әр дәуірдің, әр қоғамның болмысы мен түсініктерінің, нанымдарының әр түрлі іздерін сақтап, біздің заманымызға жеткізген. Өзбек халқының ертегілерінде де көне заманның шындығы, сол шақтағы әдет-ғұрыптар мен наным-сенімдер, салт-дәстүрлер, тұрмыс кейпі молынан көрініс тапқан. Халқымыздың ойшыл қаламгері Ғ.Мүсіреповтің: «Өткенді аңсай бергеннің бұл күнге жарасымы жоқ, ал өткеннің жақсысын білмегеннің келешегі жоқ» деген бағдарлы ойы өмір керуенінде жүйелі

түрде халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігімен біте қайнасқан ертегілердің маңызы мен мәнін көрсетсе керек [6. 986].

Ауыз әдебиетінің тағы бір көркем үлгісі – мақал-мәтелдер. Ұйғыр халық ауыз әдебиетінде мақал-мәтелдер өте көп. Ұйғыр халқының мақал-мәтелдері өзі тиесілі халықтың таным бірлігін, дүниеге көзқарасын, философиясын білдіреді. Келесі кезекте қазақ және ұйғыр мақал-мәтелдерінің сабақтастығы мен айырмашылығына тоқталсақ.

Ұйғыр халқы – отырықшы халық. Бағзы заманнан бері қала салып, сауда-саттық жасауға бейім болған халық. Тұрмыс дағдасы мақал-мәтелдеріне ерекше әсер еткен. Бұл турасында З.Ахметов құрастырған «Әдебиеттану терминдерінің сөздігінде мынадай тұжырым бар: «Мақал қоғамдық өмірдің сан алуан құбылыстарын кеңінен қамтиды, тақырыбы мейлінше бай, жан-жақты келеді» [5. 222]. Базар, егіншілік, қала тұрмысы – отырықшы елдердің негізгі тақырыбы. Дәл осы тақырыптар ұйғыр мақалдарында кең өріс алған. Мысалы:

Диірмен мың айналғанша,
Иесі мың айналыпты.

Үйдегі сөз базарға жарамайды. [2. 321-327].

Халық – даналықтың дариясы. Бір-бірінен жыраққа кеткенмен, қос халықтың таным мен түсінік тоғысы алыстай қоймаған. Мұның бірден-бір дәлелі – мақал-мәтелдері және ертегілері.

Ертегі – халықтың арман-қиялынан туған қанатты құсы. Ол мәңгілік халықтың санасында өз орнын алған. Барлық әлем халықтары секілді ұйғыр халқы да ертегіге бай.

Қазақ және ұйғыр әдебиетіндегі екі ұқсас ертегіге тоқталып өтсек. Әлемдегі ең керемет кілемдер ұйғырларға тиесілі. Кілем – халықтың өмірімен болғандықтан, ертегі бойына да енген. Ұйғырлар кілем бетіндегі әрбір өрнек бір оқиғаның желісі деп санаған. Ұйғыр әдебиетінде «Қотан кілемінің ертегісі» аталатын көркем ертегі бар. Ертегі бойынша бағзы заманда қасқыр, жолбарыс пен түлкі бірге жемтік аулайды екен. Бірліктерінің өнімді болғандығы соншалықты, орманда қояндардан басқа аң қалмапты. Қояндарға тап бергенде, дана қоян оларға тоқтау салып, былай дейді: «Егерде бізді қазір жеп қойсаң, сендерге басқа азық қалмайды, сондықтан бір-бірлеп, кезекпен жеңдер». Дана қоянның ақылына көнген үшеуі күн өте қояндарды шетінен жей ереді. Ашуланған қояндар төтеп бермек болғанда, ашуланған жолбарыс қасқырды өлтіріп түлкіге қол салады. Қорыққан түлкі қояндармен бірігіп, айла ойлап табады. Жолбарыстың алдына барған қоян оған сенен де мықты жолбарыс шықты, біздер соған жем боламыз деп шештік» - дейді. Ашуланған жолбарыс қарсыласын іздемек болғанда, алдындағы қоян оны құдықтың жанына алып келеді. Құдыққа үңілгенде жолбарыс судағы бейнесін екінші жолбарыс деп, құдыққа секіріп өледі. Түлкі айланын асырмақ болғанда, қояндар оның да сыбағасын береді. Оқиға қояндардың жеңісімен ақталады. Ертегі айтушы сөзін былай аяқтайды: «Қояндардың жеңістен кейінгі өмірі белгісіз, мүмкін ол басқа кілемдегі оқиға болар» [7].

Қазақ ауыз әдебиетінде «Қоянның өш алуы» деп аталатын ертегі бар [8. 269-270]. Қос ертегінің де тегі бір. Дәл осы мазмұндағы ертегі өзбек әдебиетінде де бар. Ұқсас сюжет өзге де түркі халықтарында кездеседі. Жануарлар хақындағы бұл ертегінің сюжеттік желісі түркі халықтарына ортақ дегенге саяды. Айырмашылық – астамшылық жасаушы күштер. Қазақ ертегісінде – арыстан, ұйғыр ертегісінде – жолбарыс. Бұл айырмашылықтың бірден-бір себебі – орналасу мекені. Ұйғырлардың көршілерінің бірі парсылар – жолбарысты қол жануар ретінде ұстайды. Қазақтар үшін жолбарыс ертеректе жат жануар болды. Қазақ ертегілеріндегі негізгі трио, көбіне, арыстан, қасқыр, түлкі болды. Ұйғыр ертегісіндегі ерекшелік те осы, олар арыстаннан гөрі, жолбарысқа бой үйреткен халық. Ал жәбірленуші тап пен жеңіс тәсілі – бір. Қоян жауын құдыққа түсіріп өлтіреді. Ұйғыр ертегісінде түлкі қулығы осы тұста көрініс берсе, қазақ ертегісінде қоянның өш алудағы жеке қулығы болып табылады. Тұспалдаудың мұндай ерекшелігі З.Ахметовтың редакциялығымен жарық көрген «Әдебиеттану терминдерінің сөздігінде» былай түсіндірілген: «Орыс әдебиетінде мысал

өлендерде қасқыр, түлкі, қоян, т. б. аңдар адам кейпіне түсіріліп, адам істейтін әрекетті істеп жүреді. Мұндай жағдай қазақтың ертегі-аңыздарында өте жиі кездеседі»[5. 338].

Ертегілер бастапқы негізінен қол үзбесе де, орасан айырмашылықтар орын алады. Бұл – ертегінің өте ерте кезеңде пайда болғанының дәлелі. Түркі халықтары бір шаңырақ астында өмір сүргенде дүниеге келген сюжеттік желі, уақыт өте келе таным мен тұрмыс ықпалымен өзгеріске түскен. Десек те, алғашқы желі жоғалмаған, ертегілер ортақ негізді сақтап қалған. Ғалым Н.Келімбетов түркі дүниесіне ортақ мұралар жөнінде мынадай тұжырым жасайды: «Шындығында да қазақ, өзбек, қырғыз, әзірбайжан, түрікмен, ұйғыр, қарақалпақ, татар, т.б. ұлттық қауымдар этникалық тұрғыдан әбден қалыптасып, әрқайсысы жеке-жеке халық ретінде бөлініп шыққанға дейін, яғни ру-ұлыстық дәуірде бірге көшіп-қонып, араласып, өзара қатынасып жүргені мәлім. Міне, түркі тектес ру-тайпалардың сол кезде жасаған мәдени, әдеби мұралары осы халықтардың бәріне бірдей ортақ, бәріне бірдей тарихи, әдеби қазына болып табылады»[9. 8].

Екінші ұқсас ертегі – «Қырық өтірік». Ұйғыр мен өзбек әдебиетінде өте ұқсас «Үш өтіріктегі қырық өтірік» деп аталатын ертегі бар. Негізгі сюжеттік желісі кәнігі «Қырық өтіріктікі». Хан қызы жар іздемек боп, шарт қояды: «Кімде-кім мүдірместен үш рет қырық өтірік айтса, менің жарым болады». Дәл осы тұста бір ерекшелік бар. Талапты хан емес, ханның қызы қояды. Қыздың сөз бостандығы, ой бостандығы анық байқалады. Сонымен қатар, мұндағы хан бейнесі өзге «Қырық өтіріктегілердей» жауыз емес, керісінше хан қызының қалауына құлақ асады. Ал бұл мотив – шығыс ертегілеріне тән. Ешкім талапты орындай алмағанда, кедей жігіт мүдірместен қырық өтірікті айтып шығады. Хан қызы жігіттің жауабына риза болып, әкесінің батасымен шаңырақ құрып, бақытты ғұмыр кешеді [10. 65-66].

Басты айырмашылық – өзге нұсқаларында бала тек қырық өтірік айтса, ұйғыр ертегісінде қырық өтірікті үш рет айтады. Екінші айырмашылық – қосымша кейіпкерлер. Хан сарайында уәзірлер өтірік айтушылардың өтірігін тексеріп отырады. Үшінші айырмашылық – хан талапты орындай алмаған адамдардың басын шаппайды, еркіне қоя береді. Осындай айырмашылықтар – ұйғыр ертегісіндегі сюжеттік ауытқуларға негіз болып тұр. Десек те, ұқсас мотив пен идея, ортақ сюжет пен тәрбиелік мәні ертегілерді мың есе жақындатады.

Чуваш халқында, өзге халықтар секілді, ертегі үшке бөлінеді: ғажайып ертегілер, тұрмыс-салт ертегілері және хайуанаттар туралы ертегілер.

Чуваш халқы өзге түркі халықтары секілді ортақ қазынаға ортақтас, десек те айтарлықтай айырмашылық та жоқ емес. Бұның негізгі себебі – чуваш халқы түркі халықтары іштей бөлінбей тұрғанда-ақ, ертерек(шамамен 2,5 мың жыл бұрын) еншілескен.

Чуваш ауыз әдебиеті ертегілерге бай, әрі құнды. Ертегілердің көпшілік бөлігі бойына славяндық және финн-угорлық танымды жинақтаған. Сонымен қатар ертегі сюжеттерінде христиан дінімен байланысты құбылыстар мен атаулар көбірек кездесіп отырады. Мысалы, «Айды қалай аулағаны» ертегісінде «Пасха» мейрамы туралы сөз етіледі.

Чуваш халқында көбірек айтылатын ертегілердің бір тобы – сатиралық ертегілер. Бұл топқа жататын ертегілер XVIII ғасырда чуваш халқы Ресей Империясының құрамына енген кезеңдерде пайда болған. Чуваш халқы жат дінге қарсылық көрсетіп, оған өткен бауырларын әзілмен әшкерелеген. Осындай тарихи жағдайлар чуваш әдебиетінде бір топ сатиралық ертегілердің пайда болуына әсер еткен. Ертегілерде поппарды, шіркеу қызметкерлерін әзіл-сықаққа айналдырып отырған. Мысалы, «Потян попқа қалай тіл үйретті» ертегісі [11. 231].

Ертегілердің келесі бір тарамы – ғажайып ертегілер. Чуваш әдебиетіндегі ғажайып ертегілердің көп бөлігі батырлық сарында болып келеді. Батыр ұлдарының ерлік істерін ардақтаған халқы оны ертегіге айналдырып, ғасырлар бойы қоржынында сақтап келген. Мысалы, «Юман батыр», «Иван батыр», «Эдикан мен Удикан», «Алып-Великан» ертегілерінде басты кейіпкер жауыз күштерге қарсы соғысып, елінің азаттығын қамтамасыз етіп отырған. «Эдикан мен Удикан» ертегісінде басты қаһарман су астында еріксіз қалып қойған адамдары құтқарып, жер бетіне алып шығады [12. 62-63]. Мұндай құбылыс түркі

халықтарының ертегілерінде кездесе бермейді. Бұл тұста да өзге өркениет пен танымның ықпалы байқалады.

Чуваш ертегілерінде, өзге түркі түркі халықтары секілді қарапайым халық жауыз билеушіні әшкерелеп, сазайын тарттырып отырады. Мысалы, «Бұл әлемде кім күшті» ертегісінде патша берген уәдесінен тайып, сол үшін тиісті жазасын алады. Бұл тұста ханның әділетсіздігі үшін оны халық жазалайды.

Қолымызда бар көптеген чуваш ертегілері сюжеттік және образдық тұрғыдан қарастырғанда шығу тегі бойынша Ресей империясына бағынышты болған кезде пайда болғандығын байқаймыз. Десек те, түркі жұртшылығынан қойнауында сақтаған ортақ қазынасы жоқ емес. Сондай қазынаның бірі «Не үшін қарлығаштың құйрығы айыр?» деп аталады [12. 36]. Қазақ әдебиетіндегі «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» мифіне ұқсайды, дегенмен де айырмашылығы бар. Ерекшелігі – чуваш сюжеті бойында қазақ әдебиетіндегі қос миф тоғысқан. Қазақ халқында Нұқ пайғамбардың кемесі туралы аңыз-мифтер өте көп. Сондай аңыздың бірі «Неге қарға өлексе жейді?» деп аталады. Аңыз бойынша тышқан кемені тесіп, орнын жылан өз денесімен жауып тастайды. Чуваш мифі дәл осы тұстан басталады да, оқиға өзгешелеу жалғасады. Жыланға алғыс білдіргісі келген Нұқ пайғамбар оған азық әкелсін деп масаны жерді шарлап келуге жібереді. Азық қылар тамақ таппаған маса алдынан шыққан адамды шағып, қанын кемеге алып келеді. Масаның аузындағы қанның адамды екенін білген қарлығаш бірден масаның тілін жұлып алады. Сөйтіп, адам баласын жыланның азығы болудан құтқарып қалады. Ызаланған жылан қарлығаштың құйрығын тістеп алғанда, қарлығаштың құйрығы айыр болып қалады. Оқиға осылай аяқталады. Чуваш сюжеті бойында екі миф тоғысқан, әрі өте әдемі жарасым тапқан. Айырмашылық деп атағанмен, чуваш нұсқасындағы ерекшелік сюжетті байытып тұр. Байытып қана қоймай, қазақ және өзге де түркі халықтары әдебиетімен жақындастырып тұр.

Миф өте ерте кезеңде пайда болған фольклорлық жанр екендігі жоғарыда айтылып өтті. Н.Келімбетов «Мифтегі оқиғалардың болатын шағы – мифтік дәуір» [9. 132] дейді. Түркі дүниесінің мифтік дәуірі - алғашқы қауымдастық. Түркілер ерте дәуірде Тәңірлік дінін ұстанған. «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» мифінің сюжеті өте ерте кезеңнің жемісі. Нұқ пайғамбар туралы аңыздар да өте ерте кезеңде дүниеге келген. Чуваш әдебиетіндегі қос сюжеттің тоғысуы қай кезеңде орын алғаны белгісіз, алайда бұл құбылыс түркі халықтары еншілескеннен кейін болғандығы анық.

Чуваш әдебиетіндегі қолжетімді ертегілердің көп бөлігі сюжеттік тұрғыдан және образдық жүйелілігімен өзге түркі халықтарынан өзгешеленеді. Жоғарыда атап өтілген «Не үшін қарлығаштың құйрығы айыр?» ертегісі түркі тамырынан қалған жұрнақ. Осы тұрғыдан чуваш халқын түркі халқынан ертегі дәуірінде жырақтаған халық деп атасақ болады.

Шетсіз-шексіз кең жазира даласы соншалықты кең болса, түркі әлемін тануда тым тереңдікті, мейлінше кемелдікті қажет етеді. Бәйтерек ағашы тамырын қаншалықты тереңге жайса, түркілердің тамыры да соншалықты терең. Тереңге тараған тек барлық түркі халықтарын бір тарихтың, бір әдеби мұраның астына жияды. Сол әдеби мұраны жинақтап саралау, тарихты тану негізгі міндет. Бұл жолдағы атқарылған жұмыстардың бір тобын З.Ахметов Түркологтардың келелеі кеңесі» мақаласында жарты ғасыр аралығында «әр ұлттық әдебиеттің көне фольклордан бастап қазіргі әдеби процеске дейінгі дамуын көрсететін ғылыми тарихы жазылды» дейді [13. 4].

Бауырлас халықтардың ортақ мұрасын алаламай, біріктіру біздің міндетіміз.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Азфалов М.И. Узбекские народные сказки. – Ташкент, 1972. – 584 б.
- 2 Түрік халықтары әдебиетінің тарихы. Хрестоматия. – Шымкент, 2006. – 344 б.
- 3 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974. – 318 б.
- 4 Әуезов М. Ертегілер. Қазақ әдебиетінің тарихы, 1-т. Фольклор. – Алматы: Қазақ. Қ 17 ССР Ғылым Академиясының баспасы, 1948. — 439 б.
- 5 Әдебиеттану : терминдер сөздігі / құрастырушылар З.Ахметов, Т.Шаңбаев. - 2-бас. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 383 б.

6 Мүсірепов Ғ. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2012. – 1120 б.

7 Гора самоцветов – Сказ хотанского ковра (The Hotan Carpet Tale) Уйгурская сказка: <https://www.youtube.com/watch?v=YhMHgjL9gNE>

8 Қазақ және әлем халықтары ертегілерінің алтын жинағы. 2-кітап. – Алматы, Аруна, 2013. – 517 б.

9 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Жоғары оқу орындары филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 264 б.

10 Кабиров М., Шахматов В. *Уйгурские народные сказки*. 1951 г. – 126 б.

11 Түрік халықтарының әдебиетінің тарихы. Хрестоматия. – Түркістан: ХТҚУ баспасы, 2005. – 342 б.

12 С. И. Шуртакова // Чувашские легенды и сказки. – Чебоксары, 1979. – 221 б.

13 Ахметов З. Түркологтардың келелі кеңесі / З. Ахметов // Қазақ әдебиеті. - 1976. - № 39 (1337). – 24 қыркүйек. – 4 б.

ӘОЖ 82-1/29

ІЛІЯС ЖАНСҮГІРОВТЫҢ «КҮЙШІ» ПОЭМАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК-ЭСТЕТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Кәрім Т.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ әдебиеті кафедрасының студенті

Астана қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекші: филол.ғ.к., қауым. профессор Кемеңгер Қ.Р.*

E-mail: togzhankarim3@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются биография и творческая деятельность выдающегося казахского литературного деятеля Ильяса Жансугурова (1894-1938). Выявляется особенность художественного творчества поэта в жанрах поэзия, проза, драматургия. Уделяется внимание на содержание и художественные особенности поэмы «Куйши». Анализируется эпическое произведение, написанное в стихах. Отмечается значение домбрового искусства в истории казахского народа, психологическая напряженность героев поэмы. В ходе анализа приводятся конкретные отрывки из поэмы, оцениваются ее художественные особенности.

Ключевые слова: поэт, Ильяс Жансугуров, поэма, казахская литература, поэзия, идея, произведение, художественные особенности.

Abstract: The article examines the biography and creative activity of the outstanding Kazakh literary figure Ilyas Zhansugurov (1894-1938). In the genres of poetry, prose, drama, the specifics of the poet's artistic creativity are revealed. The main attention is paid to the content and artistic features of the poem "kuishi". An epic work written in a poem is analyzed. The importance of dombra art in the history of the Kazakh people, the psychological tension of the heroes of the poem is noted. In the course of the analysis, specific excerpts from the poem are given, its artistic features are evaluated.

Key words: poet, Ilyas Dzhansugurov, poem, Kazakh literature, poetry, idea, work, artistic features.

Қазақ әдебиеті тарихында алыптар саны жетерлік. Олар әдебиетімізді, мәдениетімізді, тілдік тұғырымызды, жалпы айтқанда қазақ топырағындағы ұлттық құндылығымызды жаңа сатыға көтерді әрі барша әлемге танытты. Осы ерелі еңбек еткен алыптардың бірі де бірегейі – бүгінгі Жетісу өңірінің Ақсу ауданында өмір есігін ашқан Ілияс Жансүгіров десек, қателеспейміз. Ілияс Жансүгіров дүниеге өз жарығын жағып кетті. Арманын халық тілегімен үндестіре отырып, мақсатына қадам басып, өміріне ізгілік пен адал еңбек, парасаттылық пен тазалық, білім мен ізденімпаздық, сұлулық пен көркемдік сынды құндылық қосылған үлкен жол салды. Жаңашылдық, өнер, адамгершілік, білім тулары қазақ әдебиетінде сол дәуір сипатында биікте тұрды десек, оның ар жағында мықты Ілиястай тұлғалар тұрғандары мәлім.

І.Жансүгіровтің шығармашылығы көп қырлы, алуан сырлы. Ол – поэзия, проза, драма саласында өнімді еңбектеніп, өзіндік қолтаңбасы айқын көркем шығармалардың маржан шоғырын дүниеге келтірген құнарлы да тегеурінді қаламгер. Оның шығармаларына арқау болған тақырып өрістері де алуан түрлі. Поэзия, проза, драма салаларындағы шығармаларына өзі ғұмыр кешкен ортадағы нақтылы өмір көріністерінен бастап, тарихи тақырыпқа дейін арқау болып отырады. Қандай тақырыпқа қалам тербесе де, ел қамы, халық тағдыры, ұлттың болмыс қасиеті оның шығармаларының алтын арқауы. Қаламынан туған «Күй», «Дала», «Күйші», «Құлагер» сынды он беске жуық көлемді туынды қазақ поэзиясының інжу маржаны болып табылады.

Ілияс ақынды – туған әдебиетіміздің бір асқар Алатауы, немесе жыр Жетісуы деген теңеулерге қосыламыз. Неге? Себебі, ол қазақ әдебиетіндегі қайталанбас, қала берді әлем әдебиетіндегі сирек, сара құбылыс. Мәселен, әйгілі әлемдік тартылыс заңын кезінде ағылшынның ұлы ғалымы Исаак Ньютон зерттеп, зерделеп ашпаса да, кейіннен басқа біреу міндетті түрде табар еді. Ал, «Евгений Онегинді» тек А.С.Пушкиннен басқа ешкім жаза алмағандай, «Жетісу суреттерін», «Күйші», «Рүстем қырғынын», «Исатай-Махамбетті», «Құлагерді» нақ солайша Ілияс Жансүгіровтан басқа ешкім өмірге әкеле алмас дер едік. Демек Ілияс әдебиет қоржынына алтындай бағалы қазына қосты.

Ілияс даму жолында ән мен күйдің әсеріне бөленіп, оның сыры мен сипатын бойына жинай бергендей көрінеді. Солай өсе-өсе күйдің шабысын асқақтата суреттеп, тыңдарманның назарын аудартып, күй сандығының қазынасын жарқ еткізер қабілетке жетті. Міне оның сол жолдағы бір белесі – Күйші поэмасы. Поэманың басты кейіпкерін:

Қобызшы Малқыбай шал Матайдағы,
Матайда Кенже, Тұңғат, Сақайдағы
Қазақта қобызшының қалғаны сол,
Жорға еді маймандаған бақайшағы, -

деп таныстыруынан-ақ күй құдіретіне елтіп, шарықтаған шабыттың екпіні сезіледі. Осы «жарықшақ үні тозған қаңсыған», «еңкейіп екіндідей күні кеткен» шалыңыз кім десеңіз:

Қобызшы ол «Ақ көбікті» аңыратқан,
Боздатып «бозінгенді» күңіrentкен.

Малқыбай қобызшыдан ақынның бала кезде тыңдаған «Бозінген» күйінің әсері шер-күйік боп жүрегіне байланып қалғанын сол күй жайындағы поэмада суреттелген аңыздан анық байқаймыз.

Міне, осылайша Ілияс асудан-асу бел асып келіп, 1934 жылы өзінің әйгілі «Күйші» поэмасын жазды. Поэма оқырманды салған жерден тау өзенінің арынды ағысындай үйіріп әкетеді. Оқиға Арқадан ауып Жетісуға келген хан Кененің ордасынан басталады. Поэманың қаһарманы Сарыүйсін руынан шыққан салт атты, сабау қамшылы бір жігіт сондай той-думанның біріне тап болады. Бар жақыны — жар дегенде жалғыз шешесі ғана. Ел оны күйші деп қана атайды. Ешкім есімін ауызға алмайды, сірә білмейтін болса керек. Бірақ сол аты жоқ Сарыүйсінің осында жиналған хан мен қараны тамсандыруда:

Аңқытып ақ орданың бір жағында
Күйші отыр домбыраны дүрілдетіп,
Құмар қып тартқан күйдің ырғағына.
Оның күйін тыңдаған жұрт:
Жып-жым-жырт тыңдағандар тіл кескендей,
Құрыштап құлақтарын үн кескендей.
Сылдырап кейде қамыс, кейде бұлақ,
Қырдағы қоңыр түнде жыр көшкендей.

Оның тартқан алуан түрлі: зарлы, ащы, тәтті күйлері тас бұлақтың суындай лақылдатып, біресе жүректі шымырлатып, біресе көңіл шымшиды. «Асан Қайғы», «Теріс қақпай», «Сарыөзен», «Бозінген», «Қаражорға», «Қорамсақ» күйлері Алатау, Алтай, Арқа, Қыр, Сырды шарлатып, Ұлы Дала аумағында өткен ел тарихын елестетеді. Осыларды автор:

«Аңқылдап алтын күрек домбырадан // Құйып тұр жазғы жылы жаңбырдай боп», - деп суретті сөзге көшіреді.

Табиғат тып-тыныш бола қалды.
Қырдағы қоян, құлан құлақ тігіп,
Қамыстан жолбарыс та ыңыранды.
Күн тыңдап кірмей тұрды ұясына,
Бұлт тыңдап, мінбей тұрды тау басына.
Мақұлық жерде, көкте маужырады.
Қараған бір жан болмай шаруасына.
Су ақпай, жатты толқып арнасында,
Қарғалар қалқып қалды жар басында.
Сүйсініп домбыраны тыңдады жұрт,
Тырп етпей тілеулес боп зарласынға.

Осылайша, адам түгіл, жан-жануар, өлі, тірі табиғатты манауратқан Күйшіні ханның қарындасы ақылы дария, әйелдің ақ сұңқары болған Қарашаш ағасынан күйшіні өз жананына қалуын сұрайды. Күй құдіреті Қарашашты да арбап алады әрі елітеді. Бейшара күйші не күйге ұшырағанын аңғара алмай, ханшаның соңынан сүмірейіп кете барады. Ә дегенде Қарашашқа тұтқын, құл болдым деп есентіреп қалған Күйші біртіндеп есін жиып, үй ішінің көріністеріне көзін салады. Небір асыл дүние-жиһазбен сәндеген ханша отауының гүл-гүл жайнаған ішкі жасауы Күйші сезімін арбап, көңілін сергітеді. Алғашында айдаһардай әсер еткен ханша енді:

Қара қас, қылан қабақ, кер құба қыз
Қарашаш, алмас сағақ, құралай көз.
Сырықтай ордадағы сымдай бойы,
Талшыбық қыпша белдің өзі нағыз.
Түлкі қыз қызыл алтай, кер марал қыз,
Ақ қоян, бозша, байтал, ақша нар қыз.
Қымыздай балға ашытқан тәтті қыз,-

болып көрінеді. Қарашаш Күйшінің жүрегінде ғашықтық отын жандырып, құштарлық сезімін лаулатады. Осыдан кейін үйреншікті күй тілі кенет жаңа, сұрапыл, ыстық тасқын боп бұрқайды.

Саусақтар ойнап, орғып, қаздаң қағып,
Суырып ішек тілін, мұңын шағып.
Жүйріктің шын күйі келгенінде
Шығаннан шыға шаппай тұрсың нағып.
Асқақтап, кейде күйді көкке өрлетіп,
Алыстап, шырқап, сілтер, әрі кетіп,
Қайырып, қалықтатып, қайта оралтып,
Бірден-бір ақырын-ақырын төмендетіп.
Ызғытып, өлке өрлетіп, баяулатып,
Соқтырып кейде боран дауылдатып,
Көңілдің асқарынан тұманды айдап,
Артынан нөсерлетіп, жауындатып...

Күй ырғағын, әуен-сазын айнытпай бейнелеп, нөсерлеткен, тасқындай үдей жөңкілген сөз түйдектері кім-кімді де тырп еткізбей, баурап алады.

Домбыра бебеулетті, безілдетті,
Кернетіп кең даланы кезіп кетті.
Біресе қашағанды қырда қуып,
Ән шырқап қоңыр түнде, қой күзетті,

дейді тағы да.

Бұл сорлы Дулат па екен, Үйсін бе екен?
Күйшім боп өміріне жүрсін бе екен?

Сүйкімді жігіттің бұл бұлбұлы ғой?

Қарашаш осыған-ақ тисін бе екен?

Бұл сорлы күйді неге үйренді екен?

Күй ата бұған дарып жүрген бе екен,- деген ой хан асылы Қарашаш санасына да оралмай қоймайды. Дегенмен хан тұқымын қарамен бұлғамауды шешкен қағидасы берік қамал болып қала береді.

Жоқ, болмас, ауырдым ба, жындандым ба,

Қараға хан затымды былғармын ба.

Бұл менің басыбайлы бір малайым

Тиюге енді маған құл қалды ма?!

Екеуі де ғашықтық құштар сезімнің құшағында өздерін-өздері арпалысқа түсірген психологиялық тартыс желісін Сапақ оқиғасы үзіп жібереді. Күйші мұның қайсысы – өң, қайсысы – түс екенін ажыратудан қалған. Қарашаштың төсегіне барған мен шығармын, біткен жерім осы болар деп, өлі мен тірінің арасында тұрғанда, Қарашаштың домбырашыға тап берген қызметшісіне: «Қолыңды қоқаңдатпа, күйшіме!», - деген әмірін құлағы шалып, жан шақырады.

Қазақ күйінің табиғатын, қазақ болмысының көрінісін, көркем сөз зергерімен мұншама дәл бейнелеу үшін нәзік сезім, шарпыған шабыт және асқан талант қажет екені көрінеді. Ілияс дәл осы қасиеттерді бойына сіңіре отырып «Күйші» поэмасы арқылы халық назарына өзгеше шашу шашты. Күй өнерінің табиғатын барынша анық әрі көркем түрде бейнеледі. Бұл поэманы тудырған автор шабытының биіктігі соншалық, тіпті оқырман бойына үлкен сілкініс жасады. Құдды домбыра алып күй ойнауға көңіл дауалайды. Міне, Ілияс қаламынан туған шығармалар құндылығы да осы деуге болады. Яғни, ешкімге ұқсамас көркемдігі мен асқан сөз шеберлігінде.

Оқиға желісі Қарашаш сұлудың не тілегің бар? Қалауыңды айт деген күйшіге қойған күтпеген сауалымен өрбиді. Күйші торға қамалған бозторғайдай бостандықтан басқа айтары жоғын білдіреді. «Елімде қарт анам қара баласын іздеп, елжіреп, зарлауда еркіндік бер», - дейді. Қарашаш тіліне «болсын» деген сөзден басқа жауап келмей қояды. Жаны күңіренсе де, құлағына енді күй сазы оралмайтынын білсе де күйші тілегіне мойынсұнады. Уақыт тынысымен қыс бітіп, жаз шықты. Жазбен бірге Күйші бостандығының таңы атты. Жолға шығарда Қарашаш сұлу сәйгүлігін сайлап оны аттандыруда. Ал Күйші әдеттегі күйіне басады. Бірақ бұл жолғы күй өзге күйден бөлек. Себебі бұл – еркіндіктің әуені болған Азат күйі.

Поэмаға өзек болған негізгі идея – қазақ халқының тоқсан тарау, яғни мың сан күйінің терең өмірлік сырын, көп қырлы эстетикалық қасиетін ашып көрсету. Бұл Қарашаш пен Күйші арасындағы терең психологиялық тартыс, күй тілімен байланысқа түсетін үнсіз сезім, адам көңілінің алапат шарпуы арқылы беріледі. «Күйші» поэмасының әдебиеттегі орны маңызды әрі айрықша болып қала бермек. Бұл туынды домбыраның үніндей қоспасы жоқ, мөлдір, таза тіл ретінде ақынның елеулі табысы болды. Абай поэзиясының тілдік бояу нақыштарын бойына сіңіре білген ақынның өлең жолдарының ішкі үндестігі жаңа инверсия, аллитерация, ассонанстар, қиыннан қиысқан он бір буынды ұйқас қырларынан да мінсіз болды.

Сөз түйінін заңғар жазушы Мұхтар Әуезовтің: «Данышпан Абайдан кейін Ілиястың есімін атау орынды», - деген пікірі қорытындылайды.

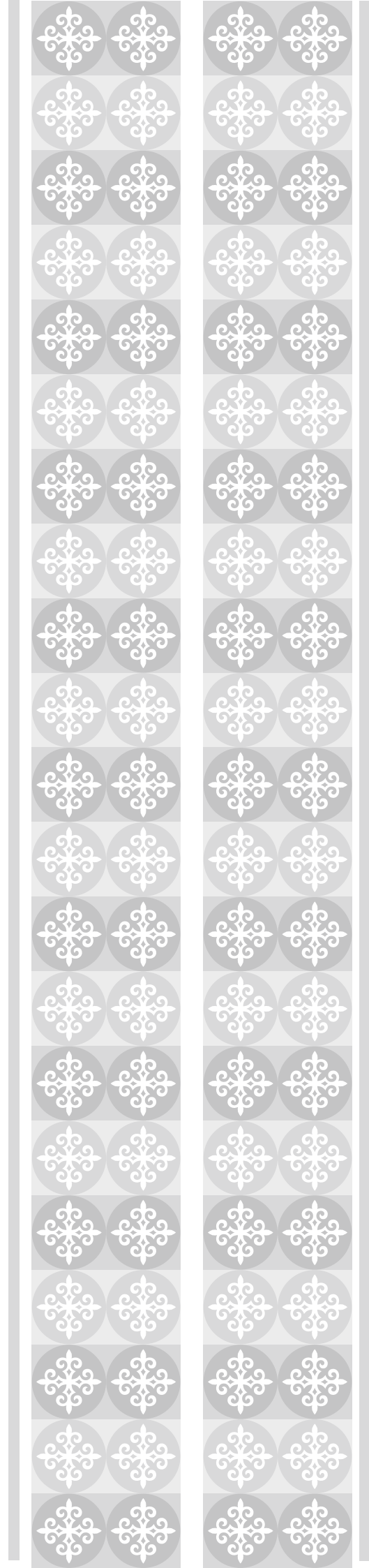
Әдебиеттер тізімі:

1 <https://martebe.kz/ilijas-zhans-girov-1894-1938/>

2 <https://bilimdinews.kz/?p=192233>

3 І. Жансүгіровтің 125 жылдық мерейтойына арналған «Жансүгіров тағылымы» І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, 2019. - 19 б.

4. І. Жансүгіров. Шығармалар / құраст.: А. Сүлеев, Ғ. Орманов. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1960. – 584 бет.



III БӨЛІМ

ҚАЗІРГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ
БОЙЫНША БІЛІМ БЕРУ
ЖҮЙЕСІНДЕГІ ӘДЕБИЕТ ПЕН ТІЛДІ
ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК
АСПЕКТІЛЕРІ

АКТУАЛЬНОСТЬ ЖАНРА ЭССЕ В СВЕТЕ ТРЕБОВАНИЙ К ФОРМИРОВАНИЮ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

¹Тлеукабылова Ж., ²Тлеукабылова С.

^{1,2} Учителя казахского языка и литературы КГУ «Общеобразовательная школа № 32»

г. Алматы, Казахстан

E-mail: Zhibek1968@bk.ru

Аңдатпа. Мақалада эссенің оқушылардың шығармашылық еркіндігін дамытуға ықпал ететін, өз ойын жазбаша жеткізу дағдыларын дамытудың ең тиімді түрі ретіндегі маңыздылығы туралы айтылады. Эссе жазу оқушылардың мәселені қабылдаудың және оны түсінудің, өз ойларын нақты және сауатты тұжырымдауға, талқылау тақырыбына субъективті жеке баға беру және шығармашылық, өзіндік қамту мүмкіндігі.

Кілт сөздер: шығармашылық еркіндік, сыни тұрғы, қарым-қатынас дағдылар.

Abstract. The importance of essay is discussed in this article, as the best way to learn how to express ones ideas in writing, which promotes students freedom of expression. Since the personal nature of the perception of the problem and its comprehension are unique for the essay, these features allow students clearly express their point of view, a subjective personal assessment of the subject of discussion and present opportunities for both creative and original.

Key words: freedom of expression, critical thinking, communication skills.

Произошедшие за последние годы в нашей стране и во всем мире экономические и социальные изменения требуют от современного человека не только глубоких знаний, но и проявления самостоятельности, инициативности, способности оригинально мыслить, творчески подходить к решению сложных жизненных задач, нетрадиционно поступать в той или иной ситуации. В связи с этим учебно-воспитательный процесс в школе должен быть направлен на выполнение нового социального заказа – на формирование творческой социально-адаптированной языковой личности, ее способности к творчеству в самых разнообразных сферах деятельности. Ведь «человек с творческим типом мышления быстрее адаптируется к различным условиям жизни, находит нестандартные решения любых возникающих проблем, способен адекватно оценивать свои результаты и, совершая ошибки на своем пути, способен к их исправлению» [1].

Главной задачей образования становится сегодня не столько овладение суммой знаний, сколько развитие творческого мышления школьников, формирование умений и навыков самостоятельного поиска, анализа и оценки информации, самоутверждения и самореализации творческих способностей.

Развитие же творческих способностей учащихся возможно только при условии включения их в самые разнообразные виды творческой деятельности, так как «именно творческая деятельность человека делает его существом, обращенным к будущему, созидаящим его и видоизменяющим своё настоящее» [2. 5]. В основе творческой учебной деятельности обязательно должен находиться познавательный интерес. Познавательный интерес – это стремление к знанию, возникающее из активного отношения к предметам и явлениям действительности в процессе деятельности. Именно навыки, приобретенные с помощью познавательного интереса, рождают способность человека к творческому труду, к творческому решению различных задач и проблем.

Таким образом, творческая познавательная деятельность предполагает выявление новых сторон изучаемых явлений, расширяет и углубляет знания, способствует активизации познавательных и творческих сил учащихся, повышает самостоятельность школьников в овладении знаниями, вследствие чего у учащихся развиваются навыки самостоятельного

продвижения в информационных полях, готовность к работе с различной информацией, а также умение анализировать, критически мыслить, способность грамотной оценки ситуаций и быстрого нахождения компетентного решения, что и приводит к формированию и развитию творческого мышления, дающего принципиально новое решение проблемы, приводящее к новым идеям, открытиям и решениям.

Возможность развивать способность и готовность учащихся осуществлять текстовую деятельность на языке, проявляя при этом творческие способности, компетентность и свободу личности дают письменные творческие работы.

Согласно мнению Бутаковой Л.О, письменная творческая работа учащихся, как и любой текст, - «это конечный, зафиксированный на письме результат речевой деятельности говорящего, отражающий особенности его сознания, т.е. способы освоения окружающего и формы их представления в ментальных и языковых структурах» [3. 23]. Письменные творческие работы постепенно приводят к формированию языковой личности обладающей индивидуально – авторским стилем, личности, способной письменно выразить свои мысли, чувства в слове – и выразить по-своему, отражая неповторимость своего характера, внутреннего мира. Ведь возможность выразить свое особое, неповторимое в творчестве и самовыражении заложена в самой природе человека.

Но анализ письменных работ учащихся показывает достаточно низкий уровень владения письменной речью, что проявляется в неумение учащихся формулировать основную мысль, делать вывод на основе всего текста, обеспечивать связность внутриписьменного текста, структурно и логически правильно оформлять текст. Но самое главное, в суждениях учащихся при работе с текстом отсутствует творческий аспект, что выражается в неспособности критически оценить проблему, посмотреть на проблему с оригинальной точки зрения, привести в речь иные (в отличие от традиционных) языковые средства и речевые способы (стиль, тип и т.д.)»

В значительной степени это связано с отведением письменному выражению мыслей в процессе коммуникации роли вспомогательного средства обучения, с неуделением должного внимания формированию и дальнейшему развитию у учащихся приобретенной ранее коммуникативной компетенции, а также тому, что письменная речь, в отличие от устной речи, предоставляет возможность более глубокого осмысления высказывания и всегда более четко структурирован, так как требует последовательного и логичного изложения информации во избежание неправильной интерпретации.

В системе развития письменной речи среди важнейших с точки зрения соответствия образовательным, воспитательным и развивающим задачам сообучения и значимых в опыте современной массовой коммуникации определен жанр эссе. Эссе – один из актуальных жанров речевой общественной практики, которому свойственны особая расположенность к фактору адресата и повышенный субъективный статус, специфика плана содержания и плана выражения которого соответствует триединой задаче обучения, развития и воспитания.

Выбор же в качестве предмета обучения речевого высказывания в форме эссе обусловлен также всё возрастающей значимостью этого жанра в жизни современного общества, реализацией в различных областях жизни и большим воспитательным потенциалом. Эссе все шире входит в школьную практику как один из видов сочинения, предлагается на олимпиадах, турах интеллектуального марафона, где предметной областью являются литература и изучаемый язык, а также обществоведческие дисциплины, иностранные языки, экология. Этот жанр активно используется в электронных средствах информации, в телекоммуникационных связях, открывая новые технологические возможности для внеурочной самостоятельной творческой деятельности школьников.

Эссе как жанр сочинения считается наиболее эффективной формой развития навыков письменного изложения своих мыслей, способствующий развитию творческой свободы учащихся посредством возможности действовать от «своего собственного лица», так как для эссе характерен личностный характер восприятия проблемы и ее осмысления,

что позволяет учащимся выразить свою точку зрения, субъективную личную оценку предмету рассуждения и возможность творческого, оригинального освещения.

Учитель-практик, известный методист Литвинов В.В. писал, что подобные жанры «исключают по своему характеру механическую компиляцию чужих мыслей, конгломерат чужих формулировок и фраз»[4. 94]. Эпштейн М.Н. в «Законах свободного жанра» писал, что в эссе отражается «новое мышление», которое «должно возвысится над всякой интеллектуальной и профессиональной ограниченностью, пересечь барьеры, разделяющие научное, художественное и быденное сознание...»[5. 152]. Карнаух Н.Л. утверждал, что «обучение учащихся этому виду работы способствует развитию самостоятельности мышления, поиску форм творческого самовыражения» [6]. Ведь эссе требует от учащихся свободного владения темой и определенной смелости во взглядах и суждениях, предполагает новое, субъективно окрашенное слово о чем-либо и может иметь философский, историко-биографический, публицистический, литературно-критический, научно-популярный, беллетристический характер. В возможностях эссе воплощаться в различные литературные формы: моральную проповедь, статью, дневник, рассказ, исповедь, речь, письмо и многие другие разновидности, что дает свободу действий учащимся при выборе форм работы для самореализации творческих способностей.

Жанр эссе сегодня актуален в свете современных требований к школам, которые «должны готовить людей, которые способны созидать новое, а не просто повторять то, что делали предшествующие поколения, людей изобретательных, творческих, у которых критический и гибкий ум и которые не принимают на веру все, что им предлагают» [8. 19]. Учащиеся в ходе написания эссе ведут своего рода внутренний диалог (оценивают утверждения, доказательства и поддержки, предположения, скрытые аргументы и внутренние противоречия) и приходят к тому, что одна точка зрения становится более предпочтительна, чем другие, при том, что остальные люди могут с ней изначально не соглашаться.

Эссе – это спор с миром и поэтому рамках эссе учащиеся могут поспорить и засомневаться в том, что другие считают правильным и целесообразным, вступить в полемику, чтобы доказать узость чьих-то взглядов или наоборот поддержать их правоту. Но гораздо важнее - используя основные категории анализа, выделяя причинно-следственные связи, иллюстрируя понятия соответствующими примерами - аргументировано и четко доказать свою правоту, так как именно эссе должно содержать убедительную аргументацию заявленной по проблеме позиции. А краткость формы вызывает у школьников необходимость работы над четкостью изложения основной мысли, системой аргументов к ней, выбором композиционного решения, применением риторических и общих средств выразительности.

Метафоры, аллегорические и притчевые образы, символы, сравнения, подбор аналогии, использование всевозможных ассоциаций, уподоблений – это далеко не полный арсенал художественных средств, которые должен учиться применять ученик в процессе работы над эссе. Вместе с тем в эссе должно преобладать внутреннее смысловое единство, т.е. согласованность ключевых тезисов и утверждений, внутренняя гармония аргументов и ассоциаций, непротиворечивость тех суждений, в которых выражена личностная позиция автора. Работая над этим в своих творческих высказываниях, учащиеся тренируют мыслительные и речевые умения, тем самым совершенствуется речевая компетенция учащихся.

Свободная же композиции данного типа сочинения позволяет даже самые сложные философские вопросы излагать обычным разговорным языком. Однако это совсем не означает, что писать эссе легко. Поиск оригинальной идеи даже на традиционном материале накладывает огромную ответственность на учащихся. При анкетировании старшеклассников на степень сложности написания различных видов сочинений они отнесли эссе к самому сложному виду работ, аргументируя тем «чтобы писать эссе нужно быть начитанным, образованным человеком». И все же жанр эссе привлекает учащихся, так как

эссе, по мнению учащихся, «обеспечивает свободу мысли», «побуждает нас творить», «творить самому», «можно свободно выражать свои мысли и убеждения», «можно высказывать свои собственные мысли», «предлагать свои идеи», «нравится размышлять», «учит мыслить», «обсуждать любые вопросы», «выразить свое душевное состояние», «выразить мысли, чувства и переживания о прочитанном», «этот жанр помогает реализовать себя», «помогает открыть творческие способности», «учит логически мыслить, анализировать». Работа над жанром эссе, по выводу учащихся, способствует развитию целого комплекса качеств творческой личности: «умственной активности», «быстрой обучаемости», «смекалке и изобретательности», «стремлению развивать, добывать знания», «самостоятельности в выборе и решении задач», «трудолюбия», «способности видеть общее, главное в различных и различное в сходных явлениях».

Эссе также одновременно является формой проверки знаний учащихся, их способности аналитически и творчески подойти к решению поставленной задачи. Существует множество форм использования эссе на уроках:

- эссе как самостоятельная творческая работа по спланированной учителем теме;
- эссе как самостоятельная работа по изученному учебному материалу;
- эссе как вольное сочинение для закрепления и отработки нового материала;
- эссе как вольное сочинение с целью подведения итогов и фиксации мыслей и выводов, которые сформулированы на уроке по теме;

Таким образом, обучение жанру эссе позволяет совершенствовать коммуникативные навыки учащихся и формирует следующие жанровые умения: выбирать оригинальный, нестандартный подход в плане выражения содержания при освещении предмета речи, давать комплексное индивидуально-авторское толкование поднимаемой проблемы, вводить прецедентные структуры для реализации задач высказывания, использовать средства и различные языковые приемы авторской и модальной оценки и т.д.

Одна из исследовательниц жанра эссе, Ольга Вайнштейн, в эссе "Для чего и для кого писать эссе" так определила основную цель жанра: « Главное – заставить читателя думать, разбудить в нем удивление, самостоятельную мысль и, наконец, потребность в самовыражении» [7. 21]. Применение жанра эссе на уроках и во внеучебное время способствует достижению одной из задач, стоящих перед современным образованием - развитие в наших детях качеств творческой личности, так как именно жанр эссе предполагает свободу творчества, позволяет формировать личность, способную постигать красоту мира, самостоятельно "жить, думать, чувствовать, творить, свершать открытия".

Список литературы:

- 1 Аспанова Н.И. Самореализация личности в процессе творческой деятельности учащихся. <http://kollegi.kz/publ/49-1-0-3220>
- 2 Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – М., 1967.
- 3 Бутакова Л.О. Взгляд на качество письменной речи сквозь призму отношений «автор-текст». //РЯШ, 2000. – №4. – С.4.
- 4 Литвинов В.В. Сочинение в старших классах как самостоятельная работа. – М.: Учпедгиз, 1954. – 94 с.
- 5 Эпштейн М.Н. Законы свободного жанра // журнал «Вопросы литературы», № 7, 1987. – 152 с.
- 6 Карнаух Н.Л. Эссе как один из видов школьного сочинения. //журнал «Русская словесность», № 5. 2000.
- 7 Вайнштейн О.Б. Для чего и для кого писать эссе? Литературная учеба. 1985. – №2. – 215 с.
- 8 Обухова Л.Ф. Концепция Жана Пиаже: за и против. – М., 1991.

КӨРКЕМ МӘТІНДІ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ ӘДІСТЕРІ

Жусипова Г.

Т.Айбергенов атындағы №16 орта мектептің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі

Астана қ., Қазақстан

E-mail: Gauhar.zhusipova.kz@mail.ru

Abstract. Methods of studying literature are constantly improving. The main requirement for the teaching of modern literature is the effectiveness and creativity of the education given to young people. Teachers direct their experienced, well-established methods to young people to search, to think, to master the result of education, to further improve it creatively, to humanize the minds of young people. At the same time, literature is a spiritual world that gives impetus to the minds of young people and initiates good moral ideals. In the article, the optimal methods of analysis of literary works are differentiated and followed.

Key words: analysis, creation, image, problem, creativity

Аннотация. Методы изучения литературы постоянно совершенствуются. Основными требованиями к преподаванию современной литературы являются эффективность и креативность образования, предоставляемого молодежи. Учителя направляют свои опытные, хорошо зарекомендовавшие себя методы на то, чтобы молодые люди искали, думали, осваивали результат образования, в дальнейшем творчески совершенствовали его, очеловечивали умы молодых людей. В то же время литература – это духовный мир, который дает импульс умам молодых людей и воспитывает в них хорошие нравственные идеалы. В статье дифференцируются и соблюдаются оптимальные методы анализа литературных произведений.

Ключевые слова: анализ, создание, образ, проблема, креативность

Әдебиет халықтың сана сезімін көркемдік ойлау қабілетін байытатын рухани дүние. Әдебиетті оқыту мақсаты оқыту үрдісінде өзара байланыста іске асады және төмендегідей базалық біліктіліктер айқындалады:

- көркемдік эстетикалық біліктілік әдеби шығарманы көркемдік тұрғыдан игеру дағдыларын қалыптастыру арқылы жастардың көркемдік эстетикалық талғамының, рухани адамгершілік қасиеттерінің өсуі;

- құндылық біліктілік – жастардың өзін өзі және қоғамдық әлеуметтік ортаны дұрыс тани білуіне, дұрыс бағдар ұстануына ықпал ететін дүниетаным негіздерінің қалыптасуы;

- оқу (интеллектуалдық) біліктілік – оқу үрдісінде мақсаттылық, жоспарлылық, жүйелілік, шығармашылық сипаттардың ұштасуы;

- ақпараттық біліктілік әдеби мәдени дамуға байланысты жаңа ақпараттарды тиісті дерек көздерінен өздігінен іздеп табу, пайдалану іскерліктерінің қалыптасуы;

- әлеуметтік біліктілік – жастардың әдеби көркемдік шындықты дұрыс түсіну және бағалау дағдыларын өмірлік тәжірибеде қолдана білуі, әлеуметтік ортада өз орнын табуға бейімделуі.

Әдебиеттану әдіснамасындағы күрделі мәселенің бірі – мазмұн мен пішіннің бірлігін басшылыққа ала отырып, талдау тәсілдерін табу. Талдау сөзінің терминологиялық мағынасы – «зат пен құбылысты танып, білу» дегенді білдіреді. Талдау әдісі – бұл әдеби талдаудың ғылыми негізделген әр түрлі жолдары мен тәсілдерін іздестірумен айналысатын сала [1]. Әдеби шығарманың мазмұнын меңгергеннен кейін оған талдау жасалады. Әдеби талдау кезінде көркем мәтінді кез келген бөлшектерге бөліп, жіктеуге болады. Мәтінге талдау жасай отырып, біз суреткердің ой мақсатын, дүниетанымын білуге ұмтыламыз. Талдау жасағанда мәтіндегі әрбір шағын, жеке элементтер де назардан тыс қалмау керек. Әдеби талдау үстінде көркем шығарманың мазмұн пішіні, кейіпкерлер қатынасы мен тілдік құралдар ашылады. Әдебиетті оқытудағы басты мәселе – шығармаға, яғни көркем мәтінге талдау жасау. Бұл талдау түрлерінің әдістемеде орныққан түрлері бар (Т.Ақшұлақов).

1. *Образ бойынша талдау* кезінде оқушылар шығарма кейіпкерінің бойындағы ұнамды, адами қасиеттерді білуге талпынады. Әрине, шығармадағы қандай да орталық кейіпкердің барша қасиеті жеке дара ашылмайды. Себебі, автор өз кейіпкерін мәтіндегі әр алуан іс әрекеттермен, оқиғалармен, басқа кейіпкерлермен байланыстыра отырып бейнелейді. Әдеби туындыдағы бас кейіпкер ондағы басқа кейіпкерлермен қарым қатынасқа түсіп, іс әрекет үстінде байланысып отырып, толыққанды ашылады. Сондықтан, көркем шығармадағы бейнелер жүйесін өзара тұтастыру қажет. Егер шағын жанрдағы шығарма болса, кейіпкерлерінің бәрі талдауға алынады. Ал, көлемді эпикалық туындыларда шығарма кеңістігіндегі белсенді кейіпкерлер дараланып, өзгелері топтастырыла талданады.

2. *Проблемалық талдау.* Көркем шығармада сан тарапты әрекеттер баяндалып, көптеген қарама қайшылықты, талас пікірлі оқиғалар туындап жатады. Осыған байланысты жазушы көтерген проблеманы танып білу керек. Ол үшін оқушыны ізденіс толғанысқа бастайтындай, туындының идеялық эстетикалық қуатын танытатындай жұмысқа бастау керек. Осыған байланысты оқушының алдына проблемалық ситуация ұсыну қажет. Мәселен, Ж.Аймауытұлының «Ақбілек», М.Әуезовтің «Қараш-қараш оқиғасы», Ғ.Мүсіреповтің «Кездеспей кеткен бір бейне» т.б. шығармалары өтілгенде қазақ қоғамындағы тап тартысы, бай мен кедей мәселесі, табиғатты қорғау, жаратылыс байлығын сақтау, халықтық салт-дәстүр жайлы проблемалы сауалдар әзірлеп, оқушылардың бүгінгі күн тұрғысындағы көзқарасын айтқызуға, ой бөлісуге шақыруға болады. М.Әуезовтің повесінде Құрмашқа әкесі қасқырдың бөлтірігін әкеліп береді. Құрмаш енді сол бөлтіріктің айналасынан шықпай, тамақ беріп, қасына алып жатады. Осылайша өскен бөлтірік бірте бірте тағы мінезін білдіре бастайды. Уақыт өте үлкейіп өскен Көксерек ауылдан ұзап кетіп қалып жүреді. Қыс түсе, ол тіпті қасқырларға қосылып, малдарға шауып, ауылдың мазасын кетіреді. Сөйткен Көксерек бірде малды бағуға шыққан Құрмаштың өзін жазым етеді. Осы қаралы оқиғадан соң, ауыл болып қасқырды ұстау әрекетіне кіріседі. Әдеби шығарманы талдау кезінде бірнеше проблемалы мәселелер айқындалады. Мәселен, жемін тартып жеуге үйренген даланың жыртқышы қасқырды кінәлаймыз ба, жоқ оны қолға әкелген адам әрекетін жөнсіз санаймыз ба? Көксеректің жыртқыштық әрекеті байқала бастағанда, неге оған тыйым салынбады? Осы шығарманы С.Мұратбековтің «Жабайы алма» повесімен салыстыруға болады. Мәселен, «Жабайы алма» повесіндегі басқы эпизодта иттің киесі жайлы әңгімеленеді. Қысқаша айтсақ, ауылдың сырт жағындағы биік алма ағашының түбін бір ит мекендейді. Бірде ол ауыл ішіне кіріп, Бүбітай деген әйелдің аулада тұрған қазандағы сүтін ішіп кетеді. Бұған ашу шақырған Бүбітай күрек алып барып, иттің апанын ішіндегі көзін ашпаған күшіктерімен бірге көміп тастайды. Ит қайтып келгенде, бітелген апанды көріп, тұншығып өлген күшіктерін аршып алып, ғайып болады. Оқшау тұрған сол алма ағашына жақындауға сескенетін балалар енді оған емін еркін баратын болды. Ағаштың ең биігіндегі алманы сілкіп түсірем деп, Бүбітайдың Сыпатай деген баласы құлап өледі, шешесі Бүбітай есінен айырылады. Міне, шығарма сюжетіндегі осындай оқиғаларды талдау үстінде жыртқыштар өмірі, олардың адамға тигізер пайдасы мен зияны, халық сеніміндегі кие тұту ұғымы туралы ой өрбіту қажет.

3. *Тұтас талдау.* Бұл шығарманың сюжетіне сай жүргізіледі. Мұнда көркем шығарманың бөлімдері бойынша ондағы оқиғаның дамуына сай автор ізімен жүре отырып, талдау жасалады. Мұның тиімді жағы шығармадағы оқиғаны, іс әрекетті жан жақты, жүйелі қарастыруға мүмкіндік береді. Көбіне көлемді мәтіндерді талдағанда, ондағы оқиға реті ауыстырылып, қалыс қалдырылып немесе толық баяндалмай жатады. Бұл талдау осындай мәселеде реттілікті сақтап, оқиға барысын автор баяндауынан ауытқымай жүргізуге көмектеседі. Мәселен, Абайдың «Ескендір» поэмасын қарастырып көрейік. Поэма әдебиеттегі іргелі жанрлардың бірі. Онда қоғамдағы алуан түрлі іргелі мәселелер, көкейкесті тақырыптар қозғалады [2]. «Ескендір» поэманың сюжеті аңыз түрінде кең таралған. Сондай бір сюжет – Ескендір жайында Науаидің, Фирдоусидің дастандарының желісі. Абай поэмасына негіз болған оқиғаны ғасырдағы эзербайжан классигі Низами дастанынан алғандығы айтылады. Алайда, ақын оқиғаны өзінше құрған. Поэма мәтіні таныстырылғаннан

кейін, поэмада қандай оқиғалар болды, кейіпкерлері кім, оқиға қалай баяндалған, автордың оқиғаға көзқарасы қандай деген мәселелер тізбекті түрде анықталады. Ол үшін поэма сюжетіне қатысты жоспар құрылады.

Жоспар

1. Ескендірдің жорықтары.
2. Ескендірдің бұлаққа кездесуі.
3. Жабық қақпа.
4. Қақпадан жеткен сый.
5. Сыйдың сыры.
6. Ақынның ғибраты.

Осы жоспар бойынша оқушы шығармадағы оқиғаны ретімен толық талдай алады.

4. *Ішкі тақырыптық талдау.* Бұл әдістің ұтымдылығы талдау кезінде көркем шығарма жан жақты, терең қарастырылады. Яғни, бір көркем мәтінді іштей бірнеше тақырыптарға жіктеп, әрқайсысына атау беріп, сол ретпен талдау жүргіземіз. Бұл көркем мәтіннің тарауларын, ондағы оқиғаны топтап қарастыруға көмектеседі. Мәселен, «Ер Төстік» ертегісін бойынша «Ер Төстіктің достары», «Ертегідегі жағымсыз қаһармандар» т.б. түрде тақырыптық жіктеулер жасауға болады. Ал, эпостық жырларда батырларды, арулар бейнесін, хандар мен тұлпарлар бейнесін топтап, тақырыптық үндестік жасауға болады. Мәселен, «Жырдағы батырлар бейнесі», «Жырдағы әйелдер бейнесі», «Жырдағы тұлпарлар бейнесі» деп топтап, екі жырдың ұқсастығын салыстырып, жыр мазмұнын толық игеруге болады.

Көркем мәтінді талдау – әдебиеттегі өзекті мәселе. Көркем шығарманы оқудың түрлі кезеңдері бар [3. 73]. Мәселен, мәнерлеп оқу, түсініп оқу, ықшамдап оқу, тұтас оқу, баяндаушының жағын өзгертіп оқу.

Оқу – шығармашылық еңбек. Мәтінді түгел оқығаннан кейін, оны талдауға әзірленеміз. Алдымен, мұғалім кіріспе немесе бағдарлаушы әңгіме жүргізген жөн. Мысалы, мектептің ортаңғы сыныптарында мәтін бөлім бойынша оқытылады. Алдымен, шығарманың бір бөлімі сыныпта оқытылып, мазмұндалады да, қалған бөлімдері үйде оқуға беріледі. Ал, жоғары сыныпта көркем мәтін тұтас оқытылып, талдану керек. Яғни, оқушы мәтінді алдын ала оқып, мұғалімнің кіріспе әңгімесіне дейін біліп отырғандары жөн. Бағдарлаушы немесе кіріспе әңгіменің бірнеше түрлері бар:

- қысқаша әңгіме арқылы мұғалім мәтінді түсіндіреді де, оның бас кезі сыныпта оқылады;
- маңызды эпизодтарға мұғалім айырықша көңіл бөле отырып, қысқаша әңгімелейді;
- көркем мәтін кейіпкерлерін топтай отырып, танытады. Мінездеме беру үлгісін көрсетеді;
- шығарманың басты басты проблемаларын алдын ала атап, оқушылар көңіл аударуға тиісті мәселелерді бөліп көрсетеді.

Барлық оқушы мәтінді үйде толық оқығанымен, оның оқиғасын есте сақтап, тақырыбы мен проблемасын, басты образдарын жете ұғына бермейді. Бағдарлаушы әңгіме осы мәселелердің болмауына септігін тигізеді. Осы жұмыстың негізінде көлемді шығарманың мазмұнын игеру, оқу, кімнің қалай түсінгенін байқап, басты оқиғаларды бөліп алу жүзеге асырылады. Мұнда сұрақ жауап әдісі қолданылады. Бағдарлаушы әңгіме көбіне күрделі, сюжеттік шығармаларға қолданылады (роман, повесть, әңгіме, поэма, драмалық шығармалар). Мысалы, М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімесі кезінде жалпы жазушының шығармашылығында сол кезеңнің жиырмасыншы жылдары қорғансыздар, жетімдер тақырыбы болғаны айтылады. Қаламгердің 20-жылдардағы прозалық шығармалары жөнінде академик С.Қирабаев: «Қаламгер алғашқы шығармаларынан ақ, шындықты бұлтасыз, күрделі күйінде бейнелей алуымен халықтық негізді берік қалады. Характер жасау, образ шындығы, сурет байлығы, тіл шеберлігі, психологизм молдығы тұрғысынан қарағанда, Мұқаң жеткен биік те басын сол дәуірден, сол шығармалардан алады», дейді [4. 95]. Суреткер М.Әуезов «Жетім» әңгімесінде қорғанышсыз қалған жетім баланың аянышты өмірін, мейірімсіз жамағайындарынан көрген зәбірін суреттейді.

«Қорғансыздың күні» шығармасында Ғазизаның, зағип шешесінің, кәрі әжесінің қорғансыз қалған ауыр тағдыры туралы айтылып, бұл шығармалардың басын қосып тұрған ортақ сюжет арнасы ашылады. Ал, өлең, мысал, қысқа әңгіме кезінде тақырыптық түсінік беру жеткілікті. Оқушыларға мәтінді жеке бөліктерден тұтас, кешенді талдауға дайындау қажет. Мәселен, көркем мәтіннен эпизодтарды бөліп алуға үйрете отырып, оларға жоспар құруды, шығарма бөліктеріне тақырып қоюды тапсыруға болады. Одан соң шығарма құрылымының ерекшелігін ашқызып, автордың идеясын, кейіпкерлер жүйесін, шығарманың тіл көркемдігін айқындаймыз.

Көркем шығарманы талдау үстінде қаламгердің тіл шеберлігі де ашылады. Мәтін тілін шартты түрде екіге бөлеміз: жазушы тілі және кейіпкер тілі. Шығармадан алынған бейнелі көркем сөз оқушылардың тіл байлығын еселеп, сөздің мәнін ұғуға, эстетикалық талғамын оятуға ықпал етеді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Қ.Бітібаева. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы, 1997.
- 2 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (Құраст. З.Ахметов, Т.Шаңбай). – Алматы, 2006
- 3 Қ.Алпысбаев. Көркем мәтінді әдеби талдау. – Алматы, 2019.
- 4 Қирабаев С. Өнер өрісі. – Алматы, 1981.

ӘОЖ 7.031.2

МУЗЕЙ ЭКСПОЗИЦИЯСЫНЫҢ МӘНІ МЕН МАҚСАТЫН АЙҚЫНДАУДАҒЫ «ТҮЛҒАТАНУ» МӘСЕЛЕСІ

Ахметова С.

*Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Білім тарихы» музейінің
меңгерушісі, тарих ғылымдарының магистрі*

Астана қ., Қазақстан

E-mail: symbat_11051963@mail.ru

Аннотация. В данной статье автор рассматривает исторические факты в процессе возрождения имени М. Дулатулы в экспозиции «Алашская интеллигенция – Курган народного просвещения» музея «История Образования» Евразийского национального университета им.Л. Н.Гумилева. Под руководством академика З. Ахметова в Институте литературы и искусства им.М. Ауэзова Академии наук Казахской ССР М. О. Апсеметов 1991 году защитил кандидатскую диссертацию на тему «Творчество М. Дулатова в историко-литературном процессе начала XX века». Ссылаясь на этот научный труд автор знакомит читателя уважаемыми личностями Восточно-Казахстанского региона где работал учителем М.Дулатулы, также отмечает имена ряда исторических личностей страны.

Ключевые слова: Музей «История образования», алашская интеллигенция, персоналоведение, Миржакип Дулатулы, Заки Ахметов, Марат Апсеметов, меценат, Зайсан, Бекмухамбет указ, Жапабай кажы, род Тортұылы

Annotation. In this article, the author examines historical facts in the process of the revival of M. Dulatuly in the exposition "Alash intelligentsia – the Mound of National Enlightenment" of the Museum "History of Education" of the L. N.Gumilev Eurasian National University. Under the guidance of academician Z. Akhmetov at the M. Auezov Institute of Literature and Art of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR M. O. Apsemetov defended his PhD thesis in 1991 on the topic "The work of M. Dulatov in the historical and literary process of the early twentieth century." Referring to this scientific work, the author introduces the reader to the respected personalities of the East Kazakhstan region where M.Dulatuly worked as a teacher, also notes the names of a number of historical figures of the country.

Keywords: Museum "History of Education", Alash intelligentsia, personnel studies, Mirzhakip Dulatuly, Zaki Akhmetov, Marat Apsemetov, philanthropist, Zaisan, Bekmukhambet decree, Zhapabai kazhy, rod Tortuyl.

2014 жылғы 26 қыркүйекте Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде Тәуелсіздік мұратына қызмет ететін, сан мың жылдың шежіресінен сыр тартатын тұңғыш «Білім тарихы» музейі университет ректоры, тарихшы ғалым Ерлан Бәтташұлы Сыдықовтың идеясымен, университеттің білікті ғалымдарының ат салысуымен ашылған болатын. Музей экспозицияларының композициялық құрылысы фотосуретті-сюжеттік әдіспен беру көзделіп, сирек экспонаттар мен Қазақ елінің ағартушы, зиялы тұлғалары мен оқу-білім саласының динамикасына қатысты материалдарды жүйелеп, бірегей тұжырымдамалық кілтті біріктіруге негізделген. Музей экспозицияларының композициялық құрылысы фотосуретті-сюжеттік әдіспен беру көзделіп, сирек экспонаттар мен Қазақ елінің ағартушы, зиялы тұлғалары мен оқу-білім саласының динамикасына қатысты материалдарды жүйелеп, бірегей тұжырымдамалық кілтті біріктіруге негізделген. Музей миссиясының бірегей концепциясының кілтті – дала даналарының ағартушылық – педагогикалық ой-тұжырымдарындағы этникалық-психологиялық ойлау мәдениетінде шоғырланғандығына назар аударту. Ол - Туған жерді сүю, Отанды қорғау, елге қызмет ету, ғылым, саясат, экономика және т.б. қастерлі рухани ұғымдарға құрылғандығын қазақтың дарынды да дара тұлғаларының қызметі һәм тағдыры арқылы танып білумен ашылады. Музей экспозициялары әр кезеңдерден сыр тартады, сондай-ақ, әлеуметтік ырғақтар мен тарихи-мәдени трансформациялардағы өзгерістер адамзат болмысындағы «шындықты білу» ұмтылысын тудырып, ізденіске жетелейтіндігі өмірде сан мәрте дәлелденген факторлар.

Музейтанушы Н.Ф.Федоров музейді адамзатқа бауырластық орнатудың ең тамаша жобасы әрі ең жоғары органы ретінде қарастырды. Ол музей міндеттерінің басты қағидасы «тарихи шындық» пен «музейлік шындық» арқылы ұмытылғандарды қалпына келтіруге, әділетсіздік көргендерге құрмет көрсетуге шақыратын орын екендігіне назар аударта отырып «Музей есть высшая инстанция, которая должна и может возвращать жизнь, а не отнимать ее», деген қанатты сөз қалдырды [1].

«Білім тарихы» музейіндегі Алаш арыстанына арналған «Алаш зиялылары – халық ағарту ісінің қорғаны» тақырыбындағы экспозицияда З.Ахметовше айтсақ ұлт қазақ қоғамында қанат жайған демократиялық қозғалыстың ең ірі өкілдері А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхан, М.Дулатұлы, Ш.Құдайбердіұлы, М.Жұмабайұлы, тірісінде «әулие» деп мойындалған М.Жүсіп Көпейұлының бәдіреттері, «Алаш» партиясының программасының жобасы және кітаптары қойылған. Экспозиция Қазақстанның білім беру жүйесін қалыптастыруда және дамытуда Алашорда өкілдерінің баға жетпес рөл атқарғанын дәлелдей отырып, музей қорын толықтыру үрдісінде әрбір тұлғаға қатысты деректерді жинастырып, жүйелеу үрдісімен толығып отырады.

XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы қуғын-сүргінде жоғарыда аттары аталған Алаш зиялылары және қазақтың оқыған ең таңдаулы өкілдерінің құрбан болуы қазақ философиялық ой-сананың озық дәстүрлерінің де жойылуына себеп болды.

XX ғасырдың сексенінші жылдарының соңына қарай жазықсыз репрессияға ұшыраған қазақ элитасын ақтау үрдісі қоғамда үлкен серпіліс жасауға себепкер болғанымен, Алаш арыстарын ақтауда кеңестік қоғамда жетілген «қызмекерлер» арасындағы «сактық» шаралары әлі де болса көптеген кедергілер келтіріп, тосқауыл болғандығы шындық.

1984–1986 жж. Ғылым академиясының вице-президенті академик Зәки Ахметов М.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтында 1986 жылы әдебиет теориясы және методологиясы бөлімін ашып, қазақ әдебиетінің тарихында жаңа ізденістерге жол салған еді. Институт ғалымдары сталиндік репрессияға ұшыраған Алаш қайраткерлерін ақтау мен олардың мұрасын жинап бастыру, зерттеу ісінде үлкен еңбек етті.

Осы кезеңде, ақталуға тиісті Міржақып Дулатұлының аты аталмай, қайраткердің қызы Г.Дулатованың әкесін ақтауға қатысты тиісі орындарға жазған хаттары түрлі себептермен қанағаттандырылмауы жас ғалым Марат Әпсәметовке үлкен ой салып, ғылыми ізденіске жетеледі. Нәтижесінде, Әпсәметов Марат Оралбайұлы Қазақ КСР Ғылым Академиясының М.Әуезов атындағы әдебиет пен өнер институтында академик Зәки Ахметовтың ғылыми жетекшілігімен «Творчество М.Дулатова в историко-литературном процессе начала XX века» тақырыбында кандидаттық

диссертация қорғады. Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері жас ғалымға М.Дулатұлының шығармашылығын һәм қоғамдық көзқарасын XX ғасырдың бас кезіндегі тарихи-әдеби үрдістің контекстінде қарастырып, Қазақстандағы қоғамдық-саяси күреске қатысудағы жазушының рөлі мен орнын анықтауға негіздеді. М.Әпсәметов М.Дулатұлының қазан төңкерісіне дейінгі Ресей патшалық үкіметі мен Кеңестік өкіметтің цензурасы тарапынан тиым салынған шығармаларын қайта жаңғырту жолында XX ғасырдың бас кезіндегі демократиялық әдебиеттің қалыптасуы, жаңа әдеби жанрлардың дамуы жөніндегі мәселелерді көтерді. Жұмыстың әдіснамалық негізі мәдениет және эстетика тарихы бойынша отандық философтардың еңбектері, қоғамтанушылардың, қазақ әдебиеті мен қоғамдық ой-сананың даму тарихы бойынша әдебиеттанушылардың зерттеулерімен үндестікке құрылған. Осы диссертациядағы жұмыстың ғылыми жаңалығы қазақ әдебиеттануында тұңғыш рет кешенді түрде М.Дулатұлының ғұмырнамасы, ағартушылық қызметі, оның азаматтық және лирикалық поэзиясы, «Бақытсыз Жамал» романының құрылу тарихы зерттеліп, жазушының әңгімелері мен әдеби шығармалары талданады.

1995 жылы ҚР Ұлттық Ғылым академиясының академигі, профессор Зәки Ахметовтің редакторлығымен М.О.Әпсәметтің «Міржақып (өмірі мен шығармашылығы)» монографиясы Алматыдағы КЕНЖЕ-Пресс баспасынан, «Міржақыптың оралуы» кітабы ҚР Ұлттық Ғылым академиясының Шығыстану орталығынан жарық көрді. Гүлнар Міржақыпқызы жазған бұл кітаптің алғысыөзінде мынадай жолдар бар: «Советтер тұсында ідебиет пен тарих беттерінен алынып тасталған, аттары еріксіз өшірілген арыстардың шығармашылық еңбектерін орнына келтіруде Марат аянбай күш салып, ешкімнің демеуі болмай-ақ Мәскеу, Санкт-Петербург, Киев, Уфа, Қазан, Петрозаводск қалаларының архивтерін ақтарып шыққаны белгілі. Уфада башқұрт халқының ақыны, жазушы Сайфи Құдашпен жолығып, Міржақыпты «Азамат» кітабын ылғанын, ол кісіден көп мәлімет, шынайы деректерге ие болғанын айтып берген еді. Мараттың ең құнарлы еңбегі 60 жыл бойы құпия сақталып келген Карелия мен Қазақстан республикаларының қауіпсіздік комитеттері архивіндегі құжаттаға жол тауып, оның сырын ашуының өзі неге тұрады!» – дей келе, әкесінің мәйітін Карелиядан елге жеткізіп жерленгеніне шексіз риза болып, ақ батасын берген [2. 3]. Бұл кітапта автор осы аралда болған бұрынғы тұтқындар академик Д.С.Лихачев, Татарстанның халық суретшісі Бақи Орманшы, татар жазушысы М.Будайли, башқұрт жазушысы С.Құдаш, Л.Ю.Кижло, И.Н.Русинов, К.М. Стенникова, Д.Ф.Ильин, Н.Ф.Серегин, ұлты фин А.О.Куортилардан Міржақып Дулатұлы туралы естеліктермен қатар тарихи-деректік құжаттарды қоса ұсынған. Осы кітаптің 56-65 беттерінде ҚР ҰҚК (011494) 6 томында сақталған 1/1-1929 жылғы «Протокол допроса» Орфографиялық мәтіннің орыс тіліндегі түпнұсқасы толықтай келтірілген. Осы құжатта М.Дулатұлы халықтың балаларын оқыту мәселелерін қолға алған қазақ зиялыларының мектеп ашу барысында отарлаушылар тарапынан қиындықтар көруі, итжеккенге жер аударылуын ашына жазған. Мәселен, М.Дулатұлы: «В те годы темнота и невежество казахского народа были неопиcуемые: не говоря о губернаторах и уездных начальниках, казахская масса дрожала перед последним урядником и терпела невыносимые идевательства, чему в свою очередь способствовали доморощенные чиновники, переводчики, волосные управители и пр: поборы, насилие, взятничество, ложные доносы стали обычным явлением; казахская женщина находилась в положении рабыни, лучшие земли отбирались без всякого учета под переселение, а сами казахи изгонялись в пустыню, царское правительство не только само не заботилось открывать школы, а наоборот, запрещало открывать школы казахами за свои собственные средства; попытавшиегoся открыть школы (например Коцегулов, Науан-Хазрет и др) высылались в Якутскую область; о медицинской помощи население и понятие не имело...» [3. 56-65].

М.Дулатұлының айтып отырған адамдары Шәймерден Қосшығұл (Шәйке молда) мен Науан Хазірет Таласұлы Көкшетауда медресе ашып, ұстаздық қылған діни сауатты Бұхара Шәріпте оқыған тарихи тұлғалар. Ш.Қосшығұлмен М.Дулатов бірлесе 1907 жылы Петерборда «Серке» газетін шығарған. Алайда, бұл газетте М.Дулатұлының «Біздің мақсатымыз» мақаласы мен «Жастарға» атты өлеңінің басылуынан цензура қауіптеніп, газет екі нөмірі шыққан соң жабылып қалған. Ш.Қосшығұл Ресейдің Мемлекеттік Думасына 2

мәрте депутаттыққа сайланған діндәр-қайраткер. Академик З.Ахметов өзінің «Жаңа идеялар жаршысы» атты мақаласында Міржақып Дулатұлының шығармашылығы туралы былай дейді: «Міржақып Дулатов XX ғасырдың бас кезінде қазақ қоғамында қанат жайған демократиялық қозғалыстың, елдің елдігі, еркіндігі, мәдени өркендеуі үшін күреске жаңа бағыттың ең ірі өкілдерінің бірі болды. Сондықтан оның поэзиясынан, барлық шығармаларынан тынымсыз: іздену, ілгері ұмтылу сарыны, күрес рухы бірден-ақ күшті сезілді. Ақынның, алғашқы өлең жинағының аты болған «Оян, қазақ!» деген сөз жалпы жұртқа жар салғандай болып жаңа дәуірдің қуатты үніндей естілді», дей отырып, ақынның «Қазақ халқының бұрынғы мәгішаты», «Қазақтың бұрынғы һәм бүгінгі халі», «Сайлаушылар хақында», «Қазақ жерлері», бірнеше өлеңдеріне теориялық талдау жасаған. Сондай-ақ, З.Ахметов М.Дулатұлының «Ғылымың болса-дағы ұшан-теңіз, Пайда жоқ өз халқыңа қызмет етпей» деген кредосын ескерте отырып, халықтың тағдырын ойлап, толғанып, елдің бірлігін, бірауыздылығын арттыру, заманның ыңғайына қарай қам жасау, харекет қылу, талаптану, адал қызмет қылу, жастарға білім беру, ғылым үйрету, мұсылманшылық жолын ұстауға үндегендігіне назар аудартады. Ақынның «Сырым», «Мұң», «Қиял», «Көңіліме», «Арманым», «Қажыған көңіл» секілді өлеңдерді ішкі жан дүниесін танытатын көңіл күй лирикасы тобына жатқыза келе, «Оның ақындық бітім-тұлғасын тұжырымды түрде сипаттап беруді мақсат етсек, Міржақыптың өмірі құбылыстарын, адам мінезін, іс-әрекетін бейнелеу шеберлігі ойнақшыған отты сезімге бой алдырудан гөрі салқынқанды ойлағыштық қабілеттің айрықша қуаттылығына негізделеді дер едік» [4].

Зәки Ахметовтің жетекшілігімен ең алғаш Міржақып тақырыбына қалам тартқан, ғылыми диссертация қорғаған алаштанушы ғалым Әпсемет Марат Оралбайұлы «Міржақыптың өмірі мен шығармашылығы» атты қолжазбасында Міржақып Дулатұлының естелігіндегі мынадай: «1904 жылы Семей облысы, Зайсан уезіндегі – Қытай шекарасына тиіп тұрған ауылдық мектептердің біріне ауыстырылды» деген жолдарды келтіреді де, осы жерде ол Бекмұхамбет қажы ашқан қазақ мектебінде қазақ және орыс әдебиетінен, арифметикадан сабақ берді», дейді [5. 25]. Осы гәпті толықтыра кетсек, М.Дулатұлы 1904 - 1906 жылдар аралығында патша өкіметі тарапынан қуғындалып, алдымен Семейге, содан соң Зайсан өңіріндегі белгілі бай, меценат Бидахмет Бәбікенов (Б.Бобкин) «1867-1920) кеңесімен Зайсан уезіне келген. Зайсан уезінің негізгі тұрғындары Найманның Төртуылдары мен татар көпестері болған.

1905-1908 жылдары аралығында Зайсан өңіріндегі Жапабай Қажы мен Бекмұхамбет указ аштырған қазақ мектеп-медресесінде сабақ береді. Нақтылай айтсақ, Қара Ертіс болыстығының құрамына 8 әкімшілік ауыл кірген, соның 6-шы ауылына қарасты Серғазы, Байгөбек, Жарлы, Өлгентерек, Еккентерек, Батпаксу, Қарашілік, Көзарал, Қасқыртүбек сынды елді-мекендерде Төртуылдың Тұзақшы мен Есімбек аталарынан тараған отбасылар орналасқан-ды. Жарлыда (қазіргі Қуаныш) ауылының старшыны Ахмади Саржанұлы мен Жапабай болыстың қолдауымен молда Бекмұхамед указ ер және қыз балаларды жәдидшілдік бағытта оқытатын мектеп ашып, шәкірттерге Алаш зиялысы Міржақып Дулатов сабақ берген. Сатыбалдыұлы Бекмұхамбет указ Серғазы ауылында тұрған. Сатыбалды ұлы Бекмұхамед указды З.Кәрімхан «Алаш жолымен» атты мақаласында былай таныстырып өтеді: «Бекмұхамбет Сатыбалдыұлы өзі молда бола тұра, қалайша жаңаша мектеп ашқан деген сұрақтың туындауы заңды. Ол кісі Ташкентте жеті жыл медреседе оқып, Уфа қаласындағы мүфтилікке сынақ тапсырып, патшалық тарапынан берілетін «Указной мула» деген атақ алған көзі ашық адам болған. Зайсанның атақты саудагері Бидахмет Бобкинге мектебі үшін мұғалім тап деп тапсырады. Ол кісі Міржақыпты лайық көрген. Міржақыптың алғашқы шәкірттері Бекмұхамбеттің өз ұлдары Адамбек пен Ғадылбек, Жапабай қажының баласы Сіләмбек, Халит болыстың баласы Рахметолда болды. Ел ағалары өздері үлгі көрсеткен соң, өзгелер де балаларын оқыта бастаған. О баста әр старшын елден екі баладан оқуға жіберуді міндеттеуге дейін барған. Бекмұхамбет үлкен ұлы Адамбекті Семейдегі семинарияда оқытады. Кіші ұлы Ғадылбекті Түркияға оқуға жібереді» [6].

Міржақып Дулатұлы Зайсан уезіндегі мұғалім болып жүрген күндерін еске алып: «Ел қайда, Төртуылдай өр Найманда,
Бір күнде болып жүрдік біз сайранда.
Ол елдің салтанатын айтып болмас,
Тұрғандай басын шайқап, ел қайранда...
деп Жапабай қажы мен Бекмұхамбет указға хат жазған.

Осы үшбу өлең-хатында «Қажыға еш адамды теңгермеймін» дегендегі қажысы - Жапабай қажы Бітібайұлы. Ол 1842 жылы туған, өзі қажы, діндәр тұлға, елге сыйлы болғандықтан Қара Ертіс Төртуылының болыстығына, ал 1892-1905 жылдары аралығында бес рет жалғастыра сайланған. Жапабай қажы 15-20 жыл шамасында болыс болғанда, елдің білім алуына, зайырлы тұрмыс құруына ерекше мән берген тұлға. Өйткені оның болыстығына қараған Андабарақ Төртуылдың ішіндегі қыз-келіншектері Еуропша киініп, биік стол мен орындыққа көшіп, үй жиһаздарына шілтер тоқып, әсемдеп тұрмысына кіргізген, заң-зәкүнге жүйрік діни сауатты, бірнеше тілді меңгерген оқымысты ел ағалары көптеп шыққан [7. 153].

Сатыбалдыұлы Бекмұхамбет указ - «Ташкентте жеті жыл діни білім алып, оны Уфа қаласындағы муфтиге сынақ тапсырып, «указной» молда деген заңды құжат берілген, бұл – патша жарлығымен бекітілген діни лауазым, тәртіп бойынша берілген ресми құжат. «Указной» молда атанған Бекмұхамбет Міржақыппен 1904 жылдан басталған достық рәуішті байланысын үзбей, ақыл-кеңес, жөн-жоба алып тұрған» Бекмұхамбет молда патша үкіметінің тиесілі деген 15 десятина үлес жерін алуға ауылдастарын көндіріп, Серғазы өзені бойынан қоныс салады. Жер бетіне жаңа қазақ ауылы бой көтереді, іргесі қаланғанына бес жыл толуына байланысты атауын «Қуаныш» қояды [8].

Бір айта кетерлігі, Зайсан өңіріндегі Қуаныш ауылын құруда Міржақыптың бір кісідей қатысы бар екендігінің дәлелі ретінде, Қуаныш ауылының тарихы жазылған тақтада ұстаздың есімі бірінші болып тұрғандығын бұл елдің М.Дулатұлына деген ерекше құрметін көрсетеді деп білеміз.

Л.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетіндегі «Білім тарихы» музейіндегі экспозициялардағы тұлғаларды жас ұрпаққа таныстыру мақсатындағы экскурсия тақырыптары терең үңілуді қажет етеді. Бұл жайында Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің Басқарма Төрағасы- ректоры, академик Ерлан Бәтташұлы Сыдықов «Ұшқан ұя» атты арнайы телехабарда «Біз Еліміздегі белгілі тұлғаларға қарап бой түзедік...» деп, бүгінгі жастарға үлгі боларлық елдің «геройларын» табу, еліміздегі тарихи орындар мен тарихи тұлғаларды танып өсуінің маңыздылығын баса айтқан болатын. Ойымызды қортындылай келе, тарихи тұлғаларды танудың жақсы үлгісі музейлерде екендігін және музей ісінің дамуы руханиятқа апаратын даңғыл жол екендігін ескеру ләзім деп санаймыз. Өйткені, Музей тек білім ғана емес, сонымен қатар іс-харекет, ізденістер мағынасындағы тарихи-мәдени орын.

Әдебиеттер тізімі:

1	Федоров	Н.Ф.	Музей,	его	смысл	и	назначение.
- http://dugward.ru/library/fedorov/fedorov_muzey.html
- 2 Әпсемет М.О. Міржақыптың оралуы. – Алматы: ҚР Ұлттық Ғылым Академиясы. ОПО «Полиграфия», 1995.
- 3 [Ахметов З. Жаңа идеялар жаршысы. https://abai.kz/post/13423](https://abai.kz/post/13423)
- 4 Әпсемет М.О. «Міржақыптың өмірі мен шығармашылығы». Қолжазба.
- 5 [Кәрімхан З. Алаш жолымен. https://e-history.kz/kz/news/show/1959](https://e-history.kz/kz/news/show/1959)
- 6 Қабден-Кәрім А., Иген А. Ел қайда Төртуылдай өр Найманда. «Кетбұқа-Төлегетай қоғамдық қоры» баспасы. – Өскемен, 2021.
- 7 [Кәрімхан З. Алаш жолымен. https://e-history.kz/kz/news/show/1959](https://e-history.kz/kz/news/show/1959)
- 8 Сыдықов Е.Б. [«Арнайы хабар». Ұшқан ұя – поиск Яндексa по видео \(yandex.kz\)](#)

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

¹Уайсова Г., ²Сапаралы Қ.

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, п.ғ.к.

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің магистрант
Алматы қ., Қазақстан

Email: jibek.saparaly@mail.ru

Аннотация. В статье излагаются пути развития логического мышления учащихся с использованием инновационных технологий на уроках казахского языка.

Вопрос о значении современных информационных и коммуникационных технологий в деле совершенствования сложившейся системы образования остается актуальным на протяжении последних двух десятилетий. Каждый педагог, будь то школьный или преподаватель высшего учебного заведения, главной целью является - обеспечение качества образования. А для этого использование информационных и коммуникационных технологий, несомненно, в значительной степени будет способствовать.

Развитие логического мышления учащихся на уроках казахского языка с применением инновационных технологий, расширение творчества, создание глубоко образованной, конкурентно способной личности, формирование любознательной личности, отвечающей запросам современности.

В написании статьи были проанализированы актуальные инновационные методы, способствующие развитию логического мышления у учеников, а также были проанализированы по этой теме труды казахских и зарубежных авторов.

Ключевые слова: инновационные технологии, логическое мышление, педагогика

Abstract. The article describes the ways of developing pupils' logical thinking using innovative technologies in Kazakh language lessons.

The question of the importance of modern information and communication technologies in improving the existing education system has remained relevant over the past two decades. Every teacher, whether a school teacher or a university, the main goal is to ensure the quality of education. And for this, the use of information and communication technologies will undoubtedly greatly contribute.

The development of logical thinking of students in the Kazakh language lessons with the use of innovative technologies, the expansion of creativity, the creation of a deeply educated, competitively capable personality, the formation of an inquisitive personality that meets the needs of modernity.

In writing the article, the current innovative methods contributing to the development of logical thinking in students were analyzed, and the works of Kazakh and foreign authors on this topic were analyzed.

Keywords: innovative technologies, logical thinking, pedagogy

Қазіргі Қазақстанда білім беру мазмұны өзгерді. Өзгерістер, оқытуда болған оқиғалар заманауи технологиялар мен әдістердің пайда болуына себеп болды. Бірінші кезекте сабақта жаңа әдістерді қолдану білім сапасын арттыруды көздейді, оқушының белсенділігін жоғарылатуға бағытталады. Оқушының оқуға деген қызығушылығын оятатын ортаны құра білу мұғалім үшін маңызды. Сондай-ақ, сабақта оқытудың жаңа технологиялары мен әдістерін қолдану оқу іс-әрекетінде берік, саналы білім алуға деген танымдық қызығушылықты қалыптастыруға ықпал етеді. Белсенді оқыту оқушылардың ақыл-ой процесінде білім мен дағдыны өз бетінше меңгеруіне бағытталған тәжірибелік іс-әрекет.

Әрбір мұғалім өзінің кәсіби іс-әрекетінде оқушылардың білім беру қажеттіліктерін ескереді: егер сабақтың тақырыбы жеткілікті меңгерілсе, дамушы және кеңейтілген сипаттағы материал қамтылады; егер бірдеңені жекелеген оқушылар нашар игерсе, жеке жұмыстар жүргізіледі. Шешуші рөл мұғалімнің оқушыға көмектесу дәрежесіне қарай,

оқушының тапсырманы орындаудағы дербестік дәрежесіне қарай тапсырмаларды саралауға беріледі. Бұл әсіресе әлсіз оқушылар үшін өте маңызды. Мұғалімнің міндеті аталған оқушыларды орта деңгейге жеткізу, оларға ақыл-ой әрекетінің әдістерін үйрету. Жұмысты уақыт өткен сайын оқушылардың дербестік дәрежесі артып, мұғалімнің көмегі ұйымдастырылады. Үлгерімі жақсы оқушыларға қиындығы жоғары тапсырмалар, шығармашылық сипаттағы стандартты емес тапсырмалар берілуі қажет. Бұл оқушының оқу мүмкіндіктерін барынша арттыруға мүмкіндік береді, сондықтан мұғалім оқушыға дәстүрлі емес сабақтар (пәнараларық байланыстағы сабақтар, әдеби-музыкалық, концерттік сабақтар) өткізуі, оқытудың жаңа формалары мен әдістерін, ақпараттық және коммуникациялық технологиялар, ойын арқылы оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді. Сабақтар жалпы қолжетімділік, ғылыми сипат, даралық, сабақтастық принциптеріне құрылады; яғни оның ішінде байланыстырып сөйлеу, логикалық ойлауын дамыту.

Уақыт бір орында тұрған жоқ, жаңа заманға сәйкес жастардың дүниетанымы да өзгеруде. Сондықтан, жоғарғы оқу орындарында, мектеп қабырғасында, сабақта қазақ тілін оқытуда инновациялық оқыту технологияларын қолдану қажеттілігі туындап отыр, қазіргі кезде бұл құбылыс көптеген сұранысқа ие. Қазақ тілі – өте бай тіл. Дегенмен, өте күрделі тіл екенін атап өткен жөн. Мұның себебі, сөздің көп мағыналылығы, ауыспалы мағыналылығы. Қазақ тілін оқытуда қолданылатын негізгі инновациялық технологиялар интерактивті тақта, электронды оқулық, теледидар.

Логика – адамның ойлау қабілеті, бұл идеялардағы, пайымдаулардағы, ұғымдарды объективті шындықты көрсету процесі [1. 512].

Логика – дұрыс ойлаудың заңдары мен формалары туралы ғылым [2. 192]. Логикалық ойлаудың келесідей түрлері бар: визуалды-бейнелі ойлау; абстрактілі-логикалық ойлау; ауызша-логикалық ойлау. Логикалық ойлаудың барлық түрлері мектеп қабырғасында оқымай тұрып қалыптасады және мектепті бітіргенге дейін дами береді, кезек-кезек белгілі бір жас кезеңдерінде негізгі болып табылады. Мектеп қабырғасында оқушылар міндетті түрде мына қабілеттерге ие болады: негізгі білім беру бағдарламасына сәйкес білім мен дағды; қалыптасқан әмбебап оқу әрекеттері: танымдық, коммуникативтік, жеке қабілеттер. Соңғы жылдары білім беру процесінде ақпараттық технологиялар саласындағы жетістіктер белсенді қолданылуда. Мектеп мұғалімдері Якласс, Скайнг, Яндекс.оқулық, Кахут және т.б. платформаларды қолдануда.

Дұрыс құрылған педагогикалық орта оқушының логикалық ойлауының дамуына көмектеседі. Қазақ тілі сабағында оқушылардың логикалық ойлауын дамыту және жетілдіру үшін осыған ықпал ететін педагог болып табылады. Педагог әр оқушыға өз қабілеттерін ашуға көмектесуге бағытталуы керек. Әр оқушының жеке қасиеттеріне көңіл бөле отырып, деңгеймен тапсырмалар берілуі қажет. Оқушы қазақ тілі сабағы барысында логикалық ойлауын қалыптастыратын инновациялық технологияларды қатыстырып мынадай тапсырмалар беруге болады: баланы ойлауға шақыратын сабақтағы тапсырмалар. Кейде сабақ барысында «логикалық 5-минут» ұйымдастыруға болады. Сонымен қатар, мұғаліммен және сыныптастарымен сабақ барысында және сабақтан тыс уақытта қарым-қатынас жасау. Мысалы, белгілі бір жаттығуды орындау барысында мұғалім оқушының көзқарасын дұрыстығын дәлелдеуді сұрайды, осы тұста оқушы құрдастарымен ойлана отырып, әртүрлі шешімдерді ұсынады. Осылайша, оқушы пайымдауды, әртүрлі пікірлерді салыстыруды, қорытынды жасауды үйренеді. Сабақ барысында оқушы салыстыра алатын, жалпы және айрықша белгілерін ажырата алатын элементтермен толыққаны маңызды.

Мектеп оқушысының логикалық ойлауын дамыту құралдарын сабақ мақсатын ескере отырып, сонымен қатар баланың қызығушылығына да мән беру керек. Ақыл-ойды дамытуға арналған дәстүрлі емес тапсырмалар, жаттығулар, ойындарды тек сабақ барысында емес, балалармен үй тапсырмасын орындауда да қолдануға болады. Қазіргі таңда, ешқандай жаңашылдық тапшылық емес, себебі көптеген, бейне және мультимедиялық ойындар бар.

Осы құралдарды баланың қызығушылығын, жас ерекшелігін ескере отырып таңдап, пайдалануға болады.

Жаңа технологияларды қолдану: балалардың қызығушылығын арттырады және тереңдетеді, оқушылардың өз бетінше танымдық құзыреттіліктерін (оқуға баулу, ізденімпаздықты дамыту), сыни тұрғыдан ойлауды қалыптастыру арқылы шығармашылық қабілеттерін дамытады; оқушыға үлкен көлемдегі ақпаратпен жұмыс істеу дағдыларын зерттеу дағдыларын (мәселені табу және оны шешу жолдары), коммуникативті дағдыларды (топпен, жұппен жұмыс) меңгеруге көмектеседі. Инновациялық технологияларды пайдалана отырып оқыту нәтижесінде оқушылардың психологиялық белсенділігі артады, оқушылар қазақ тілінде білім, білік, дағдыны меңгереді.

Заманауи оқушы әртүрлі ақпарат түрлерін пайдалана білуі, қоғамда ыәлеуметтенуі керек. Сондықтан инновациялық технологияларды пайдалану бүгінгі күні өзекті болып табылады, өйткені көптеген адамдар үшін ақпараттық кеңістік қолжетімді, қызықты әрі пайдалы. Инновациялық технологияларды пайдалана отырып, мұғалім оқытылатын пәнге деген қызығушылығын арттыруға және тереңдетуге мүмкіндік алады, ал ол өз кезегінде қарапайым мектеп оқушысын ынталандыратын инновациялық жағдайда жұмыс істей алады. Мұндай технологиялар мен олардың әдістемелерін қолдана отырып, оқушының оқуға деген қызығушылығын арттырады, табысты оқу іс-әрекетіне мотивацияны арттырады, өз қызметінің нәтижелері үшін жеке жауапкершілікті қалыптастырады, оқушының жас және жеке ерекшеліктерін ескереді және т.б, яғни оқуды оқушыға қарай бағыттайды.

Кез-келген инновация технология арқылы жүзеге асады. Осылайша, инновациялық технология – бұл адамзат қызметінің әртүрлі салаларында прогресті қамтамасыз ету және тиімділікті арттыру мақсатында жаңа нәрсе жасау немесе бұрыннан бар нәрсені жетілдіру әдістемесі мен процесі [3. 273].

Зияткерлік дағдыларды мақсатты түрде дамытудың тиімді жолдарының бірі – «Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту» технологиясы. Бұл технология білімнің әртүрлі салаларында өсіп келе жатқан және үнемі жаңартылып отыратын ақпарат ағынымен жұмыс істей білу сияқты білім беру нәтижелеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді; басқаларға қатысты өз ойын (ауызша және жазбаша) анық, сенімді және дұрыс жеткізе білу; әртүрлі тәжірибелерді, идеялар мен идеяларды түсіну негізінде өзіндік пікірін дамыту қабілеті; мәселелерді шешу қабілеті; өз бетінше оқумен айналысу мүмкіндігі (академиялық ұтқырлық); ынтымақтастық және топта жұмыс істей білу; құрдастарымен сындарлы қарым-қатынас құру мүмкіндігі. Бұл технологияны қолдануда сабақтың негізгі кезеңдері – тапсырма орындау, түсіну, рефлексия кезеңі. Тапсырма орындау кезеңінде әртүрлі әдіс-тәсілдердің көмегімен (топтық жұмыс, проблемалық сұрақтар, мазмұнды болжау) негізгі кезеңге дайындық жүргізіледі. Рефлексия кезеңінде оқушылар сабақта меңгергенімен жаңа білімді бекітеді, оқушылар өзара пікір алмасып көзқарастарын білдіреді.

«Балық сүйегі» (фишбаун) әдісі: бас- тақырып, үстіңгі сүйектер – тақырыпқа байланысты негізгі ұғымдар, төменгі сүйектер – ұғымдардың мәні, құйрық – қорытынды. Мысал келтірер болсақ, бас – сөйлем мүшелері қалай анықталады? Жоғары сүйектерге – зат есім, сын есім, етістік. Төменгі сүйекке – бұл сөйлем мүшелері қандай сұрақтарға жауап береді? Құйрық, яғни қорытындыға, сөйлем мүшелеріне сұрақ қою. Оқыту әдістері оқу мақсатына, сабақтың мазмұнына сәйкес таңдалады. Заманауи әдістер коммуникативті дағдыларды, сөйлеу дағдыларын дамытады. Мәтінмен жұмыс жасау барысында INSERT әдісі (есеппен оқу) тиімді болып табылады. Оқушылар екі мәтінді оқиды, мәтін мазмұнынан таныс, бейтаныс ұғымдарды бөліп алып, түсініктеме береді. Ал, эссе жазу дағдылары эссенің әртүрлі түрлерін жазғанда дамиды: баяндау, салыстыру және дәлелдеу. «РАФТ» әдісі оқушыларға шаблон бойынша тақырыпқа өз көзқарасын білдіруге көмектеседі. Р-рөл, А-аудитория, Ф-форма, Т-тақырып. «Кесте синтез» әдістемесі «Бір құрамды сөйлемдер» тақырыптарын оқу кезінде қолдануға болады. Материалды зерделеу кезінде оқушылардың барлық бір компонентті сөйлемдер, металдар және т.б туралы білімдерін синтездейтін кесте толтырылады.

Тұлғалық-бағдарлы технологиялар баланың жеке танымдық қабілетіне, оның өмірлік тәжірибесін пайдалануға негізделген. Бұл технологияның жұмыс формалары студенттерде пәндік және әмбебап іскерлік дағдыларды дамытады: олар өмірлік жағдаяттарда білімді интеграциялау арқылы қойылған мәселелерді шеше алады. Бұл дағдылар адамға тек мектеп қабырғасында ғана емес, күнделікті өмірде де керек.

Сабақта ақпараттық технологияларды, әсіресе техникалық құралдарды: аудио, видео, компьютер, интерактивті тақтаны қолдану дұрыс шешім. Қазақ тілі сабағында фильмдер мен презентацияларды қолдану арқылы, балаға визуалдық тәрбиені қатар бере аламыз. Бұл технологиялар оқу процесін оңтайландыруға мүмкіндік береді. Заманауи технологияларға оқу материалдары блоктарға бөлінген модульдік оқыту жатады. «Бір мүшелі сөйлемдер» тақырыбына мысал қарастыратын болсақ, оқу материалы бірнеше блоктарға бөлінеді. Бірінші блок – тұрлаулы мүшелер, екінші - тұрлаусыз мүшелер, үшінші – атаулы сөйлем.

Жаңа технологияларды, әдістерді қолдану нәтижесінде студенттердің оқу пәндерін оқуға деген қызығушылығы пайда болады. Олар тапсырмаларды орындауға асқан ынтамен кіріседі, оқу мәнді әрі түсінікті болғанда, сыныптың оқу үлгерімі де алға жылжиды. Оқытудың заманауи технологиялары мен әдістері оқушыны өмірге дайындайды, дәстүрлі білім беру жүйесіне қарағанда тұлғаны сапалы тәрбиелеуге ықпал етеді.

Кез-келген педагогикалық технология философиялық негізде қаралады. Сондықтан, бірінші кезекте, білім әлеміне еніп жатқан инновациялық технологияларды реттеу, жүйелеу және сұрыптау қажет. Білім беру жүйесіндегі инновациялық педагогикалық технологияларды пайдалану арқылы оқу материалдарын оқытуды бір жүйелікпен үздіксіз жүргізу, оқу-тәрбие үрдісінде оқытуда пәнаралық байланыстардың болуын қарастыру. Педагог жаңа инновациялық педагогикалық технологияларды пайдалану барысында өзін-өзі кәсіби тұрғыда дамытады және қалыптастырады.

Жалпы, инновациялық технологиялар оқушыны оқу іс-әрекетінің субъектісіне, өзін-өзі анықтауға, өзінің сұраныстарын өзі қамтамасыз етуге ұмтылатын тұлғаға айналдырады. Олай болса, оқытудың заманауи технологияларын қолдану білім сапасын арттыруға, оқушылардың сабақтағы тиімділігіне, оқушының пәнге деген тұрақты қызығушылығын арттыруға әсер ететін оқыту әдістерінің кең спектрін қолдануды көздейді деген қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Смирнова С.А. Педагогика: теории, системы, технологии. – М., 2009.
- 2 Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М., 2001.
- 3 Халыкова К.З., Абдулкерімова Г.А. Педагогикалық информатика /білім беруді ақпараттандыру. – Алматы, 2009

ӘОЖ 372.881

ОҚЫЛЫМ ӘРЕКЕТІН ДАМУДА ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ МИНИМУМДЫ МЕЦГЕРТУДІҢ МАҢЫЗЫ

¹Бердіқұлова А., ²Қапантайқызы Ш.

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қазақ тілі
кафедрасының докторант

²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, п.ғ.д.
^{1,2} Астана қ., Қазақстан

E-mail: adasay.90@mail.ru

Аннотация. Чтение – это процесс, который требует усилий со стороны читателей, если они хотят понять то, что они читают. Значительное количество исследований было посвящено пониманию процессов, способствующих пониманию прочитанного. Знание словарного запаса,

грамматики и их роли в понимании прочитанного было одной из основных областей исследований второго языка в течение последних двадцати лет. Знание словарного запаса, грамматики и понимание прочитанного тесно взаимосвязаны, и эта взаимосвязь не является односторонней, поскольку знание словарного запаса может помочь учащемуся понимать письменные тексты, а чтение может способствовать увеличению словарного запаса. Из трех основных компонентов языка, а именно звуков, грамматики и словарного запаса, словарный запас играет очень важную роль. На самом деле, без распознавания значения слов было бы невозможно ни создавать, ни воспринимать язык. Хотя учащиеся могут успешно декодировать и бегло читать, знание значений слов, содержащихся в тексте, имеет решающее значение для понимания прочитанного.

Ключевые слова: навык чтение, словарный запас, грамматический минимум, лексический минимум, текст.

Abstract. Reading is a process that requires effort on the readers' parts if they want to understand what they are reading. A considerable amount of research has been devoted to understanding the process that contribute to reading comprehension. Vocabulary knowledge, grammar knowledge and its role in reading comprehension has been one of the main areas of focus in second language research for the last twenty years. Both vocabulary knowledge and reading comprehension are closely related, and this relationship is not one-directional, since vocabulary knowledge can help the learner to comprehend written texts and reading can contribute to vocabulary growth. From among the three major components of language, namely, sounds, grammar, and vocabulary, knowledge of the words, as the building blocks of language has a very crucial role. In fact, without the recognition of the meaning of the words, it would be impossible to either produce or perceive the language. Although students may successfully decode and read fluently, knowing the meanings of words contained in a text is critical to reading comprehension.

Keywords: reading comprehension, vocabulary knowledge, grammar knowledge, lexical minimum, text.

Тілді екінші немесе шет тілі ретінде меңгеру үшін сөздік қор маңызды рөл атқарады, өйткені ол барлық тілдің негізі болып табылады. Бұл біздің ойларымыз бен идеяларымызды білдіру, ақпарат алмасу, басқаларды түсіну және жеке қарым-қатынасты дамыту үшін қолдануға болатын бастапқы кірпіштері. «Біздің сөздік қорымыз болып, алайда грамматиканы мүлдем білмесек те, сөйлесе аламыз, грамматикасыз өте аз нәрсені жеткізуге аласың; сөздік қорсыз ештеңені жеткізе алмайсың» [1].

Сөздердің мағынасын білу оқылған материалды түсінудің маңызды факторы ретінде танылады. Ғалымдардың пікірінше, тіл үйренуші мәтіндегі көптеген сөздердің мағынасын білмесе, мәтінмен жұмыс барысында түрлі кедергілерге тап болуы мүмкін. Сөздік қорды молайту тіл үйренушілердің оқылым дағдыларын жақсартуға көмектеседі.

Сөздік қор оқу және мәтіндерден жаңа мәліметтерді алу қабілетінің алғышарттарының бірі болып табылады. Таныс және бейтаныс лексиканың мөлшері оқылымдағы қиындықтарды ажыратудың маңызды аспектілерінің бірі болып табылады.

Тіл үйренудің бастапқы кезеңінде барынша көбірек қамтып оқу ұстанымы адамның табиғатына және сөйлеудің өзіндік ерекшелігіне сәйкес келеді. Тіпті қарапайым үш-төрт сөйлемнен ғана тұратын қып-қысқа мәтіннің өзін түсініп оқи алу үшін көп білім керек. Сондықтан әріптерді толық танып, дыбыстарды, одан кейін бір-біріне тіркеп оқып кету толыққанды оқылым болып саналмайды. «Шетел тілін оқыту үдерісінде сөздік қорды меңгеру ерекше орын алады. Сөйлем арқылы берілетін ақпараттың 80 пайызын лексика құрайтыны анықталған» [2]. Олай болса, ересек тіл үйренушінің оқығанын жақсы түсінуі үшін сөздік қорды дамыту маңызды рөл атқарады. Белсенді сөздерді барынша толық қамтыған деңгейлік лексиканы жақсы меңгеру ересек тіл үйренушіге мәтіндегі сөздердің мағынасын дұрыс ажыратуға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде мәтін мазмұнын барынша толық түсінуге жол ашады. Тіл үйренушінің оқылым дағдысын тиімді дамыту жайлы зерттеулер жүргізген ғалымдар бірауыздан сөздік қорды молайту жұмыстарын жүйелі жүргізу мәтінді жеңіл әрі сапалы түсінуге және оқуға деген ынтаны арттыруға үлкен ықпал ететінін айтады [3].

Үйренетін тілде оқылғанды түсіну үшін ең алдымен жеткілікті сөздік қор қажет. Көлемі және мазмұны жағынан әртүрлі мәтіндерді оқу арқылы сөздік қорын молайту – үйренушінің жаңа тілдің табиғаты, ерекшелігі, өз ана тілінен айырмашылығы туралы білімін тереңдетудің табиғи және тиімді жолы. Оқып отырған мәтінде кездесетін әрбір жаңа сөзді сөздіктен іздеп тауып, мағынасын түртіп алуды жүйелі түрде жүргізіп отыру, реті келген кезде сол жаңа сөзді қолдану тәжірибесін әдетке айналдыру сөздік қорды дамытуға үлкен септігін тигізеді. Тіл үйренушінің лексикалық қорын өздігінен дамыту бағытындағы жұмысы когнитивтік тәсілдемеге сүйеніп жүргізілуі тиіс [4]. Бұл әсіресе ересек тіл үйренуші үшін аса маңызды. Өйткені ересек адам үшін оқитын, меңгеретін ақпаратын саналы түрде түсінуі қажет. Сөздің мағынасын терең танып, түсінбей, құр жаттап алу ересек адам үшін мүмкін емес. Әр сөздің мағынасына асықпай үңілу нәтижесінде ұзақ мерзімді жады іске қосылады. Мәтін ішінде кездескен әрбір жаңа лексика-грамматикалық бірлікті ұзақ мерзімді жадыда сақтау үшін үздіксіз, жүйелі жұмыстар атқарылуы тиіс [5]. Ересек тіл үйренуші оқылым мәтінімен өздігінен жұмысын дұрыс ұйымдастырса, сондай мүмкіндікке қол жеткізе алады.

Сонымен қатар, ересек тіл үйренушінің сөз байлығының көптігі жазба мәтіннің жалпы мағынасын түсінумен қатар оның бейнелі тілін, ұлттық кодқа ие лексикалық бірліктерін жақсы түсінуіне мүмкіндік береді. Ұлттық кодқа ие лексикалық бірлік ұлттың шығу тегіне байланысты бірегей ақпарат таситын белгілі бір сөз немесе сөз тіркесі болуы мүмкін [6]. Қазақ тіл білімінде осы мәселені қарастырған ғалым А. Салқынбай ұлттық код тасушы тілдік бірліктер арқылы әр ұлт өзін қоршаған әлемнің тілдік бейнесін жасайтыны туралы айтады [7]. Бұл тұста Л.М. Абазова, Ю.В. Чичериналар тіл үйренудің бастапқы деңгейінде оқылым дағдысын дамыту үшін ұлттық мәнге ие тілдік бірліктерді қамтитын елтанымдық мәтіндерді берудің маңызы зор деп есептейді [8, 9]. Соның нәтижесінде тіл үйренушілердің бойында лингвоелтанымдық, лингвомәдениеттанымдық құзыреттіліктер қалыптасады [10]. Тіл үйренудің бастапқы А1, А2 деңгейлеріне арналған лексикалық минимум қатарында қамтылған сөздердің арасында қазақ ұлтының ерекшелігін танытатын сөздер де жақсы қамтылған [11].

Тіл үйренудің бастапқы кезеңінде жаңа лексикалық материал күн сайын біртіндеп енгізіліп отырады. Игерілген лексикалық бірліктер сөздік қорда үнемі қолданылу барысында бірін-бірі толықтырып, тіл үйренушінің меншігіне айнала береді. Ересек тіл үйренушінің тілді білу деңгейіне сай дұрыс іріктеліп алынған лексикалық минимум оқытудың соңғы мақсатты нәтижесіне тезірек қол жеткізуге көп ықпал етеді. Осы мәселеге байланысты ғылыми-зерттеу жұмыстарына назар аударсақ, К.Жақсылықова қазақ тілінің лексикалық материалын сұрыптаудың келесі ұстанымдарын анықтап көрсетеді: «1) Сөздердің қолданылу жиілігі; 2) Сөйлеу жеңіл-қиындығы; 3) Сөздің тілдің дыбыстық ерекшелігін қамтуы; 4) Сөздің тақырып қажеттілігіне сәйкестігі; 5) Сөздердің тіркесімділігі; 6) Сөздің синонимдік қасиеті; 7) Сөзжасамдық қабілеті; 8) Екі тілге ортақ сөздерді қоспау; 9) Сөздің оқушының психофизиологиялық ерекшеліктеріне сәйкестігі» [12].

Ф.Оразбаева қазақ тілінің актив және пассив лексикасын интуитивтік, статистикалық, әдістемелік және лингвистикалық ұстанымдар бойынша іріктеу жолдарын қарастырып, сонымен қатар лексикалық бірліктер құрамында тұрақты сөз тіркестерін де оқыту мәселесіне тоқталды [13]. Қ.Қадашева қазақ тілін оқыту әдістемесінде деңгейлер бойынша лексикалық бірліктерді іріктеу мәселесін алғаш рет қарастырып, олардың стильдік шектеулерінің болмауына, сөз тіркесінің құрамына ену қызметі мен қайталану жиілігіне көңіл бөлу керектігін айтады [14].

Бай сөздік қор оқылым дағдысының тиімді және нәтижелі болуына көп ықпалын тигізеді. Тіл үйренуші оқып отырған сөзінің мағынасын неғұрлым тез және дәл анықтаған сайын, оның мәтінді декодтауға жұмсайтын уақыты мен күш-жігері соғұрлым азая түседі. Бұл өз кезегінде тіл үйренушінің ақыл-ой энергиясын оқудың басқа аспектілеріне, мысалы, қорытынды жасауға, жалпылауға және сыни талдау жасауға шоғырландыруына мүмкіндік береді.

Үйренетін тілдегі сөздік қорды дамыту ересек тіл үйренушінің оқылым мәтінімен жұмыс істеудегі оқу-танымдық уәждемесін аттыруға әсер етеді. Бұл мүмкіндік оқылым материалдарының кең ауқымына, соның ішінде күрделі және қиын мәтіндерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Әрбір жетістікке жеткен сайын тіл үйренушіде сөздік қорын өздігінен толықтырып отыру дағдысы қалыптасады. Тіл үйренуші сөздік қорын өздігінен толықтыру мақсатын қойып, саналы түрде кіріскен кезде өз қызығушылықтары мен мақсаттарына сәйкес келетін сөздердің тізімін жасап, оларды жүйелі түрде зерттеп жүру дағдысын қалыптастырады. Оқылым дағдысы қалыптасып келе жатқан кезде фильмдер немесе телешоуларды субтитрлермен көру де біршама көмегін тигізеді. Оқылым дағдысын қалыптастыруда сөздік қорды мақсатты түрде дамыту ең басты әрекет болып саналады. Күн сайын немесе апта сайын үйренгісі келетін жаңа сөздер санын нақтылап, мақсат қойып алу жақсы нәтижеге әкеледі. Оларды карточкаларға жазып алып, үнемі қайталап жүру арқылы жақсы есте сақтауға болады. Үйренетін тілде мүмкіндігінше көп оқу сөздік қордың және грамматикалық құрылымдардың кең ауқымын ашады. Бейтаныс сөздерді кездестіргенде, оны сөздіктен іздеп, жазып алу керек. Бүгінгі күнде сөздің контексте қалай қолданылатынын түсінуге көмектесетін мысал сөйлемдерді қамтитын онлайн сөздіктер де бар. Бұл ретте <https://sozdik.kz/>, <https://translate.google.kz/?hl=kk>, <https://sozdikqor.kz/> сайттары үлкен көмекші бола алады.

«Сөздің мағынасын түсіндіру үшін қолданылатын мәнмәтінге келесі талаптар қойылады: ондағы грамматикалық құрылым, жаңа сөзден басқа барлық сөздер оқушыларға таныс болуы керек, осылайша оқушылардың назары тек жаңа сөзге ғана аударылады» [15]. Кейінгі кезеңде жарық көрген оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар грамматиканы оқыту дұрыс емес, таза сөйлеу тілін үйрету керек деген ұстанымға құрылды. Әр сабақта өмірге, қоғамға, мамандыққа, елтану мақсаттарына байланысты тірек мәтіндер беріліп, осыған байланысты қосымша жұмыстар кешені (сөздікпен жұмыс, аударма, жоспар құру, сұрақтар қою, сұрақтарға жауап беру, дайын модельдер бойынша ұсыныстар жасау, жаттығулар орындау және т.б.) ұсынылды. Мәтінде кездесетін тың грамматикалық формалар қысқаша ғана түсіндіріліп отырды. Алайда, біздің тіліміз соншалықты бай да шұрайлы, сондықтан мәтіндерде кездесетін әртүрлі грамматикалық, синтаксистік құрылымдар теорияның қысқаша берілген мазмұнына сәйкес келмеді және тіл үйренушіге түсініксіз болып қала берді. Ал ғалымдар: «Сабақта кездейсоқ енгізілген жаңа нысандар болмауы керек, мұндай нысандар сабақта түсініксіз болып қалады», - дейді [16].

Сондықтан қазақ тілін үйретуде деңгейлік грамматикалық минимумды дұрыс іріктеп ұсыну жолдарын анықтау қазіргі әдістеме ілімінің өзекті мәселесі болып отыр. Соңғы жылдары тілді қарым-қатынас құралы ретінде оқытудың тиімді жолдарын іздеу нәтижесінде лексиканы меңгерту алдыңғы орынға шығып, грамматика ығыстырылып қалды. Алайда, грамматикалық формалар туралы қарапайым теориялық білімсіз лексиканың басын құрап, сөйлеу тілінде қолдану мүмкін емес екені белгілі. Д. Тұрсынов: «Жоғары оқу орындарының қазақ топтарында орыс тілін оқыту процесін кешенді жүргізу кезінде, грамматика мен лексиканы бір мезгілде оқыту арқылы студенттердің ауызша, жазбаша сөйлеуін дамытуда табысқа жетуге болады» [17].

«Тілді меңгеру деңгейлік оқыту әдісіне негізделіп, кезең-кезеңімен жүретіндіктен, әр деңгей түпкі мақсатқа байланысты лексикалық минимумды, грамматикалық минимумды анықтауға тырысады» [18]. Сондықтан ересек тіл үйренуші оқыған материалын жақсы түсінуі үшін сөздік қорын дамытумен қатар тілдің негізгі грамматикалық ерекшеліктерін де жақсы білуі қажет. Қазақ тілі агглютинативті тіл болғандықтан сөздіктен қарап, жаттаған түбір сөздермен қатар оларға грамматикалық мағына үстейтін белсенді қосымшалардың да мәнін білу маңызды. Тіл үйренуші оқылым мәтінімен жұмыс істеу кезінде үнемі аударма сөздікке сүйенеді. Ал сөздікте сөздер түбір қалпында, қосымшасыз берілетіні белгілі. Енді осы сөздердің сөйлем құрамында, мәтін ішінде берілген грамматикалық формаларын танып, олардың беретін мағынасын түсінуі үшін тіл үйренушінің жеткілікті грамматикалық білімі болуы керек. Жақсы грамматикалық дағды тіл үйренушіге сөйлемнің мағынасын түсінуге,

мәтіннің мақсаты мен мәнін, құрылымын анықтауға көмектеседі. Қазтест жүйесінің «Қазақ тілін оқытуға арналған бірүлгі бағдарламасында» деңгейлік грамматика біршама іріктеліп берілген [19].

Жоғарыда айтылған ойларымызды тұжырымдай келе, тіл үйренуде сөздік қор мен грамматиканың маңызды рөл атқаратынына көз жеткіздік.

Лексика барлық басқа тілдік дағдылардың негізі, ол тілді жоғары деңгейде меңгеруге «баспалдақ» бола алады.

Ал дұрыс іріктеліп, жүйелі ұсынылған деңгейлік грамматика тіл үйренушінің оқылым дағдысын дамытуда шешуші рөл атқарады. Ересек тіл үйренуші бұл тілдегі грамматикалық ерекшеліктерді дұрыс түсінген кезде оларды қолдану жолдарын да меңгере алады.

Сонымен қатар деңгейге сәйкес лексика мен грамматиканы қамтитын материалдарды іріктеуде туындайтын қиындықтары да бар екені анықталды. Тіл үйренушінің тілді меңгеруге деген сенімін жоғалтпай, керісінше алға ұмтыла түсуі үшін оқылым мәтіндерін деңгейге сәйкес бейімдеп, қажет жағдайда өңдеп, түрлі қызықты жаттығулар ұсынған абзал.

Оқылым әрекеті жүйелі, үздіксіз жүргізіліп отыруы үшін ол жалықтырмайтын болуы керек. Тіл үйренуші мәтінді оқып, нәтижелерге қол жеткізген сайын өзіне деген сенімі нығая беруі керек. Адам өзі шұғылданатын ісін қаншалықты ұнататын болса, соншалықты онымен жүйелі айналысып, дағдыларын жетілдіруді жалғастыра алатын болады. Оқылым дағдысы күнделікті әдетке айналған кезде, нәтиже де көп күттірмейтін болады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Wilkins, David A. (1972). *Linguistics in language teaching*. Edward Arnold, London.
- 2 Джоламанова В.Д. О лингвистических основах организации учебного лексического материала. В кн. *Лингвистические основы обучения иностранным языкам*. – Алматы: Изд-во КазГУ, 1987. – 81 с.
- 3 Хомченко Л.Г., Зайцева Т.А. Комплексная работа по обогащению словарного запаса учащихся I ступени общего среднего образования // *Образование XXI века: тренды, новые модели эпохи цифровизации и провайдеры поколения NEXT*. – 2021. – С. 241-249.
- 4 Шамов А.Н. Когнитивный подход к обучению лексике: моделирование и реализация: дис ДПН. – Тамбов: Нижегород. гос. лингвист. ун-т им. НА Добролюбова, 2005. – 50 с.
- 5 Коршунова Т.Н., Томилина Н.И., Абакумова Т.И. Самостоятельная работа с текстом как основа закрепления умений и навыков усвоения лексики и грамматики иностранными студентами подготовительного отделения // *Актуальные проблемы русского языка и методики его преподавания в иностранной аудитории*. – 2020. – С. 113-123.
- 6 Юсупова З.М. Текст как источник формирования системных знаний в словарно-фразеологическом компоненте языка в условиях двуязычия // *Вестник Педагогического университета*. – 2020. – №. 2 (85). – С. 37-41.
- 7 Салқынбай А. Әлемнің когнитивтік бейнесі: қазақ тіліндегі ұлттық кодтар: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 280 б.
- 8 Абазова Л.М. Особенности презентации текстов лингвострановедческого характера на начальном этапе обучения русскому языку как иностранному // *Педагогика и современность*. – 2013. – №. 4. – С. 36-42.
- 9 Чичерина Ю.В. Межкультурный подход к отбору содержания обучения чтению на иностранном языке // *Инновационные идеи и подходы к интегрированному обучению иностранным языкам и профессиональным дисциплинам в системе высшего образования*. – 2017. – С. 86-89.
- 10 Қадашева Қ., Асанова У.О., Ашиқбаева Б.Г. Қазақ тілін туыс тіл ретінде оқыту әдістемесі (түркі тілдерінде сөйлейтіндер үшін). – Алматы: «Кантана-пресс», 2012. – 400 б.
- 11 Қазақ тілін меңгерудің деңгейлік лексикалық минимумы. (А1, А2 деңгейлері) – Астана, 2011.
- 12 Жаксылықова К. Қазақ тілін орыс тілді бөлімдерде модульмен оқытудың ғылыми-теориялық негіздері: пед.ғыл.докт. ...дисс. – Алматы, 2001. – 286 б.
- 13 Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: Теориясы және әдістемесі. – Алматы: Ы.Алтынсарин ат.ҚБАРБК, 2000. – 208 б.
- 14 Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Мұрагер, 2005. – 176 б.
- 15 Байнешева Ш. Неміс тілі лексикасын оқыту. – Алматы: Рауан, 1999. – 150 б.

16 Ерназарова З.Ш. Оқыту процесіндегі коммуникативті-функционалдық принциптің алатын орны // «Мемлекеттік тілді оқытуды жетілдірудің өзекті мәселелері» атты Республикалық ғылыми-әдістемелік конф. материалдары. - Хабаршы. Вестник. “Филология ғылымдары” сериясы. Абай ат. ҚазҰПУ. – Алматы, 2004. – № 3 (9). – 54-55-б.

17 Турсинов Д.Т. Теория и практика концентрическо-комплексный системы // Русский язык в национальной школе. – 1972. – № 4. – с.7.

18 Қазақ тілін оқытуға арналған бірүлгі бағдарлама. (Қазақ тілін шетел тілі немесе екінші тіл ретінде оқыту әдістемесі негізінде). – Астана, 2016. – 84 б.

ӘОЖ 371.1

КОММУНИКАТИВТІК ЖАҒДАЯТҚА САЙ СТИЛІ МЕН ЖАНРЫ ӘРТҮРЛІ МӘТІНДЕРДІҢ МОДЕЛІН ҚҰРАСТЫРУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Исина Б.

Қарағанды қаласы химия-биология бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, п.ғ.м., мұғалім-сарапшы, кәсіби даму бойынша

мұғалімдердің тренері

Қарағанды қ., Қазақстан

E-mail: Isina_B@krq.nis.edu.kz

Аннотация. В статье рассмотрена исследовательская работа и ее результаты, проведенные в рамках совершенствования академической, социально-политической, социально-бытовой ораторской и научной, публицистической, художественной литературы, устной и письменной языковой культуры личности в формальном стиле на основе построения модели текстов с различными стилями и жанрами в соответствии с коммуникативной ситуацией путем интегрированного применения метода проблемного кейса методом проектирования. Включены поиски путей повышения языковой компетентности личности, развития исследовательско-проектных навыков. На основе проблемного кейса предлагается методика обучения, направленная на построение модели текстов разных стилей и жанров, создание условий для формирования умений определять и развивать идею, соответствующую коммуникативной ситуации, планировать действия в рамках ее развития, подбирать информацию, обрабатывать ее, представлять в новом жанре.

Ключевые слова: стиль, жанр, коммуникативная ситуация, исследовательско-проектные навыки.

Abstract. The article considers the research work and its results carried out within the framework of improving academic, socio-political, socio-everyday oratorical and scientific, journalistic, fiction, oral and written language culture of a person in a formal style based on the construction of a model of texts with different styles and genres in accordance with the communicative situation through the integrated application of the method of problematic case study by the design method. The search for ways to improve the language competence of the individual, the development of research and design skills is covered. On the basis of a problem case, it is proposed to plan actions within the framework of identifying and developing an idea in accordance with the communicative situation, create conditions for the formation of skills to select information, process it, present it in a new genre, and develop a model of texts of different styles and genres.

Keywords: style, genre, communicative situation, research and design skills.

Тұлғаның мәселені шешіп, нәтижеге қол жеткізуі, табысты болуы, зор маңыздылыққа ие. Осы тұрғыдан Назарбаев Зияткерлік мектептерінде тұлғаны дамытудағы күтілетін нәтижені қамтамасыз ету – маңызды талаптардың бірі. Бұл қазақ тілі мен қазақ әдебиеті пәні жағдайында 1993 жылы П.Рейс негіздеген «жасай алатынына сенімді» [1. 8] деңгейге дейінгі құзыреттілікті қамтамасыз ету үшін айтылым және жазылым үдерісіндегі оқушылардың жаңа ақпаратты жобалайтын, құрастыра алатын жасампаздық әрекеті мен жасалған үлгіні бағалап, салыстырып, негіздей алу дағдыларын игеруді талап етіледі. Осы орайда критериалды бағалау, оқу жетістіктерін мониторингілеу, сыртқы жиынтық бағалау нәтижелері көрсеткендей, оқушылардың айтылым және жазылым дағдыларын дамытуда

назар аударатын толғақты мәселелер туындады. Сыртқы жиынтық бағалау талаптары қазақ тілі пәні бойынша оқушылардың 1-компонент бойынша оқылым және мәтінді талдау және 2-компонент бойынша шығармашылық жазылымда әңгіме жазу, түрлі іс-шаралардың өтілу барысын көркем тілмен әсерлі сипаттау және дереккөздерге сілтеме жасай отырып, аргументативті жазылым тапсырмаларын орындаумен ерекшеленеді. Ол үшін алдымен оқушылар түрлі стиль мен жанрларды терең меңгеруі негізінде өз нұсқаларын ұсынып, оның жүзеге асырылуын талқылайды. Осы бағытта «Проблемалық кейс әдісі арқылы стилі мен жанры әртүрлі мәтіндердің моделін құрастыру дағдыларын дамыту» деген кәсіби даму мақсатында зерттеу жұмысы жүргізіліп, осы зерттеу аясында оқу-әдістемелік құралдар әзірленді. «Проблемалық кейс пен жобалау әдісін кіріктіре қолдану 10 «А» сынып оқушыларының стилі мен жанры әртүрлі мәтіндердің моделін құрастыру дағдыларын дамытуға қалай әсер етеді?» деген зерттеу сұрағы негізделді. Әртүрлі жанрлардың ерекшеліктерін меңгеру оқушының коммуникативтік құзыреттілігі жетілген кез келген тақырыпта өз ойын сенімді әрі әсерлі жеткізетін тілдік тұлға ретінде қалыптасуына негіз болады. Осы тұрғыда кездескен қиындықтарды еңсеру үшін оқыту үдерісін ұйымдастыруда проблемалық кейс әдісі мен жобалау әдісі кіріктіре қолданылды.

Зерттеудің теориялық кезеңінде кейс әдісі мен жобалау әдісіне қатысты дереккөздер зерделенді. Проблемалық кейс құру арқылы оқушының пән жағдайында түрлі жанрдағы мәтіндерді модельдеуінде, егжей-тегжейлі талдау арқылы қажетті шешім қабылдауында, күшті және әлсіз жақтарын ескере отырып, талдап, келесі қадамдардағы іс-әрекетте қолдану аясын айқындауда неғұрлым тиімді әдіс ретінде таңдалып, оған жобалау әдісін кіріктіру қарастырылды. «Жобалаудың тұжырымдамалық деңгейі жобалау нысанының тұжырымдамасын немесе оның болжамдық нобайын, моделін құрастыруға бағытталады. Келесі деңгейлердегі осыған ұқсас өнімдерді құрастырудың әдіснамалық негізі бола алады» [2. 74] деп, С.М.Бахишеваның еңбегінде қарастырылғандай, оқушылардың түрлі жанрдағы мәтіндердің модельдерін құрастыруында белгілі бір алгоритмдерді ұсына отырып, бағыттау олардың өз өнімдерін ұсынуға көмектеседі. Ол өз кезегінде «Жобалауды дайындау және құрастыру кәсіби мәдениеттерде пайда болған таңбалар түрлері–теориялар, модельдер, түсініктер, ұғымдар, формулалар мен алгоритмдер негізінде жасалады» [2. 30] деген пайымдауларға да негізделді. Кейс амал-тәсілінде басты назар оқушылардың ұсынылған реальды немесе қиялдық (алдын-ала құрастырылған) жағдаяттарды талдауы және осы жағдаятқа өзіндік баға беруі, өзінің ой-пікірін нақты әрі толық айтып беруі т.б. Шәкірттің жекетұлғалық қабілеттерін жетілдіруге аударылады» [3] деген пікір негізге алынды. Проблемалық кейс әдісінің тиімділігі оқушылардың аналитикалық, тәжірибелік, шығармашылық, әлеуметтік, коммуникативтік, ғылыми зерттеу әдістерін меңгеру, сыни тұрғыдан ойлау сияқты дағдыларының жетілуіне көмектеседі деп болжанды. Оқушылардың бойында осындай дағдыларды дамыту стилі мен жанры әртүрлі мәтіндердің моделін құрастыруға бағыттайтын проблемалық кейске жобалау әдісін кіріктіре қолдану әдістемесі негізделеді. Жеке тұлғалық қабілет тек жеке ой-толғаныс, өзіндік әрекетті саралау арқылы жүзеге асады деп болжамдалды.

Атап айтқанда, проблемалық кейс әдісі негізінде тапсырмалар жүйесін құруда ескерілгені кейс әдісінің ерекшелігіне сай рефлексия **үш түрлі сипатта «жағдаятты, ретроспективті және перспективалық рефлексия» көрініс табады. Әсіресе «Перспективті рефлексия** алдағы қызмет туралы, оның жүру барысын білуі, жоспарлау, болашақта құрылымдауға ең тиімді әдістерді таңдай білу ой-толғанысын қамтиды» [4]. Осы негізде проблемалық кейсте әр тапсырманың ерекшелігіне сай стиль мен жанрды терең меңгертетін өзін-өзі бағалау парақтары ұсынылады. Сондай-ақ, кейс қазақ тілі мен әдебиеті пәндері аясында трансформациялау жолы ретінде ұтымды болғандықтан, оқу тапсырмаларын құрастыруда өзгертуге ауыстыруға мүмкіндік туғызатын, алдағы қадамдарын жоспарлауға, мәтінтүзушілік дағдыны дамытуға аталмыш пән ерекшелігіне қарай икемдеп, бір жанрды екінші жанрға айналдыру, ақпаратты іріктеу негізінде жаңа жанрда ұсыну жақтарын да жетілдіруге көмектеседі.

Зерттеудің бастапқы кезеңінде оқушылардан және мұғалімдерден кіріс сауалнамасы алынды. Өртүрлі стиль мен жанрдағы мәтіндердің моделін құрастыруда оқушының өз әрекеттерін жүйелі ұйымдастыру қадамдарын білуі, өзін-өзі реттеу үшін, тұлғаның өз әрекетін өзектілендіру үшін зор маңызға ие. Осыған орай, *«Айтылым және жазылым жұмыстарын орындар алдында төмендегі әрекеттердің қайсысын ретімен орындар едіңіз?»* деген сұрақ негізінде төмендегідей әрекет түрлері ұсынылды:

- А) *Ұстанымды айқындау/мақсат қою;*
- Ә) *Тапсырманы түсініп оқу негізінде кілт сөздердің синонимдік қатарын жасау;*
- Б) *Ақпарат іздеу;*
- В) *Жанрдың ерекшелігін еске түсіру;*
- Г) *Жазылым/Айтылым жұмысының жоспарын құру/ моделін құрастыру;*
- Д) *Аргументтерді іріктеу;*
- Е) *Негізгі бөлімде 3 тезистік жоспар құру;*
- Ж) *Ұстанымға қатысты идеяларды тізбелеп жазу;*
- З) *Тақырыппен байланысты мақсатты тұжырымдау;*

Сауалнамаға қатысқан 23 оқушының басым бөлігі аталған әрекет түрлерінің ішіндегі *«Жазылым/Айтылым жұмысының жоспарын құру/ моделін құрастыру»* әрекетін *ұстанымды айқындау/мақсат қою; ақпарат іздеу; тақырыппен байланысты мақсатты тұжырымдау»* сияқты әрекет түрлерінен кейін атаған. Бұл көптеген оқушылардың *«Жанрдың ерекшелігін еске түсіру»* маңыздылығына мән бермейтіндігін, жанр түрлерін меңгермейінше, жоспарлау/моделін құрастыру әрекеті оңтайлы жүзеге аспайтынын пайымдамайтындығы жөнінде ой түйіндеуге мүмкіндік берді. Осы сауалнама нәтижелерін ескере отырып, сабақтарда проблемалық кейстерді құруда белгілі бір жанрда жазуда арнайы алгоритмдер ұсынылды. Академиялық шешендікті дамыту негізінде құрастырылған проблемалық кейстің бірін қарастыра кетсек, «Т/А6. Қоғамдық-саяси, ғылыми, коммуникативтік жағдаятқа сай тиісті сөздер мен фразаларды таңдау, кең көлемді монолог дайындау» [5. 15] оқу мақсаты бойынша топтарға проблемалық кейстер (*тақырып аясында екі көзқарасты қамтитын мәтіндер*) ұсынылды. «Дөңгелек үстел» әдісі бойынша оқушылар журналистер рөлінде «Сана» телебағдарламасындағы дөңгелек үстел басындағы әңгімені өткізу үшін монолог дайындады. Кіріспе сөздерін айтып, сұрақтар қойып, қорытынды тұжырым шығарды. Оқушылар коммуникативтік жағдаятқа сай тиісті сөздер мен фразаларды таңдап, монологтың моделін құрастырып, монологқа қажетті ақпаратты, пәлсапалық тұжырымдарды ұсынылған кейс бойынша іріктеп алып, академиялық шешендікті танытатын насихаттық сөзінің (монолог) моделін, форумда сөйлейтін сөздерінің моделін құрастыра алды. Ол үшін алдымен академиялық шешендікке қойылатын талаптар зерделеніп, алгоритм әзірленді. Академиялық шешендікке қойылатын талаптар төмендегідей сипатта ұсынылды:

- аудиторияға қатысты қаратпа сөзден бастайды;
- талқыланатын мәселені мәлімдеп, өзектілігін ашады.
- өз ұстанымын айқындайды;
- тезистерді дәлелдеу үшін маңызды аргумент пен фактілерді іріктейді; әр тезистен тұжырым шығарады;
- мәселені шешу жолын ұсынады, тыңдармандарды мәселені шешуге шақырады;
- өз ұстанымын қолдайтын маңызды тұжырым шығарады;
- сөйлегенде алдын-ала дайындалған тезистерге, сөздің мазмұнын баяндаудағы логикалық бетбұрыстарды белгілейтін жазбасына сүйенеді;
- фразалардың маңыздылығын көрсету үшін эмоциямен, жігерлі сөйлейді, ауызекі сөйлеу стилінің шартты қолданыстарына жүгінеді;
- аудиторияны тарту амалдарын (*кідірістер, кей сөздерге ерекше логикалық екпін түсіріп айту, мақал-мәтелдер қолдану*)

Ал жазылым дағдысы бойынша проблемалық кейстер нақты оқытылатын бөлімдер бойынша оқушы дәптері түрінде әзірленіп, сыртқы жиынтық бағалау талаптары негізінде 2

жазылым компонентіне негізделіп әзірленді. Проблемалық кейс әдісі негізінде **«жағдаятты, ретроспективті және перспективалық рефлексия»** түрлерін тиімді жүргізуді ескере отырып құрастырылған оқушы дәптерін қарастыра кетейік. Жалпы оқылым және жазылым дағдысы бойынша 5 тапсырма қарастырылды. Оқушы дәптерінде оқылым және мәтін талдау аясында 3 тапсырма қарастырылды. Мәселеге екі түрлі көзқарасты танытатын, екі түрлі шешім ұсынатын стилі мен жанры екі түрлі мәтіндер ұсынылды. Оқушылардың ғылыми негіздеме жасап талдау дағдыларын дамыту үшін арнайы алгоритм ұсынылды. Бұл талдау алгоритмі ғылыми негізде екі мәтінге сараптама жасау дағдыларын дамыта отырып, өздерінің талдау мәтіндерін құрастыруға негіз болды. Оқу бөлімдері бойынша нақты екі түрлі стильдегі мәтіндер ұсынылып, екі мәтінді формасы, мақсаты, мазмұны, көзделген аудиториясы, стилі мен жанры, тілінің сипаттық ерекшеліктерін мақсатты қолданыстарымен бірге талдау Стильдік ерекшелігіне қарай лексикалық қолданысын саралауда: сөздердің *тура және ауыспалы* мағынада жұмсалуды (*қоғамдық-саяси лексика, терминдер, архаизмдер, неологизмдер, антоним, синоним, көркемдегіш құралдар, тұрақты тіркестер, эпитет, теңеу, метафора, т.б.*; эмоционалдық-экспрессивтік реңкі басым көркемдік қолданыстарды талдау; синтаксистік ерекшелігі мен мәтіндік құрылымын, автор үнін 2 автордың жеке көзқарастары н айқындап, салыстырып талдау жасау үшін стильдердің ерекшелігін танытатын теориялық материалдармен (*оқушы теорияны өзі меңгереді*) қоса талдау жасайды. Бұл тілдік аспектіні прагматистикалық, прагмалингвистикалық сипаттағы талдау ретінде, яғни оқушының сөздің қолданылу ерекшелігін түсіндіре отырып, өз сөйлемдерін, өзінің ғылыми негіздегі мәтінін құрастыру деңгейіне көтерілуіне мүмкіндік береді. Оқушы сөздің қолданылу мақсатын түсіндіре отырып, 2 түрлі мәтінді талдау негізінде мәтін түзетін тілдік категорияларды айқындап, жаңа мәтіннің моделін ұсынады. Ол оқушының тіл теориясын меңгеруімен бірге астаса келіп, ғылыми сипаттағы жаңа мәтінтүзушілік қабілетін ұштай түседі. «Мәтін түрлерінің ғылыми, публицистикалық, ресми болуына байланысты, автордың прагматикалық мақсатына орай стилистикалық амал-тәсілдері сұрыпталып алынады» [6]. Яғни, оқушы стильдің ерекшелігін тілдік қолданыс арқылы талдай отырып, ғылыми тілде сараптау дағдылары жетіледі. «Мәтіннің түзілісінде стилистикалық ерекшеліктер мен прагматикалық мақсат қатар тұрады» [7]. Осыған орай, оқушы стиль мен жанрдың ерекшелігін терең пайымдап, ғылыми тұрғыда талдап жазу дағдыларын жетілдіреді.

Ал келесі оқылым тапсырмасы оқушылардың ақпаратты іріктей алып, өз мақсатында, өз көзқарасын дәлелдеуде қолдануға бағыттайды. Осы бағытта құрастырылған проблемалық кейсті қарастыратын болсақ, «Оқылым және мәтін талдау» бөлігінің 2-тапсырмасы 2 мәтіннен ақпарат ала отырып, өз ойын жаңа жанрда жазу керек. Мысалы, 10-сынып бағдарламасында оқылатын «Қайырымдылық ұйымдар мен қорлар, мемлекеттік көмек» [5. 54] бөлімінде ресми және публицистикалық стильдегі 2 мәтін ұсынылды. Атап айтқанда, «2-бап. Қайырымдылықтың мақсаты мен міндеттері» Қазақстан Республикасының қайырымдылық туралы заңнамасынан алынған үзінді мен «Қайырымдылық жасау – қанымызда бар қасиет» деген «egemen.kz» сайтынан алынған мақалаға салыстырмалы талдау жасағаннан кейін осы 2 мәтіннен ақпарат алып жазу тапсырмасы ұсынылады. Нақты мысал келтіретін болсақ, «Сіз мектеп сайты жариялаған 9 қазандағы Ұлттық қайырымдылық күніне арналған эсселер байқауына қатыспақшысыз. «Қайырымдылық – қадірлі іс» деген тақырыпта аргументативті эссе жазыңыз. Екі мәтіннен ақпаратты тең алып, оларды өз ойыңызға аргумент ретінде қолданыңыз. Пікіріңізді қажетті деректермен қолдап, қорғай біліңіз» Эссеңізде төменде берілген нақыл сөздерді, қыстырма сөздерді ұтымды қолдануға тырысыңыз» деген тапсырма мен дескриптор, нақыл сөздер тізбесі ұсынылады. Бұл тапсырма аясында оқушының өз көзқарасын қолдау үшін алдыңғы екі түрлі стильдегі екі мәтіннен ақпаратты өңдеп, өзінің пікірін негіздеу талап етіледі. Оқушыларға сонымен қатар өздерін тексеруге мүмкіндік беретін өзара бағалау парақтары ұсынылады.

«Оқылым және мәтін талдау» компоненті бойынша 3-тапсырма бойынша ұсынылатын мәтін сөйлеген сөзден алынған транскрипт түрінде ұсынылып, оқушы ауызекі

сөйлеу стиліндегі мәтінді талдап, қарым-қатынас үстіндегі тілдің қолданысының ерекшеліктерін прагматика «сөйлеушілердің қолданылған белгілерге қатынасы және тіл тәжірибесінде бекітілген белгілердің адамдарға тиісті әсері» [8] деп қарастыратын болсақ, оқушы сөйлеушінің вербалды және бейвербалды әрекеттері мен сөзін біртұтас қарастыра отырып, *(дауыс ырғағы жоғары айтылған сөздер, дыбыстық толықтырулар (ім-мм), қысқа және ұзақ кідірістер, инверсия)* талдап, қолданылу астары мен оқырманға әсері тұрғысынан саралайды. Бұл тапсырма да оқушының ғылыми ойлауын, мәтінтүзушілік қабілетін ұштай түседі.

Осындай талдаулармен қоса оқушы 2-компонент бойынша 1-тапсырмада оқушыларға көркем әдебиет стилінде әңгіме жазу дағдыларын жетілдіретін кейс ұсынылды. Проблемалық кейс аталмыш бөлім бойынша төмендегідей сипатта құрылды: «Екі түрлі отбасының жағдайы мен күй-жайын сипаттап жазыңыз. Бірі - бақуатты (дәулетті) отбасы, екіншісі тұрмысы ауыр, кедей отбасын сипаттаңыз. Екі түрлі отбасы мүшесінің көзқарасымен сипаттап, екі түрлі мәтін (әрқайсысы 300 сөзден) жазыңыз. Екі отбасындағы адамдардың ахуалын, арман-аңсарын, мақсат-мұратын, әрекетін, айналысатын ісін, сезімін жеткізіңіз». Ал 2-компонент бойынша 2-тапсырма оқушының ойын дәлелдеп, академиялық шешендік қырларын меңгере отырып, жазбаша түрлі пікірталаста сөйлейтін сөз, мақала, газетке хат сияқты жанрларды жазуын ұштау аясында ұсынылады. Атап айтқанда, проблемалық кейсте аргумент алу үшін әртүрлі жанрдағы ақпарат көздеріне сілтемелер мен мәтіндер ұсынылады. Мысалы, «Талқы» атты телехабарда қоғамдағы әлеуметтік мәселені екі жақты қарастырып, талқыға салған экономист пен әлеуметтанушының арасындағы пікірталасты жазыңыз. Мәселелердің шешу жолдарын екі маманның тарапынан сенімді түрле ұсыныңыз. Мәтіндердегі ақпараттарды, қосымша ресурстарды аргумент ретінде қолданыңыз». Оқушылар таңдау жасағаннан кейін, жанр ерекшелігіне қатысты кейсті зерделеп, алдымен, өз мәтіндерінің жоспарын құрастырып, қажетті ақпараттарды іріктей отырып, жазба жұмысының моделін құрып, сол негізде аргументативті жазылым жұмысын жазып шығады.

Зерттеу тиімділігін анықтау мақсатында шығыс сауалнамасы алынды, 18 оқушы қатысты. Оқушының жұмыс дәптерінде әр бөлім бойынша 5 тапсырма қамтылған, осы тапсырмаларды меңгерту аясында құрылған кейстің күтілетін нәтижені қамтамасыз ету деңгейін тексеру үшін «Оқушының жұмыс дәптеріндегі СЖБ талаптарына байланысты тапсырмалардың қайсысы Сіздің дайындығыңыздың сапалы болуына көбірек көмектесті?» деген сұраққа «Оқылым және мәтінді талдау» дағдысы бойынша «Мәтіндерге салыстырмалы анализ жасау» -15 оқушы; «2 мәтіннен ақпарат алып, жаңа жанрда жазу» тапсырмасы бойынша 10; ауызекі сөйлеу стиліндегі мәтінді талдау 8 оқушы; Шығармашылық жазылым компоненті бойынша «Әңгіме жазу» -7; «аргументті жазылым» - 8 оқушы белгелеген. Сауалнама нәтижесі, бөлім бойынша жиынтық бағалау мен тоқсандық жиынтық бағалау нәтижелері көрсеткендей, оқушылардың көпшілігі оқылым және мәтін талдау негізіндегі ғылыми сараптама жасау дағдылары, ақпаратты іріктеп, жаңа жанрда жазу дағдыларының жазылымдарды біршама жақсы меңгергенімен, жазылым компоненті бойынша кейсті әлі де жетілдіру қажет деген тұжырым шығарылды.

Қорытындылай келгенде, проблемалық кейс әдісін жобалау әдісімен кіріктіре қолдану оқушылардың өзіндік әрекетін тиімді әрі нәтижелі ұйымдастыруға, тұлғаның ауызша және жазбаша тіл мәдениетін меңгерудегі ізденістері мен зерттеушілік-жобалау дағдыларының дамуына мүмкіндік туғызды.

Әдебиеттер тізімі:

1 «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Басқарма шешімінің 2020 жылдың 27 тамызында бекітілген (№ 39 хаттама). Критериалды бағалаудың моделі. – Астана. – 26 бет.

2 Бахишева С.М. Педагогикалық жобалау: теориясы мен технологиясы: Оқулық. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. – 336 бет.

3 URL: <https://melimde.com/kejs-edisi-oitu-edisi-retinde-artishilitari-men-kemshilikteri.html>

4 Ханалиева К.Ә. Рефлексивті ойлау – педагогтың кәсіби құзыреттілігін арттыру кепілі// URL: <https://bilimainasy.kz/%D1%80%D0%B5%D1%84%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1/>

5 «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Білім беру бағдарламасы – NIS-Programme «Қазақ тілі» (Т1) пәні бойынша оқу бағдарламасы, Негізгі мектеп (6-10-сыныптар). – Нұр-Сұлтан, 2019. – 60.

6 <https://melimde.com/d-a-elkebaeva-aza-tilini-pragmastilistikasi.html?page=3>
Әлкебаева Д.А Қазақ тілінің прагмастилистикасы «Прагмастилистика – стилистиканың жаңа бағыты»

7 <https://kerchtt.ru/kk/leksicheskoe-znachenie-slova-pragmaticheskoi-znachenie-slova-pragmaticheskii/>

8 Қойлық Н.О., Каупенбаева С.М. «Оқу үрдісінде проблемалық оқытуды қолданудың тиімділігі» әдістемелік нұсқаулық. – Алматы, «Өрлеу» БАҰО, 2019. – 38 б.

2. Оқушы дәптерінде СЖБ талаптарына байланысты әр бөлім бойынша 5 тапсырма қамтылған, Осылардың қайсысы Сіздің дайындығыңыздың сапалы болуына көбірек көмектесті ?

Дополнительные сведения

- А) 1-тапсырма, яғни салыстыр... 15
- Ә) 2-тапсырма, яғни 2 мәтінне... 10
- Б) 3-тапсырма, яғни вуызекі сө... 8
- В) 4-тапсырма, яғни әңгіме жазу 7
- Г) 5-тапсырма, яғни аргументті... 8



ӘОЖ 371.3

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК ДАҒДЫЛАРЫН ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫС НЕГІЗІНДЕ ДАМУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Ахатқызы З.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің магистранты

Алматы қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., профессор Уайсова Г.И.*

E-mail: akhatorvnaa@list.ru

Аннотация. Непрерывный рост образования и науки вносит разнообразные изменения в жизнь общества и предъявляет высокие требования к образованию и воспитанию подрастающего поколения. Такие требования утверждены в государственном стандарте высшего образования страны и уточнены в виде заданий. Также происходят масштабные изменения, новые инициативы и динамичные шаги во всех аспектах нашей социально-экономической сферы, связанных с независимостью страны. Содержание образования оказывает непосредственное влияние на процесс обновления науки, производства и общественного развития, при этом организация образовательного процесса школы на основе межпредметной связи, интеграции системы наук в одно русло, и обогащение интеллектуального поля человека, наряду с формированием научных взглядов.

Сегодня в учебном процессе упор делается на межпредметную коммуникацию и развитие языковых навыков студентов. Поэтому в статье рассматривается вопрос развития языковых навыков учащихся начальных классов на основе межпредметной коммуникации. Разъяснены понятия «языковые навыки», «междисциплинарная коммуникация». Анализируются мнения ученых, изучавших междисциплинарную коммуникацию, и показывается важность проблемы.

Ключевые слова: языковая коммуникация, языковые навыки, межпредметная коммуникация, речевой акт, аудирование, произношение, чтение, письмо.

Abstract: the continuous growth of education and science introduces various changes in the life of society and makes high demands on the education and upbringing of the younger generation. Such requirements are approved in the state standard of higher education of the country and specified in the form of assignments. There are also large-scale changes, new initiatives and dynamic steps in all aspects of our socio-economic sphere related to the independence of the country. The content of education has a direct impact on the process of updating science, production and social development, while organizing the educational process of the school on the basis of interdisciplinary communication, integrating the system of sciences in one direction, and enriching the intellectual field of a person, along with the formation of scientific views.

Today, in the educational process, the emphasis is on interdisciplinary communication and the development of students' language skills. Therefore, the article deals with the development of language skills of primary school students on the basis of interdisciplinary communication. The concepts of "language skills", "interdisciplinary communication" are explained. The opinions of scientists who have studied interdisciplinary communication are analyzed and the importance of the problem is shown.

Keywords: language communication, language skills, interdisciplinary communication, speech act, listening, pronunciation, reading, writing.

Сөйлеу – тілдік қарым-қатынас барысында адамның өз ойын жарыққа шығару процесі, өз сөзін екінші біреуге түсінікті етіп жеткізуі. Сөйлеуге үйрету дегенде мынадай ұғымға мән беріледі: бұл – адам мен адамның тілдік қарым-қатынаста бір-бірімен тілдесуі, сөйлесуі яғни бір адамның өз ойын екінші адамға ауызша жеткізуі, сөйлеуі, айтуы. Сонымен бірге айтылған ойдың адамға түсінікті болып, оны қабылдау арқылы екінші адамның оған өзіндік жауап қайтаруы. Бұл сөйлеуге үйретудің бір адамға ғана тән мәселе емес екендігін көрсетеді. Ол тілдік коммуникация арқылы жүзеге асады. Сөйлеу әрекеті тілді үйрену жолындағы маңызды баспалдақ, қажетті шарт қана емес, ол – адамзаттың қоғамдағы орнын, қызметін көрсететін күрделі әрекет. Бұл туралы ғалым Ф.Ш.Оразбаева былай дейді: «Сөйлесім арқылы адамдар бірін-бірі түсінісіп қана қоймайды, сонымен бірге қоғамдық-әлеуметтік маңызы бар мәселелерді шешеді, өзара бірлікте, ынтымақтастықта болады, түсініседі» [1. 44]. Бұдан біз сөйлеу әрекеті адамдық қасиетті білдіретін басты өлшемдердің бірі екенін аңғарамыз. Демек, сөйлеуге үйрету – тілді жалаң үйрену емес, адамның жалпы ойлау қабілетін кеңейту, жетілдіру деген сөз. Осыған орай бүгінгі таңда тілдік дағдыларды дамыту оқытудағы аса маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Бұл ретте тілді оқытуда тек белгілі ережелерді меңгерту ғана емес, сонымен қатар тілдік дағдыларды дұрыс пайдалануға үйрету маңызды болып саналады. Сол себепті бүгінгі күні білім мазмұнын жаңарту аясында оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастыру мен дамытуға баса назар аударылып отыр. Өйткені тілдік дағды – кез келген уақытта алған білімін өмірде дұрыс қолданудың негізі.

«Қазақ тілі» пәнінің басты бағыты – тіл арқылы оқушының ақыл-ой қабілеті мен тілдік эстетикалық талғамының дамуына, тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына, коммуникативтік дағдыларының жетілуіне және шыңдалуына іргетас қалай отырып, өздігінен білім алуына мүдделілік туғызу [2]. Демек, тілді қарым-қатынас құралы ретінде дұрыс пайдалануды меңгертуге баса назар аудару қажет.

Тілді үйрену кезінде толыққанды қарым-қатынас құру үшін бізге қажеттісі – төрт негізгі дағды. Өз туған тілімізді үйренген кезде біз алдымен тыңдап үйренеміз, содан соң сөйлеп үйренеміз, содан кейін оқи бастаймыз, содан соң барып жазып үйренеміз. Бұл тілдің төрт негізгі дағдысы болып табылады: *тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым*.

Жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша оқылым, жазылым, айтылым, тыңдалым дағдыларын дамыту оқушылардың алған білімдері мен үйренген дағдыларын кез келген орта жағдайында қарым-қатынас үдерісінде тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Бұған қоса қазіргі оқу бағдарламаларында бастауыш сынып оқушыларының тілдік дағдыларын пәнаралық байланыс негізінде дамытуға назар аударылғаны байқалады. Әр сыныпта берілген лексикалық тақырыптар бойынша пәнаралық байланысты жүзеге асыру мүмкіндігі бар.

Сөйлеу арқылы адам ойын басқаға жеткізеді, ішкі сезімін білдіреді, ол айналасындағы басқаларға әсер етеді. Қазіргі қоғамда адамдардың белсенді әрекеті оның

тілінің даму дәрежесіне де байланысты, ал оқушылардың тілінің дамуы оның мектептегі үлгеріміне де әсер етеді. Баланың тілінің дамуы, сөз байлығы оның дүниетанымына, жаңа ұғымдар мен түсініктер білімінің байып, кеңіп отыруына байланысты. Сонымен бірге күрделі ұғымдардың байланысын түсінуі, тануы жеңілдейді.

С.Рахметова жеті жаста бала тілдің ешбір ережесін білмей-ақ, оқымай-ақ сөздерді қиыстырады, сөйлемдер құрастырады, ойын жеткізе алады. Мұның барлығы ауызша сөйлеу шеңберінде ғана іске асады деп санайды [3]. Осы тұрғыдан алғанда, бастауыш сынып оқушыларының тілдік дағдыларын пәнаралық байланыс негізінде дамыту қалыптастыру – күрделі мәселенің бірі.

Тілдік дағды – адамның сөйлеу, тыңдау, түсіну, айту, пікірлесу және т.б. әрекеттеріне тікелей қатысты құбылыс. Айтылым – адамдар арасындағы сөйлесім әрекетінің бір түрі. Ол – адамдардың қарым-қатынас барысында өз ойын жарыққа шығару процесі. Тыңдалым «есту арқылы түсіну» дегенді білдіреді. Оқылым – графикалық таңбалар арқылы қағаз бетіне түскен сөздер мен тіркестердің мағынасы мен мазмұнын ой мен сананың нәтижесінде қабылдай отырып, одан қажетті деректі түсініп, сұрыптап алу. Жазылым – тілдік материалдың мазмұны мен формасын бірдей қамтитын, адамдардың ұзақ мерзімдегі қарым-қатынасына мүмкіндік жасайтын күрделі тарихи әрекет [1. 64-71].

Классикалық педагогикада пәнаралық байланыс идеясы оқу материалы мазмұнының табиғи тұтастығын көрсететін жолдарды іздестіру барысында дүниеге келген. Ұлы дидакт Я.А.Коменский пәнаралық байланыс идеясына білімді жан-жақты жалпылау, олардың бір-бірімен байланыстылығы тұрғысынан келіп, онсыз дүниедегі құбылыс пен заттар ара қатынасындағы себеп-салдарлық байланыстарды тану мүмкін еместігін айтады. Ол оқыту үдерісінің тұтастығын қамтамасыз ету және оқушыларда білім жүйесін қалыптастыру үшін пәнаралық байланыстарды анықтаудың маңыздылығын түсініп: «Все, что находится во взаимной связи, должно преподаваться в такой же связи» дейді.

Осы идеяны кейін көптеген педагогтар дамытты. Д.Локк: «бір пән басқа пәннің элементтері және фактыларымен толығу керек, ал жалпы білім қолданбалы біліммен бірігу керек», – десе, И.Г.Песталоцци дамыта оқыту идеясын насихаттап, пәндер байланысының көп түрлілігін ашады. Ол мынадай талап тұрғысынан келеді: «Өз санаңызда пәндер арасындағы шын мәніндегі табиғи байланысты көрсетіңіз» [4].

К.Д.Ушинский пәнаралық байланысты тұтас жүйелі білімді қалыптастыруда маңызды деп есептейді, «әрбір ғылымның өзіне тән ерекшелігі бар арнайы ұғымдарымен бірге барлық ғылымға ортақ ұғымдары болады», – дейді. Ол балаға беретін білімнің жүйеге келтірілуінің маңыздылығына баса назар аударады. Үзік, байланыссыз білімдермен толтырылған бала басын иесінің өзі ешнәрсе таба алмайтын, бәрі ретсіз жатқан қоймаға теңесе, ал білімсіз жүйені сыртында жазуы бар, іші бос жәшіктер жиналған дүкеншікке теңеп, жүйелі білімнің маңыздылығын түсіндіреді. Жүйелі білім жоғары логикалық, философиялық ойға көтеретіндігін айтады.

К.Д.Ушинский білімді меңгеру процесіндегі байланысты бұрынғы алған білім мен жаңа білім арасындағы байланыс деп түсінеді. Оқытуды таным процесі деп қарап, оның негізгі міндетін баланың ойлау қабілетін дамытумен байланысты жүзеге асатын ғылыми білімдер жүйесін қалыптастыруда деп біледі. Бұл таным мен даму процесінің бірлігінде де түйсіну, сезіну және ойлау, көңіл аудару мен ес, әдістер мен білім арасында да бір-біріне әсер ететін өзара байланыс бар. К.Д.Ушинский оқыту процесін ғылыми негіздей отырып, оны тұтас процесс деп таныды. К.Д.Ушинскийдің түсінігіндегі ортасында оқушы тұратын «жүйесі іштей байланысқан, идеялық – қатталған оқытудың» қазіргі педагогика үшін де методологиялық маңыздылығы зор.

К.Д.Ушинский пәнаралық байланыс теориясының әдістемелік жағына да зор ықпал етті. Әдістемелік нұсқауларының ішіндегі ең маңыздылары мыналар: жаңа материалдарды түсіндіруде де, қайталауда да басқа пәннен алған білімге сүйену; пәндер мазмұндарының байланыстылығы, туыстас пәндерді жақындастыру, бірнеше пәндерге ортақ жалпы ғылыми идея мен танымдық дағдыларды дамыту.

Сөйтіп, педагогика тарихында пәнаралық байланыс теориясы мен практикасынан құнды мұралар қалды. Атап айтқанда:

- оқу процесінде объектілер мен табиғат, қоғам құбылыстарының шынайы байланыстылығын бере білу қажеттілігі психология, педагогика және әдістеме тұрғысынан негізделді;

- пәнаралық байланыстың дүниетанымдық және дамытушылық қызметі, олардың білім жүйесін қалыптастыру мен оқушы ойын дамытуға әсері анықталды;

- әр түрлі пәндерді сабақтастырып оқытудың әдістемесі жасалды [4].

И.Д.Зверев, В.М.Максимова еңбектерінде пәнаралық байланыс оқыту мен тәрбиенің комплекстік бағытының құралы ретінде жалпы педагогикалық тұрғыда қарастырылып, оның білімдік міндеті оқушыларда жалпы білім жүйесін қалыптастыру екендігі аталады [5].

Пәнаралық байланыстың білімдік және тәрбиелік міндеттерінің өзара байланысын ашудың психологиялық негізі – адамның сана, сезім және әрекетінің бірлік заңдылығы. Оқытудағы осы бірлікті жүзеге асыру – оқушының дүниетанымын қалыптастыруға бағытталған кешенді бағыттың педагогикалық шарттарының бірі. Кешендік бағыт және оқытудың тәрбиелік міндеті жайлы идея пәнаралық байланыстың тәрбиелік қызметін анықтауды мақсат еткен зерттеулерді күшейтті. Бұл бағыт, әсіресе, гуманитарлық пәндер төңірегінде айқын көрінді. Бұл тұрғыда бұрынғы одақтық ПҒА-ның ғылыми-зерттеу институтының қызметкерлері үлкен жұмыс атқарды. Олар тарих – әдебиет (К.П.Королева, Г.Н.Беленький); тарих – қоғамтану (Р.Б.Вендеровская, И.Я.Тонконогий); әдебиет – тарих – қоғамтану (Н.Н.Рахманина); қоғамтану – тарих – әдебиет – экономикалық география (П.Г.Кулагин, А.И.Еремкин, А.А.Бейсенбаева); ағылшын тілі – география – әдебиет – тарих (Т.В.Кускунова); география – тарих (Л.М.Панчешникова); география – әдебиет (В.Н.Серова); орыс тілі – басқа пәндерді (Т.А.Ладыженская, Н.Н.Ушаков, Н.А.Лошкарёва) т.б. топтап, зерттеулер жүргізді. Негізінен жеке тұлғаның адамгершілік-эстетикалық идеалдарын, сезім-күштерін қалыптастыруды (мейірімділік, зұлымдық, міндет, ар, намыс, жауапкершілік, өмір мағынасы және бақыт, әсемдік пен жексұрындық) дамытуға көңіл бөлді. Сөйтіп, бұл пәнаралық байланыстарды талдауда, сол байланыстардың дүниетанымдылық рөлін анықтауға, қоғам мен жеке тұлғаның табиғатпен, идеялық-саяси аспектілерімен қатынасының диалектикалық-материалистік негіздерін ашуға назар аударады.

«Пәнаралық байланыс» ұғымына ғалымдар мынадай анықтамалар берген: «пәнаралық байланыс – мұғалім мен оқушының арасындағы іс-әрекеттер жүйесі» (П.Г.Кулагин), «пәнаралық байланыс – оқыту процесін жүзеге асырудың дидактикалық шарты» (И.Д.Зверев, В.Н.Максимова), «пәнаралық байланыс – білім беру мазмұны ерекшелігінің бірі» (Н.А.Лошкарёва), «пәнаралық байланыс – оқушылардың ғылыми білім деңгейін көтеретін, ойлау қабілетін дамытудағы рөлін, оларда ғылыми танымдық көзқарас қалыптастыру процесін жүзеге асыратын дидактикалық шарт» (А.В.Усова) [6].

Пәнаралық байланыс білімдік, тәрбиелік міндеттермен бірге дамытушылық міндет те атқарады. Көптеген ғалымдар оны әрекет тәсілдерінің жүйесінен көреді [4]. Оқу танымында ойлау, сөйлеу, эстетикалық сезім, логикалық және бейнеліліктің өзара байланыстарының жаңа жолдары анықталған (И.Э.Унт, А.Ф.Меняев т.б.). пәнаралық байланыстың дамытушылық қызметінің оқушылардың танымдық белсенділігін және өздігінен оқу әрекетімен шұғылдану мен қызығушылығын қалыптастырудағы рөлі зерттелген (А.В.Усова, И.К.Журавлев, В.П.Шуман, С.Л.Алумаэ т.б.).

Жоғарыдағы ғалымдар еңбектерін талдау педагогикалық ой-пікірдің дамуына қатысты мектеп тәжірибесінде пәнаралық байланыс проблемасы көптеген педагогтерді толғандырғанын байқатады. Сонымен қатар олар пәндер арасында болатын заңды байланыстарды көре білген және сол байланыстарды жан-жақты дамыта түсу қажет екендігін дәлелдеген. Жүйелі білімді қалыптастыруда пәнаралық байланыстың маңызын төмендегідей ашып көрсеткен:

- пәнаралық байланысты қолдану оқыту процесінің барысын жеңілдетіп, оқушылардың қызығушылығын тудырып, алға жылжуын қамтамасыз етеді;

- пәнаралық байланыс жаңа материалдарды түсіндіруде, қайталауда басқа пәннен алған білімге сүйенуге мүмкіндік жасайды;
- пәндер мазмұнының байланыстылығы шектес пәндерді жақындастырады;
- бірнеше пәндерге ортақ жалпы ғылыми идея мен танымдық дағдыларды дамытады;
- әртүрлі ғылым саласынан берілген білім оқушылардың әлемге және өмірге көзқарастарын кеңейтеді.

Пәнаралық байланыс арқылы дүниенің ғылыми бейнесін қалыптастырудың тиімділігі келесі шарттар арқылы қамтамасыз етіледі: дүниенің ғылыми бейнесінің пәндер мазмұнын біріктіретін мағына түзуші жетекші идея ретінде алынуы, оқушының өз бетімен тану іскерлігін меңгеруі, оқушы мен мұғалімнің бірлескен шығармашылық танымдық әрекеті, оқушының өздігінен дамуы.

Қорыта айтқанда, пәнаралық байланыс арқылы балалардың сөйлеу дағдылары да ұштала түседі жән тіл туралы материалдар, осы тілді қолданудың ең жарқын үлгісі болып табылатын әдеби туындылар, дүние тану материалдары, музыка, бейнелеу өнері туралы мағлұматтар – осының бәрі қазақ тілі пәнінде интегративті ұштастырыла меңгертіледі.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Оразбаева Ф.Ш.Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы, «РБК», 2000. – 208 б.
- 2 Бастауыш білім беру деңгейінің 2-4-сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде). – Астана, 2018 <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/v1800016989>
- 3 Рахметова С. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы, «Рауан», 2016. – 224 б.
- 4 Бейсенбаева А.А. Пәнарлық байланыс негізінде оқу процесін ұйымдастыру. – Алматы, 1995. – 117 б.
- 5 Максимова В.Н., Зверев И.Д. Межпредметные связи в современной школе. – М.: Педагогика, 1981. – 160 с.
- 6 Шолпанқұлова Г.К. Оқыту процесінде пәнарлық байланыс негізінде оқушылардың гумандық қарым-қатынасын қалыптастыру. – Алматы, 1997. – 87 б.

ӘОЖ 371.31

ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ ОҚУШЫ ИНТЕЛЛЕКТИСІН ДАМУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Алқабек М.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің магистранты

Алматы қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к., профессор Уайсова Г.И.*

E-mail: Alkabekmarzhan@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассмотрены роль проблемного обучения в развитии интеллекта учащихся начальных классов, его психолого-педагогические основы. Основой нашей исследовательской работы является то, как проблемное обучение может влиять на интеллект, его аспекты, соответствующие возрастным особенностям учащихся начальной школы, пути его развития, подтверждающие, что интеллект ведет к успеху в решении любой задачи, а также концепция повышение уровня интеллекта через поиск решения проблемы. С целью раскрытия сущности понятий «интеллект» и «проблемное обучение» был проведен анализ работ ученых, изучавших эти проблемы, и их выводов.

Ключевые слова: интеллект, проблемное обучение, развитие интеллекта, интеллектуальная деятельность.

Abstract. This article discusses the role of problem-based learning in the development of the intellect of primary school students, its psychological and pedagogical foundations. The basis of our research work is how problem-based learning can affect intelligence, its aspects corresponding to the age

characteristics of elementary school students, the ways of its development, confirming that intelligence leads to success in solving any problem, as well as the concept of increasing the level of intelligence through the search for a solution. Problems. In order to reveal the essence of the concepts of "intelligence" and "problem learning", an analysis was made of the works of scientists who studied these problems, and their conclusions.

Key words: intellect, problem-based learning, intellect development, intellectual activity.

Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2025 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасында: «Бұл бағдарламаның негізгі міндеттері ретінде қарастырамыз:

- қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру;
- жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тұлғаны тәрбиелеу және оқыту;
- ғылымның ел экономикасына қосар үлесінің артуы» - деп көрсетілген [1].

Бұл бағдарламаның негізгі мақсаты – барлық күшті білім саласындағы іс-әрекеттерге жұмылдырып, шешілуі қажет түйіндердің нүктесін қою, қазіргі нарықтық қоғамдағы нағыз сұранысқа ие маман иелерін даярлаудың негізгі шешімі екендігін дәлелдей түсу.

Білім беру ісіндегі ең елеулісі – бастауыш сынып оқушыларының білім сапасы. Олай дейтініміз, «Ел боламын десең, бесігіңді түзе» – деп халық мақалында айтылғандай, кез келген істен оң нәтиже алу үшін оның бастауына назар аудару керек. Әрбір баланың жандүниесіне үңіле отырып, тереңінен білім беру, оларға мектептен алған білімдерін сабақтан тыс кездерде қолдануды үйрету, кез келген мәселенің шешімін оңай тауып, өз қажеттіліктерін қанағаттандыра алуға баулу бүгінгі таңдағы білім беру ісінің негізгі мақсаты болып отыр.

Оқушы өзінің жас ерекшелігіне сай тапсырмаларды орындай алуы үшін оның психологиялық, эмоционалдық жағдайы дұрыс болып, өз ортасында өзін жайлы сезінуі керек. Ол үшін мұғалім күнделікті сабақ барысында баланың ақыл-ойын, интеллектісін, ойлау қабілетін дамытатын іс-шаралар жүргізіп, үнемі баланы дамыту үстінде болуы қажет. Бұндай жағдайда мұғалім қазіргі таңда баршаға белгілі заманауи әдіс-тәсілдерді қолдануы жылдам нәтижеге қол жеткізуге алып келеді. Солардың маңыздыларының бірі – проблемалық оқыту технологиясы.

Проблемалық оқыту – мұғалімнің өтіліп жатқан тақырыпқа қатысты қандай да бір шешілуі қажет мәселені оқушыға жолдап, оқушы соның шешімін табумен жүзеге асатын оқыту түрі. Проблемалық оқытудағы негізгі мақсат: мәселенің шешімін табу, шешімі болатын мүмкін жолдарды қарастыру, жан-жақты ойлана білуге тәрбиелеу, бір мәселені бірнеше қырынан бағамдай білуге үйрету, баланың интеллектісін жоғарылату. Проблемалық жағдаят оқушыға жаңаша оқушыға жаңаша мүмкіндіктер сыйлайды: бала проблеманы көру арқылы оның шешімін іздеу барысында өзінің ойлау дәрежесін бағалай алады, қызықты мәселенің шешіміне жету жолында әртүрлі нұсқаларды қарастыру арқылы ақыл-ойын дамыта алады.

Бастауыш сынып жасындағы балалардың негізгі психологиялық ерекшеліктеріне: өз беттерімен елестету, шығармашылық тұрғыдан ойлау, арманға берілу жатады. Осыған байланысты бұл оқыту түрі бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшеліктеріне сәйкес қолдануға өте тиімді болып келеді. Балаға мұғалім мәселені айтқан кезде, олар мәселені өздерінің шығармашылық ойлауларын, қиялдауларын, елестетулерін іске қосу арқылы оның қорытындысын жасауға тырысады. Соның нәтижесінде баланың интеллектісі одан әрі дами түседі.

Сабақ барысында проблемалық оқыту технологиясын қолдану олардың білімінің сапасын жақсартып қана қоймай, өздігінен шешімге келе алу қабілеттерін де дамытады, өйткені бала өз бетімен мәселенің шешімін іздеу барысында өз интеллектісінің нәтижесінде өмірде кездесетін кез келген кедергінің жолын табуға бейімделеді [2. 96].

Оқушының сабақ барысында өтілген ақпараттың барлығын жүйелі түрде меңгеріп қана қоймай, оны қажет кезінде жүзеге асыра білуі оның интеллектісіне тікелей байланысты.

Ресей психологі Д.В.Ушаковтың пікірінше, интеллект – оқуды меңгерудегі негізгі құрал, оқуды және оқудағы іс-әрекеттерді оңай және жеңіл деп қабылдайтындар – интеллектісі жоғары адамдар, олар кез келген іріктеуден оңай, сәтті өтеді [3].

Психолог А.Ф.Лазурский интеллектуалдық іс-әрекеттің үш негізгі деңгейін бөліп қарастырады:

1. Төменгі деңгей: тұлғаның интеллектісі төмен деңгейде, соған сәйкес оны өз ортасы үнемі басып тастап отырады;

2. Орташа деңгей: адам қоршаған ортаға бейімделе алады, бірақ ортасы оның психикасына аз да болса әсерін тигізеді;

3. Жоғары деңгей: адам өз ортасын қайта құруға, оған өзі қалағандай өзгерістер енгізуге тырысады [4].

Жоғарыда көрсетілгендей интеллектісі төмен адамның психикалық, эмоционалдық жағдайы әлсіз болып, үнемі өз ортасының ықпалына ұшырап қана өмір сүреді. Бұл дегеніміз – адамның өз мүмкіндіктерін пайдалана алмауы, өзіне қажет дүниелерді игере алмауы. Сол себепті оқу барысында оқушылардың интеллектісін дамытуға баса назар аудару керек. Баланың интеллект деңгейі оның жас ерекшеліктеріне сай ақпараттарды қаншалықты жеңіл және жылдам меңгертіндігіне өз әсерін үнемі тигізіп отырады.

Интеллект – адамның қандай да бір күрделіліктегі тапсырмалар мен мәселелерді шеше алуынан көрініс беретін қабілетінің деңгейі. Яғни, проблемалық оқытуды қолданып, балаға сабаққа қатысты мәселені тапсырма етіп беру арқылы:

- оның интеллект деңгейін анықтай аламыз;
- интеллекттің деңгейін көтере аламыз;
- оқушы интеллектісінде сапалы өзгерістер болуына оң ықпал тигізе аламыз.

Интеллект – психологияда кез келген іс-әрекет барысында табысқа жетуге мүмкіндік беріп қана қоймай, басқа да нәтижеге жетелеуші қабілеттерге негіз болатын мәселені анықтай алу және шешуге байланысты жалпы қабілеттің түрі. Интеллект адамның барлық танымдық қабілеттерінің жүйесі: түйсік, қабылдау, есте сақтау, идеялар, елестету және ойлаудың негізгі тұтқасы болып есептеледі. Ақыл-ой қабілеті ретінде интеллект ұғымы жаңа өмірлік міндеттерге сәтті бейімделумен байланысты мінез-құлық ерекшеліктерін жалпылау ретінде қолданылады [5].

Жан Пиаженің пікірінше, интеллект – жаңа білімді меңгеру арқылы адамның өмір сүру жағдайына бейімделуін қамтамасыз ететін танымдық психикалық процестердің функционалдық бірлігі. Бұл білімнің ең маңызды қасиеті оның объективтілігі, даусыздығы. Мұндай білімнің мысалы, Ж.Пиаже бойынша, логикалық пайымдаулар мен қорытындылар. Логикалық ұғымдар, пайымдаулар мен қорытындылар түрінде берілген білім олардың жеткізушілерінің қалауы мен талғамына байланысты емес. Мұндай тұжырымдар даусыз, бұлтартпас. Адамда абстрактілі формалды-логикалық ойлау қалыптасқан болса, объективті білімді өз бетінше ала алады.

Интеллект үнемі бір қалыпта болмайды, оны дамытуға, деңгейін жоғарылатуға болады. Ол үшін педагог пен оқушы арасында проблемаға негізделген оқыту түрі жүзеге асуы керек. Мұғалімнің интеллектіні жоғарылатуға тырысуы оқушының күнделікті сабақ барысындағы іс-әрекеттерін жеңілдете түседі. Проблемалық оқыту арқылы оқушының көзқарасы нақтыланып, мүмкін болатын нұсқалар ішінен дәл келетінін таңдауға деген сенімділігі арта түседі.

Проблемалық сабақтарды қолданудың, ұйымдастырудың алар орны ерекше. Проблемалық сабақтың құрылымын былайша сипаттасақ болады:

1. Балалардың бұрыннан білетін мәліметтерін пысықтау;
2. Жаңа тақырыппен таныстырып, соған байланысты жаңаша іс-әрекеттерге баулу;
3. Соның нәтижесінде іскерлік және дағдыны қалыптастыру.

Проблемалық сабақтардағы басты көрсеткіш ретінде проблеманы шешу кезіндегі оқушының өз бетімен ізденуі болатындықтан, проблемалық сабақтардың құрылымына былайша сипаттама берсек болады:

- проблемалық жағдаяттың орын алуы және проблеманың анықталуы;
- оқушы өзінде туындаған көзқарастар мен пікірлермен бөлісуі, ұсыныстар айтуы, өзге балалардың ойын тыңдауы;
- барлығын қорыта келе, өзінің болжамын дәлелдеп шығуы.

Оқушы проблеманың шешімін табу жолында өз бетімен ізденіс жасайды, соның нәтижесінде өзіне қажет ақпарат табылғанша көптеген дүниелермен танысып, оларды бір-бірінен ажыратуға, ақпараттарды сүзгіден өткізуге, өзара байланысты анықтауға ұмтылады. Жоғарыда атап өткеніміздей, интеллект түйінді сұрақты шешуде көрініс беретіндей, сайып келгенде оқушы өз интеллектісіне сүйене отырып, мәселенің мән-мағынасына ден қойып, оның шешімін табады.

Зерттеу жұмыстарына сүйене отырып, бүкіл сыныптар мен барлық пәндерге ортақ төмендегідей проблема түрлері анықталғандығын атап өте аламыз:

- оқушылар өздерінің алдында тұрған сұрақтар мен олардың шешімін білмеген кезде, сондай-ақ оларды шешуге көмектесетін тиімді әдістерді таба алмаған жағдайларда туындайтын мәселе;

- балалардың өздері бұрын меңгерген білімдерін жаңа жағдаяттарда, жаңа кезеңдерде дұрыс пайдалана алу қажеттігінен туындайтын мәселе;

- проблемалық ситуация тек қана теориялық тұрғыдан ғана шешіле алып, практикалық зерттеу әрекетіне сәйкес келмейтін кезде туындайтын проблема;

- проблемалық жағдаят тек қана практикалық жолмен шешімін тауып, теориялық тұрғыдан негіздемесі жоқ жағдайларда туындайтын мәселе [2. 97].

Проблемалық оқытуды ұйымдастырып, жүзеге асырудың бірнеше дидактикалық әдістерін атап өтетін болсақ: монологтық, талдау, диалогтық, эвристикалық, зерттеу бағытындағы әдістер, бағдарланған тапсырмалар әдісі.

- монологтік – мұғалім жаңа ақпараттарды өзі талдап айтып, оқушыларды жаңа теориялармен таныстырады.

- талдау – проблема тудыра отырып, мәселенің жай-жапсарын талдайды, жалпылайды.

- диалогтік – проблемалық жағдаят анықталады және ол мәселе оқушылардың қатысуымен шешілуге бағытталады. Дәл осы кездегі оқушылардың негізгі әрекет түрі – ізденіс жасау.

- эвристикалық әдісте – жаңа ақпараттар, ережелер мен заңдарды мұғалім оқушыларға хабарлап айтпайды, мұғалімнің көмегі арқылы оқушылар өздері анықтауға тырысады. Бұл кезде проблемалық ситуацияларды шешу мақсатында эвристикалық әңгімелер жүргізіледі.

- зерттеу әдістері – мұғалім оқушыларға шешімін табу оңайға соқпайтын, оны арнайы теориялық және практикалық тұрғыдан зерттеуді қажет ететін мәселе қояды, соның нәтижесінде оқушы логикалық операциялар арқылы жаңа әдістерге қол жеткізеді.

- бағдарламалық әдісте оқушылар арнайы даярланған дидактикалық құралдар арқылы жаңа білімдер және іс-әрекеттерге қол жеткізеді [2. 98].

Қорыта келгенде, интеллектуалды тұрғыдан дамыған ұрпақты тәрбиелеп шығару – бүгінгі күнгі заман талабы. Олай дейтініміз, интеллектісі мықты адам кез келген білімді оңай меңгеріп қана қоймай, үнемі оның нәтижесіне қол жеткізіп отырады. Осы тұрғыда проблемалық оқыту баланың ізденісін, мәселені бағамдай алу қабілетін арттыра отырып, нәтижесінде интеллект деңгейін жоғырылатуға алып келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2019.

2 Карсыбаева Р.К. Педагогикалық технологиялар негізінде бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыру. Пед. ғылымдар. канд. алу үшін дайындал. дис. автореф. – Алматы, 2010.

3 Ушаков Д.В. Психология интеллекта и одаренности. – Москва, 2011.

4 Поизина М.Б. Психология и педагогика: Учебное пособие. / Науч.ред. И.Ф.Неволин. – М.: Университет Натальи Нестеровой, 2011.

5 Коврова А. Понятие интеллекта в психологии. – Донецк, 2010.

ӘОЖ 372.882

КІШІ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ҚАБЫЛДАУҒА ҮЙРЕТУ

Бекмұратқызы У.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің магистранты

Алматы қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекші: п.ғ.к., профессор Уайсова Г.И.*

E-mail: uka.bekmuratova@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается роль художественного произведения при обучении детей младшего школьного возраста и проблема обучения восприятию художественного произведения. Речь идет об образовательном и воспитательном значении художественного произведения. Рассматриваются различные способы и приемы интересной для учащихся передачи прочитанного произведения. Показано значение развития читательского интереса учащихся для полного понимания прочитанного произведения и пути обучения их восприятию художественного произведения. В настоящее время на смену художественной литературе приходят различные передовые технологии. Чтобы предотвратить это, излагается о необходимости развития словарного запаса учащегося через обучение художественным произведениям, которые расширяют воображение, развивают мышление детей младшего школьного возраста. Повествует об обучении детей художественному произведению, привлечении к чтению произведения с интересом.

Ключевые слова: художественное произведение, восприятие произведения, читательский интерес, навыки чтения, методы и приемы книжного обучения.

Annotation. The article discusses the role of a work of art in teaching children of primary school age and the problem of teaching the perception of a work of art. We are talking about the educational and educational value of a work of art. Various ways and techniques of transferring the read work, which are interesting for students, are considered. The importance of developing the reader's interest of students for a complete understanding of the read work and the way of teaching them the perception of a work of art is shown. Currently, various advanced technologies are replacing fiction. To prevent this, it is stated about the need to develop the student's vocabulary through teaching works of art that expand the imagination, develop the thinking of children of primary school age. It tells about teaching children a work of art, attracting them to read a work with interest.

Keywords: work of art, perception of the work, reader's interest, reading skills, methods and techniques of book learning.

Оқушыларға білім мен жан-жақты тәрбие беруде көркем әдебиеттің алатын орны ерекше. Әдебиет адамды ізгілікке, адамгершілікке тәрбиелейді, қиялын дамытады, жан-дүниесін рухани байытады. Сондықтан да балаға көркем шығармаларды оқытуды кіші мектеп жасынан қалыптастыру керек. Зерттеушілердің айтуынша, кітап оқуға баулуды 4-6 жаста бастаған жөн. Себебі кейін баланың ынтасы жоғалады екен. Тіпті үшінші сыныпқа дейін кітап оқи алмаған бала өмір бойы кітап оқуды әдетке айналдыра алмайды деп топшылайды. Ал АҚШ кітаптанушыларының зерттеуі бойынша, 10 жасқа дейін кітап оқуды қалыптастырған бала түрмеге түсу, нашакор болу секілді жағымсыз әдеттерге баруы екіталай деген қорытынды жасалған [1]. Яғни балаға кіші мектеп жасынан көркем әдебиетті оқытудың маңызы зор. Оқушыны оқудың бастапқы кезеңінде тікелей кітап оқуға баулу қажет. Балалық шағында оқыған кітап адамның жан дүниесінде ұмытылмас із қалдырады, өмір бойы есте қалады. Әрі кітап оқу – қашанда тәлім-тәрбие құралы және адам бойында

тұлғаны қалыптастыру құралы. Бірақ, өкінішке қарай, қазіргі таңда бастауыш сынып оқушылары кітапты амалсыздан, еркінен тыс әрі өте аз оқиды. Қоғамда кітапқа деген көзқарас қатты өзгергенін көріп жүрміз. Оның үстіне теледидар экрандарынан, компьютерден адамдарға бұрын-соңды болмаған күшпен ақпараттың үлкен ағыны түсті. Бұл біздің елде ғана емес, әлемдегі түйткілді мәселе боп отыр. Отбасылық ортада кітап оқуға деген қызығушылық жоғалды. Балалардың сөз байлығы төмендеп кетті, ертегілерді қайталап айтып қана қоймай, ауызша үш-төрт сөзден тұратын сөйлемдер құрай алмайды.

Көркем шығарма – кіші мектеп жасындағы балалардың сөздік қорын байытып, өз ойын әдеби тілде анық жеткізе білудің бірден бір басты құралы десек, сонымен қатар жас ерекшелігіне байланысты шеберлік және іскерлік дағдыларына қарай шығарманы талдаудың өзіндік салмағы бар. Көркем шығарманы оқу мен талдау барысында бала автордың әр сөзін тыңдап, оған терең үңіліп, өзінің ішкі сезімдерінен өткізе отырып, оның шығарманы түсініп оқудың қаншалықты маңызды екенін біледі. Осындай жұмысқа неғұрлым көбірек кіріскен сайын баланың көркем шығармаға деген қызығушылығы арта түседі. Ал бастауыш мектепте оқушының негізгі оқу дағдылары қалыптасатындықтан, оқу қызығушылықтары, көбіне, адамның жеке басын анықтайды, сондықтан олардың балалардағы даму процесі педагогикалық, психологиялық, әдістемелік қана емес, сонымен бірге әлеуметтік мәселе ретінде де талданады. Кіші мектеп жасындағы оқушылар әртүрлі көркем шығармаларды оқу арқылы қоршаған ортаны, әлемді тани отырып, сол арқылы алған білімдерін өз бойына жинақтайды. Олай болса, баланың жаңа білімді қабылдай алуы, оқыған шығарманы толықтай түсінуі үшін оқушылардың оқырмандық қызығушылығын дамыту маңызды кезеңдердің бірі болып табылады.

Ұлы жазушылар, ойшылдар, педагогика және психология қайраткерлері, әдіскерлер: Л.Н. Толстой, М.Горький, В.Г. Белинский, Н.Г. Чернышевский, Н.А. Добролюбов, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, Л.С. Выготский, А.Н.Леонтьев, Д.Б. Эльконин, Ш.А. Амонашвили, Л.И. Белонкая, Л.А. Николаев, З.И. Романовская, О.И. Никифорова және тағы басқалар өз еңбектерінде бұл мәселенің оқу мақсаты, өскелең ұрпақты қалыптастырудағы әдебиеттің рөлі, балалар оқуының психологиялық табиғаты, оқырманның қалыптасу жүйесі сияқты маңызды аспектілерін терең және жан-жақты талдайды. Осыған қарамастан, бұл зерттеулердің нәтижелері кіші жастағы оқушылардың кітап оқуға деген қызығушылығын арттыру мәселесінің теориялық және әдістемелік тұрғыдан абсолютті деңгейде шешілмегендігін көрсетеді. Балаға кітап оқытудың жолдарын, түрлі әдіс-тәсілдерді ұсынушылар да баршылық. Жекелеген педагогтар оқу үдерісіне неғұрлым кеңірек, толық анықтама беруге тырысады. Зерттеушілер саналы оқудың маңыздылығын мойындайды, онда сөздер мен сөз тіркестері мазмұн тасымалдаушысына айналады және оқырманды идеялар, бейнелер, суреттер, ойлар, сезімдер, қозғалыстар ағынымен толқыту қабілетіне ие болады. Адам оқу техникасына неғұрлым сенімді болса, мәтінді техникалық оқуға соншалықты аз қызығушылық танытады.

Оқу – оқырманның жазылған парақпен байланысуы. Негізінде, балаға кітап оқу – белгілі шығармалар кейіпкерлерінің бейнесіне терең ене отырып қарағанда, саяхат, кейіпкермен сөйлесу, оның назарын үйде, көшеде барлық жерде қоршап тұрған нағыз «Ғажайыптар еліне» аудару – бұл кейіпкерлер оған адам тілінің сиқырын ашады.

Көркем әдебиет тұлғаның мақсатты түрде әдеби қалыптасуына ықпал етеді. В.А.Левин әдеби дамуды өз өмірін өз бетінше жасайтын, халық пен ар-ождан алдында өтейтін қазіргі заманғы білімді тұлғаны қалыптастырудың қажетті жағдайларының бірі ретінде меңзейді. Кіші мектеп оқушылары шығарманың мазмұнын, оның негізгі идеясын қарапайым, қолжетімді әңгімелер мысалдары арқылы түсінуге үйренеді, басты тұлғалармен, олардың кейіпкерлерімен және іс-әрекеттерімен танысады, әртүрлі әрекеттерді қарапайым түрде бағалайды; балалар шығарманың бейнелік құралдарын түсінеді. К.Д.Ушинский «Біз әрбір шығармаға балаларға өмірдің сан қилы жақтарын көрсететін терезе ретінде қарауымыз керек», – дейді [2].

Бастауыш сынып оқушылары өздерінің жас шамасына қарай суретті кітапшаларды, ертегі, аңыз-әңгімелерді, батырлар туралы шығармаларды сүйіп оқиды. Ондағы басты кейіпкерлердің іс-әрекетіне еліктейді, тәтті қиялдарға беріледі, өзінше қорытынды жасауға тырысады. Яғни оларды кітап оқуға үйретуде екі бағытқа назар аударған жөн: оқырманды тәрбиелеу және көркем әдебиетті өнердің ерекше түрі ретінде таныстыру.

Ағартушы Ж. Аймауытов: «Бала білім алуға қармақты жан-жақтан салсын» дейді. «Балаға сөйлеңіз, тыңдасын, жазыңыз, көрсін, айтқызыңыз, тілімен қызмет етсін, жаздырыңыз, қолымен, денесімен істесін» деп, қазіргі кезде қолданылып жүрген тілдік дағдылармен жұмыс жасау керек екенін айтады [3]. Яғни тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым дағдыларын дамытуды қолға алған жөн деп есептейді. Расында да, білімге жан-жақтан «қармақ салатын» болса, тез меңгереді. Тілдік дағдылардың өмірдің барлық сатысында кездесетінін ескеріп, оны меңгертудің жолдарын ұсынады. Бұл – бүгінгі білім беруде қолданылып жүрген диалогтік әдіс. Мұғалім мен оқушының арасындағы диалогке мән берген ағартушы сұрақты дұрыс қоя білуіміз керек дейді. Оқушы жауабын да түзететін болса, тек «тілі жетпей тұрған» жеріне көмектескен дұрыс дейді. Сонымен қатар оқушылар бір-бірінікін түзеткен жөн. Сөйлеу мәдениетіне ден қойып, сөйлегенде, жазғанда, қысқа сөйлеуге үйрету керектігін де айтады. Мектепте қысқа әңгімелерді қалай оқыту керек дегенді де зерттеп, нақты қадамдарын көрсетіп береді.

Бастауыш сыныпта кітап оқымаған балада өз бетінше оқырмандық қабілеттің қалыптаспайтыны рас. Оның себебі:

- шығармада кездесетін сөздің, сөз тіркесінің мағынасын түсінбеуі;
- оқыған мәтінді байланыстырып айтып бере алмауы;
- ұзақ сөйлемдердегі ойдың байланысын түсінбеуі;
- балада қиялдың, есте сақтау қабілетінің, ойлау, сөйлеу қабілетінің, яғни

психологиялық үдерістердің дұрыс қалыптаспауы [4].

Оқушының бойындағы қабілеттерді аша білу, оған көркем шығарманың құндылығын түсіндіру мұғалім үшін басты міндеттердің бірі болуы керек. Әдетте оқушы шығармадағы көркем ойды шындық түрінде ғана қабылдап, ондағы образдылық, типтілік, мазмұн мен форманың бірлігі секілді әдебиеттің теориялық астарларына назар аудара бермеуі мүмкін. Сол үшін мұғалім көркем мәтінмен жұмысты тереңдете отырып, оқушыларды әдеби-теориялық сауаттылыққа дағдыландыруы керек. Бұл көркем туындыны дәйекті түрде талдауға, білімді саналы түрде үйретуге меңгертеді. Мұғалімнің көркем мәтінді қарастырудағы белсенділігі оқушының оқуға, көркем әдебиетке деген қызығушылығын сезінгенде ғана нәтижелі болады. Тек содан кейін ғана сабақта сіз қандай да бір мәтін туралы сөйлесе аласыз және оқушыны қатты қызықтыратын, оны бір нәрсе туралы ойлауға және өзі үшін маңызды нәрсені үйренуге мәжбүр ететін әңгіме болады. Сонда ғана әрбір келесі мәтін оқушыға беймәлім, жаңалықтың ашылуы болады. Ол үшін «қызығушылық» ұғымының мәні мен маңыздылығын түсіну керек. Латын тілінен аударғанда «қызығушылық» термині «мағыналы (мағынасы бар, құндылыққа ие болу)» дегенді білдіреді. С.И.Ожеговтың пікірінше, «Бір нәрсеге ерекше назар аудару, мәніне үңілуге, үйренуге, түсінуге ұмтылу». Василий Александрович Сухомлинский былай деп жазды: «Баланың есте сақтауы және үйренуі керек нәрсе, ең алдымен, оған қызықты болуы керек» [5]. Педагогикалық психологиядағы «қызығу» терминінің мағынасы өте кең: бұл ұғым «қызығу», «концентрация», «құзыреттілік», «тілек», «мотивация» сияқты ұғымдарды білдіру үшін қолданылады. Қызық – бұл эмоционалды түрде маңызды болса, көркем шығарма – оқушыны дамытудың күшті құралы, сәйкесінше адамның ішкі дүниесін байытады. Бастауыш сыныпта оқу сабағында шығармаға деген сүйіспеншілік туады. Кітап оқу баланың өзіндік және әлеуметтік тәжірибесін байытудың қуатты құралы бола ма, оның тек қызығушылықты ғана емес, сонымен қатар кітап оқуға деген қажеттілігін дамыта ма, осының бәрі жеке тұлғаны дамытуға бағытталған оқу жағдаяттарына және оқырмандық мәдениетінің бастауларына байланысты. Оқуға үйретудің негізгі шарты баланың оқу техникасын мүмкіндігінше тез меңгеруінде, бұл процесс оның танымдық қызығушылықтарын

қанағаттандыра отырып, оған ұнамды болуында көрінеді. Оқу әдістемесін меңгеру баладан көп күш-жігерді, еңбекті қажет ететін ұзақ процесс екені сөзсіз. Көптеген зерттеушілер оқушының бұл ауыртпалығын жеңілдетуге тырысты, оқуға үйретудің өзіндік жүйелерін қалыптастыра отырып, оқудың үлкен одақтасы – қызығушылықты пайдалану керек. Мұны қалай жасауға болады? Оқушы бойында кітаппен әрекет етуге, көркем әдебиетке деген сүйіспеншілікті қалай оятуға болады? Негізінен бұл мәселе оқу сабақтарында шешіледі. Көркем әдебиеттің ерекшелігі сөздік бейнелеуде жатыр, көркем мәтіндегі шындықты түсіну көзқарас емес, образдар арқылы ойлау нәтижесінде жүзеге асады.

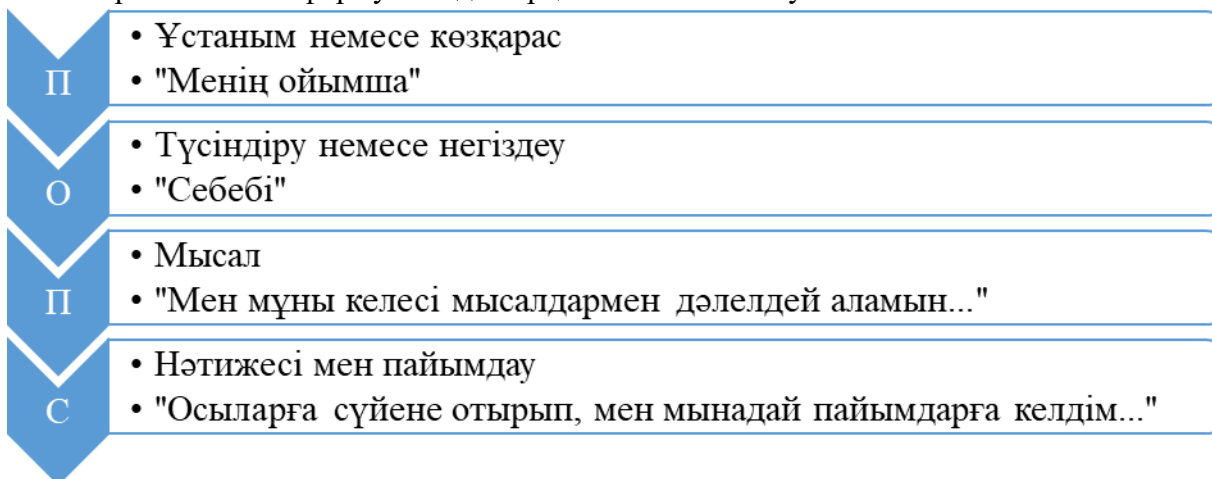
Барлық білім осы сөз арқылы берілетінін білеміз, сондықтан балаға әдеби шығарманы мәжбүрлі түрде оқытуды емес, өзі құлшынып, қызығып оқитындай амалдарды қолданғанымыз жөн. Әдебиет зерттеушісі Қажым Жұмалиевтің айтуынша, көркем шығарманы оқыту арқылы оқушының ойлау жүйесін, сөздік қорын ғана дамытып қоймаймыз. Баланы жан-жақты тәрбиелейміз: эстетикалық талғамын жетілдіріп, адамгершілік қасиетін қалыптастырып, рухани дүниесін байытамыз [6]. Осы тұста мұғалімнің мойнына артылар жүктің салмағы ауыр. Оқыту үдерісінде көркем шығарманы оқытып қана қоймай, оны жан-жақты талдау жұмыстарын жүргізсек, оқудың төрт дағдысын дамытуға арналған әдістерді қолдансақ, оқушының есінде оқыған шығармасы жақсы сақталады. Көркем шығарманы талдау жұмыстарын тақырыбына, көтерген проблемасына, кейіпкерлердің образын ашуға, композициялық құрылымына, сюжетіне қарай түрлі әдіспен жүргізуге болады. Және жұмыстың барлығы оқушының жас ерекшелігіне сай жүргізілуі тиіс.

Бастауыш мектепте оқу сабағында сөздік қорды дамыту жұмыстары түрлі әдіс-тәсілдер арқылы жүзеге асады:

- ❖ сұрақ-жауап;
- ❖ әңгімелесу;
- ❖ әңгімелеу;
- ❖ түсіндіру;
- ❖ зерттеу;
- ❖ түрлі шығармашылық тапсырмаларды орындату арқылы [7].

Осындай әр түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалану арқылы балалардың көркем шығарманы оқуға қызығушылықтарын арттыруға болады. Мәселен, «Мысойған» шығармасын оқыған кезде, оқулықтағы тапсырмадан бөлек төмендегідей қызықты тапсырмалар жасауға болады.

1-тапсырма: «ПОПС-формула» әдісі арқылы өз ойын айту.



2-тапсырма: «RAFT» әдісін пайдалана отырып кейіпкерлер бейнесіне ену. Бұл өз бетімен шығармашылық жұмысқа жатады. Оқушылар 4 топқа бөлінеді.

Р – Рөл (әр топ неше түрлі рөлге еніп, тапсырма орындайды)

А – Аудитория (оқушылар мен мұғалім болады)

Ф – Форма (сабаққа кері байланыс)

Т – Тақырып (менің сабақтан әсерім)

3-тапсырма: Шығарма кейіпкерлерінің рөліне ене отырып, көрініс қою. Бұл тапсырма оқылған шығарманы жақсы түсінуге көмектеседі әрі балалардың бойындағы шығармашылық қабілеттерін шыңдауға септігін тигізеді. Сонымен қатар кіші жастағы оқушыларға тән шығармашылық белсенділік оқуға деген қызығушылықты дамытуға ықпал етеді.

Тапсырмаларды шешуде шығармалар негізінде ойындар, конкурстар, викториналар, театрландырылған көріністер қоюды ұйымдастыру керек. Оқу дағдысының қалыптасуы оларға ұсынатын материалдың түсініктілігіне, жеңілдігіне және қызықтылығына байланысты екендігін бірқатар ғалымдар (Н.А.Рыбников, С.Жиенбаев т.б) өз еңбектерінде дәлелдеп көрсеткен. Сондықтан бастауыш сынып оқушыларының оқу дағдыларын қалыптастыра отырып, олардың көркем шығарманы қабылдауына мүмкіндік жасау – осы сатыдағы білім мазмұнының құрамдас бөлігі. Көркем шығарманы дұрыс түсініп қабылдау – оқушылардың оқуға қызығушылығын оятудың бір жолы. Ал шығарманы шала ұғынудың өзі де түрлі-түрлі жағдайларға байланысты: ақыл-ой дамуының жеткіліксіздігі, сөздік қордың тапшылығы, оқушының ұқыпсыздығы т.б. Сол себепті осының барлығын мұғалім әрбір сабақ барысында есепке алып отыруы керек.

Қорыта айтқанда, әрбір сабақта шәкірттерді көркем шығарманы қабылдауға баулу мұғалімге үлкен жауапкершілік жүктейді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 <https://massaget.kz/>
- 2 <https://kk.wikipedia.org/>
- 3 Аймауытов Ж. «Ана тілін қалай оқыту керек?» мақаласы «Жаңа мектеп» журналы, 1919. №2.
- 4 Базарбекова Р.Ж. Бастауыш сынып оқушыларын кітап оқуға баулу жолдары. «Бастауыш мектеп» журналы, 2012. № 6.
- 5 Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. «Радянська школа» баспасы 1969.
- 6 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1960.
- 7 Аубакирова И.Е. «Әдебиеттік оқу сабақтарында оқушылардың сөйлеу тілін дамыту, сөздік қорын молайту жолдары», Мұғалімдерге және оқушыларға әдістеме және теория атты Республикалық ғылыми-әдістемелік педагогикалық журналы, 2018. №4.

ӘОЖ 378.147:81'373

ЛЕКСИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ораз А.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті қазақ тілі кафедрасының докторанты

Астана қ., Қазақстан

Ғылыми жетекші: филол.ғ.к., қауымдастырылған профессор **Маликов Қ.Т.*

*E-mail: aydana.oraz.1997@mail.ru , *k.malikov@mail.ru*

Аннотация. В данной статье рассматриваются лингвистические проблемы обучения лексике. Изучение и использование лексики казахского языка в различных видах речевой деятельности способствуют овладению казахским языком как средством общения, а с другой стороны, помогают воспринимать и понимать тексты для чтения и прослушивания. В ходе исследования был проведен анализ отечественной и зарубежной научной литературы, касающейся лингвистических основ изучения лексики. Учитывая тот факт, что формирования лексических навыков являются обязательными условиями при изучении языка, главная цель статьи - научное изучение языковых особенностей обучения лексике. Исходя из этой цели, задачами исследовательской работы являлись выявление языковых особенностей изучения лексики с точки зрения ментального аспекта, определение лингвистических проблем обучения лексике. Методологическая основа

исследовательской работы опиралась на ряд выводов, касающихся преподавания лексики казахского языка, мнений о возрастных и психологических особенностях в науке психологии.

Ключевые слова: лексика, казахский язык, словарный состав, обучение лексике, речевой акт.

Abstract. This article deals with the linguistic problems of teaching vocabulary. The study and use of the vocabulary of the Kazakh language in various types of speech activity contribute to the mastery of the Kazakh language as a means of communication, and on the other hand, help to perceive and understand texts for reading and listening. In the course of the study, an analysis of domestic and foreign scientific literature concerning the linguistic foundations of the study of vocabulary was carried out. Considering the fact that the formation of lexical skills is a prerequisite for learning a language, the main goal of the article is the scientific study of the language features of teaching vocabulary. Based on this goal, the objectives of the research work were to identify the language features of learning vocabulary from the point of view of the mental aspect, to identify the linguistic problems of teaching vocabulary. The methodological basis of the research work was based on a number of conclusions regarding the teaching of the vocabulary of the Kazakh language, opinions about age and psychological characteristics in the science of psychology.

Key words: lexis, Kazakh language, vocabulary, vocabulary learning, speech act.

Психоллингвистика негізінен лингвистикалық талдауға сүйенеді, бірақ лингвистикалық талдауды көбінесе аралық, өткел, өткінші мәлімет ретінде қолдану жиі кездеседі. Орыс ғалымы А.А.Леонтьевтің пікірінше, сөйлеу әрекетін зерттеуде лингвист пен психолог еңбегінің үлестік мөлшері мына сипатта: тілтанушы меңгерілетінді, меңгерілгенді зерттейді. Ал психолог лингвистикалық модельді игеру, қабылдау барысында адам санасында болып жататын психикалық байланыстар мен үдерістерді зерттейді, қарапайым түрде айтқанда, сөйлеушілер шын болмыста, өмірде сөйлемді (сөйлеуді) қалай құратынын және түсінетінін тексереді.

Осы ретте, жалпы лингвистикалық зерттеудің екі бағыты бар деп қарастырсақ, оның біріншісі–тілдік жүйені зерттеу, ал екіншісі – сөйлеуді қарастыру. Сондықтан лингвистика сөйлеу түрлерін, қатысымның тілдік құралдарын қарастырады. Олай болса, лексиканы меңгеру үшін тілдік құрылысты дұрыс меңгерудің қажеттілігі анық мәселе деп айта аламыз. Бұл жөнінде А.И. Липкина мен М.И.Оморокова: «... тіл үйренушілердің ойлау қабілетінің дамуына, жетілуіне, сондай-ақ сөйлеу және есту қабілеттеріне зейініне көңіл бөле отырып, тілдік материалдарды орынды қолдана білу сияқты іс-әрекеттерді арттыру негізгі мәселенің бірі болып отыр. Мысалы, тілдің фонетика, лексика, морфология, синтаксис, стилистика тарауларын оқыту арқылы тіл үйренушілердің сөздік қорын байытып, тілін дамытуға болады», – деген [1. 27]. Сондықтан да тіл үйренуші тілінің дамуы, сөздік қорының баюы тілден игерген білімнің толысып, кеңейіп отыруына байланысты. Тілі жақсы дамыған адамның ойы да дамиды, қоршаған орта мен қоғам туралы күрделі ұғымдардың байланысын түсінуі, жете тануы жеңілдейді. Тіл үйренуде лексиканы меңгету туралы орыс ғалымы А.А.Леонтьев «Основы психоллингвистики» еңбегінде: «Әдетте сөйлеуші адам айтпақ сөзін айқын пайымдап үлгерген тұста бір-ақ бастайды. Осының нәтижесінде сөздің ойдағы нобайынан грамматикалық және лексикалық тұрғыдан жүзеге асу үдерісі ғана зерттеледі. Алайда логикалық тәртіп бойынша бұдан бұрынырақ болатын құбылысты зерттеу мәселесі тым сирек қолданылып жүр. Қалай айтуды білу үшін алдымен не айтуды білу қажет», – деп көрсетеді [2. 29].

Ғалым Ф.Оразбаева лексиканы оқытуға байланысты : «Лексиканы оқытуда сөзге үлкен мән беріледі» деп, әр сөзді орынды қолдану арқылы өз ойын жүелі жеткізуге болатындығын айтады [3. 100]. Тілдегі сан алуан мағыналы сөздерді түсініп, талдап, таңдап қолдануда лексикалық дағдылардың қалыптасуының мәні аса зор.

Тілді қарым-қатынас құралы ретінде пайдалану да, ең алдымен, сөзбен байланысты. Тіл үйренуші сөздерді қолданады, сөздерден сөз тіркестерін, сөйлемдерді жасайды, ал тыңдаушы өзі қабылдаған сөздерді түсініп, талдай біледі[4. 158].

Сондықтан да лингвистикалық бағыттағы психолінгвистикалық зерттеулерде сөз семантикасы мәселелері айрықша орын алады. Тіпті, білімдердің индивидуалды (дара) жүйесінің пайда болуы, құрылуы мен қызмет етуін зерттейтін ерекше ғылыми сала психосемантика да бар. Психосемантиканың басты қағидасы тіл біздің әлемімізді екі еселейді дейтін пікірге сүйенеді. Осы тұста, А.Р. Лурия: «Адамда екі әлем болады, оған тікелей бейнелейтін заттар әлемі де, сөзбен белгіленетін сапалар, қатынастар, нысандар мен бейнелер әлемі де кіреді. Сөйтіп, сөз болмысты бейнелеудің ерекше формасы болып саналады. Адам бұл бейнелерді олардың шын өмірде бар-жоғына қарамай-ақ еркін түрде атай алады, осы екінші әлемді еркінше басқара алады», – деп жазады [5].

Лексика тарауын оқытудың лингвистикалық негізінің өзі осы атауыш сөздердің яғни толық мағыналы сөздердің лексикалық мағынасының болуына қарай белгіленеді.

Тілдегі бірде-бір сөз оның жалпы номинативті жүйесінен бөлек қарастырылмайды. Сөздер белгілері негізінде әртүрлі топтарға біріктіріледі. Сонымен, олар белгілі бір тақырыптық топтарға жіктеледі. Мысалы, тұрмыстық бұйымдарға байланысты сөздер және дерексіз ұғымдарға байланысты сөздерді қарастыруымызға болады. Басқа лексикалық топтар таза лингвистикалық негізде қалыптасады. Мысалы, сөздердің лингвистикалық ерекшеліктері оларды лексика-семантикалық және грамматикалық белгілері бойынша сөйлеу бөлігінде топтастыруға мүмкіндік береді.

Сөз ұғымның атауы екендігіне мысалдар келтіріп көрейік: жер, су, темір, шөп, қағаз, ет, сүт, май тері, көз, қол, мұрын, аяқ деген сияқты сөздер белгілі бір ұғымның аты болады. Әрбір сөз белгілі бір мағынаға ие болады. Ол мағына сөйлем ішінде анықталады. Ғалым Е.Қ.Ұйықбаев сөздің ауыспалы және тура мағынасын «Лексиканы оқыту» еңбегінде мынадай кестемен береді:

Кесте – 2. Сөз мағынасына байланысты мысалдар

Сөздің тура мағынасы	Сөздің ауыспалы мағынасы
1. Жылан шағып алады.	1. Алты ай жаз жібергенде, жаңбырлығын жаппайтын жылан қабырға жылқылар болады екен (Ғ.Мұстафин).
2. Торғай балапандарын ұшырып жүр.	2. Қартайғанда, көңіл, шіркін, қоң торғай екен (сонда).
3. Етікті сыздық салып киеді.	3. Табыстарың талапқа сыздық та болмайды(Ғ.Мұстафин).
4. Қара бура өрісте жүр.	4. Оның есіне қарабура деген сөз түсе қалды. Сырдың бойында қарабура деп суға жасайтын бөгеттің бір түрін айтады (С.Мұқанов).
5. Терезенің шынысына қырау тұрды.	5. Еріп көңіл қырауы, жанады от маздады (Қ.Мырзалиев).
6. Қабаған ит жақындасаң қабады.	6. Семізден жарап жүрген кер ат ауыздығымен алысып жер қабады (С.Бегалин).
7. Көзіңе шаң түскен жоқ па?	7. Шырағым, малың аман ба, ол жақта біздің шал көзіңе түскен жоқ па? (С.Бегалин)

Тағы бір айта кететін жағдай сөз және оның мағынасы туралы түсінік бергенде, сөз мағынасы тек сөйлем ішінде ғана белгілі болатыны, жеке дара тұрғанда көп жағдайда аңғарыла бермейтінін ұғындыру қажет. Ғалым И.Ф.Филин: «Сөздің лексикалық бөлшек екендігінің негізгі белгілері оның басқа сөзбен байланысы кезінде жан-жақты ашылады, өйткені белгілі бір сөз басқа сөздермен байланысқа түсіп барып қана белгілі бір ойды білдіріп, өмір сүреді»,–деген пікір айтқан [6. 334].

Сонымен қатар, тілдің лексикалық жүйесінде мағынаның ортақтығына (немесе қарама-қарсы) байланысты сөздер түрлі топтарға бөлінетіндігін ескеру қажет. Мысалы, стилистикалық қасиеттері бойынша ұқсас (немесе қарама-қарсы); сөзжасамдық қасиетіне байланысты біріктірілген немесе сөздердің шығу тегінің ортақтығына қарай, сөйлеудегі қолдану ерекшеліктерімен, лексиканың белсенді немесе пассивті қорына байланысты топтастырылуы мүмкін. Белгілеріне байланысты біріктірілген сөздер топтарындағы мұндай жүйелік қатынастар парадигматикалық деп аталады (гр. *paradeigma*-үлгі, үлгі) [7. 142].

Сөздердің парадигматикалық байланыстары кез-келген тілдің лексикалық жүйесінің негізі болып табылады. Әдетте, ол көптеген микрожүйелерге бөлінеді. Олардың ең

қарапайымдары – мағыналары қарама-қарсы сөздер, яғни антонимдер. Неғұрлым күрделі микрожүйелер мағыналардың ұқсастығы негізінде топтастырылған сөздерден тұрады. Олар синонимдік қатарларды, әртүрлі тақырыптық топтарды, түрлері мен шығу түбірі бойынша салыстырылған бірліктердің иерархиясын құрайды. Сонымен, сөздердің ең үлкен семантикалық топтары кең лексика-грамматикалық түрлерге – сөйлеу бөліктеріне енеді.

Әр тілдегі лексикалық және грамматикалық парадигмалар өте тұрақты және контексттің әсерінен өзгеріске ұшырамайды. Алайда, нақты сөздердің семантикасы контексттің ерекшеліктерін көрсетуі мүмкін, бұл лексикада жүйелік байланыстарда көрінеді [7. 204].

Тіл үйренуді когнитивті тұрғыдан зерттеген психологтардың көпшілігі ақпарат бастапқыда сенсорлық аймаққа түседі деп санайды, мұнда барлық сезім мүшелерінен басқа, көру және есту қабілеті де маңызды рөл атқарады. Мұнда ақпарат еріксіз астарсана деңгейінде қабылданады. Осылайша, барлық ақпарат қысқа мерзімді жад аймағына кірмейді. Дәл осы кезеңде ақпаратты одан әрі өңдеу және қажетсіз ақпараттарды жою туралы сигнал түседі. Қысқа мерзімді жадтан пен ұзақ мерзімді жад арасындағы ақпарат қайталау және кодтау арқылы сақталады. Ақпаратты өңдеу неғұрлым терең болса, оны есте сақтау соғұрлым жақсы болады. Ұзақ мерзімді жадқа оның кодталуы мүмкін бөлігі ғана кіреді. Ақпараттың сақталуы (кодталуы) оны алу процесіне қатты әсер етеді. Семантикалық түрде кодталған ақпаратты алу (есте сақтау) оңай, өйткені ол танымдық тұрғыдан ерекшеленіп тұрады [8. 97].

Қорыта айтқанда, психолингвистикалық зерттеу тіл үйренушіде сөздік қордың дамуын баланың сөз мағынасының барлық компоненттерін бірден игере алмайтындығын көрсетеді. Біріншіден, ол мағынаның денотативті компонентін игереді, тұжырымдамалық және контекстік компонент кейінірек игеріледі, өйткені талдау, синтез, салыстыру, жалпылау операциялары дамиды. Әрбір сөз белгілі бір ұғымды білдіреді. Сөз бен ұғым өзара тығыз байланысты, бірақ сөз бен ұғым бір-бірімен тепе-тең емес, өйткені сөз – тілдік категория, ал ұғым – ойлаудың формасы. Қандай ой болса да, тілдік материал арқылы, сөз арқылы айтылады. Тілсіз ойлау мүмкін емес. Сондықтан да тіл мен ойлау өте байланысты болады.

Тіл үйренуші игерген сөздердің мағынасындағы өзгерістер оның айналасындағы әлем туралы идеяларының дамуын көрсетеді және танымдық саламен өте тығыз байланысты болады. Тіл үйрену кезінде сөздіктің қалыптасуы үнемі жүріп отырады және оны әр түрлі қызмет түрлері қамтамасыз етеді. Лексикалық қорды байыту жаңа сөздерді ассимиляциялау арқылы да, олардың арасындағы әртүрлі семантикалық қатынастарды орнату арқылы да жүреді: түбіртектік, синонимдік, антонимдік, омонимдік, байланысты сөздер арасындағы қатынастар.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Липкина А.И., Оморокова М.И. Работа над устной речью учащихся на уроках чтения. – М.: Просвещение, 1967. – 224 с.
- 2 Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М.: Смысл, 1997. – 287 с.
- 3 Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теория және әдістемесі. – А.: Білім, 2000. – 208 б.
- 4 Эльконин Д.Б. Развитие речи // Психология детей дошкольного возраста. – М., 1964. – 293 с.
- 5 Лурия, А. Р. Основные проблемы нейролингвистики. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 253 с. Изд. 3-е.
- 6 Гвоздев А.Н. Формирование у ребенка грамматического строя русского языка I, II. – М., 1949.
- 7 Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания. – М.: Высшая школа, 2003. – 202 с.
- 8 Оралбаева Н., Жақсылықова К. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі: оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 207 б.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРҒА ДЕГЕН ҚҰРМЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Алімжан Ш.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің магистранты

Алматы қ., Қазақстан

**Ғылыми жетекші: Абай атындағы ҚазҰПУ-нің профессоры, п.ғ.д. Жұмабаева Ә.Е.*

E-mail: shyryn.alim@mail.ru

Аннотация. Понятно, что изменения, происходящие в ходе благополучного развития общества, будут оказывать влияние и на сферу образования. Развиваясь в соответствии с требованиями времени, каждый человек должен уважать национальные и культурные ценности. Сегодня главная задача родителей и школы – сформировать духовно богатого, образованного человека. Духовное богатство – это, прежде всего, усвоение национальных и культурных ценностей. Основная цель – воспитать учащегося, сочетая передовые технологии образования и национальные ценности, то есть здесь актуальность темы. В наше время каждый казах опасается, что наш язык, традиции, песни, пословицы, известные всем нам, постепенно выйдут из употребления.

Ключевые слова: начальный класс, нация, ценность, методы, развитие

Abstract. It is clear that the changes taking place during the prosperous development of the society will have an impact on the field of education. Developing in accordance with the requirements of the times, every human being should have respect for national and cultural values. Today, the main task of parents and schools is to form a spiritually rich, well-educated person. Spiritual wealth is, first of all, the absorption of national and cultural values. The main goal is to educate the learner by combining the advanced technologies of education and national values, that is, the relevance of the topic is here. Nowadays, every Kazakh fears that our language, traditions, songs, proverbs, known to all of us, will gradually fall out of use.

Key words: elementary class, nation, value, methods, development

Жас ұрпақты тәрбиелеуде ата-бабаларымыздан келе жатқан ұлттық тәрбие үлгісін ұғындырып, мәдениетті, адамгершілігі мол, шығармашылық тұлға етіп тәрбиелеу- бұл қазіргі таңда өмір талабы және қоғам қажеттілігі. Бала тәрбиесі баршаға ортақ іс. Сондықтан да бастауыш сынып оқушыларының ұлттық-мәдени құндылықтарға деген құрметін қалыптастырудың педагогикалық шарттарын қалыптастыру қажеттілік туғызады. Әрбір ұлттың, әрбір халықтың өз тарихы, діні, салт-дәстүрі, өзінше ерекше мәдениеті, тәрбиелеу тәсілі болатыны бәрімізге мәлім. Халық тәрбиелеу- бұл халықтың сонау заманнан қалыптасып келе жатқан мәдени мұрасы. Ал ұрпақты саналы түрде тәрбиелеу үшін әрине салт-дәстүріміздің, ауыз әдебиетіміздің, аңыз-әңгіме тіпті ертегінің алатын орны ерекше болмақ. Яғни ұлттық құндылық – тәрбие негізі болмақ.

21 ғасыр – цифрландыру заманы. Әлем күнде бір орнында тұрмай, тоқтаусыз дамуда. Ал онымен қатар құндылықтар да дамуда. Құндылықтың неше түрлі мағынада қолданылатыны белгілі. Қоғамда «рухани құндылықтар», «материалдық құндылықтар», «әлеуметтік құндылықтар» деген ұғымда қарастырылады. Рухани құндылық дегеніміз – адамның бойында қалыптасқан имандылық, қадір-қасиеттері. Ал материалдық құндылыққа адамның қолымен жасалған тұтынатын заттары. Әр құндылықтың алатын орны ерекше және маңызды. Осылардың ішінде «ұлттық құндылықтың» орны ерекше.

Ұлттық құндылық дегеніміз – адамзаттық құндылықтардың құрамдас бөлігі және әр ұлттың ғасырлар бойы қалыптасқан тұрмыстық және рухани мұрасы, байлығы. Өзіміздің дініміз, салт-дәстүріміз, наным-сеніміміз, мәдениетіміз болғанының өзі бір ғанибет. Сонау заманнан ата-бабаларымыз көзінің қарасындай бізге жеткізген осы құндылықтарымызды аман-есен ұрпағымызға жеткізе аламыз ба? Отбасы- тәрбиенің де, ұлы ашулардың бастамасы. Себебі бала дүниеге шыр етіп келгеннен бастап, әке-шешесіне, бауырларына қарап бой түзейді. Қазақ отбасы әрқашан үлкен адамның жолын кеспе, орын бер, сөзін

бөлме, кішіпейіл бол деп тәрбиелеген. Әрине бұл санаулы ғана бұдан бөлек қаншама керемет тәрбие көздері бар.

Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаев қыркүйектегі жолдауында «Елімізді қорғаудың басты жолы – берекелі бірлік. Бұдан басқа жол жоқ» деген еді. Ел бірлігі әрқашанда ең басты құндылық екенін атап айтып өткен болатын. Ал ұлттық құндылықтар деген ұғымның мағынасы терең, аясы кең. Ұлттық құндылық – қандайда бір ұлттың мінезі мен тәрбиесі, салт-дәстүрі мен тұрмыс-тіршілігін айқындайтын, басқа ұлттардан өзгешелеп тұратын қасиетке ие екені анық. Бұрыннан келе жатқан мақал «Әр елдің салты басқа, иті қара қасқа» да босқа айтылмаған. Жалпы ұлттық құндылықтарға тәлім-тәрбие, тілі мен діні, ұлттық сананы жатқызамыз. Біз, қазақ халқы, басқа мемлекеттер секілді даралана алатын, тек өзімізге тән құндылықтарымыз бар екені айқын.

Кез келген ұлтты алып қарайтын болсаңыз да, өзгеше салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, тарихы, мәдениеті, өркениеті бар екені белгілі.

Қазақ мәдениеті – ғасырлар бойы үздіксіз қалыптасқан ұлттық мәдениет. Ол дегеніміз ұлттық тәлім-тәрбиенің негізінде дамып отырды. Ұлттық тәрбие мәселесі әрқашанда маңызды орын алмақ. «Қазақ» - десе ең бірінші көк туымыз, кең байтақ жеріміз, ұлттық киміміз, домбырамыз, киіз үй, ұлттық тағамдарымыз көз алдымызға елестейді. Қазақты әлемге танытып, өзге ұлттан ерекшелендіріп тұратын да осы құндылықтарымыз. Қазақтың көнеден келе жатқан салт-дәстүрі, наным-сенімі, ырымдары көп. Адам дүниеге келгеннен бастап, көрген тәлім-тәрбиесі, өмір бойы жалғасатын салт-дәстүрлер арқылы адам өміріне әсер ететін рухани азық болмақ. Ата-бабамыздан жалғасып келе жатқан бұл құндылықтарды жалғастыру біздің және болашақ ұрпақтың қолында. Қазақ мәдениеті – ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениет. Соның қарапайым мысалы кішкентай кезден, үлкенді сыйлауды, ана тілін ардақтауға, салт-дәстүрлерімізді берік ұстануға тәрбиелейтін отбасынан бастау алады. Ұлттық құндылықтарымыз жеке дара адамнан бастау алып отбасы, қоғам арасында жетіледі, жалғасын табады.

Ресейдің қол астындағы ел болған шағымызда, тек тіл емес жүріп-тұрысымызда қиын заман еді. Сол заманда ұлтқа жаны ашып, нағыз ұлт жанашырлары «Алаш зиялылары» еді. Қазақтың көзі ашық, көкірегі ояу халық болуын көкседі. Бостандық үшін, тіл үшін, ұлт үшін қаншама адам жан тапсырды. Көксеп жеткен тәуелсігімізді алғанда қаншама қиындықтарды бастан өткергендігі бәріне аян және бірден ана тілінде сөйлеп кетуді күтпесе де біртіндеп қазақ тілінің мәртебесін асырып қана қоймай кең ауқымды түрде қолдануын мақсат тұтты. Міне, одан бері отыз екі жыл өтті. Әлі күнге дейін қазақ тілін білмейтін қазақтар жеткілікті.

Бүгінгі таңда, ұлттық құндылықтарымызды көзіміздің қарашығындай сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа аманат етіп тапсыруымыз қажет. Жас ұрпақты тәрбиелеуді қазірден қолға алу керек. Жоғарыда айтып кеткендей, қазір цифрланған заман. Атап айтар болсақ ғаламтор желісінен неше түрлі пайдасы жоқ ақпараттардың көбеюі қатты әсер етпек. Ал бұл жас ұрпақтың санасын улап, нағыз көңіл бөлу керек құндылықтарымыз әлсіреуі әбден мүмкін. Жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудің бағдарлы идеялары еліміздің Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қалың елім Қазағым» атты жинағында мемлекеттік идеология мәселесін ұдайы есте ұстауымызды ескерте келе былай деп жазады: «Бес арыстарымызға арналған тарихи зерде кешенінде мен қазақстандық отаншылдық сезімін тәрбиелеуге көңіл бөлген едім. Қазақстанда тұратын әрбір адам өзін осы елдің перзентті сезінбейінше, оның өткенін біліп, болашағына сенбейінше біздің жұмысымыз ілгері баспайды...» Қазіргі уақытта ұлттық тәрбие көздері жеткілікті. Мысалы: фольклор, ауыз әдебиеті, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, нақыл сөздер, терең мағынасы бар мақал-мәтелдер, ойшыл-ғұламаларымыздың еңбектері және тағы басқа.

Педагогикада «Құндылық» оқу мен тәрбие жұмысы арқылы жүзеге асады. Яғни, қазіргі уақытта жас ұрпақтың тәрбиесіне ерекше көңіл бөлуді талап етеді. Тек отбасы ғана емес мектеп табалдырығынан аттағаннан бастап білім беру барысында ел тарихын, қазақ зиялы қауымының еңбектерін, нақыл-сөздерін жиі еске түсіріп, қозғау арқылы адами құндылықтарын қалыптастыруға бастау болу қажет. Сонымен қатар салт-дәстүрлер,

рәсімдер, рәміздер, ырымдар, тыйымдар, жөн-жоралғылар, адамгершілік борыш, ұрпақтың міндеттері туралы да жиі ескерілу арқылы ұлттық құндылық бойына дарыған жас ұрпаққа сеніміміз артпақ. Ұлттық құндылық қасиеттерін қалыптастыру негізінің бірден-бірі – мектепшілік жүргізілетін іс-шаралар, тәрбие сағаттары. Кез-келген пәнді оғу барысында да қамтылып отырылуы қажет.

Тек сынып ішінде ғана емес, сыныптан тыс іс-шаралар, спорттық іс-шараларды ерекше орын алады. Себебі сыныптан тыс уақытты да тиімді қолданса – оқушыларды өз ұлтын сүйуге, ана тілінде сөйлесуге, өзге де ұлт құндылықтарына құрметпен қарауға үйретіні сөзсіз.

Тағы бір маңызды мәселенің бірі – «ана тіліміз». Тіл мәселесі – тұтас ұлттың басты мәселесі. Себебі тіл- ұлттың жаны, тірегі. Тіл – ең мықты қару деседі болады. Тілде ұлттық рухымыз бар. Қазақ тілі – әлемдегі сөйлеу стилі ерекше дара тіл. Мемлекеттік тіліміздің мәртебесіне сәйкес қолданысын қалыптастыру бағытында жасалып жатқан шаруаларда жеткілікті. Бірақ әлі күнге бір арнаға түсер емес.

Қорыта айтқанда, қазіргі Қазақстанның білім аясының ахуалы ұлттық рухтағы бағдарларды, адами құндылықтарды, жан-жақты дамыған замануи көзқарасты, салт-дәстүрлерді, ана тілімізді қолданумен қатар құрметпен қарайтын ұрпақты тәрбиелейтін ұлттық білім жүйесін нық қалыптастыруымызды қажет етеді. Ұлттық құндылықтарымызды сақтау оны әлемдік жетістіктермен ұштастыру арқылы еліміздің білім беру саясатының ұлттық-рухани дамуына, білім беру жүйесінің жетілуіне әкеледі.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 ҚР ҒМ ҒА Хабарлары: Тіл, әдебиет сериясы, 1997. №6. – 3-7-б.
- 2 Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 1994.
- 3 Бөлеев Қ. Болашақ мұғалімдерді оқушыларға ұлттық тәрбие беруге кәсіби дайындау. – Алматы: Нұрлы әлем, 2004.
- 4 «Тәрбиенің тұжырымдамалық негізі» - Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2015 жылдың «22» сәуіріндегі № 227 бұйрығымен бекітілген.
- 5 Мұқанова Б., Ильясова Р. Этнопедагогика. – Астана: «Фолиант», 2008.
- 6 Пірәлиев С. Ұлттық тәрбие және жаһандану // «Егемен Қазақстан».

УДК 371.314.1

АКАДЕМИЧЕСКАЯ МОБИЛЬНОСТЬ КАК ЛИЧНОСТНОЕ КАЧЕСТВО СУБЪЕКТОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Байбориева Б.

Преподаватель специальных дисциплин Актюбинский колледж транспорта, связи и новых технологий

г. Актобе, Казахстан

E-mail: honeynur@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада оқу үдерісі субъектілерінің академиялық ұтқырлығы мәселесі қарастырылады. Академиялық ұтқырлықты түсінудің екі тәсілі қарастырылады: адам капиталы мен білім беру технологияларының ұлттық мемлекеттердің шекарасы арқылы қозғалысы кезінде көрінетін әлеуметтік құбылыс ретінде және ауыспалы білім беру жағдайында тұлғаның өзін өзгертуге қажетті тұтас тұлғалық сапа ретінде. кеңістік және қоршаған әлемге әсер ету. Академиялық ұтқырлықтың өзара байланысты және өзара тәуелді компоненттері мотивациялық-құндылық, когнитивтік-коммуникативтік, белсенділік және бағалау-рефлексивтік компоненттер болып табылады. Таңдалған құрамдас бөліктердің қалыптасу деңгейлерінің көрсеткіштері: мүшелік мотивация және жетістік мотивациясы; шет тілінің коммуникативтік құзыреттілігі; өз бетінше білім алу қабілеті және топта ынтымақтастыққа дайын болу; рефлексия және өз жетістіктерін сыни тұрғыдан бағалай білу.

Түйін сөздер: академиялық ұтқырлық, тұлғалық сапа, академиялық ұтқырлық мазмұны, интегралды құрылымның құрамдас бөліктері, белсенділік, рефлексия.

Abstract. The article is concerned with the problem of academic mobility development in the subjects of educational process. Two approaches to understanding this phenomenon are studied. Interpretation of academic mobility as a social phenomenon, expressed in the transfer of human capital across international borders to academic centers of knowledge and research, and understanding of academic mobility as an integral human quality inherent to dynamic subjects of expanding educational area are studied. Prerequisites and conditions for academic mobility development are revealed. The content essence of academic mobility as a personal quality is presented in a matrix, which demonstrates interdependent and interrelated components of the studied quality. Academic mobility is viewed as one of the goals of the university education and foreign language teaching in particular. Characteristic features of the academically mobile person are revealed, and based on them a definition of academic mobility as a personal quality is given. A component structure of academic mobility is substantiated and described. The studied quality is presented by the following components: motivation and value based component, cognitive-communicative component, taskoriented component, and reflexive assessment component.

Keywords: academic mobility, personal quality, essence of academic mobility, components of integral structure, activity, reflection.

Итеграция казахстанской системы высшего профессионального образования в единое общеевропейское образовательное пространство с целью повышения ее конкурентоспособности, качества и привлекательности выявила ряд проблем, требующих оперативного и компетентного разрешения. Одним из условий расширения и укрепления единого общеевропейского образовательного пространства, формирующего образовательную протяженность, представленную образовательными событиями и явлениями трансляции культуры, социального опыта и личностных смыслов, является высокая академическая мобильность субъектов образовательного процесса. Под образовательным процессом понимается целенаправленная деятельность по обучению, воспитанию и развитию личности и ее качеств путем организации учебно-воспитательных и учебно-познавательных процессов в единстве с самообразованием самой личности. Академическая мобильность субъектов образовательного процесса основана на интериоризированных социокультурных и профессиональных знаниях, сформированных умениях и навыках, творческое применение которых содействует как адаптации субъектов к изменяющимся условиям, так и их внутреннему преобразованию с последующим влиянием на окружающую среду. Субъектом образовательного процесса является сознательно действующее лицо, которое осознает себя личностью, познающей и изменяющей мир.

Как социальное явление академическая мобильность известна еще со времен странствующих студентов (вагантов) и связана с созданием и развитием средневековых университетов. Странствующие по Европе студенты переходили из одного университета в другой с целью получения новых знаний. Объединенные интеллектуальным трудом, идеями свободы и равенства, они формировали культуру академической мобильности. Современная академическая мобильность студентов, безусловно, отличаясь от средневековой, сохраняет основные черты, присущие данному явлению. К ним относятся субъектность, высокая адаптивность, целеустремленность, подвижность мотивации и неистребимая потребность в новых знаниях, умениях и навыках, сопровождаемая желанием их эффективного использования и распространения.

Важность и значение академической мобильности для расширения образовательного пространства и развития личности подчеркивают многие исследователи реформы к системы образования. Так, например, А.Ю.Слепухин относит понятие академической мобильности к формам образовательной интернационализации [1]. По мнению Г.А.Лукичева, академическая мобильность является основной ценностью европейского ареала высшего образования, а развитие механизмов академического признания – важнейшим элементом обеспечения мобильности [2]. Один из ведущих авторитетов в области развития

международного сотрудничества, первый генеральный секретарь Ассоциации европейских университетов Андрис Барблан интерпретирует академическую мобильность следующим образом: «равные возможности доступа к многочисленным поставщикам и пользователям услуг в области высшего образования, равная поддержка в развитии знаний, равные условия оценки, признание услуг, навыков и способностей» [3].

В различных странах понятие «академическая мобильность» исторически приобрело свою специфическую «окраску». В США под ним подразумевают, главным образом, разнообразные образовательные программы и программы студенческих обменов. В Европе с развитием процессов интеграции данное понятие получило более широкую трактовку, вобрав в себя элементы программ, связанных с мобильностью профессорско-преподавательского состава, повышение квалификации и, частично, научные программы.

При таком подходе академическая мобильность рассматривается как неотъемлемый атрибут социально-экономической среды, представляющий собой пространство социальных, экономических, культурных и политических взаимоотношений и связей. Однако нельзя свести понимание категории академической мобильности только к передвижению человеческого капитала, обмену интеллектуальным продуктом и сотрудничеству в области образования и науки. Для осуществления мобильности на всех ее уровнях субъекты расширяющегося образовательного пространства должны обладать определенными личностными качествами и способностями, которые позволят им стать бенефициантами открывающихся возможностей и перспектив. Так, например, по мнению Н.С.Брилева, академическая мобильность – это неотъемлемая форма существования интеллектуального потенциала и возможность самим формировать свою образовательную траекторию и в рамках образовательных стандартов выбирать предметы, курсы, учебные заведения в соответствии со своими склонностями и устремлениями [4]. Таким образом, данная категория рассматривается исследователем как признак внутренней свободы, способствующий становлению самостоятельной, целеустремленной и пытливой личности, умеющей критически оценивать собственные способности, определять цели и маршрут индивидуального развития.

В связи с этим целесообразно отметить, что необходимость продвижения и развития академической мобильности обучающихся обусловлена не только внешними факторами, но и внутренней потребностью самой личности.

Категория мобильности рассматривается исследователями в двух направлениях: как процесс и как интегративное личностное качество. Как качество личности все виды мобильности представлены через ее индивидуально психологические особенности (способности) и активно-действенное состояние (готовность). В зависимости от сферы интересов исследователей выделяются различные виды способностей и готовности. При этом все они единодушны в том, что предпосылкой для развития способностей являются образование, сформированные общекультурные и профессиональные компетенции, интериоризированные культурные ценности, а условием развития способностей выступает активная деятельность субъектов.

Становление перечисленных видов мобильности обусловлено как внешними, так и внутренними факторами. К внешним условиям, содействующим формированию различных видов мобильности, относятся изменения окружающей среды и эволюционирующие требования к индивиду. К внутренним условиям – присущая всем видам мобильности потребность в самореализации, самосовершенствовании и саморазвитии. Задачи по формированию академически мобильной личности возложены на университеты как центры знаний, исследований и новых технологий. Под академической мобильностью нами понимается целостное личностное качество, формируемое в процессе обучения и представляющее динамичное состояние составляющих его компонентов, характеризующее ее способность и готовность адаптироваться, изменяться и преобразовывать себя и окружающую среду.

В докладе «Образование: сокровище», адресованном Международной комиссии по образованию для XXI века, Жак Делор сформулировал «четыре столпа» современного образования: «научиться познавать, научиться делать, научиться жить вместе, научиться жить». Формирование и развитие этих качеств и есть, по существу, ответ образования на вызовы времени и запрос современного общества [5].

Одним из требований к академически мобильной личности является владение иностранным языком на уровне, позволяющем осуществлять эффективное взаимодействие в условиях социального, культурного, академического и профессионального пространств. Обусловлено данное требование пониманием того, что эффективное взаимодействие представителей различных культур в ситуациях социального и профессионального контекстов возможно при наличии высокого уровня сформированности иноязычной коммуникативной компетенции.

Исходя из динамичных требований развивающегося общества, потребности самой личности, задач и возможностей иноязычного образования, можно построить матрицу содержания академической мобильности обучающихся как личностного качества, необходимого для непрерывного образования, и конкретизировать знания, умения и навыки, содействующие ее становлению и развитию в процессе обучения иностранному языку. Содержание академической мобильности как целевой образовательной установки представлено в таблице 1.

Матрица содержания понятия академической мобильности студента

Задачи обучения			
Учиться знать (Когнитивный компонент)	Учиться делать (Деятельностный компонент)	Учиться жить вместе (Коммуникативный компонент)	Учиться жить (Рефлексивный компонент)
Знать и владеть иноязычной, социокультурной и профессионально направленной терминологией, языковой системой языка. Знать социокультурные особенности страны изучаемого языка. Понимать проблемные ситуации социального и профессионального контекстов	Воспринимать, отбирать, анализировать, обобщать информацию, ставить цели и определять пути их достижения, логически верно строить устную и письменную речь, использовать ИЯ в реальных или приближенных к реальным ситуациях культурного и профессионального общения	Уметь работать в коллективе, сотрудничать, проявлять толерантность, принимать ответственные решения, нести ответственность	Уметь критически оценивать поступающую информацию, собственные достижения и недостатки, стремиться к саморазвитию и повышению уровня профессиональной деятельности на ИЯ

Основными характеристиками академически мобильной личности являются:

- подвижность мотивации и гибкость целей;
- способность к самообразованию и потребность в самосовершенствовании;
- готовность к изменениям, общению и сотрудничеству;
- владение иностранным языком на уровне, позволяющем осуществлять эффективное взаимодействие в социокультурной и профессиональной среде;
- готовность к овладению новыми знаниями и технологиями;
- гибкость мышления и способность к рефлексивной оценке собственной деятельности и критическому анализу поступающей информации.

Рассмотрение академической мобильности как интегративного качества личности подтверждается теорией личности К.К.Платонова. Автор понимает личность как динамическую систему, развивающуюся во времени, изменяющую состав входящих в нее элементов и связей между ними при сохранении функции. Исследователь выделяет четыре

взаимосвязанные подструктуры (стороны личности): 1) подструктура направленности и отношений личности; 2) подструктура опыта; 3) подструктура индивидуальных особенностей отдельных психических процессов; 4) подструктура биологических свойств личности. Все стороны личности тесно взаимодействуют друг с другом.

Исходя из вышеизложенного, личность может быть рассмотрена как представляющая собой единое целое, состоящее из разных компонентов. Учитывая сущностные характеристики академической мобильности как личностного качества, результаты анализа различных видов мобильности, специфику языковой подготовки и требований, предъявляемых к выпускникам вузов, целесообразно выделить в структуре академической мобильности студентов вузов следующий комплекс взаимосвязанных и взаимозависимых компонентов: мотивационно ценностный, когнитивный-коммуникативный, деятельностный и оценочно рефлексивный.

Выделение мотивационно ценностного компонента в подвижной структуре академической мобильности обусловлено тем, что доминирующее влияние на развитие личности оказывают ее мировоззрение, направленность, потребности, сформированная система ценностей. Осознание ценности и значимости данного качества побуждает обучающихся к мотивированной, осознанной деятельности, содействующей становлению целенаправленно формируемого качества.

Ведущими мотивациями в становлении академической мобильности выступают мотивация аффилиации (общения) и мотивация достижения (успеха). Обусловлено это тем, что человек, являясь существом социальным, нуждается в общении для осознания себя как личности. По поводу этого М.М.Бахтин сказал, что личность, хотя и детерминирована изнутри, не может жить вне общения, «встречи с другой личностью» [6]. Мотивация аффилиации в процессе обучения иностранному языку проявляется в готовности к общению, целью которой является достижение желаемого результата. Взаимодействие на иностранном языке часто вызывает сложности у субъектов образовательного пространства по целому ряду причин: отсутствие языковой практики, низкий уровень навыков языковой коммуникации, неуверенность в себе, замкнутость, неумение убедительно и последовательно отстаивать свою позицию. Преодоление и в дальнейшем устранение влияния этих факторов осуществляются при наличии мотивации достижения (успеха). Потребность в достижении успеха способствует преодолению психологического барьера в процессе взаимодействия на иностранном языке и поддержанию мотивации общения. Устойчивость мотивации достижения основана на способности к ценностно-смысловому самоопределению и самообразованию. Мотивированность достижением (успехом) проявляется в готовности стремиться к целям и добиваться их реализации.

Выделение когнитивно-коммуникативного компонента в структуре академической мобильности, включающего в себя сформированную иноязычную коммуникативную компетенцию, обусловлено как объективными требованиями к академически мобильной личности, так и самой природой языка, являющегося средством взаимодействия и мышления, при помощи которого передается и присваивается общественно-исторический опыт, осуществляется вхождение человека в социум.

Все качества личности формируются и развиваются в активной, самостоятельной и целенаправленной деятельности. Данное положение является обоснованием выделения деятельностного компонента в структуре академической мобильности. Деятельность представляет собой форму связи субъекта с миром. Она включает в себя два взаимодополняющих процесса: преобразование мира субъектом и изменение самого себя за счет интериоризации приобретенных знаний, умений и навыков. Именно деятельность лежит в основе механизма, формирующего такое качество личности, как мобильность, так как сама деятельность представляет собой активное, подвижное и изменчивое состояние человека. Для становления академической мобильности необходимо овладеть следующими видами деятельности: самостоятельно обучаться и сотрудничать в команде на основе толерантности.

По утверждению Л.Ю.Сироткина, рефлексия выступает в качестве балансирующего механизма в структуре личности, позволяющего ей находиться в состоянии гибкого реагирования на изменяющуюся ситуацию макро- и микросреды, что, в свою очередь, является признаком мобильности и способствует принятию адекватных решений в проблемно-конфликтных ситуациях [7]. Как критический стиль мышления рефлексия предполагает динамичность и подвижность взглядов, умение критически подойти к собственным выводам и заключениям [8]. Выделение оценочно-рефлексивного компонента в структуре академической мобильности обусловлено тем, что рефлексия и критический стиль мышления содействуют само актуализации, подвижности и становлению развивающейся личности; поддерживают направленность личности на саморазвитие, самообразование и самосовершенствование; корректируют направление и выбор способов деятельности как в индивидуальной, так и в групповой работе, мотивируют к дальнейшему продвижению в образовательной, профессиональной, социальной и мультикультурной среде.

Таким образом, академическая мобильность субъектов образовательного пространства представляет собой не только социальное явление, выраженное в создании совместных проектов и исследовательских программ; в передвижении образовательных технологий и человеческого капитала через границы национальных государств, но и интегративное личностное качество с подвижной компонентной структурой, выраженное в способности и готовности адаптироваться к динамичному многообразию образовательного пространства с целью преобразования самой личности и окружающего мира.

Список литературы:

- 1 Слепухин А.Ю. Высшая школа в условиях интернационализации //Высшее образование в России. 2004. № 6. – 3-12 с.
- 2 Лукичев Г.А. Динамика Болонского процесса //Высшее образование сегодня. 2002. № 3. – 32-39 с.
- 3 Барблан А. Академическое сотрудничество и свобода передвижения в Европе: что было и что будет //Высшее образование в Европе. 2002. № 1, 2. URL: http://www.logosbook.ru/educational_book/archive.html (дата обращения 10.09. 13)
- 4 Бринев Н. С., Чуянов Р.А. Академическая мобильность студентов как фактор развития образования //Пути развития высшего образования в России: материалы науч.-практ. конф. – Омск: ОГПУ, 2001. – 31-34 с.
- 5 Делор Ж. Образование: сокровитное сокровище (Learning: The Treasure Within) / Основные положения Доклада комиссии по образованию для XXI века. МОО ВПП Юнеско «Информация для всех», 2007. URL: <http://www.ifap.ru/library/book201.pdf> (Дата обращения 06.09.13).
- 6 Бахтин М.М. К философии поступка //Вестник Московского университета. 1991. № 1. – 68-78 с.
- 7 Сироткин Л.Ю. Интегративная модель формирования личности в условиях трансформируемого общества //Актуальные проблемы методологии современного образования. – Казань: Академия педагогических и социальных наук, 1999. – 54-58 с.
- 8 Коржуев А.В. Рефлексия и критическое мышление в контексте задач высшего образования //Педагогика. 2002. № 1. – 18-22 с.

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ АКАДЕМИЯЛЫҚ ДЕРБЕСТІКТІ ДАМУДЫҢ ҚАЗІРГІ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Сахитова М.

Ақтөбе көлік, байланыс және жаңа технологиялар колледжінің тарих пәнінің оқытушысы

Ақтөбе қ., Қазақстан

E-mail: karakatk2015@gmail.com

Аннотация. В докладе рассмотрены особенности сравнительных исследований. В ходе доклада были раскрыты тенденции развития академической самостоятельности субъектов образовательного процесса, обоснована важная и содержательная характеристика академической мобильности в контексте подготовки конкурентоспособных выпускников; определены методологические подходы к интернационализации вузов в современном мире. Также будут описаны проблемы доступа к международному образованию.

Ключевые слова: академическая самостоятельность; образовательный процесс; сравнительная педагогика, процесс интернационализации.

Annotation. The article reflects on the features of comparative studies, identifies current trends of academic mobility, pinpoints the essential and substantive characteristics of academic mobility in the context of marketability of graduates; addresses methodological approaches to the internationalization of higher education institutions in the world, characterizes problems of access to international education.

Keywords: academic mobility; internationalization; marketability of graduates; educational process; comparative pedagogy.

Қазіргі уақытта халықаралық білім беру саласындағы сарапшылардың сауалнамаларының нәтижелері академиялық дербестік бағдарламалары негізінде жоғары оқу орындары арасындағы серіктестік құру үрдісін көрсетуде.

Болон процесіне қатысушы елдердегі жоғары білім беру жүйесін реформалау тәжірибесін талдай отырып, интернационалдандырудың ең танымал түрі болып табылатын білім беру процесі субъектілерінің академиялық дербестігін дамытуға байланысты өзгерістерді атап өтуге болады. Ғалым Р.Р.Мұхамедеева академиялық дербестік тек шетелдік емес, отандық білім беру мекемелерінде ғылыми тәжірибе алу мүмкіндігін қарастырады дейді. Қазіргі уақытта Халықаралық серіктестік стратегиялық сипатқа ие болуда.

Компаративті зерттеулерде интернационалдандырудың жоғары оқу орындарының басымдықтарына сәйкес академиялық дербестік бағдарламалары жобаланатын тенденциялар ерекшеленеді: салыстырмалы білім беру бойынша оқу пәндерінің қол жетімділігі, халықаралық білім беруді академиялық бағдарламалар контекстіне енгізу. Оқу жоспарларын интернационалдандыру, компаративистердің пікірінше, студенттердің академиялық ұтқырлық бағдарламаларына сәтті қатысуы үшін қажетті құзыреттерді дамытуға мүмкіндік береді.

Халықаралық ұйымдардың көптеген баяндамаларында негізінен халықаралық ғылыми жобалардың арқасында жүзеге асырылатын оқытушылардың академиялық дербестігі мәселесі аз зерттелгені атап өтілген.

Зерттеушілер Р.Бхандари мен Р. Белявина «соңғы жылдардағы ең маңызды трендтердің бірі «дербестік» терминінің дәстүрлі географиялық тұжырымдамадан ұтқырлықты кеңірек түсіндіруге дейінгі эволюциясы болды, бұл тек студенттер ғана емес, сонымен қатар университеттер мен білім беру бағдарламалары мобильді болды» деп атап өтті. Жыл сайын жетекші шетелдік университеттермен кеңейіп келе жатқан байланыстар және академиялық ұтқырлықты дамыту интернационалдандыруды одан әрі кәсіби қызмет үшін перспектива ретінде зерттеуге мүмкіндік береді.

Жоғары білім беруді реформалаудың жаһандық сипаты және университеттерді интернационаландыру академиялық алмасуларды дамыту қажеттілігін айқындайды, сондықтан өңірлік жоғары оқу орындарында студенттерді халықаралық алмасу бағдарламаларына қатысуға тиімді даярлау проблемасы салыстырмалы зерттеулер жүргізу үшін өзекті және перспективалы болып табылады.

Жоғары білім беруді интернационалдандыру және осы процеске әсер ететін факторлар қазіргі заманғы жоғары оқу орнын дамыту үшін өзекті және іс жүзінде маңызды мәселелер болып табылады. Жалпы еуропалық кеңістікті құру және әлемдік білім беру нарығында жоғары оқу орындарының бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсаттарына жауап беретін интернационалдыру процесі ресейлік жоғары білім беруді одан әрі жаңғыртудың негізгі бағыты болып табылады. Салыстырмалы білім беру мәселелерін зерттейтін шетелдік және отандық ғалымдар интернационалдандыру процесі, ең алдымен, білім беру процесінің субъектілерінің академиялық ұтқырлығын дамытуды көздейді, бұл олардың бәсекеге қабілеттілігіне ықпал етеді деп санайды.

Қазақстанның қазіргі білім беру жағдайында бәсекеге қабілетті түлекті даярлау өте өткір, өйткені білім беру қызметтері нарығы қалыптасуда. Білім беруді жаңғырту шетелдік және отандық жоғары мектепте білім беру процесін жетілдіру тәжірибесін салыстырмалы түрде жүйелі және объективті зерделеу қажеттілігін өзектендіреді.

Ғалымдар Е.И. Бражник пен О.Г. Лаврентьева Болон процесінің арқасында білім беру процесінің сапасы артады, университетаралық халықаралық серіктестік пен сонымен бірге бәсекелестік артады деп атап өтті. Өзінің бәсекеге қабілеттілігі үшін жоғары оқу орындары интернационалдандырудың қазіргі кезеңінде студенттерді қамтамасыз ету үшін білім беру инфрақұрылымын, әсіресе оқытудың техникалық құралдарын және өндірістік-зертханалық базаны жаңартуға мәжбүр болады.

Қазіргі уақытта заманауи жоғары мектептің міндеттерінің бірі Құзыретті, икемді, бәсекеге қабілетті түлек даярлау болып табылады. Алайда осы маңызды ғылыми және практикалық мәселені шешу жолында қайшылықтар туындайды:

- болашақ маманды даярлау мазмұнын білімдік бағдарлау және тұлғалық дамыту;
- түлектерді даярлау сапасын бағалаудың дәстүрлі тәсілі және қалыптасып келе жатқан білім беру қызметтері нарығы;
- ЖОО-да түлектерді даярлау сапасын бағалаудың тиімді диагностикалық әдістемелері жүйесінің пайда болу қажеттілігі және даярлық сапасын бағалаудың ағымдағы және қорытынды бақылауын ғылыми-әдістемелік қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі;
- еңбек нарығы түлегіне қойылатын талаптар және оқытушылардың бәсекеге қабілетті түлек маманын даярлауға дайындығы;
- дайындық деңгейін бағалаудың қалыптасқан жүйесі және студенттердің өздерінің кәсіби қасиеттерін барабар бағалауға бағдарлануы.

Біздің ойымызша, «бәсекеге қабілеттілік» ұғымын талдау субъектіні (маманды) даярлау сапасының қалыптасуының төрт критерийін анықтауға мүмкіндік береді: кәсіби білім, коммуникативті мәдениет, кәсіби өсуге деген ұмтылыс, рефлексия қабілеті. Білім берудің тартымдылығын арттыру жоғары оқу орындарында интернационалдандыру бағдарламаларын әзірлеу және енгізу қажеттілігіне әкеледі, өйткені бәсекеге қабілеттілік оқытушылар мен студенттердің академиялық ұтқырлық бағдарламаларына қатысуына тікелей байланысты, бұл шетелдік тәжірибені зерттеуге ықпал етеді. Негізгі қарама-қайшылық, бір жағынан, әлемдік білім беру қауымдастығына интеграциялау қажеттілігі туындайды, ал екінші жағынан, жоғары білім беруді жаңғыртуға негізделген жоғары оқу орындарын интернационалдандыру стратегиялары жеткіліксіз анықталған.

Шетелдік ғалымдардың пікірінше, интернационализация процесі ғасырлар бойы дамып келеді. Сонымен қатар, жаңасы бұрынғыдан сапалы түрде ерекшеленеді. Білім беру саясатын интернационалдыру және білім беруді әлемдік білім беру кеңістігіне одан әрі интеграциялау ресейлік және шетелдік университеттер үшін өзекті болып табылады, өйткені түлектердің сұранысы мәселесі әлемдік еңбек нарығында байқалады. Бәсекеге қабілетті

маман даярлау сапасын бағалау-әдістеме жүйесінің көмегімен субъектінің жағдайын анықтайтын, жеке кәсіптік қасиеттердің параметрлері мен өлшемдерін, қоғамның, әртүрлі әлеуметтік топтардың, білім беру қызметтері нарығының және еңбек нарығының қажеттіліктеріне сәйкес келетін сипаттамаларды анықтауға мүмкіндік беретін рәсім. Біз маманның бәсекеге қабілеттілігін әлеуметтік-педагогикалық категория ретінде анықтаймыз. Бәсекеге қабілетті маман – бұл кәсіби міндеттердің үлкен класын шешу әдістерін меңгеру арқылы әртүрлі, тез өзгеретін жағдайларда алға қойылған мақсаттарға қол жеткізе алатын маман. Зерттеушілер А.Д. Копытов пен М.П. Пальянов атап өткендей, еңбек нарығы жоғары білім беру мекемесінің стратегиясы мен тактикасын таңдауда, сондай-ақ білім беру қызметтері нарығын қалыптастыруда жүйе құраушы фактор болып табылады.

Отандық жоғары білім беру жүйесін жаңарту, тиімді білім беру модельдерін іздеу кезеңінде әлемдік еңбек нарығында сұранысқа ие бәсекеге қабілетті түлектерді даярлау саласында жоғары нәтижелерге қол жеткізген елдердің тәжірибесі ерекше маңызға ие болады. Жоғары білім беру жүйесінің икемді құрылымы жаһандану сын-қатерлеріне анағұрлым сәйкес келеді және экономикалық өсуге әсер ете алатын түлек даярлауға бағытталған. Еуропалық жоғары оқу орындарымен ынтымақтастықта іске асырылатын бағдарламалар мен жобалардың халықаралық педагогикалық тәжірибені зерделеу, мазмұнды ғылыми-білім беру байланыстарын нығайту, осы бағыттағы іс-қимылдың стратегиялық жоспарларын әзірлейтін жоғары оқу орындары интернационаландыру контекстінде академиялық ұтқырлықты дамыту тұрғысынан үлкен әлеуеті бар.

Сонымен қатар, интернационалдандыру университеттегі білім беру процесін жетілдірудің маңызды факторы болып табылады. Көптеген мемлекеттер жоғары мектептің маңызды міндетін - бәсекеге қабілетті маман даярлауды анықтады. Осы мәселені шешу мақсатында мамандарды даярлау сапасын бағалаудың диагностикалық әдістемелерінің жүйесін, атап айтқанда, аралық және қорытынды бақылау жүйесін жетілдірудің шұғыл қажеттілігі атап өтіледі. Эссе әдістері, еркін пікірталас, миға шабуыл, презентация және т.б. студентті өзінің кәсіби мансабын құру үшін өзінің әлсіз және күшті жақтарын объективті бағалауға бағыттайды.

ЖОО түлектерінің бәсекеге қабілеттілігі бірінші кезекте нарық талаптарымен, яғни жұмыс берушілердің талаптарымен анықталады. Ал жұмыс берушілер ең алдымен мамандарды даярлау сапасына алаңдайды. Қазіргі уақытта дайындық сапасын бағалаудың диагностикалық әдістемелерін екі топ ұсынады: 1) стандарт негізінде кәсіби құзыреттілікті бағалау; 2) болашақ маманның жеке тұлға ретіндегі кәсіби құзыреттілігін бағалау. Түлектің жаңа сапалы жағдайы ретінде бәсекеге қабілеттілікті стратегиялық құндылықтар қатарына жатқызуға болады, олар өз күштеріне және кәсіпкерлікке бағдарланумен қатар өмірлік перспективадағы белгісіздікті жеңуге және халықаралық мансап құруға ықпал етеді. ЮНЕСКО-ның халықаралық ұйымы интернационалдандыруды халықаралық ынтымақтастықтың артықшылықтарына жүгіну ретінде сипаттайды. Осындай артықшылықтардың бірі – ЮНЕСКО кафедралары-халықаралық академиялық ынтымақтастықты дамытудың ғылыми-білім беру орталықтары. Сарапшылар ЮНЕСКО әзірлеген университетаралық ынтымақтастық пен академиялық ұтқырлықты күшейту жөніндегі дүниежүзілік іс-қимыл жоспары шеңберінде дамитын ЮНЕСКО кафедраларының инновациялық сипатын атап өтті. ЮНЕСКО кафедрасының халықаралық бағдарламасы («асыл тұқымды университеттер») табысты болып саналады, өйткені ол ЮНЕСКО-ның мақсаттары мен қағидаттарын іске асыру үшін бүкіл әлемдегі университеттер арасындағы халықаралық ынтымақтастықты кеңейтуге бағытталған. Ғалым В.М. Филиппов өз сөзінде ЮНЕСКО-ның Академиялық қауымдастықтар үшін «барлығына білім беру» бағдарламасының өзектілігі мен маңыздылығына назар аударады. «Салыстырмалы білім беру» магистрлік бағдарламасы халықаралық мансаптың кең перспективаларын және интеграциялық процестер жағдайында мәдениетаралық коммуникация мүмкіндіктерін ашады. Магистранттар білім беру саласындағы халықаралық жобалар мен бағдарламаларды

іске асыру ерекшеліктерін, сондай-ақ олардың қазіргі заманғы білім беру сапасын арттыруға әсерін зерттейді.

«Салыстырмалы білім беру» магистрлік бағдарламасы салыстырмалы білім беру саласындағы проблемаларды зерттеуге дайын, білім беру саласындағы зерттеулермен, халықаралық білім беру жобаларын ғылыми-әдістемелік сүйемелдеумен байланысты ғылыми-практикалық міндеттерді шешуге қабілетті магистрді даярлауға бағытталған.

Бүгінгі таңда педагогика ғылымында жаһандану процестерін күшейтетін мәдени дамудың әлемдік деңгейіне негізделген білім беруді дамытудың жаңа идеологиясы қалыптасуда. Өзара байланысты және өзара тәуелді әлемде салыстырмалы зерттеулердің рөлі артады, өйткені олардың пәні әлемдік құрылымдағы ұстанымдарын ескере отырып, білім берудің құрылымы, даму әлеуеті және әлеуметтік функциялары болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1 Андреев И. Педагогика творческого саморазвития: проблемы инновационности, конкурентоспособности и прогностичности образовательных систем: материалы XX Всерос. науч. конф. – Казань, 2010.

2 Бордовский Г.А. Модели и методы внутреннего и внешнего оценивания качества образования в вузах: науч.-метод. материалы, 2008.

3 Жұмабаева Ә.Е. Дарындылықты дамыту жұмыстарының әдістемесі, 2013.

4 Ғылымға кіріспе// Республикалық әдістемелік журнал, №1, 2022.

МАЗМҰНЫ

Сыдықов Е.Б. <i>Kіріспе сөз</i>	3
Ешенқұлов Т. <i>Құттықтау сөз</i>	5

І ӘДЕБИЕТТІ ЗЕРТТЕУДІҢ ЖАҢА ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ З.АХМЕТОВ ЕҢБЕКТЕРІ

Ибраев Ш. Қазақ әдебиеттану ғылымы және З.Ахметовтің іргелі зерттеулерінің мәні...	7
Жорақұлов У.Х., Оразбек М. Заки оғанинг заковати.....	10
Ыйсаева Н.Т. Заки Ахмедовдун кыргыз адабияттаануу илимине кошкон салымы.....	14
Омаров Б. Малов, Жирмунский және Зәки Ахметов.....	23
Қамзабекұлы Д. Биік мәдениет жоқшысының жолы	25
Негимов С. Академик Зәки Ахметовтің ғылыми шығармашылығы	28
Ананьева С.В. Художественный текст в теоретическом осмыслении академика Заки Ахметова: эстетическое и социальное.....	44
Ақыш Н. Әдебиеттану ғылымының алдыңғы сапында еді	46
Хамраев А.Т. Научные труды академика З. Ахметова как фактор истории казахского литературоведения	50
Шаңбай Т.Қ. Ғалым ұстаздың ғибраты	53
Мәдібай Қ., Мұхамеди Қ.Т. Зәки Ахметовтің әдеби мұраны теориялық, дерекнамалық негізде зерттеу ұстанымы	55
Картаева А.М. Парасат пен даналықтың үлгісі	61
Тұрысбек Р.С. Шығармашылық үдеріс және көркемдік өріс (академик Зәки Ахметовтың «Абай жолы» қалай туған?» атты мақаласы төңірегіндегі ойлар мен толғаныстар).....	64
Мүтiev З.Ж. Академик Зәки Ахметов және қазақ өлең жүйесінің зерттелуі	72
Шәріп А.Ж. Абай Құнанбайұлы мен оның ізбасарларының шығармаларындағы дүние және ахирет ұғымдары	78
Жұмағұл С.Б., Шалғынбекова А.Б. Алаш әдебиеті – академик Зәки Ахметов зерттеулерінде.....	82
Кеменгер Қ.Р. Лирикадағы көркем символ бейнесі (Мағжан Жұмабайұлының «Орамал» өлеңі бойынша).....	86
Қадылбек А. Абайдың махаббат лирикасы – Зәки Ахметов зерттеулерінде.....	89

II ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ АКАДЕМИК З. АХМЕТОВ МҰРАСЫ

Шахрияр Г. Противостояние отца и сына (на основе в тюркских героических эпосах).....	94
Аймұхамбет Ж.Ә. «Диуани хикметтегі» пейіш пен тозақтың айтысы.....	98
Байтанасова Қ.М. Мәтіннің құрылымдық аспектісі.....	103
Сағынадин Г.С. Эстофольклортанудың ғылыми-әдістемелік концепциясы хақында (ұлттық әдеби-фольклорлық байланыс негізінде.....	106
Сұлтанғалиева Р.Б., Сагмалиева Н. Триллер жанры және оның шетел әдебиеттануында зерттелуі.....	110
Габдешева А.Е. «Just so stories» Редъярда Киплинга в аспекте мифопоэтики.....	113
Бекмұхамбетова С.Б. Поэтические формы в обучении иностранному языку.....	117

Карипбаев Ж.Т. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегіндегі ауыз әдебиетін саралау ұстанымдары.....	120
Хусаинова А.К. Түрік және түркі халықтарының фольклорындағы «әйел» бейнесі.....	122
Турганбаев Н.О. Кыргыз жана өзбек тилдеріндегі мамиле категориясы.....	130
Султанова А.С., Омарова С.Ж. Тюркизмы в русской лексике.....	134
Ахатова Н.К. Sırım Datoğlu Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	139
Бекбергенова М.Д. Қарақалпақ романлары хәм типология.....	144
Ибрайханова А.К. С.Бегалиннің поэзия жанрындағы ізденістері.....	146
Демесинова Л.М. XX ғасырдың алпысыншы жылдар поэзиясындағы Абай архетипі....	151
Матаева А.К. Қазіргі әдебиеттану ғылымындағы лиминалдық мәселесі.....	156
Дабеева Г.М. Қазақ эпистолярлық прозасының генезисі.....	160
Мухажанова И.Б. Серік Сағынтай шығармаларындағы көркемдік ізденістер.....	164
Әбілғазы Қ. Роман жанрының дамуы.....	170
Сагидуллиева С.С. Аягүл Мантай әңгімелеріндегі көркемдік ізденістер.....	175
Бәшіров Н.Қ. Алаш әдебиетіндегі ұлттық сарын, елшілдік мұрат.....	180
Жәлелов Д.С. Тәтіқара ақын шығармаларының көркемдік сипаты.....	185
Қанатқызы Ш. Қазақ прозасындағы әйел образының көрінісі (Тәуелсіздік кезең).....	189
Паней А. Қазақ-Монғол мақал-мәтелдеріндегі тақырыптық-идеялық үндестік.....	193
Ташекова А.Т. Бекмұрат Уахатовтың фольклорлық зерттеулеріндегі дәстүрлік компоненттердің көркемдік сипаты.....	195
Нажиева М.М. Қазақ және өзбек балалар әдебиетіндегі әдеби байланыс (Бердібек Соқпақбаев пен Ғафур Ғулам шығармалары бойынша).....	200
Абекенова Г. Қазақ әдебиеттануындағы эпистолярлық мұраның зерттелуі.....	204
Нұрлан Г.Н. Қазақ әдеби сынындағы ізденістер.....	208
Жунусова А.К. Кемел Тоқаев прозасындағы көркемдік ізденістер.....	211
Хасенова Г.А. Хамит Ерғалиевтің аудармасындағы Шекспир поэзиясының тілі.....	216
Ерланова А.Е., Баратова М.Н. Мәшһүр Жүсіп шығармаларының поэтикасы: ұлттық өрнектің қолданысы.....	221
Бейсенбекова А.А. Ғ.Мүсіреповтың «Кездеспей кеткен бір бейне» шығармасының жанрлық ерекшелігі.....	225
Жанарбекұлы А. Ж. Аймауытұлы әңгімелеріндегі адами құндылықтар мәселесі.....	229
Сәрсембаева С. Қазіргі қазақ прозасындағы симулякр.....	233
Мырзахмет Р. Өлемнің тілдік бейнесі тілді сипатту объектісі ретінде.....	237
Мырзахмет Р. Тілдің пайда болуы, эволюциясы және дамуы.....	240
Джумабаева А.Е. Қазақ және қарлұқ пен бұлғар түркілері ауыз әдебиетіндегі ортақсарын.....	244
Кәрім Т.Т. Ілияс Жансүгіровтың «Күйші» поэмасының көркемдік-эстетикалық сипаты.....	249

III ҚАЗІРГІ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ БОЙЫНША БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ӘДЕБИЕТ ПЕН ТІЛДІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕРІ

Тлеукабылова Ж.Т., Тлеукабылова С.Т. Актуальность жанра эссе в свете требований к формированию творческих способностей учащихся на уроках казахского языка и литературы.....	254
Жусипова Г.Ж. Көркем мәтінді филологиялық талдау әдістері.....	258
Ахметова С.М. Музей экспозициясының мәні мен мақсатын айқындаудағы «тұлғатану» мәселесі.....	261

Уайсова Г.И., Сапаралы Қ.Р. Инновациялық технологиялар негізінде оқушылардың логикалық ойлауын дамытудың педагогикалық негіздері.....	266
Бердіқұлова А.С., Қапантайқызы Ш. Оқылым әрекетін дамытуда лексика- грамматикалық минимумды меңгертудің маңызы.....	269
Исина Б.К. Коммуникативтік жағдаятқа сай стилі мен жанры әртүрлі мәтіндердің моделін құрастыру дағдыларын дамыту.....	274
Ахатқызы З. Бастауыш сынып оқушыларының тілдік дағдыларын пәнаралық байланыс негізінде дамыту мәселесінің зерттелуі.....	279
Алқабек М.Т. Проблемалық оқыту оқушы интеллектісін дамыту құралы ретінде.....	283
Бекмұратқызы У. Кіші мектеп жасындағы балаларды көркем шығарманы қабылдауға үйрету.....	287
Ораз А.Н. Лексиканы оқытудың лингвистикалық мәселелері.....	291
Алімжан Ш.А. Бастауыш сынып оқушыларының ұлттық-мәдени құндылықтарға деген құрметін қалыптастыру.....	295
Байбориева Б.К. Академическая мобильность как личностное качество субъектов образовательного процесса.....	297
Сахитова М.А. Білім беру процесінде академиялық дербестікті дамытудың қазіргі тенденциялары.....	303

**«ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ТОҒЫСЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ
ЖАҢА ПАРАДИГМАЛАРЫ»**

ҚР Мемлекеттік сыйлығының және ғылым саласындағы Ш.Уәлиханов атындағы
сыйлықтың иегері, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы ғылымына еңбегі
сіңген қайраткер **ЗӘКИ АХМЕТОВТІҢ 95** жылдығына арналған халықаралық
ғылыми-теориялық конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

Таралымы 20 дана
Қаріп түрі «Times New Roman»
Тапсырыс № 15599
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ типографиясында басылды
010008, Астана қаласы, Қажымұқан, 13/1